ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN
ESERLERİ VE KÜLTÜREL ETKİLERİ

EDİTÖR:
Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL
(Başkent Üniversitesi Ali Şir Nevâyî Araştırma Merkezi Müdürü)

Ankara 2023

Başkent Üniversitesi Ali Şir Nevayi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayın No: 01

Yayın Hakkı © 2023 BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ GELİŞTİRME VAKFI İKTİSADİ İŞLETMESİ
Her hakkı mahfuzdur, bu kitabın yayın işini gerçekleştiren Başkent Üniversitesi Geliştirme Vakfı İktisadi İşletmesi dışında, telif hakkı yasası
uyarınca, tümü ya da herhangi bir bölümü, resmi ve yazısı editörünün ve yayımcısının yazılı müsaadesi alınmadıkça tekrarlanamaz, basılamaz, çoğaltılamaz, fotokopi çıkartılamaz veya kopya anlamı taşıyacak hiçbir işlem yapılamaz.

ISBN: 978-605-72243-4-7

Editör: Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL

Yayına Hazırlayan: Başkent Üniversitesi Basım ve Yayın Birimi
Tasarım ve Düzenleme: Havva Gül DEMİR
Basım ve Çoğaltım Yeri: Ers Reklam ve Matbaacılık Ltd. Şti.
Sertifika No: 47985

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN
ESERLERİ VE KÜLTÜREL ETKİLERİ

EDİTÖR:
Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL
(Başkent Üniversitesi Ali Şir Nevâyî Araştırma Merkezi Müdürü)

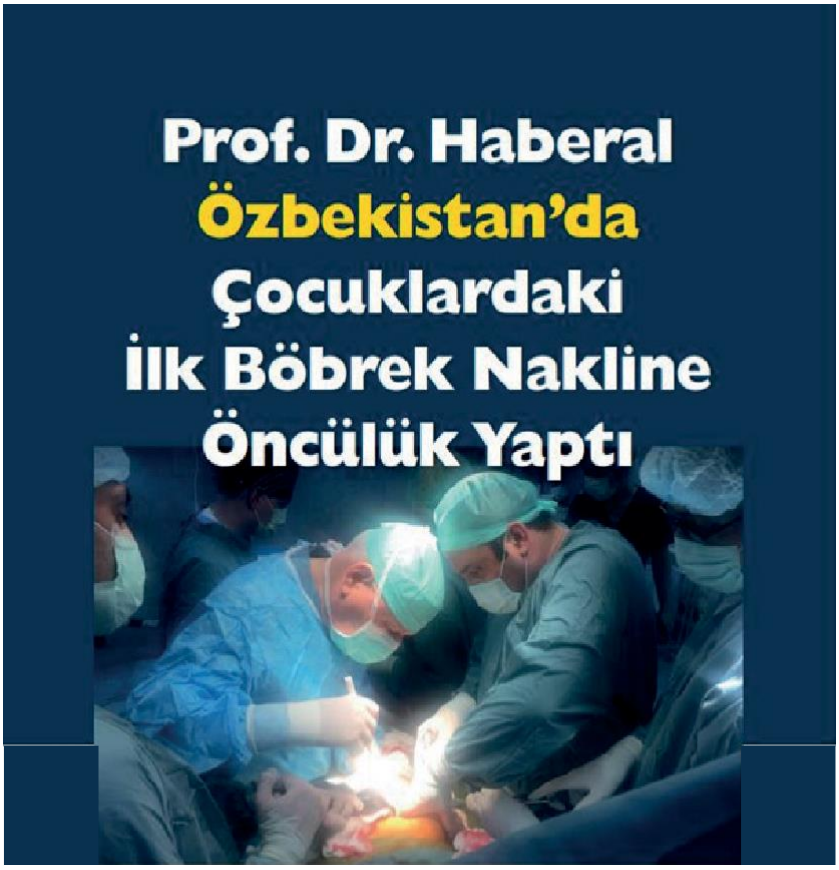
Ankara 2023

Atatürk, Türk Birliği konusunda şöyle der:
"Türk Birliği'nin bir gün hakikat olacağına inancım tamdır. Ben görmesem bile gözlerimi dünyaya onun rüyaları içinde kapatacağım. Türk Birliği'ne inanıyorum. Yarının tarihi, yeni fasıllarını Türk Birliği ile açacak, dünya, sükûnunu bu fasıllar içinde bulacaktır. Türklüğün varlığı bu köhne âleme yeni ufuklar açacak; güneş ne demek, ufuk ne demek o zaman görülecektir."
(İsmet Bozdağ, Atatürk'ün Sofrası, s. 138)

‘……Bugün Orta *Asya’dadilibir, inancıbir, özübirkardeşlerimize sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Aramızda manevi köprüleri sağlam tutmalıyız.* ***Dil bir köprüdür. İnanç bir köprüdür. Tarih bir köprüdür.*** *Köklerimize inmeli ve tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onlarla bir bütün olmalıyız.”*

Mustafa Kemal Atatürk, 29 Ekim 1933.

2014 yılında Kazakistan'da çocuklarda ilk karaciger naklini gerçekleştiren Başkent Üniversitesi Kurucusu ve Dünya Organ Nakli Derneği'nin Seçilmiş Başkanı Prof. Dr. Mehmet HABERAL, geçtiğimiz ay da Özbekistan'da çocuklardaki ilk böbrek nakline öncülük yaptı.

Türk dünyası ile olan ilişkilerimize çok değer verip ve her alanda bu ilişkileri geliştirmek istiyoruz. ***Ali Şîr Nevâî****, Devlet adamı ve münevver bir şahsiyet olarak Türk kültürüne her alanda hizmet etmiş,* ***Türkçemizin*** *diğer dünya dilleri arasındaki üstünlüğünü ortaya koymasıyla Türk dünyasında örnek bir şahsiyet olmuştur.*

Üniversitemizde kurulan ***Ali Şîr Nevâyî Araştırma Merkezi****, Türk Coğrafyasının karşılıklı olarak birbirini anlamasına, birbiriyle her alanda çalışmasına,* ***Türkçeye sahip çıkmasına,*** *bilimsel anlamda iş birliğimizin bundan sonra daha yoğun sürdürülmesine katkı sağlayacaktır.*

Ankara, 21 Haziran 2022 **Prof. Dr. Mehmet HABERAL**

Ali Şîr Nevâyî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi

“I. Uluslararası Ali ŞİR NEVÂYÎ’nin Eserleri ve Kültürel Etkileri Sempozyumu’nda”

Protokol konuşmasını yapıp,

‘NEVAÎŞİNASLIK …’ tebliğini sunamadan ikinci gün

Hakk’ın rahmetine kavuşan

Türk Dünyasının Türkoloji duâyenlerinden

PROF. DR. İBRAHİM HAKKUL’A

Cenâb-ı Hakk’tan mekânının Cennet olması dualarımızla!

Başkent Üniversitesi Bağlıca Kampüsü

TAKDİM

Prof. Dr. İ. HALDUN MÜDERRRİSOĞLU
Başkent Üniversitesi Rektörü

Üniversitemizde **10 Şubat 202**2 tarihinde '**Başkent Üniversitesi Ali ŞİR NEVÂÎ Araştırma ve Uygulama Merkezi'** kurulmuştur. Merkez, kuruluşunun 5. ayında

'**I. Uluslararası Ali Şir Nevâî'nin Eserleri ve Kültürel Değerleri Sempozyumu!'** adıyla ilk bilimsel faaliyetine başlamıştır. Bu Sempozyuma, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve diğer Türk dünyasından bilim adamları katılıp 80 bildiri sunmuşlardır.

Ali Şîr Nevâyî, 9 Şubat 844/1441'de Herat'ta doğmuştur. Asıl adı **Nizameddin Ali Şîr Nevâyî'**dir. O; çocukluk yaşından itibaren arkadaşı **Hüseyin Baykara** ile beraber iyi bir eğitim alıp, daha sonraki hayatında **Horasan hâkimi** olan **Hüseyin Baykara**'nın yanında, *Naiplik, Valilik, **Baş vezirlik, Mühürdarlık ve Emirlik*** gibi görevlerde bulunmuştur.

Ali Şîr Nevâyî, Türklüğüyle daima gurur duymuş, Türk kültürüne, Türk diline ve Türk tarihine olan saygı ve hayranlığını her fırsatta dile getirmiştir. ***Türkçenin Farsçadan daha zengin ve daha üstün bir***

şiir dili edebiyat dili olduğunu açıkça ispat eden "***Muhakemetü'l-Lügateyn***" (İki Dilin Karşılaştırılması) adlı eserini yazmıştır.

Ali Şîr Nevâyî, Klasik Çağatay edebiyatının oluşumu ve gelişiminde seçkin bir yeri olarak otuza yakın *şiir, tezkire, tarih, dil, edebiyat, biyografi, vakfiye, musiki*…vb alanlarında müstesna denilebilecek kıymetli eserler ortaya koyan bilim ve sanat adamıdır. O'nun bu eserleri günümüzde de en üst seviyede yerini almaktadır. Özellikle **Türkçenin** bu bölgede bir '**Bilim Dili, bir sanat dili'** olması için sanat değeri yüksek olan eserler kaleme almıştır.

Türk dünyası edebiyatının bu büyük şairi, Türk kültür dünyasında geniş yankı uyandırmış ve kendisinden sonraki şairler üzerinde de etkili olmuştur. Çağatay Türkçesi'nin geniş bir coğrafyada etkili olmasını sağlayan Nevâyî'nin eserlerine yüzyıllar boyunca nazireler yazılmıştır.

Ali Şir Nevayi, Türk dünyası edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olarak olarak **03 Ocak 1501'de Paz**ar günü Herat'ta vefat etmiştir.

Bilindiği gibi,'**Başkent Üniversitesi Ali Şîr Nevâyî Araştırma ve Uygulama Merkezi'** olarak asıl **amacımız;** '**Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçenin diğer dünya dillerinden üstünlüğü düşüncesini ele alarak değerlendirmek olacaktır.** Araştırma merkezimize bu konuda gereken destek verilecektir. Çünkü bizim hedefimiz; *kökü bir, dili bir, tarihi bir, kültürü bir, inancı bir olan* Türk dünyasında her alandan birlik ve beraberlik içinde çalışıp dünyanın en üstün, adaletli, bilgili ve üretken milleti olmaktır.

Türkiye Cumhuriyeti Üniversitelerinde **ilk defa** bir **'Başkent Üniversitesi Ali Şîr Nevâyî Araştırma ve Uygulama Merkezi'** kurmanın bahtiyarlığını yaşıyoruz. Bu konuda çalışan her öğretim elemanımıza da şükranlarımı sunmak isterim.

HAKEM HEYETİ

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL, Türkiye
Prof. Dr. Ali YAKICI, Türkiye
Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN Türkiye
Prof. Dr. Celal DEMİR, Türkiye
Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ, Türkiye
Prof. Dr. Dilnevaz YUSUPOVA, Özbekistan
Prof. Dr. Fatma AÇIK, Türkiye
Prof. Dr. Fevzi ERSOY, Türkiye
Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY, Türkiye
Prof. Dr. Halit KARATAY, Türkiye
Prof. Dr. Hamiye DURAN, Türkiye
Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR, Türkiye
Prof. Dr. Hüsniddin EŞONQULOV, Özbekistan
Prof. Dr. İbrahim HAKKUL, Özbekistan
Prof. Dr. Nodirkhon KHASANOV, Özbekistan
Prof. Dr. İsmail PARLATIR, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet KURUDAYIOĞLU, Türkiye
Prof. Dr. Nergis BİRAY, Türkiye
Prof. Dr. Özay KARADAĞ, Türkiye
Prof. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR, Türkiye
Prof.Dr. Rasim ÖZYÜREK, Türkiye
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU, Türkiye
Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN, Türkiye
Prof. Dr. Yaşar AYDEMİR, Türkiye
Doç.Dr. Berdi SARIYEV, Türkmenistan
Doç.Dr. Sırderya Han UTANOVA, Özbekistan
Doç. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Azerbaycan
Doç. Dr. Gulnaz SATTOROVA, Özbekistan
Doç. Dr. Husniddin EŞONKULOV, Özbekistan
Doç. Dr. Olimcon DAVLATOV, Özbekistan
Doç. Dr. Uluğbey SATTOROV, Özbekistan
Doç. Dr. Veli Savaş YELOK, Türkiye
Doç. Dr. Zarif KUVANOV, Özbekistan
Doç.Dr. Zulayho RAHMONOVA, Özbekistan
Doç. Dr. Yusuf Mete ELKIRAN, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Nihal YAVUZ, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin PARLAKYILDIZ, Kıbrıs
Dr. Öğr. Üyesi Muhterem SAYGIN, Türkiye

DÜZENLEME KURULU
VE SEKRETERYA

Prof. Dr. Ali YAKICI, Türkiye
Prof. Dr. Celal DEMİR, Türkiye
Prof. Dr. Halit KARATAY, Türkiye
Prof. Dr. Hamiye DURAN, Türkiye
Prof. Dr. Nergis BİRAY, Türkiye
Prof. Dr. Nodirkhon KHASANOV, Özbekistan
Doç. Dr. Olimcon DAVLATOV, Özbekistan
Doç. Dr. Sırderya Han UTANOVA, Özbekistan
Doç.Dr. Zulayho RAHMONOVA, Özbekistan
Dr. Öğr. Üyesi Nihal YAVUZ, Türkiye
Öğr. Gör. Arif AY, Türkiye
Öğr. Gör. Burcu KABAN, Türkiye
Öğr. Gör. Didem ORHAN, Türkiye
Öğr. Gör. Dilara KESKİN, Türkiye
Öğr. Gör. Esra TOPÇU
Öğr. Gör. Dr. Rahime İrem YAVUZ
Öğr. Gör Zeynep Şule ZENGİN

İÇİNDEKİLER

TAKDİM **11**
SUNUŞ **19**
Sayın Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'ın Konuşması 35
(Başkent Üniversitesi Ali Şîr Nevâyî Araştırma Merkez Müdürü) 35
Sayın Prof. Dr. Mehmet Haberal'ın Konuşması 39
(Başkent Üniversitesi Kurucusu ve Yönetim Üst Kurulu Başkanı) 39
Sayın Prof. Dr. Ali Haberal'ın Konuşmaları 45
(Başkent Üniversitesi Önceki Rektörü) 45
Sayın Prof.Dr. Raima Shırınova'nın Konuşması 47
(O'Zbekiston Mlliy Universiteti Prorektori) 47
Sayın Prof.Dr.Olimjon Davlatov'un Konuşması 49
(Alisher Navoiy Nomidagi Xalqaro 49
Jamoat Fondi İjrochi Direktori) 49
Sayın Prof. Dr. Musa Yıldız'ın Konuşması 53
(Gazi Üniversitesi Rektörü) 53
Sayın Prof. Dr. Nızomıddın Mahmudov'un Konuşması 57
(Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü Direktörü) 57
Sayın Prof.Dr. Şuhrat Sıracıddınov'un Konuşması 61
(Ali Şîr Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Emekli Rektörü 61
Sayın Prof. Dr. Ekrem Kalan'ın Konuşması 63
(Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Rektörü) 63
Prof. Dr. İbrahim Hakkul 67
İbrahim Hakkul'un Bilimsel Etkinlikleri 67
Sayın Prof. Dr. Öcal Oğuz'un Protokol Konuşması 73
(Unesco Türkiye Milli Komisyonu Başkanı) 73

GİRİŞ **75**
Prof.Dr. Mehmet HABERAL, Atatürk, Cumhuriyet, Eğitimde Ulusallık ve Bütünlük **77**

BİLDİRİLER **91**

BİRİNCİ BÖLÜM: ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN ETKİLEDİĞİ KÜLTÜR VE ÇEVRESİ **91**
Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN, Babürlü Hindistanında Ali Şîr Nevâyî Tesiri 93
Prof. Dr. Nergis BİRAY, Ali Şîr Nevâyî'nin Şiirlerinde "Akıl" Sözcüğünün Kullanımı Üzerine -İlk Divanından Örneklerle 103
Prof. Dr. Ali DUYMAZ, Ali Şîr Nevâyî'nin Eserlerinde Türk Destanlarının İzleri 119
Prof.Dr. İsmail PARLATIR, Ali Şîr Nevâyî 125
(17 Ramazan 844/1441 – 13 Cemâzıyelâhır 906/1501) 125
Prof. Dr. Umay Türkeş GÜNAY,Türk Kültüründe Abide Şahsiyetler ve Ali Şîr Nevai 131
Doç. Dr. Açilov ERGEŞ, Nevayi ve Mevlana Lütfi 138
Doç. Dr. Gulçehra HOCANOVA, Ahmed Yügneki ve Ali Şîr Nevai 144
Doç. Dr. Faridahan KARİMOVA,Nevâyî Dibaçelerinde Şairin Kendisi ve Hüseyin Baykara Arasındaki Dostça İlişkilerin Yansıması 153
Doç.Dr. Jasurbek MAHMUDOV, Ahılık, Fütüvvet ve Pehlıvan Mehmut (Ali Şiir Nevai'nin "Nasayım Ul-Muhabbet" Tezkiresi Misalinde) 161
Dr. Zulayha RAHMANOVA, Mehbubü'l-Kulub'da Manevi Veladet Meselesi 165
Prof. Dr. Ali YAKICI,Ali Şîr Nevâyi'nin Mizanü'l Evzan Adlı Eserinin, Türk Şiir ve Müzik Kültürüne Katkısı 170

İKİNCİ BÖLÜM: ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN ESERLERİ VE ESERLERİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR **175**
Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL, Hayretü'l-Ebrâr'da Tasavvufî Unsurlardan Örnekler 177
Prof. Dr. Nadirhan HASAN, Ali Şîr Nevâi'le İlgili Türkiye'deki Bazı Çalışmalar Üzerine 187
Prof. Dr. I.K.MIRZAYEV, Y.E. Bertels, Bilimsel Nevâyî Çalışmalarının Kurucusudur 195
Doç.Dr.Gulnoz SATTOROVA Alısher Navoıy Tazkırasının

Usmonıylar Tazkırachılıgıga Ta"Sırı Vaularnıng Badııy Xususıyatları.....203
Doç. Dr. Sirderyahan UTANOVA Muhammed Ragib'in Ali Şîr Nevai Gazellerine Bağladığı Tehmisler 213
Dr. Öğr. Üyesi Saidbek BOLTABAYEV,Nevâyî Divanlarının En Eski Nüshaları.....217
Dr. Ulugbek Feyzullayeviç SATTAROV, Ali Şîr Nevâyî El Yazmalarının Başka Ülkelerde Araştırılması..... 227
Dr.Öğr. Üyesi Nihal YAVUZ,Seb'a-Yi Seyyare'de Sembolik Unsurlar..... 234
Öğr. Gör. Arif AY, Ali Şîr Nevai'nin Bahar Gazeli İle Bâki'nin Bahar Gazelinin Karşılaştırılması.....243

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN, TÜRK VE DÜNYA EDEBİYATINDAKİ YERİ.....251
Prof.Dr. Fatma AÇIK, Çağdaş Özbek Edebiyatında Ali Şîr Nevâyî'nin Yeri 252
Prof. Dr. Yaşar AYDEMİR, Anadolu Sahası Klasik Türk Şiirinin Gelişiminde Ali Şîr Nevâî'nin Rolü.....284
Prof .Dr. Hamiye DURAN, Ali Şîr Nevâyî'nin Türk Halk Edebiyatı Üzerindeki Tesirleri.....306
Prof. Dr. Halit KARATAY, Ali Şîr Nevâî'nin Türkçe Öğretim Yöntemi..... 314
Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN, Çağatay Edebî Dilinin Teşekkülünde. Nevai'nin Rolü ve Türk Diline Yaptığı Hizmetler 321
Dr. Hamza ZÜLFİKAR, Agâh Sırrı Levend ve Ali Şîr Nevâyî İle İlgili Yayınları.....338
Doç. Dr. Berdi SARIYEV, Ali Şîr Nevayi ve Türkmen Edebiyatı...344
Doç. Dr. R.U. RUZMANOVA, Ali Şîr Nevâyî'nin Dünya Edebiyatındaki Edebi Mirasının İncelenmesi 358
Doç. Dr. Veli Savaş YELOK, Anadolu Sahası Tezkirelerinde Ali Şîr Nevâyî.....366
Dr. Dilşad GAYIB, Ali Şîr Nevâyî Edebî Geleneklerinin Âgehî Şiirine Etkisi.....381

Dr. Salohiy Dilorom ISOMIDDIN KIZI, Nevai Sözlerinde Eski Türk Şiir Geleneklerinin Geliştirilmesi 390

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: ALİ ŞÎR NEVÂYÎ, ÜZERİNE TEMATİK ÇALIŞMALAR 397

Prof. Dr. Celal DEMİR, Muhakemetü'l-Lügayteyn ve Klasik Eserlerin Yazılma Sebepleri Üzerine 398

Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL, Çağatay Türkçesinin Son Dönemlerinde Yazılmış Eserlerde Mahallî Unsurlar: Tabîbçılık Örneği 406

Prof. Dr. Dilnavoz YUSUPOVA, Ali Şîr Nevai ve Larendeli Hamdi'nin "Leyla Ile Mecnun" Destanlarının Karşılaştırmalı Analizi 420

Doç. Dr. Nasıba BOZOROVA, Lirik Kahramanın Manevi Ruhsal Alemi ve İcat Sahibinin Dünyaya Bakış Açısı 429

Doç.Dr. Husniddin EŞONKULOV, Nevayı Ve Hafız Gazellerında Aşk Konusu 437

Doç. Dr. Amonova Zilola QODIROVNA, İlâhı Aşk ve Marıfet Tefsırlerında Ahenk 445

Dr. Öğr. Üyesi Lıra MAYRAMBEK KIZI, Çağataycada Yaḳ- "Beğenmek, Hoşa Gitmek" Fiili 454

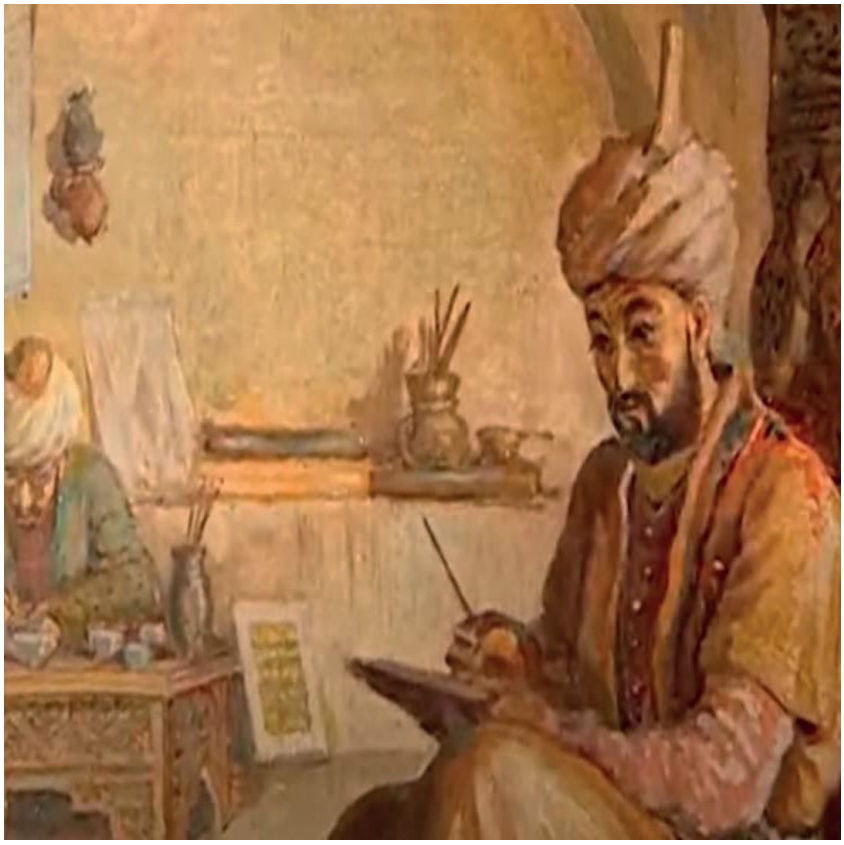
Dr. Muhterem SAYGIN, Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe Divanlarında Sevgilinin Güzellik Unsurlarından Bakış (Kıymaç, Kıya, Kıya Kıya Bakmak/Bakış) 462

Жабборов Нурбой АБДУЛҲАКИМОВИЧ, Alı Şıır Nevaı Eserlerında Mana Yorumu ve "Ehl-I Maânı" Vasfı 478

Diyora ABDUCALILOVA, Ali Şîr Navainin "Heyrat Ul-Ebrar" Ve Yahobey Taşlıcalının "Gulshen Ul-Envor" Destanlerının Karşılaştırılması 496

Prof. Dr. Zohıd Mahmudovıch ISLOMOV, Mahmud Zemahşeri'nin Mukaddematü'l- Edeb'inde "Yasa" Kökünden Oluşturulan Fillerin İncelenmesi 512

SONUÇ BÖLÜMÜ 521

I.Uluslararası Ali Şir Nevâyî'nin Eserleri ve Kültürel Etkileri Sempozyumu

20-21 Haziran 2022

SUNUŞ

Ali Şîr Nevâyî adına**, bir tevâfuktur ki O'nun 581. DOĞUM YILI olan 9 Şubat 2022** tarihinde **Türkiye'de ilk defa** olmak üzere,

'BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ *ALİ ŞÎR NEVÂYÎ ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ,"* kuruldu.

Bu cümleden olarak dünyanın her bir yanında, bilimsel birikimleriyle en üst seviyede '**Dünya Tıp Üstün Ödülleri**'ne sahip ve özellikle de '**Türk Dünyası Sağlık Bilimleri** ve **Organ Nakilleri Eğitimi'** alanında da canla-başla gönül seferberliğiyle hizmet etmeyi kendisine düstur edinen ve araştırma merkezinin kurulmasını sağlayan '**Başkent Üniversitesi Kurucusu ve Yönetim Üst Kurulu Başkanı** Sayın **Prof. Dr. Mehmet HABERAL** ve bilimsel verileri, dirayetli, vakur duruşları ve hoşgörü sahibi Rektörümüz sayın **Prof. Dr. Ali HABERAL** ve ekibinin üstün özverileriyle gösterdikleri yardımlarından dolayı şükranlarımızı arz etmek isterim.

Başkent Üniversitesi'nde yerini alan bu merkez, bu sahada *Nevâyî hakkında yapılacak çalışmalara önemli katkılar sağlayacaktır. Çünkü* **Alî Şîr Nevâyî'**nin ***Çağatay Türkçesiyle*** farklı tür ve şekillerde kaleme aldığı **otuza yakın** eser, **Timurlu sahasında Türkçe'**nin bir **yazı dili** olarak öne çıkmasında olduğu gibi, **tür ve şekil konusunda** da örnek bir model oluşturmuştur. Farklı dönemlerde kaleme aldığı şiirlerini **beş Divân**'da toplayan **Nevâyî,** klasik şiirde başka örneğine rastlanmayan bir verimlilik sergilemiştir. Aynı durum onun **Hamse** yazarlığında da görülür. **Alî Şîr Nevâyî**, Türk edebiyatında **ilk hamse yazarı,** olarak kabul edilir. Bu özelliğiyle kendisinden sonra yetişen şairlere örnek teşkil eden Nevâyî, Türk edebiyatında **ilk tezkire yazarı** olarak da bu vasfını sürdürür. Onun, **Mecâlisü'n-Nefâ'is ile** Türk edebiyatında şu'arâ tezkiresi türünün **ilk örneğini** verir. Aynı şekilde, mutasavvıfların biyografilerini ihtiva eden **Nesâyimü'l-Mahabbe** adlı eseri de **bu türde ilk Türkçe eser** vasfına sahiptir.

İşte 'Baskent Üniversitesi Ali Şîr Nevâyî Araştırma ve Uygulama Merkezi' olarak bizim de asıl amacımız, Ali Şîr Nevayî'nin

"**Türkçenin üstünlüğü**" düşüncesini, bilimsel çalışmalarla ele alarak değerlendirmek ve çeşitli konu ve türde yazdığı **otuz civarındaki** eserlerinde görülen Türkçe anlayışı hakkında bilimsel çalışmaları desteklemek, merkezimizin temel amaçlarından olacaktır. Bu sahada çalışan '*bilim adamlarımızla her an işbirliği* yapmak, aylık seminerler, yıllık O'nun vefat yıldönümlerinde uluslararası sempozyumlar düzenlemek en önde gelen görevlerimizdendir. Ayrıca Türk dünyası ve Nevâyî sahasında yapılan her tür çalışmayı bir arada toplayarak '**Başkent Üniversitesinde Ali Şîr Nevâyî İhtisas Kütüphanesi'** oluşturmak da bu görevlerimiz arasında yer alacaktır.

Bu cümleden olarak Baskent Üniversitesi Ali Şîr Nevâyî Araştırma Merkezi'mizin kuruluşu itibariyle ilk beşinci ayında, *20-21 Haziran 2022 tarihleri arasında;*

' **I. ULUSLARARASI Ali ŞİR NEVÂYÎ'NİN ESERLERİ VE KÜLTÜREL DEĞERLERİ SEMPOZYUMU'NU** Başkent Üniversitesi'nde yaptık. Bu Sempozyumu; ***Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan,*** *Kazakistan, Kırgızistan, KKTC,* ve diğer Türk dünyasındaki bilim insanlarımızla müşterek oluşturduk. Açılış panelinden önce Protokol konuşmalarını **Türkiye**'den beş Rektör, **Özbekistan'**dan da dokuz Rektör yaptılar. Sempozyumda, **36 bildiri Türkiye**'den, **44 bildiri yurt dışından** olmak üzere toplam **80 bilim insanı sözlü bildiriyle** katılmışlardır. Sempozyum bildirilerimiz Başkent Üniversitesi Rektörlüğümüz tarafından elinizdeki bu eserle bilim aleminin istifadesine sunulmuştur.

Bundan sonraki hedefimiz **Ali Şir Nevayi**, **Türk Dünyası**'nın gerçek anlamda bir duayeni olarak şahsım ve meslektaşlarımızın birlikte çalışarak 550 yıllık birikimi hem Türk Dünyasına hem de bütün dünyaya tanıtmak üzere çalışmak bizim görevimiz olacaktır. Bu bakımdan hayırlı bir hizmeti hep beraber sizlerle yapmış olmanın mutluluğunu duyuyoruz.

Bu düşüncelerle tekrar bize yardımcı olan Sayın **Prof. Dr. Mehmet HABERAL** hocamıza, bir önceki Rektörümüz

Prof. Dr. Ali HABERAL'a, Rektörümüz Sayın **Prof. Dr. Haldun MÜDERRİSOĞLU**'na, Rektör Yardımcımız sayın **Prof. Dr. Abdülkadir VAROĞLU** beyefendiye, Gazi Üniversitesi Rektörü Sayın Musa **YILDIZ**'a ve **Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Ekrem KALAN'a, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Başkanı Sayın Prof. Dr. Öcal OĞUZ'a** şükranlarımızı sunarım.

Ayrıca **Prof. Dr. İbrahim HAKKUL, Özbekistan Cumhuriyeti Ilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyati ve Folkloru Enstitüsü** *Emekli Başkanı*, **Prof. Dr. Şuhrat Siraciddinov,** *Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Rektörü*, **Prof. Dr. Nizomiddin MAHMUDOV,** *Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü Direktörü*, **Prof. Dr. Azamat BAKHRONOVICH PARDAYEV**, *Özbekistan Semerkant Devlet Üniversitesi Rektörü*, **Prof. Dr. Husniddin EŞONKULOV** *Buhara Devlet Üniversitesi Rektörü*, **Prof. Dr. Napil BAZILHANULI**, *Kazakistan Uluslararası Türk Akademisi Başkanı…vb* daha nice blim insanlarına her türlü katkıları inin şükranlarımı sunarım.

Önümüzdeki 2023 yılında tekrar buluşma ümidiyle herkese sağlık ve mutluluklar dilerim.

Ankara 15. 01. 2023

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL
Başkent Üniversitesi Ali Şir NevâYi
Araştırma ve Uygulama merkezi
Müdürü, Bağlıca Kampüsü-Ankara
e-posta: aguzel56@gmail.com,

T. C.
BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
ALİ ŞİR NEVÂYİ ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ KURULDU

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL[1*]

"*Yüksek medeniyetleri yüce şahsiyetler meydana getirir"* ifadesinin gerçek muhatabı olan **Türk insanı;** inanan, düşünen, çalışkan, fikir üreten, toplum fertlerinin birlik ve beraberliğini sağlayan, hoşgörüyle bütün gönüllere seslenen, onları **millî birlik ve beraberlik ülküsünde bütünleştiren,** mensubu olduğu toplumu çağdaş seviyede daha da yücelten, mevcuda daha yeniyi katan *"iki gününü birbirine eşit kılmadan, ikinci gününü daha da verimli hâle getirerek çalışan ve inanan"* **örnek bir kişiliği** temsil eder. Medenî toplumların geçmişlerini inceleyen bilim adamları, yükselme çağlarının temelinde bilgin, çalışkan ve inanmış karakterlerin, abide şahsiyetlerin varlıklarını görürler. Bu şahsiyetler milletlere hayat veren *ebedî bir ruh* niteliği taşır.

İşte bu örnek kişiliğin onlarca temsilcilerinden biri olan Ali Şîr Nevâyî, hayatı, sanatçı kimliği ve devlet adamı olarak üzerinde durulması gereken önemli bir şahsiyettir.

1. HAYATI: Ali Şîr Nevâyî, 9 Şubat 844/1441'de Herat'ta doğmuştur. Asıl adı **Nizameddin Ali Şîr Nevâyî'dir**. O, küçüklüğünden itibaren iyi bir eğitim almış, uzun yıllar **Mirza Bay Kara**'nın torunu **Emîr Gıyâseddîn Mansûr**'un oğlu **Hüseyin Baykara** ile birlikte öğrenim görmüştür. Daha sonra Horasan hâkimi **Hüseyin Baykara**'nın yanında, mühürdarlık, naiplik, valilik gibi görevlerde bulunmuş, haksızlık ve yolsuzluklarla mücadele etmiş, taht kavgalarına şahit olmuştur. Şehzadelerin taht kavgaları sebebiyle Herat'a dönen Ali Şîr Nevâyî, 3 Ocak 1501 Pazar günü vefat etmiş ve hayattayken hazırlattığı Herat'taki **Kudsiyye Câmii** yanındaki kabre defnedilmiştir

2. DEVLET ADAMLIĞI: Ali Şîr Nevâyî, Türk dünyasının tanınmış şair, bilim ve devlet adamı abide şahsiyetlerinden biridir.

* Başkent Üniv. Eğitim Fak. Türkçe Eğitimi Böl. Öğretim Üyesi, GSM: 0532. 509 36 69. E-posta: aguzel56@gmail.com

Onun, bir yandan Hüseyin Baykara'nın Baş Veziri (Sultânü'l-Emîr) olarak hizmette bulunur, diğer yandan da geniş bir Türk-İslam kültürüne sahip olması, Türk edebiyatı, sanatı ve düşünce tarihinin doruklarında yer alması sebebiyle bütün Türk dünyası coğrafyasının **'birleştirici sevgi pınarı'** olmuştur.

Hüseyin Baykara 1469'da Herat'ta tahta çıktıktan sonra Horasan'a da hâkim olması sebebiyle hemen Ali Şir Nevâyi, 14 Nisan 1469'da Ramazan Bayramı'nda Herat'a getirtir. Ali Şir, bu olay üzerine Hilaliye kasidesini yazmış ve arkadaşı Hükümdar Hüseyin Baykara'ya sunmuştur.

Ali Şir Nevâî, bu tarihten sonra Hüseyin Baykara'nın sarayında Nişancı (Mühürdar) olarak görev yapmaya başlamıştır. Aynı zamanda Hükümdarın en yakın arkadaşı ve en güvendiği kişidir. Hükümdardan sonra idarede söz ve en büyük nüfuz sahibi olan Ali Şir Nevâî'nin, mührü evrakın üstüne değil de altına basması resmî usul hâline gelmiştir.

1469 yılı sonlarında Esterebat'ta başlayan ayaklanmayı etkili bir hitabet ve güzel sözlerle bastırmıştır. Ayaklanmayı başlatanlarla görüşüp isteklerini Sultana iletmiş, böylece rüşvet ve adaletsizlik ortadan kalkmış, suçlular cezalandırılmıştır. Bu olaydan sonra şehirde sultanın itibarı artmıştır.

1472'de divan beyi makamına yükselmiştir. Mühürdarlık görevine şair Emir Süheylî' getirilmiştir. 1479'da Ebu Sait'in oğlu Mirza Ebubekir'in ayaklanmasını bastırmak amacıyla Esterebat'a yürüyen Sultan Hüseyin Baykara, Herat'tan ayrılırken yerine naib olarak Ali Şir Nevâî'yi bırakmıştır.

Sultan Hüseyin Baykara, 1487'de Ali Şir Nevâî'yi Esterebat'a vali olarak göndermiştir. Bir buçuk yıl sonra, Sultandan valilik görevini üzerinden almasını istemiş, sultanın izni ile 1488'de tekrar Herat'a dönmüştür.

Bir yandan devlet işleri bir yandan da hiç ara vermeden devam eden bilim ve sanat çalışmaları Ali Ali Şir Nevâî'yi hem bedensel hem de zihinsel yönden çok yormuştur. Hükümdarın da izniyle Divan

Beyliği vazifesini Baba Ali Işık Ağa'ya bırakarak sarayda Mukarreb-i Hazret-i Sultan olarak kalmış, vefatına kadar da böyle yaşamıştır

3. EDEBÎ ŞAHSİYETİ: Ali Şîr Nevâyî, Türk kültürüne her alandaki hizmeti, ilim ve sanat alanındaki çalışmalarıyla Türk şiirine, Türk resim sanatına, Türk mimarisine katkılarıyla Türk dünyasında örnek bir şahsiyet olmuştur. Çağatay edebiyatının oluşumu ve gelişiminde seçkin bir yeri olan ve otuza yakın eser ortaya koyan bilim ve sanat adamıdır. O, Türk kültürüne, Türk diline ve Türk tarihine duyduğu saygıyı ve hayranlığı her fırsatta dile getirmiştir.

Türk dünyası edebiyatının bu büyük şairinin eserleri, Türk kültür dünyasında geniş yankı uyandırmış ve kendinden sonraki şairler üzerinde de etkili olmuştur. Çağatay Türkçesi'nin geniş bir coğrafyada etkili olmasını sağlayan Nevâyî'nin eserlerine yüzyıllar boyunca nazireler yazılmıştır. Bu cümleden olarak Nevâî, Çağatay Türkçesine hâkimiyeti ve şairlik kudretiyle Orta Asya Türk Edebiyatına yepyeni bir üslup ve bakış açısı getirmiştir. Kendi dönemindeki genç şairlere ve daha sonra gelenlere millî bir örnek olmuştur. Ortaya koyduğu özgün üslubu, daha sonra "Nevâî Dili" olarak vasıflandırılmıştır.

Ali Şîr Nevâyî, çocukluk yıllarından itibaren şiirle meşgul olmuş, küçük yaşta birçok şairin şiirini ezberlemiştir. Özellikle Ferideddin Attar'ın Mantıku't-tayr'ın etkisinde kalmış, daha sonraki yıllarda kendisi de ona nazire olarak Lisanü't-tayr adlı eserini yazmıştır.

Anadolu'da gelişen Türk edebiyatı şairlerinden Ahmed Paşa, Fuzûlî, Hayalî Bey, Seydi Ali Reis, Nâbî, Nedîm ve Şeyh Gâlib gibi pek çok şair, onun üslubundan etkilenmiştir.

Beş mesnevisinden meydana gelen Hamsesi ile Nevâî, Türk edebiyatının Orta Asya sahasında ilk hamse yazan şairi olarak bilinmektedir. Eserlerini Çağatay lehçesiyle yazmıştır. Lirik ve canlı bir anlatım diline sahiptir. Türk kültürünün mitolojik ve kültürel değerlerini eserlerine ustalıkla yansıtan Nevâî, şiirlerinde dinî-tasavvufi temaları da belirgin bir incelik ve ustalıkla kullanmıştır.

Ali Şîr Nevâyî Nevâî'nin eserleri Türk dünyasının her

coğrafyasında; Orta Asya'da, Türkistan'da, Anadolu ve Rumeli'de, Avrupa ve Afrika'da, İran'da, Irak'ta, Kırım'da, İdil boylarında, Çin'de ve Hindistan'daki Türk saraylarında okunmuştur. Nevâyî, eserlerinin Türk dilinin konuşulduğu bütün coğrafyalarda okunup beğenildiğini, etkilerinin bütün Türk dünyasına yayıldığını hayattayken görme mutluluğuna eren bir sanatçıdır. Onun tesiriyle Çağatay lehçesine dair gramer ve lügat kitapları yazılmıştır.

4. TÜRKÇEYE HİZMETİ*Ali Şîr Nevâyî*, Türklüğüyle daima gurur duymuş, Türk kültürüne, Türk diline ve Türk tarihine olan saygı ve hayranlığını her fırsatta dile getirmiştir. Bu bakımdan, yaşadığı dönemde, Türk devlet adamlarının, Türk münevverinin ve özellikle genç şairlerin Farsça konuşup yazmalarını, Türk dilinin geleceği açısından olumsuz bir gelişme olarak görmüştür. Bu tutumun doğru olmadığını kuru bir nasihatle anlatmak yerine ***Türkçenin Farsçadan daha zengin ve işlek bir şiir dili olduğunu açıkça ispat eden bir eser kaleme almıştır***. 1499'da yazdığı bu esere "***Muhakemetü'l-Lügateyn***" (İki Dilin Karşılaştırılması) adını vermiştir. O, *Muhakemetü'l-Lugateyn*'i yazma gerekçesini şöyle açıklar:

" Öyle sanıyorum ki Türk münevverine hakkını iade ettim. Kendi öz dillerinin nasıl bir dil olduğunu anladılar ve Farsça söyleyenlerin Türkçeyi küçümseyen sözlerinden kurtuldular. Umarım ki, Türk şairleri, benim bu gizli hakikati ortaya koymaktaki gayemi anlarlar ve beni hayır dua ile yad ederler. İşte o zaman ruhum şad olur." (Levend, 1968: 216-217).

Ali Şîr Nevâyî, gençlik yıllarında edebî geleneğe uyarak Farsça şiirler de yazmıştır. Ancak o, Türkçenin gücünü ve güzelliklerini keşfettikten sonra, birçok eserinde Türkçe'nin üstünlüğünü dile getirmiştir:

"*Türk dilinin gerek kavram zenginliği gerekse ahenk yönüyle Farsçadan çok daha üstün ve işlek bir dil olduğu herkesçe bilinmiyordu. Türk dilinin bu özellikleri örtülü kalmıştı, böyle bırakıldığı için neredeyse unutulmak üzere idi. Gençlik yıllarımda ben de şiire ve edebiyata*

ilgi duymaya başlamıştım. Ruhumda birtakım pırıltıların sıcaklığını hissediyordum. Bu yıllarda bir şeyler yazmaya çalışıyordum ama gelenekten kopamadığım için ben de herkes gibi Farsça yazıyordum. Biraz daha ayrıntılı düşünmeye başladığımda ***Ulu Tanrı ruhuma*** *ve* ***gönlüme incelik ve hassasiyet ihsan etti****. Yaratılışım itibariyle bayağılıktan ve çirkinlikten uzak durmaya, iyiyi ve güzeli sevmeye başlamıştım. İşte o zaman* ***ana dilim Türkçe üzerine*** düşünmeğe koyuldum. Türkçenin mana derinliklerine dalınca gözlerime ***on sekiz bin âlemden daha yüksek bir âlem göründü.*** *Bu âlemin güzelliklerle süslenmiş gittikçe enginleşen* ***göğü, dokuz gökten daha üstündü****. Bu güzellikler ve erdemler; hazine incilerinden,* ***yıldızlardan daha parlaktı****. Bu* âlemin bahçelerine daldım; gülleri güneşler gibiydi. Bu âlemin her tarafında gözlerin göremediği, kimsenin dokunamadığı hazineler vardı. Amma bu tılsımlı hazinenin ***yılanları çok korkunç, bu güllerin dikenleri pek yamandı****, bu hakikatleri görünce şöyle dedim: Demek ki bizim* ***Türk şairleri bu korkutucu, ürkütücü tılsımlardan*** *ve derinliklerden korktukları için Türkçeyi bırakıp geçmişler Ben bu tılsımlı âlemden korkmadım, yılmadım; düşüncemden vazgeçmedim, mesaimi verdim, zorluklarla savaştım ve her güçlüğü yendim. Türkçenin geniş ufuklarında şaha kalkan ilham atını koşturdum; sonsuz enginliklerinde hayal kuşunu uçurdum. Bu eşsiz hazineden değer biçilmez inciler, pırlantalar aldım. Gönlüm bu gül bahçesinin güzel kokularıyla* ***coştu, gözlerin görmediği, cana can katan güzellikte çiçekler derledi****."* Sözleriyle ifade etmektedir.
(Levend, 1968:214-216).

Nevâyî, Türklerin Fars dilini kolaylıkla öğrenebildiğini ancak Farsların böyle bir yeteneğe sahip olmadıklarını ifade eder:

"Türk şairlerinin hepsi Farsça öğrenmişlerdir. Beyinden kölesine kadar her Türk, Fars dilini öğrenebilmektedir. ***Buna karşı Farsların hiçbiri****,* ***Türk dilini konuşamaz****, konuşsa da konuştuklarının anlamını bilmez." (*Levend, 1986:191-192).

Nevâyî, Türkçenin ifade imkânı bakımından Farsçadan üstün olduğunu söyler:

"Farsça, yüksek ve ayrıntılı konuların anlatımında yetersiz kalmaktadır. Türkçenin teşekkülünde ve kavram dünyasının oluşumunda pek çok incelikler bulunmaktadır. Türkçede en küçük ayrıntıları ve en küçük farkları bile ifade edebilecek kelimeler bulunmaktadır. Ancak bunların bilinmesi için bilgili kimseler tarafından açıklanması gerekir." (Levend, 1986 :192).

Nevâyî, genç Türk şairlerinin, Farsçaya teveccühünü ise kendi dillerindeki bu üstünlükleri bilmediklerinden kaynaklandığını belirtir:

"Türkün bilgisiz ve acemi gençleri *Farsçanın daha güzel olduğunu düşünerek şiirlerini Farsça yazmaya özeniyorlar. Etraflı ve sağlıklı düşünseler Türkçedeki bu kadar zenginliği, genişliği, kolaylığı ve derinliği görür bu dille şiir yazmanın daha kolay olacağını, şiirlerin de daha güzel olacağını anlarlar."* (Levend, 1986: 193, 203).

Nevâyî'nin önemli bir özelliği de eserlerinde millî tip ve karakterleri işlemiş olmasıdır. Fars edebiyatında işlenen tip ve karakterler, ***Nevâyî'***nin eserlerinde yalnızca adını korumuş, diğer yönleriyle tamamen Türk kimliğine bürünmüştür. Örneğin ***Hamse***'sinde yer alan mesnevilerinde kahramanları **ideal bir Türk kahramanı** kılığına sokmuş, hikâyelerindeki olayları Türk toplumunda yaşanabilecek bir üslupta vermeye dikkat etmiştir. ***Ferhâd ü Şîrîn*** mesnevisindeki **Ferhâd,** her hâliyle Türk özellikleri taşıyan bir kahramandır. Yaşadığı aşk ve hissiyatı tamamen millîdir. Hadiseler tümüyle **Harzem Türklerinin** hayatından alınmış yaşantılardan oluşmaktadır. *Sedd-i İskenderî*'de Türk tarihiyle ilgili birçok tablo yer almaktadır. **(Dizdaroğlu**, 1966 :923-925).

Dilin toplum yaşamında ne kadar önemli bir kültür unsuru olduğunun bilincinde olan Ali Şîr Nevâyî, pek çok eserinde dil kılıcı ile Türk beldelerini fethettiğini söylemiştir. Yaşadığı dönemde ve çevrede Farsça yazmak ve konuşmak bir ayrıcalık görülürken Ali Şîr Nevâyî 'nin Türkçe ile yüksek edebiyat ürünlerinin verilebileceğini savunması, dönemin şairlerini etkilemiş ve **"Türkçe**" yazmaya yönlendirmiştir. İki dilin muhakemesi, karşılaştırması anlamına gelen **Muhakemetü'l-**

Lugateyn adlı eseri, Türk dili tarihi için önemli bir kaynak olma özelliğinin yanında, Türk dilinin kültür ve medeniyet dili olmasında da önemli bir rol oynamıştır.

5. DİNİ-TASAVVUFİ DÜNYASI[2]**:** evâi'nin genel anlamda dini-ahlakk eserleri; ***Münacât, Çihil Hadis, nazmu'l-Cevâhir, Lisânu't-tayr, Sirâcü'l- Müslimin ve Mahbubu'l-kulûb***'tur. O, diğer eserlerinde de *dini-ahlaki fikirlerini* gerçek bir *Türk-İslma mütefekkiri* olarak ortaya koymuştur.

Bu cümleden olarak diyebilriz ki Nevai, dini bütün bir Müslüman, dinin emrettiği bütün emir ve nehilerini aynen yerine getirmeği amaç edinmiştir. Özellikle de **Vakfiye**'sinde, gönlündeki iki muradı açıklarken, islâmın beş şartından dördünü yerine getirmekte olduğunu, fakat beşincisi olan '**Hac farizasını**' yerine getiremediği için üzüntüsünü de beyan etmekten kaçınmaz.

Nevâi, dini ve dünyayı, miskince bir tevekkülle bağlayan veya her şeyden elini eteğini, ayağını çeken birisi değildir. O, insan oğlunun hayatının idamesinde, dünya nimetlerinden karınca-kararınca yararlanmayı ve bu bağlamda da *'Allah'a olan kulluk borcunu'* yerine getirmeyi hedefler. Ona göre Allah yolunda yürümenin en önemli yollarından biri, *'Bilime ve sanata önem vermek, adaletli davranmak, sevgi ve hogörüde öncü olmak, dünya için çalışmak ve üretmek, ahiret için de yarın emr-i Hakk var olacak düşüncesiyele Rabbı'na olan kulluk borcunu yerine getirmek olduğnunun bilincince olmak'* olduğuna inanan güçlü bir devlet adamı, kudretli bir mütefekkir, dünyevi ve uhrevî ilimlerle mücehhez bir âlimdir.

Nevai'ye göre insan, bütün hata ve sevabıyla görünen bir insandır. O, çalışmalarında gönlünce huzura kavuşan kişi oluşunu ***Feraidu'l-Kiber'deki Saki-name'sinde de*** Baykara için ifade ettiği öğüdü çok meşhurdur.

Bu bölüm, Agâh Sırrı Levend'i, **Ali Şir Nevâi**, Ankara 1965, C.1, s. 230-240 arasındaki metinlerden alınmıştır.

Tingri yadımı unutma bir dem Özni gayridin avutma bir dem Rahmetidin dagi bolma nevmid Gazalidın dağı vehm it cavid Mülkü kişver ilige dăd eyle 'Adl ile ikkisin ābād eyle	Tingri yadı çü sanga boldı hişar Dad ile adl ulus birle şi är Çün bular boldı özünni bös tut Her bahane bile könglüngni avut Bir nefes 'ayşdım olma gafil Ki cihän mülki irür bihäşıl

Hayretü'l-Ebrar'ın birinci ve ikinci bölümleri **"iman**" ile **"islam**" dan bahseder. Iman bahsinde şunları söyliyor:

Kim ki cihän ehlide insän irür Bil ki nişanı an iman irür Bes am insan atagal biriya Kim işidur sabr ile şükr ü haya. Böyle buyurdi Nebi-i Haşimi Kim bu üç imänning irür lazımı Bes an insän dimek olgay revā Kim işi iman bile tapġay neva	Ey ki sanga eyledim insänni şerh Imdi işit kim kilay imänmı şerh Altı durur şer de güya 'aded Her ni ki mü'minga kirek mu tekad Eylese bu altı bile ihtişär Altı cihetdin anga bolgay hisär Kim bu hisär olsa ang me'meni Oğrıdin eymen boluban mahzeni

diyerek bunları birer birer açıklıyor. Ayrıca İslâm bölümünde da 'İslâmın şartlarını' birer birer açıklar.ise:

Nevai'nin **akaid** ile ilgili eseri **Siracul-Müslimin** dir. Şair bu konudaki iancını şöyle dile getirir:

Didim kim eyleyin bir nüsha mastür Ki bolgay din ü Islam öyi ma'mur Ni kim din ehliga bolgay zaruret Barı tutgay ani bilgenge süret Hem itgeymin burun qerh-i 'akayid Ki slim chliga birgey fevayid	Yana hem farz u hem vacib sünen hem Ni kim Rrız bolur yahşi yaman hem Ki din ehlining olgay dil-peziri Müselmänlık iside nägiziri Beyin kılgaymin andak rüşen üpak Ki idrāk itkey anı hayl- Etrak

Nevai'nin, dini heyecanla yazdığı iki eseri de **Çihil Hadis** ve **Nazmü'l-Cevahir**'dir. **Çihil Hadis**, Cami'nin Erbain Hadis'inin çevirisidir. **Nazmü'l-Cevahir** ise, Hz. Ali'nin **Nesrü'l-Leal** adı verilen sözlerinin çevirisidir.

Nevaî'nin bu konu ile ilgili bir de mensur **Münacat**'ı vardır ki, Tanrı'ya gönülden yakarışıdır. Nevai'nin gerek mesnevilerinin başındaki **tevhit** ve **münacat'**larla **na'tl**arda, gerek divanlarında her harfin başındaki gazeller de bu candan inanış açıkca görülür.

Nevai'nin tasavvuf anlayışı, samimi ve ilâhi bir neşvedir. O, bu tasavvufa dair olan görüşünü, **Fevâidü'l-Kiber**'inde şöyle tanımlıyor:

Bireyge müsellem tarik-t tasavvuf Ki gatuda meveod imestür taballüf Tasavvuf rıza ehlidin yahsi ahlâk İrür ıstılahatı zib ü tekellüf Tasavvuf imes zühdü takva vü ta'at Ki anda riya yol tapar bitevakkuf Irür mahz-1 takva ve likin riyasız 'Uhüdiyyet-i sırf u 'ayn-ı telattuf	Ni il kavl ü fi'liga andin te'addi Ni Hak emr ü nehyiga andın tasarruf Özin eyle bî-ihtiyar anglaban kim Ni kalıp tereddüd anga ni te'essüf Kılıp Hak vücüdıda mahv öz vücüdın Nevâyi munı bil tarik-i tasavvuf

Yine **Harretü'l-Ebrar**'da da "hayret"ler üzerinde durur. O, "hayret" te, deli divane misafirin, melekút álemi karanlığından beden mülkü şehrine indiğini ve o şehir halkının yine "**Kadir-i mutlak**"ı anmakta olduğunu görüp, varlığı fani olup Hak'dan ona taze vücut ve "şühûd" eriştiğini, "*şem›-i baka*" ile gözü açılıp kendini anladığını tasavvufi bir deyişle anlatıyor.

Leyli vü Mecnun'un başında ise, "söz gevheri'nden bahseder

Seb'a-i Seyyare'nin başındaki "söz tarifi" bahsinde yaradılışa değinerek "söz"e geçmek üzere bir başlangıç yapar.

Nevai, ilk divanına tasavvufi gazelle başlar. Buradaki "mey",

tasavvufdaki "mey-i vahdet", yani "birlik içkisi"; "yâr" gerçek varlık olan Tanrı'dır. Şâir bu beyitlerlerle anlatır.

Nevai'nin tasavvufi büyük eseri, Attar'ın **Mantiku' t-Tayr'**ını göz önünde tutarak yeniden aleme aldığı **Lisanü't-Tayr**'ıdır. Bu eser, Attar'ın Mantıku't-Tayr'ının bir çevrisi değildir. Nevai, *tevhit, münacat, na't, miraç manzumeleri*nden sonra dört halifeyi birer manzume ile övüyor, bunlara birer de hikâye ekliyor: Attar's da övdükten sonra esere başlıyor.

Nevai. Attar'daki "Varlıkta birlik" felsefesini oldukça yumuşatmış, tasavvufdaki bu inancı "**ehl-i sünnet"** inancına yaklaştırmaya çalışmıştır.

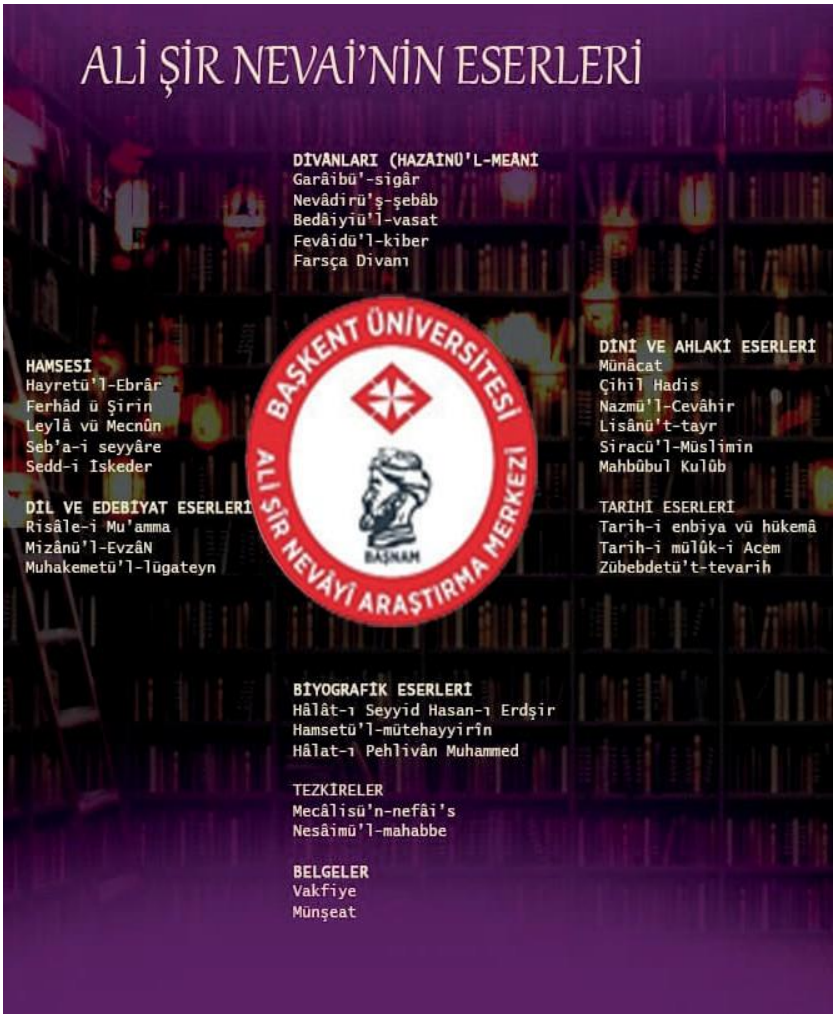
Nevai, Nakşbendi tarikatındandır. Piri ve mürşidi de **Abdur-Rahman Cami**'dir. Nevai gönülden bağlandığı bu tarikatın büyüklerine karşı derin bir saygı besler. Bunları, özellikle tarikatın büyük Pîrlerinden olan **Hâce Bahaüd'dîn-i Nakşbendî**'yi tasavvufla ilgili eserlerinin hemen hepsinde saygıyla anar.

Nevâi, **Mahbubü'l-Kulüb** adlı eserinde ahlâk ve karakterle ilgili düşüncelerini ortaya koyar. O, bu eserinde bir sosyolog, iyi ve kötü işlerden ve huylardan bahsederek dini ahlâk kurallarını anlatan bir ahlâkçı kişi ve bu konuda da atasözlrini çok iyi kullanarak insanlara çok faydalı birçok övütler de bulunur.

6. ESERLERİ:

I. DİVÂNLARI (HAZÂİNÜ'L-MEÂNİ	*IV. DİNİ VE AHLAKİ ESERLERİ*
1. Garâibü'-sigâr	*1. Münâcat*
2.Nevâdirü'ş-şebâb	*2. Çihil Hadis*
3. Bedâiyiü'l-vasat	*3. Nazmü'l-Cevâhir*
4 Fevâidü'l-kiber	*4. Lisânü't-tayr*
5. Farsça Divanı	*5. Siracü'l-Müslimin*
	6. Mahbûbul Kulûb
II. HAMSESİ	*V. TARİHİ ESERLERİ*
1. Hayretü'l-Ebrâr	*1. Tarih-i enbiya vü hükemâ*
2. Ferhâd ü Şirin	*2. Tarih-i mülûk-i Acem*
3. Leylâ vü Mecnûn	*3. Zübebdetü't-tevarih*
4. Seb'a-i seyyâre	
5. Sedd-i İskeder	*VI. BİYOGRAFİK ESERLERİ*
	1. Hâlât-ı Seyyid Hasan-ı Erdşir
III. DİL VE EDEBİYAT ESERLERİ	*2. Hamsetü'l-mütehayyirîn*
1. Risâle-i Mu'amma	*3. Hâlat-ı Pehlivân Muhammed*
2. Mizânü'l-EvzâN	
3. Muhakemetü'l-lügateyn	*VII. TEZKİRELER*
	1. Mecâlisü'n-nefâi's
	2. Nesâimü'l-mahabbe
	VIII. BELGELER
	1. Vakfiye
	2. Münşeat

alanlarında manzum ve mensur olmak üzere otuza yakın eser vermiştir. Nevâyî, bir sanat hâmisi olarak da döneminde sultandan daha fazla ön plana çıkan, müzikten, tarihe, nesirden şiire kadar, birçok alanda hüner sahibi olan bir devlet adamıdır. Onun eserlerinin tür ve şekil bakımından zenginliği, sanatçı kişiliğinin değerini de gösterir:

ALİ ŞİR NEVAİ'NİN ESERLERİ
DİVANLARI (HAZAİNÜ'L-MEANİ
Garâibü'-sigâr
Nevâdirü'ş-şebâb
Bedâiyü'l-vasat
Fevâidü'l-kiber
Farsça Divanı
HAMSESİ
Hayretü'l-Ebrâr
Ferhâd ü Şirin
Leylâ vü Mecnûn
Seb'a-i seyyâre
Sedd-i İskeder
DİL VE EDEBİYAT ESERLERİ
Risâle-i Mu'amma
Mizânü'l-EvzâN
Muhakemetü'l-lügateyn
BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
ALİ ŞİR NEVÂYÎ ARAŞTIRMA MERKEZİ
BAŞNAM
DİNİ VE AHLAKİ ESERLERİ
Münâcat
Çihil Hadis
Nazmü'l-Cevâhir
Lisânü't-tayr
Siracü'l-Müslimin
Mahbûbul Kulûb
TARİHİ ESERLERİ
Tarih-i enbiya vü hükemâ
Tarih-i mülûk-i Acem
Zübebdetü't-tevarih
BİYOGRAFİK ESERLERİ
Hâlât-ı Seyyid Hasan-ı Erdşir
Hamsetü'l-mütehayyirîn
Hâlat-ı Pehlivân Muhammed
TEZKİRELER
Mecâlisü'n-nefâi's
Nesâimü'l-mahabbe
BELGELER
Vakfiye
Münşeat

SAYIN PROF. DR. ABDURRAHMAN GÜZEL'IN KONUŞMASI
(Başkent Üniversitesi Ali Şîr Nevâyî Araştırma Merkez Müdürü)

SAYIN REKTÖRLER, Bilim adamları,

Hepinizi, Türk dünyasında yetişmiş şuurlu bir bilgin, velut bir şair, adil ve başarılı bir devlet adamı olan '**I. Uluslararası Ali ŞİR NEVÂÎ'nin Eserleri ve Kültürel Değerleri adlı Sempozyumumuza Hoş geldiniz!** Der, sizleri saygıyla sevgiyle selamlamak isterim.

Saygıdeğer Bilim adamları,

Bilindiği gibi Nizamettin Ali Şîr Novâi, 17 Ramazan 844/9 Şubat 1441'de Herat'ta doğar, 1501'de vefat eder. Nevâi'nin Babası, Timur Han'a bağlı meliklerden Sultan Ebû Said'in veziri Kiçkine Bahşi'dir. Ana tarafından büyükbabası Ebu Sait Çisek de Mirza Baykara'nın beylerbeyi olarak görev yapmıştır. Bu sebeple Ali Şir Nevâî, çocukluk ve gençlik yıllarını Mirza Baykara'nın torunu Hüseyin Baykara ile birlikte geçirmiş, onunla birlikte öğrenim görmüş, sonra eğitimine Horasan ve Semerkant'ta devam etmiştir

Ali Şîr Nevâî, Devlet adamı ve münevver bir şahsiyet olarak Türk kültürüne her alanda hizmet etmiş, "... *ilim ve sanat alanındaki çalışmalarıyla Türk şiirine, Türk resim sanatına, Türk mimarisine katkılarıyla Türk dünyasında örnek bir şahsiyet olmuştu*r."

Ali Şir Nevâ, Klasik Çağatay Edebiyatı'nın teşekkül etmesi ve gelişmesinde kurucu olmuş ve otuza yakın eser ortaya koyan bilim ve sanat adamıdır. Türkçeyi yüksek bir sanat dili olarak işlemiş, bu güç ve inançla Türkçeye önemli bir değer kazandırmıştır. Arapça bilgisi de çok iyi olan Ali Şîr Nevâî, şiirlerini Türkçe ve Farsça yazmıştır. Kendisi de Farsça yazmış olmakla birlikte, çok daha güzel ve güçlü bir dil olan Türkçe varken eserlerini Farsça yazan ve eserlerinde edebi dil olarak Farsçayı tercih edenlere karşı çıkmıştır

Ali Şir Nevâî, Türk kültürüne, Türk diline ve Türk tarihine duyduğu saygıyı ve hayranlığı her fırsatta dile getirmiş ve 1499'da yazdığı *Muhakemetü'l-Lugâteyn ve Lisânü't- tayr*" adlı eserleri ile Kaşgarlı Mahmut'tan sonra Türk diline en büyük hizmeti veren kişi olarak kabul görmüştür

Muhterem Hocalarımız,

Bundan önce 2016'da Afganistan'ın Başkenti Kâbil'de, 22-24 Kasım 2021'de Özbekistan'ın NOVAİ şehrinde**, Uluslararası Ali Şir Nevâi sempozyumlarına** katıldım. Hem Afganistan hem de Özbekistan'daki bu Sempozyumlarda bütün Türk dünyasının orada **Ali Şir Nevai** için seferber olduklarını gördüm.

Ülkeme dönünce bizim de Türkiye'de **Ali Şir Nevai'**nin tarihi misyonunu ele alıp, araştırma yapmayı ve **Türk dünyasının** her bir köşesinde sevilen bu bilim ve devlet adamı için Başkent Üniversitesi'nde öylesine teşkilatlı '**Ali Şir Nevâi Araştırma ve Uygulama Merkezi** kurulmasını hedefledik. Bu hedefimizi de Üniversitemizin Kurucu Rektörü Sayın **Prof. Dr. Mehmet Haberal** ve Rektörümüz Sayın **Ali Haberal'a ilettik. Her iki muhterem hocalarımız, bu konuyu bizzat büyük bir coşkuyla kabul ederek,** Şubat 2022'de '**BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ ALİ ŞİR NEVÂÎ ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ'ni Türkiye'de tek bir kurum olarak kurulmasını sağladılar. Bendeniz bu engin duyarlılıkları sebebiyle Sayın Prof. Dr. Mehmet Haberal ve Sayın Prof. Dr. Ali Haberal** hocalarımıza huzurlarınızda şükranlarımı sunmayı bir görev sayarım.

Bu tarihten sonra biz bu merkezin tabela merkezi olmak değil, bir Bilim ve araştırma merkezi olması için hem Özbekistan bilim adamları hem de diğer Türk dünyası bilim adamları ile müşterek çalışmalara başladık. Bu kısa zamanda ilk çalışmamız, '**Uluslararası Ali Şir Nevai'nin Eserleri ve Etkileri Sempozyumu** adıyla böyle bir çalışmada sizlerle buluşmayı ve Nevai'nin ruhunu şad etmeye karar verdik. Her birinize de ayrı ayrı şükranlarımı sunmak isterim.

Sempozyum iki gün sürecek ve 12 oturumdan oluşacaktır. Her bir oturum Tük dünyasının abide şahsiyetlerine 70 bildiri ile armağan edilmiştir. Katılımcıların bildirinin 35'i Özbekistan, Türkmenistan ve 35'ide Türkiye'den oluşmaktadır.

Bu yıl meslekdaşlarımızla bir kararımızı daha sizlerle paylaşmak isterim. O da bu yıl müstakil bir ALİ ŞİR NEVÂİ kitabı hazırlamaktır. Ayrıca 24-26 Ekim 2022 tarihleri arasında **Alanya Keykubat Üniversitesi**'nde düzenlenecek olan **14. Uluslararası Dünya Dili Sempozyumu**'nda **Özel Ali Şir Nevâi Seksiyonu'**nu da oluşturmalarından dolayı hem Sayın Rektör **Prof. Dr. Ekrem KALAN'a hem de Prof. Dr. Özgür Kasım Aydemir'e** teşekkürler ederim.

İnşaallah ileriki dönemlerde **Başkent Üniversitesi Ali ŞİR NEVÂÎ Araştırma ve Uygulama Merkezi, Türkiye'de öncü bir kurum olarak faaliyet yapmasını sağlamaya çalışacaktır. Nevâi hakkında yapılan bütün çalışmaları gücümüz ve kudretimiz nisbetinde daha ileriye götürmek ve bir 'ALİ ŞİR NEVÂİ KÜLLİYATI' oluşturmak istiyoruz. Bu da sizlerin yardım ve gayretleri ile olacaktır. Çünkü 'Bir elen nesi var, İki elin ise sesi var' ilkesi gereği hep birlikte çalışacağız.**

Sözlerimi Ali Şir Nevâi'nin sözleriyle tamamlamak isterim:

"Anadilim üzerine düşünmeye koyuldum; Türkçenin derinliklerine dalınca gözlerime on sekiz bin alemden daha yüksek bir alem göründü. Çünkü Türkçem, yücelikler hazinesidir. Onun incileri yıldızlardan daha parlak, onun Gülistanları ve gülleri GÜNEŞ gibi ışıldar' sözlerinin ustası Ali Şir Nevâi için gösterdiğiniz kadirşinaslık, bilgileriniz, yardımlarınız dolayısıyla hepinize şükran ve saygılarımı sunarım.

DÜNYADA
İLK KEZ
BİR TÜRK
Başkent Üniversitesi Kurucu Rektörü Sayın Prof.Dr.Mehmet HABERAL,
Bilim ve Sağlık alanındaki çalışma ve başarıları sebebiyle,
'Dünya Yanık Derneği' nin 'ONUR ÖDÜLÜ' ne layık görüldü.
Bu "Onur Ödülü" Meksika'da tevdî edildi.

01.02.2022

SAYIN PROF. DR. MEHMET HABERAL'IN KONUŞMASI
(Başkent Üniversitesi Kurucusu ve Yönetim Üst Kurulu Başkanı)

Çok Değerli Bilim İnsanları,

Hepinizi, Türk dünyasında yetişmiş şuurlu bir bilgin, Ses Bayrağımız Türkçemizi bütün dünyada üstün kılmaya çalışan velut bir şair, Türkçe sevdalısı, velût bir şair, âdil ve başarılı bir devlet adamı Ali Şîr Nevâyi adına Üniversitemizde düzenlenen,

'I. **Uluslararası Ali ŞİR NEVÂÎ'nin Eserleri ve Kültürel Değerleri Sempozyumumuza' Hoş geldiniz!** der, sizleri saygıyla sevgiyle selamlamak isterim.

Bildiğiniz gibi Üniversitemiz bünyesinde ***Ali Şîr Nevâyî Araştırma Uygulama Merkezi***ni kuran Değerli arkadaşım Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL'e ve ekibine teşekkür ederek konuşmama başlamak istiyorum.

Dünyada birçok insan, birçok millet ve birçok kültür var. Elbette ki bu dünyada en kadim kültürlerden, uygarlıklardan birinin yaratıcısı olan ve bütün Orta Asya'yı dönemin medeniyet merkezi hâline getiren Türkler de var.

İnsanlar, tarih boyunca nerede daha rahat yaşama imkânları bulmuşlarsa orada yaşamış ve orayı kendilerine vatan yapmışlardır. Türkler de araştırmacı ve meraklı bir millet olduğu için ana yurtlarını tümüyle terk etmemekle birlikte hem Batı›ya hem de Doğu›ya giderek buralarda keşifler yapmışlar medeniyetler kurmuşlardır. Batı›ya gelen

Oğuz boyları aradıklarını bu topraklarda bulmuşlardır. Anadolu nice araştırmalardan ve nice savaşlardan sonra Türklerin ebedî yurdu hâline gelmiştir.

Atalarımız, bu toprakları uzun bir dönem üs olarak kullandılar. Anadolu'yu dağılma ve toplanma merkezi yaparak çok sayıda devlet kurdular. Zaman zaman uzaklara gidip tekrar eve döndüler ama gittikleri her yere huzur ve medeniyet götürdüler. Osmanlı Devleti büyük bir devletti, 700 sene yaşadı ve bu cihangir devletin başkenti olan İstanbul, uzun bir dönem dünyanın medeniyet merkezi olarak kaldı. Anadolu o kadar önemli ve güzel bir coğrafya ki tarihte buraya sahip olanların düşmanları da çok olmuştur. Osmanlı Devleti bu düşmanlarla 650 yıl mücadele etti ve bu mücadele nöbetini genç Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakarak tarihteki yerine çekildi. Türk tarihinin bu en kritik döneminde Mustafa kemal Atatürk ve arkadaşları, derhal vazifeyi devraldılar ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kurarak bizlere emanet ettiler. Bizler de emanet bırakılan Devletimizi ilelebet yaşatma ve yüceltme kararlılığı içerisindeyiz.

Şunu vurgulamak istiyorum: Tarihimizi ve kültürümüzü bilmezsek kültürümüze; dilimize, edebiyatımıza ve düşünce dünyamıza katkı sağlayanları tanımaz ve anlamazsak geleceğimizi tayin edemeyiz. Maddi ve manevi varlığımıza hiçbir katkı sağlayamayız. Türklerin bilimde, kültürde ve sanatta bu günlere gelmesine katkı sağlayan Ali Şîr Nevâyî ve diğer Türk büyüklerini bu bağlamda değerlendirmemiz gerekiyor.

Ali Şîr Nevâyî, yalnız Özbekistan Türklerinin değil, **bütün Türk dünyasının** ortak değerlerindendir. İnanıyorum ki diğer Türk devletlerinde de bizim gibi düşünen kardeşlerimiz, **Nevâyî** gibi ortak değerimizi çocuklarımıza öğretecekler, onların da geleceğe katkı sağlamasını önemli görev olarak yürüteceklerdir.

Ben, Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL arkadaşımızı ve ekibini Başkent Üniversitesi'nde böyle önemli bir merkezi kurdukları için kutluyorum ve kendilerine bir kere daha teşekkür ediyorum.

Tabii ki şu anda **Başkent Üniversitesi** olarak biz aynı kökten gelen insanlarla iç içe çalışıyoruz. **Mustafa Kemal Atatürk** bize;

"Bugün Orta Asya'da aynı kökten gelen tarihi bir, dili bir, dini bir olan kardeşlerimiz vardır. Onlara yaklaşmalı, birlik beraberlik içinde birleşmeliyiz. Bu soydaşlarımızı yalnız bırakmayalım!" dedi. İşte bu vasiyeti alan bizler, artık Orta Asya ülkelerine de gerekli katkıları sağlamakla mükellefiz. Ben oraya gittiğim zaman onlara diyorum ki,

"*Ben neden buradayım biliyor musunuz? Çünkü Atatürk bize böyle vasiyet etti bunun için buradayım ve sizleri başka ülkelere muhtaç etmeyiz ve etmeyeceğiz de...*". Nasıl ki Türk milletini başka ülkelere muhtaç etmiyor isek, Orta Asya ülkelerini; yani aynı kökten gelen; *Özbekistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan* gibi Türk devlet ve topluluklarını da başka insanlara muhtaç etmeyeceğiz. Eğitimlerine, kültürel değerlerine, ekonomilerine, sağlık ve fen alanlarındaki kalkınma hamlelerine destek olmaya devam edeceğiz.

Bünyemizde açacağımız araştırma merkezleri ve enstitülerle evrensel kültüre, bilime ve insanlığa en çok hizmet eden biz olacağız. Çünkü Orta Asya'da yaşayan bu kardeşlerimizle bizim dilimiz, tarihimiz, dinimiz, kültürümüz, kökümüz ortaktır. Çünkü Türk Dili'nin, Türk Kültür'nün ve Türk Devletleri'nin Tarihi, uygarlık tarihi ile başlar.

Türkçemiz. 15. yüzyılda Ali Şir Nevai gibi bir düşünür ve şairin, o yıllarda öne çıkan Arapça ve Farsça hayranlığı karşısında Türkçenin özgünlüğünü ve yeteneklerini savunurken gösterdiği çaba, sonraki yıllarda ne yazık ki Türk aydınlarınca aynı şekilde gösterilmemiştir. Bu sebeple yeni Dünya Düzeni'nin ulusumuza dayattıkları. Bunun için Türkçemizin bir düşünce dili, bir bilim dili, bir edebî dil olması için gözetmemiz gereken özenin başında, eğitim dilinin Türkçe olmasından asla taviz vermemek gelir. Bunun yanı sıra, yabancı dilleri en iyi biçimde öğrenmek, millî eğitim çalışmalarının başlıca işlemleri arasında olmalıdır. Bunu kimse yadsıyamaz. Türkçemizi, ulusal varlığımızın olmazsa olmaz koşulu olduğunu kabul edip, eğitim başta olmak üzere her alanda, onun gelişmesi için, var gücümüzle çaba harcamalıyız.

Biraz evvel de ifade ettiğim gibi **Ali Şîr Nevâî**, **mükemmel**

bir Devlet adamıdır. Aynı zamanda *ilim ve sanat alanındaki çalışmalarıyla Türk şiirine, Türk resim sanatına, Türk mimarisine de hizmet vermiştir.* Sekiz sahada otuz civarında eser yazan, Çağatay Türkeçsini kuran ve onun Hindistan boylarına kadar ulaşmasına vesile olan, *, Türkçemizin diğer* dünya dilleri arasındaki üstünlüğünü *ortaya koymasıyla,* Türkçenin bir dünya **bilim dili olmasına** öncülük eden münevver bir şahsiyet olarak Türk kültürüne her alanda hizmet etmesiyle *Türk dünyasında* **Türkçenin Atası** *örnek bir şahsiyet olmuştu*r.

Üniversitemizde, 'Ali Şîr Nevâyî Araştırma ve Uygulama Merkezi', bu büyük projemizin tecessüm eden ilk adımı olmuştur. Bundan sonra zaman geçirmeden bu kutlu yürüyüşümüzün diğer adımlarını da atacağız. Bünyemizde açacağımız araştırma merkezleri ve enstitülerle evrensel kültüre, bilime ve insanlığa en çok hizmet eden biz olacağız.

Çünkü Orta Asya'da yaşayan bu insanlarla bizim *dilimiz, tarihimiz, dinimiz, kültürümüz, kökümüz* ortaktır. Çünkü *Türk Dili* 'nin, *Türk Kültü'nün* ve *Türk Devletleri'*nin *Tarihi,* uygarlık tarihi ile başlar. Üç kıtanın, eski Dünya coğrafyasının büyük bölümü geniş zaman dilimlerinde Türk Boylarının, **Cihangir Türk Devletlerinin adil yönetim** ve denetimlerinde bulunmuştur.

Hepinize çok teşekkür ediyor, çalışmalarınızda başarılar diliyorum.

Başkent Üniversitesi Bağlıca Kampüsü

Prof. Dr. Ali HABERAL

SAYIN PROF. DR. ALİ HABERAL'IN KONUŞMALARI
(Başkent Üniversitesi Önceki Rektörü)

Sayın Kongre Başkanı Abdurrahman Güzel Hocam,

Değerli Meslektaşlarım,

Değerli Katılımcılar, sizleri saygıyla selamlıyorum.

Sabah yaptığımız ameliyat, beklenenden biraz uzun sürdüğü için biraz gecikmeli geldim. Bu nedenle özür diliyorum.

Ali Şir Nevâyî adında düzenlediğimiz bu önemli etkinlikte sizlerle birlikte olmanın mutluluğunu yaşıyorum. Ülkemizde Başkent Üniversitesi tarafından kurulan Ali Şîr Nevâyî Araştırma Merkezini son derece önemli buluyorum. Çünkü biz, Türk dünyası ile olan ilişkilerimize çok değer veriyor ve her alanda geliştirmek istiyoruz. Bu merkezin kurulması ile zaten var olan düşüncelerimizin ilk adımını da atmış bulunuyoruz.

Ali Şîr Nevâyî Türkçeye en büyük katkısı olan yazar ve şairlerimizdendir. Kendisi Kaşgarlı Mahmut'tan sonra Türk Dili'ne en büyük hizmeti vermiştir ve yaşamı boyunca da Türk Diline hizmet etmenin onurunu taşımıştır.

Abdurrahman GÜZEL Hocamın böyle bir merkezi oluşturması; Türk Coğrafyası açısından son derece anlamlıdır. Ali Şîr Nevâyî Araştırma Merkezi, Türk Coğrafyasının karşılıklı olarak birbirini anlamasına, Türkçeye sahip çıkmasına ve bilimsel anlamda da iş birliğimizin bundan sonra daha yoğun sürdürülmesine katkı sağlayacaktır.

Böyle bir organizasyonu planladığı ve bu kongreyi düzenlediği için öncelikle Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL Hocama, gerek yurt içinden gerekse yurt dışından bu bilimsel programa katkı sağlayan bilim insanlarına üniversitemiz adına teşekkür ediyor, saygılarımı sunuyorum.

Ali Şîr Nevâyî'nin Samarkand'ta Bulunan Heykeli

SAYIN PROF.DR. RAİMA SHIRINOVA'NIN KONUŞMASI
(O'Zbekiston Mlliy Universiteti Prorektori)

Assalomu aleykum!

Qadri baland mehmonlar, muhtaram ustozlar, shijoatli yoshlar, ilmni hayotining ma'nosi deb bilgan olimlar!

O'zining munosib 100 yillik tarixiga ega bo'lgan Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti jamoasi nomidan sizlarni ushbu anjumanda qatnashib turganliklaringiz bilan qutlayman.

Buyuk shoir va mutafakkir, davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiyning bebaho ijodiy-ilmiy merosi nafaqat o'zbek xalqi, balki jahon adabiyoti tarixida, milliy madaniyatimiz va adabiy-estetik tafakkurimiz rivojida alohida o'rin tutadi. So'nggi yillarda O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoev tashabbusi bilan Alisher Navoiyning boy va serqirra ijodiy merosini har tomonlama chuqur o'rganish, uning o'lmas asarlarini yurtimizda va xorijiy mamlakatlarda keng targ'ib qilish hamda xotirasini abadiylashtirish borasida tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

Buyuk shoir va mutafakkir, atoqli davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiyning bebaho ijodiy-ilmiy merosi butun mintaqaning umumiy yutug'idir. Navoiy nafaqat o'zbek, balki fors tilida ham ko'plab asarlarning mualifidir. Osiyo renessans davrining ilg'or mutafakkiri sanalgan Navoiyning jahon adabiyotiga qo'shgan hissasi madaniyatlarning o'zaro ta'sirining yorqin namunasidir. Navoiy butun hayotini turkiy tilning ravnaqi uchun bag'ishladi va bu borada ulkan

yutuqlarga erishdi. Uning turkiy tildagi noyob yozuv uslubi o‘z davrida nafaqat temuriylar saltanatida, balki Qashqardan tortib to Tabriz va Istanbulgacha juda katta hurmat va ehtiromga ega bo‘lgan.

Buyuk shoirning asarlari ham jahon miqyosida juda keng tarqalgan. Uning asarlari fors, italyan, nemis, fransuz, hind, turk, ingliz, rus, ozarbayjon, turkman va boshqa tillarga tarjima qilinib, qayta-qayta nashr etilmoqda.

Bugungi xalqaro anjumanda ham olimlarimizning dolzarb mavzulardagi chiqishlari, ilmiy munozaraga kirishishlari va kelgusida yangi ilmiy loyihalar va anjumanlar o‘tkazishlari uchun takliflar ishlab chiqishlariga olib keladi desam, mubolag‘a bo‘lmaydi. Zero, turkiyalik katta olim, muhtaram prof. Abdurahmon Go’zal boshchiligidagi Anqara universitetida ochilgan Alisher Navoiy xalqaro tadqiqit markazi bizni sevintirdi. Umid qilamizki, kelgusida ushbu markaz turkiy dunyoning ulug’ shoiri Alisher Navoiy hayoti va ijodini o’rganish yuzasidan yirik ilmiy yutuqlarga erishadi.

Shu bois, ushbu global makonda global xamkorlikning ilmiy asoslarini muhokamasiga bag‘ishlangan ushbu anjuman oliy ta’lim muassasalari aro xamkorlikni yangi bosqichga ko‘tarishga, o‘qituvchi va talaba yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishga, Navoiy asarlarining yangicha yondashuvlar asosida ko‘plab ilmiy tadqiqotlar uchun mavzu bo‘lishiga ishonaman.

Konferensiya ishiga muvoffaqiyat tilayman. Barchangizga oila baxti va kasbiy kamolot tilayman.

E’tiboringiz uchun rahmat

SAYIN PROF.DR.OLİMJON DAVLATOV'UN KONUŞMASI
(Alisher Navoiy nomidagi xalqaro Jamoat fondi ijrochi direktori)

09 ŞUBAT 2023, TAŞKENT **20-22 EKİM, ALANYA**

MA'NAVIY BIRLIKNING OLTIN SILSILASI

Buyuk shoir va mutafakkir, davlat va jamoat arbobi Nizomiddin Mir Alisher Navoiyni haqli ravishda turkiy xalqlarning shamsulmillati, mumtoz adabiyotimizning yalovbardori deb ta'riflashadi. Alisher Navoiyning benazir shaxsiyati va mislsiz ilmiy-ijodiy merosidan ozgina xabardor kishi ushbu ulug' zot tom ma'noda milliy timsol ekaniga iqror keltiradi.

Navoiyning ijtimoiy faoliyati haqida ma'lumot berilgan ilk tarixiy manba Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla' us-sa'dayn va majma' ul-bahrayn" asari bo'lsa, uning ijodi haqida keng to'xtalgan adabiy manba Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro"si hisoblanadi. Bundan ma'lum bo'ladiki, navoiyshunoslik Navoiyning hayotligi davrida boshlangan.

Alisher Navoiyning turkiy xalqlarning tafakkur tarixida tutgan

o’rnini belgilash uchun turk tilidagi tamaddunning Navoiygacha bo’lgan davri hamda Navoiydan keyingi bosqichni solishtirishning o’zi kifoya.

Musulmon Sharqi tarixida Mahmud Koshg’ariy, Yusuf Xos Hojib, Xoja Ahmad Yassaviy, Imomiddin Nasimiy kabi yirik mutafakkir va ijodkorlarning o’rni bor. Alisher Navoiy ijod maydoniga ushbu ulug’ zotlarning ma’naviy vorisi o’laroq zuhur etdi. Shuning barobarida, Navoiy o’z salaflari amalga oshirolmagan buyuk bir missiyani sharaf bilan ado etdi: Navoiy sharofati bilan turkiy tilli adabiyot va madaniyat Musulmon Sharqi tamadduniga uchinchi kuchli irmoq bo’lib qo’shildi.

Milodiy 15 asrdan keyin turkiy xalqlar birin-ketin o’z milliy adabiyotlarini tuzmakka kirishdilar. Bu ishning boshida bo’lganlarning barchasi Navoiyni o’zlariga ustoz va rahnamo deb bilganlar.

Turk mutafakkir va ijodkorlari o’z tadqiqot va ijod namunalarini arab va fors tillarida yaratishni ma’qul ko’rganlar. Xamsanavislik tarixida yuksak darajalarga erishganlarning asosiy qismi asli Turk qavmiga mansub ijodkorlar hisoblanadi. Alisher Navoiy “Xamsa”ni o’zbek tilida yozib, bu til badiiyat va fikr ifodasi bobida biror tildan kam emasligini isbotladi.

Dunyoda zullisonayn- ikki tilda ijod qilgan shoirlar juda ko’p. Ammo ikkita adabiyotda mumtozlik maqomiga yetishgan shoirlar sanoqli. Navoiy ana shunday buyuk ijodkorlar sirasiga kiradi. Har ming kishidan bittasi badiiy ijod bilan jiddiy shug’ullangan Xurosonda badiiy mahorat va tafakkur dahosi borasida forsiy shoirlar orasida Jomiydan keyin va boshqa barcha shoirlardan oldin tilga olinishi uning zakosi va ziyosi naqadar porloq ekanini ko’rsatadi

Alisher Navoiy tufayli zullisonaynlik an’ana hukmiga kirdi. Bobur, Mashrab, Ogahiy, Amiriy, Nodira - umumiy hisobda, XX asrgacha o’zbek tilida qalam tebratgan barcha ijodkorlar fors tilida ham go’zal ijod namunalarini yaratdilar. Qolaversa, Navoiy o’z davrida qaysi tilda ijod qilishidan qat’i nazar barcha iste’dod sohiblarini qo’llab-quvvatlagani tarixdan ma’lum

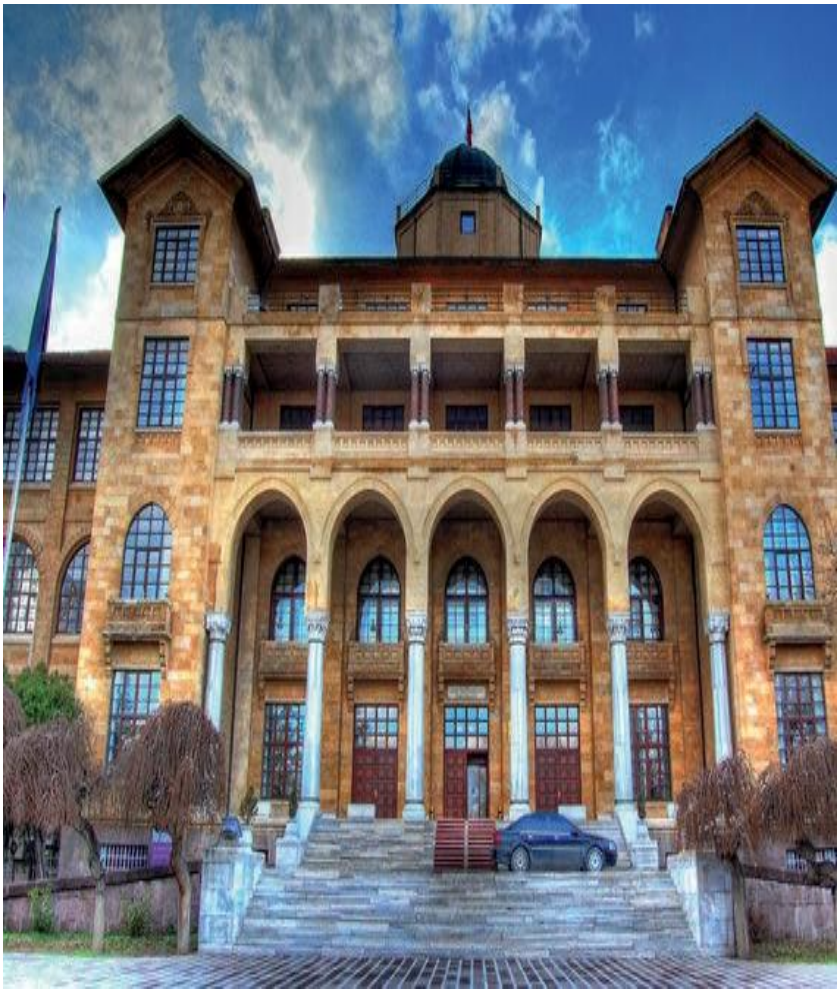
Navoiy shaxsiyati va ijodini o’qib-o’rganish va targ’ib etish hamisha dolzarb bo’lib qolaveradi. Ayniqsa, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Buyuk shoir va mutafakkir Mir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini munosib nishonlash to’g’risida”gi qaroridan keyin O’zbekistonda navoiyshunoslik jadal rivojlanmoqda.

2021 yil 4 fevral kuni Prezidentimiz yana bir muhim qarorga imzo chekdilar. Unga ko’ra, Alisher Navoiy nomidagi xalqaro jamoat fondi ta’sis etilib maqsad va vazifalari belgilandi.

Fondning asosiy vazifalaridan biri - xorijdagi Navoiyshunoslik markazlari bilan hamkorlikni yo’lga qo’yishdir. Qardosh Turkiya Respublikasidagi Anqara Boshkent universitetida Alisher Navoiy nomidagi xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ochilishi ma’naviy hayotimizda katta voqelik bo’ldi.

Ushbu markaz rahbarligi jahon turkologiyasida o’ziga xos mavqega ega bo’lgan olim, professor Abdurahmon Go’zal janoblari zimmasiga yuklatilgani kelajakda yirik tadqiqotlar amalga oshirilishiga umid bag’ishlaydi.

Markaz tomonidan o’tkazilayotgan ushbu xalqaro anjuman turkiy xalqlarning umumiy ma’naviy merosini o’rganish va targ’ib etishga munosib hissa bo’lib qo’shilishiga ishonch bildiraman.

Gazi Üniversitesi Rektörlük Binası

SAYIN PROF. DR. MUSA YILDIZ'IN KONUŞMASI
(Gazi Üniversitesi Rektörü)

Sayın Özbekistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi,

Sayın Rektörler, TDK Başkanı, UNESCO Türkiye Millî Komitesi Başkanı, Yunus Emre Enstitüsü Başkanı, Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanı, Başkent Üniversitesi Kurucusu ve Yönetim Üst Kurul Başkanı, Kıymetli Öğretim Üyeleri, Sevgili Öğrenciler, Basınımızın çok kıymetli temsilcileri;

Sizleri en kalbi duygularımla selamlıyor, Başkent Üniversitesi Ali Şîr Nevâyi Araştırma Merkezi (BAŞNAM) tarafından düzenlenen "I. Uluslararası Ali Şîr Nevayi'nin Eserleri ve Kültürel Etkileri Sempozyumu"na hepiniz hoş geldiniz, sefalar getirdiniz diyorum.

Değerli Misafirler, Kıymetli Hâzirun;

Dünyanın en eski sözlü ve yazılı dillerinden biri olan Türkçemiz, tarihsel süreç içerisinde özellikle yetiştirmiş olduğu öncü şahsiyetlerin gayretleri ve eserlerini Türkçe yazma bilinciyle yüzyıllarca varlığını sürdürmüş; günümüze kadar o zengin ve işlek yapısını koruyarak Türk milletinin kimliğinin en önemli yapı taşı olmuştur. Tıpkı Köktürk kitabelerinde seslenen Bilge Kağan gibi, Türkçenin ilk sözlüğünü yazan Kaşgarlı Mahmut gibi, Yusuf Has Hacip, Hoca Ahmet Yesevi, Edip Ahmet Yükneki ve isimlerini sayamayacağımız pek çok Türk

âlimi gibi **Ali Şîr Nevâyi de** Karahanlı ve Harezm döneminden sonra Çağatay Türkçesi olarak adlandırılan dönemde, Türkçemizin ses bayraktarlığı görevini üstlenmiş; Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda devletleri döneminde İslam medeniyeti tesiriyle oluşturulan Türk yazı dilinin öncülerinden olmuştur. Onun kullandığı dil, Türkistan'dan batıya doğru göç edenlere nazaran, doğuda kalan Türk boylarının konuşup yazdıkları dil olduğu için Doğu Türkçesi, diğer bir söyleyişle, Nevâyi dili olarak da isimlendirilmiştir. Nitekim Türk dilinin tarihini inceleyen bilim adamları, Çağatay Türkçesinin konuşulup yazıldığı İdil-Ural Bölgesinden Türkistan'a, oradan Hindistan ve Pakistan'a kadar uzanan ve yaklaşık beş yüz yıl süreyle kültür dili, edebî dil ve resmî dil olarak kullanılan Çağatay Türkçesini Ali Şir Nevâyi'den önce ve sonra olmak üzere dönemlere ayırarak incelemektedirler.

Değerli Misafirler, Kıymetli Hâzirun,

Ali Şîr Nevâyi'nin bu dönemde yazdığı en önemli eseri hiç şüphesiz Muhakemetü'l Lügateyn'dir. Farsçanın çok yoğun ilgi gördüğü dönemde, Türkçenin de sanat ve edebiyat açısından çok önemli bir dil olduğunu vurgulamıştır. Daha çocuk yaşlarından itibaren şiir yazmaya başlayan Nevâyi'nin gençlik, olgunluk dönemlerinde yazdıklarıyla birlikte 7 divanı mevcuttur. Ayrıca 6 mesnevi ve pek çok şiir kitabı tespit edilip yayımlanan Ali Şîr Nevâyi'nin bugün başlayacak bilgi şöleninde etraflıca ele alınacak olması, özellikle genç araştırmacılar için büyük önem taşımaktadır.

Değerli Misafirler, Kıymetli Hâzirun,

Sözlerimi burada tamamlarken,

Başkent Üniversitesi ev sahipliğinde gerçekleştirilen bu önemli bilgi şölenine emeği geçen bütün akademisyenleri, katılımcıları, **Başkent Üniversitesi Ali Şîr Nevâyi Araştırma Merkezi (BAŞNAM) Başkanı Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL'i, Başkent Üniversitesi Kurucusu ve Yönetim Üst Kurulu Başkanı Sayın Prof. Dr. Mehmet**

HABERAL Beyefendinin şahsında kutluyorum. Bilgi şöleninin Türk milleti ve Türk dünyası adına, Türk kültürüne, Türk diline katkıda bulunmasını temenni ediyor;

Hepinizi en derin saygı, sevgi ve muhabbetlerimle selamlıyorum.

Kalın Sağlıcakla.

Nevayi Şehrindeki Nevayi Heykeli

SAYIN PROF. DR. NIZOMIDDIN MAHMUDOV'UN KONUŞMASI
(Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü Direktörü)

ALISHER NAVOIY VA USMONLI TURK ADABIYOTI

Alisher Navoiy ijodi nafaqat o‘zbek, turkiy millat va elatlar, qolaversa, dunyo xalqlari tamadduni hamda adabiyoti tarixida alohida hodisa o‘laroq asrlar osha e’tirof va ehtiromga sazovordir. Darhaqiqat, agar adabiyot ummon bo‘lsa, Navoiy – gavhar, agar adabiyot tog‘ bo‘lsa, Navoiy uning eng yuksak cho‘qqisi, agar adabiyot osmon bo‘lsa, Navoiy uning hech qachon so‘nmaydigan, porloq quyoshidir. SHu sababli, o‘zini adabiyotga daxldor deb bilgan barcha ixlosmandlar Navoiyga talpinadi, bu muhtasham siymoning ijod sirlaridan bahramand bo‘lishga, o‘zi uchun nimanidir kashf qilishga intiladi. Navoiyning o‘lmas ijodi xalqlar o‘rtasidagi madaniyat, ma’rifat, do‘stlik, qardoshlik, hamjihatlik va mehr-oqibat ko‘prigi, desak aslo xato bo‘lmaydi. Jumladan, usmonli turk adabiyotida ham Alisher Navoiy she’riyatiga qiziqish hali ulug‘ shoir hali hayot bo‘lgan davrlardayoq boshlangan edi. XX asrning zabardast adabiyotshunoslaridan biri Fuod Ko‘pruluning yozishicha, “XV asrning o‘zidayoq Navoiyning asarlari

turk dunyosining har tomonida – Onado‘li va Rumelida, Xuroson va Iroqda, Qrim va Volgabo‘ylarida, shuningdek, turkmanlar orasida, hatto Hindistondagi turk saroylarida ham sevib mutolaa qilingan” (**Ko‘pruli. F. Alisher Navoiy**. Istanbul, 1941. 5-bet). SHu o‘rinda, XV asr usmonli turk adabiyotida ko‘zga ko‘ringan shoir va davlat arbobi Ahmad Poshsho tomonidan Navoiyning 33 ta g‘azaliga nazira bog‘laninini eslash o‘rinli bo‘ladi. **Keyinchalik Muhiy, Baxtiy, Saydi Ali Rais, Lomeiy, Najotiy k**abi bir qator ijodkorlar **Ahmad Poshshoga** ergashib, Alisher Navoiy she’rlariga naziralar yozishdi.

XVI asr usmonli turk adabiyotining yorqin vakili Tashlijali YAhyo Navoiyning muazzam “**Xamsa**”si ta’sirida besh asardan tashkil topgan dostonlar to‘plamini yaratdi. Tashlijalining “Mir Alisher guli bahordir, “Xamsa”si bir shofei totordir” deya vasf xarakterida bitgan misralarini shogirdning ma’naviy ustoziga ehtiromi, muhabbati sifatida baholash mumkin. Yana bir turk shoiri Lomiy esa Navoiyning “Farhod va SHirin” asaridan ilhomlanib, aynan shu nomdagi dostonini yaratdi. Etuk olim Ogoh Sirri Levend Lomiyning dostonini “Navoiydan ixcham tarjima, nazira tarzida yaratilgan asar” degan edi. Albatta, adabiyotshunosning bu bahosi Lomiy asarining qimmatini zarracha pasaytirmaydi, aksincha, ijodkorning Alisher Navoiy ruhiyati va ijodiyotiga favqulodda yaqin bo‘lgani, buyuk mutafakkirning badiiy mahorat sirlarini g‘oyat sinchkovlik bilan o‘rganganidan ham dalolat beradi. Navoiyning ijodiy yutuqlari ta’sirida yozilgan asarlar sirasiga shoir Hamidi Chalabiyning “Layli va Majnun” dostonini ham sanab ko‘rsatish mumkin.

Usmonli turk adabiyoti va madaniyatiga Navoiyning ta’siri Fuod Ko‘prulu, Ali Tarlan, Muhammad Chavusho‘g‘li, Kamol Eraslan, Usmon Fikri Sartqoya, Mustafo Eson, Jamol Qurnaz, Yusuf Chetindog‘ kabi bir necha olimlar tomonidan chuqur tadqiq etilgan. “Alisher Navoiy va usmonli turk adabiyoti” mavzusiga adabiyotshunoslik ilmida hali yana ko‘p marta murojaat qilinadi va ikki ulug‘ xalq, ikki buyuk adabiyotni bir-biriga chambarchas bog‘lab turgan muqaddas

rishtalarning o‘ziga xos jihatlari yanada kengroq o‘rganiladi, albatta. Jumladan, bugun tashkil qilinayotgan anjuman ham fikrimizning bir isbotidir.

Aytish joizki, 2021 yilda **O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev Farmoni** bilan yurtimizda buyuk mutafakkir va shoir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligi keng nishonlandi. Yurtimizning xorijdagi elchixonalari, shuningdek, mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan xorijiy davlatlarning elchixonalari, konsulliklari, jumladan, O‘zbekiston Respublikasining Turkiyadagi, Turkiya Jumhuriyatining O‘zbekistondagi elchixonalarida ham navoiyxonlik kechalari, adabiy suhbatlar, konferensiyalar bo‘lib o‘tdi. Prezidentimiz farmoni “Chora-tadbirlar rejasi”da alohida band sifatida ko‘rsatilgan Alisher Navoiy asarlarining chet ellarda saqlanayotgan qo‘lyozma va toshbosma nusxalarini yurtimizga olib kelish hamda nashr etish topshirig‘i ijrosini ta’minlash maqsadida ulug‘ mutafakkirning **“Muhokamat ul-lug‘atayn**” kitobi qo‘lyozmasi Turkiya Jumhuriyatidan olib kelindi hamda nashr etildi (Toshkent: Fan, 2021). Darhaqiqat, Turkiya kutubxonalarida Navoiy asarlari qo‘lyozmalari ancha ko‘p. Bu yo‘nalishdagi hamkorligimiz ham davom etaveradi.

Ajoyib olim Yusuf Chetindog‘ yozganidek, “Alisher Navoiy xalqi va ona tiliga yolg‘iz so‘zi bilan emas, amaliy faoliyati bilan o‘zini bag‘ishlagan daho bir san’atkordir”. Ta’bir joiz bo‘lsa, bugungi konferensiyani ham ana o‘sha amaliy faoliyatning yana bir yorqin ifodasi, desak aslo xato bo‘lmaydi.

Ali Şir Nevayi Türk Dili ve Edebiyatı Devlet Üniversitesi

Taşkent - Özbekistan

SAYIN PROF.DR. ŞUHRAT SIRACIDDINOV'UN KONUŞMASI
(Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Emekli Rektörü
TÜRK DÜŞÜNCESİNİN TİMSALİ

Sanatçı, bir milletin ve ülkenin bağrında doğar, halkının ruh ve geleneklerinin etkisiyle şekillenir. Ancak gerçek bir yeteneği varsa ve mevcut gelenekleri, hayat felsefesini mükemmel bir şekilde özümserse, yaratıcı etkinliği evrensel hâle gelir ve tüm insanlığı ilgilendirir. Türk dünyasının büyük şahsiyetlerinden biri olan Ali Şir Nevaî'nin eserleri de bu tür yaratıcılık örneklerindendir. Ali Şir Nevaî'nin eserleri sadece Özbek edebiyatının veya Türk halklarının değil, bütün dünya bilim ve kültürünün önemli bir parçasıdır. Nevaî, kendisinden önce var olan ileri edebî tecrübe ve gelenekleri, seleflerinin başarılarını özetlemiş, onları yeni bir düzeye yükseltmiş ve kendisinden sonraki dönemlerin edebiyatı üzerinde güçlü bir etkiye sahip olmuştur. Nevaî'nin insanlığı mükemmelliğe çağıran fikirlerini ve eşsiz sanatını yansıtan eserleri ender bir edebî olgu olarak tarihe geçti.

Bugün, böylesine büyük bir şahsın eserlerini dünya çapında inceleme, yayınlama ve tanıtma etkinliğinin genişlemesi, Ali Şir Nevaî'nin manevî mirasına olan ihtiyacın artması mantıklı bir süreçtir.

Şairin anlattığı aydınlanma fikirleri, benzersiz imgelerle ifade edilen anlamlar, eksikliklerin eleştirisi ve erdem çağrıları belirli sınırları tanımıyor. Ali Şir Nevaî'nin eserlerinin bu yönleri hepimiz için aynı derecede geçerlidir. Bu nedenle Türk düşüncesinin simgesi olan Ali Şir Nevaî'nin eserlerini derinlemesine incelemek ve onun özünü zihniyetimizin, çağdaş hayat tarzımızın reformunda daha fazla kullanmak çok gereklidir. Bu konuda, hiç şüphesiz, Türk halklarının öncülük etmesi ve yeni girişimlerle örnek teşkil etmesi gerekmektedir.

Kardeş Türkiye'nin **Başkent Üniversitesi'nde Ali Şir Nevaî Araştırma Merkezi**'nin açılması ve Ali Şir Nevaî'nin eserleri üzerine düzenlenen üst düzey konferansın bu tür umut verici girişimlerin ciddî adımlarından biri olduğu söylenebilir. Öncelikle belirtmek gerekir ki **Prof. Dr. Abdurrahman Güzel** ve ekip arkadaşları, Ali Şir Nevaî Araştırma Merkezi'nin kurulmasında büyük özveri göstermişlerdir. Merkezin programına göre, gelecekte **Ali Şir Nevaî**'nin eserleri üzerine birçok çalışmanın temelini oluşturacağını, büyük şairin mirasının dünyaya tanıtılmasına katkıda bulunacağını ve dünya Nevaişinaslığının merkezlerinden biri olacağını umuyoruz.

Ali Şir Nevaî hayranlarının bilimsel makalelerinin yer aldığı bu kitap Merkezde fedakârlıkla çalışanların ilk ciddî adımlarından biri olarak değerlendirilmeye değer. İçinde Ali Şir Nevaî eserlerinin çeşitli yönlerinin incelenmesine odaklanan birçok üst düzey bilimsel makalenin toplanmış olması ve Ali Şir Nevaî'nin eşsiz sanatsal tasvirlerinin paha biçilmez özünün ortaya çıkarılması, insanlığın hâlâ Ali Şir Nevaî'nin aydınlamasına ihtiyaç duyduğunun ve bu ihtiyacın arttığının kanıtıdır.

SAYIN PROF. DR. EKREM KALAN'IN KONUŞMASI
(Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Rektörü)

Sizleri 800 yılı aşkın süredir Türk İslam Medeniyetine ev sahipliği yapmış Alanya'dan şehrin ve fatihinin adını taşıyan ve medeniyet merkezlerimiz arasındaki Özbekistan'a özel önem veren Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi'nden kalbî saygılarımla selamlıyorum.

Çağatay Türkçesi klasik dönem temsilcisi olarak tasnif edilmekle birlikte yalnız Çağatay edebiyatının değil genel anlamıyla Türk edebiyatının, yalnız Türkistan'ın değil Türk dünyasının ve hatta dünyanın zirve şahsiyetlerinden biri olan ve ne mutlu ki insanlığa bizim medeniyetimizin bir armağanı olan Ali Şir Nevâyî üzerine gerçekleştirilen son derece yetkin bilim insanlarımızın katılımıyla da Ali Şir Nevâyî'ye yakışır bu etkinlikte bulunmak şahsım ve Alaaddin Keykubat Üniversitesi adına onur ve mutluluk vesilesidir. Tam da bu noktada Başkent Üniversitesi Ali Şir Nevâyî Araştırma Merkezi tarafından düzenlenmiş olan bu seçkin ve anlamlı sempozyuma Alanya Alaaddin Keykubat Üniversite'mizin de katkı sunmasına fırsat verdikleri için Türkçe Eğitiminin duayen ismi, Merkez Müdürümüz Prof. Dr. Abdurrahman Güzel Hocamıza hassaten teşekkür ediyor, kendisinin öncülüğünde emek veren ekibini gönülden tebrik ediyorum.

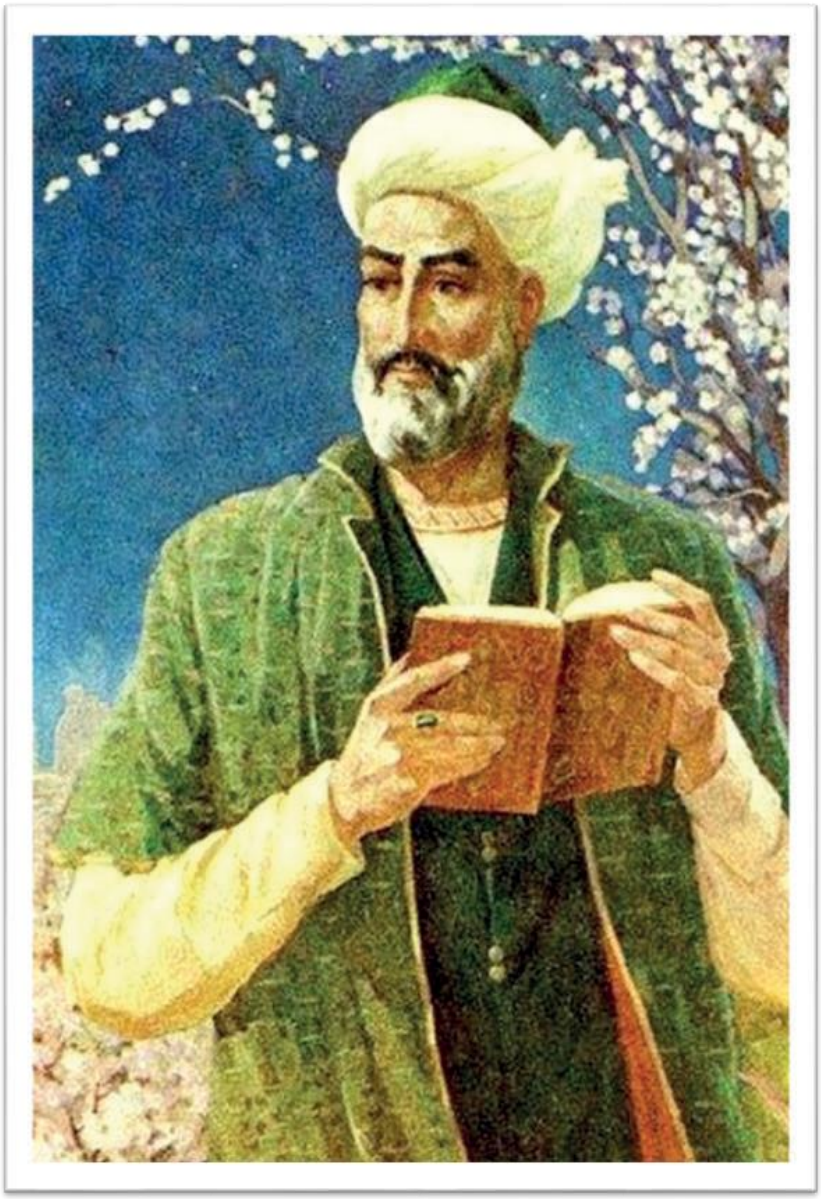
Malumunuz olduğu üzere ilk eğitimini Timurlu sarayında alan Nevâyî, yetişkinliğinde bir müddet Horasan ve Semerkant'ta ilim tahsil etmiştir. Nevâyî, kendisi de şair olan Timurlu sultanı arkadaşı Hüseyin Baykara tahta çıkınca Herat'a geri dönmüş ve devlet işlerinde görev almıştır. Böylece, şairliğini Herat'ta devlet adamlığı kimliğiyle beraber en iyi şekilde sürdürmüştür. Bu dönemde Herat şehrinin, Türk-İslam medeniyeti içinde Türklerin pek çok aşama kaydettikleri, ilk rönesanslarını yaşadıkları bir ilim ve edebiyat merkezi olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. Zira insanlığın bilim ve sanat gelişimine öncülük eden değerler ancak ve ancak köklü ve diri bir medeniyet bakiyesi üzerinde var olabilmektedir. Ali Şir Nevâyî de bu medeniyet bakiyesi üzerinde varlığını konumlandırmış eşsiz bir değerimizdir. Bu rönesansta ilim ayağı gökbilimi üzerine yaptığı çalışmalarla astronomi alanında çığır açan Uluğ Bey iken, sanat ve edebiyat ayağı Ali Şir Nevâyî'dir.

Fars dili ve edebiyatının çok yaygın olduğu, Fars diliyle şiir yazmanın hüner sayıldığı bir devirde yaşayan Nevâyî, henüz Timurlular zamanında Türkçenin anlam ve irfan kodları üzerine karakterini inşa etmiş, vukufiyetini güçlendirmiş, Türkçenin bir edebiyat ve tefekkür dili olmaya layık olduğunu göstermek gayretiyle farklı dillerde eser vermekle birlikte eserlerinin büyük çoğunluğunu Türkçe ile kaleme almış, Türkçenin zenginliğini ortaya koyabilme gayreti içerisinde olmuştur. Bu millî şuur, dilimizin Arap ve Fars edebiyatlarından üstün olduğu şiarıyla her eserinde perçinlenmiş, böylece Nevâyî, yalnız devrinin değil asırlar boyunca Türk edebiyatının en kuvvetli mümessillerinden biri olmuştur.

Türk düşünce, dil ve edebiyat tarihine damga vuran bilginlerden biri olan Ali Şir Nevâyî'nin özellikle Türk dilinin zenginliğini ve edebî gücünü örneklerle ortaya koyduğu "Muhakemetü'l-Lugateyn" adlı eseri ayrı bir öneme sahiptir. Türkçenin Arapçaya üstünlüğünü göstermek amacıyla yazılmış Dîvânu Lügâti't-Türk'ten sonra aynı bakış açısıyla Farsçaya üstünlüğünü göstermek için yazdığı bu kıymetli eser, dönemin

Farsça yazma özentisinin önüne geçerek dilimizin gücünü ortaya koymuş, edebi bir çığır açmıştır. Dilimizin edebi zenginliğini eserlerine yansıtan Nevâyî'nin sınırları aşan kalemi, Anadolu edebi geleneğine de derinden tesir etmiştir. Büyük edip, *Nevâyî dili* adıyla anılan üslubuyla XVI. yüzyılda yazılan Anadolu tezkirelerinde, üslup sahibi şairler arasında ilk sırada yer bulmuştur. Böylelikle Farsça divanında Fanî mahlasını seçmiş olsa da Ali Şir Nevâyî, bakî kalmayı başarabilmiş abidevî şahsiyetimiz olarak insanlık mirasına Medeniyetimizin armağanı olarak sunulmuştur.

Türkçe meselemizin medeniyet meselesi olduğunun bilinciyle hareketedenveherbiri Ali Şir Nevâyî üzerindederinliklibilgiye sahip olan bilim insanlarını dinlemek için sabırsızlandığımı belirterek sizleri bu yıl 20-22 Ekim 22 tarihlerinde Alanya Alaaddin Keykubat Üniversite'mizin ev sahipliğinde düzenleyecek olduğumuz 14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'na davet ediyor, katılmaktan onur ve mutluluk duyduğum Ali Şir Nevâyî Sempozyumu'nun ilim, sanat ve tefekkür dünyamıza sunacağı katkıdan emin olduğumu vurgulayarak hepinize saygı ve selamlarımı arz ediyorum.

Ali Şir Nevâyî

NEVAÎŞİNASLIK TOPLANTILARINDA NEVAÎ HANLIK YAPAR...

Prof. Dr. İbrahim HAKKUL
Özbekistan Cumhuriyeti Ilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyati ve Folkloru Enstitüsü Başkanı)

Selamüneleyküm! Mühterem bilimsel konferans katılımcıları, değerli dostlar! Uzaktan katılımcı sıfatıyla olsa da Sizinle görüşerek konuşuyor olmamdan oldukça sevinçliyim. Büyük düşünür ve şair, deha söz sanatçısı Ali Şir Nevaî'nin mühteşem edebî ve bilimsel mirası Genel Türk edebiyatı, kültürü ve maneviyatı meselelerini derin olarak anlama ve çözüm bulmanın kaynağı veya serçeşmelerinden biridir. Nevaî nezmî, nesrî, ahlakî ve estetik anlam ve içeriğini doğru bir biçimde anlayarak bu konuda geniş çaplı müşahade yürütme, millet, ülke ve devlet istikbalı arzusunda mücadele sürdürmenin ta kendisidir. Nevaî şiirlerinden birinde bâtinî, maddî ve manevî alemi göz önünde bulundurarak:

On sekkiz miŋ alem içre ne ki bar,
Ehl-i me'ni kılurlar itibar.

Yani, *"On sekiz bin alem içinde ne ki var. Mana ehli ona eder itibar"* demiştir.

Veli şairimizin çeşitli türlerdeki eserlerini ehl-i me'ni, ehl-i irfan, ehl-i tefekkür olarak nice mükemmel, ne kadar tutarlı bir biçimde

okuyup benimseye bilsek, onun yalnız müstakil bir şahis figüründe değil, belki de Türk topluluklarının temsilcisi sıfatıyla da kendimizi o kadar güçlü, cesur hissederiz. Bu en önemlisidir, elbette.

Değerli meslektaşlar ve konuklar. Müsbid Sovyetler Birliği'nin devlet siyasetine, ideolojisine dayanan Komunist Nevaîşinaslığın destürü ve etkisinden henüz tam olarak kurtula almamışızdır. Ancak bu cephede derin değişimler ve yükselişlere ulaşmamıza şüphe etmiyorum. Çünkü Özbekistan Cumhürbaşkanı Sayın Şevket Mirziyayev'in dehâ şairin kişiliği ve eşitsiz icadına büyük bir ihtiramı ve ilgisi böyle dememizi tam olarak desteklemektedir. Zira, Özbekistan maneviyatı, ruhaniyeti, edebiyat ve sanatı evriminin yolcu yıldızı Mir Ali Şir Nevaî ve onun takipçileridir. Bu gerçeği derince anlayarak bize hemfikir olan her bilim adamına, her icat sahibine birer şükran borçlu olduğumuzu söylemekten yorulmayız. İnşaallah bu gibi bilimsel etkinlik ve toplantılar ileride daha fazlasıyla gerçekleştirilecektir. Elbette, bu tür etkinlikler aracılığıyla çalışmalarımızın hem sıfatı artacaktır hem de edebiyatımıza ilgi güçlenecektir.

Sözümün sonunda bu bilimsel konferansın gerçekleştirilmesinde tüm emeklerini harcayan tanınmış bilim adamı, üstad Abdürahman Güzel'e, ona destek veren devlet adamlarına hem de tüm emeği geçenlere gerçek gönülden teşekkürlerimi bildiririm. İlginizden dolayı teşekkür ederim!

İBRAHİM HAKKUL'UN BİLİMSEL ETKİNLİKLERİ

Bir akademisyen olarak Prof. İbrahim Hakkul uzun yıllardır filoloji üzerine bilimsel etkinliklerde bulunmaktadır. O, Özbekistan Cumhuriyeti'nin "**Emek fahrisi" Şeref Ödülü** sahibidir. Uzun yıllardan beri Özbekistan Yazarlar Birliğinin üyesi olan İbrahim Hakkul Özbek edebiyatşinaslığının gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur. O, Özbek edebiyatı nümünelerine yeni yaklaşımlar sergileyen bilim adamı olarak bilinmektedir.

İbrahim Hakkul 28 Mart 1949'da Buhara vilayetine bağlı Şafirkan tümeninde doğmuştur. 1966-1970 yılları arasında Buhara Devlet Pedagoji Üniversitesinde tahsil görmüştür.

İbrahim Hakkul, "*Özbek Halk Atasözleri*" (1978) eserinin düzenleyenlerinden biri olarak ilk akademisyen kariyerine başlamıştır. 1976 yılında *"Özbek Edebiyatında Rübai*" konulu Yüksek Lisans Tezini, 1995 yılında da "*Özbek Tasavvuf Şiirinin Oluşumu ve Gelişimi"* konusunda Doktora tezini savunmuştur. Onun ilk bilimsel çalışmaları olarak *"Özbek Edebiyatında Rübai*" (1981), "*Üveysî Şiirleri"* (1982), "*Bedii Söz Coşkusu*" (1987) gibi eserleri yayınlamış, daha sonrada "*Zincirlenen Arslanın Yanında"* (1989), "*Şiir – Ruh İlişkileri*" (1989), "*Ölümsüzlüğün Çocukları"* (1990), *"Tasavvuf ve Şiir"* (1991), "*Kemal Et Kesb kim...*" (1991), "*Gazel Özlemi*" (1991) gibi eserleri gün yüzünü görmüştür.

İbrahim Hakkul daha ilk araştırmalarında bile edebiyat biliminin mecnunu, sadik savaşçısı ve vicdanı olarak gövdelenmiş ve bilim dünyasında böyle kabul görmeye başlamıştır. O kendine olan bu tür yaklaşımı Abdülhamid Çolpan'ın "İlkbaharı Özledim" (1988), Hoca Ahmet Yesevî'nin "Hikmetler"i (1991) мecmuasını yayınlamakla, şakirdi Seyfiddin Refiddinov ile birlikte "Bakırgan Kitabı" (1991), "Mirac-name" (1995) gibi uzun yıllardır yayınlanamayan eserleri okuyuculara ulaştırmakla tam olarak kanıtlamıştır.

İbrahim Hakkul; *"Ahmet Yesevî", "Kim niye güveniyor?", "İnanç ve İcat", "Tasavvuf Dersleri", "Keder ve Düşünce", "İcat İklimi", "Müşahade Nuru", "Miras ve İçerik", "Sözdeki Kimlik", "Kişilik ve Şiir", "Yetenek – Cesaret Cevheri", "Müşahade Nuru – 2", "Hayat, Edebiyat ve Ölümsüzlük"* gibi pek çek eserlerini yayınlamıştır.

O, *Feriiddin Attar, Celaleddin Rumî, Abdürrahman Camî, William Shakespeare, Yunus Emre* gibi dehâ söz sanatçılarının, bilhassa tasavvuf araştırmacısı **Prof. Dr. Abdürrahman Güzel'**in "*Yesevî Fakirnamesi"* eserinin Özbekçe çevirisine güzel *bir Önsöz ve Sonsöz* yazmıştır. **Ali Şir Nevaî**'nin *"Hezayiü'l-Meanî*" eserinden seçilen görkemli şiirlerin ayrı bir kitap halinde yayınlanmasında onun büyük bir emeği geçmiştir.

Profesör İbrahim Hakkul, hem klasik hem de modern dünya edebiyatı örneklerini araştırabilen alimlerden biridir. Edebiyat ve edebî

çalışmaların başarılarını Ibrahim Hakkul'un eseri olmadan Özbek edebiyatı ve edebiyat bilimini hayal etmek oldukça zordur. Bilhassa manevî ilim olarak kabul edilen klasik edebiyatımızda fikir, imge, sembol ve semboller dünyasına yolculuğun "Tasavvuf ve Şiir" adlı eseri ile başladığını söylersek mubalaga olmaz. Onun muteakip çalışmalarının çoğunda hümanizm, özcülük, yaşam ve ölüm felsefesi perspektifinden yorumların ortaya çıktığı ve halen devam ettiği söylenebilir. Tasavvuf alimleri Ahmed Yesevî, Suleyman Bakırganî, Ali Şir Nevaî, Babür ve Meşreb'in eserlerinde tasavvufun çeşitli yönlerine dikkat edildiği görülür. İbrahim Hakkul, edebiyat araştırmalarında incelenmesi gereken konuları ele almış ve bunun sonucunda hatta küçük çaplı makalelerinde bile oldukça büyük çalışmaları meydana getirmiştir.

Gerçek edebiyat, Din ve Tarih, İlahiyat ve İnsanlığı kucaklayan bir sanattır. Ibrahim Hakkul'un dinî incelemeleri ve tarihçiliği, onun olgun bir edebiyat âlimi olmasının temelleridir. Orta Asya'nın ünlü tarikatları olan Yesevîye, Kübravîye ve Nakşibendiliğin ortak ve benzersiz eğitim süreçlerinin yaygınlaşmasında edebiyatın rolü, bir ruhanî bilim adamı için en zor mevzulardan biri olduğu söz konusudur. Ibrahim Hakkul'un tasavvuf sevgisi ve bitmek tükenmek bilmeyen araştırmalarında Türk tasavvuf edebiyatının kurucusu Hoca Ahmed Yesevî'nin hayatı ve eserleri geniş çapta incelenmiştir. Millet büyük eğitimcisinin hikmetleri Yesevî talimatını özleyen halkımıza iade edilmesinde İbrahim Hakkul'un da kendi özgü payı olmuştur. Ayrıca Necmiddin Kübra'nın üç risalesinden oluşan "Tasavvufî Yaşam" kitabının İbrahim Hakkul tarafından tercümesi de edebiyat çalışmalarımızın büyük başarılarından biridir. Özbekistan'ın bağımsızlığından sonra tasavvuf üzerine bazı eserler tercüme edilmiştir. Ancak "Tasavvufî Yaşam"ın tercümesinde onun sözcükleri silahlandıran edebiyatın ruh hallerinin ve duyguların ressamı olduğunu kabul edeceksiniz. Edebî çevirmenin ruhu ve becerisi eserin her cümlesinde hissedilir. Bu kitabın tasavvuf edebiyatını anlamak ve araştırmak için pratik bir araç olması özel bir övgüyü hak etmektedir.

İbrahim Hakkul Yesevîşinas, Babürşinas, Agahîşinas, Çolpanşinastır. Bu sırayı yine de uzatabiliriz aslında. Bu da onun şakirt ve hayranlarının oldukça çoğalmasına sebep olmuştur. Fakat İbrahim Hakkul'un adı zikredildiği zaman ilk önce Nevaişinas olarak itiraf edilir. Gerçekten de İbrahim Hakkul sadece Türk Dünyasına değil, belki de dünya edebiyatının en görkemli saraylarına yolculuk etmiştir. Ancak onun döneceği menzili ve mekanı belli – bu Ali Şir Nevaî'dir. Şairin birçok eserlerini metinşinas bilim adamı olarak yayına hazırlaması da bunun parlak örneklerinden sadece biridir. Onun Nevaî icadı ve hayatına adanan araştırmaları konusunun hacimini saymanın kendisi de geniş çaplı incelemeleri gerektirmektedir. Örneğin, "Nevaî'ye Dönüş" başlığı altındaki 4 adet kitabın ("Nevaî'ye Dönüş", Taşkent, Fen, 2010), ("Nevaî'ye Dönüş - 2", Taşkent, Fen, 2011), ("Nevaî'ye Dönüş – 3", Taşkent, Tefekkür, 2016), ("Nevaî'ye Dönüş - 4", Taşkent, Tefekkür, 2020) yayınlanması Nevaîşinaslıkta ayrı bir olay sayılır.

Özbek edebiyatı biliminde bilimsel ve felsefî bir dil hem de eğitim tarzı oluşturan üstad kendi araştırmalarıyla Nevaîşinaslık biliminin yeni bir sahfa kazanmasını sağlamıştır. Tek kelimeyle, İbrahim Hakkul, düşünür ve mutasavvuf Nevaî'nin yaşam tarzını ve yaratıcı mirasını ne gibi biçimlerle analiz etmek ve yorumlamak için kriterleri belirleyen bir bilim adamı olarak görülebilir. Hemen hemen tüm makaleleri Nevaîşinaslık bilimi alanında birer yenilik olarak kabul edilmiştir. Nevaîşinas bu bilim adamının hiçbir bilimsel makalesi bir diğerini tekrarlamaz. Türk Dünyasının en büyük öğretmeni Nevaî'nin derslerinden tüm insanlığın faydalanmasını isteyen İbrahim Hakkul'un öncülüğünde yapılan onlarca bilimsel araştırmalar Nevaî'nin hayatı ve eseriyle doğrudan ilgilidir. Sadece öğrencileri değil, birçok Nevaîşinas bilim adamlarının bilimsel çalışmaları da onun makalelerinin etkisi altında yazılmıştır. İbrahim Hakkul'un Nevaîşinaslıkta bir okul yarattığını güvenle söyleyebiliriz.

Üstad, kendisinin bilimsel ve organizasyonel etkinliklerini her zaman kamusal çalışmalarıyla birlikte sürdürmüştür. O birkaç yıl

zarfında Özbekistan Cumhüriyeti Bakanlar Kurulu huzurundaki Yüksek Tasdik Komisyonu uzman konseyi üyesi ve başkanı olarak çalışmıştır. Özbekistan Cumhüriyeti Bilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folklörü Enstitüsündeki Doktora Bilimsel Dereceleri için Tezlerin Savunması üzerine İhtisas Konseyi üyesidir. İbrahim Hakkul "Özbek Dili ve Edebiyatı", "Tefekkür", "Nakşibendiye" gibi yerel hem de "Ali Şir Nevaî" adlı uluslararası dergilerin yayın kurullarında yer almıştır.

O, edebî süreçlere faal bir biçimde katılarak 900'den fazla makale ve edebî söhbetler yayınlamış, 50'ye yakın monografi ve risaleler yazmıştır. İbrahim Hakkul çeşitli yıllarda edebiyata, özellikle, klasik edebiyat temsilcileri icadı üzerine gerçekleştirilen pek çok bilimsel toplantı ve konferansların daimî katılımcılarından biridir. Onun bazı makale ve kitapları Türkiye Türkçesi, Uygur ve Azarbaycan Türkçeleri, Tacik ve Rus dillerinde yayınlanmıştır. 1990-2022 yılları arasında Avrupa ve BDT devletleri bilimsel dergileri ve konferanslarda yaptığı derin konuşmaları ve bilimsel makaleleriyle katılımcıların ilgisini çekmiştir.

Bilindiği gibi, İbrahim Hakkul, yüksek seviyeli bilimsel ve pedagoji elamanlarının yetiştirilmesinde de kendini özgü bir yer edinmiştir. Bizzat onun aktif bir biçimde katılımıyla birçok bilimsel tez savunması gerçekleştirilmiştir. İbrahim Hakkul'un tez danışmanlığında 5 adet Doçent Doktor, 9 adet Fen namzadı (PhD) ve 12 adet filoloji fenleri üzerine felsefe doktoru (PhD) tezi hazırlanmıştır. O, uzun yıllardan beri Özbekistan Bilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiaytı ve Folklörü Enstitüsü'nün Klasik Edebiyat tarihi bölümünün başkanı görevini yapmıştır. Adı geçen Enstitü'nün Doktora Bilimsel Dereceleri için Tezlerin Savunması üzerine İhtisas Konseyinin üyesi, Konsey Başkanının yardımıcısı, Bilimsel Seminar başkanı olarak faaliyette bulunmuştur.

SAYIN PROF. DR. ÖCAL OĞUZ'UN PROTOKOL KONUŞMASI

(UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Başkanı)

Davetiniz için teşekkür ediyorum. Başkent Üniversitesinin kurumsal kimliği ve bu üniversitede kurulmuş olan Ali Şîr Nevâyî Merkezi Müdürü Sayın Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL ve Saygıdeğer katılımcılar.

Bizim UNECO Türkiye Millî Komisyonu olarak bu toplantıya destek oluşumuz, logo verişimiz belirli UNECO ölçütlerine göre belirleniyor. Bunlardan birincisi Ali Şîr Nevâyî'nin insanlığın ortak mirası olup olmaması bizim için çok önemli. Bu açıdan baktığımızda Ali Şîr Nevâyî'nin yaşadığı dönemde yarattığı eserlerle söz ve söylemleriyle insanlığa kattığı değerlerle üstün evrensel değere sahip ürün ve üretimlerin sahibi olduğu konusunda UNESCO'da bir mutabakat var. "Bu mutabakat ne yazık ki çok fazla görünürlük sağladı mı uluslararası toplumda?" diye soracak olursak; öncelikle bunu bizim kendi dünyamızda, Türk Dünyamızda da tartışmamız lazım. Biliyorsunuz ki Ali Şîr Nevâyî gibi önemli şahsiyetlerin insanlığa katmış olduğu değeri anlatan ve iki yılda bir ilan edilen anma-kutlama yıldönümleri programı var. Bu program açısından baktığımızda Ali Şîr Nevâyî'nin doğumu olan 1441 yılının, Mesela UNESCO'nun varlığından beri 500. yılı olabilirdi, 550. yılı olabilirdi ve bunu UNESCO ile buluşturabilirdik 90'lı 80'li yıllarda. Keza onun vefat yıldönümü olan 1501'i yine 2001 yılında 500. Yıldönümü olarak UNESCO'yla buluşturabilirdik bütün Türk Dünyasının ortak belleği, hafızası olarak. Nitekim biz yakın bir tarihte Kaşgarlı Mahmut'un böyle bir anma yıldönümünü UNESCO'yla

buluşturduk. Dünyada onun daha fazla tanınır olmasını sağlayan etkinlikler yaptık. Onun bir Divan-ı Lügâti't Türk'ünü 'Dünya Belleği' denilen dijital UNESCO programına kaydettirdik. Bunun gibi bizim Türk Dünyasında var olan üstün evrensel değeri olan eserleri ve şahsiyetleri yine aynı şekilde UNESCO ile UNESCO üzerinden uluslararası toplum ve dünya ile buluşturmamız, tanıtmamız ve farkındalık yaratmamız çok önemli. Bu süreçleri artık bundan sonra atlamamamız tabiri yerindeyse, yerli yerinde bu süreçleri takip etmemiz gerekiyor. Zira Ali Şîr Nevâyî hakkında biraz önceki konuşmacılar söylediler o nedenle konuşmamı kısa tutacağım. Yazdığı eserlerle Ali Şîr Nevâyî, mesela "'Romeo ve Juliet'i yazan Shakespeare'in Juliet üzerinden uluslararası toplumda yarattığı etkiyi 'Ferhat ile Şirin' ya da 'Leyla ile Mecnun'da Ali Şîr Nevâyî yarattı mı?" diye ya da Ali Şîr Nevâyînin döneminde bu rolü üstlenmiş ve başarıyla yapmış olduğunu biz bugünkü kuşaklar olarak yerinde bir farkındalıkla uluslararası toplumda; bırakın uluslararası toplumu kendi içimizde yeteri kadar işledik mi? Sanata, edebiyata, kültüre dönüştürdük mü? diye sormamız lazım. Keza Divan-ı Lügâti't Türk'ten sonra en görkemli ikinci eserimiz olarak Muhakemetü'l Lugateyn ile uluslararası toplumu yeterince buluşturduk mu? Mesela Muhakemetü'l Lugateyn'in yazıldığı 1999 yılının 500. yılını acaba biz UNESCO'ya sunabilir miydik, 1999 yılında Türk Devletleri birleşerek. Bu öneli bir konuydu. Keza uluslararası toplumda küreselleşen veya genel kabulle evrenselleşen kişi ve konuları nasıl ki uluslararası toplum, sanat, bilim, kültür, estetik, inovasyon vb. alanlarla güçlendirerek tanıtıyor, farkındalık yaratıyorsa bizim de artık bu alanlara yönelmemiz lazım. Yani Ali Şîr Nevâyî kendi döneminde kendi yapması gerekenleri fevkalade yapmış, çok öncü bir şahsiyettir. Ama biz bu öncü şahsiyetin bugün tanınırlığına, görünürlüğüne ve bugünkü sanat ve aktarım biçimlerine, formlarına yeniden kazandırılarak yeniden yeniden üretilmesini ve dünya toplumuyla onun da buluşmasını sağlayacak yol ve yöntemler bulmalıyız. Bu bakımdan da bu uluslararası toplantı bu tür çabalar için bu tür konuşmalar için bu tür girişimler için önemli bir değerdir, başlangıçtır ya da sürdürülen bir iştir. Ama ısrarlı olmamız gerekiyor. Başkent Üniversitesine, **Sayın Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** Hocamıza ve bütün katılımcılara değerli katkılarından dolayı teşekkür ediyorum.

Saygılarımı sunuyorum

GİRİŞ
PROF.DR. MEHMET HABERAL

Prof. Dr. Mehmet HABERAL
20-21 Haziran 2022

"Başkent Üniversitesi Ali Şir Nevâyi Araştırma *Ve Uygulama Merkezi'nin I. Uluslararası Ali Şir Nevâyi'nin Eserleri Ve Kültürel Etkileri Sempozyumu'nda Protokol Konuşması"*

Prof. Dr. Mehmet HABERAL

ATATÜRK, CUMHURİYET, EĞİTİMDE ULUSALLIK VE BÜTÜNLÜK

Prof. Dr. MEHMET HABERAL*

Varoluşunu Atatürk'e, onun silah arkadaşlarına ve aziz şehitlerimize borçlu olduğumuz Türkiye Cumhuriyeti, aslında bir devrimler mabedinin çabasıdır. Atatürk'ün öngördüğü ve doğrudan uygulayıcısı olduğu devrimlerin her biri çağdaş bir ülke olmamızın olmazsa olmaz koşullarıdır. Bu devrimlerin birini bile önem siz saymak, tümünü önemsizleştirmek anlamına gelecektir; bu çok açıktır. Bu bilgiyi, bu deneyimi 70 yılı aşkın Cumhuriyet tarihimizden biliyoruz. 75 yıllık Cumhuriyet tarihimizin öncesinde, ulusal varlığımızın, dünyanın dört bir yanına yayılacak güçte olması, bizim için bir övünç kaynağı olmaktan aruk çıkmalıdır. Görülmüştür ki, büyük tarihçi İbn Haldun'un antik uygarlıklar için saptadığı biçimde, Osmanlı İmparatorluğu da bütün antik imparatorlukların kaderi olan "doğma", "büyüme" ve "sönme" evrimini yaşamazlık edememiştir. İşte tam sönme aşamasında, küllerinden yeniden doğan mitolojik Anka Kuşu gibi, yeni bir gerçek ortaya çıkmışur; bu gerçek Türkiye Cumhuriyeti'dir. Bu gerçek, yalnızca Türk ulusu için değil, bütün dünyanın mazlum ulusları için ulusal kurtuluş yolunu aydınlatan ilk meşale olma misyonunu da üstlenmiştir.

Ulusal kurtuluş yıllarında, inanılması güç koşullarda, başlangıcın hızı ve görkemi yanında ilerleme hızının düşüklüğü her yurttaşı düşünmeye itecek durumdadır. Biz de bu makalede bizlere düşen görevin büyüklüğünü ve sorumluluğumuzun yakıcı şiddetini anlamak için Atatürk, Cumhuriyet ve Eğitim konuları üzerine yoğunlaşacağız. Bu konuyu ele alırken Ulusal Bütünlük, hassasiyet göstermemiz gereken en önemli unsur olacaktır. Çünkü; Türkiye Cumhuriyeti olmadan bizlerden söz etmek olanağı olmadığı gibi, bu yazının yazılmasının da bir anlamı kalmayacaktır.

Bize Atatürk'ten kalan miras nedir? Yukarıdaki konuların hakkını verebilmek için bize hangi düşünceler yol gösterici olabilir? Ve son bir soruyu yanıtlamalı: Bizlere ne tür görevler düşmektedir? Önce, konumuzu çerçeveleyen konularda Türkiye'nin bir tablosunu vermek gerekiyor.

Bu tabloya göre, 65 milyon civarındaki nüfusumuzun artış oranı %2'dir. Bu aruş komşuları arasında ve Avrupa ülkelerinde en yüksek orandır. Çocuklarımızın okul öncesi eğitimden yararlanma oranı %7.3'dür. Sonrası yıllar, zorunlu eğitim dışında düşündürücü düzeydedir: ortaöğretim %48.2; yükseköğretim %13.9'u açıköğretim olmak üzere %26.l'dir. (Bu oran Avrupa ve Kanada'da % 60'ın üzerindedir.) Nüfusumuzun yalnızca% 3.6'sı yükseköğretim görmektedir, ki bu oran Yunanistan'da % 7.6, Güney Kore'de % 11.7, Meksika'da % 9.2, İspanya'da %7'dir.

Daha çarpıcı bir rakamla tabloya sert bir çizgi çekilmektedir: Türkiye' nin ortalama eğitim süresi 3.5 yıldır. (Bu süre Portekiz'de 6 yıl, Arjantin'de 8.7 yıl, Japonya'da 10.7 yıl, Kanada'da 12.1 yıl, ABD'de 12.3 yıldır. Bu ülkelerde zorunlu eğitim 8 yıldan başlayıp 9, 10, 11, 12 yıla kadar çıkmaktadır. 180 dünya ülkesinde yalnızca 8 ülkede 5 yıllık zorunlu eğitim vardır. Diğerleri 8 yıldan başlamaktadır. Türkiye geç kalmış olsa da, kesintisiz eğitimin sekiz yıla çıkarılması yasasıyla çok önemli bir eksikliğini giderebilmiştir.) Ankara, İstanbul, Diyarbakır, İzmir, Bursa, Adana, Batman gibi illerin okullarında bir sınıfa ortalama 70-80 öğrenci düşmektedir. Ülkemizde eğitim aşamalarının birinden öbürüne geçişte verdiği fire oranları, eğitimimizin nerelerde çıkmaza girdiğini gösterebilmektedir: Eğitim firesi, ilkokuldan ortaokula geçişte % 48.8, ortaokuldan liseye geçişte % 30, liseden üniversiteye geçişte % 36.9'dur.

1994 DİE istatistiklerine göre 14-44 yaş arasında okuma-yazma bilmeyen lerin oranı % 8'dir. Kentlerde 25 yaşın altındaki üniversite ve lise mezunu işsizlik oranı % 30'dur.

İşgücümüzün yalnızca % 14.6›sı yüksekokul mezunudur. Ülkemiz gelişmiş, endüstrileşmiş ülkelerden farklı olarak işgücünün % 48'ini tarım alanlarında istihdam etmektedir.

Tabloyu çarpıcı biçimde ürkütücü kılan bir başka gerçeğimizin istatistik verileri de medya araçlarından yararlanma biçimimizde görülür. Ülkemizde hergün gazete okuyanların oranı % 23.02; arasıra okuyanlar % 43.19, hiç okumayanlar% 33.77'dir. Televizyon izleme oranı ise Avrupa ülkeleriyle kıyaslanacak düzeydedir:% 89.53. *(Rakamlar, 15. Milli Eğitim Şurası,* 1995 ki tabından alınmıştır.) Tablomuz kaba ve kara çizgileriyle böyledir. Ancak bu durum bizde bir kötümserlik nedeni olmamalı, tam tersine durum muhakemesini sağlam bir biçimde yapmamız gerektiğinin alarm işaretleri olmalıdır.

Bu amaçla, Amerika'yı yeniden keşfetmek yerine, başlangıçtaki o dupduru kaynak suyuna, Atatürk'ün öngördüğü eğitim anlayışına yaratıcı bir anlayışla bakmak gerektiğini hatırlatmanın vesilesi olmuştur, yukarıdaki istatistik rakamlar.

Atatürk, daha Kurtuluş Savaşı yıllarında, ABD'li bir gazeteciye şu demeci veriyordu: "Türk halkı iyi bir eğitim görmeli ve iyi bir hükümete sahip olmalıdır. Eğitim okul demektir. Türk köylüsünün pek azı okuryazardır. Ama bu köylüler evrime isteklidir, çocuklarının iyi bir eğitim almasını ve Müslümanlığın değerleriyle donanmasını isterler. *(Tiirkiye Cıınhıiriyetinde Eğitim* ı›e *Atatiii*,* Dr. İlhan Başgöz-Howard E. Wilson, Dost Yayınlan 1968, sf. 235.)

Bu görüşler Atatürk'ün eğitimle ilgili başlangıç eşiğidir. Atatürk asıl projesini 15 Temmuz 192l'de toplanan Eğitim Kongresi'nde açıklamıştır:

"Yüzyıllar süren derin bir umursamazlığın devlet yapısında açtığı yaraları sarmak için gerekli olan çabaların en büyüğünü, hiç kuşkusuz, eğitim alanında, esirgemeden göstermek gerekir.

... Bugüne değin izlenen eğitim ve öğretim yöntemlerinin,

ulusumuzun gerileme tarihinde en önemli etken olduğu inancındayım. Onun için bir ulusal eğitim programından söz ederken, geçmişin boş inançlarından ve yaradılışımızın nitelikleriyle hiç ilgisi olmayan yabancı düşüncelerden, Doğudan ve Batıdan gelen tüm etkilerden büsbütün uzak, ulusal yaradılış ve tarihimize uygun bir kültür düşünüyorum. Çünkü ulusal dehamızın tam olarak gelişmesi, ancak böyle bir kültürle sağlanabilir. Herhangi bir yabancı kültürü, şimdiye değin izlenen yabancı kültürlerin yıkıcı sonuçlarını tekrarlatabilir. Kültür, yapıldığı, geliştiği yerin özelliklerine bağlıdır. Bu yer, ulusun öz yapısıdır (milli seyciyemizdir).

... Ayrıntılarını tümüyle uzmanlarına bırakmak istediğim bu konuyla ilgili genel düşüncelerimi bir sonuca bağlarken, yeni kuşağın donatılacağı manevi değerler arasında güçlü bir erdem sevgisiyle, güçlü bir disiplin eğitiminden söz etmek zorundayım. İşte bu kurultayınızda yalnız çizilmiş eski yollarda nasıl yürünmesi gerektiğini değil, belki ileri sürdüğüm koşulları içeren yeni bir sanat ve bilim yolu bulmak, ulusa göstermek ve yeni kuşağı bu yolda yürütmede önder olmak gibi bir kutsal görev bekliyoruz."

Bu sözlerin içeriklerini açıklamak elbette gereksiz ama, bir durumu özellikle vurgulamak gerekmektedir. Yukarıdaki sözler bu topraklar üzerinde ilk kez çınlayan, ilk kez dile getirilen düşüncelerdir. Atatürk'ün sözleri, bir topluluğu bir arada tutmak için değil, bir ulusu ulus yapmak amacıyla söylenmiş, nihai tasarımı ulusal oluşumun sağlanması için atılması gereken adımları belirten sözlerdir.

Biliyoruz ki, Cumhuriyet'ten önce de bir eğitim vardı. Bu eğitim dini esasları içeren bir eğitimdi, yani Osmanlı devletinde dinsel kurumlar eğitimi düzenlerlerdi. II. Mahmut dönemine kadar devlet eğitim konularıyla uğraşmazdı (enderun mektepleri dışında. Enderun da bildiğimiz gibi,

devlet adamı yetiştiren okullardı.) Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde savaşların ardı ardına kaybedilmesi, akıncı gücüyle ayakta durmuş bir imparatorluğun dünyanın gidişine ayak uyduramaması sonucu, gelişen uygarlığın yakıcı sıcağı karşısında kar gibi erimesine tanık olunmuştu. Dünya uluslaşma sürecini hızla tamamlayan Batı ülkelerinin uygarlık yolunda hızla ilerlemesine sahne olurken, Osmanlı İmparatorluğu hızla geriliyordu. Devlet yapısı ilerlemenin önünde engel, mutlakiyet ve monarşi rejimleri, ilerlemenin köstekleyicisiydi. Bütün bu gerçekleri ikiyüz yıl boyunca diline dolamaktan başka çözüm bulamamış olan Osmanlı aydını, Atatürk'ün kimliğinde yeni bir açılış yolu görebilmişti. Ama o da artık Osmanlı değil, Türk aydını kimliğini taşımak zorundaydı. Çünkü, çağdaş cumhuriyetin temelleri ulusal temeller üzerine yükseliyordu. Ulusal yükselmenin tek koşulu vardı o da ulusal eğitimdi. İşte yukarıdaki sözleri, bu anlayışla okuduğumuzda, sözlerin gerçek devrimci değerlerini anlamakta zorlanmayız. Bizlerin yıllardır yinelemekten bıkmadığı sözlerin, bize verebileceği dinamik gücü farketmedikçe, yukarıdaki istatistiklerin daha da kötüsüne maruz kalmamak elimizde olmayabilir.

Atatürk'ün Cumhuriyet'in her yeni aşamasında eğitimcilere önerdiği projelere geçmeden önce, ulusal eğitim kavramından ne anladığımızı da açıklamak, sınırlarını belirgin kılmak gerekiyor. Biliyoruz ki, eğitim ulusal, bilim evrenseldir.

Bu konuda bugün bile tam olarak anlayıp uygulamaya geçirdiğimize inanmadığım, 1924'deki bir tanımı vermeyi yeterli görüyorum: Maarif Vekili Mustafa Necati'nin yayımladığı genelgelerde Milli Eğitim programının amaç maddesi şu sözlerle belirlenmişti: ''Türkiye'de herkesin milli ve dünyevi, modern ve demokratik bir terbiye alması esastır... Eğitimin "milli" olmasından maksat, gençleri, yaşayan bütün kurumlan, düşünce ve idealleriyle milli topluma uymaktır. Dünyevi kelimesinden hedeflenen anlam, eğitimin laik

olması, düşünceyi daraltan ve vicdan özgürlüğünü kıran her türlü etkiden uzak bulunmaktır. Modern deyimiyle, eğitimin, yöntemler ve teknikler bakımından en yeni bilimsel kurallara göre sürdürülmesi; demokratik ile de eğitim ve öğretimin bütün olanaklarından kadın erkek tüm ulus bireylerinin eşit derecede yararlanması, serveti, toplumdaki yeri ne olursa olsun her gencin yeteneği ve zekası derecesinde öğrenim görebilmesine hiçbir engelin konmaması." (Necdet Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi,* sf. 34,35. İletişim Yayınları, İst) Bilindiği gibi Anayasa'ya girişi 1937 yılında olan "Laik" kavramının 1924 yılında ulusal eğitimin amaçları arasında anılması, bu konuda köktenci düşünüldüğünün belirgin bir kanıtıdır. Cumhuriyet öncüleri, ulusallaşmanın eğitimden geçeceğine derinden inanmışlar ve modern eğitim programını hiçbir ikircikliğe yer bırakmayacak nitelikte hazırlamışlardı. Dönemin başbakanı İsmet Paşanın Muallimler Birliği'nde yaptığı konuşma, yargımıza bir belge niteliğindedir:

"... bu millet henüz istediğimiz yekpare millet manzarasını göstermiyor. Eğer bu nesil, bilinçle, ilmin ve hayatın rehberliğiyle bütün ömrünü vakfederek çalışırsa siyasi Türk milleti, kültürel, düşünsel ve sosyal tam bir olgun Türk milleti olabilir... Bu milliyet külliyesi içinde ayrı medeniyetler olamaz. Kendilerini başka camialara bağlı görenlere açıkça teklif ediyoruz: Türk milletiyle beraber olsunlar.Fakat 'konfedere' olmuşmedeniyetler halinde değil, bir tek medeniyet halinde... Bu siyaset vatanın bütün hayatıdır. Yaşayacaksak yekpare bir millet kütlesi olarak yaşayacağız. İşte milli terbiye dediğimiz sistemin genel hedefi." *(Muallimler Birliği* Mecmuası, 1925, Sene 1, sayı 4; Aktaran, Sakaoğlu, *a.g.e.)*

Cumhuriyetin başlangıç yıllarında l924'te hilafetin kaldırılmasıyla birlikte Tevhid-i Tedrisat (Öğretim Birliği) yasasının çıkarılması, gerçek bir devrim niteliğindeydi. Bu yasa

çıkmadan önce mektep-medrese ikiliği ülkeyi iki farklı kutba bölebilecek potansiyel taşıyordu.

Eğitim birliğinden açıkca anlaşılması gereken ulusal laik eğitimdir. Ulusal eğitim derken de kasdedilen Türk ulusunu temsil eden laik eğitim kavramından başkası değildir. Kadın erkek ulusun bütün bireylerinin bilimsel düşünceye dayalı bir eğitim ve öğretim görmesinin amaçlanması, ulusal birliğin sağlanması ve çağdaşlığın yaşam biçimine dönüştürülmesi, başlangıçtan beri ısrarla savunulan ilkelerdi. O nedenle sözümüzü bir kez daha yineleye biliriz: Atatürk devrimleri bir bütündür; birini önemsemeden düşünmek, bütünü de önemsememek sonucuna varır; varmaktadır.

Atatürk, sorunun ilk aşamasına işaret etmekle kalmamış, geçilecek aşamaları, yeri geldikçe duru bir dille ifade etmişti. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1 Mart 1922 tarihli açılışında yaptığı konuşmayı bitirirken eğitim konusunu vurgulayış biçimi, bugün bizler için yol açıcı niteliktedir:

"Hükümetin en verimli ve önemli görevi eğitim hizmetidir. Bu görevi başarabilmek için eğitim programlarının, milletimizin bugünkü durumu ile sosyal ve ekonomik ihtiyaçları, çevrenin şartlan ve asrın gereği ile uygun ve uyumlu olması esastır... Milletimizi idare eden hükümetler, eğitimin yayılmasını gerçi istemişlerdir, fakat Doğu'yu ve Batı'yı taklit sürdüğünden, milleti miz ve köylümüz cehaletten kurtulamamıştır... Baylar! Yetişecek çocuklarımıza ve gençliğimize, görevleri öğrenim sınırlan ne olursa olsun en önce ve her şeyden önce, Türkiye'nin bağımsızlığına, kendi benliğine ve ulusal geleneklerine düşman olan bütün varlıklara karşı savaşmak gereği öğretilmelidir. Uluslararası dünya durumuna göre, böyle bir savaşın gerekli kıldığı zihirsel güçlerle donatılmamış olan insanlara ve bu nitelikteki insanlardan oluşan toplumlara yaşam ve bağımsızlık yoktur."

Atatürk, eğitim uzmanlarından, yetkili kurumlardan şu anlayışın yaşama geçirileceği bir eğitim programını istiyordu: Ulusal varlığımızı bütün dünya ulusları karşısında koruyacak, onu yaşatacak, geliştirecek güçte zihinsel donanım sağlayacak bir eğitim süreci. Bugün bu sözlerin gücünü daha iyi hissediyoruz. Çünkü, her gün bir başka sahnesine tanık olduğumuz, dünya ülkelerinin sürdürdüğü bir savaş var. Bu savaş, her ne kadar donanımlı uçaklarla, topla, tüfekle yerel düzeyde devam ediyor olsa da, başat olan bu savaş değil, onun yerini alan bilgi savaşıdır. Hangi ülke bilgide bir harf, bir rakam, bir işlem yeniliği yapmayı başarabilmişse uygarlık yarışında ipi göğüsleyen oluyor. İpi göğüsleme onuru yanında, ülkesinin refah düzeyinin yükselmesi buna bağlı, başka ülkelere duyduğu maddi ihtiyacın en aza inmesi buna bağlı ve daha da önemlisi ulusal özgüvenini kazanması ve pekiştirmesi buna bağlıdır. Başka hiçbir güç bilginin gücünün önüne geçemiyor. "İman dolu göğüs"ün üzerinde bilgi dolu bir kafa taşınmıyorsa, o göğsün dayanma gücünden söz etmek olanaklı değil artık.

1922 yılında söylenmiş şu sözler, bugünkü gerçeği yıllar öncesinden görmenin gerçek bir kanıtı değil midir?: "Öğretmenler, ordularımızın kazandığı zafer sizin ordularınızın zaferi için yalnızca zemin hazırladı. Hakiki zaferi siz kazancak ve koruyacaksınız. Ben ve sarsılmaz imanla bütün arkadaş larım sizi izleyeceğiz ve sizin karşılaşacağınız her engeli kıracağız."*(27 Ekim 1922. Biiyiik Zafer'den hemen sonra Bursalı ı1e İstanbıullıı öğretmenlere yap tığı konuşmadan.)*

Bu sözleri daha da pekiştiren, 1924 yılında Muallimler Birliği Kongresinde yaptığı konuşmadır. Yalnızca şu sözleri anmak yeterlidir: "Yeni Türkiye' nin birkaç yıla sığdırdığı askeri, siyasi ve idari devrimler çok büyük, çok önemlidir. Bu devrimler, sizin, sosyal ve fikri devrimlerdeki başarınızla

sağlanacaktır. Hiçbir zaman hatırınızdan çıkmasın ki, Cumhuriyet sizden, fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür nesiller ister. Atatürk'ün çağdaş dünyanın bir parçası olarak gördüğü Türkiye'nin eğitim programının nasıl olması gerektiğini açıkladığı asıl konuşma, Bursalı ve İstanbullu öğretmenlere 27 Ekim l 922'de, Büyük Zafer'den hemen sonra yaptığı konuşmadır. Bu konuşmada da yukarıdaki fikirleri vurgulamaktadır, ama, daha önceki konuşmalarında şöyle bir dokunup geçtiği bir ögeyi özellikle vurgular ki, bu yepyeni bir eğitim-öğretim programının temel zeminidir artık. Bu program "eski devrin hurafelerinden kurtulmuş eğitim" programıdır ve "ilme ve fenne dayanan" bir eğitimin tanımı ve savunmasıdır. Okulu "insanlığa saygıyı, ulus ve memlekete sevgiyi ve istiklalin şerefini öğreten" kutsal bir yer olarak nitelendirir.

Konuşmanın sonunda, ısrarla, "Bütün toplumu yüzyılın ihtiyaçlarına göre ilerletmek, memleket içinde uygun fikirlerin ve modem gelişmelerin yayılıp gelişmesini temin etmek, mantıki delillere dayanmayan anane ve akidelerde ısrar etmemek" kavramlarını açıklar, yorumlar ve savunur. Bu konuşma, eski dönemin değerlerine, görüşlerine ve siyasal sistemine tam bir reddiye niteliğindedir. Der ki: "Sultanların ve padişahların menkıbelerini, bu gasıpların (zorba) istibdatlarını Türk milleti ancak ve yalnız tarihte okur."

Daha sonraki konuşmaları "ulusal eğitim" programına "ekonomik hayatı etkileyen eğitim" kavramını eklediği ve bunun üzerine ısrarla durduğu konuşmalardır.

Atatürk bu tarihten sonra Türkiye'nin milli eğitim politikasını yeterince açıkladığına inanmış olacak ki, eğitim üzerine öncekinde olduğu kadar fazla durmaz. Yalnızca Meclis'in açılış konuşmalarında Milli Eğitim Bakanlığı'nın çalışmalarını özetlerken, çeşitli eğitim sorunları üzerine kısa ve kesin direktifler verir. Bunlar, medreselerin kaldırılması, öğretimin birleşmesi, kızların eğitimi, yeni alfabenin kabulü gibi, büyük sorunlardır.

Ama hiçbir konuşmasında, Türk milletinde diğer milletler topluğundan ayırıcı bir özellik görülmez. O, ulusal kültürü, "Türk milletinin bütün insanlıkta hakiki huzurunun temini yolunda kendine düşen uygarlık ödevini yapması" için bir yol olarak görmektedir.

Atatürk 1 Kasım 1937'de yapuğı ve son eğitim konuşmalarından biri olan konuşmasında, bugüne kadar söyleyegeldiklerini yeni sözlerle özetler ve bunu Milli Eğitim Bakanlığı'na ve bizlere adeta bir ödev gibi bırakır:

"Büyük davamız en uygar gönençli ulus olarak varlığımızı yükseltmektir. Bu büyük Türk milletinin devamlı idealidir. Bunda başarı ancak' türeli (hukuksal, yasal) bir planla ve rasyonel tarzda çalışmakla elde edilebilir. Bu sebeple okuyup yazma bilmeyen tek vatandaş bırakmamak; memleketin büyük kalkınma savaşının istediği teknik elemanları yetiştirmek, memleket da valarının ideolojisini anlayacak, anlatacak, kuşaktan kuşağa yaşatacak birey ve kurumları yaratmak."

Uzun ve zorlu uğraşlarla geçen genç Cumhuriyet'in eğitim yönelişinin tarihini, Ata'nın sözleriyle anmak, bugün bize buruk bir duygu vermesinin yanında, bir görev de vermektedir. Bu görev, yeni bir kavrayış tazeliği kazanmak ve onun üzerine yükselmek görevidir. Yıllar boyu, Cumhuriyet'i ve Atatürk'ü Batı taklitçisi olarak eleştirenler, bu sözlerdeki ulusal davayı kavrayamayanlar olmuştur. Atatürk, eskinin köhne dünyası yerine, uygarlığın çağdaş olanı dışında hiçbir yön göstermemiştir. Çağdaş uygarlık değerlerinin Batı›nın tekelinde olmadığını biliyordu Atatürk. Uygarlık değerlerinin, bir zamanlar, kendi çağına göre düşünürsek, bizde yaşamış olmasının tarih bilinci içinde düşünüyordu. Sözlerindeki vurgularında sömürge ya da yarı sömürge ülke olmaktan kurtulmak için, ilerlemek, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak ve hatta onu da aşmak üzerinde ısrarla duruyordu. Çağdaş

uygarlık düzeyini aştığımızda hangi Batı ülkesi bizim yaptığımızı anlamaya çalışmazlık edebilirdi?

Atatürk'ün tüm düşüncesi, taklit yerine yaratıcı düşünceyi öne çıkarır nitelikteydi. Yaratıcı düşünce taklitle bağdaşmaz. Yaratcılık insanın özüdür, taklit ise maymunun bilme biçimidir. İnsanın bilme, duyma, düşünme biçimi ise anadilinden geçer. Bir ulusu var eden o ebedi ve ezeli güçten, dilimizden söz etmek istiyoruz. Amacını, yönünü çağdaşlık olarak belirleyen bir ulusal oluşum, bunu gerçekleştirmenin temel koşulunun dil ve tarih birliği olduğunu, deyim yerindeyse, adı gibi biliyordu. Ulus olmanın koşulları arasında çimento görevi gören dil birliği, o ttlusun sömürge olmaktan kurtuluşunun, bağımsızlığının da gerçek simgesiydi. Bu düşüncenin veciz ifadesi şu sözlerdedir: "Ulusal dil ile duygu arasınaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin ulusal ve zengin olması, ulusal duygunun gelişmesinde başlıca etmendir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil bilinçle işlensin. Ülkesinin bağımsızlığını korumasını bilen Türk ulusu, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır." Bağımsızlığı ebedi kılmanın kaçınılmaz yoludur bu tutum, bu anlayış. Ne yazık ki kendi topraklarında bile "**ikici dil**" uygulamasına maruz kalmış olan **Türkçenin** öncelikle yabancı dillerin boyunduruğundan kurtulması gerekirdi. Bu topraklar üzerinde bütün dünyanın hayran kaldığı **Yunus Emre** gibi bir şairi **yaratan Türkçe**, bugüne kadar uğradığı istilalardan kurtulmuş olsaydı, dünyanın en zengin dili olmaması için neden kalır mıydı? Ancak bizim yabancı hayranlığımız bu alanda da kendisni göstermiştir. Kendi değerlerimizi yüceltmek, onları geliştirmek yerine, başkalarının değerlerine hayran olmayı yeğleyen bir aydın geleneğinin kurbanı oldu **Türkçemiz**. 15. yüz yılda **Ali Şir Nevai** gibi bir düşünür ve şairin, o yıllarda öne çıkan **Arapça ve Farsça** hayranlığı karşısında **Türkçenin** özgünlüğünü ve

yeteneklerini savunurken gösterdiği çaba, sonraki yıllarda ne yazık ki **Türk aydınlarınca** gösterilmemiştir. Çaba göstermek şöyle dursun, **Rıza Tevfik** gibi yazarların bile, **Türkçeyi**, kendi anadilini aşağılama geleneği bugün de devam etmektedir. Bu yazarlar bugün yaşasalardı, kendi kitaplarını bile okuyamayacak durumda kalacaklardı, **Halit Ziya'nın** hayıflandığı durum gibi. Halit Ziya: "Şu son *günlerde nasılsa elime kırk sene evvel yazılmış eserim geçti, bunu gözden geçirmek istedim, sabrın ve azmin silahlarını takınarak beş on sahife okudum... Sanki Türkçeden ne kadar uzaklaşılırsa o kadar hüner gösterilmiş olacak vehmiyle bu garibeleri icadetmek işte o zamanın bir illetiydi"* diye özeleştiri yapıyordu.

Yazık ki, ne **Rıza Tevfikler** tükendi, ne **Halit Ziyaların** özeleştirisi işe yaradı. Bugün daha vahim bir durumda olduğumuzu itiraf etmek zorundayız. Türkiye'de **"eğitim dilinin Türkçe"** olması zorunluluk olmak bir yana, gönüllülük esaslı olması gerekirken, birçok üniversite ya da özel okul, övünerek eğitim dilinin yabancı dil olduğunu söylüyor ve o dille eğitim yapıyor.

Burada, soğukkanlıca düşünmek zorundayız. Gençlerimizin yabancı dilleri öğrenerek tüm dünyada olan bitenleri bilmesinin çağdaş bir zorunluluk olduğunu hiçbir aydın yadsıyamaz. Ama ana dilde eğitim yerine başka dillerde eğitimi esas almak, ancak ve ancak, sömürge ülkelerinin bir uygulamasıdır. Başka biçimde karşılanacak bir fayda büyük bir idealin önüne geçebiliyor. *Eğitim dilinin Türkçe olması, hangi yabancı dilin öğrenilmesine engel olabilir? Eğitim dili yabancı olan bir okulun ulusal eğitim kurumlarının bir parçası olduğunu kim savunabilir?*

Yabancı dil uygulamasının savunanlar Yeni Dünya Düzeni'nin egemenlerinin dayatuklarına boyun eğmiş olduklarını unutuyorlar. Kendi dilini geliştirmek yerine başka dillerde düşünmeye çalışmak, bu biçimde düşünmeyi giderek

yaşamın bütün alanlarına yayınak, Türkiye'nin ulusal birliğinin zedelenmesi gerçeğini görememe gafleti içinde olmak, bilinçli ya da bilinçsiz olsun kabul edilebilir bir durum olamaz. Başlangıca, o ilk kaynağa dönmenin zorunluluğu bir kez daha kendini dayatıyor. Binlerce yetişmiş aydınını Çanakkale'de şehit vermiş, yeni bir aydın kuşağı yetiştirmeye zaman kalmadan, kalanlarla Kurtuluş Savaşı'nı gerçekleştirmiş bir ülkenin evlatlarıyız. Çaresizliğe kapılanların "manda" düşün cesini savunurken dayandıkları gerekçeleri unutamayız. Onlar, hiçbir çıkışın olmadığını, kendimizi gelişmiş, güçlü bir ülkenin iradesine teslim etmeyi sa vunurken, verili koşulları tek gerekçe olarak gösteriyorlardı. Günümüzde aynı gerekçeler Yeni Dünya Düzeni'nin dayattığı koşullar olarak gösteriliyor. Bu koşullar bir ulusal eğitimin zedelenmesi için asla ve asla gerekçe olamaz. Olsa olsa daha çok çalışmayı, daha sistemli biçimde kendi kültürümüze sahip çıkmayı, dilimizin olanaklarını genişletmek için üstün gayret göstermeyi gerekli kılar, Yeni Dünya Düzeninin ulusumuza dayattıkları. Bunun için Türkçemizin bir düşünce dili, bir bilim dili, bir edebi dil olması için gözetmemiz gereken özenin başında, eğitim dilinin Türkçe olmasından taviz vermemek gelir. Bunun yanı sıra, yabancı dilleri en iyi biçimde öğrenmek, milli eğitim çalışmalarının başlıca işlemleri arasında olmalıdır. Bunu kimse yadsıyamaz. Ama ulusal varlığımızın temel taşlarını kimse yerinden oynatmaya, onu bozmaya, onu yabancı dillerin boyunduruğuna sokmaya çalışmamalıdır. Türk ulusu bu tutuma izin veremez.

Bu özen, dil alanında olduğu gibi eğitimin bütün programlarında da gösterilmelidir. Ülkemizin eğitim tarihi, ne yazık ki bir yamalı bohça görünümündedir. Tanzimat döneminde Fransız, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında Alman, daha sonra da İngiliz ve Amerikan eğitim anlayışı, öğrenim programlarına damgasını vurmuş, ulusumuza özgü bir eğitim anlayışı girişimleri ne yazık ki önerenlerin zihninde

hapsolup kalmıştır. Sayın Mustafa Necatinin çabası dinsizlikle suçlanmış, sayın İsmail **Hakkı Baltacıoğlu'nun** kendimize özgü eğitim yolu çabalan pratiğe uygulanmamış, sayın İsmail Hakkı Tonguç'un üretime dönük eğitim çalışmaları, siyasete kurban edilmiştir. Ardından adını saygıyla andığımız bu büyük eğitimcilerin girişimlerinin yeni çalışmalarla geliştirilmesi niyetleri, siyasi kavgaların ürkütücü etkisinden dolayı öne çıkamamıştır. Eğitim ve sağlık politikaları siyasetler üstü bir anlayışla ele alınması gerekirken, siyasetin tahakkümüne bırakılmıştır. Bir hükümetin başlattığını öbürü bozmuş, birinin bıraktığı olumlu bir girişimi öbürü sürdürmemiş, yabancı ülkelerin koşullarında ortaya çıkan kimi eğitim uygulamaları model alınarak milli eğitim politikamız kendi yapımıza uymayan iğreti bir giysi gibi kalmıştır. Başlangıç yıllarında ulusal varoluş için adeta yapılacak birincil görev olarak ele alınan eğitim hamlelerimiz, zamanla değeri anlaşılamamış, kırk bin köye okul kampanyası sürdürülmediği gibi, açılan okullar, ya öğretmensizlikten, ya ilgisizlikten köy odalarına, hatta ahırlara dönüştürülmüştür. Her ülkenin koşulları farklıdır. Bizim ülkemiz sağlığından ekonomisine, eğitiminden hukukuna, kendi özgün gerçekleri ışığında değerlendirildiğinde yaratıcı mecrasına kavuşabilir ancak. Yaratıcı mecrada eğitim çabamızı sürdürmeli, *Atatürk'ün yalın biçimde önerdiklerini dogma gibi değil, yaşayan, canlı, dinamik bir düşünce olarak ele almalıyız.* Bu nedenle, başlangıçtaki idealleri hatırlamalı, onları zihnimizde ve ruhumuzda canlandırmalı, öğretimin birliğini zedeleyen tutumları hangi gerçekçelerle olursa olsun eğitime sokan anlayışlara ulusça dur demeliyiz. *Türkçemizi, ulusal varlığımızın olmazsa olmaz koşulu olduğunu kabul edip, eğitim başta olmak üzere her alanda, onun gelişmesi için, var gücümüzle çaba harcamalıyız.*

BİLDİRİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN ETKİLEDİĞİ KÜLTÜR VE ÇEVRESİ

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN WASHİNGTON'DAKİ ANITI

BABÜRLÜ HİNDİSTANINDA ALİ ŞÎR NEVÂYÎ TESİRİ

Prof. Dr. Ali Fuat Bilkan

Tarih boyunca Türk devletlerinin akınlarıyla ilgi odağı haline gelen Hindistan, bilhassa Gazneliler, Timurlular ve Babürlüler tarafından Kuzey Hindistan'a yapılan seferler sonucunda, yoğun bir Türk nüfusa sahip olmuştur. Gazneli Mahmud'un seferleri sırasında, Türk nüfusun yerleştiği Kuzey Hindistan'daki Muradâbâd, Sambhal ve Rampur gibi bölgelerde bugün bile soyadı Türkî olan pekçok aileye rastlanır. Gaznelilerden sonra Timur'un Kabil, Pencap, Sind ve Delhi gibi bölgelere düzenlediği seferlerde de buraya önemli bir Türk nüfusun yerleştiği bilinmektedir. Nitekim Kuzey Hindistan'da 13. yüzyıldan itibaren hüküm süren Kutbîler (1206-1266), Balabanlar (1266-1290), Kalaç Sultanlığı (1290-1320), Tuğluklular (1320-1414), Seyyidîler (1414-1451) ve Lodîler (1451-1526) gibi sultanlıklar, daha önce buraya yerleşen Türk nüfusun gücünden yararlanarak hakimiyet sağlayabilmiştir. Babür'ün 1526'da Lûdîler'i yenmesi ve Kuzey Hindistan fethi, diğer seferlerden farklı olarak bu bölgede kalıcı bir hâkimiyetin başlaması anlamına gelmektedir.

Beş yıla yakın bir süre hükümdarlık tahtına oturan Babür'ün, Farsça, Hintçe ve çok sayıdaki yerel dilin konuşulduğu bu coğrafyada Türkçe'ye verdiği önem, sarayda Türkçe konuşulmasını ve Türkçe'nin şiir dili olarak gelişmesini sağlamıştır. Bu yönüyle Çağatay Türkçesi, Kuzey Hindistan'da Timurlu edebî geleneğinin devam ettiği "*yeni bir saha*"[3] kazanmakla, aynı zamanda kültürel hâkimiyet sembolünü de temsil etmektedir.

Babür'ün, eserlerini Çağatay Türkçesi'yle kaleme alması ve daha önemlisi oğlu Kâmrân Mirzâ[4] ile emirlerinden Hoca Kâlân ile Mirzâ İbrahim Cânı gibi aristokratların Çağatay Türkçesiyle şiirler yazmaları ve divan tertip etmeleri, Timurlu sanat ve edebiyat

---

Ord. Prof. M. Fuad Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, C.2, Ötüken Yay., İstanbul, 1989, s. 165.

Mahfuzul Haq (ed), Diwân-ı Kâmrân, A'zamgarh, 1929; Ali Alparslan-Kemal Eraslan, "Kâmrân Mirzâ'nın Divânı I, TDED, c. XXIII, İstanbul, 1981, s. 37-137.

geleneğinin bu bölgede devam ettiğini göstermektedir. Bu süreçte, Bedahşan hükümdarı Ebû Sa'îd'in torunlarından Şah Mirzâ ve oğlu İbrahim Mirzâ, Sind hükümdarı Sultan Hüseyin Argun, Bayram Hân, Abdürrahîm Hân, Kelb-i Alî Beg, Bahârlu Hemedanlı Siyânî, Derviş Mislî, Mîr Yûnus Muhammed Han gibi bey, yönetici ve askerlerin Türkçe şiir yazmış olması, Çağatayca şiirin Babür'den sonra da ilgi gördüğünü ortaya koymaktadır.

Bilindiği gibi, Gazneliler ve Dehli Türk Sultanlıkları döneminde, resmî dil olarak kullanılan Farsça, aynı zamanda kültür ve sanat alanında da öne çıkmıştır. [5] Fars edebiyatının "altın çağı" olarak kabul edilen bu dönemde Farsça, Gazneli hükümdarlarının ve saray çevresinin himayesiyle geniş bir alana yayılmıştır. Gazne'den Lahor'a[6] ve Kuzey Hindistan'a kadar geniş bir bölgede etkili olan Farsça, 13. yüzyıldan itibaren Delhi Türk Sultanlıkları'nın himayesinde gelişmiştir.[7]

Bâbür'ün Kuzey Hindistan'ı fethinden sonra, Timurlu sanat geleneğinin bu bölgeye taşınması, Farsça'nın hâkimiyetine rağmen Çağatay Türkçesine yeni bir alan açmıştır. M. Fuad Köprülü, bu süreci klâsik dönemin devamı olarak değerlendirir:

"*XV. asrın ikinci yarısında Nevâyî ile başlayan devre, artık klâsik Çağatay devridir. XVI. asırda Bâbur ve çocukları zamanında Hind saraylarında yüksek aristokrasi edebiyatı şeklinde devam eden ve Şeybanîler devrinde Türkistan'da tekâmülünü takip eyleyen Çağatay edebiyatı için, XVI. asır, klâsik devrin devamı asrıdır*."[8]

Hindistan'daki kütüphanelerde yaptığımız araştırmada tespit

Sunil Sharma, Persian Poetry at the Indian Frontier, Permanent Black, Delhi, 2000, s. 39. Bu dönemde ilk kez Gazneli Mahmud tarafından oluşturulan Melikü'ş-Şu'arâ makamına şair Unsûrî seçilmiştir. (Sharma, age., s. 40).

Gazneli hükümdarı Sultan Mes'ûd döneminde, Hindistan doğumlu olup Lahor'da ilk Farsça şiir yazan sanatçının Ebu Abdullah Nukâtî olduğu bilinmektedir. Aynı dönemde, Lahor'da doğan Mes'ûd-i Sa'd-i Salmân (öl.1121-22) da Hindistan'da ilk Farsça eser kaleme alan sanatçılardandır. (Jan Marek, "*Persian Literature in India*", Jan Rypka, History of Iranian Literature, edited by. Karl Jahn, D. Reidel Publishing Comp., Dordrecht, 1968, s. 714). Mes'ûd-i Sa'd-i Salmân hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Sunil Sharma, Persian Poetry at the Indian Frontier, Permanent Black, Delhi, 2000.

Muzaffar Alam, The Languages of Political Islam, India 1200-1800, Hust&Company, London, 2004, s. 116-117.

Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, c.2, s. 83.

ettiğimiz Nevâyî yazmaları, bu bölgede Çağatay Türkçesiyle birlikte, Alî Şîr Nevâyî etkisini de göstermektedir.[9]

Hindistan kütüphanelerindeki Türkçe Divânlar arasında Hâfız Harezmî Divânı[10], Hüveydâ Divânı[11], Semînî Divânı[12] ve Ubeydî Divânı[13] gibi Çağatay şairlerinin eserlerinin yer alması, bu bölgedeki şiir geleneğinin mahiyetini de yansıtmaktadır. Bu şairlere, Osmanlı tezkirelerinin "*Nevâyî üslubuna yakın*"[14] olarak tanımladıkları Fuzûlî'yi de katmak gerekir.[15]

Babürlü Devleti'nin kurucusu Babür Şah ile saray elitlerinin Çağatay Türkçesiyle şiir yazmaları, Farsça'nın kültürel hâkimiyetindeki Kuzey Hindistan'da Türkçe'nin şiir dili olarak gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Kuzey Hindistan'da Türkçe şiirin Ali Şîr Nevâyî etkisinde gelişmesi, bu bölgedeki kütüphanelerde yer alan Nevâyî yazmalarından da anlaşılmaktadır. (Bkz. **Divân-ı Ali Şîr Nevâyî**, Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: 4473, L.T. 22; National Library, Kalküta, nu: 946; Asiatic Society, Kalküta, nu: 136; National Library, Kalküta, nu: 929; Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: 4474, L.T. 23; Oriental Manuscripts Library, Haydarâbâd, nu: 182; Oriental Manuscripts Library, Haydarâbâd, nu: 99; Hudâbahş Library, Patna, nu: 6; Osmania University, Haydarâbâd, nu: 1273; **Mahbûbü'l-Kulûb**, Kalküta, 941. Bu eserler arasında Alî Şîr Nevâyî adına kaydedilmiş "**Yusûf u Züleyhâ**" (Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: L.T. 6) yazmasının yer alması, oldukça önemlidir. Zira, bazı kaynaklarda Nevâyî'nin böyle bir eseri zikredilmekle birlikte, bu eserin başka bir nüshasına raslanmamıştır.

Divân-ı Hâfız Harezmî, Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: 4472, L.T. 7.

Divân-ı Hüveydâ, Asiatic Society, Kalküta, nu: 135.

Divân-ı Semînî, Hudâbahş Library, Patna, nu: 23.

Divân-ı 'Ubeydî, Raza Library, Rampur, nu. 107. Bu eserin zahriyyesinde, "*Akvâl-i Manzûme-i 'Ubeydî*" ifadesi yer almaktadır. Bu nâdir eserde, Şeybânîlerin dördüncü hükümdarı Ubeydullah Hân (öl.1539)'ın Hoca Ahmed Yesevî etkisinde kaleme almış olduğu 14 hikmet yer almaktadır.

Latîfî Tezkiresi'nde Fuzûlî hakkında yer alan "*Nevâyî tarzına karîb bir tarz-ı dil-firibi ve üslûb-ı 'acîbi vardur*" ifadesi, Nevâyî'nin geniş bir coğrafyada etkili olduğunu göstermektedir. (Latîfî, Tezkiretü'ş-şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin), haz. Rıdvan Canım, AKM Yayınları, Ankara, 2000, s. 523).

Hindistan kütüphanelerinde yer alan Fuzûlî'nin eserleri, bu görüşümüzü destekler mahiyettedir: Külliyât-ı Fuzûlî, Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: L.T. 26; Divân-ı Fuzûlî, Oriental Manuscripts Library and Research Institute, Bombay, nu: R.VII-47; Divân-ı Fuzûlî, Raza Library, Rampur, nu: 157; Divân-ı Fuzûlî, Raza Library, Rampur, nu: 15; Divân-ı Fuzûlî, Raza Library, nu: 16; Divân-ı Fuzûlî, Oriental Manuscripts Library, Haydarâbâd, nu: 1571; Divân-ı Fuzûlî, Lucknow University Library, Lucknow, nu: F 98 D; Arz-daşt-ı Fuzûlî, Hudâbahş Library, Patna, nu: 2310; Hadîkatü's-Sü'edâ, Asiaric Society, Kalküta, nu: 134; Leylî ü Mecnûn, Oriental Manuscripts Library, Haydarâbâd, nu: 1927; Hadîkatü's-Süedâ, Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: 20; Zâhid ü Rind, Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: L.T.27.

Çağatay Türkçesiyle bir Divân[16] tertip eden Babür'ün üslubu, Alî Şîr Nevâyî'nin temsil ettiği klasik şiirin genel özelliklerini yansıtır. İki şair arasındaki üslup benzerliğine bazı örnekler verelim:

Nevâyî:
Kim ki 'âşık bolsa zâr u hasta-hâl olmak kirek
Reşkdin 'âlem iliğe bed-hayâl olmak kirek[17]

Babür:
Yâr yüzümni körüp derd ü gamım bilse kirek
Yüz körüp derd ü gamım çâresini kılsa kirek[18]

Nevâyî:
Cevr-i zulmüng gerçi ölmeklik nişânıdur manga
Çünki sindindür hayât-ı câvidânîdür manga

Ol perî-veş 'ışkıdın nâsih mini men' itme kim
Tilbelik vakti vü 'âşıklığ zamnânıdur manga[19]

Babür:
Kiltürse yüz belânı uşal bî-vefâ manga
Kilsün eger yüzümni ivürsem belâ manga
…..
Bigâne bolsa 'akl min-i tilbedin ni tang
Çün boldı ol perî-sıfatım âşinâ manga[20]

Bâbür Divânı'nın Hindistan kütüphanelerinde üç yazma nüshasını tespit ettik: Dîvân-ı Bâbür (Risâle-i Vâlidiyye Tercümesi), Raza Library, Rampur, nu: 19; Dîvân-ı Bâbür, Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: 4478, L.T. 4; Dîvân-ı Bâbür, Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: 4479, L.T. 18. Eserin tenkitli neşri hakkında bkz.: Bilâl Yücel, Bâbür Divânı, Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, AKM Yay., Ankara, 1995. (*Divan'da, 119 gazel, 18 mesnevi, 210 rubâ'î, 57 mu'ammâ, 19 kıt'a, 15 tuyuğ, 79 matla', 7 masnû' şiir, 16 nâ-tamam gazel, 3 nazm, 16 musarra' beyit, 5 müfred, 4 mensur metin ile birlikte, Farsça yazılmış 2 gazel, 12 rubâ'î, 8 kıt'a, 17 matla', 1 mensur* bulunmaktadır.)

Agâh Sırı Levend, Ali Şir Nevaî, II. Cilt, Divanlar, TDK Yay., Ankara, 1966, s.37.

Bilâl Yücel, Bâbür Divânı, s. 122.

Agâh Sırı Levend, Ali Şir Nevaî, II. Cilt, s.37.

Bilâl Yücel, Bâbür Divânı, s. 130.

Nevâyî:
Hattıng içre leb-i handan körünür
Hızr ile çeşme-i hayvân körünür
.....

Lâf-ı zühd urma Nevâyî her dem
Ki anıng ekseri yalgan körünür[21]
Babür:
Yüzide ol bel-i handân körünür
Sütke köp baksa belî kan körünür
.....
Serv boyluk sanemin giy Bâbür
Râst aytay sözi yalgan körünür[22]

Nevâyî
Ol ay ki mihr ile 'âlemni muhterem kıldı
Bu tilbege nidin âyâ nazarnı kem kıldı[23]

Babür:
Zühd kitti ise kerem kıldı
'Işk kildi vü muhterem kıldı
.....
Kaşı yalar cefâsıdın bu çerh
Mining atımga ok rakam kıldı[24]

Onun, Türk edebiyatının önemli otobiyografik eserlerinden olan Vakâyi' (Babürnâme) adlı Türkçe hatıratı, Babür'ün şahsî hayatıyla birlikte, Hindistan coğrafyasındaki adetler, inançlar, bitkiler ve hayvanlar hakkında da bilgiler içerir. Çok sayıda Çağatayca ve Farsça şiirin de yer aldığı bu eser, Timurluların hatırat yazma geleneğinin devamı bakımından da önem taşır.[25]

Agâh Sırı Levend, Ali Şir Nevaî, II. Cilt, s.164.
Bilâl Yücel, Bâbür Divânı, s. 157.
Agâh Sırı Levend, Ali Şir Nevaî, II. Cilt, s.46.
Bilâl Yücel, Bâbür Divânı, s. 162.
Bir kısmı Divân'da da yer alan Babürnâme'deki Çağatayca şiir örnekleri için bkz.: Gazi Zahîreddin

Babür, tıpkı Alî Şîr Nevâyî gibi, sadece şiir yazmamış, *Aruz Risâlesi* adlı eseriyle, edebiyat ilmiyle de yakından ilgilenmiştir. Babür, "*Nevâyî'nin Mîzânü'l-Evzân'ında yirmi dört rubaî vezninden dördünde yanıldığını (Vekâyi: 186) yakalayacak kadar şiir tekniğine hâkimdir.''*[26] Onun *Hatt-ı Babürî* adıyla bilinen yazı çeşidiyle, "*Uygur harfleri ve stili ile Arap harflerini birleştirerek yeni bir yazı çeşidi ortaya çıkarma*"[27] teşebbüsü, icâd ve ibdâ yeteneğini de ortaya koymaktadır.

Babür'ün bir diğer özelliği de *Münâcât*, Çihil Hadîs, *Nazmu'l-Cevâhir*, *Lisânu't-Tayr*, *Sirâcü'l-Müslimîn* ve *Mahbûbu'l-kulûb* gibi dinî ve tasavvufî eserler kaleme alan Nevâyî'nin geleneğini devam ettirmesidir. Hanefî fıkhına dair *Mübeyyen* adlı manzum fıkıh kitabıyla, Farsça'dan Türkçe'ye tercüme ettiği Hoca Ubeydullah Ahrâr'ın *Risâle-i Vâlidiyye*'si, onun bu yönünü ortaya koyar.[28]

Esasen, dönemin kaynaklarında yer alan bazı bilgiler, Babür'den sonra da bir süre Çağatay Türkçesiyle şiir yazmanın sürdürüldüğünü göstermektedir. Bu konuda önemli bilgiler taşıyan Seydi Ali Reis'in *Mir'âtü'l-Memâlik* adlı eseri, Hümayun döneminde de saray dilinin Türkçe olduğunu göstermektedir. Hümayun'un bir süre Hindistan'da kalan Seydi Ali Reis'e sorduğu "*Vilâyet-i Rûm mı köpdür, yoksa Hindûstan mı köpdür?*" sorusu, Babürlülerin bu dönemdeki "cihan imparatorluğu" iddiasını yansıttığı gibi, Hümayun'un Seydi Ali Reis'le Türkçe konuştuğunu da göstermektedir. Nitekim, Kanûnî Sultan Süleyman tarafından Mısır Kaptanlığı'na getirilen Seydi Ali Reis'in

---

Muhammed Bâbür, Bâbürnâme, s. 427, 433, 434, 455, 510, 524, 557, 580, 584, 590, 609,.

Babür, Vekâyi' (Babürnâme) adlı eserinde, Ali Şîr Nevâyî'den "*Ali Şîr Bey emsalsiz bir adamdı. Türk diliyle o kadar çok şiir söylemiştir ki, kimse o kadar çok güzel söylememiştir*" şeklinde övgüyle bahsettikten sonra, onun aruzla ilgili eserini tenkit eder: "*Bir de Mîzânü'l-Evzân adlı bir arûz risâlesi yazmışsa da eleştirilecek tarafı çoktur. Yirmi dört rubâî vezninden dört tanesinde yanılmıştır. Bazı bahirlerin vezinlerinde de yanılmıştır ve bunlar arûz ile uğraşanlarca malûmdur.*" (Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, Baburnâme (Vekayi), Doğu Türkçesinden çeviri: Reşit Rahmeti Arat, Önsöz ve Tarihî Özet: Y. Hikmet Baydur, Kabalcı Yay., İstanbul. 2006, s. 341-342). İngilizce neşir için bkz.: Babur, The Baburnama, Memoirs of Babur, Prince and Emperor, Translated, edited, and annotated by Wheeler M.Thackston, The Modern Library, New York, 2002.

Yücel, Bâbür Divânı, s. 15; Ali Alparslan, "*Bâbür'ün İcat Ettiği Bâbürî Yazısı*", Türkiyat Mecmuası, XIX, (1977-79), İstanbul, 1980, s. 207-211

Basra'daki donanmayı Mısır'a götürürken Portekizlilerin saldırıları ve kötü hava şartları sebebiyle Hindistan sahillerine sürüklenmesi ve 28 Eylül 1554'te Surat'ta karaya çıkarak Delhi'de Hümayun'un huzuruna kabulünden sonra şahit olduğu saray hayatında, Çağatay Türkçesi önemli bir yer tutmaktadır. Hümayun'un huzuruna çıkıncaya kadar, **Kâtibî** mahlasıyla yazdığı manzumeleri Osmanlı Türkçesiyle kaleme alan Seydi Ali Reis, padişahın huzuruna çıkma talebini, Babürlü beylerinden Sultan Mahmud'a sunduğu iki Çağatayca gazel[29] ile arz eder. Bir süre sonra Delhi'de Hümayun'un huzuruna çıkan Seydi Ali Reis, padişah ile sohbet eder ve Hindistan'ın fethine dair yazdığı Çağatayca şiiri sunar.[30] Hümayun'un okunan gazellerden "hayli zevk aldığı"nı belirten Seydi Ali Reis, sık sık padişahın huzurunda Türkçe gazeller okur, padişahın kendisine **Mir 'Alî Şîr-i Sânî** diye hitap ettiğini ve "***bir yıl böyle giderse, sen Çağatay taifesine Mîr 'Ali Şîr'i unuttururs***un" dediğini de nakleder.[31] Seydi Ali Reis, Hümayun'la şiir sohbetlerinde padişahın kendisine kâfiye ve redifler vererek sonraki gün bu kalıplarda Çağatay Türkçesi'yle şiirler yazmasını talep ettiğini söyler.[32]

Hümayun'un "Çağatay taifesi"nin Mîr 'Ali Şîr'e verdiği değeri yansıtan bu anekdot, Hindistan'da Timurlu sanat geleneğini sürdüren Babürlülerin mensubiyetlerini açıkça ifade etmesi bakımından da önem taşımaktadır.

Gürkanlı Devleti'nde Babür'den sonra en çok Türkçe şiir yazan şairlerin başında Bayram Han gelmektedir.[33] Babür tarafından Hümayun'un refakatçisi olarak görevlendirilen Bayram Han, Ekber'in atalığını da yapmıştır.

Mehmet Kiremit, Seydi Ali Reis, Mir'âtü'l-Memâlik, İnceleme-Metin-İndeks, TDK, Ankara, 1999, s. 103-104.

Kiremit, Seydi Ali Reis, Mir'âtü'l-Memâlik, s. 107.

Kiremit, s. 113.

Onun Hindistan'da meşhur olduğunu söylediği bu şiirlerin matla'ları,

Ruhları keyfiyyet-i meydin kaçan kim aldur
Sâkiyâ tanır min ol gül-çehreni hoş-hâldür
Çîn durur zülfinge câdûlıg atı yalgan imes
Küfr isnâdı hattınge ay sanem bühtân imes

(Kiremit, s. 113-114.).

Denison Ross (ed), The Persian and Turkî Dîvâns of Bayram Khân, Khân-Khânân, Asiatic Society, Calcutta, 1910; S. Hussamuddin Rashdi-Muhammed Sabir (Edited by), Diwan of Bayram Khan, The Institute of Central and West Asian Studies, Karachi, 1971.

Bayram Han'ın şiirlerinde Ali Şîr Nevâyî üslubu açık bir biçimde kendisini hissettirir:

Hoş ol kim serv-i nâzım rahm kılgay bî-nevâlarga
Neçük kim pâdişehler merhamet eyler gedâlarga[34]
…..
Yene közi gamıdın nâ-tüvân durur könlüm
Refîk u hem-dem-i âh u figân durur könlüm[35]
…..
Mençe hicrân ibtilâsı hîç mahzûn körmedi
Ança kördüm belâ deştinde Mecnûn körmedi[36]

Bâbür sarayında şehzadelere Türkçe öğretildiği ve Bâbür'den sonra Hümayun (öl.1556), Ekber Şah (öl. 1605), Cihangir (öl.1627), Şah Cihan (öl.1658), Evrengzîb (öl.1707) ve I. Bahadır Şah (öl.1712)'ın Türkçe konuştuğu bilinmektedir.[37]

Kuzey Hindistan'da kurduğu devletin Timurlu kimliğini korumak için Çağatay Türkçesini bir hâkimiyet sembolü olarak bu bölgeye taşıyan Babür, Hint dilleri ile Farsça'nın baskın karakterine rağmen, saltanatı boyunca bu politikasını sürdürmeyi başarmıştır. Hümayun dönemindeki İranlılaşma eğilimine rağmen, başta Bayram Han gibi önemli devlet adamları olmak üzere, Ekber döneminin ortalarına kadar birçok Türk asıllı sanatçı, Çağatayca şiir yazmaya devam etmiştir. Nitekim Âlemgîr ünvanıyla bilinen Evrengzîb (öl.1707)'in beylerinden Navvâb Ağır Hân'ın Türkçe şiirler yazmış olması, Bâbürlü sarayında Türkçe şiir yazma geleneğinin 18. yüzyılın sonlarına kadar zayıf da olsa sürdürüldüğünü göstermektedir.

1589'da, *Baburnâme*'nin Türkçe'den Farsça'ya tercüme edilmesiyle başlayan süreç, artık Çağatay Türkçesi'nin etkisini kaybettiği ve Farsça'nın yeniden hem saray çevresinde hem de edebiyat

---

Tekcan, Bayram Han'ın Türkçe Divanı, s.112.
Tekcan, Bayram Han'ın Türkçe Divanı, s. 77.
Tekcan, Bayram Han'ın Türkçe Divanı, s. 156.
Peri Benedek,"*Bâbür İmparatorluğu'nda Türkçe*", Çeviren: Gökçen Sert, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. 8, s. 814.

alanında hâkim bir dil haline geldiğini göstermektedir. Bu eserin Ekber'in emriyle, Bayram Han'ın torunlarından Abdurrahim Mirza Han tarafından Farsça'ya tercüme ettirilmesi,[38] Türkçe'den Farsça'ya geçiş sürecinin de önemli göstergelerindendir.[39]

Sonuç olarak Timurlu hâkimiyetinde klasik dönemini yaşayan ve siyasî dengelerin değişmesiyle birlikte, edebiyat alanındaki gücünü kaybeden Çağatay Türkçesi, Kuzey Hindistan'da kısa süreli de olsa varlığını devam ettirmiş ve bilhassa Babür'ün kültürel hâkimiyet oluşturma gayretlerinin neticesinde saray mensupları ve yöneticilerin kaleme aldıkları edebî eserlerle gelişimini sürdürmüştür. Böylece Alî Şîr Nevâyî üslubunun bu bölgeye kadar yayılması, Çağatay şiirine yeni bir alan açtığı gibi, Farsça'nın kültürel etkisinin kırılmasını da sağlamıştır.

Muzaffar Alam, Hindistan'da İslam, Siyasi Dil ve Kültürün İnşası 1200-1800, s.168.

Zahiruddin Muhammed Bâbür Mirza, Bâbürnâma, Edited by Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Kkankhanan's Persian Translation by W. M. Thackston, Jr., Published at The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, 1993.

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN TOKYO'DAKİ ANITI

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN ŞİİRLERİNDE "AKIL" SÖZCÜĞÜNÜN KULLANIMI ÜZERİNE -İLK DİVANINDAN ÖRNEKLERLE

Prof. Dr. Nergis BİRAY*

İnsanı diğer varlıklardan ayıran akıl kavramını insanın düşünme, anlama ve kavrama gücü olarak nitelendirebiliriz. Mastar olarak "engellemek, menetmek, alıkoymak, bağlamak" anlamlarında kullanılan akıl sözcüğü, mantık ve felsefe ilminde terim olarak "varlığın hakikatini idrak eden, maddî olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç" (Bolay, 1988: 238) demektir. Akıl, bu anlamda ele alındığında 'meleke' olması yanında aynılık, çelişmeme hali ve imkânsızlık gibi akıl ilkelerinin bütün işlevlerini belirleyen ve ortaya koyan bir terimdir. İnsanoğlunun her tür etkinliğinde iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ve güzeli çirkinden ayıran bir güç olarak akıl, siyasî, ahlâkî ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyonu haizdir (Bolay, 1988: 238).

Bolay'a göre "insanı insan yapan özelliklerin başında sayılan akıl, Kur'ân-ı Kerîm'deki ifadelerden hareketle insanın hareketlerine, yaptıklarına anlam yükleyen ve ilâhî emirler karşısında insanın sorumluluk almasını temin eden unsurdur. Kur'an terminolojisinde akıl 'bilgi edinmeye yarayan bir güç' ve 'bu güç ile elde edilen bilgi' şeklinde tanımlanır (bk. Râgıb el-İsfahânî, "ʿaḳl" md.). Kur'an âyetlerinin

çoğunda akıl yoluyla elde edilen bilginin ve yine bu gücün denetimli şekilde kullanılması gerektiği konusunda ifadeler vardır. Bu şekilde davranmayanların sorumlu tutulacağı da bildirilmektedir" (1988: 238).

Sözcük, TDK Sözlüğü'nde Arapça kökenli olarak gösterilmekte ve "1. Düşünme, anlama ve kavrama gücü, us; 2. Öğüt, salık verilen yol; 3. Düşünce, kanı; 4. Bellek" (https://sozluk.gov.tr/ e-erişim 04.06.2022) anlamları verilmektedir. Diğer bir sözlükte ise

(لقع) *i.* (Ar. *ʿaḳl*) şeklinde Arap harfleriyle yazılışı gösterilen sözcük "1. Düşünme, anlama, kavrama ve davranışlarını ayarlama melekesi, us.; 2**.** Hâfıza, hatır; 3. Fikir, düşünce; 4. *fels.* Sâdece insana has bir meleke olarak, (a) Kavramlar, olaylar, vâkıalar arasındaki ilişkileri idrak melekesi. (b) Tecrübeden gelmeyen, fakat bütün akıl yürütmelerin kendilerine dayandığı temel apriori prensipler sistemi (c) Çıkarım yoluyla fikir yürütme ve doğru hüküm verme yeteneği (http://lugatim. com/s/AKIL e-erişim: 04.06.2022). şeklinde tanımlanmaktadır.

Akıl sözcüğünün Arapça'daki ilk anlamının "Deveyi ayağından bağlamak, deveyi ayağından bağlayan ip, imsāk, hapis, zindan" tanımıyla verildiğini ifade eden Zülfe, şiirlerde sözcüğün çeşitli anlamları arasındaki çağrışımlardan faydalanıldığını, bir sözcüğün bir beyitte yaygın anlamıyla yer alırken cümleyi oluşturan diğer sözcüklerin işaret ve imalarla ilk anlamını da hatırlatacak şekilde kullanılabildiğini ifade eder (2017: 174). Buradan hareketle Ali Şîr Nevâyî'nin, sözcüğün Arapça'daki ilk anlamını kullanarak aklı genel olarak aşkın önünde bir bağ/engel olarak düşündüğünü söyleyebiliriz. Bu mazmundan da hareketle Nevâyî'nin şiirlerinde sözcüklerin bütün anlamlarını çağrıştırarak kullandığını söylemek mümkündür.

Nevâyî'nin şiirlerinde akıl sözcüğü yanında başka sözcükler de "akıl" anlamında veya yakın anlamlı olarak kullanılmaktadır. Öncelikle Nevâyî'nin ilk divanından "akıl" sözcüğüne bir örnek gösterirsek:

Şikįb ü śabr ü hūş itmiş ḳarār ü *Óaḳl* ü cān kitmiş
Ni ġam ger bolsa ol ārām-ı rūĥ ol ḳūt-ı cān peyda (28/3).

"Akıl" anlamında da kullanılan sözcükleri ve sözlüklerdeki anlamları ile Nevâyî'nin eserlerinden alınmış birer örneği şu şekilde göstermek mümkündür:

huş[40]**:** Bir ay ötti min-i maĥzūnka bir ay intižārında.
Ki ni könglüm irür *hūşında* ni *hūşum* ḳarārında (22/1

fehm[41]**:** Çün ötüp Óışḳ ehlidin āşūb-ı śabr u *fehm* olup

Sözlükte (ھھ– ش ھھ) i. (Fars. hūş – huş) "Akıl, şuur" olarak anlamlandırılmaktadır (http://lugatim. com/s/ HU%C5%9E e-erişim: 04.06.2022).
TDK sözlüğünde "anlama, kavrama" (https://sozluk.gov.tr/ e-erişim 04.06.2022) şeklinde verilirken diğer sözlükte daha çok"(ھھھ) i. (Ar. fehm) Anlama, anlayış, idrak" anlamlarıyla verilmiş,

Çün yitip zühd ehliġa tārāc-ı Óaḳl u dịn salıp (64/2).

fikr[42]**:** Dāniş ehli keffeside kiltürür nā-dānnı çerẖ
Fikri yoḳ kim rāst kilmes bu ẖıred mịzānıda (347/ 8)

dana[43]**:** Nevâyî'nin mısralarında "akıllı" anlamıyla geçen söz cük aşağıdaki örnekte pratik zeka ve akıl şeklinde de ğerlendirilebilir:
Kir fenā vādịsi içre Óışḳ rāyı birle kim
Mesẖ u mebhūt oldı anda zịrek ü *dānā* ẖıred (113/8).

ferzane[44]**:** Bir beyitte 'akıllı, bilgili, bilgin' anlamında kullanıldığına rastlanmaktadır:
Deyr pịri bu ẖarābatnıng eyvānıda
ÓAḳl-ı külge sebaḳ örgetküçe *ferzāne* kirek (227/4).

Felsefede Plotinus'un kozmolojik sisteminde mutlak şuur ve zeka demek olan akıl, bir olan Tanrı'dan feyz ve sudur yoluyla çıkan ilk varlıktır. Bir de zatı itibariyle çokluk karakterindedir. Bu yüzden de ilk akıldan ikinci akıl, nefs (ruh) ve felek (tabiat) çıkar (Bolay 1988: 239).

İslâm filozofları arasında akıl kavramını her açıdan ele alan Fârâbî'dir. Ona göre insan aklının üç derecesinden bahsedilebilir: Kuvve halinde akıl, fiil halinde akıl, kazanılmış akıl (Uysal, 2004: 147). Fârâbî özne ile nesne arasındaki ilişkide bilginin dört evrede oluştuğunu ve her evredeki bilgiye akıl dendiğini ayrıntılı şekilde belirtir. İnsan aklı somuttan soyuta yükselebildiği gibi soyuttan da somuta inerek hem ulvî hem de süflî varlıkların bilgisini edinebilmektedir. Fârâbî, aklı işlevine göre de gruplandırır: 1. Avami akıl; 2. Teolojik akıl; 3. Analitik akıl; 4.

Nevai'nin beyitlerinde "akıl" anlamında da kullanılmıştır (http://lugatim.com/s/FEH%C4%B0M e-erişim: 04.06.2022).

TDK Sözlüğünde anlamı "1. Düşünce; 2. Düşün; 3. Kuruntu" (https://sozluk.gov.tr/ e-erişim 04.06.2022) şeklinde gösterilirken diğer sözlükte "(ههف) i. (Ar. fikr): 1. Düşünce, zihinde tasarlanan şey, düşün; 2. Bir kimsenin herhangi bir hususta kendine göre vardığı hüküm, görüş, kanâat; 3. Düşünme, tefekkür; 4. Akıl, zihin; 5. Niyet, tasavvur, istek". (http://lugatim.com/s/F%C4%B0K%C4%B0R e-erişim 04.06.2022).

Sözlükte "(ههاد) i. ve sıf. (Fars. dānisten "bilmek"ten dānā) Âlim, bilgin, bilgili, bilen kimse" (http://lugatim.com/s/dana e-erişim 04.06.2022) anlamı verilmektedir.

Sözlükte akıl anlamı verilmemiştir. Sözcük, sözlükte şu şekilde anlamlandırılmıştır: "(ههاز هف) i. (Fars. ferzāne): 1. Âlim, bilgin, hakîm, feylesof; 2. sıf. Seçkin, benzerlerinden, emsâlinden farklı, mümtaz; 3. tasavvuf. Nefsânî bağlardan sıyrılmış kimse, derviş; 4. Satranç oyununda vezir, ferz". (http://lugatim.com/s/ferzane e-erişim 04.06.2022).

Ahlaki akıl; 5. Psikolojik ve epistemolojik akıl; 6. Metafizik akıl". O, aklı 'insanın kendisiyle insan olduğu şey' şeklinde ifade eder (2004: 148).

İbn Sînâ da beşerî plandaki aklı dört grupta ele alır. Bilgi edinmek için nefsin sahip olduğu güç ve yetenekten ibaret olan "Heyulani akıl", bu gücün daha gelişmiş ve olgun hale gelmiş şekli olan "Meleke halindeki akıl". Bu mertebedeki akıl hareketlerinin bilgisine sahiptir. Özne ile nesne ilişkisi sonucu bilgilerin zihinde belirmeye ve şekillenmeye başlayan "Fiil halindeki akıl", ve varlığa ait biçimlerin maddi olandan soyutlanıp bilgi şeklinde olgunlaşmış hali olan 'Faydalanılan akıl'. İnsan nefsinin sahip olduğu akıl gücü, faal aklın yardımı olmadan kendiliğinden bilgi üretemez (Bolay 1988: 241).

İbn Rüşd, vasıf ve işlev açısından farklılık gösteren akılları nefsin farklı görünümleri olarak nitelendirir. İnsanın nefsinin kemale ulaşmış, soyut bir varlık kazanmış hali 'faal akıl'dır. 'Heyulani akıl' aslında faal akıl ile aynıdır. İkisi de insanın nefsinden oluşmaktadır. Nefsin soyut hale getirme işlevi 'faal akıl' adını alırken, bu hali kabul etme işlevine de 'heyulani akıl' denir. 'Müktesep akıl' da heyulani aklın fiil halindeki görünümüdür ve beden gibi ölümlüdür. İlk iki akıl, nefis ile bedenin birleşmesi yoluyla oluşur; üçüncüsü ise bedenle ilişkili olması yanında bağımsız bir cevherdir (Bolay 1988: 241-242).

Sufiler, aklın tanımını yaparken niteliği ile ilgili tahlil ve tanımlara girmemiş, yalnız ahlak ve din alanında uygulamalı olması yönünden sağladığı fayda üzerinde durmuş, dünyadan uzak, ahirete yönelik nefsin arzularını terk edip dinî emir ve yasaklara göre yaşadıkları için bu konulara dikkat etmişlerdir. Onlar aklı imandan sonraki nimet olarak görmüşler, akla da ahireti kazanma yolunda bir vesile olsun diye değer vermişlerdir (Uludağ 1988: 246-247).

Tasavvuf erbabına göre aklın alanı varlık alanıdır. O, yaratana yönelirse kaybolur gider. Çünkü akıl kendisinin ne olduğunu anlar ve sonra yaratıcısını bilir. Gazzâlî, "el-aklü'l-kudsî" adını verdiği aklın ilahi bilgileri doğrudan alma kabiliyetine sahip olduğunu, bunun da

keşiften başka bir şey olmadığını ifade eder. Daha sonraki tasavvuf ehlinde metafizik konularda akla değer vermeme tavrı yaygınlaşmıştır. Ezelî ve yüce hakikat bu alanın dışında kalır (Uludağ 1988: 246).

Ebû Hanîfe gibi bazı âlimler de aklın yerini beyin olarak gösterirler. Ancak birçoğuna göre aklın yeri kalptir. Tasavvuf erbabı da bu son görüşü benimsemişler, bazen de aklı aşkın karşısına yerleştirmişlerdir. Bu görüşe göre akıl ile aşk bir arada bulunamaz, biri geldiğinde diğeri gider. Bu sebeple aşk akıldan, âşık da akıllıdan daha üstündür (Uludağ 1988: 247).

Aydınlanmacılar aklı, antik dönemlerden beri insanı yücelten ve yükselten, onu diğer canlılardan ayıran ve üstün kılan unsur olarak ele almışlardır. Onlar aklın, akılcı düşünce demek olduğunu ve bu anlamda evrensel özellik taşıdığını ifade etmişlerdir (Atak, 2009: 56-57).

Bazı bilim adamları bireysel aklın hem sosyal hem de kültürel hayatı etkilediğini savunurken bazıları da tam tersine kültürel ve sosyal hayatın bireyin aklını etkisi altına aldığını ifade etmektedirler.

Kutadgu Bilig, dört kavram üzerine şekillenen bir eser olarak bu kavramlardan olan 'aklı', Ögdülmiş ile temsil eder ve aklı 'bilginin kaynağı ve bilgiyi elde etme yolu' olarak kabul eder (Akgün, 1996: 95).

Farabi'nin ahlaki akıl dediği akıl, kültürel akılla örtüşmektedir. Bu akıl, uzun bir zaman diliminde gerçekleşmekte, bilgi ve düşünme yoluyla elde edilmekte, faydalı olma özelliği taşımaktadır (Macit, 2016: 6).

Bildirimiz, Ali Şîr Nevâyî'nin 'İlk Divan'ından tespit edilen örnekler üzerinde hazırlanmıştır. Özdarendeli'nin verdiği bilgiye göre eser, 870/1465-66 yılında hattat Sultan Ali ibn Muhammed Meşhedi tarafından istinsah edilmiştir ve Petersburg'daki Saltikov-Şçedrin Devlet Halk Kütüphanesi'nde 564 numarada kayıtlıdır. Önsözünü, Özbek bilgini Hamid Süleyman'ın yazdığı tıpkıbasım, Özbekistan SSR Fenler Akademiyyası tarafından "İlk Divan" adı altında yayımlanmıştır (2001: III).

Kısaca bahsetmeye çalıştığımız 'aklın' felsefe ve tasavvufta ele alınışı ile ilgili ve eserle ilgili bilgilerden sonra Ali Şîr Nevâyî'nin

ilk divanından tespit edilen ‘akıl’ ile ilgili beyitler üzerinde konu ele alınmaya çalışılacaktır.

Nevâyî, bir beytinde ‘akl-ı külli’ tabirini kullanır.

Akl-I Küll Nedir?: Tasavvufta akıl farklı şekillerde ele alınmakta külli akıl yanında cüz’i akıldan da bahsedilmektedir. Külli akıl, alemin tamamının bir sureti olup insanoğlunun atası olarak kabul edilir. Cüz’i akılda veya akl-ı meaşda olan bilgilerin kaynağı olarak külli akıl gösterilir ve o bir üstat yani öğretmen gibidir. Mesela peygamberler külli akla sahiptir. Marifet ve ilim kaynağı olan ve peygamberlere vahiy getiren Cebrail de külli akla sahiptir. Külli akıl evliyaların da bilgi kaynağı olarak görüldüğü için tasavvuf ehli gerçek bilgi için oraya yönelinmesi gerektiğini ifade ederler. Cüz’i akıl bu açıdan ele alındığında ilahi sırları bilmez. Mevlana bu konuda aklın, akla uygun olan her şeyi kabul ettiğini, ancak mucizeye ihtiyaç gösteren durumlarda bu hususları aklın kavrayamayacağını söyler (Mesnevî 1990: I/212).

Bunlardan hareketle cüz’i aklın daha çok dünyevi konularla ilgili ve daha sınırlı olduğu, külli aklın ise gerçek Allah aşkı olduğu ve bilginin asıl kaynağını teşkil ettiği (Gazâli 1975: I/94, 274; IV/299) ifade edilmektedir.

Nevâyî, aşağıdaki mısralarında külli akla yol gösterecek dervişin özelliklerinden bahsetmektedir. Burada ferzane kelimesi ‘akıllı, bilge, bilgin’ anlamlarında kullanılmaktadır. Bu mısrada deyr piri ile dervişin, akıl ve aşk gibi karşıtlık ilişkisi içinde yerleştirildiğini görüyoruz.

Deyr pîri bu ħarābatnıng eyvānıda
ÓAḳl-ı külge sebaḳ örgetküçe ferzāne kirek (227/4).

Akıllı Olmak: Nevâyî, bir şiirinde de bu dünyanın insanlara bazı nimetler sunduğunu ancak onların zehirli olduğunu ve gerçekten akıllı olanların bunlara yönelmeyeceğini anlatır.

Ḳaçıp Óademġa bar *Óaḳl ü fehm ü dāniş-i dîn*
Vaṭan barında bu yat il ara ni bar manga (14/6).

Akıl ve Aşk: Bu iki kavram Nevâyî’de birbirine zıt kavramlar olarak ele alınmaktadır. Nevâyî, âşık olan kişiyi akıllı olarak kabul

etmez. O düşünen, akıl yoluyla hareket eden 'âkil/akıllı' kişiyi genellikle 'âşık' özelliği taşıyan insanların zıddı olarak gösterir. Bu tür kullanımlardan 'hıred-mend' akıl ile aynı anlamdayken 'dîvâne' ile zıt anlamda yer almaktadır. Şair, akıllı ile âşık adını verdiği kişileri kesin çizgilerle birbirinden ayırır. Ona göre akıl ve aşk bir arada olamaz. Akıllı olan kişi aşktan uzak duran insandır. Aşık olan insan ise zaten aklını yitirmiştir. Şairin akıllı olan kişiye 'sakın, aşka gönlünü kaptırma' diyerek nasihat ettiğini görürüz. Aşk gelince akıl gitmektedir.

Ḳıldı çün sāḳį lebi yitken ḳadeĥ *hūşungnı* maĥv
Tā ebed zinhār kim ayılmaġay sin ey köngül (242/4).
Diseng Óışḳ deştini ḳatÓ iyleyin
Kirekmes biyle *Óaḳl-ı ĥod-bįn* sanga (17/6).

İnsanı kendisine aşık eden sevgili aklı da fikri de yok etmektedir:

Perį kibi çıḳıban *hūş u Óaḳl* ġāret itip
Nihān olup mini dįvāne iyledi şūĥ (103/3).
Ḳarār *Óaḳl u hūşum* Óışḳıng otı birle çörkendi
Semūm isti belā deştide azġan kārvānımġa (34/7).

Aşık olduktan sonra insanın ya aşktan ya da aşık olduğu kişinin ayrılığından dolayı aklı yerinde kalmayacaktır. O, bir divaneye dönüşecektir.

ÓAḳl ü dāniş lāfını urġan köngül yıġlay yürüp
Ol perį-veş hecride dįvāne boldı Óaḳıbet (87/2).

Akıl, takva ve zühd ile meşgul olmak istese de aşk bunu gereksiz olarak kabul etmektedir.

ÓAḳl dir sal könglünge zühd ü verÓa bünyādın
ÓIşḳ aytur yoḳ turur bünyādı ol bünyādnıng (220/2).

Akıl ile aşkı birlikte düşünemeyen şaire göre bu iki tip insanı ayırmak gerekir. Aklın ve aşkın sözleri de bu farklılığı belirtmek için kullanılmıştır.

ÓAḳl Óışḳ allıda ni lafẕ digey müstaĥsen
Ni digey *ehl-i ĥıred* allıda nā-dān elfāž (181/2).

Şaire göre aşık olan insanlar akıllı da olsa, dîvâne de olsa, padişah da olsa dilenci de olsa eşittir.

MutıǾ-i emring eger pādşāh vü ger sāyil

Gedā-yı ħānung eger *hūş-mend* eger mecźūb (50/7).

Şair, aşk ve aklın bir arada bulunamayacağını çeşitli şekillerde vurgular. Aşağıdaki beyitte kendine akıl danışılan bir pirin aşk yüzünden bu itibarını kaybettiği anlatılmaktadır. Burada geçen 'pîr-i akl' söyleyişi, hayat tecrübesi olan bir ihtiyara benzetilerek akıl veren, kendisine danışılan anlamlarında daha itibarlı bir durum için kullanılmaktadır. Ama aşk karşısında o da kendisini savunamamakta, kurtaramamaktadır. "Bâziçe-i etfâl" söyleyişiyle ise çocukların bile kendisine değer verip itibar etmediği, onların bile alay ettiği, itibarsız bir kişiyi ifade etmektedir. Nasihat veren konumundaki kişinin çocukların elinde bile oyuncak durumuna düştüğü belirtilmektedir.

Pįr-i Ǿaķlım kim manga men-i cünūn iyler idi

Bir perį-veş kūyide bāzįçe-i etfāldür (129/4).

Akıl, Aşk ve Mecnunluk: Şair, sevgiliyi görünce aşık olmuş ve mecnuna dönmüştür. Nevâyî, sevgiliyi gören her insanın aklını yitirip mecnuna dönmesine rağmen aşkı terk etmek istemediğinden bahsederek insanoğlunu akıllı olmaya çağırır. Telkinlerde bulunur.

Cünūnnı terk itiben *Ǿāķil* ol didi zāhid

Bolur imiş benį Ādemġa munça nādānlıġ (189/6).

Şair, aşk ve akla yine karşıtlık ilişkisi içinde yer vererek 'akıl ve fikir bana yoldaş olmayacaksa aşk ve delilik olsun' der.

Bolmasa *hūş u ħıred* ġam-ħārım iy Ǿışķ u cünūn

Siz bolung bāķį ki ĥālimġa meded-kār irdingiz (146/4).

Şair, aşk ve aklı karşılaştırdığı başka bir şiirinde de aşk sebebiyle akıl ve fikir fidanının kesildiğinden ve aşk mecnunluğu içine düşüp feryat ettiğinden bahsetmektedir.

Kiskeli *hūş u ħıred naħlini* bilgil errǾį

Her ħırāşı kim cünūn şerĥiġa feryadımda bar (124/4).

Sevgilinin saçları ile aşık, kendini de aklını da tamamen kaybetmiştir. Bu da onun ve bu şekildeki mecnunların, delilerin yenilgisi demektir.

ÓAceb yoḳ alsa köngül *hūşın* il iki gḭsū
Bu bolsa silsile köp tilbeni ḳılur maġlūb. (50/8).

Nevâyî, sevgilinin mektubunu açıp da onun unvanını gördüğünde de aklını kaybetmektedir. Bu beyitte de aşk ve akıl karşıtlığının kullanıldığını görürüz.

Nāmesin veh kim açıp salmaḳ nażar mümkin imes
Çün Nevāyį **hūşı** zāyil boldı Óünvānın körüp (67/6).

Garāibü's-Sıġār'da da aklın ahmak kişi, gönlün de deli olarak nitelendirildiği görülmektedir. Akıl, sürekli deli gönle deliliği terk etmesi için nasihat ettiği için, kısacası deliye öğüt verdiği için ahmak olarak nitelendirilmektedir:

ÓAḳl teklîf ḳılur kön͡glüme kim terk-i cünûn ḳıl
Tilbedin kim bu tamaÓ tutḳay eger bolmasa ebleh (G.S. G. 565/5)

Akıllılık ve Divanelik: Divane sözcüğü 'deli, çılgın; aptal' anlamları yanında 'mecnun' ve 'aklını yitirmiş' anlamlarında da kullanılmaktadır. Nevâyî'nin bazı şiirlerinde kendisini divane olarak tanımladığı da görülür. İnsanı divane eden şeylerden biri aşktır. Nevâyî, fanilik ve aşk yolunda aklın engel olduğunu ve bu yolda aklı terk edip bir divane gibi olmak gerektiğini düşünür, bazı mısralarında bir kişiye 'ākil' demenin de divanelik olduğunu ifade eder. Bazı şiirlerinde şair, divaneliği her şeyden kurtulmak anlamında kullanır. İçki içip divane olan kişi, unutarak her şeyden kurtulabilmektedir.

Mini Mecnūn didi Leylį-veşim vāy
Ki bu dįvāneni saġındı *Óaḳıl* (272/4).

Şair, ayrılık zamanında aklın bile yalanlar söylediği düşünüldüğünde divanenin perişanca sözler sarf etmesinin çok tuhaf olmadığını söyleyerek akıllı ve divaneyi eşit bir seviyede görür.

Ol perį terkide *Óaḳlım* didi yalġan elfāž
Ni Óaceb aytsa dįvāne perįşān elfāž (181/1).

Şair, fanilik meyhanesindedir ve mesttir, mecnundur. Akıllı olanlar da zulüm gördüklerinde bu mekana gelmektedir. O, burada mest olmuştur. Mest olan kişi, kendini kaybeder, yaptıklarını bilmez. Her şeyden azat olur. Böyle kişilerde ne akıl ne din ne iman bulunur. Tuhaftır

ama onda yalan ve riya da bulunmaz. Nevâyî'nin diğer eserlerine bakıldığında da mestlik kavramının geniş bir çerçevede ele alındığı görülmektedir. İnsanlar naz ve uykudan, iktidar sebebiyle, dedikodu yoluyla, aşktan mest olabilmektedir. Tasavvufi açıdan ele alındığında da insanoğlu 'bezm-i elest meclisi şarabı'yla da mest olmaktadır.

Şair, mestliği kendi rintçe özelliklerinden biri olarak da görür. Buna göre mestlik bir alın yazısı olarak önceden taktir edilmiştir. Aslında mest olmak, dertlerden ve gerçeklerden kaçmak anlamına da gelir. Bu şekliyle dertlerin dermanıdır.

Şu mısralarda Nevâyî fânilik meyhanesinde mest olmuştur ve akıl ve din konusundaki karmaşadan dolayı dertsiz tasasız nağmeler söylemektedir.

İy Nevāyį tā ki bolmış min fenā deyride mest
ÓAḳl u dįn teşvişidin fāriġ terane iylerem (300/6).

Akıllılık ve Rindlik: Nevâyî kendini rint bir şair olarak niteler. Kendine bu dünyada akıllı kalmanın bir idraksizlik olduğunu söyler. Bütün dertlerden kaçış yolu olarak gördüğü meye/içkiye yönelir ve 'saki'den kendini kaybedip akıl ve fikrinden iz bırakmayacak kadar içki vermesini ister.

Sāḳıyā nitey mini ol nevÓ ḳılsang mest kim
ÓAḳl u hūşumdın nişan bel kim eŝer hem bolmasa (38/5).

Nevâyî, kendini mest edenin sevgili olduğunu da ifade eder:

Bāde tutḳaç dime bį-ħōd boldı kim ol közgüdin
Bardı **hūşum** yār ĥüsni cilvesin utru körüp. (68/6).

Akıl ~ At ve Aşk: Şair, aşka tutulan kişinin rüsva olacağını, aksak adımlar atacağını ifade eder. Aşık olan kimsenin akıllı sayılması mümkün değildir. Aşık nasıl rüsva kabul ediliyorsa akıllı olan da itibar sahibi bir kişi gibi kabul edilir. Aşağıdaki mısralarda ise akıllı kişi, inatçı ve dik başlı bir ata benzetilirken, aşık olan da bu özellikleri kaybedip aksak adımlar atan bir ata benzetilmektedir.

Ni ḳatıḳ vādį ikin yā sanga iy Óışḳ kim
ÓAḳl ser-keş tevsenin ḳoyġaç ḳadem leng iyleding (209/6).

Akıl ~ Aşk, Akıllı ~ Aşık Karşıtlığı: Şair, gerçekten akıllı bir kişi isen zaten zor olan aşka gönlünü kaptırma diyerek nasihatte bulunmaktadır. Aşka düşen ise düştüğü bu zorluklar içerisinde kendisi gibi delilik içinde olan Mecnun'dan öğüt beklemektedir.

Ḳaydadur Mecnūn ki birgey pend ü çün fehm itmesem
Yıġlaġay Ĥālimġa bağrı aġrıġandın zār zār (141/3).

Deliye Akıl Vermek: Akıllı insan kendisine verilen nasihatleri dinleyen ve onlardan ders çıkaran kişidir. Ancak aşka kapıldığında akıllı ve düşünceli olma özelliğini kaybeder, verilen nasihatler ona kar etmez.

Gül gibi yüzüngde tir ferd itti *hūşumdın* mini
Gerçi *bį-hūş* ilge *hūş* üçün muḳavvįdür gül-āb (52/4).

Deyr Piri ve Akıl Öğretmek: Deyr piri/meyhane piri ya da şeyhi, anlam olarak meyhaneden sorumlu kişi anlamına gelmesi yanında dinî olarak Hristiyanlıkla ilgili bir anlam da taşır. O, toplum içinde saygın, küfür ehli içinde nüfuzlu, bütün dinlerin ehlini bir araya getirebilen yüksek statüde bir kişidir. Sadece içki vermez, iyilik yapar, dert dinler, yol gösterir. Ancak Müslümanlardan dinlerini değiştirmesini ister. Bu özelliğiyle rintlerin yol göstericisidir. Rintler ona bağlanırlar ve ona hizmet ederler. Bu şeyhler/pirler akıllı ve anlayışlıdırlar. Şeyhlik kurumu dinî-tasavvufi bir kurumu ve kuralları çağrıştırır. Saygı gösterilmesine rağmen en çok eleştirilen kurum olma özelliğini de taşıyan şeyhlik, yozlaşmanın da başı kabul edilir ve eleştirilir. Bu açıdan şair onu rintliğin karşısına yerleştirir. Şairin bu karşıtlık içinde şeyh karşısına mürşit sözcüğünü koyduğunu da görürüz. Çünkü mürşit 'enaniyet/bencillik' ile yeni adlandırmayla 'ego/ben' ile savaşmaktadır.

Garaibü's-Sıgar'da da Nevâyî'nin 'şeyh' sözcüğünü 'zahit' anlamında kullandığı görülmektedir. İnsanı Allah'a ulaştıran yollardan biri aşk iken biri de akıldır. Bu yollardan birini zahit temsil ederken diğerinin temsilcisi rinttir. Rint, aşk yoluyla kişiyi Allah'a ulaştırmayı amaçlar ve sevgiyi esas alır. Zahit ise akıl ve nasihatle cennetin nimetlerinden bahsedip cehennemle korkutarak insanları Allah'a eriştirmek ister. Bu iki karakterin/tipin birbirine zıt olduğu görülmektedir.

Nevâyî'nin şiirlerindeki bu söyleyişlere bakıldığında tasavvufi içerik, terim ve ifadelerin geçtiğini söylemek hata olmayacaktır. Aşığın yolu ve anlayışı rint gibidir ve aşık rint tipidir. Zahit ise aklı ön planda tutup sevgiyi ötelediği için hoş görülmez. Nevâyî'nin aklı hep olumsuz tasavvurlar içinde ele almasının temelinde aklın aşkın önünde bir engel olarak algılanması ve dolaylı olarak rint-zahit çekişmesi olması sebebiyledir.

Aşağıdaki beyitte, şeyh, aşık ve rind olan şairi akıllı olmaya davet etmekte, aşkı terk etmesi halinde kendisine aklı öğreteceğini söylemektedir. Şair, bu şeyhi 'şeyh-i nadan' yani 'cahil, bilgisiz şeyh' olarak adlandırır. Onun bilgisizliği karşısında da şaşkın olduğunu ifade eder.

Şeyẖ-i deyr Óışḳını terk it sanga *Óaḳl* örgeteyin
İy Nevāyį kişi bolġay mu bu nā-dān yanglıġ (191/9).

Aynı söyleyişi aşağıdaki mısralarda da görüyoruz. Şair, bu mısralarında ona deliliği yasaklayan' şeyh'i, bahar günlerinde hâlâ aklı başında hareket ettiği için ve hâlâ âşık olamadığı için 'nâ-dân/cahil, bilgisiz' olarak nitelendirir.

Cünūnnı terk itiben *Óāḳil* ol didi zāhid
Bolur imiş benį Ādemġa munça nādānlıġ (189/6).

Akıl ve Aklın Üstat Olması: Akıl bütün fikir ehlinin üstadıdır. Bu beyitte akıllı kişi, öne çıkan, yol gösteren kişi olarak nitelendirilmektedir. Birçok deli ve divanenin içinde kendini akıllı olarak gören şair, onlara aşk konusunda ders vermeye layık olduğunu düşünmektedir. Burada, akıl/hıred nasihatleriyle yol gösteren bir pire benzetilmektedir. Üstat kelimesi de öğretmen anlamında kullanılmaktadır. Akıl, hıred/fikir sahiplerine üstat olabilse de aşk konusunda bir okul çocuğu kadar bilgisiz, cahil ve tecrübesizdir. Aslında bu mısralarında da akıl ve aşk karşılaştırması yapan şair, aşkta üstat olmayacağını da ifade etmektedir. Bu mısralarda aklın göreceli bir kavram olarak kullanıldığı da dikkat çekmektedir.

Akıl bütün fikir ehlinin üstadıdır.
ÓAḳl kim barça *ẖıred ehliġa* irdi üstād

Boldı Óışḳ ebcedi taÓlįmide ŧıfl-ı mekteb (82/8).

Akl Öyi 'Akıl Evi': Şair, kendini veya gönlünü 'tilbe' olarak tanımlar. Bunun sebebi ise aşktır. Şair deliliği, insanı akıl evine doğru götürmeye çalışmanın faydasız olduğundan ve deliliğin yani aşkın aklın zıddı olduğundan bahsederek nitelendirir.

ÓAḳl öyi sarı ıÓnānın başlamaḳ ni sūd

Tilbe kim deşt üzre merkebdür buzuġ dįvār anga (10/5).

Lâ-yâÓkıl/Akılsız: Nevâyî, şiirlerinin çoğunda Kur'an-ı Kerim'den de alıntılar yapar. Mâide suresi elli sekizinci ayette "Siz namaza çağırdığınız vakit onu alaya alıp eğlence yerine koyuyorlar. Bu, şüphesiz onların akılları ermeyen bir toplum olmalarındandır."[45] ifadesi yer almaktadır. Aşağıdaki beyitte "akıl etmezler" anlamına gelen "lâ yâ'ḳıl(une)" ibaresinin buradan alıntılandığını görüyoruz.

İsterem özni ħarabāt içide *lā-yaÓḳıl*

Hūş çün bāiÓŝ-i renc oldı niter min ayılıp (76/6).

Şair, bu beyitten de anlaşılacağı üzere kendisini rint olarak nitelendirir. Akıllı olup da dünya ve dünya dertleriyle hemhal olmak ve yüzleşmek istemez. Akılsız/lâ-ya'kl ve mest olmayı akıllı olmaya tercih eder.

Nevâyî, eğer meyhane arasında vatan edinecekse onun akıl, sabır, fikir ve dinden vazgeçmesi, onlara karşı ilgisiz olması gerekmektedir. Bu beyitte akıl ve sabrın meyhanede harap edildiği tasavvuru vardır. Aşık olmanın yolu aklı ve sabrı terk etmekten geçmektedir.

Ger Nevāyį kibi bu deyr ara tutsa vaŧan

Hūş u śabr u ħıred u dįn ile bį-gāne kirek (277/6).

Başka bir şiirde de şairi mest edenin sevgili olduğunu görürüz. O, aklı da olmadığı için bu mestlikten kurtulmanın yolunu bulamaz.

İy köngül mümkin imestür vaślı nivçün kim irür

Śabr u **hūşum** az u anıng nāz u istiġnāsı çoħ (102/2).

Değerlendirme ve Sonuç

Nevâyî, tabii ki aklı ve aklın türlerini, farklı özellikler taşıyan

---

"Ve-iżâ nâdeytum ilâ-ssalâti-ttehażûhâ huzuven vela'ibâ(en)(c) żâlike bi-ennehum kavmun lâ ya'kilûn(e)". (https://www.kuranvemeali.com/maide-suresi/58-ayeti-meali e-erişim 04.06.2022)

kişileri tanımlamak ve tasvir etmek için şiirler yazmamıştır. Ancak, her edibin içinde bulunduğu toplumun ve bu toplum içindeki kişilerin/karakterlerin özelliklerini eserlerinde yansıttığı malumumuzdur. Bildiride 'akıl' kavramının nasıl ele alındığını tespit ederek şairin akıl ve zihin dünyasına nüfuz edip değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır.

Nevâyî, dilin bütün imkanlarını en ince ayrıntısına kadar yazıya geçirmekte; sözcükleri ve kavram adlarını, terimleri çok işlevsel bir şekilde kullanmaktadır. Akıl ile ilgili kullanımlarda tasavvuftaki kabule de uygun şekilde aşk ve akıl karşıtlığını şiirlerinde sürekli bir şekilde vurgulamıştır.

Şiirlerinde verdiği bilgilerle rint, âşık, divane, tilbe, alahan u alaman, avare gibi kelimeler vasıtasıyla anlatılan karakterlerin; riyakâr ve bencil olarak nitelendirdiği 'şeyh' ve 'zahit'lerin nasıl tipler olduğu görülmektedir. Şair, bu tipleri daima eleştirmekte ve onları kötü sözlerle anmaktadır. Mesela aklı başında olmayan, aklını kaybeden karakterler olarak tilbe, divane, mecnun, cahil, âşık, mest; aklı başında ve itibar sahibi karakterler için akıllı, dana, ferzane, fehmeden, fikirli; eğitimle ilgili karakterler için üstat sözcükleri kullanılmaktadır.

Onun verdiği özelliklerden hareketle 'eğitim ve kişilik' özellikleri üzerinde daha fazla durulduğunu söylemek mümkündür. Faklı karakterler, kişilik özellikleri, kişilik bozuklukları, karakterli olmak, kişiliğin önemi gibi konuların da ele alındığı şiirlerde Türk kültüründe insana verilen değeri de görmek mümkündür. Aslında toplum yapısındaki bozulmaların da kültürel değerlerle birlikte ve 'akıl' çevresinde ele alınması, Türk kültürünün öncelikle insana değer verdiğini, insan eğitimi ve davranışlarına önem verdiğini göstermektedir.

Şairin üslubundaki en çok dikkat çeken husus, her şeyin zıddı ile verilmesidir: yar-ağyâr; dost-düşmen; aşk-akıl, şeyh-mürşit, vs.

Nevâyî'nin dinî karakterleri sert bir dille eleştirdiği görülmektedir. Onun şiirlerinin çoğunda şeyh olumsuz, mürşit ise olumlu bir karakterdir. Bu durumun toplumu da ilgilendiren sosyal konulardaki sıkıntılarla ilgili olduğu düşünülebilir. Sosyal eleştiri tarzında değerlendirilebilecek bu

eleştiriler, bireylerde olduğu kadar sosyal hayattaki sıkıntıları da ortaya koymaktadır. Bir diğer bakış açısıyla bu karakterlerin eleştirilmesindeki sebep, onların aşkı idrak edememeleri olduğudur. Bunu şairin bu karakterler için kullandığı 'nadan' sözünden anlıyoruz.

Karşıtlıklarla konuyu anlatma özelliğini akil ve ferzane, âşık ve divane kullanımlarında görmekteyiz. Aslında Nevâyî farklı karakterleri ele alarak sosyal hayat içindeki karakterlerin tek düze bir hayat yaşamadığını da bizlere göstermektedir.

Nevâyî, akil ve âşık karakterlerini çok kesin hatlarla ayırmış, akıl ve aşkın bir yerde olmayacağını defalarca dile getirmiştir. Akıllı olan aşktan uzak durur der. Aşk varsa akıl yok olur. Zahid ve şeyh aklı esas alırlar, o yüzden eleştirilirler.

Nevâyî, 'akil' kişinin tanımını yaparken bunun göreceli bir kavram olduğunu da bizlere hissettirir. Dünya nimetlerine, dünya malına mülküne kıymet vermeyen, ilgi kurmayan kişi 'akil' olarak nitelendirilebilir.

Tasavvufi anlayışa göre ele alındığında akıl, 'engel' anlamı sebebiyle hem cahilliğe engel olan durumuyla hem de ilahi hakikatlere ve metafizik aleme ulaşmayı engelleyişiyle ele alınmış ve ikinci türü cüzi akıl olarak adlandırılmıştır (Köle: 2013: 93). Şiirlerden tespit edilen örneklerde de Nevâyî'nin cüz'i aklı eleştirdiğini görmekteyiz. Bu aklın değersiz olduğu anlamında düşünülmemelidir. Tasavvuf ne akıl dışı bir ilimdir ne de akıl temellidir. O, aşk gibi aklı da kullanır. Aklın daha çok metafizik konularda yeterli olmadığı ifade edilmektedir. Bu sebeple de tasavvufi şiirlerde, burada Nevâyî'nin mısralarında aklın kavrayamayacağı konular işaret ve sembollerle anlatılmaya çalışılmaktadır. Tasavvufu iyi anlamanın yolu, manevi eğitim ile mümkündür. Nevâyî'de de aklın imanla aydınlanıp cüz'i olmaktan uzaklaşarak külli boyuta ulaşacağı konusu vurgulanmaktadır.

KAYNAKÇA

Akgün, M. (1996). "Türk Dünyasının 11ç Asırdaki Abide Eseri Kutadgu Bilig'de Akıl ve Bilgi", *Felsefe Dünyası,* 19: 81-99.

Atak, S. A. (2009). "Aydınlanma Felsefesinin Bir Kazanımı Olarak Akıl", *SBArD*, Mart, sayı: 13, s. 55-64.

Biray, N. (2017). "Türk Dünyasının Ortak Değeri Olarak "Akıl" Konulu Atasözleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,* 24/81: 133-150.

Bolay, S.H. (1988). "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi- II*: 238-242, https://islamansiklopedisi.org.tr/akil#1 e-erişim: 03.04.2022.

Deveci, M. (2007). "Gazali'nin Düşünce Sisteminde Aklın Yeri". *Selçuk Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

İmam-ı Gazali. (1975). *İhyāu 'Ulūmi'd–Dịn*. Çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları. Cilt. 1-3.

Köle, B. (2013). "Tasavvufa Göre İlahi Hakikatlerin İdrakinde Aklın Konumu", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 3: 81-96.

Macit, N. (2013). "Türk Milliyetçiliği ya da Kültürel Akıl: Zihniyet ve Eylem", *Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Nisan, 1–26 (Erişim tarihi: 27.12.2016. www.turkakademisi.org.tr).

Mevlana, Mesnevi I-VI (1990). Hz. Velet İzbudak, İstanbul.

Özdarendeli, N. (2001). *Ali Şîr Nevayi İlk Divan (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Dan. Prof. Dr. V. Türk), Trakya Ünv. SBE Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Edirne.

Soğukoğlu, F. (2020). "Kelam ve Tasavvuf'ta Aklın Tasnifi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/7: 513-540.

Uludağ, S. (1988). "Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi- II*: 246-247, https://islamansiklopedisi.org.tr/akil#3-tasavvuf e-erişim: 03.04.2022.

Uysal, E. (2004). "Kindi ve Farabi'de Akıl ve Nefs Kavramlarının Ahlaki İçeriği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, s. 141–156.

Yavuz, Y. Ş. (1988). "Kelam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi- II*: 242-246, https://islamansiklopedisi.org.tr/akil#2-kelam e-erişim: 03.04.2022.

Zülfe, Ö. (2017). "Şiir Dilinde Anlam Çağrışımları", *Klasik Edebiyatımızın Dili (Bildiriler) Nazım ve Nesir*, Editör: Mustafa İsen, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 173-183.

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN ESERLERİNDE TÜRK DESTANLARININ İZLERİ

Prof. Dr. Ali DUYMAZ*

Giriş

Bu bildiride çok sayıda eseri olan Ali Şîr Nevayi'nin özellikle iki eseri özelinde Türk destan kültürünün izlerini araştıracağız. Bu iki eserde iki destanın izlerine rastlanmaktadır. Bunlardan ilki Oğuzname zincirinin önemli halkalarından olan Dede Korkut Kitabı'yla Anadolu sahasına taşınan Türk destan geleneğinin bilge tiplerinin başında gelen Dede Korkut ya da daha ziyade doğu Türklüğündeki kullanım şekliyle Korkut Ata'dır. Diğeri ise Orhun anıtlarında yazılı olarak ilk izlerine rastlanan ve başka kaynaklardaki bilgilerle Saka-İskit dönemine kadar uzanan Alp Er Tunga'dır.

Korkut Ata

Ali Şîr Nevâyî'nin 1495 yılında, şeyhi ve hocası Câmî'nin *Nefahatü'l-üns* adlı eserinden çeviri ve tamamlama yolu ile yazdığı *Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve* adlı, sûfilerden ve mutasavvıflardan bahseden eserinin 619 numaralı kaydında Dede Korkut için şu kısa not vardır:

"Korkut Ata (aleyhi'r-rahmetü)

Türk ulusı arasıda şöhreti andın artugrak-dur ki şöhretka ihtiyacı bolmagay. meşhur mundaktur ki niçe yıl özidin burungını niçe yıl özidin songı kilürni dipdür. Köp mev'ize-âmiz mağzlık sözleri aradadur."[46] .Bu eserin Türkiye Türkçesine çevirisini yayımlamış olan Vahit Türk ilgili kısmı şöyle aktarmıştır:

"Türk ulusu arasında, daha fazla şöhrete ihtiyacı olmayacak kadar büyük bir şöhreti vardır. Kendinden yıllarca önce olanları ve yine kendinden yıllarca sonra olacakları bildiği oldukça ünlüdür. Öğüt niteliğinde ve akıl ürünün pek çok sözü halk arasında yaygındır."[47] .

Erarslan, K. (1979). Alî Şîr Nevâyî, *Nesâyimü'l-mahabbe min-Şemâyimi'l-Fütüvve*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Vahit, T. (2021). Ali Şîr Nevâyî, *Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimü'l-Fütüvve Yiğitlik Kokularından Sevgi Esintileri Tasavvuf ve Mutasavvıflar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı adlı eserinin ilk cildinde "Tarihî Kaynaklarda Dede Korkut" başlığı altında bu ifadeler üzerine şu değerlendirmeyi yapmıştır:

"Görülüyor ki Nevâi de Korkut Ata'yı, Türkler arasında şöhret ihtiyacı olmayacak kadar şöhret sahibi ve kendisinden önce olup bitenleri bilmek, kendisinden sonra olacak hâdiseleri haber vermekle meşhur, veciz ve değerli sözleri olan bir kimse olarak tanıtmaktadır. Bu ise Dede Korkut'un, Dede Korkut Kitabı'ndaki ozan ve gaipten haber verme sıfatlarına baştanbaşa uygundur."[48].Orhan Şaik Gökyay da Dedem Korkudun Kitabı adlı eserinde bu husus hakkında bilgiler verirken Nevâyî'nin bu sözlerine de değinmiş ve *"Onun ermişliğinden ilk olarak Ali Şîr Nevai, Türk evliyalarının hayatlarına ait 'Nesaimü'l-mahabbe min şemaimi'l-fütüvve'" adlı eserinde, Korkut Ata'nın Türk ulusu arasında şöhrete görümü olmayacak kadar büyük ünü olduğunu, kendinden nice yıl önceki ve kendinden nice yıl sonraki geçmişleri ve gelecekleri söylediğini yazmaktadır."*[49] demiştir.

Vahit Türk, yukarıda sözünü ettiğimiz eserinin sözbaşında *"Nevâyî'nin şeyhlerin içine Korkut Ata'yı da dâhil etmesi konuya nasıl yaklaştığını gösterdiği gibi, ayrıca nasıl bir birikime sahip olduğunu da ortaya koyar"* demektedir (Türk 2021: 24). Aynı eserde *"Nevâyî'nin Korkut Ata başlığı ile Dede Korkut'u anması ve onu da Türk şeyhleri içerisinde sayması yine son derece ilgi çekici bir durumdur."* şeklinde bir değerlendirme de yer almaktadır [50].

Câmî'nin eserinden çeviri olan bu eserde Korkut Ata biyografisinin Ali Şîr Nevâyî tarafından eklendiği anlaşılmaktadır. Çünkü eserin Farsça aslında ve Eski Türkiye Türkçesine çevirisinde bu madde yoktur. Nitekim Ali Şîr Nevâyî'nin dede Korkut'la birlikte daha pek çok Türk veli ve şeyhini eserine eklediği bilinmektedir. Demek ki Nevâyî bu maddede de Dede Korkut'u bir "Türk şeyhi"

Ergin, M. (1989). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, (2. Bs.)
Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları
Lotman, Y. (2012). *Düşünen Dünyaların İçinde İnsan Metin Semiyosfer Tarih*, Çev. Sabri Gürses, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

olarak ele almış ve halk arasında yaygın bir inancı belirli özet bilgilerle eserine eklemiştir. Nitekim Nevâyî'nin verdiği bilgiler birçok yönden Dede Korkut Kitabı başta olmak üzere diğer kaynaklardaki bilgilerle örtüşmektedir.

Nevâyî'nin kısa notunda verdiği bilgilere göre Dede Korkut'un ilk niteliği, Türk ulusu arasında edindiği şöhrettir. Nevâyî'nin değindiği bu "şöhret"le ilgili bilgiler Dede Korkut Kitabı'nın mukaddimesindeki bilgilerle birebir örtüşmektedir. Dikkati çeken bir başka husus da, Dede Korkut Kitabı'nın mukaddimesinde geçen "Korkut Ata" sözünün Nevâyî tarafından da aynı biçimde kullanılmış olmasıdır. "Ata" sözü, Oğuzların Anadolu'ya doğru gelişiyle birlikte "dede" şeklini almaya başlamıştır.

İkinci husus ise Dede Korkut'un keramet ve velayet sahibi oluşu hakkındaki inanışlardır. Keramet olarak gaipten haber verme, gaybı bilme niteliği Dede Korkut Kitabı'nın mukaddimesinde de açıkça ve Osmanlı-Kayı boyu örneğinden somutlanarak verilmektedir. Mukaddimede geçen "gaipten haber verme"yi işaret eden kerametin kaynağı olarak da *"Resul aleyhisselam zamanına yakın Bayat boyından Korkut Ata dirler bir er kopdı. Oğuz'un ol kişi tamam bilincisiydi, ne der ise olur idi. Oğuzun içinde tamam velayeti zahir olmuşıdı. Gâyibden dürlü haber söyler idi. Hak Teâlâ anun gönline ilham eder idi."* sözleri yer almaktadır. Bu sözler Vatikan yazmasında *"İlham-ı Rabbani-y-ile neçe sözler söylerdi."* şeklindedir [51]. Oğuz'un "tamam bilicisi" olan, her ner söylerse tutulan Dede Korkut imgesi, özet olarak Ali Şîr Nevâyî tarafından da aynı şekliyle eserine alınmıştır.

Dede Korkut'un velayet ve kerametine dair bilgiler sadece mukaddimede tasvirî biçimde geçmez. Aynı şekilde Bamsı Beyrek boyunda da Deli Karçar'ın kendisine vıurmak istediğinde "elüñ kurısun" bedduasıyla "Hak Ta'âlânuñ emriyile Deli Karçar'uñ eli yokaruda asılu kaldı, zîrâ Dede Korkut velâyet issi idi, dilegi kabûl oldı." denmektedir. Buradaki "velayet issi" ifadesi de Ali Şîr Nevâyî'nin tanımlamalarının somut bir ifadesidir.

Ergin, M. (1989). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, (2. Bs.)

Burada vurgulamak istediğimiz bir diğer husus Ali Şîr Nevâyî'nin doğrudan ve tanımlayıcı biçimde söylediği sözlerin Dede Korkut Kitabı'nda eylem veya eylemlerin tasviri yoluyla ifade edildiğine işaret etmektir. Yani Dede Korkut Kitabı'nda doğrudan "veli", "şeyh" gibi tanımlayıcı sözler kullanılmaz, "tamam velayeti zahir oldu", "velayet issi" gibi dolaylı yoldan atıflarda bulunmak veya Deli Karçar'a beddua edip dileğinin kabul edilişi şeklinde eylem halinde anlatılmaktır.

Nevâyî'nin sözünü ettiği bir diğer husus ise Dede Korkut'un birçok "mev'ize-âmiz mağzlık sözleri"nin olduğudur. Nevâyî'nin yabancı kökenli sözcükler kullanarak ifade ettiği bu tür didaktik, öğüt verici sözler Dede Korkut Kitabı'nda "soylama" olarak tabir edilmektedir. Nitekim Mukaddime'de Dede Korkut'a atfen dört (Vatikan yazmasında üç) soylama vardır. Bu soylamalar Oğuz töresine dair dinî ve ahlâkî öğütler niteliğindeki özlü sözlerdir.

Ali Şîr Nevâyî'nin eserindeki bu kısa not, Dede Korkut Kitabı'nın yazılış veya istinsah tarihinin, bilhassa Dresden yazmasındaki Özdemiroğlu Osman Paşa'nın ölüm tarihi olarak düşülen 1585 kaydına dayanılarak genelde XVI.-XVI. yüzyıllara tarihlenmesinden daha önceki bir tarihe taşınabilmesi için de somut bir kanıt olarak değerlendirilebilir. Ayrıca onun velayet ve keramet sahibi bir zat olarak algılanmasına dair de kuvvetli bir dayanak teşkil eder.

Çağatay sahasında yetişmiş ve devlet adamlığı yapmış olan Ali Şîr Nevâyî, bir Oğuz piri olan Korkut Ata'yı pirler ve şeyhler arasında zikrederek Türk birliğinin tarihsel kültürel ortaklığına da işaret etmiştir. Ayrıca "ata" sıfatından "dede"ye dönüşüm sürecini dikkate alırsak Dede Korkut'un Oğuzluk öncesi bir ortak ata olarak belirdiği gerçeğini de tespit etmiş oluruz. Her ne kadar Oğuzname geleneğindeki yazılı ve sözlü eserler Korkut Ata'yı Bayat boyundan bir er olarak tanımlamış olsa dahi Kazakistan'da derlenen sözlü mitler Oğuz öncesi ve dışında bir Korkut Ata imgesinin varlığını işaret etmektedir. Ali Şîr Nevâyî'nin kaydı da bu gerçeği pekiştirici bir nottur.

Alp Er Tunga

Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinde yer alan ikinci bir destan izi Alp Er

Tunga'ya aittir. Nevâyî, *Tevârîh-i Mülûk-i Acem* eserinde Efrasiyap'tan Şehname kaynaklı olarak oldukça çok ve geniş biçimde söz etmiştir. Bu bilgiler Fars miitolojisi ve özellikle de Şehname'ye dayalı bilgilerdir. Ancak eserinde Efrasiyap için kullandığı "Ercâsb bin Efrâsyâb kim Türk pâdişâhı irdi" ifadesiyle onun Türklüğüne vurgu yaptığı dikkati çekmektedir [52]. Bu bağlamda Nevâyî'nin Alp Er Tunga ile ilgili verdiği bilgilerde Türklük vurgusu dışında özgün ve özel bir yön yoktur. Bu da doğal bir durumdur, çünkü Alp Er Tunga destanı, Türk mitolojik çekirdeğinden yazılı edebiyata aktarılma ve geçiş süreci akamete uğradığı için komşu ve savaşılan halklardan Farsların destanlarına atlamıştır. Bu çerçevede Ali Şîr Nevâyî'nin İslâm öncesi İran hanedanlarını konu alan *Kitâb-ı Tevârîh-i Mülûk-i Acem* adlı eserinde de Efrasiyap adıyla yer alır. *Tevârîh-i Mülûk-i Acem*, Osmanlı Türkçesine Fenayî tarafından tercüme edilmiştir [53](Bk. Fenâyî 2020). Bu eserin bugünkü anlayışa göre Fars mitolojisi ile tarihinin karşımı bir eser olmakla beraber o dönemin tarih eserlerinden sayıldığını vurgulamalıyız. Bunu Efrasiyap'ı bir Türk hükümdarı olarak Fars tarihi içinde tanımlama olgusundan dolayı vurgulamak gereklidir. Çünkü Alp Er Tunga, bir Türk alpı olmakla birlikte onu merkeze alan mütekâmil bir destanın teşekkülü tamamlanmamış ve Türk yazı diline de bir takım bilgi parçaları dışında geçmemiştir. Köktürk kitabelerindeki "yoğ" töreni ile Dîvânu Lugâti't-Türk'teki "sagu" sayesinde varlığını bildiğimiz Alp Er Tunga mitosu, tarihselleşerek bir destana dönüşme sürecini tamamlayamamış, mit çekirdeği veya külçesi halinde kalmış, işlenememiştir. Alp Er Tunga'nın bir mitostan destana yöneliş sürecine girdiği ve böylece dilsel bir varlık haline gelmeye başladığı bilinmektedir. Bu durumda ise Lotman'ın belirttiği gibi Alp Er Tunga ile ilgili herhangi bir metin, dilsel bir varlık olarak *"...kültürün periferisinde ortaya çıkan saf dilsel metinlerle karşılaştırılır olur."* [54]. Bu ise en yoğun biçimde temasta olunan Tacik-

Vahit, T. (2020). Ali Şîr Nevâyî, *Kitâb-ı Tevârih-i Mülûk-ı Acem*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
Oytun Altun, H. (2020). Fenâyî *Tercüme-i Tevârih-i Mülûk Nevâyî'nin Fars Hükümdarları Tarihi (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*,İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
Lotman, Y. (2012). *Düşünen Dünyaların İçinde İnsan Metin Semiyosfer Tarih*, Çev. Sabri Gürses, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Fars geleneğinin izomorfik kahramanı Efrasiyab ile özdeşleştirilmiş olmak demektir. Nitekim Şehname'den Kutadgu Bilig'e, oradan bütün klasik Türk edebi ürünlerine Efrasiyap adıyla geçmiş olan Alp Er Tunga, Nevâyî'nin eserinde de bu bilindik ve yaygın şekliyle ele alınmıştır. Yusuf Has Hâcip, Kutadgu Bilig'de *"tejikler bitigde bitimiş munı / bitigde yok erse kim ukgay anı"* [55] demiştir. Bu çerçevede Türk yazılı destan külliyatında tamamlanmış bir metin olarak yer alamayan Alp Er Tunga, Fars kültürüne aktarılmış, sonra tekrar Türk destan edebiyatına geçmiştir. Nevâyî'nin eserindeki Efrasiyap imajı da bu özellikleri taşımaktadır.

Sonuç

Nevâyî, *Nesâyimü'l-Mahabbe* adlı eserini Farsça'dan çeviri ve tamamlama yöntemiyle yazmış olsa bile buraya başka Türk mutasavvıflarını olduğu gibi Korkut Ata'yı da eklemiştir. Aynı şekilde bir Türk hükümdarlar tarihi yazma niyetini taşıdığını bildiğimiz Nevâyî, Fars hükümdarlarıyla mücadelesi dolayısıyla da olsa Alp Er Tunga ismini zikretmeden Efrasiyap'ı bir Türk hükümdarı sıfatıyla eserine almıştır. Bütün bu isimlerden söz ederken "Türk" sözünü ısrarlı ve istikrarlı bir şekilde kullanması ondaki Türklük bilincinin ne denli kuşatıcı ve kapsamlı olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Erarslan, K. (1979). Alî Şîr Nevâyî, *Nesâyimü'l-mahabbe min-Şemâyimi'l-Fütüvve*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Erarslan, K. (1996). Alî Şîr Nevâyî *Nesâyimü'l-mahabbe min-Şemâyimi'l-Fütüvve*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, M. (1989). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, (2. Bs.)

Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.

Lotman, Y. (2012). *Düşünen Dünyaların İçinde İnsan Metin Semiyosfer Tarih*, Çev. Sabri Gürses, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Oytun Altun, H. (2020). Fenâyî *Tercüme-i Tevârih-i Mülûk Nevâyî'nin Fars Hükümdarları Tarihi (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*,İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Vahit, T. (2020). Ali Şîr Nevâyî, *Kitâb-ı Tevârih-i Mülûk-ı Acem*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Vahit, T. (2021). Ali Şîr Nevâyî, *Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimü'l-Fütüvve Yiğitlik Kokularından Sevgi Esintileri Tasavvuf ve Mutasavvıflar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

A L İ Ş Î R N E V Â ' Î
(17 ramazan 844/1441 – 13 cemâzıyelâhır 906/1501)

Prof.Dr. İsmail PARLATIR

Ali Şîr Nevâ'î, Klasik Çağatay Edebiyatının 15. yy. yazarı, şairi, dil bilimcisi, düşünürü, devlet adamı gibi kimlikleriyle bir döneme damgasını vurmuş ve sadece yaşadığı döneme ya da coğrafyaya değil, hem kendi yetiştiği kültür dünyasına hem de kimliğini temsil ettiği Türk kültür dünyasına örneklik etmiş; kaleme aldığı çok yönlü eserleriyle okunmuş, tanınmış ve izlenmiş ender sanatçılardan biridir.

Onun hayatı hakkında uzun uzun söz etmek istemiyorum. Çünkü gerek ansiklopedilerde gerek edebiyat tarihlerinde gerekse onunla ilgili yapılan biyografik çalışmalarda sanatçının çok yönlü ve zengin hayat hikâyesini bulmak mümkün. Ben burada özlü olarak sanatçının kaleme aldığı eserlere ve bu eserlerin Türk dili ve edebiyatı tarihi çizgisinde yaratmış olduğu etkilere ve katkılara değinmek istiyorum.

Nevâ'î, yaşadığı çağ olan 15.yy. Çağatay edebiyatının zirvesinde yer almış bir sanatçı ve düşünür kimliği ile ortaya çıkar. Yaşadığı dönemde yakın çevresi içinde olan ve derin dostlukları bulunan yine kendisi gibi tanınmış bir edebiyatçı, düşünür ve devlet adamı olan Hüseyin Baykara, yakın dostu mutasavvıf şair Molla Cami, onun yetişmesinde büyük rol oynamışlardır. Nevâ'î'nin adı ve kaleme aldığı eserlerinin etkisi, yaşadığı coğrafya ile sınırlı kalmaz; özellikle o yüzyılda yeni yeni kendi kimliğini kazanmaya başlayan Batı Türkçesi edebiyatının, bir başka deyişle Eski Anadolu Türkçesi edebiyatının oluşumunda da kendisini iyiden iyiye hissettirir. Nitekim düzenlediği "**Divan**"ları, kaleme aldığı "**hamse**"(beş eserden oluşan mesnevi)si ve öteki eserleri, Osmanlı Türk edebiyatının oluşmasında ve gelişmesinde büyük katkılar sağlamıştır. Öyle ki 16. ve 17. yüzyılda ortaya çıkan Divan edebiyatı geleneği içinde bir "**Nevâ'î**" tarzının ön plana çıkması ve o dönem sanatçılarının pek çok rağbet ettiği şiir tarzı ve üslûbunun sıkça denenmesi Ali Şîr Nevâ'î'nin o çağda ne denli tanındığının ve takip edildiğinin en çarpıcı kanıtıdır.[56]

Bu konuda çok değerli bir inceleme için bk. Mehmed Çavuşoğlu, "**Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar**", ***Atsız Armağanı***, İstanbul 1976, s. 75-90.

Ali Şîr Nevâ'î'nin Batı Türkçesi edebiyatına ya da bir başka deyişle Osmanlı klasik edebiyatına etkilerinin en çarpıcı örnekleri olarak "Divan" dizisinin ve "Hamse"sinin öncülük ettiğini söylemekte yarar var. Divanları olan ***Garâ'ibü's-sıgar***(ilk şiirleri), ***Nevâdirü'l-Şebâb***(gençlik şiirleri), ***Bedâyi'ü'l-Vasat***(olgunluk dönemi şiirleri), ***Fevâ'idü'l-Kiber***(ömrünün son yıllarına ait şiirleri) sonrasında en çok okunan ve yayılan eserleri "***Hamse***"si içinde yer alan mesnevîleridir. Bunlar, 1. ***Hayretü'l-Ebrâr***(Tanınmış İran şairleri, Nizâmî'nin ***Maḫzenü'l-Esrâr***, Emîr Hüsrev'in ***Matla'u'l-Envâr*** ve Câmî'nin ***Tuḥfetü'l-Ahrâr***'ına nazire olarak H.888(1483)'de kaleme alınmış olup 4000 beyitten oluşmuş, iki bölüm ve altmış dört bab olarak düzenlenmiştir.) 2. ***Ferhâd ü Şîrîn***(Nizâmî ile Hüsrev-i Dihlevî'nin aynı addaki eserlerinden ilham alınarak H.889(1484) yılında kaleme alınmıştır.) 3. ***Leylâ vü Mecnûn***(***Mecnûn u Leylâ*** olarak da bilinen bu eser, ilk defa İran edebiyatında Nizâmî tarafından kaleme alınmış, bu konu daha sonra Hüsrev-i Dihlevî tarafından da işlenmiştir. Nevâ'î bu mesneviyi her iki şairden de faydalanarak 3500 beyitten oluşturmuştur.) 4. ***Seb'a-i Seyyâre***(H.889/(1484) yazılan ve 5000 beyit civarında olan bu mesnevi elli babdan oluşmaktadır. Bu hikâyeyi ilk defa Firdevsî, ***Şehnâme***' adlı tanınmış eserinde işlemiş; daha sonra Nizâmî, ***Heft Peyker***, Emîr Hüsrev de ***Heşt Bihişt*** adıyla kaleme almıştır.) 5. ***Sedd-i İskenderî***(Beyit sayısı 7000 civarında olan bu mesnevi, H.890(1485) te yazılmıştır. Bu konu, Neva'î'den önce Firdevsî, Nizâmî ve Emir Hüsrev tarafından işlenmiş olup Molla Câmî tarafından da ***Ḫırednâme-i İskenderî*** adıyla kaleme alınmıştır.) Türk edebiyatında çok tanınmış olan bu mesnevîlerin, "***Hamse***" oluşturma geleneği içinde büyük ölçüde örneklik ettiğini söylemekte yarar görüyorum. Nevâ'î'nin "hamse"sini oluşturan bu eserlerinin dışında bir başka mesnevisi olan ***Lisânü't-tayr***(H.904/1499) adını da unutmamak gerekir. Nevâ'î, 3553 beyitten meydana gelen bu eserinde, Farsça şiirlerindeki "**Fânî**" mahlasını kullanmıştır. Konu Feridüddin-i Attâr'ın ***Mantıku't-tayr*** adlı eserinden alınmış olmakla birlikte metnin kurgusunda pekçok değişiklik ve eklemeler yapılmıştır. Bu hikâyelerde, Attâr'ın hikâyesindeki on kuştan sekizi yer alırken, onda bulunmayan altı kuşun da ilâvesiyle metinde rol alan kuşların sayısı on dörde çıkar.

Ali Şîr Nevâ'î'nin, bunların dışında "Tezkireler, hâl tercümeleri,

hâtıralar" ile dinî içerikli pek çok eserinin de bulunduğunu vurgulamak isterim. Bunların sayısının 30 civarında olduğunu da belirtmekte yarar görüyorum. Bu eserler üzerinde geniş kapsamlı bir yayını ve incelemeyi Agâh Sırrı Levend, 4 ciltten oluşan bir kitapta Türk Dil kurumu yayınları arasında neşretmiştir.[57] Aynı araştırmacı ve edebiyat tarihçisi, Ali Şîr Nevâ'î'nin Türkiye kütüphanelerindeki yazmaların bir listesini de yapmıştır.[58]

Sanatçının dinî eserleri de dikkate değer niteliktedir. Bunları da şöyle sıralayabiliriz.. 1. ***Çihl Hadîs***(Câmî'nin aynı adlı eserinin dörder mısralık kıtalar halinde 886'da (1481) yapılmış tercümesidir. Eser genellikle "Külliyat"larda yer almaktadır. Necib Âsım tarafından "Erbaîn Hadis Tercemeleri" başlığı altında yayımlanmıştır.[59] Nevâî bu eserini Hüseyin Baykara'ya ithaf etmiştir. 2. ***Sirâcü'l-müslimîn*** (905/1500). Bu eser, Nevâî'nin külliyatı içinde yer alan küçük bir akaid kitabıdır. Şeriat hükümlerini, Allah'ın sekiz sıfatını ve İslâm'ın esaslarını manzum olarak anlatmaktadır. 3. ***Münâcât*** Sinan Paşa'nın ***Tazarru-nâme***'si gibi Allah'a yakarış niteliğinde bir eserdir. Topkapı Sarayı Müzesi ve Fâtih kütüphanelerindeki "Külliyat" nüshalarının başında yer alan ***Münâcât***'ın hangi tarihte yazıldığı bilinmemektedir.

Nevâ'î'nin özlüce yukarıdan beri tanıttığım eserleri arasında bir eseri var ki onun üzerinde biraz daha ayrıntılı durmak istiyorum. O da ***Muhâkemetü'l-Lügateyn*** adlı dil içerikli eseridir. Eser, Türkçeyi dönemin hâkim kültür ve edebiyat dili olan Farsça ile karşılaştırarak edebî sanatlar, kelime hazinesi, gramer ve fonetik yapısı bakımından Farsçadan üstün olduğunu örneklerle ortaya koymak amacı ile ölümünden bir yıl önce(H. 905 / 1499) kaleme alınmıştır.

Eserin başlangıcında insanın konuşma ve dil yeteneği sayesinde diğer varlıklardan üstün bir konumda bulunduğunu söyleyerek konuya giriş yapan yazar, Allah ***Kur'an***'ı Arapça indirdiği, Hz. Peygamberin hadislerini, büyük velîler de pek çok hakikatleri bu dille söyledikleri için Arapçayı en saygın bir dil olarak değerlendirir. O çağda Arapçanın dışındaki üç önemli dilin (Türkçe, Farsça, Hintçe) kökeninin Hz.

Agâh Sırrı Levend, ***Ali Şîr Nevâ'î,*** 4 kitap, TDK yayını, Ankara 1965-1968.
Agâh Sırrı Levend, "**Türkiye Kitaplıklarındaki Nevâ'î yazmaları**", ***TDAY Belleten***, TDK yayını, Ankara 1958.
Necib Âsım, ***Millî Tetebbûlar Mecmuası***, no. 4, 1331, s. 149-155.

Nûh'un üç oğluna, Yâfes'e (Türkçe), Sâm'a (Farsça) ve Hâm'a (Hintçe) dayandığını ileri sürer. Ardından da Farsça ile Türkçeyi karşılaştırmaya başlamadan önce birbirleriyle yakın ilişkiler içinde olan Türkler ve Farsların ırkî özelliklerine değinir. Ona göre Türkler, Farslardan daha pratik daha yüksek kavrayışlıdır, daha saf ve temiz kalplidir. Farslar ise bilim ve tefekkürde Türklerden daha derin görüşlüdür. Buna karşılık dillerindeki mükemmellik bakımından Türkler Farsları geçmiştir. Yazar, daha sonra 100 civarında Türkçe fiili ele alarak bu dilde aynı kavramı ifade eden birden çok fiil bulunduğunu söyler. Ayrıca, bu tür fiillere örnek beyitler de verir, bunların Fars dilinde karşılığının olmadığını belirtir, bir Acem'in bu ayrıntıyı verebilmek için Arapçanın anlatım gücüne başvurmak zorunda kalacağını vurgular. Özellikle de Türkçenin cinaslar yardımıyla anlatım gücünün ve ses yapısı bakımından da (ünlüler sistemi bakımından) Farsçadan üstün olduğu anlatır. Türkçe, yapım ekleriyle yeni kelimeler türetip kelime hazinesini zenginleştirme imkânına sahip iken Farsçanın ise böyle bir özelliğin olmadığını vurgular. Böylece, hem yapı, hem fonetik hem de söz varlığı bakımından Türkçenin Farsçadan üstün olduğu bu eserde örneklerle anlatılmış olunur.

Bu eserin o çağda birkaç bakımdan önemli olduğunu vurgulamak isterim. Birincisi, Kâşgarlı Mahmud'un o coğrafyada 10. ve 11. yüzyılda ***Divânü Lügati't-Türk*** ile yapmak istediğini 15. yüzyılda Ali Şîr Nevâ'î ***Muhâkemetü'l-Lügateyn*** ile yinelemek istemiştir. Kâşgarlı Mahmud, dinî kültürün ve inanç felsefesinin gücü ile ileri düzeye ulaşan Arap dilinin karşısında, o coğrafyada halk arasında daha yaygın olan ve anlatım gücü bakımından Arapçadan hiç de aşağı kalmayan bir yapıda olan Türkçenin zenginliğini ve varlığını ispatlamaya çalışıyordu. Beş yüzyıl sonra bu kez Ali Şîr Nevâ'î, o çağda ve coğrafyada edebiyat dünyasında altın çağını yaşayan Farsça karşısında hem dil yapısı ve hem de anlatım gücü bakımından Türkçenin daha üstün olduğunu vurgulamak için bu eserini kaleme aldığını açıkça ifade ediyordu. İkinci ve bir başka önemli nokta ise, yine o çağda yeni yeni oluşmaya başlayan Batı Türkçesinin, bir başka deyişle Eski Anadolu Türkçesinin dil ve edebiyat dünyasına örneklik etmesidir. Eski Anadolu

Türkçesinin oluşum aşamasında "**sözlük**" kavramının henüz olmadığı veya Arapçadan ve Farsçadan yeni yeni sözlük örneklerinin Türkçeye tercüme edilmeye başlandığı bir dönemde ***Muhâkemetü'l-Lügateyn*** Türk şairine, yazarına yeni bir ufuk açıyordu. Nitekim, Türk dili ile Acem dilinin ve edebiyatının mukayesesi giderek yoğunlaşacak; Nefî, kasidede örnek aldığı Acem edebiyatını dil ve sanat gücü ile ikinci plana itecek; hatta Nedim,

Bu şehr-i Sitanbul ki bî-misl ü behâdır
Bir sengine yek-pâre Acem mülkü fedâdır

demekten kendini alamayacaktır.

Ali Şîr Nevâ'î'nin gerek Çağatay dili ve edebiyatı alanındaki değeri ve onun Batı Türkçesi edebiyatının gelişmesi üzerindeki etkisi üzerinde bugüne değin çok değerli ve özgün çalışmalar yapıldı. Hatta pek çok eserinin Türkiye Türkçesine aktarılarak metin tespiti çalışmaları gerçekleştirildi. Bunların ötesinde ben, burada gönlümden geçen bir beklentiyi, daha doğrusu öteden beri kafamda kurduğum bir düşünceyi özellikle dile getirmek istiyorum. O da Ali Şîr Nevâ'î'nin eserleri üzerinde "**mukayeseli edebiyat**" metedolojisinin yöntemleri ışığında ikili karşılaştırmaların, söz gelişi Nev'î'nin "hamse"sindeki eserler ile Osmanlı edebiyatındaki mesnevîlerin karşılaştırılması gibi. Daha somut örnek gerekirse, Neva'î'nin ***Mecnûn u Leylâ*** adlı eseri ile Fuzulî'nin ***Leylâ vü Mecnûn*** mesnevisinin karşılaştırılması gibi. Hata bu karşılaştırmaların üç dilde kaleme alınmış ortak eserler üzerinde yapılması bile. Söz gelişi, Neva'î'nin ***Lisânü't-tayr*** adlı eseri ile Feridüddin-i Attâr'ın ***Mantıku't-tayr*** adlı mesnevîsi ve Gülşehrî'nin ***Mantıku't-tayr*** adlı eseri üzerinde mukayeseli bir çalışmanın yapılması gibi.

Bunlar ve benzeri konular, bana göre çok orijinal çalışmaların ortaya çıkmasına vesile olacaktır. Artık tek yönlü metin tespiti çalışmaların yerini böylesi çok yönlü mukayeseli konuların alması sanırım ikili kültür ilişkilerinin somut örneklerle zenginleştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Özbekistan Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi

TÜRK KÜLTÜRÜNDE ABİDE ŞAHSİYETLER VE ALİ ŞİR NEVAİ

Prof. Dr. Umay TÜRKEŞ GÜNAY[60*]

Antropologların değerlendirmelerine göre her kültür nevi şahsına münhasırdır ve bütünüyle kendi üyelerine açıktır, yani bütünüyle kendi üyeleri tarafından anlaşılabilir ve anlamdırılabilir.

Bilinen tarih içerisinde ilk günden bugüne var olan dört beş milletten birisinin Türkler olmasına rağmen bazı Batılı araştırıcılar tarafından medeniyet kuramayan ve dağılmak üzere olan medeniyetleri yıkan kavimler arasında değerlendirilmektedir.

Halbuki Vandallar örneğinde olduğu gibi yıkıcı kabileler tarihte göründükten sonra yok olmuşlardır. Türklerse yedi bağımsız devlet, onlarca muhtar cumhuriyet, özerk bölge ve çeşitli devletlerin içerisinde azınlıklar halinde yaşamaya devam etmektedirler. Medeniyete sahip olmadan bugünü bulmak mümkün değildir. Bu hüküm gerçeğe uygun değildir.

Başta atı ehlileştirmekle başlayan ve atlı göçer kültürü, maden dahil birçok keşfi, üretim ve devlet kurma organizasyonlarını, ordu kurma, teşkilatçılık ve özel harp taktiklerini geliştirme ve diğer yaşama kültürleri ile yaşamı şekillendiren ve kolaylaştıran kağnı gibi pek çok teknolojik keşif ve üretimle başlayan süreç uzun dönemde edebiyat, felsefe, güzel sanatlar ve bilimde pek çok katkıyla tek katlı medeniyetten çok katlı medeniyete yol almıştır.

Türklerin medeniyet kuramadığı hükmünün doğru olmadığı süregelen uzun tarih serüveninde görülmekle beraber ben yine de yıkıcılık sıfatı üzerinde düşünmek ve durmak gerekir kanaatindeyim.

Kurulan ve yıkılan Türk devletleri bildiğimiz 16 imparatorluk, sayamadığımız birkaç yüz denilebilecek küçüklü büyüklü devlet

* Girne Amerikan Üniversitesi

düşünülürse bir yıkıcılık olduğu düşünebilir. Başkalarına olduğundan daha fazla kendine acımasız olan başka millet var mı bilmiyorum. Uzlaşamayınca öfkesine yenik düşmenin örnekleri pek çoktur.

Uygurların Köktürkleri yok ederek ilk başkentimiz Ötüken'i ele geçirmeleri, Kırgızların, Uygurları yok etmesi, Ötüken'i de terk etmeleri ve Orhun Yazıtlarıyla birlikte İlteriş Kağan, Bilge Kağan, Toyukuk ve Kültigin gibi abide şahsiyetlerin neredeyse sekiz dokuz asır unutulmaları nasıl açıklanabilir ve yorumlanabilir?

Bu yıkma ve kurma eylemi batıya ilerledikçe de aynen devam etmiştir. Yıkılmalara rağmen tarih boyunca daima en az birçoğu kez birden çok egemen Türk Devleti hep var olmuş ve olmaktadır. Bazı tarihçiler, bu yıkılan ve kurulan devletleri ayrı devletler olarak değerlendirmezler, hanedan değişiklikleri olarak kabul ederler ve devletlerin de hanedan isimleriyle anıldıklarını söylerler.

Hepimizin bildiği üzere genel Türk adı altında ilk günden itibaren ortak dili, inancı ve kültürü paylaşan, ancak kendini farklı adlarla tanımlayan pek çok boy vardır. Orhun Yazıtlarından itibaren bunları izlemek mümkündür. Tarih içinde bunlar dışında da Türgişler, Özbekler, Kazaklar, Türkmenler, Yörükler vb. pek çok yeni oluşum olduğunu da biliyoruz.

Mete Han, devletinin gücünü anlatırken eli yay tutan bütün kavimleri bir araya getirdim derken ortaklığı bu noktada sağladığını söylemektedir. Osmanlı da beyliklerle savaşa savaşa güçle egemenliğini sağlamıştır.

Büyük Selçuklu Devleti içinde hanedan kavgaları ve isyanlar devletin ömrünü kısaltmıştır. Türk coğrafyalarında kurulan ve büyüyemeden yıkılan devletler konularıyla sözü uzatmak istemiyorum. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bir kahraman çıkar devlet kurar, Osmanlılar hariç en çok üçüncü veya dördüncü nesilde iç kavgalarla veya kavgadan zayıf düştüğü anda devletlerimiz yabancılar tarafından yıkılır, hikâye başa döner.

Elimizde istatistik yok, ama sanki Türkler yabancılardan çok

birbirleriyle savaşmış ve birbirlerine zarar vermişlerdir. Türk genel adı altına Türk kökenli boyların yanında Hunlardan itibaren bütün devletlerinde başka etnik gruplar da hep olmuştur. Ayrıca yabancılarla evlilikler de hep doğal karşılanmıştır. Bence ilgi çekici olan tarafı bu evliliklerden olan çocukların kendi kimliklerini tanımlarken Türklüklerini yok sayarak yabancı etnik mensubiyeti vurgulamalarıdır. Bugün de aynı şekilde ifade edilmekte olduğunu görüyoruz.

Bu boy ve soy farklılıkları, zaman içinde dinin farklı yorumları da bilinç altından bilinç yüzeyine çıkarak ufak tefek anlaşmazlıklardan öte kırılmalara sebep olmuş ve olmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nde Oğuz boyları bürokraside Farslara öncelik tanınmasından dolayı Sultan Alparslan'a karşı ayaklanmışlar ve kardeşi Kavurd'un hükümdar olması için mücadele etmişlerdir.

Ortak bir hedefte uzlaşmakta her zaman sıkıntı olduğu çok açıktır. Ortak hedefte uzlaşamamanın zeminin de çok kere bugün Türkiye'de olduğu gibi kuruluş hikâyesinde anlaşmazlık da yatmaktadır. Osmanlının son padişahları ülkeyi gerektiği gibi çağa hazırlayamadıkları için imparatorluk dağılmış ve devlet yıkılmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde Osmanlı vatanseverleri tarafından Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Hikâye bu kadar sade iken başarısız padişahları savunarak Atatürk'ün öncülüğünü ve Türklüğü yadsıyarak kendi kendine kurulduğu farz edilen adı aziz milletin cumhuriyeti olan bir yapının kavgasını verenler bizi yeni bir yıkılışa doğru yönlendirmektedir. Türk Devletlerinin ömürleri çok hazin olmakla beraber ortalama 100 ila 125 yıl arasındadır.

Bu kadar karmaşa ve kargaşanın içinde atlı göçer medeniyetinden İslamiyet'le Arap-Fars kültürüne, oradan da Batı kültür alanına savrulan Türk milleti hayatiyetini sürdürmekte ve yeni devletlerle yoluna devam etmektedir.

Bir pencereden baktığımızda birçok olumsuzluğu da içinde

barındıran Türk serüveni içinde devlet ebed-i müddet diye de özetlenen ve bekasını sağlayan Bilge Kağan'ın deyişiyle "Türk milleti yok olmasın!" diye abide şahsiyetlerin yetiştiği de bir gerçektir.

Bu abide şahsiyetlerin bazıları Bilge Kağan ve Atatürk gibi hem devlet adamı, komutan hem de fikir adamıyken bazıları da Türk dili, sanatı, tarihi, edebiyatı ve kültürü alanında bütünleştirici çalışmalar yapmış, eserler yaratmış hem devlet hem de fikir ve sanat adamlarıdır.

Abide şahsiyetler ortaya çıktıkları coğrafya ve tarihi dönemleri aşarak eserleri ve vizyonlarıyla bütün Türk coğrafyalarında günümüzde de saygı ile anılarak ortaklıklarda buluşmamızı sağlamaya devam etmektedirler.

Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacip, Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevai, Ebulgâzi Bahadır Han, Gaspıralı İsmail, Mahdum Kulu, Ziya Gökalp, M. Fuad Köprülü, Hoca Ahmed Yesevi, Yunus Emre, Nasreddin Hoca, Dede Korkut, Karacaoğlan, Aşık Veysel, Barış Manço gibi pek çok önemli isim de Türk varlığını eserleriyle anlamdıran, ayrılıkları ortaklıklara ulaştıran en önemlisi de yeniden doğuşlara ivme ve sebep yaratanlardır.

Abide şahsiyetler, anlaşmazlıkları, bölünme ve çatışmaları aşarak Türk kültürünün ve dilinin ortaklıklarını çok değerli eserlerle bütünleştirerek bir süreliğine de olsa barışlara ve uzlaşmalara yol açmaktadırlar. Ayrıca Türk kültürünün sürekliliğine katkıda bulunmaktadırlar.

Bilge Kağan "Ey Türk Oğuz budunu üstte gök çökmedikçe altta yer delinmedikçe senin ilini töreni kim bozabilir?" derken uzlaşmış ve aynı hedefte yol alan millet ve devlete başkalarının zarar veremeyeceğini seslendirmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk "Ne mutlu Türküm diyene!" derken uzlaşmanın alt kimliklerini, üst ve ortak kimlikte buluşturmakla mümkün olduğuna işaret etmiştir.

Yukarıda bir kısmını saydığım abide şahsiyetler de Türk dil ve kültürünü bilgi ve sanatla yoğurdukları eserlerle uzlaşma yollarını ve

birikimini örneklemişlerdir. Özellikle sanat eserleriyle Türk kültürünün şifre ve kodları nesilden nesile aktarılmaktadır. Farklı tarihlerde farklı coğrafyaların farklı Türk gruplarının ve farklı Türk lehçelerinin eserleri ve yaratıcıları olan abide şahsiyetler bütün Türk coğrafya ve tarihi süreçlerinde ortak kabul ve saygıyla günümüze taşınmıştır.

Burada üstünde durmak istediğim noktalardan biri de Karahanlı döneminde ortaya çıkan Divan-ü Lügat-it Türk, Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık gibi çok değerli eserlerin İslamiyet öncesinde bizim şimdilik bilmediğimiz entelektüel birikime işaret ettiğidir. Eğer yeterli entelektüel birikim olmasaydı yeni kabul edilmiş bir din ve medeniyet dairesin de bu kadar hızlı, derin ve felsefi eserler ortaya çıkamazdı. Ayrıca Türkler, Arapça yazdıkları çok önemli tıp, astronomi, matematik, fizik kimya gibi pozitif bilimlerle ilgili eserleriyle Arap -Fars medeniyet dairesinde çok kısa sürede alıcılıktan katkıda bulunan ve üreten hale geçemezlerdi. Siyasi tarih dışında İslamiyet öncesi Türk kültür, fikir ve bilim hayatını anlamak için özel çalışmalar yapmalıyız diye düşünüyorum.

Bu abide şahsiyetlerden biri olan Ali Şir Nevai, Çağatay sahasında yetişmiştir. Fars dili ve kültürü altında kaybolacağını düşündüğü Türkçeyi yüksek bir sanat dili halinde işlemiş, bu görüşü savunmuş, dil bilgini, şair, yazar ve devlet adamıdır.

Yaşadığı dönemde yaygın olarak Arapçanın ilim, Farsçanın edebiyat dili olarak kulanılmasına karşı çıkarak Türkçenin sanatı ve bilimi ifade edebilecek nitelikli bir dil olduğunu savunmuş ve eserleriyle de örneklemiştir. Şiirde uzun bir zaman bütün Türk coğrafyalarında kabul gören ve etkileyen kendi adıyla anılan özel bir üslup yaratmıştır. Eserleri teoride savunduğunun mümkün olduğunu sergilemektedir.

Nevai, 1441'de Herat'ta doğmuş, babası Timur'un meliklerinden Sultan Ebû Said'in veziri Kiçkine Bahşi'dır. Ali Şîr Nevâî, ilk eğitimini babasından almış daha sonra öğrenimine Horasan ve Semerkant'ta

devam etmiştir. Sultan Hüseyin Baykara'nın okul arkadaşıdır. Sultan Hüseyin Baykara, Herat'ta yönetici olunca Ali Şîr Nevâî'yi önce mühürdar, daha sonra vezirlik görevine görevlerine getirmiştir.

Görevi sırasında da kitap okumaya, ilim çevreleriyle sohbet etmeye ve araştırma yapmaya devam etmiştir. Daha sonra Esterebad Valiliği'ne tayin edilen Ali Şîr Nevâî, bu görevden 1490 yılında ayrıldıktan sonra bütünüyle edebiyat, tarih ve kültür çalışmalarına yoğunlaşmıştır.

Ali Şîr Nevâî çok varlıklı bir aileye mensuptur, devletten çoğu zaman maaş almadığı gibi zaman zaman devlete yardım da etmiştir. Ali Şîr Nevâî topluma ve insanlığa hizmet etmeyi yaşam felsefesi olarak benimsemiş ve çeşitli vakıflar kurarak ihtiyaç sahiplerine yardım etmiş, 1501 yılında doğduğu şehir olan Herat'ta vefat etmiştir. Şiirlerini Türkçe ve Farsça yazan Ali Şîr Nevâî, Arapçayı da çok iyi öğrenmiştir. Kaşgarlı Mahmut gibi Türk diline hizmet eden kişi olarak tanınmaktadır. "Muhâkemetü'l- Lügateyn" adlı kitabında Türkçe ile Farsça'yı karşılaştırarak Türkçe'nin Farsçadan üstün bir dil olduğunu bütün Türk lehçelerinden örnekler vererek savunmuştur.

Ali Şîr Nevâî'nin dördü Türkçe, biri de Farsça olmak üzere beş ayrı divanı vardır. Beş mesnevisinden meydana gelen Hamse'si ile Türk Edebiyatı'nın ilk hamse yazarı olan Ali Şîr Nevâî›nin divanların dışında çeşitli konularda 18 ayrı eseri daha vardır.

Ali Şîr Nevâî'nin eserleri hem yazıldıkları devirde hem de daha sonra bütün Türk dünyasında zevkle okunmuş, pek çok ünlü Türk şairi onu örnek almış, ona övgüler yazmıştır. XV. yüzyılda yaşamış büyük Osmanlı şairi Ahmet Paşa, XVI. yüzyılda yaşamış ve Azeri lehçesiyle yazmış ünlü Fuzûlî, Ali Şîr Nevâî'den etkilenmişlerdir.

Yavuz Sultan Selim ve pek çok Osmanlı aydını Nevaî'den takdirle söz etmişlerdir. XVIII. yüzyılda büyük divan şairi Nedim, Ali Şîr Nevâî üslubunda Çağatay lehçesiyle şiirler yazmıştır. Pek çok Türk şairi Nevâi'nin şiirlerine nazireler yazmışlardır. Bu etki Tanzimat sonrasında da sürmüştür, Ziya Paşa, Harabat adını

taşıyan üç ciltlik eserinde Ali Şîr Nevâî›nin şiirlerine önemli bir yer ayırmıştır. Günümüzde yayınlanan bütün edebiyat tarihlerinde de Ali Şîr Nevâî, ilmi, irfanı, sanatı, Türkçülüğü ve olumlu etkileriyle değerlendirilmiştir.

Ali Şîr Nevâî'nin Muhâkemet-ül-Lugateyn adlı eseri, bugünün ölçeğiyle 50 sayfalık küçük boy bir kitaptır. Hacim bakımından küçük olan bu kitap, içeriğiyle çok etkileyici ve değerlidir. İki dilin karşılaştırılması, muhakeme edilmesi anlamına gelen Muhakemet'ül Lügateyn bugünkü Özbek dilinin Çağatayca dönemine aittir. Bu kitapta Türkçe ve Farsçayı karşılaştırmaktan öteye geçerek Türklerle Farslaeı da karşılaştırmıştır. "... Şöyle bilinir ki Türk, Fars'tan daha keskin zekalı, daha anlayışlı, daha saf, daha pek yaratılışlıdır. Fars ise ilimde gayret sarfıyla elde edilen bir anlayışta daha olgun ve derin görünüyor. Bu hal Türklerin doğru, dürüst, temiz niyetinden, Farsların da fen ve hikmetinden belli oluyor... Ve lakin, Türk ve Fars dilleri arasındaki kusursuzluk veya noksanlık bakımından çok büyük farklar vardır. Söz ve ibarede, kelimelerin anlam ve kavramında, Türk Fars'tan üstündür. Türkün öz dilinde öyle incelikler, güzellikler, sanatlar vardır ki inşallah yeri gelince gösterilecektir..."

"... Türkün bilgisiz ve zavallı gençleri, güzel sanarak Farsça şiirler söylemeye özeniyorlar. İyi ve etraflı düşünseler, Türkçede bu kadar genişlikler, incelikler, derinlikler ve zenginlikler durup dururken, bu dilde şiir söylemenin ve sanat göstermenin daha kolay, şiirlerinin daha beğenilir olacağını anlarlar." Bu değerl endirmeleriyle bütün Türk Dünyasının büyük atalarından biri olarak kabul edilmiştir.

NEVAYİ VE MEVLANA LÜTFİ

Doç. Dr. Açilov ERGEŞ *

Nevayi ve Mevlana Lütfi'nin ilişkisi, dünya edebiyatında daha çok incelenmiş olmasına rağmen, Mevlana Lütfi'nin AliŞir Nevayi'nin şair olarak gelişmesine olan etkisi, büyük selefine olan sevgisi ve bağlılığı, başka bir deyişle şiir alanındaki ustalığı yeterince incelenmemiştir.

Lütfi'nin mirasını inceleyen edebiyatşınas Sedirkhan Erkinov ayrıca şunları söyledi: "Lütfi kendisine kadar olan şairler edebiyatını epeyce okumuş ve değerlendirmiş. Nevayi ona kadar türkçe **söyleyen şairler içinde Mevlana Lütfi'**yi daha **çok beğen**miştir. Nevayi'nin, Lütfi'nin gazellerine yaptığı muhammes ve müseddesleri hakkında bilgiler var" [2,13].

Lütfiy'in kendi eserlerinde Fars ve Türk şiirinin tüm kazanımlarını gösterebildiği ve Özbek edebiyatının gelişimine önemli katkıda bulunduğu, özellikle AliŞir Nevayi gibi ünlü bir şairin meydana gelmesi için yardımcı olduğu onun Türk klasik söz sanatındaki büyük konumunu gösteriyor.

AliŞir Nevayi'nin en kıymet verdığı ve kendine üstat saydığı şairlerin başında Nizami Gencevi, Hafiz-ı Şirazi, Emir Husrev Dihlevi, Ferididdin Ettar, Mevlana Celaliddin Rumi, Abdurahman Cami'yi zikreder. Üstadı va söz meliki olan Mevlana Lütfi'yide öğle büyük bir insanlar sırasında zikredilmesi onun ne kadar zeki biri olduğunu gösteriyor. "Mevlana Lütfi zamanın söz sultanıydı. Ondan önce hiç kimse Türkçe'de o kadar güçlü şiir söylememiş" " [4,34], - diye yazmış Handemir.

Nevayi, Mecâlisü'n-Nefâis'te Lutfî hakkında daha birçok bilgi verir; mesela zamanının söz sultanı (melikü'l-kelâm) olduğunu, Farsça ve Türkçe'de benzerinin olmadığını fakat Türkçe'de şöhretinin bir hayli çok olduğunu ve Türkçe divanının meşhur olduğunu belirtir.

AliŞir Nevayi - Lutfî'nin "oynar", "idi", "erur", "beni", "eyledi" gibi bir kaç gazellerine tetebbu yapmış, 3 gazeline tahmis (Ey saçıng

şeydâ köngüllerning sevâd-ı a'zamı), (Köktedür her dem figânım körgeli sin mâhnı), (Leyletü'l-mi'râcnıng şerhi saçı tâbındadur) ve (Ey cemâling lâ-yezâl ü bî-bedel hüsnüng cemîl) (İy kading tûbî vü cennet hadd-i gülgûn üstine) gazeline tesdis yapmış. Bunun üzerine "gerek erdi", "emishtuksen" gibi gazelleri, birçok satır ve beyit besteledi. Nevayi'nin Mevlana Lütfi etkisiyle yazdığı şiirlerini iyice incelemek özbek edebiyatını çok önemli ödevlerinden sayılır. Özellikle, Nevayi Lütfi'nin:

Ey xush ul soat manga gar vasli yore yor edi,
Dardima darmonu g'amg'a g'amgusore bor edi [2,253], –

beyti ile başlayan gazeline:

Bor edi ul hamki, bir chog' bizga yore bor edi,
Kulliy ar yor o'lmasa filjumla bore yor edi [1,2,627], –

mektesiyle başlayan tetebbu biter. Ancak bu gazelde, o şekil yönünden kendi üstadına takip ederse, "Ey, dostlar" redifli gazelinde ise mezmün yönünden tekip ediyor ve bir zamanlar onun da aşkı olduğunu, ama onu ayrıldığının acısı ve ıstırabı aynı gazele açıkça yansımıştı:

Aylamang bekasligimni ta'n, bir kun bor edi
Menda ham bir nozanin chobuksuvor, ey do'stlar [1,3,145].

Aynı konuyu diğer şairlerin eserlerinde de bulunması ve anlamlarının ortak olması, bu yöndeki gazellerin tasavvuf ile ilgili olduğunu göstermektedir. Çünkü insan doğmadan önce Tanrı ile birdi - doğdu ve ondan ayrıldı. Yani o sevgiliyi görmüştü, onunla birlikte olmuştu ve şimdi ayrılık acısı dışında o sonsuz aşkın parlak ve hüzünlü hatıralarıyla umut ve şüphe içinde yaşıyor. Çünkü şimdi o sevgiliyi sonsuza kadar bulabilir veya bulamayabilir. Bu yüzden âşık, aşkı kabul edebilir veya reddedebilir. Bu nedenle, âşık görüşmek için ne kadar umut ederse, o kadar şüphelenir. Nevayi'nin ünlü:

Ko'rgali husnungni zoru mubtalo bo'ldum sanga,
Ne balolig' kun edikim, oshno bo'ldum sanga? [1,1,37] –

beyti ile başlayan gazeli de bir yönden Lütfi'nin:

Ey pari yuzluk begim, jonlar fido bo'lsun sanga!

Dunyada husn oti bor erkan, baqo bo‘lsun sanga! [2,25] – metleli gazeli etkisiyle oluşturulabilir. Tabiki, burada o tamamen üstadından etkilenerek şiire devam etmiyor. Çünkü Nevayi gazeli tamamen farklı bir şekilde devam etmektedir. Örnek olarak her iki şairin şiirindeki bir beyit karşılaştırılabilir. Örneğin, Lütfi'nin hüsn ve vefa ayrı kavramlardır. "Hüsn vefasızlar içindir, öyleyse nasıl böyle hüsnle vefalı olabilirsin?" – diye kinaye ediyor:

Chun vafosizlarga bermishlar azalda ko‘rkni,
Bu kamoli husn ila qaydin vafo bo‘lsun sanga?! [2,25]

Nevayi'nin beytinde, âşık ile âşık arasındaki fark ortaya çıkar: Bir âşık, sevgilisinden kendisine vefalı olmasını isterse, o, karşılığında zulmeder, halbuki âşık sevgilisine ona kurban olmasını yeterince anlatır:

Men qachon dedim vafo qilg‘il, manga zulm aylading,
Sen qachon deding fido bo‘lg‘il mango, bo‘ldum sanga [1,1,37].

Kalbi Kâbe'ye benzetmek, Doğu klasik edebiyatında bir gelenek haline gelmiştir. Bunu Lütfi'nin eserlerinde de görüyoruz. Haccı sadece imkanı olan yapabileceğine işaret ederek sevgilisine: "Sen Hüsn'e itaat ediyorsun, aslında sana hac farzdır. Onun için Allah yolunda kalbimin Kâbe'sini ziyaret et" dedi.

Sen husn ila boysen, chu senga farzdurur haj,
Qil, Tengri uchun Ka’bai ko‘nglumni ziyorat [2,44].

AliŞir Nevayi "Khairat ul-abror" destanında teşbehi en üst düzeye çıkarır:

Ka’baki, olamning o‘lub qiblasi,
Qadri yo‘q onchakim, ko‘ngul Ka’basi [1,6,62].

Kalbin Kabe'den bile üstün olmasının sebebi, tasavvufta kalbin Allah'tan sonra olmasıdır. Doğru, Kâbe, Allah'ın evidir, fakat o, zahiri, sembolik bir evdir, asıl evi ise insan kalbidir. Dünya ve nefs tozundan arınmış. Sonbahar kadar berrak olduğu günde, Allah'ın güzelliği parlar. Bu yüzden Ömer Hayyam: "Çamurdan inşa edildiği Kâbe, tek bir kalbin yerini tutamaz", dedi. Nevayi de, Hayrat ul-abror destanında da, Kâbe dünyanın kıblesi olduğu halde kalbin yerini değiştiremez olduğunu söyler.

Büyük Fars edebiyatı hakkında mükammel bilgiye sahip olan AliŞir Nevayi kendine kadar var olan Türk edebiyatını biraz beğenmediği tuhaf şey değildir. Bu nedenle Lütfi'nin bazı beyitleri (Not: tek bir gazel değil!) her kimsenin de hoşuna gitmez. [1,10,334]. Dolayısıyla onun bu büyük çağdaşının muhammesler ve müsaddesleri olan gazelleriyle olan bağlantısının tuhaf bir itirafi olduğu şüphesizdir.

Bir gazele tehmis ve tesdis etmek gazellerde ifade edilen fikri geliştirmek, yeniden keşfetmek, teşbeh ve diğer nazım şekillerini güzelce ifade etmek amacıyla yapılır. Özellikle Lütfi'nin "Ustina" redifli gazeli çok popüler oldu ve bu da Özbek şiirinde bir dizi tetebbunun ortaya çıkmasına neden oldu. Nevayi bu gazele müseddes bağlamış ve selefinin gazelinde ifade edilen fikirleri çağın anlamlarıyla yorumlayarak, tamamlayarak ve zenginleştirerek sanatsal açıdan mükemmel bir şiiri yazmış. Aşağıdaki beyitte Lütfi şöyle yazar: "Güzeller yüzünden aşık gönül ne kadar acı çekebilir? – bir avuç kandan oluşan yüreğe neden bu kadar musibet gelecek?– diye mübalağa etse, Nevayi'nin eklediği beyitlerde bu afetlere neden olan güzellerin tanımı ve onların yüzünden başına gelen musibetler tek tek gösterilmektedir. Müseddes bağlayan beyitte "gönül" kelimesinin redife eklenmesi ve bu kelimenin vurgulanması, grubun etkisini daha artırdı.

To ko'ngul saydig'a qo'ydi ul g'azoli Chin ko'ngul,
Bo'ldi sherafkanlar a'zosi aro xunin ko'ngul,
Baski tortar har sanamdin bir jafo g'amgin ko'ngul,
Qildi javridin alarning tarki aqlu din ko'ngul,
Necha cheksun xo'blar ilgidin jafo miskin ko'ngul,
Munchamu ofat kelur bir qatrai xun ustina! [1,4,665].

Burada Çin geyiği sevgilinin ne kadar güzel olduğunu ifade ediyor. Misk veren güzel geyiklerın Çin'de olduğu bilinmektedir.

Nevayi tarafından eklenen mısralar Lütfi beytine şiirsel bir yorum getirmişti. Aslında bir şair, diğer şairin düşünceleriyle uygun şekilde kendini heyecanlandıran gazeline muhammes veya müseddesleri bağlıyor ve aynı konuda kendini rahatsız edici düşüncelerini ekliyor

ve sonuçta iki yazarlı yeni bir eser ortaya çıkar. Nevayi'nin Lütfi gazellerindeki muhammesler ve müseddesler, bu tür yaratıcı işbirliğinin eşsiz örnekleridir.

Nevayi'nin Lütfi beytlerinden önce eklediği mısralarında, çoğu zaman gazel müellifinin düşüncelerine özel bir zemin hazırlar. Bu anlamda Lütfi'nin düşünceleri mum olacaksa Nevayi'nin düşünceleriyse bir şamdan gibidir. Lütfi›nin fikirlerileri mermi olsa Nevayi'nin fikirleri yay gibidir. Daha basit bir ifadeyle, Nevayi Lütfi çiçeklerini kendi çiçekleriyle birleştirir ve güzel bir buket yapar. Aşağıdaki muhammes fikrimizin açık bir delilidir:

Eyki, yo'qtur husn iqlimida sendek podsho,
Oshiqingning necha tutqaysen munungdek benavo,
Nechakim bo'ldi eshikingda Navoiydek gado,
Qavma Lütfini eshiktin – ber zakoti husn ango,
Qayda etsun sen g'ani borinda shay'alillohni [1,2,660].

Birçok İslami kavram ve kuralın şairler tarafından sanatsal amaçlar için kullanıldığı bilinmektedir. Bunlardan biri de zekattır. Zekat, İslam şeriatına göre zengin Müslümanların malları üzerinden, her yıl toplam gelirin yüzde kırk biri oranında fakir ve muhtaçlar yararına alınan bir vergidir. Bu nedenle, Shark›ın klasik şiirindeki «hüsn zekatı" kavramı, yani zengin bir adamın zekatı fakirlerin yararına vermesi gibi, güzel bir âşık da âşıklarının emsalsiz hüsnünden yararlanması, en güzel zekâtlardan biridir diye, onu sanatsal bir sembole dönüştürdüler. Bu gazeli mektesinde Lütfi de şöyle demiştir: "Hüsnüne aşık kimseyi kapından kovma ona hüsn zekatını ver – yine kimin yanina gitsin o zavallı?", - diyor. Nevayi ise bu düşüncesinin sebebini gösteren şu mısraları ekler: "Ah, Hüsn ikliminde senin gibi bir güzel yoktur. Nevayi gibi senin kapında böyle fakirlik ettiğine rağmen, yine ne zamana kadar aşık sevglini arzusunu yerine getirmeden umutsuz edeceksin? Bu mısralar beyite iç içe geçmiş olup, düşünce ve mecazlar bütün manaları ile mükemmel bir bütün oluşturmaktadır.

Edebi etki geniş kapsamlı bir olgudur. Onun sadece zahırı değil,

aynı zamanda içsel tezahürleri de var. Özellikle Lütfi'nin Nevayi'ye etkisi de sadece kafiye ve redifte değil, aynı zamanda dil, üslup, ifade ve tasvirde de kelimeler, düşünceler, anlamlar ve sanatta da yansımaktadır. Bu konuyu her taraftan derinlemesine karşılaştırmalı inceleme gerek.

Lütfi, Türk şiirinin Nevayi'den önceki en parlak temsilcisiydi. Nevayi, de Türk şairlerinden sadece onu öven ve itiraf eden. Genç Ali Şir'in türkçede yazarlık ilhamı ve bir şair olarak oluşumu paha biçilmezdir. Bu etki özellikle Nevayi'nin lirik şiirinde kendini gösterir. Aslında Khazayn ul-Maoniy divanlar dizisinde aynı etkinin izlerını görüyoruz. Gözlemler, Lütfi›nin Nevayi'nin çalışması üzerindeki etkisinin ayrı bir çalışma olarak incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. O‘n jildlik. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.

Lutfiy. Devon. Gul va Navro‘z (Nashrga tayyorlovchi: S.Erkinov). – Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1965.

AHMED YÜGNEKİ VE ALİ ŞİR NEVAİ

Doç. Dr. Gulçehra HOCANOVA *

Ali Şir Nevaî'inin dilber gazelleri ve büyük destanlarının yazılmasında, hatirat ve risalelerinin ortaya çıkmasında ondan önce yaşamış seleflerinin hiç şüphesiz etkisi vardır. Gerçekten de, Yusuf Emirî, Atayi, Lütfî, Gedaî gibi şairlerin gazelleri Nevaî'nin birçok lirik eserlerinin yazılması için birer ilham kaynağı olmuştur. Harezmî'nin *Muhabbet-name*'si, Heyder Harezmî'nin *Mehzenü'l-Esrar*'ı ve Seyyid Ahmed'İn *Taaşşuk-name*'si, Lütfî'nin *Gül ve Nevruz*'u ve Yusuf Emirî'nin *Deh-name*'si Ali Şir Nevaî'nin şiir ve ahlakî destanlarının dünyaya gelmesinde belirli bir ders ve mektep (ekol) görevini yapmıştır.

Özellikle, Ahmet Yügnekî'nin tercime-i hali (özgeçmişi) ve eserlerine ait bilgileri belirleme ve zenginliğe kavuşturmada Ali Şir Nevaî'nin kaydettiği bilgiler ciddî bir öneme sahip olduğunu tasdik etmektedir. Bunun yanı sıra, Nevaî icadına Edip Ahmet eserlerinin etkisi meselesi incelenirken birçok bilimsel genellemeler edinme imkanı oldu.

Bilindiği gibi, Ahmet Yügnekî icadına olan ilgi geçen yüzyılın yirmili yıllarında başlamıştır. Prof. Abdurauf Fıtrat, 1927 yılında neşrolunan "Özbek Edebiyatı nümüneleri" adındaki antolojisinde edibin *Hibbetü'l-Hakayık* (Atabetül-Hakayık) eserinden parçalar sunmuştur. Ondan sonra o dönemin en popüler dergisi olan "Maarif ve Okıtğuçi" (1928, sayı 10)da Fıtrat'ın *Eybetü'l-Hakayık*" adını taşıyan makalesi basılmıştır. Bunda ustad Fıtrat, Necib Asim Bey'in neşrine dayanmıştır. Özbek okuyucusu Ahmed Yügnekî ve onun eseri hakkında yeterince haberdar olmadıkları için Fıtrat en önce şairin tercime-i haline daha çok önem vermiştir. Bunda Ahmed Yügnekî'nin hayatı, doğum yeri hem de eser yazılmasının nedenlerine ait *Hibbetü'l-Hakayık*'te geçen tarihi delil ve bilgilerden yararlanmıştır.

Bununla birlikte, Fıtrat yine bir güvenilir kaynak olarak Ali Şir Nevaî'nin *Nesaimü'l-Muhabbet* adındaki eserine müracat

etmiştir. Ancak bu eserde sunulan bir delil Fıtrat'ı o kadar tatmin etmemiştir. Bu da Edip Ahöed'in "*Bağdat şehrinden dört yığaç (ağaç)*" mesafede bulunarak İmam Azam (Ebu Hanife en-Numan b. Sabit (699-767) r.e.)den ders aldığı hakkındaki görüşlerdi. Sonuçta bilgin "efsanevî haberler"den arınmış bilimsel ve edebî kaynakları aramaya koyulmuştur. Ona göre, "Edip Ahmet'ten haber veren ikinci mehaz hicri 951'de Ebul Hasan Muhammed Bakır b. Muhammed Ali tarafından yazılan *Tezkiretü'l-Evliya*'dır. Ancak bu insan Nevaî'nin *Nesaimü'l-Muhabbet*'indeki efsanevî haberi tam olarak Fars diline çevirmekten başka bir iş yapmamıştır". Fıtrat'a göre, *Eybetü'l-Hakayık*'ı hicrî ikinci yüzyılda (yani *Kutadgu-Bilig* ve *Divanü Lugati't-Türk*'ten üç yüzyıl önce yazıldığını kabul etmeye imkan yoktur. Onun dili, üslubu *Kutadgu-Bilig*'den bir iki yüzyıl sonra yazıldığını tasdik etmektedir).

Edip Ahmet'in *Neasimü'l-Muhabbet*'te sunulan altı misresi Nacip Asim Bey'in neşrinde "oldukça değişimlere denk geldiği'ni ve onun yararlandığı elyazma nüshası mükemmel olmadığını da Fıtrat ayrıca kaydetmiştir. *Eybetü'l-Hakayık*'te yine bir taraf bulunmaktadır – Fıtrat kitabın adandığı hükümdar Dad Sipahsalar Beğ'in kim olduğu ve nerede yaşadığını belirlemede ciddî girişimlerde bulunmuştur.

Doç. Dr Ergaş Rustamov Uluğ Beğ'in hükümdarlığı dönemlerde Herat'ta olduğu gibi Semerkant'ta da eski Türk edebî eserlerine ilgi güçlü olduğu konusunda şöyle yazmıştır: "1444 yıl Arslan Hoca Tarhan'ın isteği ile Semerkant'ta Edip Ahmet Yügnekî'nin ünlü destanı *Hibbetü'l-Hakayık* Uygur yazısında istinsah yapılmıştır. Destan metninin eklemseinde Edip Ahmet ve onun destanına adanan eski Özbek dilindeki bir şiir sunulmuştur. Onlardan birinin yazarı Timur'un hizmetidne bulunan ve Türkî ve Farsîde de Seyfî mahlası ile şiirler yazan Emir Seyfiddin Barlas olmuşsa, ikincisi Arslan Hoca Tarhan'dır. Bu şiirler yazarların eski Türk edebiyatı abidelerine büyük bir sevgisine delalet eder". Arslan Hoca Tarhan'ın Edip Ahmet'in tarif edildiği şiirinde şu tarzda sözler geçmektedir:

Köp elni körer men Edib sözini,
Bile bilmesindin olar özini.
Ayıbka koyuptur halayık ara,
Galet manisin eyitmiş yene (s. 98).

Demek, Arslan Hoca Tarhan'ın inisiyatifiyle *Hibbetü'l-Hakayık*'in Uygur yazısında istinsah edilmesi Edip Ahmet'in eserine yanlış münasebet bildirmemeye ve anlam bozukluklarını bertaraf etmeye hizmet etmiştir. Bunlar hariç, eserin Uygur yazısında istinsah edilmesinde de kendine özgü bir anlam bulunmaktaydı. Moğol hükümdarları, özellikle, Emir Timur ve onun halefleri döneminde Uygur yazısını kullanmak millî ve madenî hareket anlamını üstlenmekte idi. O yüzden devlet evrakları ve fermanları Fars dilinde yazmaya alışık memur ve münşîler hatta Horasan'da da Uygur yazısını öğrenmeye mecbur kalmışlardır.

Geniş bir kamu kitlesine hitaben yazılan ve sâlik meseleleri beyan edilen fermanlar taşlara Uygur yazısı ile yazılarak, yol kenarlarına dikilmesi birer geleneğe dönüştüğü tarihî eserlerde kaydedilmiştir. Demek, *Kutadgu-Bilig, Hibbetü'l-Hakayık* gibi Türk şiirinin kadim nümünelerini tekrar ve tekrar Uygur yazısında istinsah yapmak millî dil ve edebiyatın gelişmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir ki, bunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Bu ise halkımızın Edip Ahmet'in kişiliği ve eserlerine olan ilginin artmasına yakından yardım etmiştir. Ali Şir Nevaî *Münşaat*'taki mektuplarından birinde Yügnekî'nin dörtlüklerinden birini sunması ve *Nesaimü'l-Muhabbet*'te ona geniş bir çapta yer ayırması da bu tür ilgilerin etkisinden ileri gelmektedir.

Nevaî, Edip Ahmet'in anadan doğma kör olduğunu, ama gayet akıllı, zeki, zahit ve mutekkî bir kişiliğe sahi olduğunu yazarak, İmam Azam'ın şakirtlerinden biri olduğuna dair şu gibi bilgileri sunmuştur: "*Meskeni Bağdaddın niçe yığaç, bazı depturlar tört yığaç yol erken. Her kün İmam Azam dersiğe hazir bolur erkendur ve mesele örgenip bu yolnı yayağ barur erkendur. Dersde yeri sef-i nial erkendur. Naklidur ki Hazret-i İmamdın sorubturlar ki, şagirdlaringiz arasıda kaysıdın andak*

ki könglingiz tolur, razısız? Ba-vucüd-i İmam Muhammed ve İmam Ebu Yusuf ve alar ebna-i cinsi ve hemsinleri. İmam debtur ki: barı yahşidur. Amma ul kör Türki sef-i nialda olturur ve bir meseleni mezbut kılıb, tört yığaç yol yayağ kelib barur, andak ki kerek ul tehsil kılur. Ve anıng tili Türk elfazı bile ve nesaihka güya ermiş. Heyli elning muktedası ermiş. Belki ekser Türk ulusıda hikmet ve nükteleri şaidür». Edip Ahmet'in:

Atadın hata kelse körme hata,
Sevab bil ata, ta ki kılsa hata.
Anıng hatasını bilgil sevap,
Seni yüz beladın kutkargay Huda, —

Münşeat'ten yer alan dedikleri bu dörtlüğü *Hibbetü'l-Hakayık*'te görülmez. Bunu göz önünde bulunduran Maksud Şeyhzade: "Demek, Nevaî zamanında Edip Ahmet'in diğer bir eseri de halk arasında şöhret bulmuştur" diye yazmıştır. Bu görüş delil ve ispata mühtaç olduğu için onu tam olarak desteklemek zordur, elbette. İhtimal, Nevaî, Edip Ahmet'in ikinci bir eserini okumuş olmalıdır. O zaman niye onun adını kayde düşmemiştir? Bu soruya Nevaî "*Hibbetü'l-Hakayık*'ın adını da kaydetmemiştir diye yanıtlamak mümkündür. Ama bu ve buna benzer sorulara Nevaî, Edip Ahmet'in eserlerini okumamıştır diye hüküm çıkarmaya esas vermez. Halbuki, meşhür Türk alimi Reşit Rahmeti Arat o dönemin Herat edebî ortamı, bu cümleden, Nevaî, Edip Ahmet hakkında oldukça az bilgilere sahip olduğunu vurgulayarak *Nesaim*'deki "El-ilmü inde Allahu Taala tabirinden Ali Şir Nevaî'nin şair (yani Ahmet Yügnekî – G.H.) eserleriyla yakından tanış olmadığı anlaşılır" diye yazmıştır.

Prof. B. Velihocayev, *Hibbetü'l-Hakayık* ile Nevaî Semerkant'ta tanıştığını ispatlamak niyetiyle (varsayımlı yol ile olsa da – G.H.) şu gibi görüşlerini bildirmiştir: "Eğer *Hibbetü'l-Hakayık*'in 1444 yılında Semerkant şehrinde Zeynül Abidin b. Sultan Baht el-Cürcanî ismindeki bir katip tarafından Uygur yazısında istinsah edilen nüshası hakkındaki bilgi de eklenirse o zaman Edip Ahmet eseriyle Nevaî Semerkant'ta bulunduğu yıllarda tanışmış olamaz mı? anlamındaki varsayım

gerçeklikten uzak değildir. Daha sonra, 884 hicrî, 1480 miladî yılında Arapça yazıdaki nüshası Şeyhzade Abdurazzak Bahşı tarafından Kostantiye'de istinsah edilmiştir. Demek, böyleyse Nevaî döneminde Edip Ahmet'in eseri sadece Maveraünnehir ve Horasan'da değil, belki o dönemin Rum ülkesinde de belli olduğu bilinir».

Bilim aleminde *Hibbetü'l-Hakayık*'in altı nüshası bulunmaktadır. *Hibbetü'l-Hakayık*'in yeni neşri ile tanıştığımızda – diye yazmaktadır Prof. Abdulkadir Hayitmetov, şunus belli oldu ki, Ekip Ahmet destanının bize kadar ulaşan tüm nüshaları tam değilmiş". A. Hayitmetov Nevaî'nin *Münşaat*'ında sunulan dörtlük hem de *Nesaimü'l-Muhabbet*'teki bazı beyitlerin eserin nüshalarında görülmemesine dikkatı çekerek, "Demek, Nevaî Hibbetü'l-Hakayık'ın mükemmel bir nüshasında yararlanmış olmalıdır" diye yazmaktadır.

Bizce bu doğru bir tespittir. Çünkü Nevaî Edip Ahmet'in tarihî ve menakibî hayatı hem de icadıyla tam olarak tanışmadan onun şiirlerinden kendi eserlerinde parçalar sunması imkansızdı. Böyle dememize esaslarımız çoktur. Onlardan bazısını örnek getireceğiz. 14. yüzyılın ilk yarısında hükümranlık yapmış Emir Şeyh Ebu İshak baş kumandanı Emir Ay Temur'a adanan bir mecmuada çeşitli şiirsel parçalarla birlikte *Hibbetü'l-Hakayık*'in bazı kısımlarını da sunmuştur. Bu delil sadece Türk topluluklarında değil, belki Farsi dilli toplulukarın yönetiminde bulunan ileri gelenelerin de *Hübbetü'l-Hakayık*'i okudukları ve ondan seçilen parçaların tesadüfî nüshalardan alınmadığına delalet eder. Bunlar hariç, *Hibbetü'l-Hakayık*'in mükemmel nüshalarının geniş yayılmamış olsaydı onun kendisinden sonraki edebiyatın gelişimine etki yapması oldukça zor olurdu.

Prof. M. İmamnazarov "Edip Ahmet ne zaman yaşamıştır" adındaki makalesinde "Edip Ahmet 750'li yıllar civarında doğarak Abbasîler Halifeliği başkenti Bağdat şehrinden birkaç km uzaklıktaki birer şehir veya köyde yaşamıştır" demektedir. Onun bu davası Nevaî'nin Edip Ahmet, miladî 767 yılında vefat eden Hanafiye mezhebinin kurucusu Ebu Hanife en-Numan b. Sabit'e şakirt olduğuna dair sunduğu bilgilere dayanır.

Bilgin, "Peki, Ali Şir Nevaî'in yazdıkları önceden edebiyat gönüllülerinin aklına gelmemiş miydi? Niçin onlar böyle bir sonuca varmaktadırlar?" anlamımdaki soruları ortaya atarak, bazı görüşleri bildirmektedirler. Ona göre, Edip Ahmet'in icadı ile "bugünkü nesili yakından tanıştıran Necip Asim Bey ve Reşit Rahmeti Arat... Nevaî'nin sunduğu bilgilerden habersiz olmuşlardır". Bu görüş o kadar da güvenilir değildir, çünkü Reşit Rahmeti Arat, Nevaî'in bilgiler üzerine durmuş ve açıklama yapmıştır. M. İmamnazarov Yügnekişinas Prof. Kazakbay Mahmudov'un bu meseleye dikkat etmemesini şu tarzda değerlendirmektedir: «...O dönemde (Sovyetler dönemi – G.H.) Edip Ahmet'in İmam Azam'a şakirt sıfatıyla İslamî düşünür yetiştiği açık olarak isbat edilirse, Edip Ahmet'in icadî mirasına münasebet de Ahmed Yesevi'ye olan münasebet gibi kara boyalarla karalanırdı...». Kısacası, M. İmamnazarov'un genel kanaatına göre, Edip Ahmet 8. yüzyılda yaşayarak "ber-kemal İslamî şiirler" yazan icat sahibidir. Onu muteakip iki dilci bilim adamı Prof. K. Mahmudov'un "Kaynakları tekrar gözden geçirmek gerekir" ve Prof. E. Umarov'un "Dili de kadimî" adındaki makaleleri yayınlanmıştır. Adı geçen bilim adamları M. İmamnazarov'un makalesindeki görüşleri açıkça desteklemezlerse de ona karşı sert görüşleri de bildirmemişlerdir. Hatta, E. Umarov'un "Eserde kullanılan 8.-9. yüzyıllara ait dil unsurlarının kendisi de Edip Ahmet yaşayan dönem hakkında birer sonuca ulaşmaya imkanımız yeterlidir, diye sayarız" anlamındaki sözlerinden onun M. İmamnazarov'un görüşlerine destekçi olduğu sonucuna varabiliriz.

Aradan iki sene geçince Prof. İbrahim Hakkul'un "Ahmet Yügnekî İmamı Azam'la aynı zamanda yaşamış mıdır?" adındaki makalesi yayınlandı. Bu makalede *Hibbetü'l-Hakayık*'ın12.-13. yüzyıllarda yazıldığına inanan Özbek, Rus, Türkiyeli araştırmacıların görüşleri desteklenerek buna örnek olan diğer bilgi ve deliller de sunulmuştur. *Nesaimü'l-Muhabbet*'teki bilgiler tarihî anlam taşımadığı, menakibî kararktere sahip bilgiler olduğu ileri süren İbrahim Hakkul'un yorumuna göre "Menakibî hayat çoğu zamn vakit, zaman ve mekan sınırlarını hiç

umursamayan efsanevî bir hayattır. Buna destansi hayat ta demişlerdir. Menakibî hayattan tam bir reallik aramak veya talep etmek akıl dışı bir iştir. Çünkü o real tarih değildir, cezbe ve üveysîik ürünü bir tarihtir. Menakibe dayanarak herhangi bir insanın özgeçmişi ve hakikî simasını belirlemek oldukça zordur". Doğru, biografik menakipnamelerde o veya bu veli, şeyh veya din erbablarının doğumu, kemale ermesi, müritleri, çeşitli faaliyetleri hususunda real bilgiler görülür. "Ancak, şeyh, veli ve tarikat kurucusunun keramet ve fevkulada garip hislet veya işlerini gösteren "yığma menakipnameleri"in tarihî zemin ile alakası oldukça zayıf olur".

Bilimsel edebiyatlarda kaydedildiğine göre, Türk edebiyatında ilk manakibe *Tezkire-i Satuk Boğra Han* adındaki eser olmuştur. Demek, Karahanlılar dönemindeki Türk edebiyatında menakip türünde icat etmek birer geleneğe dönüşmüş olup, Edip Ahmet hakkında da menakipnameler yazıldığı, Ali Şir Nevaî onlardan haberdar olarak *Nesaim*'de yararlandığına şüphe yoktur. Meseleye bu yönden bakıldığında İbrahim Hakkul'un makalesinde sunulan Türkiyeli bilim adamı A. Karahan'ın "Gerçi Ali Şir Nevaî "*Nesaimü'l-Muhabbet* ... adındaki eserinde destansi karakterdeki bazı nakılları sunmuş olsa da, tarihî kronoloji ve edebî bilgilerin tedrici, orada sunulan bilgiye güvenmeye muvafık olamamıştır" diye yazdıkları dikkatı çekmektedir.

Ali Şir Nevaî'in sunduğu menakibi bilginin tarihî ve gerçekçi bir kiymete sahip olmaması iki esas bağlanmaktadır. Birincisiü "Emir Dad Sipahsalar" unvanının henüze İmam Azam döneminde kullanımda olmadığıdır. İkincisi *Hibbetü'l-Hakayık*'in vezni (feulu feulun, faulun, faul) o dönemde hala İran edebiyatında ortaya çıkmamasıdır.

İslam dini hemen hemen bütün ahlakî hastalıklar, kalp ve ruh illetlerinin kesintisiz şifasıdır. Bu yönden Kuran-ı Kerim sözlerinin etkisini hiç bir şeye mukayasa etmek mümkün değildir. O yüzden de Ali Şir Nevaî *Nezmü'l-Cevahir*'deki rübailerden birinde şöyle demiştir:

Alem eli içre ger geda, ger şah erür,
Ne derd ki, ul köngli ara hemrah erür,
Kurannı tilavet etsün er agah erür,
El könglige çün dava kelamüllah erür.

Kuran her şeyden önce Hakk ve Hakiket'i, yani Allah'ın varlığı ve birliğini anlatır. Bu sebeple Kuran-ı Kerim hem bilim, hem iman ve kâmillik kitabıdır. Bilim adamlarının itiraf ettiklerine göre, onun asıl mücizesi dilindedir. Kuran-ı Kerim'in dili oldukça ahenkli, yarım kafiyeler ve sa'cları kendisinde barındırmıştır. Arapçanın uzun ve kısa hicâlarındaki ahenk tezadları ondaki musikîliği yine de kuvvetlendirmektedir. Kuran ayetlerindeki söz ve anlamlardan ise Müslüman alemindeki her icat sahibi ilham almıştır ve gerekli yerlerde onlara dayanarak kalem yürütmüşlerdir. Yusuf Has Hacip, Ahmet Yügnekî ve Ahmet Yesevîler işte bu gibi edebî icadın başında gelen Türk dilli icat sahipleri idi.

Eğer eserin metnine daha derin göz atılırsa, ondaki dörtlüklerin çoğunluğu dil, anlam, uslup ve ifadede atasözlerine yakın olduğu aydınlaşacaktır. O yüzden Edip Ahmet'in *Hibbetü'l-Hakayık*'ındeki birçok satırları ve *Münşaat*'ta sunulan "Atadın kelse hata, bilme hata" misresi tam anlamı ifade eden bir atasözüne benzemektedir. Yine bir örnek:

Cefa kıldaçıngga yanut kıl vefa,
Arimas niçe yuvsa kan birle kan…

Anlamı: Sana cefa edene sen vefa ile cevap ver, kanı kan ile ne kadar yıkarsan da o temizlenmez (s. 74) beytindeki görüşün anlam kökeni (bazı araştırmacıların vurguladıkları gibi – G.H.) hadislere değil, belki halk atasözlerine dayanır. Zira, "Kan, kan ile yıkanmaz" anlamındaki atasözü şu anda da geniş çapta kullanıla gelmektedir. Yine şunu da kaydetmek gerekir ki, *Kutadgu-Bilig* ve *Hibbetü'l-Hakayık* eserlernin Karahanlılar sosyokültürel hayatının ürünü olduğu için adı geçen yazarlar aynı ayet, hadis ve atasözüne müracaat etmişlerdir. Müslüman kişiye kendine reva görmediği nesneyi kardeşine reva görmemesi, hakikî Müslümanın başkalara iyilik yapma isteğiyle yaşaması gerektiği Kuran ayetleri ve hadislerde çok fazla söylenmiştir.

Ahmet Yügnekî'nin tasavvuf ile bağlantılı görüşleri teorik bir karakterde olmadan, belki de pratik kiymeti de vardır. Nitekim, şairin

tasavvufî ahlak konusundaki bu gibi nadir düşünceleri güzel hisletler ve faziletler sahibi olan büyük bir şahıs simasını göz önümüzde nümeyen etmektedir. Bunun da kesin delilleri bulunmaktadır. Ali Şir Nevaî, Edip Ahmet'in "*köngül közi be-gayet yaruk (parlak)*" dediğinde onun faziletleri veliliğe sahip olduğunu göz önünde bulundurmuştur. Prof. Yaşar Ocak'ın vurguladıklarına göre, evliye kültü kah sunî, kah gayri sunî olsun, Türk halkları Müslümanlığının oluşumu ve merkezleşmesinde büyük önem taşımıştır». Demek, Ahmet Yügnekî'nin Türk toplulukları arasında oldukça ün yayması "Heyli elnin muktedası" olmasında onun velilik mesleğine sadik olarak kalem yürütmesi tehsine layıktır. Büyük ihtimalle, bu yüzden de Emir Timur devletçiliği döneminde nufüzlü şahıs sayılan iki icat sahibi Seyfiddin Barlas ve Arslan Hoca Tarhan Ahmet Yügenekî'nin icadî selahiyatında oldukça yüksek münasepette bulunmuşlardır.

Kendi yerinde kullanılan atasözü veya metel (masal) şiirin anlam gücünü arttırmakla birlikte şairin halk ağızlı icadıyla yakın olması ve mehareti doğrultusunda da düşünmeye sevketmiştir. Tanınmış bilim adamı Hadi Zarif: "Semerkant'ın Türk dilli şairlerinden Mirza Hacı Suğdî şiirde kendini gösterememişse de, biricik atasözü şiirlerinin birinde maharetle sığdırabildiği için" Nevaî onun bu hizmetini ayrıca değerlendiğini vurgulamıştır.

Kısacası, 12.-13. yüzyıllarda icat eden düşünür edip ve velisifat zat Ahmet Yügnekî'nin *Hibbetü'l-Hakayık* adındaki menzumesi edebiyatımızda Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu-Bilig*'inden sonra yazılmış en nadir eserlerden biridir. Ali Şir Nevaî *Nesaimü'l-Muhabbet* eserinde Edip Ahmet'e özel bir yer ayırması ve onun icadından örnekler sunması da hem şairlikte, hem de mutasavvuflukta büyük bir itibara erdiğine tanıklık etmektedir.

KAYNAKLAR

Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 14-tom. – T.: Fan, 2002.
Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 17-tom. – T.: Fan, 2002.
Ma'naviyat: asosiy tushunchalar va tamoyillar lug'ati. – T.: Ma'naviyat, 2009.
Navoiy asarlari lug'ati. – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972.

NEVAÎ DİBAÇELERİNDE ŞAİRİN KENDİSİ VE HÜSEYİN BAYKARA ARASINDAKİ DOSTÇA İLİŞKİLERİN YANSIMASI

Doç. Dr. Faridahan KARİMOVA *

Ali Şir Nevaî'nin *Bedaiü'l-Bidaye* ve *Garaibü'l-Sıgar* divanlarının dibaçelerinde, yani eserin giriş kısımında Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara ile kendisi arasındaki ilişkiler üzerine epey yer ayırmıştır. Özellikle, o bu konuyu adı geçen divanların yazılım tarihini anlatırken tekrar tekrar anlatmıştır. Çünkü onun kendi eserlerinin ortaya çıkmasında Şah ve şair Hüseyin Baykara'nın hizmeti oldukça büyük olmuştur.

Ali Şir Nevaî'nin tüm şiirlerini bir araya toplayarak belirli bir bediî sistem ve içeriklere sahip olan bir mecmua yapmak görüşü 1480'li yılların ortalarında ortaya çıkmıştı. Bunu *Hezayinü'l-Meanî* külliyetinindeki ilk divanı *Garaibü'l-Sığar* dibaçesinden alınan bu parça tespit etmektedir: *"Ve bu evkat (vakit) mebaynida (yani Hezayiü'l-Meanî yazılırken – F.K.) her miktar kim, fursat taptım, hah Nezmü'l-Cevahir ve Mecalisü'l-Nefais u Zubdetü'l-Tevarih ve sair tesnifleri iştigalıdın hem ul hazret duai devletige avkatımnı serf kıldım"* [2:19-20].

Bilindiği gibi, Ali Şir Nevaî büyük eseri *Hamse*'yi 1483-1485 yıllarında, *Nezmü'l-Cevahir*'i 1485 yılında, *Mecalisü'l-Nefais*'i 1490-1491 yıllarında yazmıştır. Nevaî'in belirttiklerine göre, şair kendi eserlerini yazarken de büyük bir şiirsel mecmuaya dahil olacak kendi şiirlerini toplamak, onları divanlara ayırmak, tahrir yapmak (düzeltmek), yeni şiirlerini onlara katmak gibi işleri de sürdürmüştür. Nihayet şiirler mecmuasının içeriğini iyice düşündükten sonra 1491 yılında onu düzenlemeye koyulmuştur.

Ali Şir Nevaî şiirlerinin büyük bir mecmuası olan *Hezayinü'l-Meani* yazılmasında da Hüseyin Baykara'nın hizmeti yüksek olmuştur. Bu konuda dibaçede şaririn kendisinin bizzat düştüğü notlar tanıklık etmektedir.

1480'li yıllardan ta ömrünün sonuna kadar Ali Şir Nevazi icadı

için oldukça berekeli bir dönem olmuştur. Bu dönemde zamanın çeşitli olaylarına tanık olan, hayatın hem acı, hem tatlı günlerini yaşayan şair gönlündeki dertleri kağıda dökmüştür. Bu yollla şairin gönlü bir az rahatlatmaya çalıştığı görülür. Şair az bir vakitte çokça şiir yazdığına şu tarzda vurgu yaparken, onlar "*ikki müretteb bolğan divanlardın*" "*adedi ekser*" olduğunu söyleyerek, onları bir araya toplayarak divan düzenlemeyi düşünmüştür. Ancak aynı o dönemlerde Nevaî'nin sağlığı kötüleşmeye başlamıştır. Çünkü o zamanın çeşitli olumsuz olayları, saraydaki fesat ve fitnelerin yanı sıra büyük icadî çalışmalar Nevaî'ye hem cismen, hem manevî yönden etki yapmış, oldukça güçsüz bir duruma düşmüştür: *"*Çün ul tarihdin *müddete ötti-yü ul vaktdin fursate arağa kirdi, felek havadisining ul kattığ ese durğan serseri teskin tuttı ve ul serser aşubıdın eşkim deryasının encüm yüzige tapançalar ura durğan kölaki aram tuttı, ul rencü teşvişdin yıllar rencurlık tartkan tendek, belki canıdın mehcur kalğan bedendek çıktım, nebzimğa hereket medum u nefesimning kirer çıkarı na-melum, tenim on katla andın zaifrek kim nal be könglüm bir zaman öz halide bolsa yene on saat bi-hal"* [2:11].

Aynı o vakitlerde Hüseyin Baykara, Nevaî'yi tüm şiirlerini toplayarak dört adet divan düzenlemeye görevlendirmiştir: "*Ey kadimi bendei has-u, ey bayiri hadimi zavi ul-ihtisas, burunkı ikki divan kim, bizning hükm-ü hitabımız bile mürettep kıldıng ve külliyeti cüzviyatın bizning meşverert-ü talim-ü istisvabımız bile tüzetting kim, birining şevkamız ebyatıdın bu eski deyrning refii takıda uşşaknıng şor-u gavgasıdur ve yene birining şevkangız gazaliyatıdın bu kadimi menii gümbed revakıda muhabbet ehlining hoy-u elalası andın songra yığılgan eşaring-u nezm riştesiğa tartılğan durr-i şehvarnıng adedi burunği divanlardın artkan çağlığ durur ve bu letafet-i sifat-i hoblar ve melaheti simat-ı mehbublar bile yene ikki divan tertib berse bolurdek malum boladur. Emdi evla buduru kim, bu garib işge köngül keltürgeysen, belki hükm bu erur kim, bu acip emirğa hame sürgeysen-ü tefekkür hilvetgahıda hayal şoh-u renaları bile bezm tüzgeysen ve ta*

felek gerdiş kılur, beşer cinsining hayalığa kelmegen acubeni elge körgüzgeysen" [2:13-14]. Hüseyin Baykara, "*nezm hariming haslari-yu şiir behrinin gavvasları*'ndan hiç birisi bu kadar büyüklükte eser bırakmadıklarını, ancak Emir Hüsrev Dihlevî Sultan Melik Şah Alp Arslan'a bağlayarak dört divan düzenlediği, fakat onların bu zamana ulaşamadığı hakkında yazarak Nevaî'yi dört divan düzenlemeye çağırır: *"*Çün senge tevfik meded kılıptur-u bu maksudnıng hiç kimge yığılmağan maddesi yığılıptur, tilerbiz kim, fursatnı ganimet bilgeysen u bu müddea husulığa rağbet kılğaysen*"* [2:14].

Şah'ın emrini duyan şair ona kendi durumunu şöyle bildirmiştir: "*Eğer çi merezimğe sihhet umidi peydah boluptur, amma henüz gida bile şerbet kim, içilür, yiyilür, miskal tarazusı bile tartılur ve tangdın akşamğaça saat şişesiğe köz tikilür ve eger çi zaifimğa kuvvet imkanı zahir boluptur, amma henüz buzuk kaşanemdin çıkarğa kopmak tilesem, asılğan idbari enkebüt tarları destgirim bolup meded yetkermegünçe, tebrenmekke tab-u tavan ve herektge makdur, belki imkan yoktur..."* [2:15].

Ömrünün son yıllarında büyük telaşlar ve zor icadî emekler yüzünden hastalığa çalınan şaire Şah'ın emrini yerine getirmek "düşvar (zor) iş" görünmüştür. Çünkü tüm şiirlerini toplayarak onları dört divana sığdırmak büyük emeği gerektiren meşakketli bir iş idi. O yüzden şair bu işi yerine getirirken kendisine dikkat itibar ve kömek lazım olduğunu söyleyerek Şah'a müracaat edmiştir. Buna yanıt olarak Hüseyin Baykara, dibaçede vurgulandığı gibi Nevaî'yi her yönden desteklemeye, maddî ve manevî yardım etmeye hazır bulunduğunu beyan etmiştir: *"Andak ki burunğı ikki divanın tekamilinde riayetdin hiç nef teğaful vaki bolmadı ve rehnamalığ-u inayetdin hiç turluğ suvret bağlamadı, emdi dağı hem ul destur bile, belki andın hem artuğrak, munda hem hem-ul kanun bile, belki ondan hem efzunrak, ahvalıngdın haber tapılğusıdur ve her az vaktda servaktınğa yetilgüsidur. Çün zafi halıng bizge zahir-ü peydadur, şefkat u bendenevazlığlar bile ne yerde kalsang ötkerilgüsidur ve çün şikest ahvalıng bizge revşen-ü*

hüveydadur, merhemet-ü nevasazlığlar bile her müşkiling bolsa hel kılınğusıdur" [2:16].

Hüseyin Baykara'nın böyle bir cevabından ruh alan Nevaî, "*ötgen eyyamde*" ve "*keçken hengamda bitilgen perişan gevherlerni tekmil riştesiğe tartmak bile*" meşgul olmuştur. Şair bu işi gerçekleştirirken sadece yazdığı gazelleri bir araya toplayarak, onları tekrar gözden geçirmek, bazı düzeltlemeler yapmakla yetinmemiştir. Belki de onların yanına yeni yazdığı gazelleri katmaya da özen göstermiştir. Böylece, toplanan gazellerini Hüseyin Baykara'nın huzuruna ulaştırmıştır. O sıralarda Şah sarayındaki edebî toplantıalr "Âlî Meclis (yüksek toplantı)" olarak adlandırılmıştır. Nevaî *Münşaat*'teki mektuplarından birinde *Hezayinü'l-Meanî*'nin müseveddesini sohbet arakadaşları gururu olan Mevlana Sahib aracılığıyla "Ali Meclis"e yolladığını şu tarzda dile getirmektedir: "*Ul sebebdin mehverüs-sevahib Mevlana Sahibni kullukka yibarıldı ve ul müseveddeni âlî mecliska yetkürsün deyildi"* [2:173-174].

Zaman zaman sarayda gerçekleştirilen bu tür meclislerde Sadî, Hisrev Dihlevî, Hafiz Şirazî gibi mümtaz şairlerin gazelleri okunarak onlara açıklamalar sunulmuş, onların beddiyeti üzerine mübahaseler yürütülmüştür. Bunun yanı sıra, çağdaş şairlerin eserleri de okunmuş ve oldukça derin tartışmalar konu edinmiştir. Şüphesiz, bu tür meclislerde Ali Şir Nevaî'nin şiirleri de kesintisiz olarak okunmuş ve yorum yapılmıştır. Nevaî'nin şiirleri saray şiir meclislerinde okunduğu zaman çoğunluk, özellikle, Hüseyin Baykara tarafından övgüyle karşılanmıştır. Bu konuda şair *Bedaiü'l-Bidaye* dibaçesinde şöyle yazmıştır *"Ve dürerbar tilige mecalisde bazi ebyatım mezkur ve gevher nisar ilgige mehafilde bazı gazeliyatım mestur bolur erdi"* [2:17].

Dikkatı çeken husus, Hüseyin Baykara Nevaî'nin şiirlerini sadece okuyup, onlardan büyük zevk almakla sınırlı kalmamış, belki onun şiirleriyle kesintisiz bir biçimde haberdar olmaya, yeni şiirleriyle peşini bırakmadan tanış olmaya çalışmıştır. Örenğin, şairin *Bedaiü'l-Bidaye* ve *Hezayinü'l-Meanî* nam eserlerine dahil edilen şiirlerini okuyarak onlara yorum yapmaya özen göstermiştir.

Nevaî *Mecalisü'l-Nefais* eserinin sekizinci cildine ek oalrak kattığı Hüsrev Dihlevî'nin bir beyiti ile sunduğu pahayı göz önünde bulunduracak olursak Hüseyin Baykara'nın şiire olan zekası ve yaklaşımı ne kadar büyük olduğuna tanık oluruz. *Bedaiü'l-Bidaye*'nin dibaçesinde vurgulandığına göre Hüseyin Baykara daha 1470'li yıllarda Nevaî şiirlerinin yorumlarıyla meşgul olduğu görülmüştür. Onun beyitlerinde "*birer na-münesip lefz*"e veya "*birer*" "*na-hemcar beyite hat vurup*" onlardaki bazı kusurları bertaraf etmiştir: *"Ve gahi ibaretim kusurın teğyir bermek bile aybdın müberra ve gahi meaniyimdin futurın islah kılmak bile nuksandın müerra kılur erdi. Bazı beytimdin birar na-münasip lefzni çıkarıb, bir deste sübhe içre bir dürr-i lehvar tartkandek birar lefz kiyürür erdi ve bazı gazelimdin birar na-hencar baytka hat urub, bir buzuğ deşt içre bir kasr-ı zernigar yasağandek birar beytğa dahl berür erdi"* [1:17].

Bu bilgiler Hüseyin Baykara'nın kendisi şiir biliminden iyice haberdar olan yetenekli şair oluduğunu kanıtlamaktadır. O, *Hezayiü'l-Meanî*'deki şiirleri hem Şah, hem şair sıfatıyla gözden geçirerek onların bazısına düzeltmeler yaptığını, yani gazellerin anlamca veya bedîî sanatın kullanımında "bi-tekellufluk" ve "na- münesipliğ" görürse, onları bertaraf ettiğini şu tarzda anlatmaktadır *"... aytılğan ebyat barça letayifasar ve sebt bolğan eş'ar barça zerayifşiar kim, ellik, altmış ya yüz gazelğa yakın yığılsa erdi, Hazret-i Sultan-ı Sahibkırannıng firdevsasa sohbetida-vu sipehrfarsa hazretide hazır kılıb arzğa yetkürür erdim ve ul Hazret alarğa şefkat yüzidin bakıb, kaysı ma'na şohnı kim terkib-i hiletide ve elfaz-ı kisvetide bi-tekellufluk körse, öz gencine-i zamir-i hizanesidin münasip elfaz bile ul libaslarğa teğyir berib ve elfaz kisvetide senayi cevahiridin na-münasipliğ malum kılsa, öz hizana-i hatir-i genchanesidin yakut-u le'l-i rengin ve gevher-ü dürr-i semin bile ul zib-ü ziynatka tebdil yetkirüb, her gazelni tertib yüzidin öz ornığa rakam kılur erdi"* [2:17-18].

Yukarıdaki bilgileri *Münşaat*'taki birçok mektuplar da tasdik etmektedir. Örneğin, 31.ci mektupta *"Perişan nezmlerdin bir cüz tabutka*

yibarıldı. Çün mübarek nazarları tüşgey – islah bile müşerref bolğay" diyorsa [2:168], 34.ci mektupta da*"Buyurğan gazellerdin teyyar bolğanlarnı yibarıldı. Kalğanını dağı tügetip, bir kişiden yibarılğay"* der [3:169]. Hatta bazı mektuplarında birkaç gazellerdeki metleleri de Hüseyin Baykara'ya islah etmek (düzeltmek) için yolladığını yazmıştır. Nitekim, Ali Şir Nevaî kendi şiirlerinin ilk okuyucusu ve tahrirçisi (düzelteni) sıfatıyla *"ul Hazretning mübarek tebining anda (Hezayinü'l-Meanî'de – F.K.) külli dahli bolmağan" "hiç cüzvi cüziyat yoktur".* O yüzden de Nevaî "Dibaçe"de şöyle yazmıştır: *"Bu mânâ gevherleri barça ul hazretning tabii behridin u zehni kanidin hasıl boldı ve anıng atın "Hezayinü'l-Meanî" koyuldu"* [2:18]. Yani mecmudaki şiirler Hüseyin Baykara'nın gözden geçirmesi ve zekice düzeltmeler yapmasından dolayı da eserin adı *Hezayinü'l-Meanî,* yani "Anlamlar hazinesi" olarak adalndırıldığını vurgulamaktadır.

Anlaşıldığı gibi, Hüseyin Baykara *Bedaiü'l-Bidaye* ve *Hezayinü'l-Meanî* divanlarının düzenlenmesine yanında olan, bu eserlere dahil edilen şiirleri kesintisiz olarak okuyup, yorum yapan birisidir. Bu görüş dibaçelerde biraz abartılmış bir veziyette beyan edilmiş olmasına rağmen, onların zemininde gerçekçi yönler de bulunmaktadır. Burada Hüseyin Baykara'nın Herat edebî ortamının temsilcilerinden biri olduğu, Fars dilini iyi bilmesine bakmasızın Türk dilinde çok güzel gazeller yazdığı ve diğer şairleri de kendi ana dilinde yazmaya davet ettiği, bunun yanı sıra *sahib-i divan* olduğu gibi yönlerini göz önünde bulunduracak olursak yukarıdaki görüşümüz kendi tesbitini bulacaktır. Nevaî gibi büyük şairlerin şiirlerine cüzî olsa da bazı düzeltmeler yapma ve islah etmek için büyük bir bilgiye, yeteneğe sahip olmak ve şiirin en nazik taraflarını derince kavramak gerekmektedir. Hüseyin Baykara da bu gibi sıfatlar bulunmaktaydı dersek yanlış olmaz. Zira Nevaî kendi gazellerinde de Hüseyin Baykara'nın şiir biliminde oldukça nazikfehm (ince anlayışlı) insan olduğunu şu tarzda dile getirmektedir:

Ey Nevaî, hurda-i nezmingge islah isteseng,
Şah-i Gazîdin cehanda hurdadanrak yok kişi [1:525].

Yukarıdaki satırtlardan anlaşıldığı gibi, Ali Şir Nevaî divanlarının dünyaya gelmesinde şair şiirlerinin gelecek nesil için korunmasında Hüseyin Baykara'nın hizmetleri büyük olmuştur. Bu yönden şairin aşağıdaki misreleri de parlak örnekler oluşturmaktadır:

Her gevheri tofrak üze bir katra su yanglığ tüşgeç adam olğay,
Ger kılmasa işfak etiban hüsrev-i Gazî nezming sarı perva [1:581].

Kısacası, Hüseyin Baykara Nevaî ve onun icadına büyük bir ilgi göstermiştir. Hatta o, kendi risalesinde vurgulayarak yazdıklarına göre, Nevaî gibi büyük bir şairle aynı dönemde, aynı memlekette yaşadığından gurur duymuştur. Tıpkı o gibi Nevaî de kendisinin büyük icadî kazançları elde ettiği için Hüseyin Baykara'dan oldukça minnettar olduğu anlaşılmıştır. Hatta şair Sultan-ı Sahibkıran asitanesinin carubkeşi olmaya da hazır olduğunu beyan ettiği görülmektedir: *"Kuvvetim bolğanda süpürgi alib ilgim bile ve kuvvetim bolmağanda süpürgi ornıda kirpiğim bile ul asitaneni süpürer bahanesi bile közümni ul münevver revze tofrağıdın yarutğaymen ve ul asitaneni bu süpürgi birle arığ-u bu üyni ul sürme bile yaruğ tutğaymen ve bu hidmetni dünyavü ahiratım şerefi bilgey men"* [2:22].

KAYNAKLAR

Alisher Navoiy. Badoe' ul-bidoya. MAT, 20-jildlik, 1-jild. –Toshkent: Fan, 1987.

Alisher Navoiy. G'aroyib us-sig'ar. MAT, 20-jildlik, 3-jild. –Toshkent: Fan, 1988.

Alisher Navoiy. Munshaot. MAT, 20-jildlik, 14-jild. –Toshkent: Fan, 1998.

Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami, 10-jildlik, 1-jild. –Toshkent:G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2011.

Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami, 10-jildlik, 4-jild. –Toshkent:G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2011.

Alisher Navoiy asarlari lug'ati. / Porso Shamsiev tahriri ostida. – Toshkent: Fan, 1971.

Alisher Navoiy: qomusiy lug'at. 1-2-jildlar. / Mas'ul muharrir: SH.Sirojiddinov. – Toshkent: Sharq, 2016.

Ali Şir Nevâyî Üniversitesi
Novayi Vilayeti

AHILIK, FÜTÜVVET VE PEHLIVAN MEHMUT (ALİ ŞİİR NEVAİ'NİN "NASAYIM UL-MUHABBET" TEZKİRESİ MİSALİNDE)

Doç.Dr. Jasurbek MAHMUDOV*

Fütüvvet herkes yapmalı demektir,
Muruvvet herkes vermektir, yemek yok.
(Ali Şiir Nevai)

Orta asırlarda, daha doğrusu, XI – XII asırlarda Merkezi Asyadeki ilk renesansın çökmesine neden olan savaş amillerinden sonra çeşitli topraklarda türlü şekilde dernekler ortaya çıkmaya başladı. Bunun en önemli sebebi moğullar saldırısından sonraki viranelerin kalıntılarını mamur etmek, güzel evler inşa etmek niyeti idi. Halk hayatını güzelleştirişte ancak yukarı makam sahiplerine bakmadan, halk arasında elinde hüneri var kişilerde kendi rizalığıyla gelip, halk hayatını değiştirmek için kendi aralarında birleşip bir çok dernekleri meydana getirmişlerdi. Peygambarımız (s.a.v)' in "Al–kasıbu habibullah" hadısına dayanarak işte o dernekplar halk arasında ahılık dernekları diye adlanmıştır. 'Mümin müminin biraderidir' diyen ayatı kerime mezmunu ise bu derneğin temel amacı olmuştu.

Hive'de Pehlivan Mehmut Puryarvalı'nın yaşamış devride, yani 1248–1322 yıllar aynen o derneklerin gelişmiş devri oldu. Çünkü Pehlivan Mehmut de moğul viranelerinden sonra bir parası da kalmamış halkı güzel hayatı ulaştırmak niyetiyle Yaradan tarafından Herazm'a nasıp eylemiş javanmardlerin yöneticisiydi.

Pehlivan Mehmut hakında yazılmış ilk turkı tezkire Ali Şiir Nevai'nin "Nasayım ul-muhabbet" eserinde bu fikrimize bir çok deliller mevcuttur. (Tezkirdeki bilgileri 1996 yılında Ankara'da dok.prof. Kemal Eraslan hazırlamış nüshası esasında ilave ettik): "**479. Pehlivan Mehmut Pakkayar q.s** Hevakdındur ve lakabı meşhur Puryarğa, bazı Pakkayar de diyorlar, ama Hevaklık kişidin tahkık ve tashıh yapılmış. Pakayar'a karar tapmış. Yani herkese Pakayar. Yar kasabın oğludur. Güreşte saromat olup, azım ün kazanmış. Gizli suluk ve riyazeti de

varmış. Bununla birlikte feyz aleminin gönlüne çaşnı yapmışdır. Pehlivan Mehmudun Nevai tebiriyle söylersek "gizli suluk ve riyazeti varmış" diyen cümleleri bunu isbat eder. Bu bilgi de o devirde naş'u nama bulmuş gizli dernek "ahilik" derneğine aid olduğundan haber verir.

Türkiye'de ahılığın meydana gelmesini aynen yukarıdeki devire rastgelmesi, daha doğrusu o topraklarda bundan önceki zamanlarda başlanmış olması fikrimizi tasdik eder. Dosent dok. Mehmet Ali Hacıgokmen'in "Ahi Evran ve Ahiliğin doğuşu" makalesinde aşağıdeki cümleleri okuruz:

"Ahi derneği gibi milli bir kuruluşun baş mimarı olmasından, ... Ahi Evran'ın şahsiyeti, ilmi, anlayışı, sosyal ahlaki bakışlarının bir diziye koyuşuyla bağlıdır. Ahi Evran'ın mukemmel adı Şeyh Nasırıddın Abul Hakoyık Mehmut bin Ahmet al Huyudır. Bundan belliki, o aslında Azerbaycan'ın Huy kasabasından olduğunu anlayacağız. Anadolu fetih edilmeden önce bu topraklar selcukilerin askerleri toplanan bir merkez idi. "KeramatıAhi Evran" adındeki eserde ve bazıAhi şecerenamelerinde Ahi Evran'ın 93 yıl hayat surduğu hakında yazılmıştır. Buna göre, 659 (1261) öldürüldüğü dikkata alınırsa, onun 566 (1171) yılında dünyaya geldiği anlaşılır. Konya'ya yazılmış mektüplerden birinde 596 (1199) yılında Herat'a Fahrıddın Razi'in hizmetinde olduğundan haber verilir".

İşte bu yıl ve seneler dikkata alınırsa, Pehlivan Muhmut Puryarvalı'nın boşuna o devirde yetişmiş javanmardlar akımının yönetici olmadığını anlayacağız. Menevi bakımdan Necmiddin Kubra ruhaniyetinden ders almış va Kubra'ın "nefes çocuğu" olan Pehlivan Mehmut kendisinde ahilik mesleğinin parlak örneğini göstermiştir. Bununla birlikte, Nevai tezkiresinde başka deliller de varki, onlarda Türkiye'deki Ahi Evran ve Herazm'deki Pehlivan Mehmut mesleklrinin aynen bir kaynaktan, pınardan azıklandığını açıklıyor. Bu pınarın ilk esasları, kökü Herazmşahlar devletine bağlanır. Belli ki, Fehriddin Razi aynen Herazmşah Alouddun Kaykubat'ın müşaviri olmuş ve yukarıda belirtildiği gibi, Ahi Evran da Fehriddin Razi'in hizmetinde olmuş.

Şunu da vurgulamak gerekirki, şimdi Herazm merkezi Urgenç'te Fehriddin Razi adındaki temel medrese faaliyet göstermekte. Makalenin devamında aşağıdekileri okuruz: "Ahi Evran'in çocukluğu ve ilk tehsil devresi memleketi olan Azerbaycan'da geçmiştir. Gençliginde Horasan ve Maveraunnahr'e giderek oradaki büyük ustatlardan ders almıştır. En çok da Es'ari kelamci Fehriddin-i Razi'den (606/1209) yararlanmıştır. 601(12004) yılında veya bir ikki yıl öncesinda Bag'dat'ta bulunmuştur. Orada Razi'nin talebelerinden Şeyh Evhaduddin ile tanışmış. Ahi Evran, Evhaduddin ile tanıştıktan sonra ona bağlı olarak ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Velhasıl, hocasının vasıtasıyla Halife en-Nasir li-Dinden futuvvet shalvorini giymish.

Nevayi Milli Parkında Ali Şîr Nevâyî Heykeli (Taşkent)

MEHBUBÜ'L-KULUB'DA MANEVİ VELADET MESELESİ

Dr. Zulayha RAHMANOVA *

Mümtaz edebiyatın amaç ve görevlerini tarafsızca ve tam olarak belirlemek için manevî veladetin, yani doğumun anlamını kapsamlı bir biçimde anlamak gerekmektedir. Zira, Doğu irfanî edebiatının ana amacı kâmil insanı dünyaya getirmektir. Din ve tasavvuf ülkülerinden beslenen edebiyatın da ana amacı eğitimdir. Ali Şir Nevaî icadında da manevî ve ruhanîveladet ana konu edinmiştir. Özellikle, şairin hayati ve icadi dersleri ve edinimlerinin yekünü olan *Mahbubü'l-Kulub* eseri ruh necatı için en gerekli olan düşünce ve görüşler, fenâ aleminden bekâ saltanatına yolculuk için en faydalı nesihatlar, sabit hulase (sonuç)lardan oluşmaktadır. Yazar, eserinin çeşitli bölümlerinde nesfin temizlenmesi, kalp sakinliği için gerekli olan eğitim hakkında söz yürütmektedir. İnsan, şüphesiz *sair ün-nas*tır. Onun seyri *Elest* bezminden başlanır ve sınav için dünyaya getirilir. Bunun ilk sebepçisi baba ve annedir, yani ebeveyndir. Manen yeniden doğumun ise belirli etkenleri bulunur. Bunlar *Mehbubü'l-Kulub* eserinde etraflıca açıklanmıştır. Özellikle, eserin ikinci kısmı doğrudan doğru baştan sonuna kadar nefsin eğitimi olan tarikat ilmine adanmıştır. İnsanın manevî veladeti, Allah'ın lütfü merhemetiyle birlikte belli bir üstadın eğitim kanatı altında geçer. Bu konuda Nevaî şöyle der: "*Pişe-i salikke pir zarur erkaniga ademizad vucüt mülkidin hane perdazdur. Ve edem kişveriğe sefersazdur. Bu sefer mahsus sanga ve manga emes, ya hususiyet kılğannı kişi şahu gedağa demes. Her kim edem nihanhanesiden vucüt ancumanığa kadam urubtur ve bekâsız aramgahda bir nefes olturubtur, yene kaytıb asli vatanğa ezm etmek kerek ve kaydın kelibdur yene ul yan ketmek kerek. Ölümdin güzir yoktur ve hiç kişige ul mehlekide destgir yok. Bes, anıng yarağıda bolmak zarurdur ve barur esababın tüzetmek çaresiz suretdur. Ul sefer esbabı salih a'maldur ve hemide hisal. Ve anıng zikri inçi kısmda tefsil ve tertib bile rakamğa keldi ve meşrüh bitildi*"[61].

Навоий А. МАТ. 14-том. – Тошкент: Фан, 1998, – Б. 117.

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü

Ruhsal veladette mürşidi kâmilin yeri benzersizdir. Nevaî onlara özgü fezilet ve hisletleri de etraflıca beyan etmiştir. Sonuçta onların simâsı eserde parlak bir biçimde gövdelenmiştir. Mürşitler müridi sadece Marifet heybetiyle kendilerine boyun eğdirmişlerdir. O yüzden irşâd görevini şariat, tarikat, hakikat bilimlerinden vakıf olan arifler kendi sorumuluğuna alırlar. "*Müderrrisler zikrinde*" bölümünde Nevaî onlara şöyle açıklama sunmuştur: "*Alim kerek kim, müttaki bolsa ve âgâh ve eytüri kala Allah ve kala Resulullah.*

Her ne eytür bolsa Hüdavü Resuldın,
Andın song olsa müctehidü evliya sözi.
Andın kişi ne eşitür ve yaki örgenür,
Bolsa Hüda sözi, yok ise Müstafa sözi[62].

Düşünürler şairin telkininde eğitim Hakk veya Peygamber s.a.v. sözlerinden ırak olmamalıdır, görüşündeler. Çünkü yeniden tekrar doğmak Yaradan Bir-u Bar'ı (Tek ve Var olanı) tanımaktır. O yüzden Allah dini ve bu dini destürül-emele dönüştüren usul ve erkanlar ile manevî veladet olur. Meşayihlerin dedikleri gibi, ilm ya Kuran, ya Hadis, ya "bilmem" demektir. Nevaî için mürşid sadece işiten, okuyup öğrenen bilimler hakkında değil, belki kendi istikametinde olan yolu hakkında söylemesi lazımdır, çünkü o tarikat şeyhidir. İşte o zaman müritlere feyz ve fütüh ulaşır. Amaç ve meslekde yanlışlık olmayacaktır.

Ruhşinas sıfatıyla Nevaî kâmil eğitimde büyük tehlike ve ulu afetlerin göz diktiği bu azim yoldan hâdi yönetmezse, mürşid yoldan geçirmezse asla amaca ulaşılmayacağını tekrar ve tekrar vurgulamıştır.

Kendi kendince menzile yetiştim diyenler nefsine düşkün ve şeytana maskaradır diyen Nevaî bu görüşünü şöyle tanımlar: "*Bu maksudğa bir vasite bolmay yetmek mümkin emes ve mürşidi rehana-i bolmay bir unıng yetgenidin kişi demes. Müridni maksadğa yetkerüçi Hakdur vasite-i pir ve salikni metlubka koşuldurğuçı hem Hakdur ve vesile hem Pir*"[63]. Demek, nefs tezkiyesinde *hakkal yakiyn* makamına ulaştıran mutlak mürşit Hakk'tır, vasite ve vesile ise Pir'dir. Bu yollarda mirşid kılavuzluğu olmadan ve onun denetiminden geçmeden adım atmak bu sonu olmayan sergardanlıktır, boşunadır.

Навоий А. МАТ. 14-том. – Тошкент: Фан, 1998, – Б. 22.
Навоий А. МАТ. 14-том. – Тошкент: Фан, 1998, – Б. 117.

Tasavvufî eser ve tezkirelerde ruhanî hayatta sâlikin nefs derecelerine basamak basamak yükselmesinde esas merheleler gösterilmiştir. Tarikat uygulamalı süreç olduğu için onlara "haller" ve "makamlar" adı verilmiştir. Onların sayısı sınırsız olduğu itiraf ediliyorsa da, arasından on tanesi esas temeller olarak belirlenmiştir. Ve On Usul (Usul-i Eşere) en yaygın olanı sayılmıştır. Bunu Kübraşinas bilim adamı Suleyman Gökbulut "Tasavvufta on esas" (Usulü'l-Eşere" şerhleri") nam kitabında şöylece açıklamaktadır: "*Mütasavvıflar onlu tesnife bu kadar önem vermelerini şöyle açıklarlar: Kuran-ı Kerimdeki bir ayette "Musa ile otuz gece vaadlaştık. Sonra onu yine on (gece) ile doldurduk. Böylece Rabbinin kırk gece diye belirlediği vaktı kemale erdi*" (Araf 7, 142) *diyerek Hazreti Musa ile bağlı "on gün" tabiri görülmektedir. Burada onun manevî temizlenme ve kâmilliğe doğru gitmekte olduğuna ima edilmektedir*"[64]. O yüzden ehl-i tasavvuf, özellikle, Necmiddn Kübra hazretleri *seyr-i sülük*ün temel kurallarını on esasta toplamıştır. "Usulü'l-Eşere"de tarikattaki on temel: Tövbe, Zühd, Allah'a tevekkül, Kanaat, Üzlet, Daimî zikir, Teveccüh, Sabr, Murakaba, Riza'dır. Nevaî ise bu on temeli şu tarzda adlandırmaktadır: Tövbe, Zühd, Tevekkül, Kanaat, Sabr, Tevazü ve edeb, Zikr, Teveccüh, Riza, Aşk. Gerçekten de Nevaî hazretleri ikinci bölümde sâlik için merheleleri birer tertiple rakamlama yapar, açık, aydın, etraflıca şerhleme (açıklama) getirir. Onun her bilimsel açıklaması Doğu edebiyatına özgü gelenek, yani on ibretli hikaye sunmakla yine de derin ve etkili bir şekil kazanmaktır. Şunu vurgulamak gerekir ki, bu gibi manevî yolculuk sonucunda hür, ruhen yenilmez bir şahsiyetin ortaya çıkışı onun adı geçen eserinde tam bir esasa oturtulmuştur. Nevaî'ye göre, ruhsal veladette ilk merhele tövbedir. O yüzden eserinin ilk bölümünde tövbenin *nefs-i emmare*den yükselişindeki önemini dile getirilmektedir. Tövbe, zühd kapılarının açılmasına neden oluşturması şüphesizdir. Çünkü tövbeden kendi nasibini alan yolcu dünyavî isteklerinden vaz geçecektir. Bulhevslik mevti insanı azadlığa kavuşturur. Manevî veladetteki amaçlardan biri hür insanı ortaya çıkarmaktır. Böyle olduğu taktirde insan kalbi nedenler kalkacaktır. Her vakaada müsebbip Allah Taala'dır.

Kalp hastalığında sâlik için esas tedavilerden yine biri nefsi

Suleyman Gokbulut . Tasavufta on asos. Insan yayinlari. – Istanbul: 2010. – S. 23.

murakabaya meşgul eden Zikrdir. Tasavvıf ilminde nefsin yedi derecesi gösterilirken her makamda mürid zâkir görüntüsünde belli bir virdi tekrar etmektedir. Bu nefs-i emmareden başlanan riyazet *nefs-i safiye*de son bulur. Nevaî bu rutbeyi "*zakir mezkurde na-bud ve yok bolmakdur*" diye açıklar. Meşayihlerin dedikleri gibi, Sofiler isim ile değil, müsemma (isim sahibi) ile meşgul olmuşlardır. Ve bu sır hayret ve hakikatlaları aşikar etmemek önemli şartlardan biri olduğu ayrıca vurgulanmıştır. Ama insan sadece Hakikat meyini içmekle makamdan makama yükselmesine vurgu yapılırken sahip merhele hayretinden kendini kaybederek, edindiği durağı amaç menzilinin sonu sanarak, geri kalan marifetlerden habersiz kalmaması vurgulanır. Tarikat bu bir haldır,- durumdur. Halin beyanı sadece ima ile gerçekleştirilmesi lazım gelir, eğer natik (sözcü) veya dinleyici rumuz ve timsalları anlamıyorsa, o zaman onu "süküt darağacı"na asmak gerekir. Nevaî terbiye, eğitim sürecinde bu gibi nazik taraflarına önem vererek Hoca Abdullah Ensarî (kudise sırruhu) dilinden bu durumu şöyle açıklar: *Ul tekellümğekim Mensur dem urdu, men hem dem urdum. Ul aşikar etti, men yaşurdrum. Men kim yaşurdum, tacdarlığ menkarib boldı. Ul aşikar etti, darğa tac bolmaklık nasib boldı. Ul henüz ham erdi ve bu me'nidin huruş kılurı bi-hengam erdi. Eşitgüçi ibâ etti ve anga yetti ve ulça yetti. Men ul sözni encumende izhar etermen ve izharıda israr ve tekrar etermen hiç kişi manga nime diye almas ve demes kim sözümning egerçi ma'nisi uldur, amma suvreti ul emes kim, suvret ehli suvretke nazar salurlar ve me'ni ehli menidin behre alurlar*"[65]. Sürerkli zikir yapma sonucunda nefs çirkinliklerinden kurtularak, letiflik başlar. Evvel kalp, sonra ruhta semavî seyir ihtiyacı doğar ki, bu mürşidin gözlemlemesinden gizli kalmaz. Dinmek bilmeyen mürebbîlik (üstadlık) ve kılavuzluğun imtiyazı işte budur.

Bilindiği gibi, Nevaî birçok tarikat nümeyendelerinin terciamai hal ve eserleriyle çok yakından tanış olmuştur. Ancak mutasavvıf Nevaî'nin tarikatın on temeli hakkındaki görüşü diğer birçok tasavvuf erkanlarının görüşlerinden biraz farklılık taşımaktadır. Bu onun Nakşibendîlik tarikatı temsilcisi olması ve ona yüklenen manevî göreviyle de bir kadar belirlenir. Necmiddin Kübra'nın "Usul-i

[65] Навоий А. МАТ. 14-том. – Тошкент, Фан, 1998, – Б. 61.

Eşere"sindeki "Üzlet" ve "Murakaba" yerine şair "Tevazi ve edeb", "Aşk" üzerine durur. Evvela, mühürdar, vezir, hakim, bir sözle anlatmak gerekirse, *Emirü'l-mukerreb* Nevaînin hayat yolunu gözlemlersek, onun kendi zamanında yüz veren her olayın direk veya dolaylı olarak faal katılımcısı olduğu anlaşılır. Diğer taraftan, üzlet, yani yalnızlığı ne kadar isterse istesin veya bedîî telkin yapsın, İnsanlık kederi üzerindeki sorumluluğu ona fakat kalp hilvetini savunmasına imkan verir. Zira, Necmiddin Kübra'nın vurguladığı gibi: "*Eğer insan yetiştiği makama gönülden bağlanırsa, bu makam ona perde ve engel olamaz. İlk halifeler menseb sahibi idiler, ama mensep onlar için hiç bir tarzda engel olamamıştır*"[66].

Sâlik yol başında cismen üzlet yaparsa da, gittikçe o Nekşibendilik tarikatındaki gibi "*dil be yar-u dest be kar*" makamında hilvetnişin olur ve kolayca halk arasında da Hakk ile birlikte olmayı becerir. Nevaî'nin kaydettiği temelde "Tevazi ve edeb"in yer alması da doğaldır. Bununla bereber, aşk tarikatın uygulamasında sâlik için irade ve cesaretin silahıdır. Her amaç şicaat, gayret, muhabbet aracılığıyla gerçekliğe kavuşur. Dünyavî işlerin de güzel intihası mihr (sıcak davranma), sevgi ile bağlantılıdır. Özellikle, tarikattda Aşksız ileri adım atmak oldukça güçtür. Aşk vadisindeki cununî sergardanlıksız marifet vadisi hayretlerine de yol yoktur. Aşk tüm tarikatlar için önemli görülmesi de bundandır.

Mahbubu'l-Kulub'un ikinci bölümünü mutasavvif gözüyle yorumlamak sadece tarıkatın mahiyetini anlamak imkanını verir, seyr-i sülükte güzel hallarla beraberlik oluşturarak bu ilme muhabbet uyandırır, hayatî mizânları belirlemede yakından yardım eder.

Sonuç olarak son eserlerinde Nevaî göz ünümüzde tarikatşinas sıfatıyla gövdelenmektedir. Yazar, eserin çeşitli bölümlerinde nefsin temizlenmesi, kalp sakinliği için gerekli olan eğitim hakkında söz etmektedir. *Mahbubu'l-Kulub*, Ruh'un ülvî aleme ait olduğunu, "*Sen bizim Rabbimizsin*" Elest ikrarını hatırlatan bir eserdir. Eser fenâ imtihanında nefsi ilkin tövbeye çağırır, növbetle aşk makamına yükselme, manevî veladet yolunu göstermeye çaba harcar.

Кубро Н. "Тасаввуфий ҳаёт". – Тошкент: Мовароуннахр, 2004. – Б. 50.

ALİ ŞİR NEVÂYİ'NİN MİZANÜ'L EVZAN ADLI ESERİNİN TÜRK ŞİİR ve MÜZİK KÜLTÜRÜNE KATKISI

Prof. Dr. Ali YAKICI

60 yıllık ömrünün ilk on yılı 15. yüzyılın ilk yarısında, elli yılını ise ikinci yarısında yaşayan Ali Şir Nevâyî, bir âlim için kısa kabul edilebilecek bu yıllar içinde çeşitli tür ve konularda pek çok eser vermiştir. Nevâyî,, özellikle klasik Çağatay edebiyatının kuruluşu ve gelişmesinde büyük ve önemli rol oynamıştır. Fars edebiyatından önemli ölçüde etkilendiği görülen Ali Şir Nevâyî, çeşitli türlerde Farsça yazılan eserleri orijinalliğine zarar vermeden yeniden Türkçe yazmaya muvaffak olmuş, müşterek kültüre dayanan Orta Asya Türk/ Türkistan edebiyatını, milli ruh ve milli zevkle klasik bir seviyeye ulaştırmayı başarmıştır.

Agâh Sırrı Levend'e göre Nizameddin Ali Şir Nevâyî, yalnız Orta Asya Türklüğü ve yetiştiği 15. yüzyılın değil, bütün Türk edebiyatının en büyük şahsiyetlerinden biridir. Nevâyî,, şairliği, sanatı, kişiliği, hayırseverliği, insanlığı, dürüstlüğü, bilgisi, anlayışı ve eserleriyle kendi çağında ün kazandığı gibi, Fars dilinin edebi dil olarak yaygın olduğu bir çevrede Türk dilinin zenginliğini göstermek için Muhametü'l-Lügateyn başta olmak üzere eserleriyle milliyet bilincine erişmiş bir şair olarak yükselmiş ve kendisinden sonra gelen şairler üzerindeki etkisiyle Türk edebiyatı tarihindeki önemli yerini almayı hak etmiştir" (Levend, 1965: 254-255).

Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinden bazılarının Türkiye Türkçesine aktaran/ kazandıran Kemal Eraslan ise; klasik Çağatay edebiyatının meydana getirilmesinde Nevâyî'nin seçkin bir yerinin olduğunu belirtmektedir. Divan, tarih, mesnevi, tezkire, dil, musiki, aruz gibi tür ve konularda otuz kadar irili-ufaklı eser vermesi; onun büyük ve velud bir sanatkar olduğunu, geniş kültürünü ve zamanının ilimlerine vakıf olduğunu açıkça göstermektedir. Ali Şir Nevâyî bu bakımdan devrinin

olduğu kadar Türk sanat ve fikir hayatının da en mühim şahsiyetidir. Denilebilir ki, Nevâyî kadar geniş bir tesir sahası olan ve mensup olduğu edebiyatın kuruluş ve gelişmesinde hizmeti bulunan bir başka şahsiyete rastlamak mümkün değildir." (Ali Şir Nevâyî, 1993: X-XI).

Sekiz farklı konuda kaleme aldığı otuz kadar eserinden beşini divanları, beşini hamsesi, altısını dini-ahlaki eserleri, üçünü dil ve edebiyat eserleri, üçünü tarihi eserler, üçünü biyografik eserler, ikisini tezkireler, ikisini ise vakfiyye ve münşeat gibi belgeler oluşturmaktadır.

Bunlar arasında "dil ve edebiyat eserleri" içinde yer alan Mizanü'l-Evzan, Türkiye Türkçesiyle söylersek; Vezinlerin Terazisi, esas olarak şiirde Türkler için yeni bir ölçü olan aruzu tanıtmak, öğretmek ve Türkçeye en uygun biçimde kullanmanın yolların göstermek amacıyla ele alınmıştır.

İslâm'ın Türkler tarafından yaygın olarak kabulü ve İran ve Horasan'dan sonra başta Maveraünnehir olmak üzere Türk ülkelerine yayılmasıyla İslam kültürüyle birlikte aruz vezni de Türkler tarafından benimsenip kullanılmaya başlandı. Hece vezninin yanı sıra aruz vezni de Türkçeyle uyumlu hale getirilip geliştirildi. Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık gibi İslami dönemin ilk eserleri, aruzun Türkler tarafından kısa zamanda benimsenip kullanıldığının açık göstergeleridir. İşte Mizanü'l-Evzan, Türk şiir ve edebiyatındaki bu değişme ve gelişmeler sonucunda yazılmış vezin, tür ve şiir bilgisi kitabıdır.

Aruz vezninin esaslarını öğretmek amacıyla 15. Yüzyılda Anadolu sahasında Ali Şir Nevâyî'den daha önce yazılan kitaplar bulunmaktadır. Buna örnek olarak Amasyalı Alaeddin Ali'nin aruzla ilgili risalesi örnek olarak verilebilir. Aruzu esas almakla birlikte 15. yüzyılda aruzla meydana getirilen türler ve bunların vezin kalıpları üzerinde tanıtıcı ve öğretici bilgiler veren önemli bir kaynak eser olarak Mizanü'l-Evzan'ın olduğu söylenebilir.

Mizanü'l-Evzan'ı Türkiye Türkçesine kazandıran Prof. Dr.Kemal Eraslan olmuştur. Eraslan'ın bu çalışması, Prof.dr.Hamza Zülfikar tarafından incelenmiş, Türk Dil Kurumu'nca da Ali Şir Nevayi

eserleri külliyatının 14. sırada yer alan eseri olarak yayımlanarak Türkoloji âlemi ve bilim dünyasıyla buluşturulmuştur (Ali Şir Nevâyî, 1993: XVI+198 s).

Bu kitabın yayınından sonra bilim dünyası, vezin, tür, şekil ve şiir bilgisi çalışmalarının önemli bir kaynağı olarak Mizanü'l-Evzan'dan yararlanmaya başlamıştır.

Daha önce yapılan çalışmada bu eser doğrudan görülemediği için, dolaylı bir biçimde adından söz edilmekteydi. "Halk Şiirinde Türkü" adlı çalışmamda Kemal Eraslan tarafından Türkiye Türkçesine kazandırılan Mizanü'l-Evzan yani Vezinlerin Terazisi adlı bu eserden görerek ve okuyarak istifade eden şanslı kişilerden biriyim (Yakıcı, 2007: 37-38).

Halk Şiirinde Türkü adlı bu çalışmamda, "türkü" teriminden söz eden ve "türkü" hakkında bilgi veren ilk eser olarak gördüğüm Ali Şir Nevâyî'nin Mizanü'l-Evzan adlı eserinden hareketle oluşturduğum malumat bilim dünyası ve alanın araştırmacıları için önem arz etmektedir:

Türkü terimi ilk defa 15. yüzyılda Doğu Türkistan'da aruz vezniyle yazılmış ve özel bir ezgiyle söylenmiş ürünler için kullanılmıştır.

Türkü teriminden söz eden ve bugün için bilinen ilk yazılı kaynak 15. Yüzyılın ünlü dil ve edebiyatçısı Ali Şir Nevâyî'ye aittir. Ali Şir Nevâyî, Mizanü'l-evzan (Vezinlerin Terazisi) adlı eserinde "Türkî" terimine yer vermektedir:

"*Ve yine bir şarkı türüdür ki ona Türkî denmektedir. O haddinden fazla beğenilen ve ruha ferahlık veren zevk u safaya düşkün kimselere faydalı ve meclisleri süsleyici bir şarkı türüdür. Şöyle ki; bu türü güzel söyleyen kimseleri sultanlar himaye eder. Türkî-guy lakabı ile meşhurdurlar"* (Yakıcı, 2007: 38)

Nevâyi'nin verdiği bilgiye göre türkü, haddinden fazla hoşa giden duygulandıran ezgili bir türdür.

,"*Aruzun remeli müsemmeni mahzuf (Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün) vezniyle yazılıp bestelenir. Türk halk edebiyatında yer alan*

Türkü ise Hece vezninin on birli ölçüsüyle yazılıp bestelenir. Türkü koşma şeklinde dörtlükler halinde olabildiği gibi değişik şekillerde de olabilir. Türkülerin değişik ezgili şekilleri " Varsağı, Kayabaşı, Bozlak, Kerem" gibi adlarla anılır. Türkü bestelemeye "türkü yakmak" denir" (Yakıcı, 2007: 38).

Zeki Velidi Togan, Mîzânü'l-Evzân'ın, 898/1492 tarihinden sonra)yazıldığını belirtmektedir. Aruz hakkında toplu bilgiler vermek üzere Ali Şir Nevâyî tarafından kaleme alınan bu üç bölümlük eserde, sırasıyla teknik bir mesele olarak zihaf, bahirler ve taktî' konuları üzerinde durulmakta, rubâî vezinlerinden sonra tuyuğ, koşuk, türkî, çenge, arazvârî, muhabbetnâme gibi millî şekilleri ele alınmaktadır. Eser, 1949 yılında Taşkent'te, Özbekistan Fenler Akademisi tarafından yayımlanmıştır" (Togan, 1942:355).

Mîzânü'l-Evzân'ın yazarı Ali Şir Nevâyî, bu eseriyle musikiye olan aşinalığını da belirginleştirmektedir. Sultan Hüseyin Baykara Herât'ı aldıktan sonra yakın arkadaşı Nevâi'yi yanına çağırmıştır. Herat'ın alınışından bir ay kadar sonra buraya gelen Nevâi, Sultan Hüseyin'e ünlü "Hilâliyye" kâsidesini sunmuştur. Nevâî, sadece şiir yazmakla kalmamış, mûsikîde de iyi şeyler bestelemiştir. İyi bir edîp, iyi bir şair ve iyi bir mûsikişinâs olarak kabul görmüştür. Güzel nakışları ve güzel peşrevleri vardır. O, müzik alanında üstadının Hâce Yusuf Burhan olduğunu belirtmiştir (Ali Sîr Nevâyî, 1995: 46)

Müzik tarihi araştırıcıları, 15.-16. yüzyıllarda Türk müziğini etkileyen iki müzik mektebine işaret ederler: Bunlardan biri Tebrîz, diğeri Herât Müzik Mektebidir. Tebriz mektebinin en önemli temsilcisi Abdülkâdir Merâgî'dir. İkinci önemli okul olan Herât Mûsikî Mektebinin önemli temsilcisi ise Ali Şir Nevâî'dir. Ali Şir Nevâî ile Herât Musikî Mektebi Doğu Türklerinin müzikte ileri gittikleri bir dönem olarak görülmektedir. Ali Şîr Nevâî, yaşadığı ve sarayda etkili olduğu dönemlerde müzisyenleri korumuş ve desteklemiştir. Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî'nin özel ilgisi sebebiyle 15. yüzyılda Türk müziği de önemli bir yere gelmiştir (Togan, 81: 89).

Sonuç olarak denilebilir ki; Ali Şir Nevâi, yalnız Türk dili için önemli eserler vermekle kalmamış, Türk kültürü, Türk edebiyatı ve Türk müziği için de saygın eserlere imza atmıştır. Biz Nevâî'nin bu eserlerine bakıp onları değerlendirdiğimizde Türk kültürü, Türk müziği Türk dili ve edebiyatının varlığını sürdürmesinde önemli etkisi olan Kaşgarlı Mahmutları, Ahmet Yesevileri, Farabi'leri, İbni Sina'ları, Yunus Emreleri görürüz. İşte bu eserlerinden biri de Mizanü'l-Evzan'dır.

KAYNAKÇA

Ali Sîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis, Haz. Komisyon, Atatürk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, 1995, s.46. 81 Zeki Velidi Togan, "Ali

Ali-Şir Nevâyî (1993), *Mîzanü'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)*, Haz. Kemal Eraslan, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Levend, A. Sırrı (1965), *Ali Şir Nevâyî, Hayatı Sanatı Kişiliği I*, Ankara.

Togan, Zeki Velidi (1981),

Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul: Enderun Yayınevi.

Togan, Zeki Velidi (1942), "Ali Şîr Nevai", İslâm Ansiklopedisi, Istanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.

Yakıcı, Ali (2007), *Halk Şiirinde Türkü/ Tanım-Tasnif-İnceleme-Metin*, Ankara: Akçağ Yayınları.

İKİNCİ BÖLÜM
ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN ESERLERİ VE ESERLERİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN BAKÜ'DEKİ ANITI

HAYRETÜ'L-EBRÂR'DA TASAVVUFÎ UNSURLARDAN ÖRNEKLER

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL*

Ali Şir Nevâî'nin Hayretü'l-Ebrâr adlı eseri, onun beş mesnevisinden ilkidir. **Eser, 3987 beyitten** oluşan bir **Nasihat-nâme türündedir.** Bu sebeple eser, **Dini-Tasavvufi Türk Edebiyatı**'nın ilk nazım türlerinden olan **'Besmele-nâme ile aşlar.**

Bilindiği gibi tarih boyunca mutasavvıf ve Divan şâirleri müstakil eserlerinin başında özellikle de mesnevilerde bir tertip hususiyeti gibi veya bir gelenek olarak alınabilecek şekilde ***Besmele tefsirleri ile kitaplarına*** başlamaktadırlar. Veya her mutasavvıf şâir, mutlaka işe '*besmele'* ile başlarcasına, bu konuda müstakil eserinin bir köşesine ***besmele*** ile ilgili tefsirlerde bulunarak kitabını yazar. Bu şâirler daha çok *Besmele*'yi meydana getiren harfler üzerinde de durmaktadırlar. Bunlardan **Ahmed Yesevi, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre, Kaygusuz Abdal, Taşlıcalı Yahya, Dedem Korkut, Süleyman Çelebi ve Ali Şir Nevâi'**…vb'lerini söyleyebiliriz.

Ayrıca konumuz itibariyle**, Ali Şir Nevai** de **ilk Mesnevi'si** olan **Hayretü'l-Ebrâr'ın girişinin ilk mısrasını da** بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ 'ile başlamıştır. Şâir, ilk önce 'Besmele'yi bir ipe benzetir, ikinci mısrasında da bu ipe pek çok '*Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adını ifade eden bu harfler ipliğe dizilmiş inci taneleri dizilmiş gibidir*' *şeklinde* **ifade eder. O,** Besmele'nin oluşumunu sağlayan harflerin anlamlarını ise şöyle anlamlandırmaktadır.

Sin'i:	1. Timsahın sırtındaki bıçkıdır. 2. Selamet yolunun süsüdür. Saadet yüzünün aynasıdır.
Mim'i,	1. Yol ağzına yatmış ve ağzını açmış yılan 2. Hedefe doğru yol almış, bu duraktaki Çeşme başıdır.
Üç elif ile üç lâm'ı	1. Altı yönden keskin kılıç çekip kavga çıkarmak 2. Her elif'in yeri cân içinde, karanlığı aydınlatan ise mumdur.
He'lerin üçü	Öldürmede mahir olup, süngü ucu gibi her biri kan dökücüdür.
Re'ler	Yakın olmayı gösterir ki, sonsuz zararları olan bir yakınlık,
He'si	Öldürme ustası ve kalbe saplan süngü gibidir,
Nun	Halkı korkutmak için yayı gerilmiş, ekip biçmek için orak gibi,
Ya	Düşmanlara korku salan nida, noktaları yol üstündeki taşlar,
Noktalar:	Yol üzerindeki taşlar değil de sanki kesik başlardır.
Mim'ler	Düğüm üstüne düğüm geçmiş zırhtır. Bu harflerin ifade ettiği özellikler inkâr edenler içindir. Salih imanla inananlar içince bu harfler müjdenin, selatin, zaferin, hükümranlığın, cennetin simgesidir

Müteakip mısralarında hem 'besmele'nin faziletleri üzerinde durur, hem de 'Besmele'nin her harfi için beyit ya da beyitler yazarak devam eder

Novai, 50 beyitlik Besmele'ye ayrılan bölümün sonunda 'Yolun güzellik ve zorluklarından dolayı gam yeme**, '*Bismillah' de ve yola çık'*** der.

İlerleyen beyitlerde 'Tanrı'ya hamd'tan sonra Münacaat, Na't ve **"iman"** ile **"islam**" dan bahseder.

MÜNACAAT ile mesnevi devam eder. Özellikle **Birinci münacatında:** Allah'ın ebedî ve ezelî oluşuna vurgu yapıldıktan sonra hiçbir şey yaratılmadan evvel sadece Allah'ın var olduğu anlatılır. Daha sonra zuhur etmeyi dileyen Allah, alemleri yaratır. Bu alemlerde her şeyin üstünde insanı yaratmıştır. Yalnız insan olan onun gizli hazinelerini bulabilir.

İkinci münacat: Evrendeki bütün varlığın kaynağı olan Allah insanın sığınacağı tek rahmet kapısıdır.

Üçüncü münacat: İsyana düşenlerin kıyamet günüde yaşayacaklarının anlatıldığı ve Allah'tan bağış dilendiği bölümdür.

Dördüncü münacat: Allah'ın sonsuz lütfunun vurgulandığı bölümdür.

NA'T

Birinci Na't: Hz. Muhammed'in ruhunun ve nurunun yaratılışına değinilir. Çünkükü Levh-i mahfuz'da ilk yaratılan ruh Hz. Muhammed, Dünyaya ilk gelen yaratılan insan ve peygamber ise Hz. Adem'dir ancak bütün canlılardan en önce yaratılan Hz. Muahmmed'dir.

İkinci Na't: Hz. Peygamber'in doğumundan peygamberliğine kadar olan süreyi anlatan bölümdür.

Üçüncü Na't: Hz. Peygamber'in ümmiliğinin anlatıldığı bölümdür.

Dördüncü na't: Hz. Peygamber'in Allah'ın emirlerini iletmeye başlayınca ona karşı gelenler ve destek olanların anlatıldığı bölümdür. Hz. Peygamber'in en büyük destekçisinin Hz. Ali olduğu vurgulanır.

Beşinci Na't: Miraç gecesinin anlatıldığı bölümdür.

NEVÂİ, ESRİNE 'AMENTÜ VE İSLÂM'IN BEŞ HÜKMÜ' ile devam eder. O,

Birinci makalesinde: İman sahibi olmak için önce insan olmak gerektir. İnsan olan haddini bilir ve kurallarına göre iş yapar. Sadece konuşmak insanı insan yapmaz. İyi ile kötü, cahil ile bilgin ayırt

edilmelidir. İman için insanda **sabır, şükür ve haya** bulunmalıdır. Bu hususlar ile insan, 'İslâm'ın **itikâdi hükümlerinden olan Amentü'nün (şeriatın) altı** şartını yerine getirir:

1. *Allah'ın varlığına inanmak.*
2. *Meleklere inanmak*
3. *Kitaplara inanmak*
4. *Peygamberlere inanmak*
5. *Kıyamet gününe inanmak*
6. *Kadere (hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine) inanmak*

İnsan son nefesinde imanla can vermek istiyorsa bu altı hükmü yerine getirmelidir.

İkinci makale (İslam'ın beş hükmü hakkında):

a. İslam'ı benimseyen Allah'ın birliğini (**Kelime-i Şahadeti)** kabul edendir. Bunlar selamet yolunu tutup kurtuluşa erenlerdir. Allah'ın birliğini kabul edip Hz. Muhammed'i elçisi kabul ederek Müslüman olmanın ilk şartıdır.

b. İkincisi kalbi ve bedeni temizleyip **namaz** kılmaktır.

c. Üçüncüsü zekât vermektir. Malın gerçek sahibi olan kişi kırkta birini zekât olarak vermelidir. Zekât vermeye her zaman hazır olan sekiz kişi vardır: Elinde olanı veren, gönlüne fakirlik ve yokluğu hazine bilen, gönülde para kaygısı taşımayan, birini yitirip birini gizlemeyen, bulduğu hazineyi evine götürmeden dağıtan, eline geçene gizlemeden dağıtan, hazine de bulsa bağışlayıcı olanlar.

d. Dördüncüsü oruçtur. Oruç ceza değil, karşılığı Allah tarafından verilecek olan müjdedir. Oruç sadece aç kalmak değil, her organın sadece kendi işiyle meşgul olması yasaklananlara karşı uğraş içinde olmasıdır.

e. Beşincisi hacca gitmektir. Bu mutluluğa erenler iki türlüdür: **birincisi** zengin ve mevki sahibi olanlar, **ikincisi yokluğu zenginlik** sayarak aşk ile yola düşenlerdir. Bunlardan **ikincisi birinci gruba üstün** tutulmuştur. Buna delil olarak **İbrahim Ethem ve Rabia-yı Adeviyye** gösterilmiştir. İbrahim Ethem hac yolunda he adımda **bir**

iki rekât namaz kılarak on dört yılda Mekke'ye ulaşır ancak **Beytü'l-haram'**ın yerinde olmadığını görür. Bu nedir diye Allah'a seslenince yaşlı bir kadının çölü geçemeyeceğini anladığında **Kabe'**nin onun ayaklarına gittiği cevabını alır. **İbrahim, Rabia'**ya bunun hikmetini sorar. **Rabia**'da ona sadece yürüyüp namaz kıldın, bense hep dua edip niyazda bulundum, sen namaz ve riya ile bu sonucu aldın bense **niyaz ve yokluk** diyerek cevaplar.

DÖRDÜNCÜ MAKALE (*Tarikat hırkası giyen riyakârlar hakkında):*

Bu makalede tarikat hırkası giyen riyakârları ele alınmaktadır. Bu sahtekârlar, kılıktan kılığa girerler ve zikir altında gürültüden başka bir şey yapmamaktadır. Hırka sahtekârlık ipleriyle örülüdür. Yama gibi cepleri para doldurmak içindir ve ipliği yalandan iğnesi şeytan bıyığıdır. Başlıklarındaki kıvrımlar eğrilikten başka bir şey değildir. Elindeki asası hile evinin direğidir. **Asanın** ucundaki iri taş kâfirin kadehi, **tesbihi** ise papaz kuşağıdır. **Sakalı,** keçi sakalı gibi gülünçtür. Etrafındakilere, yolu cehennem olan bir yolu gösterir. **Günah** işlemek için sığındığı yerin adı **mabet veya tekke** koymuştur. Tekkenin içi hilekârlık ile renklenmiş, riyakârlık ile kokulanmıştır. Çeşit çeşit sütunlara sahip olan mescidini de kıble yanlıştır.

Şeyh, şeytanın söylediğini tekrar eden, insanları etrafında toplayıp yanlış yola sevk eden biridir. Makam ve mevki adına aşırı derecede gösteriş sergilerler ki *ülkenin sultanı ve komutanı* ondan haberdar olsun. O kadar yaramaz insanlardır ki cehennem ateşi onlardan azap çeker. Oysa gerçek inanlar ne cehennem ateşi korkusu ne de cennete gitme arzusu taşır. Onlar sadece Allah'ı arzu eder.

YEDİCİ MAKALE (Kanaat): İnsan için gerçek zenginlik, **KANAATKÂR** olmaktır. Altın, gümüşün insana kazandırdığı şeyler kaybolur, ama kanaatin kazandırdıkları kaybolmaz. Kanaatin insana kazandırdığı manevi değer, bütün maddi değerlerden üstündür. Bu nedenle kanaatkâr derviş, tamahkâr şahtan yeğdir. Kanaatkâr insan kimseye ihtiyaç duymaz. Dünyevi gösteriş unsurları insanı ancak yorar.

Karun, Cem ve Feridun malını mülkünü bırakıp gitmiştir. İnsanı ölümsüz yapan malı değil karşılıksız yaptığı **iyiliklerdir**.

Nevâyî, kanaat ile ilgili düşüncelerini bir hikâye ile destekler. Fars ülkesinden iki arkadaş **Çin ülkesine** doğru yola çıkar. Bunlardan **biri kendi tok gözlü**, **diğeri ise tamahkârdır**. Yolda giderken bir hazineye işaret eden taşa rastlarlar. Taşta yazılanları okuduktan sonra tamahkâr olan hırsla taşın dibini kazmaya başlar. Tok gözlü olan ise benim hazinem kanaattir diyerek yola devam eder. Sabaha karşı bir şehre ulaşır. Şehre halkın gireceği pek çok yol vardır ama şehre giren ilk olur. Birden bir kalabalık tarafından karşılanır. Meğer, şah öldüğü zaman şehre giren ilk kişiye taç ve mühür vererek şah yapmak şehrin geleneği imiş. Tamahkâr arkadaşı ise taşın diğer tarafında "**Tamahkâr her zaman dünyada zahmettedir.**" yazısıyla karşılaşır.

SEKİZİNCİ MAKALE (VEFA): Bütün evrende bütün cevherlerden daha parlak bir şey varsa o da vefadır. Vefa temiz insanlarda bulunur. Felek vefalı kişilere cefa verir ama bu onları vefalı olmaktan alıkoymaz. Bir insana gerektiğinde canını teslim edeceği, derdini paylaşacağı vefalı bir dost gereklidir.

DOKUZUNCU MAKALE (AŞK ATEŞİ): Feleklerin yaratılma sebebi aştır ve bu nedenle yeryüzünde hayatın başladığı ilk sabah insan ruh şarabıyla sarhoş olmuştur. Bülbülün canında ateş yaktıran, onu ıstıraba düşüren, sanrını darmadağın eden ve yakan aştır. Aşk öyle bir ateştir ki dumanı ve kıvılcımında gökler ve yıldızlar oluşur. Akıl onun karşısında aciz kalır. Aşk gönülde yanar. Aşk fili bir karıncaya çevirecek güçtedir. Her aşığım diyen âşık olamaz, gerçek âşıklar sadık âşıklardır. Gerçek âşık dert çekerek yaşar. Benliğinden temizlenir, sararıp solar, gam yığınının altında kalır. Beli bükülmüş, bedeni dağlı, perişan ve sadece sevgilinin hayali ile yaşar.

Gönlüne aşk düşenlerin, sadık âşıkların yeri zahitlerin yanı değildir. Kendini selamette gören zahitler sürekli âşıklara melamet etse; cennet vadiyle aşk ateşini söndürür ise, aşk belasının çaresini bulsa; hırkayı tuzak edip beden kuşunu avlasa ve tespih taneleriyle o kuşu bağlasa yine de aşk sarhoşu ortaya çıkar.

ONUNCU MAKALE (DOĞRULUK): Doğru olan insan için dünya ters dönse bile ona korku yoktur. Ok düzdür, yer eğri olsa onun için bir önemi yoktur. Servi doğru olduğu için güzün yıkıcılığından etkilenmez. Eğri tel düzleşince ses çıkarır. Mısralar doğru olduğu için kalem onun önünde başını eğer. İnsan da doğru olursa makbuldür. İnsanı hem sözü hem de özü doğru olmalıdır. Felek tuzak kursa, doğru olana herkes düşman olsa bile kişi doğruluktan vazgeçmemelidir. Hz. Muhammed, doğruluğu ile anılır. Bu yüzden Müslüman olan yalan söylemez. Çünkü insanlar haberdar olmasa bile Allah haberdardır.

ON BİRİNCİ MAKALE (İLİM): Felek kötü işleri yüceltir ancak ilim peşinde koşanlar için bu durum caydırıcı olmamalıdır. İnsan, hiçbir menfaat gözetmeksizin ilim peşinde koşmalıdır. Makam, mevki, dünyevî işler için ilim sahibi olmak pisliğin üzerini ipekle örtmek gibidir. Kıyamet gününde bilgi ve amel ehli olanlar topladıklarını yanında götürebilir.

Nevâi, Hayreti'l-Ebrar'ın başında **GÖNÜL**den de bahsederken:

Ey ki köngül vasfı beyan eyleding
Sin bu köngülni ni güman eyleding

diye sorduktan sonra şöyle açıklıyor:

Köngül irür bülbül-i bustän-1 raz *Kuds harimide bolup cilve -saz*	*"Ayn- nezähetde bu a'zam cihan* *Barça cihän ehli köründi nihän*
Räyıba-i cennet-i a'la hem ol *Pertev-i muhah-1 tecellä hem ol*	*Ka'be ki alemning olup kıblesi* *Kadrı ok andak ki köngül ka'besi*
Salik ant 'ar-1 mu'alla didi *Sûfi an 'alem-i kübrä didi.*	

Yine **Hayretü'l-Ebrar'**daki "**hayret**" lerde, gönülün, adem karanlığında varlık sabahına geçip, mülk Alemi baharistanının türlü renkte çiçekleriyle ağaçlarını seyrederken, onların "***Kayyum-ı hakiki***" olan Tanrı'yı anmakda olduklarını görerek, dimağında hayret güllerinin açıldığını ve o güllerin kokusundan aklı gidip yıkıldığını: **ikinc**i "*hayret*" te, o hümayun kanatlı kuşun mülk alemi gülistanından melekut âlemi karanlığına uçup, o yüksek makamlardaki meşalelerin dilinde yine Hâlik'in zikri bulunduğunu görerek, hayretten bir âlemden başka

bir âleme vardığın ve kendinden geçtiğini; **üçüncü «hayret**" te, o deli divane misafirin, melekût álemi karanlığından beden mülkü şehrine indiğini ve o şehir halkının yine "**Kadir-i mutlak**"ı anmakta olduğunu görüp "**Hâce"**nin hayret denizinde şaşırdığını, düşünce ateşi dumanın göklere çıktığını, varlığı fani olup Hak'dan ona taze vücut ve "**şühûd**" eriştiğini, "**şem›-i baka»** ile gözü açılıp kendini anladığını tasavvufi bir deyişle anlatıyor.

Sonuç olarak söylemek gerekirse Nevâi, dini ve dünyayı, miskince bir tevekkülle bağlayan veya her şeyden elini eteğini, ayağını çeken birisi değildir. O, insan oğlunun hayatının idamesinde, dünya nimetlerinden karınca-kararınca yararlanmayı ve bu bağlamda da *'Allah'a olan kulluk borcunu'* yerine getirmeyi hedefler. Ona göre Allah yolunda yürümenin en önemli yollarından biri,

'Bilime, sanata önem vermek, adaletli davranmak, sevgi ve hoşgörüde öncü olmak, dünya için çalışmak ve üretmek, ahiret için de yarın emr-i Hakk var olacak düşüncesiyle Rabbı'na olan kulluk borcunu yerine getirmek olduğunun bilincince olmak' şeklinde inanan güçlü bir devlet adamı, kudretli bir mütefekkir, dünyevi ve uhrevî ilimlerle mücehhez bir âlimdir.

Bilindiği gibi Nevâi'nin Nevâi'nin genel anlamda dini-ahlakk eserleri;[67] ***Münacât, Çihil Hadis, nazmu'l-Cevâhir, Lisânu't-tayr, Sirâcü'l- Müslimin ve Mahbubu'l-kulûb***'tur. O, diğer eserlerinde de *dini-ahlaki fikirlerini* gerçek bir *Türk-İslâm mütefekkiri* olarak ortaya koymuştur.

Bu cümleden olarak diyebiliriz ki Nevai, dini bütün bir Müslüman, dinin emrettiği bütün emir ve nehilerini aynen yerine getirmeği amaç edinmiştir. Özellikle de **Vakfiye**'sinde, gönlündeki iki muradı açıklarken, İslâm'ın beş şartından dördünü yerine getirmekte olduğunu, fakat beşincisi olan '**Hac farizasını**' yerine getiremediği için üzüntüsünü de beyan etmekten kaçınmaz.

Nevai'ye göre insan, bütün hata ve sevabıyla görünen bir insandır. O, çalışmalarında gönlünce huzura kavuşan kişi oluşunu ***Ferâizü'l-Kiber'indeki Sâki-nâmesi****'nde de* Baykara için ifade ettiği öğüdü çok meşhurdur.

Bu bölüm, Agâh Sırrı Levend'i, **Ali Şir Nevâi**, Ankara 1965, C.1, s. 230-240 arasındaki metinlerden alınmıştır.

Tingri yadımı unutma bir dem Özni gayridin avutma bir dem Rahmetidin dagi bolma nevmid Gazalidın dağı vehm it cavid Mülkü kişver ilige dăd eyle 'Adl ile ikkisin ābād eyle	Tingri yadı çü sanga boldı hişar Dad ile adl ulus birle şi är Çün bular boldı özünni bös tut Her bahane bile könglüngni avut Bir nefes 'ayşdım olma gafil Ki cihän mülki irür bihäşıl

Nevâi, Hayretü'l-Ebrar'ın birinci ve ikinci bölümleri **"iman"** ile **"islam"** dan bahseder. Iman bahsinde şunları söylüyor:

Kim ki cihän ehlide insän irür Bil ki nişanı an iman irür Bes am insan atagal biriya Kim işidur sabr ile şükr ü haya. Böyle buyurdı Nebi-i Haşimi Kim bu üç imänning irür lazımı Bes an insän dimek olgay revā Kim işi iman bile tapġay neva	Ey ki sanga eyledim insänni şerh Imdi işit kim kilay imänmı şerh Altı durur şer de güya 'aded Her ni ki mü'minga kirek mu tekad Eylese bu altı bile ihtişär Altı cihetdin anga bolgay hisär Kim bu hisär olsa ang me'meni Oğrıdin eymen boluban mahzeni

diyerek bunları birer birer açıklıyor. Ayrıca İslâm bölümünde da '**İslâm'ın şartlarını**' birer birer açıklar ise:

Nevai'nin **akaid** ile ilgili eseri **Sirâcü'l-Müslimin'**dir. Şair bu konudaki iancını şöyle dile getirir:

Didim kim eyleyin bir nüsha mastür Ki bolgay din ü Islam öyi ma'mur Ni kim din ehliga bolgay zaruret Barı tutgay ani bilgenge süret Hem itgeymin burun qerh-i 'akayid Ki slim chliga birgey fevayid	Yana hem farz u hem vacib sünen hem Ni kim Rrız bolur yahşi yaman hem Ki din ehlining olgay dil-peziri Müselmänlık iside nägiziri Beyin kılgaymin andak rüşen ü pak Ki idrāk itkey anı hayl- Etrak

Nevâi'nin, dini heyecanla yazdığı iki eseri, **ÇİHİL HADİS** ve **NAZMÜ'L-CEVAHİR**'dir. **Çihil Hadis**, **Cami'**nin **Erbain Hadis'**inin çevirisidir.

Nazmü'l-Cevahir ise, **HZ. ALİ'**nin **Nesrü'l-Leal** adı verilen sözlerinin çevirisidir.

Nevaî'nin bu konu ile ilgili bir de mensur **Münacat**'ı vardır ki, Tanrı'ya gönülden yakarışıdır. Nevai'nin gerek mesnevilerinin başındaki **tevhit** ve **münacat'**lar ve **na'tl**arda, gerek divanlarında her harfin başındaki gazeller de bu candan inanışı açıkça görülür.

Nevâi, yine **Harretü'l-Ebrar**'da da "**hayret**"ler üzerinde durur. O, "hayret" te, deli divane misafirin, melekût âlemi karanlığından beden mülkü şehrine indiğini ve o şehir halkının yine "**Kadir- Nevai'i mutlak**"ı anmakta olduğunu görüp, varlığı fani olup Hakk'dan ona taze vücut ve "şühûd" eriştiğini, "*şem›-i baka*" ile gözünü açılıp kendini anladığını tasavvufi bir deyişle anlatıyor.

Nevâi, hemen hemen bütün eserlerinde özellikle de **Mahbûbü'l-Kulüb** adlı eserinde ahlâk ve karakterle ilgili düşüncelerini ortaya koyar. O, bu eserinde bir sosyolog, iyi ve kötü işlerden ve huylardan bahsederek dini ahlâk kurallarını anlatan bir ahlâkçı kişi ve bu konuda da atasözlerini çok iyi kullanarak insanlara çok faydalı birçok öğütlerde bulunur.

ALİ ŞİR NEVÂİ'LE İLGİLİ TÜRKİYE'DEKİ BAZI ÇALIŞMALAR ÜZERİNE

Prof. Dr. Nadirhan HASAN*

Ali Şir Nevâi'nin eserleri Anadolu, Rumeli, Azerbaycan, Irak, Kırım diyarlarından tâ Hindistan'daki Türk saraylarına, Akdeniz kıyılarından Kaşgar'a, Volga kıyılarından Macaristan'a kadar yaşayan Türkleri güçlü bir şekilde etkilemiştir.

Bu açıdan Ali Şir Nevâi, Türkistan mıntıkasının olmakla birlikte aynı zamanda Anadolu Türkiye'sinin de büyük şahsiyetidir. Zira, büyük düşünürün eşsiz ilmî ve edebî mirası, geçmişte Osmanlı dönemi şair ve yazarları tarafından okunduğu ve incelendiği için bugün de aynı şekilde değerini kaybetmemiştir.

Nitekim, Türkiye'de Ali Şir Nevâi üzerine birçok bilimsel çalışma yapıldı, tezler verildi, kitaplar hazırlandı, makaleler basıldı. Bu anlamda Fuad Köprülü, Ali Nihad Tarlan, Agah Sırrı Levend, Gönül Alpay, Mehmed Çavuşoğlu, Mustafa Arslan, Ahmed Caferoğlu, Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Tahir Özgör, Vahid Türk, Mustafa Canpolat, Deniz Ayşe Abik, Yusuf Çetindağ, Yusuf Altınışık, Günay Kut, Mustafa Esen, Mustafa Kaçalin gibi onlarca ilim adamının isimlerini sayabiliriz.

Türkiye'de Ali Şir Nevâi üzerine yapılan araştırmalar birkaç gruba ayrılabilir.

Birincisi, bu konuda yapılan bilimsel çalışmalar yani doktora tezleridir[68].

İkincisi, geçtiğimiz yüzyılda büyük şairin hemen hemen tüm

M.Sabir. Ali Şir Nevai, Hayretül-Ebrar, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1961; G.Alpay, Ali Şir Nevâyi'nin Birinci Divanı: Garâibü's-Sığar, Dokt. Tezi. İst. Üniv. 1965; K.Eraslan, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Dokt. tezi, İst. Üniv. 1969; S.Özçelik. Ali Şir Nevai, Mecalisü›n-Nefais, Gazi Üniv. Dokt. Tezi, 1981; M.Karaörs, Ali Şîr Nevâyi. Nevâdirü'ş-Şebâb, Dokt. Tezi, İst. Üniv. İstanbul 1985; K.Türkay, Ali Şîr Nevâî, Bedâyiü'l-Vasat, Dokt. Tezi, Ankara Üniv. 1988; H.Tören, Ali Şir Nevayi, Sedd-i İskenderi, İst. Üniv. Dokt. Tezi, 1990; G.Tural. Ali Şir Nevai. Seba'a-i Seyyare, Gazi Üniv. Dokt. Tezi, Ankara, 1993; Z.Ölmez, Ali Şîr Nevâyî, Mahbûbü'l-Kulûb, Hacettepe Üniv. Dokt. Tezi, 1993; A.D.Abik, Ali Şir Nevâyî'nin Risaleleri. Tarih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Tarih-i Mulûk-i Acem, Münşeat, Ankara Üniv. Dokt. Tezi 1993; Y.Altınışık, Ali Şîr Nevâyî'de Tasavvuf, Harran Üniv. Dokt. Tezi, Şanlıurfa 2002;

eserleri yayımlanmıştır[69]. Bu bağlamda, Türkçe dil kurumunun faaliyetleri takdire şayandır.

Üçüncü olarak, Ali Şir Nevâi'nin hayatı, eserleri, sanatsal meseleleri, dil özellikleri, Osmanlı şiirine etkisi, Türk dili ve kültürünün gelişimine yaptığı hizmetler, dönemi v.d. konularla ilgili birçok çalışma yapılmıştır[70].

Fuat Köprülü, "Ali Şir Nevâi" adlı kitapçığında (ve "Klasik Çağatay Dönemi" başlıklı araştırmasında) 14. yüzyılın ikinci yarısı Çağatay edebiyatını araştırırken, Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâi'nin dönemin parlak medeniyet inkişafı olduklarını, dolayısıyla bu dönemin Horasan ve Herat için altın bir dönem olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, ona göre, Ali Şir Nevâi'nin sadece Orta Asya Türklerinin büyük bir şairi değil, onun eserleri yüzlerce yıldır Türk dünyasının her yerinde, Anadolu ve Rumeli'de, Azerbaycan, İran ve Irak'ta, Kırım ve Volga boylarında, Türkmenler arasında, hatta Hindistan'daki Türk saraylarında okunmuştur. Fuzuli ve Nesimi dışında, Nevâi'nin ruhunun ezgileri Akdeniz kıyılarından Kaşgar'a, Volga kıyılarından Moğolistan'a kadar yayılan başka bir şair yoktur[71].

Bu noktada Agah Sırrı Levend'in çalışmasından bahsetmekte fayda var. Levend şairin yaşadığı dönem, hayatı, kültürel faaliyetleri, divanları, "Hamsa", sanatı ve kişiliği, Nevâi ve dili, Nevâi ve edebiyat, Nevâi ve Herat, şairin edebî çevresi, düşüncesi, karakteri, Nevâi ve

---

Ali Şîr Nevâyî, Muhakemetü'l-lugateyn. Haz. R.Işıtman, TDK. Ankara 1941; Ali Şîr Nevâyî. Hamse, III, Haz. A.S.Levend, Ankara 1967; Ali Şîr Nevâyî. Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemayimi'l-Fütüvve, Haz. K.Eraslan, İst. Üniv. Edeb. Fak. Yay., İstanbul 1979; Ali Şir Nevâyî, Mizânü 'l-Evzan, Haz. K.Eraslan, Ankara 1993; Ali Şir Nevayi. Ferhad ü Şirin: İnceleme–Metin. Haz. G.Alpay-Tekin. Ankara 1994; Ali Şir Nevayî, Lisânü't-tayr, Haz. M.Canpolat, Ankara 1995; Ali Şir Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâis, Haz. H.Ayan ve başk., Erzurum 1995; Ali Şir Nevâyî, Fevâyidü 'l-Kiber, Haz. Ö.Kaya, Ankara 1996; Ali Şir Nevâyî, Leyli vü Mecnun, Haz. Ü.Çelik, Ankara 1996; K.Türkay, Alî-Şîr Nevâyî: Bedayiu'l-Vasat, Ankara 2002; Alî Şîr Nevâyî, Garâ'ibü's-sıgar. Haz. G.Kut. Ankara 2003; Ali Şir Nevayi Hamsetü'l-Mütehayyirin, Haz. A.D.Abik, Ankara 2006; M.Karaörs, Nevadirü'ş Şebab, Ankara 2006;

A.N.Tarlan. Büyük Türk Şâiri Mir Ali Şir Nevâî, Bakû 1926; B.Atalay. Mirza Mehdi Mehmet Han, Seng-Lâh, Lugat-ı Nevâî, İstanbul 1950; B.Atalay. Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü, Ankara, 1972; İ.Kafesoğlu, Ali Şir Nevâî Devri Tarihine Bir Bakış, İstanbul 1962; Z.F.Fındıkoğlu, Ali Şir Nevai ve zamanımız, İstanbul 1962; F.K.Timurtaş, Ali Şir Nevâî'nin Türk Diline Hizmetleri, İstanbul 1962; Ali Şir Nevai. I-l V.Ankara 1965; F.Köprülü, Ali Şir Nevai, TTK, İstanbul 1941; A.N.Tarlan, Ali Şir Nevai hayatı ve eserleri, İstanbul 1962; A.S.Levend, Ali Şir Nevai hayatı, sanatı ve şahsiyeti, TTK, Ankara 1965; Çağatay Edebiyatı ve Ali Şir Nevai, İstanbul 1996.

F.Köprülü, Edebiyat Araştırmaları II, S. 138. F.Köprülü, «Ali Şir Nevâî», Edebiyat Araştırmaları II, s.431.

aşk, Nevâi'nin ün kazanması ve etkisi, Nevâi'nin eserlerine genel bakış ve yaklaşım gibi konuları araştırmıştır. Ayrıca Nevâi'nin bahsettiği eserleri, Nevâi eserlerinin sözlükleri ve Nevâi'nin bibliyografyasını kitabın sonuna eklemiştir.

Dördüncü olarak, "Meşhur kişiler", "Türk Edebiyat Tarihi", "Türk Dili Tarihi", "Türk Dünyası Kitabı", "Edebiyat Araştırmaları", "Türk Dünyası Ortak Edebiyatı" gibi birçok ilmî ve edebî eserde Nevâi'nin mübarek adı yer almıştır. Bununla birlikte "İslam Kamusu", "Türk Klasikleri", "Diyanet Vakfı İslam Kamusu", "Büyük Türk Klasikleri" gibi bilimsel, tarihi, edebi ve bibliyografik ansiklopedilerde Ali Şir Nevâi'nin hayatı ve eseriyle ilgili bilgilere geniş yer ayrılmıştır.

Beşincisi, Ali Şir Nevâi konusunda Türkiye basınında şairin hayatı ve çalışmalarından tutun da etki ve takipçilik konularına kadar yüzlerce farklı makale yayınlandı[72].

Ahmed Caferoğlu "Çağatay Türkçesi ve Nevâi" adlı makalesinde Nevâi'nin Türk dilinin gelişimi için verdiği mücadeleyi şöyle ifade etmiştir:

İ.Hakkı, Ali Şîr Nevâyî ve Çağatay Şuarası, Mektep, s. 1-7, İstanbul 1892; A.İnan, Mir Ali Şir Nevai, Varlık, İstanbul 1941, C.XI, sy.182, s.313-314; B.Atalay. Ali Şir Nevâî, Türk Dili-Belleten, II, 7-8 Mart 1941, 9-16; İ.H.Ertaylan, Amasya'da Bayezit Kütüphanesinde bulunan Divan-ı Mir Ali Şir Nevai, TDED, I, İstanbul, 1946, 39-47; Â.S.Levend. Türkiye Kitaplıklarında Nevâyî Yazmaları, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belletenı, 1958, 127-214; A.İnan, Ali Şir Nevai ve folklor, TFA, no. 182, s.3510-3511, 1964; Â.S.Levend. Ali Şir Nevâî, Türk Dili Dergisi, XV, 173, 1966, 285-291; M.F.Kırzıoğlu, Türk Dilini Sevme Bakımından Nevâi'nin Yeri, Türk Dili Dergisi, XV, 173, 1966, s.306-316; A.Caferoğlu, Çağatay Türkçesi ve Nevâyî, Türk Dili ve Edebiyatı dergisi. C.XI, sy. 3-4, 141-154; H.Dizdaroğlu, Nevâi'de Dil Bilinci, Türk Dili Dergisi, C.XV, sy.173, Şubat 1966, s.294; A.Dilaçar, Nevâi'nin Dil Anlayışı, a.g.e. s.302; K.Eraslan, Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Big Risalesi, Türkiyat Mecmuası, XVI (1971) İstanbul 1971, 89-110; O.F.Sertkaya, Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri I, TDED, XVIII, 1970, s.133-138; K.Eraslan, Ali Şîr Nevâyî'nin Halât-ı Pehlevan Muhammed Risalesi, Türkiyat Mecmuası, XIX, İstanbul, 1980, 99-164; G.Alpay. Ali Şir Nevaî'nin Ferhad ü Şirin Mesnevîsi Üzerindeki Etkiler. TDK-Belleten Dergisi TDAY-B 1970. Ankara 1989. s.155-167; T.Üzgör, Ali Şir Nevâî ve Fuzûlî Arasında Bazı Benzerlikler, MÜFEF Türklük Araştırmaları Dergisi/Âmil Çelebioğlu Armağanı, Yıl 1991-92, 7 (1993), 565-77; M.Karaörs, Nevâî'nin İkinci Divanı Nevâdirü'ş-Şebâb, Erciyes Üniv. Fen Edeb. Fak. Dergisi, 5 (1994), 219-30; K.Türkay, Nevai'nin Lügazları, TDAY Belleten, 1994, s.157-168; F.Özkan, Nevâî Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat, Bilig dergisi, 1 Bahar 1996, 198-243; A.D.Abik, Nevayi'de -p zarf fiilinin Bazı Yönleri, Bir, sy.9-10, s.27-39, İstanbul 1998; V.Türk. Ali Şir Nevaî'nin Münacatı, Ege Üniv. Türk Dili ve Edebiyatı dergisi, Üzbek Bayçura Özel Sayısı (2001) sy: 10; T.O.Seyhan, Ali Şir Nevayi – Sirâcü'l-Müslimîn-I, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.II, sy.4 (Aralık 2005), Ankara; A.D.Abik (1996), Ali Şir Nevâyî'nin Zübdetü't Tevarihi Üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara 1999, 1-6; S.E.Sol. Ali Şir Nevai'ye bağlı olarak anlatılan fıkralar. Millî Folklor dergisi, sy.64, s.44-51, Ankara 2004; Ö.Kaya. 'Alī Şīr Nevāyī'nin Divanları. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi (2007), 4/1: s.46-56; B.Ö.Nalbant. 'Alī Şīr Nevāyī'nin Dest-i Hattı: Türkçe Divanları Arasındaki Yeri. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi 2006, 3(1):57-63; M.Karaörs. Ali Şîr Nevâyi-I, Ege Üniv. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları dergisi, İzmir, Haziran 2009 sy.59;

"Ali Şir Nevâi Türkçenin en büyük hâmisi olarak her zaman Türkçede söz etmekten zevk alır, bu yolla Orta Asya civarındaki Türkçe mücadelesini sürdürmüştü"[73].

Kemal Eraslan "Büyük sosyolog veyahut kültür politikacımız Yusuf Has Hacip'ten ve büyük halkbilimci ve dilbilimcimiz Kaşgarlı Mahmud'dan sonra Ali Şir Nevâi'ye en büyük Türkolog ve kültür şahsiyetidir, diye bakmamız doğru olur" diye yazmaktadır[74].

Önder Göçgün ise Nevâi'nin o dönemdeki mevkiini "O dönemdeki Türk devleti, Nevâi zamanında "Herat medeniyeti" denilen büyük bir bilim, kültür ve sanat hazinesine erişti" şeklinde ifade etmektedir[75].

Altıncısı, "Türk Amacı", "Türk Dili ve Edebiyatı" ve "Türk Lehçeleri ve Edebiyatı" gibi dergilerin Ocak 1942, Şubat 1966 ve Haziran 1997 sayıları özel sayılar olarak Ali Şir Nevâi'ye ithaf edilmiştir[76].

Yedincisi, İstanbul, Ankara, Konya gibi büyükşehirlerde Ali Şir Nevâi konusunda onlarca sempozyum, panel ve konferanslar yapıldı[77].

Sekizinci olarak, Ali Şir Nevâi üzerine V.Bartold, Y.Bertels, A.Boldirev, A.Borovkov, S. Volin gibi Rus bilim adamları tarafından yapılan bir dizi çalışma Türkiye Türkçesine tercüme edilmiştir. [78]

Türkiye'de son dönemde Ali Şir Nevâi'nin Anadolu'ya etkisi konusundaki Yusuf Çetindağ'ın çalışmalarını özellikle belirtilmelidir.

A.Caferoğlu, «Çağatay Türkçesi ve Nevâyî», s.148.

K.Eraslan, «Ali Şîr Nevâyî'nin Halât-ı Pehlevan Muhammed Risalesi», s.99.

Ö.Göçgün, Eserlerinin ışığında fikri ve edebi hüviyeti ile Ali Şir Nevai, Bir, sy.9-10 1998, s.228.

A.Caferoğlu. "Mir Ali Şir Nevâî", (Nevâî'nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla),Türk Amacı, İstanbul, 1942,1, 6-11; Ahmet Caferoğlu. Nevaî'nin Türk Dilli "Hamse"si (Şubat 1966, C: XV, S: 173, s. 298-300 Ali Şir Nevaî Özel Sayısı Türk Dili ve EdebiyatI Dergisi) (27.11.2008); Türk Lehçeleri ve Edebiyatı dergisi, Ali Şir Nevayi özel sayısı, sy.13 Haziran 1997; A.Çelikbay, Türkiyeli âlimlerin araştırmaları ışığı altında Ali Şir Nevâî, Türk Lehçeleri ve Edebiyatı dergisi, Ali Şir Nevayi özel sayısı, sy.13 Haziran 1997, s.48-50;

Selçuk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enst., Ali Şir Nevai Sempozyumu, Konya, 3 Ocak 1992; Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri, 24-26 Eylül 2001, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2004;

W.Barthold. Mîr Ali Şîr Ve Siyasî Hayatı, çev. A.Caferoğlu, Ülkü Mecmuası, c. X, sy. 56-60, Ankara 1937-1938; E.Bertels, Ali Şir Nevai, Leyli ve Mecnun, çev. M.Bala, TM, X, 1951, 47-64; ---, Ali Şîr Nevâyî'nin Ferhad u Şirin'i, çev. R.Uygun, TDAY. Belleten, Ankara 1957, s.115-130; A.N.Boldırev, Çağdaşlarının Hikâyelerinde Nevâyî, çev. R.Uygun, TDAY. Belleten, Ankara 1956, s.197-237; A.K.Borovkov. Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevaî, çev. R.Uygun, TDAY. Belleten, Ankara 1954, s.56-96; S.L.Volin, Leningrad kitaplıklarındaki Nevai yazmaları hakkında, çev. R.Uygun, TDAY. Belleten, Ankara 1955, s.99-141;

Bu bağlamda Ali Şir Nevâi'nin hayatı, sanat, eserleri, Türk şiirindeki, Herat mektebindeki yeri, Nevâi'de şiir ve tenkid, Osmanlı edebiyatına etkisiyle ilgili eserleri kaleme almıştır[79].

Ali Şir Nevâi'nin birçok yazma ve matbu eserleri onun yaşadığı devirde ve daha sonraki dönemlerde başka ülkelere kadar ulaşmıştır. Bununla birlikte büyük sanatkârın eserleri ticaret kervanları, ilmi ve kültürel geziler, ziyaretler gibi sebeplerle Osmanlı Türk mıntıkasına da gelmiştir. Dolayısıyla bugün şairin birçok yazma ve matbu eserleri dünyanın birçok ülkelerindeki kütüphanelerde olduğu gibi Türkiye'deki kitaplıklarda da mevcut bulunmaktadır.

Ali Şir Nevâi eserlerini ana dili olan Türkçede yazdı ve Türkçeye önem verdi. Hem sanatı, hem Türkçeciliği, hem de Osmanlı şairlerine gösterdiği etkiden dolayı XVI y.y.den itibaren Ali Şir Nevâi'nin hayatı, eserleri ve uslübü hem Horasan ve Türkistan edebiyatçıları, hem de Osmanlı şair, yazar ve bilim adamları tarafından araştırılmaya başlamıştı. Hatta 16.yy.da Osmanlı şairleri arasında Ali Şir Nevâi eserlerini takip ederek, ona nazireler yazarak eser veren birçok şairler yetişmişlerdir. Neticede Türk edebiyatında Nevâi ekolü oluşmuştur.

Çağımızda Ali Şir Nevâi'nin hayatı ve eserleri hakkında hem dil, hem edebiyat, hem düşünce hem tarih alanlarında epeyce tetkikat ve araştırmalar yapılmıştır. Ancak buna rağmen Ali Şir Nevâi eserlerinin nüshaları, onların tavsif ve özelliklerine dair akademik çalışmalar yeterli seviyede değildir. Bunları nazar-ı dikkate alan meşhur Türk akademisyeni ve Ali Şir Nevâi hayranı merhum bilim adamı Agah Sırrı Levend, Ali Şir Nevâi'nin Türkiye kitaplıklarındaki yazma eserlerinin nüshalarını tek tek tespit etmiş ve "Türkiye Kitaplıklarındaki Nevâi Yazmaları" konulu çalışmasını ortaya koymuştur[80].

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Agah Sırrı Levent, Ali Şir Nevâi'nin Türk dili ve edebiyatının temel taşlarından biri ve önemlisi olduğunu, onun eserlerini geniş ve derinlemesine incelemeden Türk

Y.Çetindağ. Ali Şir Nevai'nin Osmanlı Şiirine Etkisi. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006; Y.Çetindağ, Ali Şir Nevâi: Hayatı, Sanatı, Eserleri, Kaynak yayınları, İstanbul 2011; Â.S.Levend. Türkiye Kitaplıklarında Nevâyî Yazmaları, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belletenı, 1958, 127-214; A.S.Levend, Ali Şir Nevai hayatı, sanatı ve şahsiyeti, TTK, Ankara 1965; Â.S.Levend. Ali Şir Nevâî, Türk Dili Dergisi, XV, 173, 1966, s.285-291;

edebiyatımızın gelişim sürecini tespit edemeyeceğimizi kaydetmiştir. Özellikle Türk edebiyatında ilk Hamse türü eserlerin Ali Şir Nevâi'ye ait olduğunu, onları derinlemesine tetkik etmeden Türk edebiyatındaki Mesnevi türünün gelişimini açıklayabilmemiz imkânsız olduğunu vurgulamıştır.

Bununla birlikte Ali Şir Nevâi'nin "Mecalis ün-Nefais" eserinin Türk tezkire geleneğinin en mühim örneği ve "Muhakemet ul-Lügateyn" eserinin de Türk dilbilimciliğinin en önemli numunesi olduğunu, bu eserleri bayrak gibi taşımamız gerektiğini söylemiştir. Bu ve bunun gibi hizmetlerinden dolayı Agah Sırrı Levent, Ali Şir Nevâi araştırmalarına önem vermiş, Türkiye kütüphanelerindeki Ali Şir Nevâi eserlerinin yazma nüshalarını tespit etmiş, ortaya koyduğu çalışmayla onların uzun listesini okuyucular hükmüne havale etmiştir.

Agah Sırrı Levent'ın yukarıda ismi geçen kapsamlı çalışması sayesinde yurtdışındaki uzmanlar Türkiye kütüphanelerinde bulunan Ali Şir Nevâi yazmalarından haberdar oldular. Bu yazmalarla tanışmak ve onları incelemek aynı zamanda Türk dünyası ülkeleri arasındaki ilmi, kültürel ve edebi ilişkilerin kuvvetlenmesine de önemli ölçüde katkı sağlayacaktır.

Agah Sırrı Levent'ın listesini sunduğu Ali Şir Nevâi'nin yazmaları aşağıdaki kitaplıklarda bulunmaktadır:

1. Külliyat. Topkapı Revan kütüphanesi. No: 808
2. Süleymaniye kütüphanesi. Fatih bölümü. No: 4056
3. Külliyat-ı devavin. Topkapı Revan kütüphanesi. No: 807.
4. İstanbul Üniv. ktp. Türkçe Yazmalar Bölümü. No: 5452 (müzede)
5. İstanbul Üniversitesi ktp. Türkçe Yazmalar Bölümü. No: 2001
6. Süleymaniye ktp. Fatih bölümü. No: 3886.
7. Konya Genel ktp. No: 6623.
8. Türk-İslam Müzesi ktp, No: 1946.
9. Türk-İslam Müzesi ktp, No: 2065.
10. Topkapı Revan ktp. No: 802.
11. Topkapı Revan ktp. No: 803.
12. Topkapı Revan ktp. No: 804.
13. Topkapı Revan ktp. No: 895.
14. Topkapı Revan ktp. No: 983.
15. İstanbul Üniversitesi ktp. Türkçe Yazmalar Bölümü. No: 5470.
16. Süleymaniye ktp. Fatih bölümü. No: 38867.
17. Süleymaniye ktp. Çl Abdullah. No: 295.
18. Ayasofya ktp. No: 3981
19. Nuruosmaniye No: 3880
20. Nuruosmaniye No: 3881
21. Millet Emiri ktp. No: 465.
22. Konya Koyunoğlu.
23. Topkapı Revan. No 805.
24. Ayasofya. No: 3980.
25. A.S.Levend özel ktp. Şahsi nüsha.
26. İst. Üniv. TY Bölümü. No: 1565.
27. İst. Üniv. TY Bölümü. No: 2794
28. İst. Üniv. TY Bölümü. No: 242
29. İst. Üniv. TY Bölümü. No: 3399
30. İst. Üniv. TY Bölümü. No: 3699
31. İst. Üniv. TY Bölümü. No: 5468
32. İst. Üniv. TY Bölümü. No: 5669
33. Bayezid ktp. No: 5691.
34. Bayezid ktp. No: 5757.
35. Süleymaniye Bağdadlı Vehbi, no: 1699.
36. Nuruosmaniye ktp. No: 3975.
37. Nuruosmaniye ktp. No: 3999.
38. Nuruosmaniye ktp. No: 4970.
39. Millet ktp. Hekimoğlu Ali Paşa, no: 640.
40. Üsküdar Selim Ağa ktp. Kemankeş, no: 454.
41. Konya Müze ihtisas ktp. No: 2423.
42. İst. Fahri Bilge ktp.
43. Türk-İslam Müzesi, no: 1952.
44. Nuruosmaniye ktp. No: 3850.
45. Topkapı Revan ktp. no: 809.
46. Topkapı Revan ktp. no: 810
47. Topkapı Hazine ktp. 802.
48. İst. Üniv. TY, no: 5451.
49. Süleymaniye ktp. Fatih, no: 3754.
50. Süleymaniye ktp. Fatih, no: 3755.
51. Süleymaniye ktp. Esad ef. No: 2578.
52. Ayasofya ktp, no: 3854.
53. Konya genel ktp. No: 6627.
54. İst. Üniv. TY, no: 1191.
55. İst. Üniv. TY, no: 3230
56. Süleymaniye ktp. Şehid Ali paşa, no: 2156.
57. Ayasofya ktp. No: 4334.
58. Amasya Bayezid ktp. 550/2.
59. İst. Üniv. TY, no: 2794.
60. İst. Üniv. TY, no: 1409.
61. İst. Üniv. TY, no: 4149.
62. Süleymaniye Esad paşa, no: 1441/2.
63. Süleymaniye Fatih, no: 3886.
64. Süleymaniye Aşir efendi, no: 41.
65. Ayasofya no: 3981.
66. Nuruosmaniye ktp. No: 4968.
67. Millet ktp. Emiri, manzum no: 807.
68. Süleymaniye ktp. Kılıç Ali paşa, no: 800/1.
69. Ayasofya ktp. No: 4334.
70. Süleymaniye ktp. Şehid Ali paşa, no: 1634.
71. İstanbul Arkeoloji Müzesi no: 178.
72. İst. Üniv. TY, no: 841.
73. Süleymaniye Fatih no: 4065.
74. Süleymaniye Esad ef. No: 1675.
75. Süleymaniye Kılıç Ali paşa, no: 800/2.
76. Bayezid Veliyuddin no: 2661.
77. Ayasofya ktp. No: 2045.
78. Millet, Emiri, Tarih, no: 779/1.
79. Millet, Carullah, no: 1573.
80. Ankara DTCF ktp. İsmail Saib efendi, no: 1/2286.
81. Ankara Genel ktp. No: 634.
82. İst. Üniv. TY, no: 5757.
83. Süleymaniye Esad ef. No: 1700.
84. Süleymaniye Lala İsmail no: 251.
85. Süleymaniye Lala İsmail no: 252.
86. Millet, Emiri, Tarih no: 779/2.
87. Süleymaniye, Fatih no: 3886.
88. Millet, Emiri, Tarih no: 779/3.
89. Millet, Hekimoğlu Ali Paşa no: 640.

Hasılı, 15. yüzyılda edebî etkileşme sonucunda temelleri atılan ve 19. yüzyılın ikinci yarısında yeniden canlanan bu süreç her geçen yıl gelişme göstermekte ve günümüzde de gelişmeye devam etmektedir.

Böylece, görüldüğü gibi yukarıdaki yazmalar arasından henüz incelenmeyenleri tek tek inceleyip ilim dünyasına tanıtmak, diğer yazmalarla karşılaştırmak, tez ve makaleler yazarak ortaya yeni-yeni çalışmalar çıkartmak mümkündür. Özellikle genç araştırıcılar bu eserlere eğilmeleri gerekmektedir.

Duşanbe'de Nevâyî ve Cami Heykeli

Y.E. BERTELS, BİLİMSEL NEVÂYÎ ÇALIŞMALARININ KURUCUSUDUR

Prof. Dr. I.K.MIRZAYEV*

İran araştırmaları bilim ve edebiyatı alanındaki temel araştırmalarıyla Rus ve dünya şarkiyat çalışmalarının gelişimine önemli katkılarda bulunan Profesör E.E.Bertels (1890-1957), Türk halkları kültür ve edebiyatı alanında da paha biçilmez bir bilimsel miras bırakmıştır. Şiir dünyasının padişahı, büyük ecdadımız Ali Şîr Nevâyî'nin hayatına ve eserine adanan monografileri, makaleleri ve incelemeleri değerini kaybetmemiştir. E.E.Bertels, kırk yıla yakın bilimsel faaliyeti boyunca sadece Ali Şîr Nevâyî'nin değil, Fuzuli, Nizami, Mahtumkuli gibi Türk edebiyatının temsilcilerinin de eserlerini ciddi bir şekilde incelemiş ve tanıtmıştır. Yüzyıllar boyunca iç, ekonomik ve politik alanlarda oluşan hemen hemen tüm gelenekler temelinde, karşılıklı bağımlılık içinde Doğu halklarının edebiyatını incelemesi dikkat çekicidir.

Fransa'lı M.Belen ve Rusya'lı M.Nikitsky hariç, tüm Batılı ve Rus oryantalistleri, Özbek edebi dilinin ve klasik edebiyatın kurucusu Ali Şîr Nevâyî'yi sadece Fars şiirinin çevirmeni ve taklitçisi olarak gördüler. E.E.Bertels bunu tüm dünyaya duyururken Fariduddin Attar'ın "Mantik ut-tayr"'ı ile Ali Şîr Nevâyî'nin "Lisan ut-tayr"'ını karşılaştırarak c'nin eşsiz bir şair ve yetenek sembolü olduğunu kanıtladı[81]. Şöyle yazıyor: "Nevâyî, "Kuş Dili"ne 63 hikaye içeriyor (toplam sayı, Attar'ınkinden çok daha az). Bunlardan sadece 12 tanesi Fars destanının ilgili hikayelerinin içeriğine yakındır. Geriye kalan 51 tanesi şairin haberidir. Sonuç olarak, toplam hikaye sayısının %81'i Nevâyî'nin saf yaratıcılığının ürünüdür. Bundan hareketle Fars ve Türk destanlarında ortak noktaların çok az olduğu söylenebilir."[82]

E.Rustamov'a göre, E.E.Bertels "Литература на персидском

Бертельс Е.Э. Навоий ва Аттор. Рус тилидан И.Мирзаев таржимаси. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2005. – 75 s.

Бертельс Е.Э. Неваи и Аттар // «Мир-Али-Шир», Л., 1928, S. Alıntı E.Rustamov'unki bkz: Наваи и Джами. М., 1965, S. 6.

языке в средней Азии" ("Orta Asya'da Farsça Edebiyati") adlı monografisinde, büyük miktarda olgusal materyale dayalı olarak, Rudaki, Ebu Şükür Belhi, Şahid Belhi, Dakiki, Firdevsi, Unsuri, Farruhi, Minuçihri, Hakkani, Nizami Gencevi, Emir Hüsrev Dehlevi, Fariduddin Attar, Sanai, Celaleddin Rumi, Hafız, Kemal Hocandi, Ali Şîr Nevâyî, Abdurahman Cami, Füzuli gibi Doğu şairlerinin eserlerinin karşılıklı bağımlılığını ve özgünlüğünü ustaca ortaya koymaktadır. Farsça yazılmış edebiyatın genel alanlarını da şöyle tanımlar:

1) Kafkasya (Arran, Şirvan, Türkistan, Ermenistan);

2) Orta Asya (Harezm, Buhara, Horasan, Fergana, Belh, Gazne);

3) İran (Fars İranı, Hazar Denizi, Fars, Hemedan, Seyistan);

4) Hindistan[83].

E.E. Bertels'e göre, Hakani veya Nizami'nin çalışmalarının özelliklerinin yalnızca Kafkasya'da gelişebileceği kesinlikle açıktır. Bu şairlerin yarattığı manzaralar ve yerli manzaralar da, tema seçimleri de ve hatta dilin bazı özellikleri de buna tanıklık eder. Aynı şekilde Emir Hüsrev'in eseri de Hindistan'ın Türk topraklarındaki karakteristik şartlarını yansıtmaktadır[84].

E.E. Bertels'in Fars-Tacik ve Türk edebiyatı etkileşimini nesnel olarak ele alan ilk kişilerden biri olması da dikkat çekicidir. E.E.Bertels'in Fars-Tacik ve Türk edebiyatı etkileşimini nesnel olarak ele alan ilk kişilerden biri olması da dikkat çekicidir. Bu konuda şöyle yazıyor: "Влиянию одно время склонны были придавать слишком большое значение, в результате чего творчество многих авторов в руках исследователя иногда распадалось на ряд влияний, как сложенный из кубиков домик. Об ошибочности такой "методики" говорили не раз. Но это указание было воспринято как требование полного отрицания возможности какого бы то ни было влияния. Вопроса этого последнее

Bkz: «Советское востоковедение», т. V, 1948, S. 199-228. 1955'te makale Almancaya çevrildi: E.E. Berthels, Die persische Literatur in Mittelasien, — «Mitteilungen des Instituts für Orientforschung», Bd III, Heft 2, Berlin, 1955, S. 180-221.

Aynı yerde, S. 202.

время старались не касаться, всячески его обходили. Однако отрицать
наличие тем, переходящих от народа к народу, можно лишь не считаясь
с реальным положением вещей, учитывать влияния безусловно необходимо, но, конечно, не нужно думать, что этот ключик может открыть
любой замок и что в этом весь смысл научной работы. Интересен не
самый факт заимствования, а причины его и в особенности те изменения,
которые заимствованный материал претерпел на новой почве”[85].

E.E.Bertels’in Ali Şîr Nevâyî’nin yaşamını ve çalışmalarını inceleme bilinci, İkinci Dünya Savaşı’nın korkunç anlarında bile durmadı. Şöyle yazıyor: “Bu satırların yazarı, Kasım 1941’de, Nevâyî’nin korkunç bombalar ve topçu ateşi altında yapılan çalışmalarına adanmış bir toplantıda bir konuşma yapmak zorunda kaldı. Toplantı, şiddetli hava darbeleriyle sarsılan binanın ikinci katında gerçekleşmesine rağmen, katılımcılardan hiçbiri salonu terk etmedi ve toplantı sona erdi”[86].

Bilimsel çalışmanın kalitesini öncelikle incelenen materyalin özgünlüğü ve güvenilirliği ile tanımlayan E.E.Bertels, metnin kalitesine dikkat etmiş ve hiçbir zaman eksik metinle çalışmamıştır. Bu nedenle henüz değerini kaybetmemiş birçok Farsça ve Türkçe metin üzerinde metinbilimsel araştırmalar yapmıştır.

1965 yılında, E.E.Bertels’in seçilmiş eserlerinin üçüncü cildi “Навои и Жами (“Nevâyî ve Cami”)” başlığı altında yayınlandı. Aşağıdaki konuları kapsar:

Бертельс Е. Э. К вопросу о филологической основе изучения восточных памятников // “Советское востоковедение”, №3, 1955, S. 15.
Aşağı bkz., S. 69.

1. Nevâyî:

1.1. Timurlular;

1.2. Herat;

1.3. Semerkand;

1.4. Hüseyin Baykara'nun tahta çıkması...

2. Cami:

I.

II.

III.

3. Makale ve eleştiriler

3.1. Leyli ve Mecnun.

3.2. Ali Şîr Nevâyî ve Doğu Edebiyatı.

3.3. Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin Batı Avrupa dillerine ilk çevirileri.

3.4. Nevâyî'nin dünya görüşü konusunda.

3.5. Ali Şîr Nevâyî'nin "Beş Destan"ının en eski el yazması.

3.6. Profesör A.T.Sa'di'nin "Nevâyî'nin Özbek klasik edebiyatı tarihinde yüksek bir aşama olarak çalışması" tezine eleştiri.

3.7. Büyük Özbek şairi.

3.8. M.T.Aybek tarafından düzenlenen makaleler koleksiyonu.

Elbette bir makale bağlamında, prof. E.E.Bertels'in Ali Şîr Nevâyî'nin hayatı ve eserleri üzerine yaptığı çalışma kısa olsa da üzerinde durmak mümkün değil. Bu yüzden aşağıda onun "Leyli ile Mecnun" yazısı hakkında kısa bir bilgi vermeye çalışacağız.

E.E.Bertels Leyli ve Mecnun'un trajik aşkının tarihi Araplar diyarında dokunduğunu, bazı Arap yazarları Mecnun'u gerçek bir kişi olarak kabul ettiklerini ve hatta ölüm tarihini (70/688) belirttiklerini, ancak İbn el-Kalbi (ö. 819)'nin, Mecnun'un asla var olmadığını yazdığını, kendisine atfedilen şiirlerin genç bir adam tarafından

yazıldığını ve bunun sonucunda bu şiirlerin çok geniş bir alanda çok popüler olduğunu asla kaydetmiştir. Mecnun'un tarihi ile ilgili rivayetlerde şu ana noktalar anlatılmaktadır.

Bertels, Mecnun tarihinin efsanelerini 9 konu etrafında özetler ve Arap edebiyatında Mecnun imajına ilginin çok yüksek olduğunu yazar.

Yazara göre Mecnun ile ilgili rivayetler Arapların Müslüman topraklarına sızmaları ile ilgili olup, destan olarak oluşumu Nizami Gencevi'ye atfedilmektedir. Makalede Bertels, Nizami Gencevi'nin bu destanı Şirvan Kralı Ahsatan ibn Manuçehra'nın emriyle yazdığına ve Nizami'nin Leyli ve Mecnun destanının yapısının aşağıdaki gibi olduğuna dikkat çekiyor. Önsöze göre, Mecnun'un babası zengin ve ünlü olacak ama çocuksuz olacak. Çocuk sahibi olması için Tanrı'ya yalvardı ve ona Kays adını verdi. Daha sonra aşk konusu, Kays'ın Mekke'ye gidip çöle kaçması, Leyla'nın müstakbel kocası İbn Salam konusu ve başkalar açıklanır.

Hüsrev destanını Aloviddin Muhammed Şah'a (1296-1316) adadı.

Makalenin ikinci bölümünde Nizami Gencevi ile Hüsrev Dehlavi'nin Leyli ve Mecnun destanları karşılaştırılmakta ve her birinin kendine göre avantaj ve dezavantajları bulunmaktadır. Yazar, bu destanları karşılaştırmanın çok ilginç sonuçlar verdiğini belirtiyor. Özellikle Emir Hüsrev'in destanı kolay okunması, dili Nizami'nin özlü dilinden çok daha sade olduğu ve basit görüntülerin ve karşılaştırmaların etkili kullanımı hakkında yazarken, destanın yapısı hakkında değerli içgörüler ifade ediyor ve şu sonuca varıyor: "Подводя итог, можно прийти к следующему заключению. Амир Хосров не понял глубины философской мысли Низами. Вводя изменения только для того, чтобы не повторяться, он разбил целостность его концепции. Единой линии неумолимого развития страсти, возрастающей от рокового стечения обстоятельств, уже нет. Сцепление событий носит случайный характер, и трагическая развязка не оправдана. Отпали и дидактические моменты, придававшие поэме Низами помимо художественного значения и высокую общественную и моральную ценность" [87].

Бертельс Е.Э. Неваи и Аттар // «Мир-Али-Шир», Л., 1928, S. 423.

Makalenin üçüncü bölümünde, Nevâyî'nin Leyli ve Mecnun destanını 1483'te yazdığı, Nizami ve Hüsrev destanlarını yakından tanıması ve bu nedenle onların eserlerine karşı tutumda bulunduğu, seleflerinden neler aldığı ve farklı bir yolu nasıl seçtiği hakkında ilginç bilgiler yer almaktadır. Ali Şîr Nevâyî'nin destanında Mecnun'un Leyli'ye olan aşkı bir dizi gerçekçi ayrıntıyla zenginleştirilmiştir. İşte Leyli'nin sıradan bir öğretmenin kızı olduğu; Leyli'yi gören Mecnun'un, çalıların arasına saklandığı ve çığlık attığı; Kays'ın ikinci görüşmede bayıldığı; Leyli'nin babası ona "Mecnun" ("Deli") diyerek hakaret ettiği; evden kaçan Mecnun'un deli gibi zincire vurulduğu; Leyli'nin, İbn Selam'la nişanlı olması ama kendisine bundan haber verilmediği; Mecnun'un Mekke'ye sürgünü; Mecnun'un ancak hacdan sonra şair olduğu ve kendini tamamen Leyli'nın aşkına adadığı; Leyli'nin yaşadığı sokakta bulduğu uyuz köpek sahnesi; babasının Mecnun'u eve geri götürdüğü ve onu Navfal'ın kızıyla evlendirmeye çalıştığı; Leyli'nın İbn Selam'ı öldürdüğü, evinden kaçtığı ve tesadüfen Mecnun ile karşılaştığı rivayet edilir.

Ali Şîr Nevâyî, "Leyli ve Mecnun"un son bölümünde önemli değişiklikler yapar. Yani Leyli'nin yeni öldüğü ve tüm sevdiklerinin ağladığı bir zamanda, hayattan ümidini kesmiş olan Mecnun ortaya çıkar ve Leyli'nın bedenine boyun eğer ve hayatından vazgecer.

E.E.Bertels "Leyli ile Mecnun" adlı makalesinde Ali Şîr Nevâyî'nin bölümlerini Nizami ve Hüsrev Dehlavi'nin destanlarının bölümleriyle karşılaştırır ve şu sonuçlara varır:

1. Nevâyî'nin geçmişle bağlantısı tartışılmaz.

2. Nevâyî, Nizami'ye daha çok hitap etti ve Hüsrev'den sadece iki bölüm alındı.

3. Nevâyî, kendisini "atalarının kalesinin etrafına bir bahçe oluşturmak" ile sınırlamamış, onları birbirinden güzel sahnelerle süslemiştir.

4. Nevâyî'nin yenilikleri Nizami'nin planını baltalar ("… разрушили план Низами").

5. Ali Şîr Nevâyî, ilahi aşkla değil, sıradan bir insanın duygularıyla ilgilenir. Bu nedenle Mecnun efsanesi Eski Asya (Передний Восток)

ile son derece alakalı olduğundan, evlilik gibi çok önemli bir konu kelimenin tam anlamıyla romana dönüştürülmüştür.

6. Ali Şîr Nevâyî, genç erkek ve kadınlarla rızaları olmadan evlenmenin saçma olduğunu kanıtlamak için birçok eski efsane kullandı.

E.E.Bertels, Nevâyî'nin yepyeni bir destan yazmak istiyorsa neden eski efsanelerden vazgeçmediğini kendisine sorduğunda, "Nazire söyleme Ortadoğu'da popülerdi" yanıtını verdi. Nazira'nın biraz orijinal olması gerekiyordu.

Bertels'e göre, nazire sanatının özünü anlamayan Avrupalı oryantalistler, Nevâyî'yi "çevirmen" olarak adlandırdılar ve buna dayanarak, büyük şairin eserlerini incelemenin gerekli olmadığını düşündüler. "Bu yaklaşımın ne kadar saçma olduğu hakkında konuşmaya gerek yok. Bu, Doğu'daki edebi sürecin tam olarak anlaşılmadığını ve hepsinden kötüsü, onu anlama konusundaki isteksizliği gösterir" [88].

Sonuç olarak, E.E.Bertels'in "Leyli ve Mecnun" makalesi, Ali Şîr Nevâyî'nin çalışmalarının özünün anlaşılmasında önemli bir rol oynamış ve karşılaştırmalı edebiyatın temel taşını oluşturmuştur. Tüm bilinçli yaşamını Ali Şîr Nevâyî'nin yaşamını ve çalışmalarını incelemeye adayan SSCB Bilimler Akademisi'nin ilgili üyesi, prof. E.E.Bertels de halkımızın büyük saygı ve ilgisini hak ettiğini vurgulamak istiyoruz. E.E.Bertels'in Nevâyî hakkındaki sözleri ona da uygulanabilir. E.E.Bertels üzerinde çalışıyoruz, ancak çok az çalışıyoruz, yalnızca şu ya da bu teorik sorunu kanıtlamak gerektiğinde çalışıyoruz. Bugün hoşgörülü Özbek halkının acil görevi, tıpkı E.E.Bertels'in Nevâyî'yi inceleyip yaydığı gibi, E.E.Bertels'i incelemek ve yaymak, adını devam ettirmektir.

KAYNAKÇA

1. Бертельс Е.Э. К вопросу о филологической основе изучения восточных памятников // "Советское востоковедение", №3, 1955, S. 15.

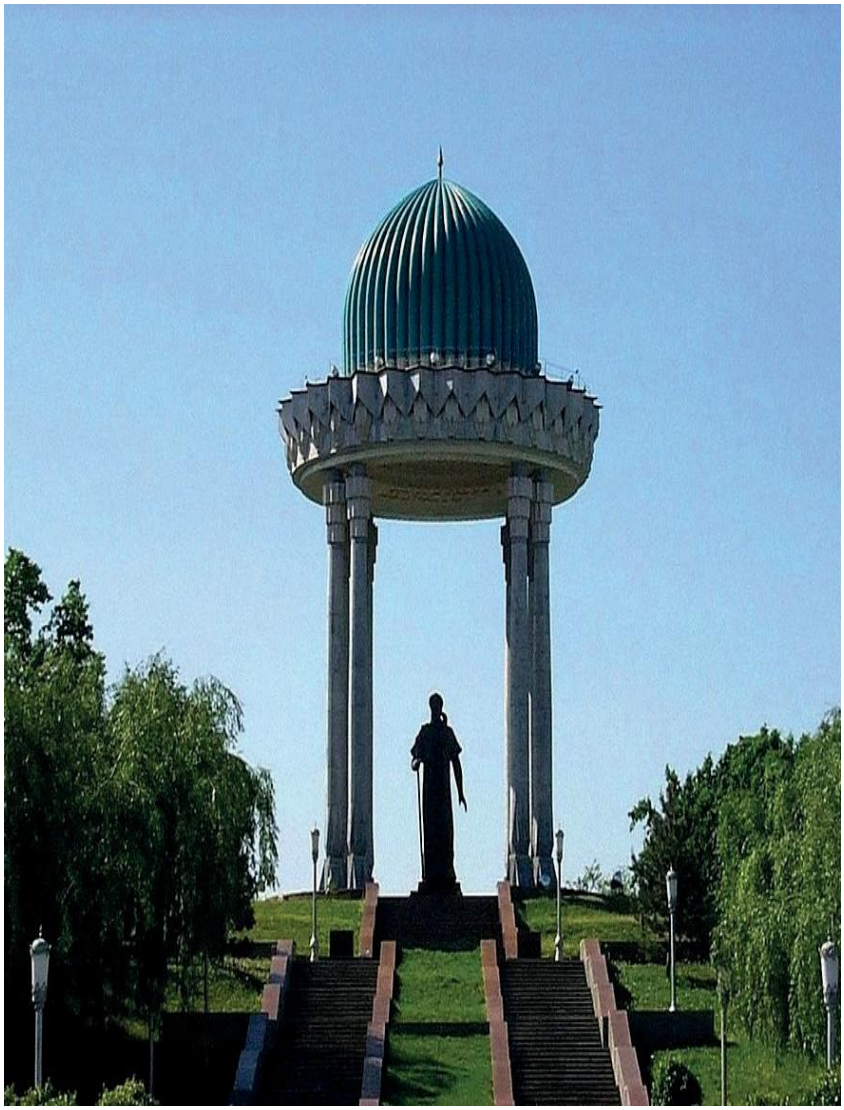
2. Бертельс Е.Э. Неваи и Аттар // «Мир-Али-Шир», Л., 1928, стр. 82. Alıntı E.Rustamov'unki bkz: Наваи и Джами. М., 1965, S. 6.

3. Бертельс Е.Э. Навоий ва Аттор. Рус тилидан И. Мирзаев таржимаси. – Тошкент: ***Ўзбекистон Миллий энциклопедияси,*** 2005. – 75 s.

4. ***Бертельс Е.Э. Навоий. Монография. Рус тилидан И.Мирзаев таржимаси. – Тошкент***: Тафаккур қаноти, 2015. – 356 s.

5. «Советское востоковедение», т. V, 1948, S. 199-228. 1955'te makale Almancaya çevrildi: Berthels E.E. Die persische Literatur in Mittelasien // «Mitteilungen des Instituts für Orientforschung», Bd III, Heft 2, Berlin, 1955, S. 180-221.

Бертельс Е.Э. Неваи и Аттар // «Мир-Али-Шир», Л., 1928, S. 431.

Alisher Navoiy Haykali - (Toshkent)
ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN TAŞKENT'TEKİ HEYKELİ

ALISHER NAVOIY TAZKIRASINING USMONIYLAR TAZKIRACHILIGIGA TA”SIRI VAULARNING BADIIY XUSUSIYATLARI

Doç.Dr. Gulnoz SATTOROVA *

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XV-XVI asrlarda yashagan Usmonli turk adabiyoti shoirlarining tazkirachilik mahoratlari, umumturkiy adabiyotda Alisher Navoiy boshlab bergan turkiy tazkirachilikning rivoji xususida so’z boradi. Shuningdek, Alisher Navoiyning “Majolis-un nafois” tazkirasi va Sahi Beyning “Hasht behisht” tazkiralaridagi uslub va badiiy jihatdan o’ziga xosliklar tavsif qilindi. Sahi Beyning o’z tazkirasida Navoiydan farqli o’laroq yaratagan yangiliklari, majlislardagi o’ziga xosliklar chuqur tahlil ostiga olindi. “Majolis-un nafois”ning tazkirachilik an’analaridagi o’rnini ko’rsatib berishga harakat qilindi. Navoiy va Sahiy Bey tazkiralaridagi o’xshash va farqli xususiyatlari ko’rsatildi.*

Turkiy dunyoga islom dini kirib kelgach, badiiy nasrda va nazmda misli ko’rilmagan yutuqlar qo’lga kiritildi. Arab adabiyotidagi badiiy janrlar bevosita turkiy adabiyotga ko’cha boshladi. Islom adabiyoti negizida hazrat Payg’ambar hayoti va faoliyatini qalamga olgan asarlar yaratildi. Musulmon dunyosida hadischilik an’anasi yuzaga keldi. Mumtoz adabiyotda tasavvuf yuksak pog’onaga ko’tarildi. Mutasavvuf shoirlarning vasfi ulug’langan, hayot yo’li va maslagi yoritilgan bir qator asarlar yozildi. XII asr oxiriga qadar arabcha til va uslubda davom etgan bu an’ana keyinig yillarda forsiy til an’analariga almashina boshladi. Tazkira nomini olgan bu janrdagi badiiy asarlar Navoiy boshchiligida turkiy adabiyotga ham kirib keldi. Turkiy tazkiralar til jihatidan farqlansa-da, badiiy uslubni o’zgartirmadi.

Tazkira keng ma’noda-tarix, tasavvuf, san’at sohasidagi voqea va shaxslar haqida esdalik ruhida yozilgan asardir. Uning eng qadimgi namunasi Abu Mansur as-Saolibiyning “Yatimat ud-dahr fi mahosini ahl al-asr” (“Zamona ahlining fazilatlari haqida yagona durdona”)

tazkirasidir. U o'sha davr, ya'ni XI asr Arab, Ajam, Movarounnahr, Xorazm va Xuroson adabiyoti haqida qimmatli ma'lumotlarni beradi.

XV asrga kelib turkiy adabiyotda ham ilk tazkira davri boshlandi. Bilamizki, turkiy tilda yozilgan ilk tazkira Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasidir. "Majolis un-nafois" turk va eron adabiyoti uchun birdek e'tiborga molik asardir. Unda Navoiyning qalami o'tkir adabiyotshunos olim sifatidagi qirralari yana bir bor namoyon bo'ldi. Navoiy o'z davri adabiy va madaniy hayotida ko'zga ko'ringan, she'r va shoirlikka ixlosi baland bo'lgan bir qator zotlar nomini tazkiraga jamladi. Shuningdek, maslagi adabiyot va she'riyatdan uzoq bo'lgan zotlarning ham havaskor shoir sifatida yozgan baytlarini qalamga oldi. Asarda o'zining adabiy-estetik qarashlarini, adabiy tur va janrlarga munosabatini, o'zidan oldingi salaflarning yutuqlari va kamchiliklarini mardona til bilan adabiy tanqidchi sifatida tahlil ostiga oldi, sharqda ma'lum va mashxur an'anaga aylangan ustoz-shogirdlik an'anasiga tayangan holda har bir shoir nomini zikr etishdan oldin unga yo'lboshchi bo'lgan usozlar nomini keltirishni joiz deb bildi. Tazkiraning muqaddima qismi an'anaviy hamd van ad bilan boshlanib unda "hazrati maliki allom"ning "kalomi mujiz nizomi" ya'ni Qur'oni karim, uning "Jabraili hujasta farjom vositasi bila xayr-ul-anom alayhissalavotu vassalamg'a" nozil bo'lishi bayoni keltirildi. O'ziga ustoz va munisi hamdam deb bilgan kishisi mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy nomi ham muqaddimaning o'zidayoq yuksak iltifot bilan tilga olindi. Uning "Bahoriston" asariga go'zal va latif baholar berdi. Sakkiz qismdan iborat bu asarning har bir qismi ravzai jannatga mengzaldi, uning shoirlarga atalgan yettinchi qismini Navoiy tom ma'nodagi tazkiradir deya e'tirof etadi.Bu bobni Jomiy shunday bezaganki, unga Chin nigorxonasining ham rashki keladi deya ta'rifladi. Unda Rudakiydan Navoiygacha bo'lgan 37ta shoirning vasfi berilganligi aytiladi. Asar muqaddimasi so'ngida Sultoni Sohibqiron ya'ni Sulton Husayn Boyqaroning "humoyun valodatlari zamonidin ro'zafzun davlatlari davronig'achakim, qiyomatg'acha barqaror va

olam inqirozig'acha poydor bo'lg'ay, ulcha faqir eshitibmen, ammo xizmatlarig'a yetmaymen va ulcha xizmatlarig'a yetibmen, ammo holo bu fano dor ul-g'ururidin baqo dor us-sururig'a intiqol qilibdurlar va ulcha holo bu farrux zamonda namoyandadurlar va ul hazrat zoti malakiy sifotig'a madh saroyandadurlar, jam' qililg'ay va har qaysining natoyiji tab'idin biror nima nishona yo'sunluq yozilg'ay. Chun bu maqsudg'a yetildi, oni sekiz qism etildi va har qismi nafis bir majlisg'a mavsum bo'ldi va majmu'ig'a "Majolis un-nafois" ot qo'yuldi"-deya tazkiraning yaratilishiga latif izoh beriladi. Navoiy tazkirani 1491-yilda ilk da'fa yozishga kirishgan va asar 1498-yilda to'la va mukammal holga keltirilgan. Unda Movarounnahr, Xuroson va Xorazmda yashab ijod qilgan jami 459 ta shoirning vasfi qalamga olingan.

Chig'atoy adabiyotida boshlangan bu tazkirachilik an'anasi Usmonlilar adabiyotiga ham bevosita kirib kela boshladi. Usmonli adabiyotida mustaqil biografiya kitobi sifatida qalamga olingan ilk namuna hazrat Jomiyning " Futuhun mujahiyidin fi tavorihi qulub-ul mushohidin" (1520) degan asardir. Asli arabchada "zikr etmoq" ma'nosini anglatgan bu so'z Usmonli turk adabiyotida keng ma'noda qo'llanila boshlandi. Moddiy va ma'naviy hayotning yuksalishiga sababchi bo'lgan har bir soha kishisining shaxsiy hayoti haqida so'z yurituvchi asarlar shu nom bilan ataldi. Masalan, shoirlar hayoti qalamga olinganlari Tazkirayi shuaro yoki Tazkirayi shuaron, avliyo, mutasavvuflar haqidagi tazkiralar Tazkirat ul-avliyo, hattotlar haqidagi tazkiralar Tazkirot ul-hattotin deyilgan.

Turk adabiyotida shoir tazkiralari maqomidagi 35 ta asar bor. Bularni xronologik tartibda shunday joylash mumkin:

	Tazkira muallifi	Tazkira nomi
1.	Sahiy Bey	“Hasht behisht”
2.	Latifiy	“Tazkirayi shuaro”
3.	Oshiq Chalabiy	“ Mashayir ush-shuaro”
4.	Hasan Chalabiy	“Tazkirat ush-shuaro”
5.	Ahdiy	“Gulshani shuaro”
6.	Bayoniy	“Tazkirayi shuaro”
7.	Ali	“Kunh-ul ahbor”ning “Tazkira” qismi
8.	Sodiqiy	“Majma’ ul-xavois”
9.	Riyoziy	“Riyoz ush-shuaro”
10.	Foiziy	“Zubdat ul-ash’or”
11.	Rizo	“Tazkirayi shuaro”
12.	Yumniy	“Tazkirayi shuaro”
13.	Osim	“Zayli zubdat ul-ash’or”
14.	Go’ftiy	“Tazkirat ush-shuaro”
15.	Mujib	“Tazkirayi shuaro”
16.	Safoiy	“Tazkirayi shuaro”
17.	Solim	“Tazkirayi shuaro”
18.	Balig’	“Nuhbat ul-osor li zayli zubdat ul-ash’or”
19.	Sofvat	“Nuhbat ul-osor li favoidi ul-ash’or”
20.	Romiz	“Odobi zurafo”
21.	Silohdorzoda	“Tazkirayi shuaro”
22.	Asror Dada	“Tazkirayi shuaroyi mavlaviya”
23.	Akif	“Mir’oti she’r”
24.	Shafqat	“Tazkirayi shuaro”
25.	Asad Afandi	“Bog’chai safo anduz”
26.	Orif Hikmat	“Tazkirayi shuaro”
27.	Fotin	“Xatimat ul-ash’or”
28.	Tavfiq	“Majmuai tarojim”
29.	Mehmet Tavfiq	“Kafilayi shuaro”
30.	Foiq Rashod	“Majmai shua’ro”
31.	Mehmed Sirojiddin	“Majmuai shuaro”
32.	Ali Amiriy	“Tazkirayi shuaroi Amid”
33.	Og’a Muhammad	“Riyoz ul-oshiqin”
34.	Mahmud Kamol Inal	“So’ngi asr turk shoirlari”
35.	Noil Tuman	“Tuhfai Noiliy”

Shoirlar tazkirasi sifatida dastlabki namuna esa Sahiy Bey tomonida yozilgan “Hasht behisht” tazkirasidir. Asli Edirnalik bo’lgan bu shoirning tavallud sanasi haqida aniq ma’lumotlarga ega emasmiz. Mustafo Isenning ilmiy maqolalariga asoslanib, uning vafoti sanasi 1548-49 yillar orasi deb taxminan qilinadi va sakson yoshlarda olamdan o’tganligi aytiladi. Asl maslagi kotiblik bo’lgan Sahi Bey buyuk shoir Najoti Bey bilan o’zaro ijodiy aloqada bo’lib turgan, ammo boshqa-boshqa shaharlarda go’zal lirik asarlar ham yaratdi. Anadolu adabiyotida ilk tazkira muallifi deya shuhrat qozongan shoir sohibi devon hamdir.

“Hasht behisht” tazkirasi 1538-yilda yaratilgan bo’lib, asar zamon podshosi Sulton Sulaymonga taqdim etilgan. Jami 241 shoir haqidagi ma’lumotlarni o’z ichiga olgan bu asar muqaddima, har biriga “behisht”-jannat nomi berilgan sakkiz qism va xotimadan iborat. Tazkiraning muqaddima qismida Sahiy Bey Allohga hamd, hazrat payg’ambarga salovot keltirgach tazkirani yozishdan o’z oldiga qo’ygan maqsadini bayon etadi va tazkira yozish an’analarida bevosita Hirot tazkirachilik maktabi namoyandalarining uslub va badiiy mahoratlaridan andaza olganligini, o’z tazkirasini Jomiyning sakkiz ravzaga ajratilgan “Bahoriston” asaridan, Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro”sidan va Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasidan ilhomlanib yozganligini aytadi. Har bir tabaqaning boshida ayni “Majolis un –nafois”dagiday qisqacha ochiqlama, ya’ni kirish so’z vazifasini o’tovchi tabaqa mazmuni beriladi. Sakkiz qismga ajarlgan bu tabaqalarda shoirlarning tasnifi xuddi Navoiydagi kabi tasvirlanadi

Navoiy o’z tazkirasining ilk majlisida o’zidan oldin yashab ijod etgan, yohud mulozamatlariga musharraf bo’lmagan shoirlar haqida yozadi. Bunda hazrat o’z tazkirasini “tabarruk qilmoq uchun” shayxlardan Mir Qosim Anvor zikri bilan boshlaganini aytadi. “Hasht behisht”ning ilk tabaqasi esa davron podshosi Sulton Sulaymon vasfiga bag’ishlanadi. Tazkiralardagu ko’zga ko’ringan ilk tavofut ham shundadir. Navoiy Sahiy Beydan farqli o’laroq Sulton Husayn Boyqaro madhini 8-majlisda beradi.

2-majlisda Navoiy bolaligi va yigitligi paytida suhbatlariga musharraf bo'lgan shoirlar haqida hikoya qiladi. Bu majlis mashxur tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy zikri bilan boshlanadi. Majlisda shoir o'zining tarbiyasi va ijodiy kamolotiga alohida ta'sir ko'rsatgan zotlar: Xoja Fazlulloh Abullays, Shayx Sadriddin Ravosiy, Kamol Turbatiy, Darvesh Mansur, Hofiz Ali Jomiy, Hoja Yusuf Burhonlar haqida ma'lumot beradi.

Sahiy Bey esa o'z tazkirasining 2-tabaqasida ilk usmoniy hukmdorlar tarixidan to kim Sulton Sulaymongacha bo'lgan davrdagi she'r va shoirlikka ixlosi baland bo'lgan podshoh va shahzodalar zikrini qalamga oladi. Jami 6 shoir vasfi beriladi.

"Majlis un-nafois"ning 3-majlisi o'z davri she'riyatiga ulkan xissa qo'shgan yuksak ta'bli ijodkorlar haqida bo'lib, majlis buyuk shoir Abdurahmon Jomiy zikri bilan ochiladi. Shuningdek, Amir Shayhim Suhayliy, Abdulloh Hotifiy, Osafiy Hiraviy, Zova Qozisi kabi "Xamsa" dostonlariga tatabbu' bitgan ijodkorlar, Sayfiy Buxoriy kabi muammo va aruz ilmiga doir risola bitgan ijodkor, Kamoliddin Binoiy, Gadoiy kabi sohibi devon shoirlar xususida aniq va lo'nda ma'lumotlar keltiriladi.

"Hasht behisht"ning 3-tabaqasida esa davlat mansablarida faoliyat yuritayotgan vazir, daftardor, qoziaskar, nishonchi va sanjaq beylarining nomlari zikr etiladi. Bu tabaqadagi shoirlarning soni asarning mavjud o'n sakkiz nusxasida 26 yoki 28 shoir deb ko'rsatiladi. Ular faqat nazmda qalam yurgazmoqlik bilangina cheklanib qolmasdan o'z qo'l ostidagi she'r va she'rxonlikka ixlosi bor bo'lgan shaxslarga homiylik ham qilganliklari aytiladi.

Har ikki tazkirada ham olim va shoirlar, zamon fozillari-she'rda mashxur bo'lmasalar-da, ammo ba'zan latif bayt aytuvchi ijodkorlar vasfi to'rtinchi bo'limda keladi. Sahiy Bey ularni "ulamo safidan bo'lganlar" deya tilga oladi va hazrat Payg'ambarimizning "Mening ummatimning ulamolari Bani Isroil payg'ambarlari kabidir" degan so'zlarini dastur ul-amal qilib, ulamolik rutbasi har nedan ham yuksak

bo’lganligi uchun ularni alohida taqabaga jam qilganini aytadi. Bu tabaqaga kirgan shoirlarning adadi yozma nusxalarning ayrimlarida 10 ayrimlaridai 18 shoir deb ko’rsatiladi.

Navoiy tazkirasining 5-majlisida Xurosonning “tab’i nazmi bor”mirzodalari tilga olinib, majlis Davlatshoh Samarqandiy ta’rifi bilan boshlanadi. Sahiy Beyda esa 5-majlis o’zidan oldin yashagan va o’z zamonasida hayot bo’lmagan 33 shoir zikri qalamga olinadi.

“Majolis un-nafois”ning 6- majlisida shoir Xurosondan tashqarida ma’lum va mashxur bo’lgan shoirlar haqida to’xtalsa, Sahiy Bey bundan farqli ravishda 6-tabqada yoshligida she’riyatda un qozongan, ularning davrasida suhbat va suhandonligigiga musharraf bo’lgan, bir qanchasi bilan ijod va ibrat yo’lida yaqin do’st bo’lgan 61 shoir haqida batafsil ma’lumot beradi. “Hasht behisht”ning hajm va shoirlar safi jihatidan eng yirik tabaqasi aynan shu 6-tabqadir.

Navoiy 7- majlisda Amir Temur va temuriylar xonadoniga mansub ijodkorlar va hukmdorlar tasvirini keltirdi. Unda Sohibqirondan boshlab Sulton Ali Mirzogacha jami 22 shaxs haqida so’z boradi. Sahiy Beyda esa 7-tabaqada ayni shoir bilan zamondosh bo’lgan, adabiyotda dovrug’ qozongan zotlar ta’rifi keladi. Bu tabaqaning o’ziga xosligi unda “Zikr un-nisa” boshlig’i ostida Zaynab Xotun va Mehri Xotun ismli ayol shoiralar ijodi ham ko’zga tashlanadi.Tabada jami 39 shoir zikri berilgan.

Tazkiralarning so’ngi majlisida juda katta tafovutlar mavjud. Navoiy so’nggi 8- majlisni to’laligicha Sulton Husayn Boyqaro vasfiga bag’ishlaydi. Uning devonidagi 164 g’azalni matla’sini keltiradi va u qo’llagan badiiy timsollar, she’riy san’atlar, nozik ma’no va ohorli tashbehlar xususida fikr yuritadi.

Shu o’rinda aytib o’tishimiz kerakki, Navoiy 6- majlisda Xurosondan tashqarida ijod qilgan sh’er ahli haqida to’xtaladi. Sahiy Bey jo’g’rofiy jihatdan ayricha hududlarda yashovchi shoirlarga to’xatalmaydi. Bu jihatdan asar 7 tabaqa bo’lishi kerak edi, ammo Sahiy Bey yangilik qilib 8-majlisda endi endi yangi porlayotgan

yulduzlar, ya’ni o’z ta’biri bilan aytganda “nev heves” shoirlar ijodiga bag’ishlaydi.Ularni keng ommaga tanitmoq, ijodlaridan butun xalqni bahramand etishlikni o’z oldiga maqsad qilib qo’yadi.

“Hasht behisht”dagi shoirlarning tartib berilishida hech qanday usul ko’zga tashlanmaydi, ammo Sahiy Beydan keyingi tazkira muallifi Latifiydan e’tiboran Usmonli adabiyotidagi tazkiralarning ko’pchiligida shoirlarning taxalluslari alifbo tartibida beriladi.

Asarlarda zikr etilgan shoirlarning tug’ilgan sanasi, joyi, ularning maslak va maqomlari, ularga yo’l ko’rsatgan ustozlar, taxalluslari, hayotlaridagi muhim o’zgarishlar, agar aniq ma’lumotga ega bo’lsa, muallif zikr etgan shoirlarning vafoti sanasi va dafn etilgan joyini, ba’zan shoirga aloqador bir yoki bir nechta badiiy lavhalarni kiritadi. Shuningdek, shoirlarga bildirilgan iliq va tanqidiy fikrlar, zamondosh shoirlarning unga munosabati, adabiy salohiyatiga qo’yilgan baholar va, albatta, asarlaridan parchalar keltiradi. “Majolis un-nafois”da qisqaroq berilgan biografik ma’lumotlar “Hasht behisht”da Sahiy Bey tomonidan nisbatan to’ldirilgan, baholar va badiiy xulosalar bilan boyitilgan.

Tazkiralarning so’ngiga kelganda “Xotima” nomi ostida xulosa bo’limi joy oladi. Bu bo’lim “Majoli un-nafois” bilan boshlangan va keyinchalik barcha turkiy tazkiralarda shun zaylda davom ettirilgan

Usmonli adabiyotida Sahiy Beydan so’ng Latifiy va Oshiq Chalabiy, Hasan Chalabiy, Ahdi, Bayoni va Alilar shoirlar biografiyasining go’zal namunasini yaratdilar. Latifiy o’z asariga tazkira nomini berga ilk shoir bo’ldi. Unga taqlidan keyinchalik Usmonli adabiyotida 13 shoir o’z asariga tazkira maqomini berdi. Tazkiranavis shoirlar safi XVII asrda 5taga, XVIII asrda yana 8taga ko’paydi.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, Navoiy boshlab bergan turkiy tazkirachilik keying davrlarda ijod va uslub mohiyati jihatdan g’oyat go’zallashib, boyib bordi. Usmonli turk adabiyotida tazkirachilikning go’zal namunalari yaratildi. Sahiy Bey o’z oldiga maqsad qilib qo’ygan “usmoniy shoirlarni unutilishdan qutqarish” ishini undan keyingi avlod

vakillari ham bu maqsadga hamohang ish ko'rib har bir tazkirada shoir, olim va ma'naviy hayot me'morlari bo'lgan insonlarni "unutilishdan qutqardilar".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1) Alimbekov Adhambek.Turk adabiyoti tarixi (XIII-XVII asrlar)-T.:2005, 126b.

2) Begali Qosimov. O'zbek adabiyoti va adabiy aloqalar tarixi.-T.:Fan va texnologiya.2008, 599b.

3) Dildora Abdullayeva. Turkiy xalqlar adabiyoti.-T.:2014,175b.

4) Günay Kut.TDV İslam Ansıklopedisi. 17.cildi. İstanbul 1998.Sayfa numarası 273-274.

5) Tazkiradan biografiyaga. Monografiya. Mustafo Esen.-Toshkent: Mumtoz so'z, 2012. b.180.

Internet ma'lumotlari:

Dilimiz ve edebiyatimiz.Turk klasik(Divan) edebiyati.2020 dilimizveedebiyatimiz@gmail.com

arxiv.uz. Turkiy adabiyot qatlamlari. 2020.

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN MOSKOVADA'Kİ HEYKELİ

MUHAMMED RAGİB'İN ALİ ŞİR NEVAİ GAZELLERİNE BAĞLADIĞI TEHMİSLER

Doç. Dr. Sirderyahan UTANOVA*

Özbek edebiyatında eşsiz bir iz bırakan icat sahibi Muhammed Ragib, Harezm edebiyat çevresinin büyüleyici bir şairi, bölgede özel bir çevrenin oluşmasında özel bir rol oynayan tarihî şahsiyetlerden biridir. Aynı zamanda Harezm Özbek edebiyatına kendi edebî payını da katarak yeni bir icadî iklim oluşturan bir sanatçıdır. Türk dilinde nispeten mükemmel bir divan yazmayı başarması ve Şir Muhammad Munis, Muhammed Riza Agahî, Şah Feruz ve Tabibî gibi sadece Türkçede şiirler yazmış olması bunu kanıtlamaktadır.

Şairin asıl adı Muhammed Rahim Şakiroğludur (1865-1935, Harezm). İlk eğitimini Hive'deki mahalle okulunda ve Muhammed Emin medresesinde almıştır. Muhammed Rahim, gençliğinden beri edebiyatla ilgilenmiş ve Râgib mahlasıyla şiirler yazmıştır. Lütfî, Nevaî, Munis, Agahî, Kamil Harezmî gibi ünlü söz ustalarını hocaları olarak kabul etmiş ve onalrın gazellerine muhammesler bağlamıştır. Şiirdeki yeteneğini gören Hreazm hanı Feruz, onu saraya davet etmiştir. Orada Beyanî, Avaz, Çaker ve diğer şairlerle tanışmış, icadî iletişim kurmuştur. Saraydaki müşaire (şiir toplantılarına) katılmıştır.

Feruz'un emriyle şiirlerini toplamış, 1899'da bir kitap - divan derlemiş ve *Divani Ranıb* adıyla yayımlamıştır. Divanda 1221 gazel, 33 muhammes, 6 tercibend, 36 rubai, 12 kıta ve çeşitli mesnevîler, mustazadlar bulunmaktadır. Şiirlerinin çoğu ilahî ve dünya aşkı temasına ayrılmıştır. Bu divanın el yazması nüshaları Özbekistan Fenler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün fonunda (env. #6681) ve Hive Tarih Müzesi'nde (env. #2038) saklanmaktadır. Ragib'in çeşitli bayazlarda yer alan şiirleri de ulaşmıştır.

Muhammed Ragıb'in eseri klasik edebiyat tarihinde çok fazla çalışılmamış veya incelenmemiştir, eserleri henüz gereken takdiri almamıştır. Geçen yüzyılın sonunda, çalışmaları hakkında birkaç

makale yayınlanmışsa da, ancak, yaklaşık 1.300 şiirden oluşan geniş koleksiyonu yeterince incelenmediği söz konusudur. Muhammed Ragib'in şiirleri, insan kalbini temizlemesi, ruha özel bir mutluluk vermesi, sanatsal ve felsefî açıdan derin bir anlamı ve fikrî içeriğin tutarlılığı nedeniyle ayrı bir değere sahiptir.

Ragib'e çağdaş ve ondan sonraki dönemlerde yaşayan şairlerin divanleri veya beyaz, tezkireleri gözden geçirildiğinde hemen hemen hepsinde Ali Şir Nevaî'nin şiirlerine yazılan muhammeslere denk gelinir. Nitekim, şah ve şair Firuz, Emirî, Agahî, Mukimîlerin Nevaî'nin gazellerine tehmis bağladıkları da birer tesadif eseri değildir.

Aslında, edebiyatın gerçek örnekleri her zaman bir bireyin tamamen yalnızlık içindeki çalışmasının sonucu olarak ortaya çıkar, ancak özünde her zaman mahiyeten kollektif bir karaktere sahiptir. Çünkü bugünün edebî keşfi kesinlikle dünün eşsiz sanatı üzerine inşa edilecektir. Bu anlamda tahmis, klasik şiirin gelişmesinde özel bir yeri olan bir şiir türü olarak adlandırılabilir. Nasıl olsa da, tahmis, yalnızca ünlü bir sanatçıdan ya da kendi eserinden etkilenmenin değil, sanatçının ya ünlü selefiyle ya da kendisiyle yoğun rekabetinin bir sonucudur. Bu nedenle tahmis, icat sahibinden büyük sorumluluk gerektirir. Şair, gazelini bitirirken bile bir önceki seviyeden aşağı inmez, mümkün olduğu kadar daha yüksek bir sanat gayesine ulaşmaya çalışır. Bu durum sadece değerlendirici için bir sorumluluk değil, aynı zamanda onun için sanatsal bir büyüme faktörüdür.

Ragib'in yazılarının karşılaştırmalı bir incelemesinde bile, düşüncelerimizi güçlendiren birçok örnekler görülmektedir. Onlar vezn ve uyum, sanat ve içerik açısından oldukça güçlü sayılabilir. Bu nedenle Ragib'in mevcut divanlarının temelinde mükemmel bir tenkidî metini ortaya koymak edebîyat bilimimizin en önemli görevlerinden biridir.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Hz. Alişer Nevî'nin dönemin şairleri üzerinde kuvvetli bir etkisi olduğu bilinmektedir. Muhammed Ragib'ıın şiirleri de bu etkiden muaf değildir. Nevaî'nin *Garayibu'l-Siğar* divanındaki "*Könglüm örtensün eger gayringge perva eylese*" (Gönlüm

yansın eğer gayri birisine perva eylese), "*Özge boldı yar-u mehri mende bakidur henüz*" (Yabancı oldu yar ve onun mihri (sıcaklığı) bakidir bende henüz), *Nevadürü'l-Şebab*'tan alınan "*Ul ayın gülşeni hüsnin hezandın asrağıl ya Rab*", "*Şoh ikki gizalingni naz uykusıdın uyğat*", "*Dostlar alem elige yar-u hemdem bolmangız*", *Bedai'ü'l-Veset*'teki "*Hoş turur bir tiyre şam-ı hecr ikki yar uçraşıb*", "*Işk curmığa meni ey dostlşar yazğurmangız*", "*Ey muganni çün nihan razım bilürsen – saz tüz*", "*Gül kerekmestür menge, mecliste sahpa bolmasa*", "*Tün akşam keldi külbem seri gül gülruh şitab eylese*", "*Muvafık kiydiler, bolmış meger Nevruz ile bayram*" gibi gazellerine toplam 11 tane muhammes bağlamıştır.

Gülistan seyrini et, ketgey başıngdın kaygu birler gam,
Bolub gül seyrin eylerler bar-e gülçihreler hemdem,
Barı huş hal nuş eyler mey-i rengin, cam-ı Cem,
Muvafık kiydiler, bolmış meger Nevruz ile bayram,
Çemen servi yaşıl hilet, mening serv-i revanım hem.

Görlüyor ki, her iki gazelde "gülistan", "gülçihre", "çemen", "mey", Nevruz", "cam-ı Cem" gibi sözcükler anlamca uygunluk oluşturmuştur. Aslında sunulan bu sözcükelr tam olarak biri diğerine uymasa bile, Nevruz bayramının sevinci, yar güzelliği, en önemlsi Allah'ın güzelliği hem de Müsevvirin adına özgü yaradıcılık kudreti her iki şair tarafından maharetle bediî olarak manzaralaştırılmıştır:

Eda-u ile bolmış çemende ul mah-i taban,
Uzarı otığa bolmış barı gülşen güli nuran,
Kılmış cilve revan etgeç müzeyyen kamatın her yan
Çemen servi kalıb heyran, mening servim kılıb cevlan,
Aning şeydası bir dihkan, munga şeyda barı alem.

Büyük şair Nevaî'nin ünlü "*Könglüm örtensün eger gayrignge perva eylese*" ("Gönlüm yansın eğer gayri birisine perva eylese) başlıklı gazelindeki kafiyeler Ragib'in "*Salmağum köz yüzi kuyaşı nurini ifşa eylese* " (Bakmam göz ve yüzü güneş nurunu ifşa eyelese) satırları ile başlayan gazelinde hemen hemen aynen tekrar edilir:

Salmağum köz yüzi kuyaşı nurini ifşa eylese,
Hür ile giman-u periler hülva berpa eylese,
Furkatıng deştide canım şor-u gavga eylese,
Her könglüm örtensün sening şevkungni peyda eylese.

Ragib'in Nevaî'nin bu gazelinin temasını peygambere ne't (şiir) şeklinde devam ettirmesi, şairin belirli bir esere yaklaşırken icadî kriterlere dayandığını gösterirken, diğer yandan Nevaî'nin divanındaki her eserin nasıl birçok anlam katmanına sahip olduğuna bir kez daha tanıklık etmektedir.

Ragib'in şiirlerini okurken, onun Nevaî'nin şiirlerinden derinden etkilendiği, iç içinden sempati hissettiği ve sanatsal beceriler açısından üstadını takip ederken kendi şiirsel potansiyelini daha da artırmaya çalıştığı görülmektedir:

Ruhsarı cehalet yolıngda körset,
Eğyar tünin hiclet ateşgahıda ornat,
Furkatda humarımnı leling meyidin tarkat,
Şoh ikki gizalingni naz uykusıdın uyğat,
Ta uykuları ketsün, gülzar içide oynat.

Nevaî'nin şu gazeline Ragib oldukça güzel bir nezire bağlamıştır:

Manga Ragib cehanda bolğamu sohbet tüni mundak,
Ne sohbet, dilberingdin lütfü lefkat tüni mundak,
Ata Hak kimge kılsa yardın-u sohbet tüni mundak,
Anı kim, eltkey vesl uykusı işret tüni mundak,
Nevaîdek neter ta sübh-i mehşer terki hab eyleb.

Burada da o, veznde ortaklığı korumayı ve içerik açısından yeni bir eser yaratmayı başarmıştır.

Sonuç olarak, Ragib'in icadının karakteristik özelliklerinden bahsettiğimizde, onun klasik edebî gelenekler çerçevesinde yeni bir yol aradığını ve bir takım özgün manevî miraslar bırakma şerefini kazandığından haberdar oluyoruz. Her şeyden önce Hz. Alişer Nevaî›nin bediî meharetle yazılmış yüksek seviyedeki gazellerine yazdığı nezireleri ve muhammesleri oldukça önemlidir. Onların tümünde şakirtlik ihtiramı Nevaî'ye nisbeten derin saygısı, ilham kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

NEVÂYÎ DİVANLARININ EN ESKİ NÜSHALARI

Dr. Öğr. Üyesi Saidbek BOLTABAYEV*

Giriş

Ali Şir Nevâyî'nin çeşitli konularda kaleme aldığı eserlerinin nüshaları dünyanın farklı kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bu nüshalar çeşitli zamanlarda ve mekânlarda istinsah edilmiştir. Dünya kütüphanelerinde muhafaza edilen Türkçe yazma eserlerin arasında sayı bakımından Nevâyî'nin eserleri dikkat çekmektedir. Hamid Süleyman'ın 1973 yılında yaptığı çalışmasında Nevâyî eserlerinin yazma nüshaları dünyanın yüzden fazla kütüphanesinde bulunduğunu, bilinen nüshalarının sayısı ise 3500'den fazla olduğunu kaydeder [89]. O günden bugüne yeni nüshalar bulunmaya devam etmektedir.

Nevâyî'nin eserleri arasında divanlarının nüshaları dikkate değerdir. Türk dili ile en çok divan oluşturan şair olarak bilinen Nevâyî'nin şiirleri daha gençken yayılmış ve meşhur olmuştur. Kendisi divan tertip etmeden önce sevenleri tarafından *İlk Divan* adı verilen divan oluşturulmuş, Akkoyunlu sahasında şiirlerinin Oğuzcaya aktarılmış bir divanı meydana getirilmiştir. Her ikisi dönemin önde gelen hattatları tarafından istinsah edilmiştir. Bu durum şairin daha genç yaşında şiirleriyle ünlendiğini, farklı coğrafyalarda edebiyat sevenleri tarafından onun eserlerine olan ilginin olduğunu göstermektedir.

Gerek yaşadığı çağda gerek sonraki dönemlerde Nevâyî divanlarının nüshaları istinsah edilmiştir. Hüseyin Baykara'dan itibaren başka hükümdarlar da bu faaliyet için destekte bulunmuşlardır. Örneğin Hokand hanı Muhammed Ali Han'ın buyruğu ile 1838 yılında şairin dört divandan oluşan *Ḫazāyinü'l-Ma'anį* külliyatının 300 nüshasının hazırlanıp çeşitli şehirlere gönderildiği kaydı dikkate değerdir [90].Nevâyî araştırmalarının önemli bir avantajı da eserlerinin şair hayattayken istinsah edilmiş olan nüshalarının günümüze kadar ulaşmış olmasıdır.

Süleyman, H. (1973). *Edebiy Miras.* 3. Kitap. Taşkent: Fen Yayınevi.
Juraboyev, O. R. (2016). "Nevâyî Eserleri Kolyazma ve Metinlerini Örganişning Bazı Meseleleri." *Ali Şir Nevâyî ve XXI. Yüzyıl Sempozyumu Bildiri Metinleri*, Taşkent: Tamaddun Neşriyatı, 26-29.

Bilindiği gibi şairin *Bedāyi'ü'l-Bidāye, Nevādirü'n-Nihāye, Ḫazāyinü'l-Ma'anį* divanlarının oluşturulduğu tarih konusunda fikir birliği yoktur. Bu sebeple şair divanlarının en eski nüshaları şiirlerinin kronolojisi, divanlarda yer alan şiirlerin türü ve sayısını tespit etmek için birincil kaynak niteliğini taşır. Günümüzde Ali Şir Nevâyî divanlarının kendisi hayatta iken istinsah edilen aşağıdaki nüshaları bilinmektedir:

Sevenleri Tarafından Oluşturulan Divan Nüshaları

1. *İlk Divan*: Sultan Ali Meşhedî tarafından 870 (m. 1465-66) yılında istinsah edilmiştir. St. Petersburg'da Saltıkov-Şedrin adlı Devlet Genel Kütüphanesinde 546 numarada muhafaza edilmektedir [91](Volin, 1955: 119). Divanda 2 gazelin tekrarıyla toplam 391 gazel, 1 muhammes, 1 müstezad, 41 rubai yer alır. Sadece istinsah tarihi bakımından değil, aynı zamanda edebiyat ve sanat bakımından Nevâyî yazmaları arasında en çok dikkat çeken nüshalardan biri olduğundan çeşitli coğrafyalarda bulunmuş, birtakım tarihi olaylara konu olmuştur. Uzun süre İran'da bulunan nüsha 1829 yılında St. Petersburg'a getirilmiştir [92].

2. *Akkoyunlu Divanı*: Mısır Milli Kütüphanesinde Lit. Turc. 68 numarada kayıtlı olan bu divan Abdürrahim bin Abdürrahman El-Harezmî tarafından nestalik hattı ile 12 Recep 876 (m. 25 Aralık 1471) tarihinde istinsah edilmiştir [93].Divanda 225 gazel, 1 müstezad, 3 muhammes, 1 terci-i bend olmak üzere toplam 230 şiir vardır. Akkoyunlu Divanının en önemli özelliği onun dilidir. Kelimeler ve yapılarda esas olarak Nevâyî'deki şekillerinin bulunmasının yanı sıra veznin imkânları doğrultusunda yazım, ses, şekil ve söz varlığı bakımından Oğuzca özellikleri yansıtmaktadır.

***Bedāyi'ü'l-Bidāye* Divanının Nüshaları**

1469 yılından sonra tertip edildiği tahmin edilen *Bedāyi'ü'l-Bidāye* divanı şairin ilk divanıdır. Rubai, mesnevi gibi şiirlerle

Süleymanov, H. (1955-1961). *Tekstologiçeskoye İssledovaniye Liriki Alişera Navai*. Cilt 1-3. Doktora Tezi. Taşkent-Moskova.
Boltabayev, S. (2022). *Ali Şir Nevâyî Divanlarının Dibaceleri (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
Erkinov A. (2018). "Bedaye'ul-bidaye"ning Nevaiy devride köçirilgan ve yangi aniqlangan sanali beşinçi qolyazmasi. *Ali Şir Nevayi ve XXI. Asır Adlı Ulusal Sempozyum Bildiri Metinleri*, Taşkent, 51-57.

süslenmiş mensur bir dibace ile başlar. *Bedāyi'ü'l-Bidāye*'de 11 farklı türde toplam sayısı bini aşkın şiirler mevcut olup nüshalarında şiirlerin sayısı birbirinden farklıdır. Divanın Özbekistan'da yapılan yayımında 777 gazel, 3 müstezad, 5 muhammes, 2 müseddes, 3 terci-i bend, 46 kıta, 85 rubai, 10 lugaz, 52 muamma, 10 tuyug, 53 müfred olmak üzere toplam 1046 şiir vardır [94](Şaripov, 1987). Divanın en eski nüshaları aşağıda sıralanmaktadır:

1. *Paris nüshası*: 885 yılının Şevval ayında (M. Aralık 1480) istinsah edilmiş olup Fransa Milli Kütüphanesinde 746 numara ile kayıtlıdır [95]. Paris nüshası 731 gazel ile divanın diğer nüshalarına göre daha zengindir. Aynı zamanda en eski tarihli nüsha olmasına rağmen müstezad, muhammes, müseddes, terci-i bend ve kıta türünden hiç şiir bulunmamaktadır. 231 varaktan ibaret olan nüshanın müstensihi ve istinsah yeri belli değildir.

2. *Londra nüshası*: British Museum'da Or. 401 numara altında kayıtlı olan Londra nüshası Rebiü'l-Evvel 887 (m. Nisan 1482) tarihinde istinsah edilmiştir. 233 varaklık bu nüshanın da müstensihi ve istinsah yeri belirtilmemiştir [96]. Nüsha metin bakımından Tahran Meclis nüshasıyla paralellik göstermektedir.

3. *Bakü nüshası*: Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü'nde 3010 numarada bulunan nüsha 889 (m. 1484) yılında istinsah edilmiştir [97](Suleymanov, 1955-1961). Toplam 189 varaktan ibaret olan bu nüshada divanın dibace kısmı bulunmamaktadır.

4. *Taşkent nüshası*: Özbekistan Bilimler Akademisi Ali Şir Nevâyî adlı Edebiyat Müzesi'nde 216 numarada muhafaza edilmektedir. Nüsha Ali bin Nur tarafından 10 Cemaziye'l-Evvel 891 (m. 14 Mayıs 1486) tarihinde Herat'ta istinsah edilmiştir. Toplam 216 varak olup divanın en mükemmel nüshalarından biridir [98].

Şaripov, Ş. (1987). *Ali Şir Nevâyî, Mükemmel Eserler Toplamı, Bedayiü'l-Bidaye*. Taşkent: Fen Neşriyatı.
Blochet, E. (1933). *Bibliothéque Nationale Catalogue des Manuscrits Turcs II*. Paris: Bibliothèque Nationale.
Rieu, Ch. (1888). *Cataloge of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London*: British Museum Press.
Süleymanov, H. (1955-1961). *Tekstologiçeskoye İssledovaniye Liriki Alişera Navai*. Cilt 1-3. Doktora Tezi. Taşkent-Moskova.
Süleymanov, H. (1955-1961). *Tekstologiçeskoye İssledovaniye Liriki Alişera Navai*. Cilt 1-3. Doktora

5. *İstanbul nüshası*: Süleymaniye Kütüphanesinde 3981 numara altında muhafaza edilen bu nüsha Sultan Ali Meşhedî tarafından 889 (m. 1484-1485) yılında Herat'ta istinsah edilmiştir. 161 varaktan ibaret olan yazma eserin başında şairin *Kırk Hadis* eseri yer alır. Ardından divan başlamaktadır. Ancak *Kırk Hadis*'in sonu ve *Bedāyi'ü'l-Bidāye*'nin başlangıç kısmı eksiktir [99].

6. *Tahran (a) nüshası*: İran'ın Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî Kütüphanesinde 14197 numara ile kayıtlıdır. Divanın sonunda ketebe kaydı yoktur, ancak aynı ciltte divandan sonra yer alan Nevâyî'nin *Vakfiye* adlı eserinin ketebe kaydında istinsah tarihi Safer 888 (m. Mart 1483) olarak kaydedilmiştir [100].

7. *Tahran (b) nüshası*: İran Milli Kütüphanesinde 1082924 numara altında bulunan bu nüsha *Bedāyi'ü'l-Bidāye*'nin eksik bir nüshasıdır. Yazma sonundaki tarih şiirinden anlaşıldığına göre Nevâyî'nin vefat ettiği yıl – 906 (m. 1500-1501) yılında tamamlanmıştır. 424 gazel, 1 müstezad, 1 müseddes, 2 muhammes, 1 terci-i bend, 13 kıta, 10 tuyug, 9 lugaz, 31 rubai, 19 müfredin yer aldığı bu nüshada gazellerin sayısı az olmasına rağmen sırası *Bedāyi'ü'l-Bidāye*'ye takip etmektedir. *Bedāyi'ü'l-Bidāye*'den seçilmiş şiirlerden oluşan bir nüsha da olabilir.

***Nevādirü'n-Nihāye* Divanının Nüshaları**

Nevâyî tarafından oluşturulan divanlar arasında ikincisidir. 1480'li yıllardan sonra yazdığı şiirlerinin bir araya getirildiği bu divanın yazılış tarihi tam olarak kesinleştirilememiştir. *Nevādirü'n-Nihāye*'nin nüshaları diğer divanlarının nüshalarına göre daha azdır. Elde bulunan nüshalar da tam değildir. *Nevādirü'n-Nihāye* dibacesinin günümüze ulaşmamış olması, içinde bulunan şiirlerin türü ve sayısı konusunda kesinlik olmamasının sebebi de buna bağlıdır. Buna rağmen şair hayatta iken istinsah edilen divanın üç nüshası bilinirken bunların

Tezi. Taşkent-Moskova.

Turdialiyev, A., Erkinov A. (2018). "Bedayiü'l-Bidaye'ning Nevayi Devride Köçirilgen ve Yangı Anıklangan Seneli Altınçı Kolyazması." *Ali Şir Nevayi ve XXI. Asır Adlı Sempozyum Bildiri Metinleri*, Taşkent: Turan-İkbal Neşriyatı, 57-62.

Erkinov A. (2018). "Bedaye'ul-bidaye"ning Nevaiy devride köçirilgan ve yangi aniqlangan sanali beşinçi qolyazmasi. *Ali Şir Nevayi ve XXI. Asır Adlı Ulusal Sempozyum Bildiri Metinleri*, Taşkent, 51-57.

arasında Nevâyî'nin kendi el yazısıyla yazdığı ifade edilen nüsha dikkat çekmektedir. *Nevādirü'n-Nihāye*'nin aşağıdaki nüshaları en eski tarihlidir:

1. *Taşkent (a) nüshası*. Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî adlı Şarkşinaslık Enstitüsü kütüphanesinde 1995 numara ile muhafaza edilmektedir. Sultan Ali Meşhedî tarafından Herat'ta Hüseyin Baykara'nın hazinesi için istinsah edilmiştir [101].

2. *Taşkent (b) nüshası*. Aynı kütüphanede 11675 numarada kayıtlı olan bu nüsha 892 (m. 1487-1488) hattat Abdülcemil tarafından Herat'ta istinsah edilmiştir (Rahmatullayeva, 1987: 2). Bu nüsha *Nevādirü'n-Nihāye'*nin Taşkent'te yapılan yayımı için esas alınmış, nüshada gazel türünün dışında başka türden şiir bulunmamaktadır. 862 gazelin yer aldığı nüshada bazı sayfalar eksiktir [102].

3. *Tahran nüshası:* 138 varaktan oluşan nüsha Tahran'da Gülistan Sarayı Kütüphanesinde 1799 numarada muhafaza edilmektedir. Eksik bir nüsha olmasına karşın Nevâyî'nin kendi el yazısını taşıması bakımından saha incelemelerinde ilgi çekicidir. Bunu Nevâyî'nin mührü ve ilk sayfalardaki kayıtlardan anlamak mümkündür. 1a sayfasında Nevâyî'nin ikinci divanının müsveddesi olduğunu belirttiği bir şiir vardır. Şiirin üstünde Nevâyî'nin mührü, altında ise Ali Şir Nevâyî'nin istinsah eden kişi olduğu ile ilgili kayıt vardır (G'aniyeva, 1991).

***Ḫazāyinü'l-Ma'anį* Külliyatının Nüshaları**

Ġarā'ibü'ṣ-Ṣıġar, Nevādirü'ş-Şebāb, Bedāyi'ü'l-Vasaṭ, Fevāyidü'l-Kiber adlı dört divandan oluşan bu külliyat 1491 yılından sonra tertip edilmiştir. İçinde bulunan dört divan çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık gibi hayatın dört dönemine göre düzenlenmiştir. *Külliyāt-ı Devāvįn*, *Çār (Çehār) Dįvān* isimleri de verilen külliyatta 16 farklı türde 3000'den fazla şiir bulunur. Nevâyî *Ḫazāyinü'l-Ma'anį'*ye ön söz mahiyetinde dibace de yazmıştır. Dibacede Nevâyî'nin hayatı,

Rahmatullayeva, M. (1987). *Ali Şir Nevayi, Mükemmel Eserler Toplamı, Nevadirü'n-Nihaye*. Taşkent: Fen Neşriyatı.

Boltabayev, S. (2022). *Ali Şir Nevâyî Divanlarının Dibaceleri (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Akçağ Yayınları.

ömrünün sonlarında çektiği sıkıntıların yanı sıra diğer divanları için yazdığı dibaceler, bu divanının yazılış süreci, Ali Şir Nevâyî'nin Hüseyin Baykara ile münasebetleri hakkında bilgiler verilir [103]. Külliyatın şair hayattayken istinsah edilen aşağıdaki nüshaları bilinmektedir:

1. *İstanbul Topkapı nüshası*: Derviş Muhammed Takî tarafından istinsah edilen *Külliyât-ı Nevâyî*'nin mükemmel nüshasıdır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 808'de kayıtlıdır. Külliyatta yer alan *Ġarā'ibü'ṣ-Ṣıġar*'ın sonunda ketebe kaydı olarak 902 (m. 1496-1497) tarihi yazılmıştır. Külliyatın tıpkıbasımı inceleme kısmı ile Günay Kut tarafından yayımlanmıştır [104](Kut, 2020).

2. *Petersburg nüshası*: *Külliyât-ı Nevâyî*'nin en eski nüshalarından biri olan bu eser St. Petersburg'da bulunan Peterburgdagi Saltıkov-Şedrin adlı Devlet Genel Kütüphanesinde Hannikov koleksiyonunda 55 numara ile kayıtlıdır. *Ġarā'ibü'ṣ-Ṣıġar*'ın sonunda 22 Zilhicce 904 (m. 31 Temmuz 1499) istinsah edildiği kaydedilmiştir (Volin, 1955: 119).

Seçme Divan Nüshaları

Nevâyî sağken hazırlandığını bildiğimiz bir seçme divan nüshası bilinmektedir. Şairin vefatından sonra ise hattatlar kendi zevklerine göre seçme divanlar oluşturmuşlardır. Dünya kütüphanelerinde yaygın olarak bulunan Nevâyî divanı nüshaları genellikle *Ḫazāyinü'l-Ma'anį*'den seçilerek oluşturulan seçme divanlardır. Bu tür divanların bazılarında dibace varken bazılarında yoktur. Aşağıdaki bir nüsha seçme divanların en eskisi olmalıdır:

1. *New York nüshası*. Bu nüsha New York Metropolitan Sanat Müzesinde 21 numara altında muhafaza edilmektedir. Sultan Ali Meşhedî tarafından 905 (m. 1499-1500) yılında Herat'ta istinsah edilmiştir. Aynı zamanda bu nüsha *Nevādirü'n-Nihāye*'nin son nüshası olabileceği Aftondil Erkinov ve Oysara Madaliyeva tarafından ileri sürülmüştür (Erkinov, Madaliyeva, 2020: 19). *Nevādirü'n-Nihāye* ve

Boltabayev, S. (2022). *Ali Şir Nevâyî Divanlarının Dibaceleri (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Kut, G. (2020). *Alî Şîr Nevâyî. Külliyât-ı Nevâyî*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Nevādirü'ş-Şebāb divanlarında bulunan ilk gazel ile başlar, *Adil* ismine yazılan muamma ile tamamlanır. Alanda yeteri derecede incelenmesi beklenen nüshalardan biridir.

Seçme divanlar genellikle şairin vefatından sonra yaygınlaşmıştır. Bu durum *Ḫazāyinü'l-Ma'anį*'de yer alan şiirlerin sonraki nüshalarda karışmasına sebep olmuş, hattatlar doğru şekli tespit etmek için çokça uğraşmışlardır. Seçme divan nüshaları arasında Nevâyî'nin vefatından kısa süre sonra meydana getirilen iki nüsha vardır. Bu nüshalar Nevâyî hayattayken istinsah edilmeye başladığı tahmin edilebilir. Bu nüshalar şunlardır:

1. *Tahran nüshası*. Tahran'da bulunan Melik Kütüphanesinde *Divân-ı Nevâyî* adı ile muhafaza edilen bu nüsha Nisan-Mayıs 1501 yılında istinsah edilmiştir. Nevâyî'nin vefatından 3-4 ay sonra tamamlanan bu divan nüshası, Aftondil Erkinov tarafından *ilk seçme divan* olarak değerlendirilmiştir [105].

2. *Londra nüshası*. İngiltere Kraliyet Koleksiyonunda RCIN 1005033 numara ile kayıtlı olan divan nüshası Sultan Ali Meşhedî tarafından Herat'ta istinsah edilmiştir. Henüz üzerinde yeterli derecede inceleme yapılmayan bu nüsha katalog bilgilerinde de ayrıntılı olarak tavsif edilmemiştir. *Eşraḳat min 'aksi şemsi'l-ke'si envārü'l-hüdā* mısralı gazel ile başlayıp *Sel yolıda fenā deştide müjgānım ėmes* mısralı müfred ile tamamlanır. 1b-671a sayfalar arasında gazeller, 671b-735b sayfalarında müstezad, terci-i bendler (katalog bilgisinde *mesnevi* olarak kaydedilmiştir), 735b-765b sayfalarında kıtalar, rubailer, tuyuglar, müfredler (katalogda *bir beyit ve iki beyitten oluşan kısa şiirler* olarak açıklanmıştır) yer almaktadır. İçinde çokça gazellerin yer aldığı anlaşılan bu nüsha *Ḫazāyinü'l-Ma'anį* külliyatının gazellerinin genel alfabeli şekilde dizilmiş nüshası da olabilir. Bu durumda bu şekilde hazırlanan en eski nüsha olmalıdır. Her şiirin başlangıcında yer alan *Ruhu şad olsun, Günahları bağışlansın* gibi anlamlara gelen Arapça ifadeler Nevâyî'nin vefatından sonra hazırlandığını göstermektedir.

Erkinov A. (2021). "Nevaiyning "İlk terma devani" (1501) Akkoyunlilarga tegişlimi? *Ali Şir Nevayi ve XXI. Asır Adlı Uluslararası Sempozyum Bildiri Metinleri.* Taşkent, 175-182.

Nüshanın müstensihi olan Sultan Ali Meşhedî 926 (m. 1520) yılında vefat ettiğine göre bu tarihten önce hazırlanmış olmalıdır. Son derece özenle hazırlanan bu yazma eser uzun süre Buhara'da bulunmuş, 1872 yılında Buhara emiri Muzaffer bin Nasrullah Han (1860-1885) tarafından İngiltere Kraliçesi Victoria'ya hediye olarak gönderilmiştir.

Sonuç

Ali Şir Nevâyî'nin tertip ettiği Türkçe divanların nüshaları dünya kütüphanelerinde yaygınlık göstermektedir. Bunların arasında şimdiki bilgilerimize göre şair sağken istinsah edilen veya istinsahı başlanan nüshaların sayısı 17'dir. Yukarıda bu nüshalar üzerinde durulmuştur. Nevâyî şiirlerinin kronolojisi hakkında önemli bilgiler veren bu nüshaların metin çalışmalarında kullanılması elzemdir. Gerek divanların karşılaştırmalı metinleri hazırlanırken gerek divanlarda yer alan şiirlerin karşılaştırmalı incelemesi yapılırken bu nüshalar önemli ölçüde kaynaklık edecektir.

Şairin Türkçe divanlarının birden fazla olması kütüphanelerde bulunan nüshaların tavsif edilmesinde birtakım zorlukları beraberinde getirmiştir. Kütüphane tavsiflerinde *Nevâyî Divanı* olarak genel bir isim verilmiş olan nüshaların şairin hangi divanı olduğunun tespit edilmesi, Nevâyî'nin olmadığı halde katalog bilgisinde Nevâyî'ye atfedilen yazma eserlerin dikkatle incelenmesi gerekir. Bu sebeple kütüphanelerde *Nevâyî Divanı* olarak kaydedilen nüshaların gözden geçirilmesi, çeşitli kütüphanelerde bulunan Nevâyî yazmalarının kataloğunun oluşturulması saha araştırmaları için büyük bir katkı olacaktır. Bütün bunlarla beraber son yıllarda Nevâyî eserlerinin dikkatlerden kaçan eski nüshalarının bulunması sahanın daha yeni nüshalarla zenginleşebileceğinin kanıtıdır.

Kaynakça

Blochet, E. (1933). *Bibliothéque Nationale Catalogue des Manuscrits Turcs II*. Paris: Bibliothèque Nationale.

Boltabayev, S. (2022). *Ali Şir Nevâyî Divanlarının Dibaceleri (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Erkinov A. (2018). "Bedaye'ul-bidaye"ning Nevaiy devride köçirilgan ve yangi aniqlangan sanali beşinçi qolyazmasi. *Ali Şir Nevayi ve XXI. Asır Adlı Ulusal Sempozyum Bildiri Metinleri*, Taşkent, 51-57.

Erkinov A., Madaliyeva O. (2020) "Terma devan" yaki Nevaiy "Nevadirun-nihaya"sining songgi redaksiyasi? *Ali Şir Nevayi ve XXI. Asır Adlı Uluslararası Sempozyum Bildiri Metinleri.* Taşkent: Meşhur-Press Yayınevi, 19-21.

Erkinov A. (2021). "Nevaiyning "İlk terma devani" (1501) Akkoyunlilarga tegişlimi? *Ali Şir Nevayi ve XXI. Asır Adlı Uluslararası Sempozyum Bildiri Metinleri.* Taşkent, 175-182.

Juraboyev, O. R. (2016). "Nevâyî Eserleri Kolyazma ve Metinlerini Örganişning Bazı Meseleleri." *Ali Şir Nevâyî ve XXI. Yüzyıl Sempozyumu Bildiri Metinleri*, Taşkent: Tamaddun Neşriyatı, 26-29.

Kut, G. (2020). *Alî Şîr Nevâyî. Külliyât-ı Nevâyî*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Rahmatullayeva, M. (1987). *Ali Şir Nevayi, Mükemmel Eserler Toplamı, Nevadirü'n-Nihaye*. Taşkent: Fen Neşriyatı.

Rieu, Ch. (1888). *Cataloge of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London*: British Museum Press.

Süleyman, H. (1973). *Edebiy Miras.* 3. Kitap. Taşkent: Fen Yayınevi.

Süleymanov, H. (1955-1961). *Tekstologiçeskoye İssledovaniye Liriki Alişera Navai*. Cilt 1-3. Doktora Tezi. Taşkent-Moskova.

Şaripov, Ş. (1987). *Ali Şir Nevâyî, Mükemmel Eserler Toplamı, Bedayiü'l-Bidaye*. Taşkent: Fen Neşriyatı.

Turdialiyev, A., Erkinov A. (2018). "Bedayiü'l-Bidaye'ning Nevayi Devride Köçirilgen ve Yangı Anıklangan Seneli Altınçı Kolyazması." *Ali Şir Nevayi ve XXI. Asır Adlı Sempozyum Bildiri Metinleri*, Taşkent: Turan-İkbal Neşriyatı, 57-62.

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN SHANGHAİ'DEKİ ANITI

ALİŞÎR NEVÂYÎ EL YAZMALARININ BAŞKA ÜLKELERDE ARAŞTIRILMASI

Dr. Ulugbek Feyzullayeviç SATTAROV *

Merhaba sayın sempozyum katılımcıları!

Hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Kıymetli Prof.Dr. Abdurrahman Güzel'in teşebbüsü ile Başkent Üniversitesi bünyesinde kurulan Alişîr Nevayî Araştırma Merkezi'nin açılışında emeği geçen herkesi içtenlikle kutluyorum. Bilimin zaferi olan bu merkezin, atalarımızın bıraktığı manevî mirasın kapsamlı bir şekilde araştırılmasına ve yeni bilimsel çalışmaların yaratılmasına öncülük edeceğine inancım tamdır.

Ataların edebî mirasını araştırma, her devlet ve milletin dikkat merkezinde bulunmuştur. Yurdumuz Özbekistan'da bu konu, devlet siyaseti düzeyinde bir mesele olarak görülmüştür Özbekistan Devlet Başkanı Şavkat Miramanoviç Mirziyayev'in bu konudaki çeşitli kararları ve görevlendirmeleri, resmî belgelere yansımışıtır. Bu işleri gerçekleştirmek için çeşitli resmî ve özel teşkilatlar kurulmuştır. Bu teşkilatlara belirli bir bütçe de ayrılmıştır. Şimdi bu konulara ciddî bir şekilde yaklaşarak işleri gerçekleştirmek gerekmektedir. Bu süreçte Özbek aydınlarının çok büyük katkıları vardır. Büyük alim Nevâyî'nin edebî yaratıcılık mirasını araştırma ve yaymada çok büyük işler yapılmıştır, yapılacak olan işlerin ise planları hazırlanmıştır.

Alişir Nevâyî'nin hayatı ve yaratıcılığı ile ilgili bilimsel çalışmaların konuları, geniş kapsamlı olmasıyla da ayrı bir öneme sahiptir. Konu kapsamının genişliği ve çeşşitli alanlarla ilgili olmasıyla da başka atalarımızın mirasından ayrılır. Alişir Nevâyî'nin yaşadığı ve sonraki dönemlerde şairin eserlerinin el yazmalarının coğrafyası, her bir el yazmanın tarihi, bunların bilimsel açıdan karşılaştırmalı olarak incelenmesi, içeriğinin anlaşılması da Nevâyî mirası araştırmalarında özel öneme sahiptir.

Bugün bildirmizde Alişîr Nevâyi'nin yaşadığı ve daha sonraki dönemdeki şairin eserlerinin el yazmaları ve bu el yazmalarının dünyanın çeşitli köşelerine yayılması üzerinde duracağız. Bu konunun, dünya bilim adamlarının geniş kapsamlı bir biçimde araştırma nesnesi olması, büyük dâhinin dünya kültürünün manevî yönünün eğitim değişimlerine sürekli davet etmesi ve her bir huduttaki el yazma nüshalarının nadir bir eser olarak saklanması bizi gururlandırıyor.

Tabiî ki, her büyük dehanın bıraktığı miras her bir millet ve devlet için eşsiz kaynaktır. Özbek bilim adamı Akademik Prof.Dr. Hamid Süleymanov, Alişîr Nevayî'nin çağdaşı olan hattatlar ve sonraki dönemlerde yeryüzünün bütün devletlerinde üç bin beş yüz el yazma bulunduğu bilgisini vermektedir. Bunun dışında şairin elyazmalarını araştıran bilim adamları da bu bilgiyi doğrulamaktadır.

Nevâyîşinas bilim adamı Eftandil Erkinov, günümüzde Almanya'nın üniversite kütüphanlerinde, Paris, Amerika Birleşik Devletleri (Michigan), Türkiye, Azerbaycan, İran, İngiltere, Hindistan ve başka ülkelerde el yazmaları bulunduğunu belirtmektedir.

Günümüzde Eftandil Erkinov'un teşebbüsü ile Alişîr Nevâyî el yazmalarının dünya çapındaki firistini oluşturma çalışmaları yapılmaktadır.

Yakında bu konuda bir katalog yayımlandı. Özbekistan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı bünyesindeki Özbekistan'a Ait Yurt Dışındaki Kültürel Zenginlikleri Araştırma Merkezi tarafından Özbekistan'a Ait Yurt Dışındaki el yazma eserlerinin birinci cildi basıldı. Bu kitabın ikinci cildinin ise çıkış arefesinde olduğunu söylediler. Bu seriye 40'dan fazla devlette bulunan 1001 tane nadir eserin listesi dahil edilmiştir. Bu, İmam Buharî, İmam Termizî, Muhammed İbn Musa Harezmî, Ahmed Ferganî Ebu Nesr Farabî, Ebu Abdullah Harezmî, Ebu Reyhan Birunî, Ebu Ali İbn Sinâ, Ebu Mansur Maturidî, Burhaniddin Margınanî, Alişîr Nevâyî, Zahiriddin Muhammed Babur, Abduhamid Keşî gibi büyük mütefekkirlerin kaleminden çokan eserleri içine alır. Ama 1001 tane eser bir sınır değildir. Bu sadece birinci

seridekidir. Yakında ikinci kitap çıkınca bundan daha çok eserin çeşitli memeleketlerde bulunduğunun şahidi oluruz.

Alişîr Nevâyî'nin çağdaşı olan hattatların ve sonraki dönemlerdeki hattatların istinsah ettikleri kaynakların, günümüzde dünya ülkelerinin manevî kurumlarında yer aldığı bilinmektedir. Nevâyî'nin yaşadığı dönemde ve sonrasında şairin kültürel mirasını araştırma konusunda çok çalışma yapılmıştır. Özellikle Amerika, Avrupa ve Asya devletlerinde bu alandaki çalışmalar, çeşitli siyasî nedenlerle bu alanla ilginenlerin ve çalışanların bu çalışmalara erişimi sınırlanmıştır. Zaman değişip dünya siyasetindeki açıklık, bilimsel ve teknik imkanlar genişlediği için bilimsel alandaki entegrasyon, bu alanda da yeni imkan kapısını açtı. Böylece dünya kültürüne, çok yönlü yaratıcı katkı sağlayan Alişîr Nevâyî'nin dünyaya bıraktığı incilerden haberdar olma ve karşılaştırmalı inceleme imkanı yaratıldı. Bu nedenle Özbekistan'da ve eski sistemde olan devletlerde, dünyada yayımlanan bilgiler hakkında yeterli bilgiye sahip olunmamıştır.

Burada dünyada bilimsel çalışmalar yapan bilim adamlarının adlarını saymak istiyorum. Bu konuda yüz bilim adamının adını saymam gerekir. Bunun ise bir sınırı olmadığını anladım. Bu nedenle onların bazılarının adını sayarken saymadıklarım da olacağını düşünüp genel bir sonuç vermeyi uygun buldum. Yüzden fazla demekle sadece Alişîr Nevâyî'nin el yazmalarının tarihi, coğrafyası, ve bilimsel değeri üzerine araştırma yapanları göz önünde tutuyorum. Şairin geniş kapsamlı hayatı ve yaratıcılığı ve edebî mirası ile ilgili bilgi verecek olursak, rakamlarla net bir sonuç vermek çok zordur.

Dünyada uluslararası kültürel ilişkilerde devletteki siyasî, iktisadî, sosyal ve başka bir kenara bilimsel çalışmalara etki etmemek gerekir.

Türkiye'de Boğaziçi Üniversitesi Prof.Dr. Lale Uluç, çalışmalarında Alişîr Nevâyî'nin İstanbul kütüphaneleri, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul Üniversitesi , Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan nüshalarındaki nefis bezekleri araştırmıştır.

Şu ana kadar Alişîr Nevâyî'nin eserlerinin el yazma nüshaları, Fransa Milli Kütüphanesindeki Alişîr Nevâyî eserlerinin bulunduğu dünyadaki en eski nüshalardan biri olan "Küllliyat " (Herat Hattatlık ekolünün en büyük temsilcisi olan Ali Hicranî tarafından 1526 yılında istinsah edilmiştir.) Özbekistan'a Ait Yurt Dışındaki El Yazma Eserleri 2020 I:7) İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesinde Nevâyî hayattayken istinsah edilen 28 tane, Topkapı Kütüphanesinde 27 tane nadir eser vardır.

Bununla birlikte ABD Newyork'taki Metropolitan Sanat Müzesinde saklanan Sultan Ali Meşhedî tarafından 1499-1500 yıllarında istinsah edilen divan. Michigan Üniversitesi, Özel Koleksiyon Kütüphanesinde saklanan "Hamse" eseri, Kasım Ali Şirazî tarafından istinsah edilen Divan, Hindistan'ın Patna şehrindeki Hudabahş Şark Kütüphanesinde saklanan Divan, "Leyla ve Mecnun" destanı, Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı Bodlean (Oxford) Kütüphanesindeki Nevâyî hayattayken istinsah edilen ondan fazla eseri bulunmaktadır. Londra'daki Britanya Kütüphanesinde saklanan Nevâyî'ye ait 18 tane eserin mevcut el yazma nüshaları, Lonra'daki Britanya Müzesi, Cambridge Üniversitesi kütüphanesinde saklanan Divan, Mısır Arap Cumhuriyeti Kahire şehrindeki Abdurrahim Harezmî Anisî tarafından istinsah edilen Divan, Azerbaycan Bilimler Akademisi Muhammed Fuzulî El Yazmalar Enstitüsünde saklanan birkaç el yazma, Rusya'nın Moskova, St Petersburg, Kazan ve başka kültür merkezlerindeki nadir el yazmalar, İran İslam Cumhuriyeti Tahran şehrindeki çeşitli bilimsel kuruluşlarda 22 tane el yazma olduğu belirlenmiştir. Ben bu nadir el yazmalardan üç tanesi ile tanışma şerefine nail oldum, bunlarla ilgili düşüncelerimi paylaşmak istiyorum

1.2021 yılının Şubat ayında Alişîr Nevâyî'nin doğumunun 580. Yılına atfedilip Kazan toplamlarında Alişîr Nevâyî' el yazmalari Albümü yayımlandı. Bu tarihi kitabın yayını, Moskova Doğu Müzesi, Tataristan'daki üç kurum, Tataristan Cumhuriyeti Millî kütüphanesi, Kazan Federal Üniversitesi Kütüphanesi, Tataristan Cumhuriyeti Devlet Arşivi işbirliğiyle gerçekleştirildi.

Bu kitapta Alişîr Nevâyî'nin Kazan'da saklanan el yazmaları yer almıştır. Kazan Millî Kütüphanesinde saklanan bu el yazmaların çok dikkatle saklandığı dikkati çeker.

Kitapta Ahmed Yesevî, Süleyman Bakırganî, Alişîr Nevâyî ve başka şairlerin el yazmalarındaki Alişîr Nevâyî eserleri alınmıştır. Bu el yazma, 37 varaktan ibarettir ve Alişîr Nevâyî'nin iki tane gazeli alınmış ve 1849 yılında yayımlanmıştır. 1568 yılında Mahmudü'l Katib tarafından Herat'ta istinsah edilen 124 varaklı divandan alınan örnekler, 16. Yüzyılın ikinci yarısında bilinmeyen bir hattat tarafından istinsah edilen 312 varaklık "Hamse" eserinden örnekler, Muhammed Sadık ve Sadriddin adlı hattatlar tarafından Muhammed Giray Er Kermanî emriyle istinsah edilen toplamda Fuzulî gazelleri, Hasan Badri ve Ebu Hanife hakkındaki rivayetler yer almıştır. El Yazma, 92 varaktan ibaret olup 1859 yılında istinsah edilmiştir. 1848-49 yıllarında Yakubhoca İbrahimhoca Hiveki oğlu tarafından Hive şehrinde istinsah edilen divan ve başka nüshalardan oluşur.

2. Adı geçen kitabı yazarlar ikinci kez neşrettiler. İlk kez 2016 yılında yayımlanmıştır. Burada Alişîr Nevâyî'nin Moskova'daki 6 bilimsel kuruluşta saklanan eserlerinden yararlanılmıştır. Bu kitapta 10 Aralık 1941'de Leningrad kuşatma altındayken, yemeğe ekmek bulamayan şehirde Ermitaj'da hazırlanan bildiriler, Alişîr Nevâyî eserlerinin Rusça tercümeleri, katılımcı akedemisyenlerin konuşmaları güzel bir şekilde tasvir edilmiştir. Önemli yanı, böyle bir zamanda konferans yüzeysel olarak yapılmamış, üç gün devam etmiştir. Bilimsel sohbetlerin devam ettiği anda Leningrad'a yağan bomba ve yapılan hücumlara rağmen bilimsel süreç devam etmiştir.

Kitapta belirtildiğine göre Alişîr Nevâyî hakkındaki Rusça yapılan ilk bilimsel çalışma, 1856 yılında St Petersburg'da savunulmuştur. Bu M. Nikitiski'nin "Emir Nizamiddin Ali-Şir" adlı yüksek lisans tezidir. Bu gelenek, 165 yıldır devam etmektedir.

Kitap albümü oluştururken Alişîr Nevâyî Hazretlerinin el yazmaları Tataristan'daki, üç kuruluş, Tataristan Cumhuriyeti Millî

kütüphanesi, Kazan Federal Üniversitesi Kütüphanesi, Tataristan Cumhuriyeti Devlet Arşivinde saklanan el yazmalar temel olmuştur.

Kazan toplamlarında Alişîr Nevâyî el yazmaları, kitap albüme giren el yazmalar, şairin yaşadığı dönemde istinsah edilen elyazmalardır ve bunlar tam olarak kapsamlı bir şekilde incelenmemişti. Sadece burada el yazmaların olduğu belirtilmişti. Bu el yazmaların 1568 yılında Herat şehrinde istinsah edildiği kaydedilmişti. Diğerleri daha sonra 18-20 yüzyıla denk gelir.

Kitabın sonunda, Leningratlı şarkıyatçılara atfen yukarıda belirttiğimiz Alişîr Nevâyî 'nin 500. yılına atfedilen ve 1940 yılında 50 nüsha basılan dört divandan N.F. Lebedev tarafından tercüme edilen kitabın resimli nüshası da verilmiştir. Bununla birlikte adı geçen katalog albüme Alişîr Nevâyî ve başka ecdatlarımız tarafından bırakılan mirasın Rusya va Kazan'daki bütün elyazmaları alınmamıştır.

3.Dünyanın farklı yerlerinde yazma eserlerin varlığı ve korunması, bu yüce zatın tanınması ve meşhur olması ile birlikte her bir el yazmanın kendi tarihi ve coğrafyası vardır. Burada bir örnek vermek istiyorum. St.Petersburg'daki Rusya Millî Kütüphanesi'nin arşivinde, milletimizin şanına yaraşan birçok eski yazma vardır. Bunlar arasında Hazreti Alişîr Nevâyî tarafından 16. yüzyılda yazılan ve ünlü hattat Sultanali Meşhedî tarafından istinsah edilen "İlk Divan" da vardır.

Bu el yazma, uzun süre İran'daki Kaçar hanedanının Fethişah kütüphanesinde saklanmıştır denilmektedir kaynaklarda. Bu eşsiz kitabın Rusya Milli Kütüphanesine gelme sebepleri şunlardır:

1828'de Rusya'nın İran büyükelçisi Alexander Gribodov, Tahran'daki ayaklanma sırasında öldürülür, İran ile Rusya arasındaki diplomatik ilişkiler biter ve Rus imparatoru, İran'a savaş hazırlıklarına başlar.

İran şahı, durumu yumuşatmak için o zamanki Rusya hükümdarı I.Nicholas'a bir hediye gönderir. Bu hediyeler arasında, Alişîr Nevâyî 'nin ünlü hattat Sultanali Meşhedî tarafından 15. yüzyılda istinsah edilen «İlk Devan»ı da vardır.

Rus hükümdarı, adamlarına bu el yazmasını korumaları talimatını verir. Atamız Alişîr Nevâyî'nin, hayattayken kendisi, öldükten sonra ise eseri, iki büyük devlet arasındaki savaşın alevlerini söndürmüştür. Meşhur tarihçiler, Alişîr Nevâyî'nin "İlk Devan"ını iki ülke arasındaki savaşı durduran kitap olarak değerlendirirler.

Şairin yaratıcılık mirasını,e l yazmaları olarak her devletin bilim adamları, kendi ülkelerindeki kaynaklar temelinde inceler. Bunları toplama ve yaymada uluslararası bir disiplin oluşturmak için önümüzde büyük bir sorumluluk vardır.

Alişîr Nevâyî'nin yaratıcı mirasının, onun ideolojik ve evrensel değerlerini yansıttığı dikkate alınarak dünyanın tüm ülkelerindeki mütefekkirlerin mirasının araştırılmasına özel önem verilmelidir.

Bugünkü gençliğin kamil bir insan olarak yetişmesi için Alişîr Nevâyî'nin yaratıcı mirasının, edebî sanatsal, estetik ve didaktik yönlerinin incelenmesi, günümüz dünya sosyal bilimlerinin önemli görevlerinden biridir.

Alişîr Nevâyî eserlerinin bibliyografyası hazırlandı. Yeni neslin önünde bu bibliyografik eserleri güncelleme çalışmaları yapma,zenginleştirme, karşılaştırmalı olarak inceleme, yayımlama, Alişîr Nevâyî eserlerini dünya dillerinde yayımlama, mütefeekirin eserleri temelinde film ve drama yaratma gibi büyük sorumluluk gerektiren işler durmaktadır.

Sonuç olarak bugün Ankara'da düzenlenen uluslarası sempozyum da bu bilim adamlarının çalışmalarını toplayacaktır.

Beni dikkatle dinlediğiniz için teşekkür ederim.

Saygılarımla.

SEB'A-Yİ SEYYARE'DE SEMBOLİK UNSURLAR

Dr.Öğr. Üyesi Nihal YAVUZ*

"Sembol, kendinden başka bir realiteye dikkat çeken, bir şeyin yerine geçen veya onu tasvir eden bir nesne, bir fiil veya insanlar tarafından yapılmış bir işarettir. İnsan düşüncesinde görünemeyen bazı şeyleri, onunla ilişkisi nispetinde görülebilir bir şekilde tasvir eden şeylere sembol denir. Duygularla algılanamayan şeyleri, algılanabilir hale getiren somut şeylere veya işaretlere sembol denir." (Atasağun, 1997: 369-370). Semboller, somut bir nesnenin soyut anlam yüklenmesi sonucu oluşmuştur. Bu oluşumda en önemli faktör din ve inanç sistemleridir. Bir nesne çeşitli yönlerde dinî ve inançsal anlamda manevî ve soyut bir anlam yüklenerek sembolleşir. Sembollerin oluşmasında din ve inançların yanı sıra bilimin önemli etkisi vardır. Sayılar, işaretler ve evreni oluşturan ögeler kendinden başka bir şeye gönderme yapan semboller sistemidir. Dinsel, inançsal ve bilimsel sembollerin yaşam alanı insan zihnidir ve insan bu sembolleri mağara duvarlarından başlayarak sanat alanında kullanmaya devam etmektedir.

Semboller sistemi olan dilin ürünü olan edebiyat, sembol içinde sembol taşıması sebebiyle kültür katmanına sahiptir. Katmandan kasıt, edebî ürünün ait olduğu toplumun millî değer ve kültürüne ait sembolleri kullanmasının yanında kolektif kültür ögelerini de kullanmasıdır.

Sembolleştirme, insanın gördüğünün dışında var olan bir dünyayı anlamaya çalışmasıyla başlamıştır. "Eski ve geleneksel toplumlar çevrelerindeki dünyayı bir mikroevren olarak algılıyorladı. Bu kapalı dünyanın sınırlarında, bilinmeyenin, biçimlenmemişin alanı başlıyordu." (Eliade, 2020:48). Bu bilinmeyen ve biçimlenmeyen alan gökler ve yeraltıdır. Yer altı karanlık ve koasu simgelerken gökyüzü yaratılış mitlerinden itibaren tanrısal bir mekân olma özelliği kazanmıştır. Bu sebeple gezegenler insanın kaderi, kişiliği üzerinde etki eden birer sembollere dönüşmüştür

"İnsanın içinde var olan Tanrı arayışı hissinin saikiyle Nabatiler, Eski Yunan ve Romalılar tespit edebildikleri bazı gök cisimlerinin tesirine inanarak onlara uluhiyet izafe etmişler; bazıları bunların hareketlerinden gelecekle ilgili haber ve yorumlar elde etmeye çalışmışlar, aklıselim ve semavi dinlerin bütün mücadelelerine rağmen, yerine göre türlü şekillerde nesilden nesile geçen bu düşünceler masal, destan ve halk hikâyeleri gibi eserlerde küçük birer motif halinde de olsa günümüze kadar gelebilmişlerdir." (Şentürk, 1994: 131).

Masal, destan ve halk hikâyelerinde motif olarak yer alan gök cisimleri Nizami-i Gencevî ile birlikte eser adı olmuş ve metin bu gök cisimleri etrafında şekillenmiştir. Ali Şîr Nevâî'nin Seb'a-yi Seyyâr mesnevisi de bu çizgide yazılmıştır. Seb'a-yi Seyyâr konusunu İran hükümdarı Behrâm-ı Gûr (ö. 438)'dan almıştır. "Arapça ve Farsça güzel şiirleri olan Behrâm-ı Gûr'un hayatı, av ve aşk maceraları Firdevsî'nin *Şâhnâme*, Genceli Nizâmî'nin *Heft Peyker*, Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Heşt Bihişt*, Ali Şîr Nevâî'nin *Seb'a-i Seyyâre* ve Hâtifî'nin *Heft Manzar* adlı mesnevileri yanında birçok menkıbe ve minyatüre konu olmuştur." (Konukçu, 1992: 356).

Seb'a-yi Seyyâr'da Semboller

Seb'a-yi Seyyâr (2015) mesnevisi Ali Şir Nevâyî'nin 1484 yılında tamamladığı eseridir. Eser, sebeb-i telif bölümünden itibaren Şah Behram ve cariyesi arasındaki aşk hikâyesi rüya, sayı, renk ve gezegenlerin sembolik değerleri ile örülüdür. Batlamyus teorisine dayalı olarak sıralanan gezegenler Zuhal, Müşteri, Mirrih, Mihr, Zühre, Utarid ve Kamer'dir. Her birinin kendine özgü bir rengi ve insan üzerinde farklı etkileri vardır.

Rüya Sembolü: Analitik psikolojinin kurucusu Jung'a göre bütün insanlık ortak simge ve sembollere sahiptir ve Jung buna kolektif bilinçaltı adını verir. Bu ortak simge ve semboller herhangi bir baskıya uğramadığı için insanlar tarafından bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde kolayca kullanılmaktadır. Bilinçaltındaki sembollerin dışa vurulduğu

bir alan da rüyalardır. Rüya, insanın en özgür olduğu alanlardan biridir ve sembolik bir nitelik taşır.

Ali Şîr Nevâyî, sebeb-i telif bölümde eserinin gördüğü bir rüya üzerine yazdığını söyler. Nevâyî'nin rüyası sembollerle doludur. Her biri farklı renkte ve her biri farklı duygusal etkisi olan yedi künbet, yüz nireng ve ihtiyar rüyadaki sembolik unsurlardır. Nevâyî, bu sembollerin çözümü için rüya tabircisine başvurur.

100 "mükemmeliğin büyük yuvarlak sayısıdır." (Schimmel, 1998: 291). Şair, aynı zamanda çokluğun sembolü olan bu sayı ile fezanın sonsuzluğunu ve sonsuz suretlerini temsil etmektedir.

Batlamyus evren modeline göre gök cisimleri dünyanın etrafında döner ve soğan katmanları gibi iç içedir. Feleklerin bu kubbeli yapısı mimaride kubbe/kümbet ile ilişkilendirilir. Sembolik olarak kubbe hükümranlık ve egemenlik sembolüdür.

Rüyada görülen ihtiyar ise, yaşlı bilge arketipidir. " Yaşlı bilge adam arketipi, bilge kişiliği ile yolgösericidir." (Jung, 2017). Kahramanın çıkış yolu bulamadığı zamanlarda devreye girer. Şair, gördüğü şeylerin şaşkınlığını yaşayıp gördüklerine anlam veremediği anda ihtiyar ile karşılaşır. İhtiyar ona gördüklerini yorumlar. Nizami ve Hüsrev'den sonra bu eseri yazacağının müjdesi olduğunu söyler. Artık şair gördüklerinin ne anlama geldiğini bilmektedir ancak yine de uyandıktan sonra bir rüya tabircisine gördüklerini yorumlatması bütün bu unsurların sembolik olduğunun göstergesidir.

Sayı Sembolleri:

7: Yedi sayısı evrenin yaratılışı ile doğrudan ilgilidir. Olgunluğun, kemalin simgesidir ve gezegenlerin sayısıdır. "Bu yedi gezegen sırasıyla yedi cennetsel kürenin parçasıdırlar ve bu görüş binlerce yıldır insan imgelemeni hareket geçirmiştir." (Schimmel, 1998: 142). Seb'a-yi Seyyâr'da 7 sayısı yazarın gördüğü rüyada, gezegenlerde, renklerde, masal anlatan güzellerin ve bölgelerin sayısını belirtirken kullanmıştır. Behram, Rum Kayserini yenip yedi ilkim şahını vergiye bağlar. Bahram'ın Dilârâm'ı kaybetmesinden sonra düştüğü üzüntüden

kurtarmak için yedi iklim şahı birer köşk yaptırır, köşkleri her bir seyyârenin renginde boyatır ve bu renklerle uyumlu bir güzel gönderir.

100: "Mükemmeliğin büyük yuvarlak sayısıdır ve mükemmel iyiye işaret eder." (Schimmel, 1998: 291). Eserde Behram'ın Dilârâm'ın resmini gördükten sonra düştüğü aşktan kurtarmak için 100 akıllı kişiden oluşan heyet Hıtay'a gider. Yine gururuna yenilip Dilârâm'ın öldürülmesine emir verdikten sonra düştüğü ayrılık acısından düştüğü hastalıktan kurtulması için Behrâm'ın sağlığına dua eder, yüz kişi büyü ve tılsım işiyle uğraşır. Her iki durumda düşülen çıkmazdan kurtulmak için başvurulan sayıdır. Bu da 100'un iyileştirme, mükemmel hale getirmenin sembolü oluşan örnektir.

8: "Antikitede önemli, şans getiren bir sayı olarak görülürdü: gezegenlerin 7 göksel küresinin ötesinde, sabit yıldızların sekizinci göksel küresinin olduğu düşünülürdü. "Tanrıların sayısı" olarak kullanılışı kadim Babil'e kadar uzanır." (Schimmel, 1998: 169). Eserde Pazar günü anlatılan hikâyede geçer. Rum diyarında Zeyd isimli hırsız bir kuyumcunun şahı kandırarak iki batman altın alması ve ona sekiz burcu ile sekiz basamağı olan bir taht yapmayı vadetmesinde yer alır. "Mimari açıdan kubbelerin kareden daireye dönüşte geçişin ilk aşamasıdır" ki sekiz sayısı kubbe ile bir araya geldiğinde sonsuz hükümranlığın sembolü olur.

Renk ve Seyyare Sembolleri

Evreninin yaratılışını sembolize eden yedi sayısı eserdeki hikâyenin sayısıdır. Yedi hikâye, yedi gezegen ve yedi rengin sembolik değerleri etrafında toplanan hikâyelerin içerikleri şöyledir:

Birinci hikâye: Siyah/Cumartesi/Zuhal:

Siyah hem olumlu hem de olumsuz olmak üzere iki yönlü olarak sembolize edilmiştir. Daha çok yalnızlık, melankoli, acı, yas gibi olumsuz duyguların sembolü olduğu gibi bilgelik, güven, sabır, sadakatin sembolüdür.

"Zuhal yedinci felektedir. Yeryüzünden en uzak gezegen olduğu için bu ad verilmiştir. Yunan mitolojisinde Kronos, Roma mitolojisinde

Satürn'a tekabül eder. Farsçada Keyvân'dır. Siyaha yakın yeşil oluşu sebebiyle hindû denilir. En uğursuz gezegendir. Zuhal'in hâkim olduğu zamanlarda doğanlar büyük başlı, asık suratlı, çirkin, iri cüsseli, vesveseli, geçimsiz, ve yalnızlığa düşkün olurlar." (Şentürk, 1994: 169).

Mekân: Hindistan.

Kişiler: Çesret Han, Ferrûh, Ahi, Ahi'nin karısı.

Hikâyede siyah rengi Hint ülkesiyle ilişkilendirilir ki Zuhal gezegeni Hindu olarak adlandırılır. Uyku, gece, karanlık kavramları ile siyah rengi fonda verilir. Ferruh'un sevdiğine kavuşamaması, Ahi'nin bütün malını yitirmesi Zuhal'in uğursuzluğu ve siyahın yalnızlığı sembolize etmesiyle uyum gösterir. Ayrıca hem Ahi'nin hem Ferruh'un aşka saygı gösterip kendi benliklerinden geçmesi ise siyahın bilgelik sembolüne gönderme yapmaktadır. Sevdiğine kavuşamayan Ferrûh siyah giyer ve halkı da onun gibi siyah giyinerek yalnızlığına ve üzüntüsüne ortak olurlar.

İkinci hikâye: Sarı/Pazar/Şems

Sarı, dünyanın merkezi, hükümranlık, taht gibi olumlu anlamlar taşır. Sarı rengin olumlu anlamlarının yanı sıra olumsuz anlamları da vardır. Sarı renk genel olarak güneşe ait bir simgedir. Bu olumlu unsura bağlı olarak da akıl, zihin, idrak, sezgi, iman gibi çeşitli kavramları ifade eder. Koyu sarı ise haset, hırs, tamah etmek, hıyanet, imansızlık, ketumluk ve vefasızlık gibi anlamları gösterir. (Işık, 2009: 474).

En parlak ve en büyük yıldız olan güneş, yıldızların, evrenin hükümdarı olarak kabul edilir.

Mekân: Rum diyarı.

Kişiler: Zeyd, Şah, papağanlar.

Zeyd'in etrafında şekillenen hikâyede ön plana çıkan hırsızlık ve kurnazlıktır. Zeyd, diğer bütün şahların tahtının tahtadan olduğunu şaha yakışanın altın bir taht olduğunu söyler ve iki batman altın ile tahtı yapmaya koyulur. Ancak altına gümüş katarak işine hile karıştırır. Şah, bunu öğrenince Zeyd'i kuyuya atar. Zeyd kuyudan çıkıp Kostantiniye'de bir kiliseye varır ve din adamı kılığına girerek buradaki altın putları

çalarak ülkesine getirir. Şah onu affeder, hazine zenginleşir, herkes mutlu olup sarılar giyer. Hikâyenin hâkim rengi sarı ile mutluluk ve gezegeni güneş ile güçlü bir hükümranlık sembolize edilmiştir.

Üçüncü hikâye: Yeşil/ Pazartesi/Zühre

Yeşil, yeniden doğuşun, canlılığın, dirilişin, sonsuz hayatın ve huzurun, insan psikolojisinde nezaketin, nüktedanlığın, sükûnetin ve dinginliğin sembolüdür.

"Üçüncü felekte olan Zühre, güneş ve aydan sonra çıplak gözle görülen üçüncü yıldızdır. Eski yıldız bilgisine göre rengi yeşildir. Zühre'nin hâkim olduğu zamanlarda doğanlar güzel yüzlü, sıkı etli, güzel sesli, iyi huylu, müziğe istidatlı, kumara tutkun olurlar. Müzisyenler ve hanendeler bu yıldızın tesirindedir." (Şentürk, 1994: 156).

Mekân: Mısır.

Kişiler: S'ad, iki misafir, Philipus, Şah, Şah'ın kızı, Sa'd'ın iki arkadaşı.

Yeşil renginin hâkim olduğu hikâyede olağanüstülük hâkimdir. Büyü ve kimya ilmine hâkim olan yakışıklı Sa'd Sebz şehrinden gelen misafirlerinden duyduğu deyr mağarasında uyuyanın geleceğini gördüğü haberi üzerine babasının karşı çıkmasına rağmen hazırlıklar yaparak yola çıkar. Mağarada uyur ve yeşil renk giyinmiş kuş gibi iki suret ona peri kızına kavuşacağını ve bir devin onu esir edeceğini söyler. Bu rüyadan sonra bir mağaraya çekilir ve orada Philipus ile karşılaşır.

Philipus da aynı rüyayı görmüş, rüyasını Hızır aleyhisselam rüyasını yorumlar. Yüz yıldır Sa'd'ın gelişini beklemektedir ve o da Sa'd'ın rüyasını yorumlar. Peri kızı şahın kızıdır, ayağını bağlayan devler ise peri kızına ulaşmak için aşması gereken engellerdir. Philipus'un ona verdiği talimatlar sayesinde üç engeli de kolayca aşan S'ad şahın kızıyla evlenir. Tacını, tahtını ve giyeceklerini yeşil yapar, yeşil giyen iki veziriyle tahta oturur. Bu hikâyede yeşil renk olağanüstü olayların yaşandığı anlatıları temsil etmektedir. Sonsuzluğa kavuşmak isteyen bilgeliğe ulaşmalıdır.

Dördüncü hikâye: Kırmızı/Salı/Mirrih

En canlı, sıcak ve dikkat çekici renk olan kırmızı aşkın, samimiyetin, güç ve heyecanın yanında agresifliğin, kızgınlığın da sembolüdür.

Mirrih, "Beşinci feleğin yıldızıdır. Savaş, kin ve zulmü temsil eder. Yıldız bilgisine göre Mirrih'in rengi ateş kırmızısıdır. Bu yıldızın hakim olduğu zamanda doğanlar tahammülsüz, şehvete düşkün ve kan dökücü olurlar." (Şentürk: 1994: 162).

Mekân: Dehli, Tıraz.

Kişiler: Çüne, Mes'ud, Çipu, Bellüv, Gül-rûh.

Cömertlik ve kıskançlığın hakim olduğu hikâyede Çüne cöemrt bir padişahtır. Ancak kendisinden daha cömert olan Mes'ud'u görünce onu Tıraz valisi yapmak ister. Bunu duyan Tıraz'ın zalim valisi Çipur veziri Bellüv'ü görevlendirerek Mes'ud'a bir tuzak hazırlar. Tuzağa düşen Mes'ud'u kuyuya attırır. Gül-rûh onu kuyudan çıkarır. Çüne ile karşılaşır. Çüne, vali ile vezirini öldürtür, herkes gül renkli kıyafetler giyer.

Beşinci hikâye: Mavi/Çarşamba/Utarid

Mavi huzurun, uyumun ve dürüstlüğün sembolüdür. "Gök rengi olan mavi Türklerin inancında her zaman ululuğun ve yüceliğin sembolü olmuştur. Mavi, gök rengi olması itibariyle sonsuzluğu, emniyet ve huzuru telkin eder." (Işık, 2009: 511).

"Utarid, ikinci feleğin seyyaresidir. Fesahat ve belagati temsil eder. İlim ve akla mensuptur. Organlardan dil, bilgilerden mantık ve belagat, mesleklerden hatiplik, tacirlik, kâtiplik ve ressamlık bu yıldıza bağlıdır. Utarid'in hâkim olduğu zamanlarda doğanların güzel, sevimli, zeki ve sanatçı olacaklarına inanılır." (Şentürk, 1994: 152).

Mekân: Aden/Behişt-serâ.

Kişiler: Câbir, Nevder, Mihr, Süheyl, Nu'man

Beşinci hikâye insanın kaderi etrafında kurgulanmıştır. Hikâyede Mihr'in sandalla gezerken fırtınanın onu korsan Cabir'in adasına sürüklemesi ve ona esir olması, Süheyl'in nişanlısı Mihr'i

görmek için küçük gemiyle yola çıkması ve yine bir fırtınanın onu da Cabir'in adasına sürüklemesi sonucu Cabir'in onu kuyuya atması iki kahramanın da iradesi dışında gerçekleşen olaylardır. Yine tesadüfen Mihr'in Süheyl'i kuyudan çıkarması ile iki âşık birbirine kavuşur. Aşkında sadık olanların başlarına ne gelirse gelsin kavuşacağı mesajı hikâyeye hâkimdir.

Altıncı hikâye: Sandal rengi (kahverengi)/Perşembe/Müşteri

Toprağın rengi olan kahverengi güvenin, korumanın, doğumun ve bereketin sembolüdür.

"Müşteri, altıncı feleğin seyyaresidir. Uğurlu bir yıldızdır. Yıldız bilgisine göre din, ilim, utanç, alçakgönüllülük, dürüstlük, namus ve belagat buna mensuptur. Müşteri yeryüzüne hakimken doğanlar büyük yüzlü, iri ve şehla gözlü, iyi huylu, akıllı, zarif ve güzel konuşurlar." (Şentürk, 1994: 164).

Mekân: Bahter/Haver.

Kişiler: Mukbil, Müdbir, Şah, Şahın kızı.

Mukbil ve Müdbir iki arkadaştır. Mukbil uğuru, Mükbil ise uğursuzluğu temsil eder. Mukbil'in uğuru Allah'a sürekli dua edip, karşılaştığı zorlukları Allah'ın yardımıyla aşmayı ister. Müdbir ise karşılaştığı zorluklarda Allah'a sitem etmektedir. Bu yüzden talihsiz olaylar onu bulur. Mukbil, sabır ve kanaat ile selamet bulurken Müdbir ise tahammülsüzlük ve tamahkarlık ile bela bulur

Yedinci hikaye: Beyaz/Cuma/Kamer

Beyaz, bütün renklerin kaynağıdır. Saflığın, temizliğin, arılığın, iyiliğin sembolüdür.

"Kamer, dünyaya en yakın gezegendir. Zayıflık, güçsüzlük, bilmezlik, dedikoduculuk, iyi ve erdemlilik, hareket nitelikleri arasındadır. Kamere ilişkin kişiler sebatsız, kararsız, hayalci, zayıf, dayanıksızdırlar. Cuma gecesine egemendir, rengi beyazdır." (And, 2010: 359).

Mekân: Hıtay.

Kişiler: Sazende, kız (Dil-ârâm), Ferruh

Anlatıcı Harezm şehrinden gelen bir sazendedir. Hikâyesinin kahramanı ustaca saz çalıp şarkı söyleyen bir kızdır. Şah ona aşık olmuştur ama kız her seferinde sazı ve şarkısıyla şahı uyutarak kaçar. Beyaz giyen bu kız, başından geçen hiayeyi anlatır ve kıyafetini kefen olarak nitelendirir. Hikâyeyi dinleyen Behram, adı geçen kızın Dilârâm olduğunu anlar ve hemen ona kavuşmak için hazırlıklar yapar. Behram yedi iklimin şahı olarak güneş, Dilârâm onun sevgilisi olarak aydır. Dilârâm saflığın ve sadakatin sembolüdür.

Sonuç

Eser baştan sona seyyareler ve renklerinin sembolizmi üzerine kurulmuştur. Seyyareler etrafında anlatılan hikâyelerde sırasıyla ayrılık, taht, bilgelik, cömertlik, sadakat, kanaat ve kavuşmak temaları yer almaktadır. Allah'ın bilmeyi istemesi üzerine felekleri yaratmasıyla Bezm-i Elest'te birlik içinde olan Yaratan ve yaratılmışlar ayrılığa düşer. Dünyaya gelen insanların en bahtlısı şahlardır. Ama onlar bile sonunda bu dünyayı terk edecektir. Bu yüzden cömert, bilge, sadık, kanaatkâr olmalıdır. Herkesin hayatında farklı etkilere sahip olan felek, sonunda herkese aynı davranacak kimseyi bu dünyada bırakmayacaktır. Şair hikâyeyi Behram'ın avlanma sırasında balçığa/toprağa saplanarak ölmesiyle bitirerek bu mesajı verir. Siyahla/ayrılıkla başlayan eser, beyaz/kavuşma ile biter.

Kaynakça

ENVER KONUKÇU, "BEHRÂM-ı GÛR", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/behram-i-gur (09.06.2022).

JUNG, C. G. (2017). *Dört Arketip*. (Çev, Z, Aksu Yılmazer). İstanbul: Metis Yayınları.

SELÇUK MÜLÂYİM, "KUBBE", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/kubbe (10.06.2022).

ŞENTÜRK, AHMET ATİLLA (1994). Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sabiteler. Türk Dünyası Araştırmaları, nr. 90, s.131-179.

TURAL, GÜZİN (2015). Seb'a-yi Seyyâr. Ankara: TDK Yayınları.

IŞIK, NEŞE (2009). Türk Masallarının Sembolik Açıdan Çözümlenmesi. Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

AND, METİN (2010). Minyatürlerle Osmanlı Mitologyası. İstanbul: YK.

ALİ ŞİR NEVAİ'NİN BAHAR GAZELİ İLE BÂKİ'NİN BAHAR GAZELİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Öğr. Gör. Arif AY*

Şairler şiirleriyle genellikle yaşadıkları zamanın ruhunu yansıtırlar. Dolaysıyla her şairin şiiri kendi zamanlarının ruhu dolayımında değerlendirilir. Bu yargıda büyük şairleri istisna tutmak gerekir. Çünkü onlar, zamanlarını aşan, her çağda şiirlerinin okunduğu, karşılık bulduğu şairlerdir. Ali Şir Nevai de Bâki de bu şairler arasındadır.

Şairleri, büyük şair kılan sadece yetenekleri değildir. Yetenekleri kadar, yaşadıkları dönemin siyasi, sosyal ve kültürel durumu da etkilidir. Her iki açıdan bakıldığında Ali Şir Nevai de Bâki de hem yetenekleri itibariyle hem de yaşadıkları dönem itibariyle onları büyük şair kılan unsurlara sahiptirler.

Ali Şir Nevai'yi Homeros, Dante, Nizami, Sadi, Şekspir, Balzak, Tolstoy ve Tagor'la eş değerde gören edebiyat tarihçileri, onun şiire yeni bir tarz getirdiğini, buna da "Nevai Tarzı" denildiğini belirtmişlerdir. Bu yönüyle, Ali Şir Nevai 2500 civarında gazelleriyle sadece Türk edebiyatının değil, şark İslam edebiyatının en çok gazel yazan şairlerindendir. Onun yetişmesinde Avrupalı tarihçilerin " Türk Rönesansı" diye adlandırdıkları bilimde ve sanatta büyük âlimlerin, şairlerin, sanatçıların ortaya çıktığı dönemdir. Dolaysıyla Nevai'nin yetişmesinde Ferid'din Attar, Hüsrev-i Dihlevi'nin, Hafız-ı Şirazi'nin, Molla Cami'nin çok büyük katkıları olmuştur.

9 Şubat 1441'de varlıklı bir ailenin çocuğu olarak Herat'ta dünyaya gelen Ali Şir Nevai, hiç evlenmemiş ve 3 Ocak 1501'de 60 yaşında doğduğu şehir olan Herat'ta vefat etmiştir. Çocuk yaşta yazmaya, okumaya ve şiire merak saran Nevai, kendi dönemine kadar yaşamış olan şairlerin divanlarını okumuş, bu divanlardan elli bin beyit ezberlemiştir. Yetişkin döneminde, özellikle de dillere destan olan bahçesinin onun gazel yazmasında çok önemli bir yeri vardır. O,

bahçeye her gelişinde içindeki gazel yazma duygusu harekete geçer ve etrafta ötüşen bülbüllerin, kumruların sesi ve güllerin nefis kokusu ve rengi gazelleriyle bütünleşirmiş adeta. Geceleri ise mumu, mürekkebi, diviti ve gazelleri onun arkadaşlarıdır.

Hem Çağatay edebiyatının hem de dünya edebiyatının zirve şairlerinden biri olan Ali Şir Nevai, aynı zamanda kendisi gibi şair olan dönemin sultanı Hüseyin Baykara'nın da çocukluk ve okul arkadaşıdır. 1469'da tahta geçen Hüseyin Baykara, arkadaşı Ali Şir Nevai'yi sarayına alarak ona mühürdarlık görevi verir. Aynı zamanda sarayda ilim ve sanat meclisleri kurulur. Baykara-Nevai meclisleri dillere destan olmuştur. Osmanlı döneminde bu meclislerden pek çok şairin bahsettiği bilinmektedir. XVI. yy. şairi Lâ'li bir şiirinde dönemin hükümdarını Hüseyin Baykara'ya benzetir ve dönem hakkında övgüler yağdırır:

Kulundur cümle hûban-ı cihan pîr padişahsın sen
Zamanında begüm Sultan Hüseyin Baykara'sın sen
Cemâlûn göster erbâb-ı sefa âlem yüzün görsün Bugün bu hüsn ile âyine-i âlem-nümasın sen

Hüseyin Baykara dönemindeki "Sûru sefa"ya dikkat çeken şairlerden biri de Naili'dir:

El-minnetûllâh ki dem-i sûru sefadur
Bu sûr hased-kaderde-i sad Baykaradur

Şeyh Galip III. Selim'e yazdığı kasidede şunları der:

Hüseyin-i Baykara bahş itmemişdi Molla Cami'ye Bana ol kâm-ı kim bu Hüsrev-i sahib-kıran verdi

Keremler kim senün devrinde gördü Galib-i nâçar Hüseyin Baykara'dan Cami gibi yekta

XIX. yy. şairlerinden İzzet Molla:

Meclis-i Hazret-i mahdum-ı hüner perverde Baykara sohbetin açmağa utandım bu gece derken Nedim Lale Devri'nde Damat İbrahim Paşa ile kurdukları meclise Baykara meclisi adını verir.

Hıdiv-i Baykara- meclisi ki târ-ı zülf-i nahide
Kemîne matrıbi der benim târ-ı Rebabımsın

Hüseyin Baykara'nın şairlere ve âlimlere dair ilgisini tarihçi Handemir şöyle dile getirir: "Baykara İslam âlimlerini, zamane fazıllarını, yüksek belâgatla şiir söyleyen şairleri korumak hususunda asla gaflet göstermez, onları ihmal etmezdi. Onların dileklerini yerine getirmek, kendilerini her türlü nimetlerden faydalanmak yolunda daima itaat edilmesi gerekli diye fermanlar verirdi. Haftada iki defa kadı ve âlimlerle bir arada olur, önemli işleri din büyüklerine danışırdı. Tekkeler, konuk evleri, medreseler, camiler yaptırmaya meraklıydı. Çiçek bahçeleri, bağlar tanzim etmeyi vazife bilirdi."

Genç yaştan itibaren serüven dolu bir yaşamı olan Ali Şir Nevai, pek çok savaşa girer. Romantik bir aşk adamı kişiliği yanı sıra politikacı, devlet adamı, düşünür kişiliklerine de sahiptir. Divan, mesnevi, tezkire, tarih, lügat gibi türlerde eserler verir. Muhakemet'ül Lügateyn onun en bilinen lügatidir.

Onun şiirlerindeki başarısının bir başka yönü de iyi bir dilci olmasıdır. Arapçayı, Farsçayı iyi bilen Nevai, hazırladığı Muhakemet'ül Lügateyn'le Farsça ile Türkçeyi karşılaştırır. Türkçenin üstünlüğünü ve iyi bir şiir dili olduğunu kanıtlar.

Klasik şiirin bütün özelliklerini yansıtan Nevai, şiirlerinde anlam ve hayale önem vermiş; ancak, şiirlerini derin bir mazmun anlayışıyla inşa etmiştir. Onun şiirleri okunduğunda anlamını hemen ele vermekte ve derinlerde başka yorumlar içermektedir.

Nevâî'nin gazellerinde esas olan bütünlüktür. Bu yüzden gazelleri yek-ahenk ve yek-âvâzken, mesnevileri bir düşünce ya da bir duygu etrafında gelişir. Amaç bütün güzelliğidir. O, gazellerindeki beyitlerin her biri üzerinde saatlerce çalışarak bir kuyumcu gibi işleyecek yerde, tasarladığı bir düşünceyi ya da duyguyu toplu bir halde vermiştir. Bu yüzden onda fikir her zaman esas, üslup ise bir araçtır. Nevai'nin eserlerinde esas olan sanat gösterisinden ziyade, hayata bakışını inandıklarını ve fikirlerini aktarmaktır. Nevai ile aralarında yüz yıla yakın bir zaman olan Bâki'nin de Nevai ile ortak yanları vardır. Her şeyden önce ikisi de saray şairidir. Bâki Osmanlı'nın en görkemli

döneminde yaşamış Batı'nın "muhteşem" sıfatını taktığı Kanuni Sultan Süleyman'ın gözde şairlerinden biri olmuştur. Kendi de şair olan Kanuni (Muhibbi), Baykara gibi sarayda ilim ve sanat meclisleri oluşturmuş, dönemin âlimlerini ve şairlerini bir araya getirmiştir.

" Bu devr içinde benim padişahım mülki sühan
Bana sunuldu kaside bana verildi gazel"

Diyen Baki de Ali Şir Nevai'den etkilenmiş lirik bir şairdir. Onun şiirlerinde Kanuni döneminin bütün ihtişamını görmek mümkündür.

Bâki, Kanuni devrinin en büyük bilginlerinden sayılan Karamanlı Ahmet ve Mehmet Efendilerle Kadızade Şemsettin Ahmet Efendi'den ders görerek yetişmiş bir şairdir. Tıpkı Ali Şir Nevai'de olduğu gibi Osmanlı şiirinde onun şiiri de bir aşamadır. Bâki üstünlüğünü şöyle ifade eder:

Bu arsada Bâki nice üstada yetişti
Âlemde bugün ana bir üstad yetişmez

O, şiirlerinde dünyanın geçici olduğu, yarını düşünecek yerde gününü gün edip eldeki fırsat kaçırmamak gerektiği, yiyip içip severek bu kısa ömürden elden geldiğince yararlanmak gerektiği düşüncesi üzerinde durmuştur. Şairin özel hayatı ile şiirlerinde işlediği hayat görüşü arasında tam bir uygunluk vardır.

Bâki'nin şiirlerinin ağırlık noktasını meydana getiren rind ve neşeli hayat anlayışı 17. ve 18. yüzyılda gittikçe gelişmiş, sonunda Nedim'in şiirlerinde zirveye ulaşmıştır.

Bâki, şiirlerinde anlam, biçim ve ses bakımından inceden inceye tartan bir şair olmasına rağmen mazmunlara ve sözcük oyunlarına aşırı düşkündür.

Bütün kaynaklarda kendisinden saygı ile söz edilen, her zaman "Sultanu'ş Şuara" diye anılan gerek kendi devrinde gerek daha sonraki devirlerde pek çok izleyicisi ve taklitçisi yetişen Bâki, Türk Divan edebiyatının Ali Şir Nevai, Fuzuli, Nefi, Nedim gibi başlıca büyük şairlerinden biri sayılmaktadır. Önce Ali Şir Nevai'nin gazelini okuyalım:

Bahar boldu vü gül meyli kılmadı könlüm Açıldı gonca ve lîkin açılmadı könlüm

Yüzün hayâli bile vâlih erdi andak kim

Bahâr kelgen ü kitkenni bilmedi könlüm

Yüzün nezâresi de mest ü mahv idi yani Ki gül çağıda zamânî ayılmadı könlüm

Zamane gül-bünide gonca dektür il könlü Olarga şükr ki bârî katılmadı könlüm

Nevayı gonca tilep könlüm ağzın etti heves Eğerçi tapmadı lîkin yanılmadı könlüm

Günümüz Türkçesi ile:

1. Bahar oldu, gönlüm güle arzu duymadı, goncalar açıldı, fakat gönlüm açılmadı.
2. Gönlüm yüzünün hayali ile öylesine şaşkındı ki, baharın geldiğini ve gittiğini anlamadı.
3. Yüzünü seyredince gönlüm, öylesine hazla doldu ki, gül mevsiminde bir an olsun ayılmadı.
4. Zamane gül bahçesinde başkalarının gönlü gonca gibidir. Şükürler olsun gönlüm onlara katılmadı.
5. Ey Nevâi! Gönlüm gonca diledi, sevgilinin dudağını istedi. Gerçi elde edemedi, ama sevmekten vazgeçmedi. Şimdi de Bâki'nin gazelini okuyalım:

Nevbahar oldı gelin azm-i gülistan edelim Açalım gonca-i kalbi gül-i handan edelim

Komayup lale gibi elden ayağı bir dem

Mest olup gonca-sıfat çâk-i girîbân edelim

İçelim lâ›l-i müzâbı saçalım cür›aları

Hâk-i gülzârı bugün kân-ı Bedahşan edelim

Menzil-i ayş ü tarab hürrem ü âbâd olsun Yakalım zerk u riya deyrini vîrân edelim

Okusun vasf-ı ruh-ı yâr ile Bâkî şi'rin

Bülbül-i gülşeni mecliste gazelhân edelim.

Günümüz Türkçesi ile:

1. İlkbahar geldi, gelin gül bahçesine gidelim,

Kalbin goncasını açalım, gülen bir gül haline getirelim.

2. Lâle gibi bir an olsun kadehi elden bırakmayalım,Sarhoş olup gonca gibi yakamızı yırtalım.

3. Kırmızı şarabı içelim, damlalarını döke saça,

Bugün gül bahçesinin toprağını bedahşân madenine çevirelim.

4. Yiyip içme ve eğlenme meclisi şen ve bayındır olsun,Yalan ve ikiyüzlülük kilisesini yakıp yıkıp harabeye çevirelim.

5. Bâki, sevgilinin yanağını öven şiirini okusun,

Gül bahçesinin bülbülünü mecliste gazel okuyucu edelim.

Bâki'nin yâr yanağını anlatan şiiri okusun (diye) gül bahçesinin bülbülünü mecliste gazel okuyucusu yapalım.

Görüldüğü gibi Ali Şir Nevai'nin gazelinde neşeden bir iz yok. Yoğun bir hüzün hâkim. Öyle bir hüzün ki şair, baharın geldiğini ve gittiğini bile anlayamıyor. Bu hüznün altında sevgiliye kavuşamamanın hasreti yatmaktadır. Gerçek hayatta da Ali Şir Nevai bir kıza âşık olur ama hiçbir zaman kavuşamazlar.

Bâki 'nin bahar oldu gelin gül bahçesine gidelim, kalbimiz gül gibi açılsın demesine karşın Nevai, bahar oldu gönlüm güle arzu duymadı, goncalar açıldı fakat benim gönlüm açılmadı diyerek, bir umutsuzluğu bir keyifsizliği, bir iç burukluğunu dile getirir.

Nevai, bir an sevgilinin yüzünü hayalinde görür gibi olur ve baharın geldiğini ancak öyle fark eder. Birden bir hazza kapılır ve gül mevsiminden bir an olsun ayrılmak istemez. Bâki ise, kadehi elden bırakmayarak hemen işret âlemine dalar. Sarhoş olup yaka bağır açmaya kalkışır. Bunu da goncanın açılışına benzeterek hem bir sözcük oyunu yapar hem de sarhoşluğa bir zarafet katar.

Nevai, zamanın gül bahçesinde başkalarının gönlü gonca gibi açılır. Oysa ben onlar gibi değilim, açılıp saçılmam şükürler olsun der. Bâki ise yiyip içmeye, neşeye kaptırır kendini fakat onun da bir amacı vardır: rüya ve gösteriş manastırını yakıp harap etmek. Aynı zamanda

gül bahçesinin kırmızı Bedehşan madenine çevirmek ister şarabın son yudumlarını toprağa dökerek.

Nevai, gönlüm gonca gibi olan sevgilinin dudağını arzu etti. Gerçi elde edemedim fakat sevmekten de vazgeçmedim der. Bâki ise yârin yanağını anlatan şiirini okusun diye gül bahçesinin bülbülünü gazel meclisine çağırır.

Özetlersek, Nevai yaşadığı dönemin siyasi çalkantıları nedeniyle hayli üzgün ve neşesiz. Sözgelimi kardeşi Hüseyin Baykara'ya isyan etmiş ve halk Hüseyin Baykara›nın saraydan uzaklaştırılmasını istemiştir. Baykara buna karşı Nevai'yi ne kadar sevdiğini belirten ferman yayımlamıştır. Bir de mizaç olarak gönlü kırgın bir insandır Nevai, küçük yaşta babasını kaybetmiş sevdiği kıza kavuşamamış ve altmış yıllık hayatını bekâr olarak geçirmiştir.

Bâki ise hem siyasi yönden hem sosyal ve ekonomik yönden devletin en güçlü olduğu dönemde yaşamış, mizaç olarak eğlenceye, işrete, dünya hayatının tadını çıkarmaya düşkün bir insan. Dolayısıyla, her iki şairin gazelleri aynı temayı dile getirse de biri coşkuyu, neşeyi; öteki hüznü, iç burukluğunu yansıtsa da aralarında bir asırlık bir zaman dilimine rağmen biz onları iki gazelde buluşturmaya çalıştık.

KAYNAKÇA:

Çetindağ, Y. (2011). Ali Şir Nevai, İzmir: Kaynak Yayınları.

Kudret, C.(1985). Bâki, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN TAŞKENT'TEKİ ANITI

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN
TÜRK VE DÜNYA EDEBİYATINDAKİ YERİ

ÇAĞDAŞ ÖZBEK EDEBİYATINDA ALİ ŞÎR NEVAÎ'NİN YERİ

Prof.Dr. Fatma AÇIK*

Giriş:

Özbekistan'da Nevaî'nin eserlerinin yayımı ve bilimsel olarak araştırılması 1920'lerde başlamıştır. Bu doğrultuda Fıtrat, Oybek, Sadiy, Sharafiddinov, Hayitmetov, Sultan, Kudratullaev gibi edebiyat eleştirmenleri ile Borovkov, Usmanov, Rustamov gibi dilbilimcilerin eserleri dikkat çekicidir. Abdurauf Fıtrat'ın 1925 yılında yazdığı "Navoiyning Forsiy shoirlig'i ham uning Forsiy devoni to'grisida" adlı makalesi Maorif ve O'gituvchi dergisinde, "Farhod u Shirin" destanı ile ilgili makalesi ise 1930 yılında Alanga Jurnali'nde («Ma'rifat», 1996, 7-28 Aralık sayıları: 204) yayımlanmıştır.

Sabık Sovyetler Birliği'nde Nevaî'nin doğumunun 500. yıldönümü geniş çapta kutlanmış ve "Xamsa"nin kısaltılmış bir versiyonu (Sadriddin Ayniy,1939) yayımlanmıştır. Aynı yıl, "Chor devon", "Muhokamatu-l-lug'atayn", " Mahbubu- l-qulub " adlı eserleri de yayımlanmış, çeşitli araştırmalar ve monografiler oluşturulmuş; Rusça, Ukraynaca, Tacikçe, Azerbaycan Türkçesine Nevaî eserlerinin çevrileri yapılmıştır. Olim Sharafiddinov "Alisher Navoi" (1939), Maqsud Shaykhzoda "Genial Shoir" (1940), V. Abdullayev "Navoiyning Samarqanddagi hayoti va faoliyati haqida" (1940) gibi makaleleri yayımlanmıştır. A. Borovkov, YE Bertels, H. Olimjon, H. Zarif, O. Usmanov, M. Shaykhzoda ve diğer sanatçı ve bilim adamlarının makaleleri "Rodonachalnik uzbekskoy literaturi" ("O'zbek adabiyotining asoschisi ", 1940) kitabında toplanmıştır. P. Shamsiyev «Xamsa»ning mukammal nashri (Toshkent: «Fan», 1960), H. Sulaymon «Xazoyin ul-maoniy» akademik nashri (to'rt kitob. Toshkent: «Fan», 1959-1960.), M. Shayxzoda «Ustodning san'atxonasida» maqolalar turkumi (1965-1966), A. Hayitmetov «Navoiyning ijodiy metodi masalalari» (1963), «Sharq adabiyotining ijodiy metodi tarixidan» (1970), Oybek «Navoiy gulshani» maqolalar

to‘plami (1967), T. Jalolov «Xamsa» talqinlari» (1962), S. G ‘aniyeva «Alisher Navoiy» (1969), S. Narzullayeva «Alisher Navoiy» (1965), N. Mallayev «Genial shoir va mutafakkir» (1968), M.Qodirov «Alisher Navoiy va san’at» (1968) (Vohidov, 2006: 205-206), V. Zohidov «Ulug‘ shoir ijodining qalbi» (1970), A. Hayitmetov «Tabarruk izlar izidan», «Navoiy dahosi», «Meros va ixlos» gibi araştırmaları, A. Abdug‘afurov «Navoiy ijodida satira» (1972), S. Erkinov «Navoiy «Farhod va Shirin»i va uning qiyosiy tahlili» (1971), N. Mallayev «Navoiy ijodining xalqchil negizi» (1973) ve «Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti» (1974), A. Rustamov «Navoiyning badiiy mahorati» (1979) gibi ilmi çalışmalar mevcuttur. Ayrıca 60’lı yıllardan başlayarak Nevaî eserlerinin yeniden basımı yapılmıştır (Ek 1).

Bağımsızlığın ilanıyla birlikte Nevaî’nin eserlerinin tahlil ve tenkiti yeni bir bakışla değerlendiren çalışmalar artmıştır[106]. I.

Navoiy zamondoshlari xotirasida. – T.: Adabiyot va san’at, 1985. Sirojiddinov Shuhrat. Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy- tipologik, tekstologik tahlili. – T.: Akademnashr, 2011. Alisher Navoiy ijodiy va ma’naviy merosining olamshumul ahamiyati (xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari). – T.: O‘zbekiston, 2011. Vohidov R., Eshonqulov H. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T.: O‘zYU Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. Hayitmetov A. Temuriylar davri adabiyoti. – T.: Fan, 1996. Alisher Navoiy: 1441-1501 yil. Adabiyotlar ko‘rsatkichi / Tuz. Z.Berdiyeva, A.Turopova. – T., 1991. O.Sharafiddinov. Alisher Navoiy. Kitobda: Tanlangan asarlar.-T.: Fan,1978. Ya. G‘ulomov. Alisher Navoiyning davrini o‘rganish haqida. Kitobda: „Ulug‘ o‘zbek shoiri“. -T.:1948. Bertels E.E. Navoiy. Opit tvorcheskoy biografii. -M,L.: 1948. Oybek. Navoiyning tarjimayi holi. Kitobda: „Navoiy gulshani“. -T.:1967. S.G‘anieva. Alisher Navoiy. -T.:1968. V.Abdullaev. Navoiy Samarqandda. -T.: 1968. Izzat Sulton. Navoiyning qalb daftari. -T.: G‘. G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1969. V. Zohidov. Ulug‘ shoir ijodining qalbi. -T.: O‘zbekiston, 1970. A.Qayumov. Alisher Navoiy (ajoyib kishilar hayoti). -T.:1976. S.Ayniy. Tanlangan ilmiy asarlar. — T.: Fan, 1978. Fitrat. Navoyining forsiy shoirlig‘i va fors tilidagi asarlari to‘g‘risida. Tanlangan asarlar. 2-jild. -T.: 2000. M.Shayxzoda. G‘azal mulkining sultoni. Asarlar. Olti tomlik. T.4. -T.:1972. Hamid Sulaymon. Alisher Navoiyning fors tilidagi poetik merosi tadqiqotidan. „O‘zbek tili va adabiyoti“ jurn. 1965.. A.Rustamov. Navoiyning badiiy mahorati. -T.: 1979. A.Hayitmetov. Navoiy lirikasi. -T.: 1961. Yo.Ishoqov. Navoiy poetikasi. — T.:1984. M.Hakimov. Navoiy asarlari qo‘lyozmalarining tavsifi. — T.: 1983). B. Akrom. Fasohat mulkining sohibqironi. -T.:1991. Z.Hamidov. Navoiy badiiy san’atlari. — T.: Universitet, 2001. N.Bozorova. Alisher Navoiy g‘azallarida ko‘ngil obrazi. -T.: 2002.]]”Insoniyat haqida Navoiyning fikri. — T.: 1919. Fitrat. „Farhodu Shirin“ dostoni to‘g‘risida. Tanlangan asarlar. 2-jild. -T.: 2000. T.Jalolov. „Xamsa“ talqinlari. -T.: 1962. S.Erkinov. Alisher Navoiyning „Farhodu Shirin“i va uning qiyosiy tahlili. — T.: Fan, 1971. A.Qayumov. „Xayratul–abror“ talqinlari. — T.: 1972. A.Abdug‘afurov. Navoiy ijodida satira. -T.: Fan, 1972. A.Qayumov. „Saddi Iskandariy“ haqida -T.: 1975. A. Qayumov. „Farhod va Shirin“ sirlari. — T.: 1979. Nazrullaeva S. Tema “Leyli i Medjnun“ v literaturax narodov sovetskogo Vostoka. -T.: 1983. A.Abdug‘afurov. Buyuk beshlik sirlari. — T.: 1993. Alisher Navoiy „Xamsa“sining qo‘lyozmalari katalogi. (tuz. Q.Munirov, M.Hakimov. -T.: 1986. A.Erkinov. Alisher Navoiy „Xamsa“si talqinining 15-20 asr manbalari. Dokt. diss. -T.: 1998. E.E.Bertels. Sufizm i sufiyskaya literatura. -M.:1965. Z.Hamidov. Alisher Navoiy „Lisonut–tayr“ asari tilining leksik-stilistik xususiyatlari. Nomz. diss. -T.: 1982. I.Haqqulov.

Haqqulov'un "Tasavvuf va she'riyat" (1991), "Navoiyga qaytish" (2007), S. Hasanov'un "Navoiyning yetti tuhfasi" (1991), M. Muhiddinov'un "Ikki olam yog'dusi" (1991), H. Qudratullayev'in "Alisher Navoiyning adabiy-estetik qarashlari" (1991), A. Hayitmetov'un "Navoiyxonlik suhbatlari" (1993), "Temuriylar davri o'zbek adabiyoti" (1996), A. Abdug'afurov'un "Buyuk beshlik saboqlari" (1995), R.Vohidov'un "Alisher Navoiyning ijod maktabi" (1994), "Alisher Navoiy va ilohiyot" (1994), S. Olimov'un "Ishq, oshiq va ma'shuq" (1992), "Naqshband va Navoiy" (1996), A. Hojiahmedov'un "Navoiy aruzi nafosati" (2006), A.Qayumov'un on iki ciltlik "Asarlar" (2010), "Dilkusho takrorlar va ruhafzo ash'orlar" (2011), A. Rustamov'un "Hazrati Navoiyning e'tiqodi", (2010), Sh. Sirojiddinov'un "Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy tipologik, tekstologik tahlili" (2011), N. Komilov'un "Ma'nolar olamiga safar" (Alisher Navoiy g'azallariga sharhlar, 2012) kabi çalışmaları; M.

O'zbek tasavvuf she'riyatining shakllanishi va taraqqiyoti. DDA.- T.:1995. Sultonmurod Olim. Naqshband va Navoiy. — T.: O'qituvchi, 1996. R.Vohidov. Navoiy va ilohiyot. — T.: 1997; 9. A.A'zamov. Munojotnoma. -Namangan: 1997, -T.: 2001. Yo.Ishoqov. Naqshbandiya ta'limoti va o'zbek adabiyoti. -T.: 2002. A.Rustamov. Alisher Navoiyning „Maxbubul–qulub" asari grammatik xususiyatlari. Nomz. diss. -T.: 1959. Bertels E.E. Navoiy i Djami. -M.: Nauka, 1965. Navoiy va adabiy ta'sir masalalari. — T.: Fan, 1968. A.Hayitmetov. Adabiyotimiz tarixining o'z izohlari. „Sharq yulduzi" jurn. −1971. M.Qodirov. Alisher Navoiy nasrida kelishik shakllari. Nomz. diss. — T.: 1977. Jomiy va Navoiy. To'plam. -T.: 1981. A.Sa'diy. Adabiyot olimi va tanqidchi sifatida Mir Alisher Navoiy. „O'zbekiston adabiyoti va san'ati" jurn. 1938. № 11-12. Oybek. Navoiyning „Majolisun–nafois" asari haqida. Kitobda: Asarlar. T.9. -T.: 1974. A. Hayitmetov. Alisher Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlari.-T.:1959. A.K.Borovkov. Alisher Navoiy, kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazika. V kn. Alisher Navoiy. -M.: 1946. A.Usmanov. „Muxokamat al–lugatayn" Alishera Navoiy. -T.: 1948. I.Sulton. „Mezonul–avzon" va uning kritik teksti. T.: 1940. H.Qudratullaev. Navoiyning adabiy-estetik olami. — T.: 1991. L.Xalilov. Alisher Navoiy „Tarixi muluki ajam" asarining tekstologik tadqiqi. Nomz. diss. -T.:1975. V.Zohidov. Vaqfiya. „Sharq yulduzi" jurn. 1974,. M.Hakimov. Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi. -T.:1983. M.Hakimov. Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar. -T.: 1991. Fitrat. Navoyining forsiy shoirlig'i va fors tilidagi asarlari to'g'risida. Tanlangan asarlar. 2-jild. -T.: 2000. M.Shayxzoda. G'azal mulkining sultoni. Asarlar. Olti tomlik. T.4. -T.:1972. Hamid Sulaymon. Alisher Navoiyning fors tilidagi poetik merosi tadqiqotidan. „O'zbek tili va adabiyoti" jurn. 1965. Hamil Sulaymon. Alisher Navoiyning yangi topilgan „Sittai zaruriya" asari va uning qo'lyozma manbalari haqida. „Adabiy meros", -T.: 1968. Boltaeva. Alisher Navoiyning „Fusuli arbaa" asarining tahlili. -Samarqand: 2000. Xondamir. Makorimul-axloq (M.Faxriddinov, P.Shamsiev tarj.) -T.: 1967. Zaynuddin Mahmud Vosifiy. Badoʻeul-vaqoe (N.Norqulov tarj.) — T:1979. Davlatshoh Samarqandiy. Tazkiratush-shuaro. O'RFAShI, inv.2119. Abdullayev V. Navoiy Samarqandda. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik, 1-jild, Toshkent: «Fan», 2002

Hamidova'nın "Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonining ilmiy-tanqidiy matni va matniy tadqiqi" (1994), M. Muhiddinov'un "Alisher Navoiy va uning salaflari ijodida inson konsepsiyasi"("Xamsa"larning birinchi dostoni asosida, 1995), Q. Ergashev'in "O'zbek nasrida insho" (Navoiyning "Munshaot"i misolida, 1996), M. Akbarova'nın "Alisher Navoiy g'azallarida qofiya" (1997), Sh. Sirojiddinov'un "Alisher Navoiy hayoti va faoliyatiga oid XV-XIX asrlarda yaratilgan fors-tojik manbalari" (qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlil, 1998), A. Erkinov'un "Alisher Navoiy "Xamsa"si talqinining XV-XX asr manbalari" (1998), K. Mullaxo'jayeva'nın "Alisher Navoiy g'azaliyotida tasavvufiy timsol va badiiy san'atlar uyg'unligi: ("Badoye' ul-bidoya" devoni misolida, 2005), S. O'tanova'nın "Alisher Navoiy g'azaliyotida rang simvolikasi" (2007), Z. Mamadaliyeva'nın "Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonidagi ramziy obrazlar tizimi" (2011) gibi tezler sayılabilir (Babur, 2015).

Ayrıca Nevaî'nin dilini analmak için hazırlanmış "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 jildlik" (1983-1985), E.I. Fozilov'un (Ed.), Mirzo Muhammad Mahdixon'ın «Sangloh» (1971), Shomansur Yu. Alisher Navoiy asarlari tilining izoxli lug'ati II, (2017) ile karşılaşırız

Edebi Sahada Nevaî Üzerine Yazılan Eserler

Özbek halk edebiyatı ürünlerinde Nevaî'yi eser kahramanı olarak alan birçok hikâye mevcuttur. Hazır cevap, vatansever, mazlumların koruyucusu, âlim, düşünür, şair kimliğinin öne çıkarıldığı "Navoiy va yigit», «Navoiy va qirq vazir», «Navoiy va Guli» gibi halk hikâyeleri halk bilimci Jo'rayev tarafından "El desa Navoiyni" (Toshkent: «Cho'lpon», 1991) adıyla yayımlanmıştır.

Klasik Özbek edebiyatı temsilcileri de Nevaî'nin eserlerinden ilham almıştır. Shermuhammed Munis (1778-1829); "*So'z ichra Navoiyki, jahongir durur, Munisg'a maoniy yo'lida pir durur. Yo'q g'ayriyat andin o'zgakim ayturlar, Bu Shermuhammad, ul Alisher durur. Shermuhammad Munis «Voliyi mulki tariqat gar Nizom iydur mango*»

mısralarıyla başlayan şiirinde Nevai'yi hocası olarak gördüğünü dile getirmiştir (201).

Modern Özbek Edebiyatında da Nevaî şiir, roman ve hikâyelere konu olmuştur. Uyg'un – Izzat Sulton'ın "Alisher Navoiy dramı (1943), Oybek'in "Navoiy" (1944) romanı, Mirkarim Osim'ın "Zulmat ichra nur" (1987) kıssası, Xurshid Davron'ın "Navoiy armoni" (2012) hikâyesi ve Erkin A'zam'ın "Navoiyni o'qigan bolalar" (1989) hikâyesi ile ona ithafen yazılan şiirler mevcuttur. Mirkerim Osim'ın "*Astrobod", "Alisher Navoiy va Dervishali"; "Navoiyning hislatla*ri" ve "*Ulug'bek ve Navoiy*" hikâyeleri, Isajon Sulton'ın "*Alisher Navoiy*" romanı Nevâî'nin hayatı ve eserleri üzerine kurgulanmıştır.

Izzat Sulton ile Uyg'un'un ortak kaleme aldığı «Alisher Navoiy" adlı beş perdelik tarihi draması 1942 yılında yayımlanmıştır. Ancak söz konusu drama 1948 yılına kadar "geçmişi idealize ettiği" iddiasıyla sahnelenmesine izin verilmemiş ve üzerinde bazı değişikliklikler yapılması istenmiştir. Ali Şîr Nevaî 'nin 500. Yılı Münasebetiyle draanın yeni haliyle sahnelenmesine izin verilmiştir. https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/izzat-sulton-uygun-alisher-navoiy-drama.html https://ziyouz.uz/videoteka /uygun-izzat-sulton-alisher-navoiy-spektakl/

Oybek'in "*Navoi*"(1944) adlı romanı Özbek edebiyatında tarihî -biyografik roman türünde önemli bir yere sahiptir. *Navoiy* romanın başarısında Oybek'in, 1936 yılında Nevâî ile ilgili ilmî çalışmasının yeri *mühimdir. Bu çalışmasında yazar, Nevâî'nin hayatını ve eserlerini ciddi bir şekilde araştırmış Rus, Fars* ve Batılı bilim adamlarının incelemelerinden faydalanmıştır (Sharafiddinov, 1983: 19).

Romanın başlarında Ali Şîr Nevaî otuzlu yaşlarındandır. Yazar, onun çocukluğunu ve gençliğini geriye dönüşlerle anlatır. Nevaî'nin devlet idaresinde söz sahibi olduğu, hayatının son otuz yılını içeren, iktidar çevresindeki entrikaları, yaşadığı çağın sosyal hayatını ve sanat çevresini anlatan bir dönem romanıdır. Roman iki ana bölümden oluşur. Birinci bölüm Nevaî'nin Herat'a mühürdarlık görevi gereği gelmesiyle

başlar, Esterabad'a vali olarak sürülmesine kadar devam eder. İkinci bölüm ise, Nevaî'nin Esterebad'taki valiliği, Herat'a dönüşü ve ölümüyle son bulur

18 yaşındaki Ali Şîr Nevaî 'nin Semerkant'tan Herat'a dönüşüyle başlayan roman ölümünün tasviri ile sona erer. Böylece, Nevaî 'nin biyografisinin ana aşamaları hayatın gerçeklerine uygun olarak canlı bir şekilde tasvir edilir. Otuzlu yaşlarından sonra Baykara'nın hizmetinde geçen hayat hikâyesini anlatmaktadır. Dolayısıyla romanda Hüseyin Baykara dönemindeki ordu, şehir ve köy hayatı, bilim ve sanat faaliyetleri ayrıntılarıyla tasvir edilir.

Yazar, Ali Şîr Nevâî'nin şahsiyetini ve yaşadığı dönemi, edebî bir üslupla dile getirdiği romanında Alişîr Nevâi ile beraber Hüseyin Baykara, Abdurrahman Câmi, Hadiçe Begüm, Mömin Mirza, Dervişali, Binâi, Mecdiddin gibi tarihî şahsiyetlere yer vermiştir. Ayrıca Sultanmurad, Dildâr, Arslankul, Zeyniddin, Toğanbek gibi hayali karakterler de mevcuttur. Sharafiddinov'a (1976: 65) göre; Oybek, bu karakterler vasıtasıyla 15. yüzyılın ikinci yarısındaki Mâverâünnehr'in siyasî, sosyal ve kültürel hayatını anlatır. Nevâi'nin şahsiyeti ve sanatkârlığını bütün yüceliği ile ilk defa ortaya koyar.

Yazar bir yandan tarihî olaylar ve kişiler, Nevaî'nin hayatı, fikirleri, sanat anlayışı, Sultan Hüseyin Baykara olan ilişkisi ve dönemindeki taht kavgalarını verirken, öte yandan romanı Arslankul ve Dildar'ın aşk hikâyesiyle süsler. Oybek, Nevaî'nin Türk dili karşısındaki yüceltici tavrını romanın birçok yerinde çeşitli vesilelerle ve bariz bir şekilde dile getirir. "- *Biz Acem dilinin kudret* ve *ehemmiyetini, o dilde* yazılan *eserlerin güzellik* ve *salabetini hiç bir zaman inkâr etmedik. Ta çocukluktan başlayıp Acem dilinde kalem* oynattık. *Ama kendi dilimizin daha üstün* olduğu *bizim için ulu bir hakikattır*. *Biz* çocukluğumuzda *bu aşkı gönlümüze sindirmişiz* ve *ölünceye kadar da sindirmeye devam edeceğiz! Şehirleri, köyleri, sahra* ve *dağları dolduran ulusumuz, uruk ve oymaklarımız var. Bu halk*ın *kendi zevki, kendine göre bir anlayış tarzı* var. *Biz halkımızın zevkini ve tabiatım nazar-ı itibara*

alıp, onun öz dilinde kalem oynatalım ki, gönlü fikir gül/eri ile dolsun. ...Acem dili hayranları, onun daha fasih bir dil olduğunu ispat etmek için kendilerini paralasalar bile, bizim dilimizin genişliği ve hüsn-ü zenginliği karşısında ağızlarını açmaktan aciz kalırlar! .. "(s. 143-144).

Hüseyin Baykara'nın, Nevaî'nin bilgisinden ve tecrübesinden faydalanmak amacıyla mühürdarlık görevi vermesi romanda şu cümlelerle tasvir edilir: "*Ali Şir ilmin her dalında fevkalade kabiliyetli olduğunu göstermiş. Bütün ilimlere karşı aşırı bir ilgi duymuş. Bir husus daha var ki Ali Şîr ile şu an tahtta oturan Hüseyin Baykara ile hem çocukluk hem de okul arkadaşı imişler… Şunu da çok iyi biliyoruz ki Ali Şîr daha çocukluk çağlarındayken iki dilde şiir yazıp "Züllisaneyn" lakabını almıştır. Ali Şîr merhum Abdülkasım Babürün sarayında hizmete girdiklerinde galiba üç beş yaşlarında idiler. Daha o dönemde yazdığı Türkçe ve Farsça şiirleri halkın ve şairlerin nazarında gayet makbul ve mergub idi. Farsça şiirlerinde "Fani" Türkçe şiirlerinde "Nevaî" mahlasını kullanan Ali Şîr, söz denizinden öylesine güzel inciler saçtı ki en nadir kalemler şaşkınlığa düştü*." (s.320).

Şair, mühürdar olduktan sonra devlet adamı olarak halkın sorunlarına eğilir, külliye vb. mimari eserlerin yapılmasına öncülük eder, sosyal ve kültürel gelişmelerin yaşanmasını sağlar. Ancak Nevaî'yi çekemeyen ve yönetimde söz sahibi olmasını istemeyen Mecdiddin, Emir Moğol, Nizamülmülk gibi kişiler, Hüseyin Baykara'yı etkileyerek şairi Esterebad'a sürgün ettirirler. İçkiyi ve eğlenceyi artıran Baykara, yönetimi ehliyetsiz kişilere bırakınca oğullarıyla arası açılır ve iç isyanlar başlar. Nevaî, Astarabad'da zehirlenme tehlikesi atlatınca tekrar Herat'a döner. İç karışıklıklar, Baykara'nın torununun ölüm fermanını imzalaması, Nevaî'nin çözüm arayışlarıyla roman ilerler. Roman büyük şair, devlet adamı ve âlim olan Nevaî'nin hayata gözlerini yumması ve Herat halkının mateme bürünmesiyle sona erer.

Sharafiddinov, Oybek'in eserini yazdığı dönemi şu cümlelerle tasvir etmektedir: "O*ybek, sadece bir sanatkâr değil, aynı zamanda mütefekkir bir âlim olarak Özbeklerin tarihine yaklaşmaktadır. Bu tavır,*

millî tarihin tahkir edilip yok sayıldığı Sovyet döneminde, Özbeklerin parlak bir tarihlerinin bulunduğunu gösterme gayreti dikkat çekicidir. Elbette bunu o dönemin şartlarında açıkça ifade etmenin imkânı yoktur. Sovyet ideolojisinin temel hükmüne göre Rus milliyetçiliği hariç her türlü milliyetçiliğin ayaklar altına alınıp yasaklandığı Stalin döneminde kendi milletini yüceltmek ve onu methetmek, bütün dünyada olumlu bir hadise olarak görülmesine rağmen Sovyet ülkesinde bu faşistlik sayılıyor ve bu yola giren tefekkür sahibi herkes korkunç takiplerle karşı karşıya geliyordu. Bu nedenle milleti uyandırmaya, millî şuuru geliştirmeye ve halkı kendi özünü tanımaya yönelten hareketler, çoğu zaman Ezop diliyle, yani sembolik şekillerde yapılıyordu." (Sharafiddinov, 2005, s.5-6)

Oybek, Nevâî'nin çocukluk yıllarını anlattığı "*Bola Alisher*" (1967) hikâyesinde, Timurlular devletinin içine düştüğü durumu şu sözlerle ifade etmektedir: "*Meclis üyelerinden biri, yetmişini geçmiş, seksenlerinde yaşlı bir adam, bir Barlastı. Kaşları düşük olan adam önce öksürdü, ardından kurşuni bir ses tonuyla konuşmaya başladı. Timur'un yiğit savaşçılarından ve sevilen gençlerinden yaşlı Barlasın yüzündeki hüznün gölgesi, gençliğinde arkadaşları tarafından açıkça görülmüş ve derinden hissedilmiştir.*

- Türkistan, Horasan'daki duruma bir bakın... Ne olacağını bilmiyorum?! Hazreti Timur'un kurduğu devlet paramparça oldu. Timur'dan sonra uzun bir süre şehzadelerin başları muharebeden çıkmamış, her biri sürekli kendi menfaatini düşünmüş ve Süleyman'ın tahtına kendini layık görmüştür. Evet, ağzı süt kokan bu şehzadelerin en küçüğü bile atın ön ayağı olacağını söylüyor. Hepsi kişisel çıkarları peşindeler. Bu, aklı başında herhangi birinin bile yapacağı iş değil. Devletin kökleri aynı olmazsa halk bir zulüm denizine batar. Önümüzde duran trajedi budur. Bu yeni düşünceler gün geçtikçe alevleniyor. Tüm dünyayı sallayan Hakan Temur'un cesedini gören bizim gibi yaşlı bir adamın böyle bir trajediye dayanması çok zor. Böylesine korkunç bir felaketi önlemenin bir yolunu aramak hepimizin görevidir (https://n.

ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/oybek-1905-1968/oybek-bola-alisher-qissa s.3-4).

Hikâyede, dönemin tüm olumsuzluklarına rağmen Nevâî'nin şahsiyetindeki mükemmelliği ve sahip olduğu güzel hisletleri çocukluk yıllarında kazanmaya başladığını öğreniyoruz: "*Gıyaseddin Kiçkine bir parça fıstık ve helvayı oğlunu ikram etti. Tahminen dört yaşlarındaki yakışıklı, zayıf, hülyalı gözlerinde Alişir'in zekâsının izleri parıldıyordu. Başında takke, üstünde ipek kaftan, ayaklarında küçük çizmeleriyle, helva yerken edeple meclisi izliyordu. - Atı iyi görüyor musun Alişir Bey? – diye sordu askerlerden biri. - Çok iyi görüyorum ama… dedi, babasına gözlerine bakarak: Atı koşturduktan sonra fikir yürütmek daha iyidir zannedersem. Herkes şaşkınlıkla donup kaldı.*

- Aferin! – dedi ihtiyar Barlas. Okutun oğlanı molla yapın! Bilginin zirvesine layıktır oğlunuz." (s.6-7)

Nevaî üzerine hikâye ve kıssalar kaleme alan Özbek yazarlardan biri de Mirkarim Osim'dır. Osim 1940'larda Nevaîi'nin hayatı ve çalışmalarını anlatan; "*Astrobod", "Alisher Navoiy va Darvishali ","Badarg'a ","Navoiyning xislatlari ","Ulug'bek va Navoiy*" adlı hikâye ve tarihî kıssalar yazmaya başladı. Tarihî-biyografik tema Mirkarim Osim'ın eserlerinin odak noktasını oluşturmuştur. Onun "*Zulmat ichra nur" (Navoiy)* hikâyesi Ali Şîr Nevaî'nin 525. yıl dönümünde takdim edilmiştir. Bu hikâye Nevaî'nin gençlik dönemini konu edinir. Bugünkü İran sınırları içerisinde yer alan Yezd şehri ve çevresi hikâyenin mekânını, şairler ise hikâye karakterlerini oluşturur. Nevâî, dönemin şairleri arasında bir hayat sürmektedir. Bu da onun ileride büyük bir şair olmasını sağlayacak bir çevrede büyüdüğü anlamına gelir. Ayrıca çocukluk döneminin tasviri ile Osim, Nevâî'nin iyi bir insan olacağının küçük yaşlardan itibaren işaretlerini okuyucuya gösterir. Bu dönem ve mekân Oybek'in "*Alisher'in yoshligi*" ve Qo'ldosh Mirzo'nın "*Mubtalo bo'ldim sanga*" hikâyesinde de yer alır.

Qo'ldosh Mirzo "*Mubtalo bo'ldim sanga"* kıssasında Nevâî'nin çocukluk dönemini tasvir eder. O dönemin tarihî olayları okuyucuda

merak uyandıracak bir uslupla tasvir edilir. Ancak Nevâî'nin Guli'ya olan aşkı kıssada önemli bir yer tutar. Guli'ye olan aşkı şairi meyus eder. Aşkın ateşiyle yanıp tutuşur, uykuları kaçar. "*Ali Şir uyuyamadı. Uyku nerede. Onun hassas kalbi ortaya çıkan bir dizi tehlikeli, üzücü olayların etkisine dayanamıyordu. Yatağında dönüp durdu. O taraftan bu tarafa, sırt üstü, yüz üstü yattı, olmadı. Yataktan kalktı, terliklerini giymeden dışarı çıktı. Gönlü şarap çekti. Ne yapsın? Niçin bir surahi şarap almadı, ya da "Ali Şir önüne konan lezzetli çayı içti. Etrafa göz atıp, tanıdık birileri olmadığını anlayınca, şarap istedi. Surahiden şarabı kadehine doldurdu, bir dikişte bitirdi. Etkisini anlayınca ikinci kadehi de içti"* (1981: 63). Kıssada Nevâî'nin yaşlılık döneminde kaleme aldığı eserlerle çocukluk dönemi bir arada verilerek okuyucuda kafa karışıklığı yaratması eserin tenkit edilecek bir hususdur.

Oybek, Osim ve Qo'ldosh Mirzo hikâyelerinde Nevaî'nin Yezd şehrinde çölde kalışını farklı şekillerde ele almışlardır. Oybek, Ali Şir'in çölde uyuyup kaldığını ve kervanın onu almadan gittiğini yazarken; Osim çölde kaybolan Alişer'i arayan babasına yer verir.

Xurshid Davron'ın "*Navoiy armoni*" (2012) kıssası Şehzade Mo'min Mirzo'nın öldürüldüğü haberini Meşhed'de alması ile başlar. Dedenin torununun katledilmesi emrini vermesini Nevai büyük bir üzüntü ile karşılar. Şeyh Majiddin Bag'dodi'nin öldürülmesi, Cengiz Han saldırısı sonrasında Horasan, Maveraünnehr'de yaşanan felaketlerin benzerinin yaşanacağını düşünür. Sultan Hüseyin Baykara ve oğlu Badiuzzamon Mirzo arasındaki savaşı durdurmak gayreti içerisine girer. Ancak baba ve oğulları arasındaki taht kavgaları Nevaî'nin Hacca gitmek arzusunun önünde engel olarak kalır.

Hüseyin Bakara'nın Nevaî'ye yazdığı mektupta;

"Saltanatın hâkimi, ülkenin direği, din ve devlet adamının lideri, mülk sahiplerinin ve milletin lideri, hayır binaları müessesesi, hayırsever Nizamiddin Emir Ali Şir'e nice dualar ediyoruz. Padişahın yakın dostuna selâmlarımızı yolluyoruz.

Bilsinler ki, Recep ayının on birinci Cuma günü büyük

Mevlana Abdülhay geldi ve sizin afiyette olduğunuzu ve esenliğinizi iletti. Bunu duymak bizi hoşnut etti. Hicaz'a gideceğiniz haberi kulaktan kulağa yayılmış, ancak güvenilir kişilerden duyulmadığı için inandırıcı gelmemişti. Ama o kişinin konuşmasından Hoca Afzalliddin Muhammed'e yazdığı mektubun içeriğinden, bu günlerde isteklerinizin güçlendiğini ve ayrılma isteğinizin bir hayale dönüştüğünü öğrendim.

Mesele şu ki, sizinle birlik ve beraberlik bağımız, çocukluktan beri sevgi ve dayanışma bağımız olduğu ve olmaya devam edeceği herkesin bildiği bir gerçektir. Her zaman ve her koşulda, sizin rızanızı kendi çıkarlarımızın üzerinde ve devletin eşsiz kanıtlarından saydık ve sayacağız."(https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/xurshid-davron/xurshid-davron-navoiy-armoni-hikoya/)

Hacca gitmek arzusunu yerine getiremez Nevaî ve hikâye şu satırlarla son bulur: "*Mir Alisher bu hikâyeyi her hatırladığında yüreği sıkışırdı. Bu sefer de öyle oldu. "Zavallı annem yaşasaydı, ona hizmet etmekten, onu mutlu etmekten mutlu olurdum" diye düşündü. Ama birden aklına gelen şu düşünce içini rahatlattı. "Hayır, hayır, benim bir annem var. Anam, bana dil ve gönül veren Türk milleti, bu benim büyük milletimdir. Keşke onu mutlu edebilseydim ve hayatımın geri kalanında ona hizmet edebilseydim*".

Erkin A'zam'ın "*Navoiyni o'qigan bolalar*" (1989) hikâyesi *"Nevaî ve de Nevaî çalışanlara ithaf edilmiş"*tir. Hikâyede *üç arkadaşın yılbaşı akşamı yeni yıl kutlamasının yapılacağı yere gitmek için yolda yaşadıkları ve sonrasında Nevaî hayranı Cenab'ın akibeti anlatılır. "-Sizler sağ olun. Sağlıcakla kalın,- dedi o arabasını geri döndürürken.- Nevaî'yi… Hazreti Nevaî'yi unutmamış gençlerden para alsak, günah! Öyle değil mi?*

Üçümüz sokağın başında heykel gibi *dikilip kaldık.*

-İşte, bakın,- dedi Cenab heyecenlı bir şekilde, -Hazreti Nevaî'nin temiz ruhu bizi korudu!"

Hikâyede iki genç Melike'yi etkilemek için Nevaî gazelleri okur. Böylece okuyucu Nevaî'ye ait gazel örnekleri ile tanışır. Asıl kahraman

Nevaî olmasa da yukarıdaki satırlardan yola çıkarak Nevaî'nin eserlerini okuyarak ruhumuzu dolayısıyla kendimizi bulabilir, yaşatabiliriz gerçeği satır aralarında okuyucuya verilir.

Çağdaş Özbek yazarlarından İsajon Sulton 1969 yılında Nevâî'nin biyografisini "*Navoiyning qalb daftari"* adıyla yayımlamıştır. Bu sayede yazacağı romanı için birçok tarihi bilgi ve belgeye sahip olmuştur. Sulton'ın "***Alisher Navoiy*"** romanı 2021 yılında yayımlanmıştır. Roman dört bölümden oluşmaktadır. Romanın kompozisyonu, Nevaî'nin çocukluk, ergenlik, orta yaş deneyimleri ve özellikle yaşlılık dönemi ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Yazar, Nevaî imajını insanlık, arkadaşlık, vaatlere bağlılık, nezaket, iyilik gibi bir takım güzel niteliklerle oluşturur. Romandaki diğer tüm ikincil karakterler, kahramanın bu eşsiz niteliklerinin daha derin bir resmini vermeye hizmet eder.

Romanda Nevaî'nin çocukluk ve gençlik dönemindeki kıvrak zekâsı, düşünme kabiliyeti, bilgi seviyesi ile yetişkinleri şaşkınlığa düşürdüğü aynı zamanda şiirleri ile dikkat çektiği uzun uzun anlatılmıştır. Onun, Babür ile tanışması, susuz memleketi suya kavuşturması ile şaire gelecekte yaratacağı Ferhat karakterine ilham verişinin tasviri okuyucuları romanın içine çeker. Yazar, kurmacanın metaforik doğasını - "sembolik dil"i çok iyi kullanmıştır. Sulton, tarihî şahsiyetlerin hayat hikâyesini vermek noktasında çok dikkatli davranır. Örneğin, Nevaî'nin Herat'ta ikamet ettiği için, askeri seferlerini kısıtlayan Şeybani Han hakkında çok nesnel bir değerlendirme yapar; ona düşman olunamaz.

Romanı okuyan, bir kurgudan ziyade tarihi bir gerçekle karşılaşır. Ali Şîr Nevaî'nin hayatı hakkında önemli bilgiler içeren "*Konuşma sanatında dünyada tek olan ve kendisinden önce hiç kimsenin daha fazla veya daha iyi Türkçe şiir yazmamış olan Mevlana Lütfi, iyiyle kötüyü ayırt etmeye başladığında huzuruna çıkıp, ondan: "Bir gazel okuyarak, tefekkürünüzün ürünlerinin yeni örneklerinden beni haberdar edin" diye rica etti. O da aşağıdaki gazelini okudu:*

Orazin yopqoch ko'zumdin sochilur har lahza yosh

Bo‘ylakim paydo bo‘lur yulduz nihon bo‘lgo‘ch quyosh

Mevlana Lütfi bu harika şiiri duyunca hayretler içinde kaldı ve: "Allah'a yemin ederim ki, mümkün olsaydı benim on, on iki bin beytten ibaret olan Türkçe ve Farsça gazellerimi tek bu şiirle değiştirirdim ve bunu büyük bir başarı olarak değerlendirdim. " (Davron, 2022)

Bu hikâyeyi Isajon Sultan şöyle anlatmaktadır:

"*Gazeli başından sonuna kadar dinleyen Lütfi zevk ve şaşkınlıkla başını sallayıp: Maşallah! Dilerse karıncayı Süleyman'a nasihatçi eyler, dilerse cihan krallığını yüzüğe yerleştirir! dedi gözleri parıldayıp yüzü fevkalade aydınlandı.*

"İstese, Lütfi'nin anlayamadığı manaları bu gencin dilinden söyler!" Türkçede kendimi güneş olarak düşünürdüm, bu yaşıma kadar arzuladığım güzelliğe bu çocuk şu yaşında ulaşmış. Vallahi elimden gelse on, on iki bin Farsça ve Türkçe beytimi bu bir gazelle değiştirirdim ve Ali Şir kabul etse bunu büyük bir başarı sayardım!"

Sulton, Ali Şir Nevaî imajını arkadaşlığa- dostluğa- sözüne bağlılık, nezaket, iyilik çerçevesinde yaratır. Romandaki diğer tüm ikincil karakterler, kahramanın bu niteliklerinin daha derin bir resmini vermeye hizmet eder.

Çağdaş Özbek nesrinin yanı sıra G'afur G'ulam, Mirtemir, Abdullo Oripov, Shavkat Rahmon, Xurshid Davron, Shukur Qurbon, Aziz Said, Ne'matullo Ibrohim, Mash'al Xushvaqt, Asqar Mahkam, Zebo Mirzo, Nodir Jonuzoq, Umid Ali ve Go‘zal Ro‘ziyeva gibi isimler de nazım türünde Nevaî'ye ithaf ettikleri şiirlerle onu genç kuşaklara tanıtma ve sevdirme yoluna gitmişlerdir. Bu şiirlerden bazıları şunlardır:

ALISHER	**ALİ ŞÎR**
Yuksak tog' oralab o'kirgan sherning	*Yüksek bir dağa tünemiş bir aslan*
Na'rasiga tengdir aksi sadosi,	*Ağlamasına denktir aks-i sedası*
Besh yuz yil yangradi tog'day Vatanda	*Beş yüz yıl yankılandı dağ gibi Vatan'da*
Buyuk Alisherning asriy nidosi.	*Büyük Alişîr'in asırlık nidası.*
Ona sutidan ham aziz narsa yo'q,	*Anne sütünden daha değerli bir şey yok,*
Bag'ir: forsiy — siyna, arabchada — sadr.	*Bağır: Farsça - siyne, Arapça - sadr.*
Ko'krak suti bilan boqqan o'g'lini	*Ana sütü ile emzirilen oğlunu*
Ona yurt xalqlari qilmoqdadir qadr.	*Ana vatan halkları kılar kadrini.*
Birinchi tamshangan sutning hurmatin	*Ana sütüne hürmeten*
Butun hayot bo'yi oqlay ololgan,	Ömür boyu hakkını koruyan,
Tevarak olamda ko'rkin ko'rsatib,	*Bu dünyanın güzelliğini sergileyen,*
Vatan va xalqini yo'qlay ololgan;	*Vatanı ve halkını ziyaretedebilen.*
Tirik odamlarga nasiba bo'lgan	*Yaşayanlara nasip olmuş*

Hayotiy farog'at, jahoniy alam;
Birisi ozgina erkalab o'tib,
Birisi bir umr ta'qib qilsa ham;

To'fon, quyunlarda yakkayu yolg'iz,
Monolit, granit haykalday mag'rur,
Termurbek davlatin so'nggi chog'ida
Sakrashu barhayot, bo'ysunmas shuur —
Daraxshon yulduzlar sari o'kirgan,
Bo'ynida zanjiru, qalbi ozod sher.
Ineoniy muhabbat mehri-la vafo,
Erku baxt timsoli ulug' Alisher

Hirot tongotarin tasavvur kilib,
Yigitlik umringning kamolin ko'rdim:
Qarigan chog'laring qaro shomida
Xuroson o'lkasin zavolin ko'rdim.

Zavolni bilmagan porloq ijoding
Ma'rifat mulkida bitmas xazina!
Insoniy kamolot katta yo'lida
Bir poya yuksakroq oltindan zina.

O'tmishdan besh yuz yil tarixchi uchun
Sinchiklab qarasa — kuni kechadek.
Yashovchan kishiga endigi ming yil
Ertaga qo'liga kirgan o'ljadek.
Besh yuz yil hurmating saqlagan o'zbek
Kecha tug'ilding, deb qiladi faraz,
Yetuk kishilarni yana ming yillar
Xalq farzand ataydi, jondan — beg'araz.
O'zbek deb atalgan ozod ulusning
Otaxon shoiri, qadrli ustod.
Oshiqlar g'azaling kuyga solganda,
Ma'shuqlar dilining xonasi obod.

Biror shohbaytingni yoddosh tutmagan
Kattadir, kichikdir, bizda kishi yo'q.
Oltin baldoqdagi nifrit ko'z kabi
Asaring biz uchun bo'ldi qorachiq.

Hayatın geri kalanı, dünyanın acısı;
Biri bizi şımartıp geçmiş,
Biri bir ömür peşinden koştursa da;

Tufan, kuyularda yapayalnız,
Monolitik, granit heykeller gibi mağrur,
Timurilerin son çağında
Sekerek yaşam, eğilmez şuur-
Ağaçlar yıldızlar gibi ……,
Boynunda zincir ve, kalbi özgür aslan.
Muhabbet mihri- vefa yok,
Erk ve baht timsali ulu Alî Şir

Herat çatılarının süslerini hayal edip,
Yiğitlik çağında mükemmelliğini gördüm:
Yaşlılık çağında kara akşamlarında
Horasan'ın düşüşünü gördüm.

Düşüşü bilmeyen parlak eserlerin
Marifet mülkünde tükenmez hazine!
İnsan-ı kemalatın büyük yolunda
Bir paye daha yüksek, altın merdivenden.

Geçmiş son beş yüz yıl tarihçi için
Titizlikle baksa – gece ve gündüz gibi.
Yaşayan kişiye şimdiki bin yıl
Yarın eline düşmüş av gibi.
Beş yüz yıl itibarını korumuş Özbek
Dün doğdun, diye farzedip,
İleri gelenlerini yine binlerce yıl
Halk evladı biledi, candan - masum
Özbek diye anılan azat ulusun
Atahan şairi, sevgili ustad.
Âşıklar senin şarkını söylediğinde,
Maşukların gönül evi abad.

Birer şah beytini yadında tutmayan
Büyük ya da küçük, kimsemiz yok.
Altın baldoqdaki haset göz gibi
Eserlerin bizim için oldu yol gösterici.

Ulug'vor xalqimiz tarixda mashhur,
Guvohlik berolur bunga Gerodot.
O'zbekni, tojikni qabila atab,
Biror lord qilolmas o'tmishni unut.

Sharqimiz chumoli uya emasdir,
Birin birovidan tanib bo'lmasa,
Sho'rlik boyvachchalar, toleingiz sho'r,
Afsuski, tarixdan tonib bo'lmasa!..
Ne-ne tarixlarni boshdan o'tkazib,
Talay jafolarni tortgan eski Sharq —
Ne-ne daholarni tarbiyat qilib,
Oftobday jahonni nurga qildi g'arq.

Alisher Mushtariy yulduzi kabi
O'zbek osmonida bolqigan chog'i,
Yana bir muhtaram o'g'il ko'rganday,
Kattaroq ochildi olam quchog'i.

Elektr barchaning uyin yoritur
Va tuz totimida milliy farq yo'q.
Ma'rifat insonning sherik xislati,
Vatani fazodir bo'shalarkan o'q.

Tirik Farhodlarni tanimak bo'lib,
Oliy yurtimizga qilsangiz safar,
Bu yerda har bitta taroshlangan tosh
Yuksak umidlardan beradi xabar.
…
Yuksak tog' oralab o'kirgan sherning
Na'rasiga tengdir aksi sadosi,

Besh yuz yil yangradi tog'day Vatanda
Ulug' Alisherning asriy nidosi.
G'afur G'ulom 1948 yil, 13 may

Şanlı halkımız tarihte meşhur,
Şahidlik yapar buna Heredot.
Özbek'i, Tacik'i kabile addedip,
Birer ..... geçmişi unut.

Şark karınca yuvası değildir,
Birini diğerinden tanıyamıyorsanız,
Utanmalı zengin çocukları,amelleri kötü
Yazık, geçmişten ders alınmasa!...
Ne, ne olaylar başından geçirip,
Nice cefalar çekmiş eski Şark-
Ne, ne dâhiler yetiştirip,
Güneş gibi cihana nur saçmış.

Ali Şir Zühre yıldızı gibi
Özbeğin asumanında parladığında,
Yine bir muhterem evladı olmuş gibi,
Kocaman açıldı âlemin kucağı.

Elektrik herkesin evini aydınlatır
Ve tuzun tadında milli fark yoktur.
Marifet insanlığın müşterek hisleti,
Vatanı fezadır atılırken ok.

Yaşayan Ferhatları tanımak için,
Âli yurdumuza çıksanız sefer,
Buradaki her bir traşlanmış taş
Büyük umutlardan haber verir.

Yüksek bir dağa tünemiş aslanın
Narasına denktir aks-i sedası,

Beş yüz yıldır işitilir dağ gibi vatanda
Ulu Ali Şir'in asırlık nidası.

NAVOIY
Uzun tunlar bedor va tanho,
O'tiraman tikib ko'zimni.
U keladi yarqiroq siymo,
Unutaman bir dam o'zimni.
— Siz o'shami, keling, marhabo!

NEVAÎ
Uzun geceler uyanık ve yalnız,
Oturuyorum gözlerimi dikip.
O geliyor, parlak sima,
Bir an için kendimi unutuyorum.
- Siz o musunuz, gelin, merhaba!

— Men o’shaman, lol bo’lma, bo’tam.
— Ko’z tutganman, muhtaram bobo,
Ko’z tutganman azizim-otam.

— Men o’lganman, unutdingmi yo?
— O’lmagansiz, o’lmaysiz hali!
Siymosida barq urdi ziyo:
— Balli, sahar suhbat mahali...

Ko’z oldimda nuroniy siymo,
U zabardast qalamkash inson.
Daftarimga qiladi imo,
G’azalimni o’qidim hayron.

— Balli, — dedi, — andak havas bor.
Hikmat degan g’azalga husn,
Chidam darkor, vazminlik darkor,
Kuylagani erlar tuyg’usin.

Umring yorug’, Vataning ujmox,
Mendan so’ra, men yonib o’tdim.
Anglamadi zamona, evoh,
Besh asrkim, shu kunni kutdim.

Beshigim u qadimiy qal’a,
Balki og’am u Bahrom sardor,
Balki onam nozanin Laylo,
Balki singlim Shirin nolakor.

Balki yurtim u zangin dara,
Balki do’stim Farhod pahlavon.
Ammo, asring baland yuz karra,
Har poyada bir ulug’ doston.
…
Shoir ketdi… Ko’z uzmay qoldim,
Ketdi buyuk u alamdiyda.
Cho’chib turdim, bir nazar soldim,
«Xamsa» turar boshim tagida.

- Ben oyum, aptal olma yavrum.”
- Sabırsızlıkla bekliyorum muhterem dede,”
Sabırsızlıkla bekliyorum muhterem- babam.

- Ben öldüm, unuttun mu?
- Ölmediniz, ölmeyeceksiniz daha!
Yüzünde şimşek çaktı:
- Açık, seher sohbeti zamanı…..

Gözlerimin önünde nurani bir sima,
O parlak bir kalem sahibi insan.
Defterime ettiı ima,
Gazelimi okudum şaşkın.

- Beli, - dedi, - biraz heves var.
Hikmet demiş gazele hüsn,
Sabırlı olmalı, sakin olmalı,
Söylediğin yerler hissetsin.

Ömrün parlak, vatan cennet,
Bana sor, ben yanıp geçtim.
Anlamadı zamane, eyvah,
Beş asırdır, bu günü bekledim.

Beşiğim o eski kale,
Belki ağabeyim kumandan Behramdır,
Belki anam nazenin Leyla,
Belki kızkardeşim Şirin ağlıyordur.

Belki ülkem zengin,
Belki dostum pehlivan Farhod.
Ancak, asrın yüz kat daha yüksek,
Her kademde yüce bir destan.
…
Şair gitti... Gözümü kırpmadan kaldım,
Gitti büyük ve cihandeğer.
Korktum, bir nazar saldım,
“Hamse” duruyor başımın altında.

Ko’k g’uborsiz, yuksakda quyosh,
Laylo yanglig’ vafodor va yosh.
Doston ila uxlab qolibman,
Tushlarda ham shoir suhbatdosh.

Mirtemir

ALISHER

Jahonki mukaddas neni ko’ribdi,—
Bariga onasan, ey qodir hayot.
Besh yuz yil naridan boqib turibdi,
Nurli bu yuzlarga nuroniy bir zot.

Shu buyuk o’g’lingni ardoklab dildan,—
Xalqim, ta’zim etsang arzigay tamom.
Uning nomi bilan birga bitilgan
Dunyo daftarida o’zbek degan nom.

Boykaro irg’ishlab istak otida
Jahonga boqqanda misli bola sher,—
Hirot darvozasin bir kanotida
She’riy lashkarini tizgan Alisher.

Dunyoda biror nom qoldirmoh uchun
Yurt buzish shart emas, degan
gap-ku, rost.
Kimdir pesh qilganda nayzaning kuchin,
Alisher qalamni ko’rsatgan, xolos.

Tun bilan tong erur tashbehda udum,
Misoli zahru may, hajru shakar lab.
Kimnidir quyoshday eslasa mardum,
Kimnidir zulmatday yurarlar qarg’ab.

Nido tingla, bu kun, yurting tarafdan,
Ey, yiroq Hirotda maskan topgan er!
Ogoh bo’l, Alisher, sen ushbu gapdan:
Har ikki nabirang — biri Alisher.
Baytingga bir bora hovushgan har lab,
Takrorlab ketgusi mahshargacha to.
Qaratib turibsan bu yon, ne ajab,
Milliard martabali jahonni hatto.

Gök bulutsuz, tepede güneş,
Leyla cazibeli, vefalı ve genç.
Destanla uyuyakalmışım,
Düşlerde bile şair sohbetdaş.

ALİ ŞÎR

Cihan ki mukaddes ne gördü,-
Herşeyin anasısın, ey kadir hayat.
Beş yüz yıl öteden bakıp duruyorsun,
Nurlu yüzlere nurani bir zat.

Bu büyük oğlunu yüceltip gönülden,-
Halkım, saygıyla eğilsen azdır, tamam.
Onun adıyla birlikte yazılmış
Dünya defterinde Özbek denilen nam.

Baykara arzunun atına atladı
Cihana baktığında, yavru bir aslan gibi,
Herat kapısının bir kanadında
Şiir ordusunu dizmiş Ali Şîr.

Dünyada bir isim bırakmak için
Yurdu dağıtmakşart değil, dedikleri, doğru.
Kimdir teklif ettiğinde mızrağın gücünü,
Ali Şir kalemini göstermiş, sadece.

Gece ve sabah erir teşbihde adette,
Misal zehr u mey, hecr-i şeker leb.
Kimini güneş gibi hatırlasa insan,
Kimini zulüm gibi lanetleyip hatırlarlar.

Bugün yurdundan gelen çağrıya kulak ver,
Ey, uzak Herat’ı mesken tutmuş er!
Dikkat et, Ali Şîr, sen bu söze:
Her iki torundan - biri Ali Şîr.
Beytini bir kez okuyan her leb,
Tekrarlar durur ta mahşere kadar.
Bakar dursun, ne harika,
Milyar mertebeli cihana hatta

Birovlar nazdida johil Osiyo
Fakat zavol ko'rib, ko'rmagan kamol.
Muso iltijosi yetdi-yu go'yo,
Hah Tur tog'i uzra ko'rgazdi jamol
Jahon mehrobida paydo Alisher…
Shodmon qasida ayt sen ham, ey quyosh!
Besh yuz yil unga ham nima gap axir,
Mingga qadam qo'ydi yigirma besh yosh.
Abdulla Oripov 1968

Bazılarının nezdinde cahil Asya
Ancak zeval görmüş, kemale ulaşmamış.
Sanki Musa yalvarmış da,
Tur Dağı'nda görünmüş cemali
Ali Şîr dünyanın sunağında belirdi…
Neşeyle kaside söyle sen de, ey güneş!
Beş yüz yıl ona da ne denir?
Bine adım attı yirmi beş yaş.

SHOIRLAR XIYOBONIDA

Har mahin laylida
jonlanar haykal,
jon kirar Navoiy hazratlariga.
Tongacha dunyoni aylanib qaytar,
bezib haykallarning hasratlaridan.

Ayniqsa,
bahorni xo'b ko'rar hazrat,
jannatday shaharning harir shablari,
bulduruq shu'lalar yoshartgan ravza
ancha ravshan qilar nozik ta'blarin.
Istaklar
shabiston qavatlarida
ishqu noz mayidan bo'lganda luchchak,
xo'bro'ylar zulumot valatlariga
bargak lablaridan berganda muchchi,
hazrat dunyo kezar,
ko'hsoru yovar
mazgildan o'tarkan bamisli sharpa,
go'yoki tagida chaqmoq — takovar,
bir kech Hirot jonib,
bir kecha — Mashhad.

Doim tonglab qaytar,
chiqar taxtga
tinglar haykallarning hasratlarini.
Yuragi ezilar bo'lgancha karaxt —
oyog'i yo'q edi pastdagilarning…
Ammo osmon yiroq,

ŞAİRLER BAĞINDA

Her mahın gecesinde
Canlanır heykel,
Can girer Nevaî Hazretlerine
Şafağa kadar dünyayı dolaşıp döner,
süslü heykellerin kederinden.

Özellikle,
baharı sever hazret,
cennet gibi şehrin hafif meltemleri,
bulduruq ışıltılar saçan bahçe
aydınlatır ince sekmeleri.
Dilekler
shabiston katlarında
aşk u naz meyiyle pürüssüz
karanlığın topraklarına
boyalı dudaklarıyla öpücük verdiğinde,
hazret dünya gezer,
kohsoru yovar
menzilinden geçerken hayalet gibi
sanki eteğinde şimşek - çakar
bir gece Hirat
bir gece Meşhed.

Daima tan vakti döner,
çıkar tahta
dinler heykellerin acılarını.
Yüreği ezilir şaşkın
ayağı yoktu aşağıdakilerin…
Fakat gök uzak,

zamin qattiq-da,
tag'in andomiga qaytar tolg'inlik.
Tag'in xayol surar turgancha tikka,
hazratni qiynaydi hamon yolg'izlik.

Shavkat Rahmon

ALISHER NAVOIY

Qo'lga qalam olgan olis kun,
she'r yozishni boshlagan ondan,
qabringizga bosh egmoq uchun
borgim kelar O'zbekistondan.

Samarqanddan chiqsam men yo'lga,
ko'kda quyosh hali qizarmay,
suhbatimiz qizisin deya
olay bobom chordog'idan may.

Chiqsam shahar bag'ridan so'nggi
xazonlarni birma-bir bosib,
va kuzatsin kun nuri so'nib,
Go'ri Mirning moviy gumbazi.

Kechib o'tsam Amudaryoni
hilol bilan birga barobar,
kechib o'tsam beshta dunyoni
va Hirotga kirsam tongotar…

Uyog'ini etmam tasavvur,
yig'i qisar ko'ksimni birdan.
Yashayapman qabringiz bir qur
ko'rib o'lmoq niyati bilan

va siyohi qurib bitmagan
she'rlarimga turib yuzma-yuz,
har kun tunda yo'lga chiqaman,
har kun tongda qaytaman ma'yus.
1980

yer sert olsa da,
nihayet özüne döner dalgalar.
Nihayet hayal eder dik durdukça
Hazrete hala işkence eder yalnızlık.

ALİ ŞÎR NEVAÎ

Elime kalem aldığım geçmiş zaman,
şiir yazmaya başladığı andan itibaren,
mezarınızın önünde saygıyla eğilmek için
Özbekistan›a gitmek istiyorum.

Semerkant'tan çıksam ben yola,
güneş henüz gökte kzarmamış,
sohbetimiz ısınsın diye
Ölem babam ölem çardakta mey.

Çıksam, şehrin içinden dışına
yapraklara bir bir basıp,
ve yolculasın güneşin ışıklarını,
Gori Mir'in mavi kubbesi.

Geçip gitsem Amudarya'dan
ayla birlikte,
geçip gitsem beş dünyayı
ve Herat'a girsem sabaha karşı…

O tarafını etmem tasavvur,
matem tutar göğsümü birden.
mezarınızda yaşıyorum
görüp ölmek niyetiyle

ve mürekkep kurmadan
şiirlerimle baş başa kalıp,
her gün gece yola çıkıyorum
her gün sabah dönüyorum meyus.

ALISHER NAVOIY

Sonetlar turkumidan

Dil suvi, ko'zimni so'qir qilsang ham,
Dilimni ko'r qilma, dunyoni ko'ray.

ALİ ŞÎR NEVAÎ

Dil, gözlerimi kör etsen de,
Kalbimi kör etme, dünyayı görsem.

Sahrodan o‘turman, tashna qildi g‘am,
Olisdan bo‘lsayam daryoni ko‘ray.
Qachon jahongirning mujdasi o‘ldi,

Qachon mushuklarga aylandi sherlar?
Qachon alamlaru dardlarga to‘ldi
Men hali qog‘ozga bitmagan she’rlar?

Shafqat tiladimu, tig‘ tutdi qo‘lim!
Janggohga chiqdim man – ishq fuqarosi,
Ketsin, dedim, yurtdan jaholat – o‘lim.
Tilim, ko‘zim oqi, ko‘zim qarosi,
Sen belim madori – irg‘ay hassamsan,
Avlodlarga meros o‘tli qissamsan.

Xurshid Davron 1985

BESh ASR – BESh LAHZA

“XAMSA”ning 500 yilligiga

Besh asr – besh lahza mangulik uchun,
Daho so‘zi vaqtga qilmas e’tibor.
O‘limdan olar u hayotning o‘chin,
Balo-yu qazolar unga qilmas kor.
Gar o‘zbek umrimni qanday yashadim,
Deb kechgan yo‘liga nazar tashlasa,
Quyoshlar makoni Asqartog‘dayin
Ufqni to‘sgancha yuksalar “Xamsa”.

“Xamsa” – bu, Navoiy panjasi erur,
Xalqini zulmatdan to‘sib turguvchi,
“Xamsa” – bu, Navoiy ko‘zidagi nur,
Cho‘g‘lari dillarga tushib turguvchi.

U – Navoiy ko‘ksi, xalqini xundor,
Qora qismatlardan to‘sguvchi qalqon,
“Xamsa” so‘zlarida telba olov bor,
O‘qisang, ko‘ksingda jo‘shadi vulqon.

Besh asr, o‘n asr – mezon emas Vaqt,
Mezon tiriklikdir,
Mezon – shu hayot.
Bu qadim so‘zlardan qo‘rqqan yog‘iylar

Çölde oturuyorum, susuz bıraktı gam,
Uzaktan da olsa nehri görsem.
cihangirin müjdesi öldü,

Ne zaman kediye döndü aslanlar?
Ne zaman acı ve ıstırapla doldu
Henüz yazmadığım şiirler?

Şefkat diledim ama kılıç tuttu elim!
Cenge çıktım men- aşk bendesi,
Gitsin, dedim, yurttan cehalet- ölüm.
Dilim, gözümün nuru, gözümüm karası,
Sen gücüm, kudretim,
Gelecek nesillere miras odlu hikâyemsin.

BEŞ ASIR –BEŞ LAHZA

Hamse’nin 500. Yılına

Beş asır- beş lahza ebedilik için,
Dehaların sözü zamana itibar etmez.
Ölümdîn alır bu hayatın öcünü,
Bela ve kazalar ona kılmaz kor.
Eğer Özbek ömrümü nasıl yaşadım,
Diye geçen zamana bir göz atsa,
Güneş memleketi Askardağ’da
Ufkun üzerinde yükselir Hamse.

“Hamse”- bu, Nevaî’nin elidir
Halkını karanlıktan koruyan,
Hamse- bu, Nevaî’nin gözündeki nur,
Kor gibi yürekleri yakıyor.

O -Nevaî’nin kalbidir, halkına kurban,
Kara günlerin önünde kalkan,
“Hamse” kelimelerinde çılgın bir ateş var,
Okurken göğsünde bir volkan patlar.

Beş asır, on asır –mizan değil Vakit,
Mizan canlılıktır,
Mizan – bu hayat.
Bu kadim sözlerden korkan düşmanlar

Toki tirik ekan, “Xamsa” barhayot.
Hamon ko‘zlarimni tiksam qog‘ozga,
Zanjirni uzar-da ozod bo‘lar sher.

Mening hasratimga hayrat qo‘shadi.
Navoiy qalbidan qalqib chiqqan she’r.
Hamon hayajonga to‘la tunlari
Achchiq iztirobga berolmasdan dosh.
O‘t kabi kuydirib o‘tar yuzimni
Navoiy ko‘zidan qalqib chiqqan yosh.
“Xamsa” – bu, bamisli biz tushgan kema,
Olisdan-olisga bormoqda suzib,
U – qo‘shin, Navoiy, kelajak deya
Bormoqda so‘zlardan besh cherik tuzib.

Bugun Navoiyning mehrga to‘la
Kafti bo‘lib silar boshimizni u,
Shu sabab oldinga yurmoqqa dalda
Berar u – ko‘zlarni chulg‘asa qayg‘u.
Shu sabab so‘zfurush, yurtfurushlarga
Qarshi odil jangga hayot chorlasa,
Tap tortmay chiqqan choq janggohlarga
biz,
Ortda qo‘shindayin yuksalar “Xamsa”.
Qarshimda ko‘raman yodgorlarni man,
Ko‘raman makrli yosumanlarni,
Toki sen borsan-ki, “Xamsa”, yengaman,
Yengaman jang chog‘i shum dushmanlarni.
Jangda chekinmoq yot!
Jangga kirgin, she’r!
Bu jangda g‘olib bo‘l, yo bo‘lgin qurbon
Axir, tingla, ortdan eshitilmoqda
Navoiy nafasi – tolg‘in, parishon.
Sen ortga qayrilib qarama, toki
Seni qiynamasin bobomning ko‘zi.
Sen oldga intilgin, oldinda yangrar
Mangulik timsoli – Shoirning so‘zi!
Xurshid Davron 1985

Hamse var olduğu sürece hayattır.
Hala gözlerimi diksem kağıda,
Zincirini kırarsa azat olur aslan.

Benim hasretime keder katadı.
Nevaî’nin kalbinden çıkıp gelen şiir.
Hala heyecan dolu geceleri
Acı ıstıraba teslim olmadan tahammül.
Od gibi yakıp geçer yüzümü.
Nevaî’nin gözlerinden akan yaş.
“Hamse”- bu, bizim indiğimiz gemi,
Uzaktan uzağa gitmekte süzülerek,
O - ordu, Nevaî, gelecek diye
Sözcüklerden beş mısra yazacak.

Bugün Nevaî’nin aşk dolu
Avcuyla başımızı okşar o,
Bu sebep ileri yürümeğe cesaret
Veriyor o- gözlerini kaplasa hüzün.
Bu sebepten sözsever, yurtseverlere
Karşı adil mücadeleye hayat yönlendirse,
Hiç tereddüt etmeden savaş alanına gittik biz,
Arkada ordu gibi durur “Hamse”.
Karşımda görürüm anıtları ben,
Görürüm büyüleyici yasemenleri,
Sen “Hamse” diyene kadar, yeneceğim,
Yeneceğim savaşta yaramaz düşmanları.
Savaşta geri çekilmek yok!
Savaşa giren, şiir!
Bu savaşta ya galip gel, ya kurban ol
Bak, dinle, arkadan işitilmekte
Nevaî’nin nefesi- dalgın, perişan.
Sen arkana dönüp bakma,
Seni incitmesin dedemin gözü
Sen ileri atıl, ilerde sesi duyulur
Sonsuzluğun timsali – Şairlerin sözüdür!!

NAVOIYNI ANGLASH

Tarix, degani bu — jang-jadal emas,
So‘zdir u , so‘zlarda aks etgan ma’no.
Balki turkiyni ham birov til demas,
Navoiy nazmidan tuymasa navo.
Uyg‘oq shuur bilan xayolga tolsak,
Navoiy va iymon — egiz tushuncha.
Shoirga biz qancha yaqin borolsak,
Xudoga yaqinlab borurmiz shuncha.
El g‘amin o‘ylagan bari bir o‘lmas,
Uni kutar doim taqdir alomat.
Bu teran nolalar hech qachon so‘lmas,
Ko’ngilni avaylab-asrar salomat.
«Ey, Navoiy», deya chorlar o‘zini
Muhabbat yo‘liga, mehr yo‘liga.
«Ey, Navoiy» — jahon ochar ko‘zini,
Tilla tushgan kabi gadoy qo‘liga.
«Ey, Navoiy» — quyosh tushar samodan,
Ketar poy-piyoda ufqlar oralab.
Yurak entikadi toza havodan,
Metin dardlarini tilka-poralab.
Avlod-avlodlarga hamisha yor u,
Turli xalqlar aro raso qaddimiz.
«So‘zimni eshit», — deb bizlarga zor u,
«Biz ham zor», — deyishga bormi
haddimiz?

NEVAÎ’Yİ ANLAMAK

Tarih, denilen – savaş mavaş değil,
Sözdür o, sözlere yansıyan mana.
Belki Türkçeye de birileri dil demez,
Nevaî nazmında duymasa sada.
Uyanık bir şuurla hayale dalsak,
Nevaî ve iman – ikiz düşünce.
Şaire biz ne kadar yakınlaşsak,
Allah’a yakınlaşırız o kadar.
Ülkesinin kederini düşünen asla ölmez
Onu bekler daim takdir alameti.
Bu eşsiz naleler hiçbir zaman solmaz
Gönlünü ferahlatıp korur.
“Ey, Nevaî”, diye feda eder kendini
Muhabbet yoluna, sevgi yoluna.
“Ey, Nevaî”- cihan açar gözünü,
Dilencinin eline düşen altın gibi.
“Ey, Nevaî”- güneş iner semadan,
Ufuklar boyunca adım adım gider.
Yürek taze havadan heyecanlandı,
Ağır dertlerini parçalayıp
Evlat evlatlara daima yar,
Türlü halklar arasında dimdik ayaktayız.
“Sözümü işit”, - diyerek bizlere hoş o,
“*Bizim de güzel”, demeye var mı haddimiz?*

KARVON TORTİB NAVOİYGA KELİB QOLDİK

Samum suyak simmillatar,
Nafas tog‘ni qimmillatar,
Nigoh qadam immillatar,
Biz yo‘lchimi, ul yo‘lchimi bilmay qoldik,
Karvon tortib Navoiyga kelib qoldik.
Qafas qo‘lda kumushmidi, tillomidi,
Fo‘ta belda qamishmidi, hullomidi,
Malak dilda oqqushmidi, Ollomidi,
Biz yo‘ldami, ul yo‘ldami bilmay qoldik,
Karvon tortib Navoiyga kelib qoldik…
“Roviy to‘xta, g‘ayb manzar: oynaga
qara,

KERVAN DÜZÜP NEVA*Î’*YE GELDİK

Sam yeli kemiği inceltir,
Nefes dağı sallar,
Bakış adım attırır,
Biz mi yolcuyuz, o mu yolcu anlamadık,
Kervan düzüp Nevaî’ye gelip konduk.
Kafes elinde gümüş mü altın mı,
Öyle belinde kamış mı süslü elbise mi,
Melek gönülde bir kuğu mu, ninni mi,
Biz mi yoldayız, o mu yolda anlamadık,
Kervan düzüp Nevaî’ye gelip konduk.
Rivayetçi dur,garib bir manzara:aynaya bak,

Sochlarida tun uxlagan sarvlarga qara, *Saçlarında gece uyuyan servilere bak,*
Uchsang qanot ulashguvchi maylarga qara, *Uçsan, kanatları paylaşan maylara bak,*
Ibodat shul – dutor, tanbur, naylarga qara, İbadat bu - dütara, tanbura,neye bak,
Raqqos ruhga ishqni kiydir, kuylarga qara!.. » *Rakkasın ruhu aşkı giydir, ezgilere bak!..»*
Bul qanday oyatdir, qaysi kitobdan, *Bu nasıl bir ayettir, hangi kitaptan,*
Vujud kosasiga suflayotgan kim. *Vücut kafesine üfleyen kim.*
Iymonkush pichog‘ing buncha muloyim, İman kuşun bıçağı bu kadar nazik,
Rishtamga o‘zimni puflayotgan kim. *Damarlarıma özünü puflayan kim.*
Boshdin tovongacha jilg‘a jildirar, *Baştan ayağa şırıl şırıl akan dere,*
Firoq chechaklari oqar, kuldirar. *Ayrılık çiçekleri açar, yeşerir.*
Kim qanot chayadir, kim pichoq chayar, *Kimi kanat çırpar, kimi bıçak sallar,*
Bul ikki ta’m axir bizni o‘ldirar. *Bu iki tat sonunda bizi öldürür.*
Biz manzilmi, ul manzilmi bilmay qoldik, *Biz mi menzil o mu menzil anlamadık,*
Karvon tortib Navoiyga kelib qoldik. *Kervan düzüp Nevaî’ye gelip konduk.*

Suyak ekib hosil kutar bir obid, *Kemik ekip hasadı bekler bir abid,*
Qopqon tutib mehmon kutar bir obid, *Kapan kurup misafir bekler bir abid,*
Kosa liq-liq, olov kutar bir obid, *Bardak dolu, alev bekler bir abid,*
Biz mehmonmi, ul mehmonmi bilmay qoldik, *Biz mi misafirz, o mu misafir anlamadık,*
Karvon tortib Navoiyga kelib qoldik. *Kervan düzüp Nevaî’ye gelip konduk.*

Qozon to‘la quyoshni qovuradi bir kampir, *Güneş dolu bir kazanı kavurur bir nene,*
Oyni sog‘ib nurlarin yog‘diradi bir kampir, *Ayı sağıp nurlarını yağdırır bir nene,*
Yo‘lni o‘rib elakda sovuradi bir kampir, *Yolu biçip elekte savurur bir nene,*
Biz mezbonmi, ul mezbonmi bilmay qoldik, *Biz mi evsahibi, o mu ev sahibi anlamadık,*
Karvon tortib Navoiyga kelib qoldik. *Kervan düzüp Nevaî’ye gelip konduk.*

Aziz Said

NAVOIYDAN KEYIN… ***NEVA*Î’DEN SONRA…**

Kimlarni topdi axtarib ko’zlar Navoiydan keyin? *Kimleri arayıp buldu gözler Nevaî’den sonra?*
Buncha g’aribu muztarib So’zlar Navoiydan keyin. *Bunca garip u muzdarip sözler Nevaî’den sonra.*

Qayda nafosat maktabi, nedur go’zallar matlabi? *Nerede nefaset mektebi, nedir güzeller matlabı?*
Bormi zamonda Gul kabi qizlar Navoiydan keyin? *Var mı şimdi Gül gibi kızlar Nevaî’den sonra?*

Hazrat Qamar erdi, yana kavkab edi
minglar anga, *Kamer Hazret erdi, yine yıldız idi binler ona,*
So'ndi samoda necha yulduzlar
Navoiydan keyin… *Söndü semada nice yıldızlar Nevaî'den sonra..*
Irfonga kim mushtoq erur? She'r
mulkida kim toq erur? İrfan›ı kim sever? Şiir mülkünün sahibi kim?
Ayting, nechog'lik oq erur yuzlar
Navoiydan keyin? *Söyleyin, yüzü ak var* mı Nevaî'den sonra
Ko'rmam fasohat shohda ham, topmam
adolat johda ham, *Görmem fesahat Şahta da, bulamam adalet yerde de*
Ketmish o'chib bu rohda ham izlar
Navoiydan keyin… *Gitmiş uçup bu ruhta da izler Nevaî'den sonra*
Umri uzakka yetmadi… Ka'ba tavofin
etmadi… Ömrü uzun olmadı… Kafeyi tavaf edemedi...
Sarg'aydi-yu, lek ketmadi kuzlar
Navoiydan keyin. *Sarardı ama aynı olmadı güzler Nevaî'den sonra.*
Nafs ko'yiga ot soldig-ey, botil
xayolga toldig-ey, *Nefsine kurban oldun ey,batıl hayale daldın ey,*
Qaysi maqomda qoldig-ey, bizlar
Navoiydan keyin!? *Hangi makamda kaldık, bizler Nevaî'den sonra*

Ne'matullo Ibrohim

ALISHER NAVOIYNING SO'NGGI KUNLARI

Ramaq yovuq keldi endi, Mavlono,
halqobalar bog'lar ko'zlarimda dor.
Vujudimda qoldi bir sizga sano,
she'ru vahdat aro beishq, beqaror.
magar bedordirman to ro'zi mahshar,
turbat ila diydor topar ko'zlarim.
manzil-maobingiz istab darbadar
nafas semurg'ida uchdi ruhlarim.
Nima ko'rdim ayyom hoqonlaridan?
Anushirvon kimdir? Kimdir sultoni?
Bexazon bog'larning xazonlarida
mening o'lmas jonim — tayr lisoni
Mustamand kunlarim alhol yiroqdir,
men nishonni kovok aylagan ul tiyr.
Ruxu ruhim yilu oylarda dog'dir,
ko'ngil haramida bir mahram yo'qdir.
Iblis maqom odam sujudlarida,

ALİ ŞÎR ***NEVAÎ'NİN SON GÜNLERİ***

Son nefesine yakın **şimdi, Mevlana,**
iç içe ***bahçeler gözlerimde dor.***
Vücudumda kaldı bir size sena,
şiir *ve vahdet aşksız, kararsız.*
uyanığım ta ruz-ı mahşere kadar,
hüzünle sevgili arar gözlerim.
menzil –meskeninizi ister derbeder
nefes simurgunda uçtu ruhlarım.
Ne gördüm eyyam hakanlarından?
Anuşirvan kimdir? Kimdir sultanı?
Hazansız bahçelerin hazanlarında
benim ölmez canım – kuş lisanı
Kederli günlerim alkoldan uzak,
beni delik deşik etti o kaygı oku.
Ruhu ruhum yıl u aylarda ateştir,
gönül evinde bir mahrem yoktur.
İblis âdemlerin seccedelerinde,

tomug’ qopqasidan o’tmas yodlari.
Bexudlik kunlarim hududlarida
suru surush eltar fano bodlari.
Umr o’tdi. Qani hosilu ma’ni?
Va afsurda loshim kimga sig’indi?
Ey, Ishq, nangu nomus ko’chasi qani?
Junun nayrangida suyaklar sindi!
Mehrobiga orqa burgan a’yonlar,
sizga nima deyin men na’tlarimda?
Kulli ustodlarning ko’zlari yonar
qabih siyratlarning suvratlarida.
Qilu qol lafzida shaku beshaklar,
shoh xudodan kechsa, olomon — bedin.
Hirot bozorida bordir eshaklar,
odamfurushlarga men nima deyin?!
Navoiy men esam, menda hayronman!
ichimda ichakdek uzildi zorlar,
Iydlarga itlarga bo’lgan qurbonman —
tuzlug’im tubida o’rlaydi morlar.
Hey, suyak-suyagim chaynagan o’lim,
sen nechun evrilding jonim boshida?
Na odam, na olam neligin bildim
tah-batah osmonning yetti chohida.
Vidolar suykalar labimga taxir,
qonimdek quyilar bo’ldi yoshlarim.
Ne haqsan? Ne xalqsan? Nimasan, gapir,
ey, mening tuqqanim, ko’kaldoshlarim!
Tepamda Allohga mushtoq lomakon,
men — zinda zindoniy tunlar bag’rida.
Sen mening dardimni bilursan qachon,
ra’dlar zaxmi bor suyaklarimda.
Olsan sen menga tamasxo’r birla
kulding, lek.
O, ruhlar ruhiga keltirmagil shak,
tirnog’in chirkini surgan muflisdek.
Sen — xalqsan! Joizdir senga ibodat.
Gar xudo bo’lsang-da, gar bo’lsang shayton.
Na shukr qildim men, va na shikoyat,
o’ldirgulik bir jon, o’lgulik bir jon.

cehennem kapısı geçmez yadlarından.
Ömrümün sonlarında
sürüyü otlatmaya götürür hiçlik rüzgarları.
Ömür geçti. Nerede *hasılı, manası?*
Ve sur üflendiğinde kime yakardı?
Ey, aşk, nam-ı namus sokağı nerede?
Delilik hallerinden kemikler kırıldı!
Mihrabına sırtını dönen ayanlar,
size ne deyim ben lanetlerimde?
Külli ustadların gözleri yanar
kötü ruhların suretlerinde.
Kıl-i kul lafzında şeksiz şüphesiz,
Şah Allah’tan geçse, olamam- bidin.
Herat pazarında vardır eşekler,
Tacirlere ben ne diyeyim?!
*Nevaî **ben isem, ben de şaşırdım!***
içimde bağırsaklar koptu sızlar,
Bayramlarda itlere oldum kurban-
Yediği kabına tükürür yılanlar.
Hey kemik-kemiğimi dişleyen ölüm,
Sen niçin döndün canım başımdan?
Ne adem, ne alem neydiğin bildim
Kat kat göğün *yedinci katında.*
Vedalar sürülür dudağına tatsız
gözümden kanlı akar yaşlarım.
Ne haksın? Ne halksın? Nesin, konuş,
ey, benim kardeşlerim, yoldaşlarım!
Tepemde Allah’a müştak lamekân,
ben- zinde zindani geceler bağrında.
sen benim derdimi bileceksin ne zaman,
İnkar gölgesi var kemiklerimde.

Olsan sen bana tamasxor ilegüldün, ama.
O, ruhların ruhunu kabullen şartsız,
tırnağının *kirini sürmüş müflis gibi*
Sen- halksın! Caizdir sana ibadet.
İster Tanrı olsan ister şeytan.
Ne şükrettim ben, ve ne de şikayet,
öldürmek için bir can, ölmek için bir can.

Ramaq yovuq keldi, ma’zur Mavlono!
Halqobalar bog’lar ko’zlarimda dor.
Vujudimda bordir bir sizga sano.
Dag’i sizdan o’zga olamda kim bor!?…

Asqar Mahkam

OYBEK. “NAVOIY”NI O’QIB

Lipillagan sham yorug’ida
Dil qoniga botirib barmoq,
O’ltirardi Hazrat Navoiy
Tangri bilan sirlashib uzoq.
Manqaldonda miltillardi cho’g’…
…Darichadan to’kilgan oydek,
Asta chertib hujra eshigin
Kirib keldi Mavlono Oybek.
Takalluf va izzat-ehtirom
Yog’ilarkan har ikki yoqdan,
Yangi g’azal uzatar Hazrat,
Qurimagan hali siyohdan…
Yechiladi Oybek tillari
Xudo sir deb solgan tugundan.
So’ylab ketar “Qush tili”da u,
Tug’ilganday go’yo bugundan…
…Yo tush ko’rdim, yoki sinoat,
Aqlu hushim chorbog’ ichinda.
Mulozimman, men bir mulozim,
Jim tingladim titroq ichinda.
Goh anglab, goh anglamay, lekin
Ko’rmoq uchun shu lahzani bot,
Sening sirli tunlaring bo’lib
Qolgim kelar, o, go’zal Hirot!

Mash’al Xushvaqt

HAZRAT NAVOIYGA

Og’zimda til emas, asrabman chayon,
Dil deb saqlaganim mushtdek tosh ekan.
Hali ham bilmabman ne ekan iymon,
Al’amon*, hazratim, al’amon!
Bandadan ko’ribman bor musibatni,
Ko’ngil mazraiga ekibman yolg’on.
Bolamdek boqibman kek-xusumatni,

Son nefesin yakın **şimdi, Mevlana!**
Gözlerim bağlı……..
İçimde vardır bir size sena.
Dünyada sizden başka kim var!?

OYBEK. “NEVAÎ”Yİ OKUYUP

Titreyen bir mum ışığında
Kalbin kanına batırılmış bir parmak,
Otururdu Hazreti Nevaî
Tanrı’ya sırlarını anlatıp.
Izgarada titreyen korlar...
... Pencereden dökülen ay gibi,
Hücrenin kapısını yavaşça tıklatıp
Mevlana Aybek girdi.
İtina ve izzet- ihtiram
Yağarken her iki taraftan
Yeni bir gazel uzatır Hazret,
Henüz kurumamış mürekkebinden...
Çözüldü Oybek dilleri
Tanrı’nın sır kıldığı düğümden.
Söyler durur “Kuş Dili”nde o,
Doğmuş gibi güya bugün…
...Ya düş gördüm, ya da bir günah,
Aklım bir çıkmazda.
Ben hizmetçi, ben bir hizmetçi
Titreyerek sessizce dinledim.
Gah anlayıp gah anlamadan ama
Görmek için bu anı hemen,
Senin sırlı gecelerin olup
Kalmak isterim, o, güzel Herat!

NEVAÎ HAZRETLERİ’NE

Ağzımda dilim yok, saklarım akrep
Kalp olarak sakladıklarım yumruk kadar serttir.
Hala da bilmiyorum neymiş iman,
Esenlik, hazretim, esenlik!
Kullardan gördüm tüm belaları,
Gönül yurduna ektim yalan.
Çocuğum gibi baktım husumetni,

Al’amon, hazratim, al’amon!
Maysa so’liy boshlar, tushsa ko’z qirim,
So’zlarimdan nechun po’st tashlar ilon.
Nechun ko’zlarimdan oqqan yosh shirin,
Al’amon, hazratim, al’amon?!.
Nechun tavba bilan o’tsada kunim, iman
Ochilmas mag’firat eshigi hamon.
Bir siniq kalitday aylanar tilim,
Al’amon, hazratim, al’amon!
Yolg’ondan so’zimni xalos etayin,
Haromdan bo’g’zimni xalos etayin.
O’zimdan o’zimni xalos etayin,
Al’amon, hazratim, al’amon!

Esenlik, hazretim, esenlik!
Çim yeşile döner, inse gözyaşım,
Sözlerimden neden saklanır yılan.
Niçin gözlerimden akan yaşlar tatlı,
Esenlik, hazretim, esenlik!
Niçin tövbe ile geçsede günüm, iman
Açılmaz mağfiret kapısı heman.
Bozuk bir anahtar gibi döner dilim,
Esenlik, hazretim, esenlik!
Yalandan sözümü kurtarayım,
Haramdan boğazımı kurtarayım.
Kendimden kendimi kurtarayım,
Esenlik, hazretim, esenlik!

Zebo Mirzo

NAVOIY

Sirlarini ochar asta Navoiy,
Goh hazin, goh masrur sasda Navoiy.
Ishq do’konin bunyod qilmish muhtasham,
Har g’azali — gulgun rasta, Navoiy.
Oshiqadi unga bemor oshiqlar,
Ulashadi shifo xasta Navoiy.
Ulus dardin shimar dilga damo-dam,
Sevinch sochar dasta-dasta Navoiy.
Chechaklarga chang solganda g’addorlar,
Hayot shavqin ko’rar xasda Navoiy.
Muxoliflar bigiz sanchsa giz-gizlab,
Qalam yo’nmas alam-qasdda Navoiy.
Ko’k toqiga ot qo’ysa-da xayoli,
Pok nazari mudom pastda Navoiy.
Shaydo dillar davrasida soqiy ul,
Ishq mayidan mangu mast-da Navoiy.
Do’stlar, shoir bo’lolmasak, ayb etmang:
Bir millatga o’zi bas-da Navoiy!

NEVAÎ

Sırlarını açar yavaşça Nevaî,
Gâh hazin gâh mutlu seste Nevaî.
Aşk dükkânını bünyad etmiş muhteşem,
Her gazeli – gülgun rasta, Nevaî.
Aşkıyla hasta ona âşıklar,
Ulaştı şifa hassta Nevaî.
Ulus derdi …. gönülde dem be dem
Sevinç saçar deste deste Nevaî.
Çiçeklere toz saçtığında gaddarlar
Hayat şavkınında görür hasda Nevaî.
Muhaliflerin acı sözleri sağanağında
Kalem oynamaz elem- kederde Nevaî.
Göğün altında ad koysa da hayali,
Pak bakışları her zaman yerde Nevaî.
Şeyda diller arasında saki ol,
Aşk şarabından mengü mest Nevaî.
Dostlar, şair olamasak, ayıplamayın:
Bir millete özü yeter Nevaî!

Nodir Jonuzoq

ALISHER NAVOIY

U havoga qorishdi—mutloq
Va tuproqday singidi yerga.
Hayot otliq jonu jahoni
Olam-olam ortildi she’rda.
Ruhi qanday pokiza—ma’sum,

ALİŞİR NEVAÎ

O havaya karıştı- mutlak
Ve toprak gibi karıştı yere.
Hayat adlı can u cananı
Âlem alem temizlendi şiirde.
Ruhu nasıl Pakize – masum,

Bahor kabi dilafgor, mayin.
O'z-o'zingdan poklanasan Sen
Uning uchun yig'lagan sayin.
Bilki,
Mazmun—ko'ngling to'lgan payt—
Shuuringda jonlansa hayot.
Osmonda—ruh, Yerda—vujuding…
Havoda-chi…suzsa dil — bayot.

Bahar gibi acı çeken gönül, yumuşak.
Özü özünden paklanırsın sen
Onun için ağlayan ….
Bil ki,
Mazmun – gönlün kabardığı zaman-
Şuurunda canlansa hayat.
Gökte ruh, yerde –vücudun…
Ya havada, yüzse gönül - …….

Umid Ali

QUSH LISONI

Ko'z o'ngimda jonlanadi moziy damo-dam,
Qop-qora tun…Oq qog'ozga to'kiladi she'r.
Butun olam azal shunday yaralgandek jim,
Tinch uyquda… Yolg'iz bedor—
Hazrat Alisher.
Hazrat, ruhim aro bir qush kezar jonsarak,
Birda tinch, bir kengliklarga parvozni xohlar.
Halovatsiz, cho'qqilardan boqar dunyoga
Garchi, unga yaqinroqdir maysa, giyohlar.
Sizning aytgan Haq vodiysi bormidi chindan,
Sabru-ranjning so'nggi unga eltishi rostmi?
Inson bugun haqiqatga chindan mushtoq dam,
Bu manzilga yetmoq yolg'iz qushlarga xosmi?!
Holbuki, vaqt o'tsa hamki o'shadir bashar,
Haqiqatning tarozisi egridir hamon.
Boshlarning eng tillalarin jallodga tutib,
Hamon keyin motam tutar shirakayf zamon…
" Inson qalbi-Ka'ba…" degan aqidangizga,
Necha asr burun qalin chiziq tortilgan.
Bugun o'shal Ka'balarning ko'pi vayrondir,
Qolganiga tegirmonning toshi ortilgan!

KUSH DİLİ

Gözümde canlandı mazi dembe dem,
Kapkara gece… Ak kâğıda döküldü şiir.
Bütün âlem ezelden böyle yaratılmış gibi sessiz,
Sakin uykuda… Yalnız, hasta – Hazreti Alişîr.
Hazret, ruhum bir kuş gibi gezer korka korka,
Sakin, enginliklere açılan pervaz ister.
Rahatsız yüksekliklerden bakar dünyaya
Gerçi, ona daha yakındır çayır çimenler.
izin söylediğiniz Hak vadisi var mı gerçekten,
Sabr ı sebatın sonu ona ulaşmak doğru mu?
İnsan bugün hakikate gerçekten hasret,
Bu menzile ulaşmak yalnız kuşlara has mı?!
Halbuki, vakit geçse de hala aynı beşer,
Hakikatin terazisi eğridir her zaman.
Başlarını en değerlisini cellada uzatarak,
Hemen ardından matem tutar keyifli Zaman…
"İnsan kalbi – Kâbe..." dedikleri inancınıza,
Kaç asır önce kalın çizgi çizilmiş.
Bugün o Kâbe'lerin çoğu viranedir,
Kalanlarını da değirmen taşı asılmış!

Or va nomus, haq-nohaqlik, teng va tengsizlik …
Ar ve namus, hak-haksızlık, eşit- eşitsizlik…
Yana ko‘pin qadri yo‘qdir hatto bir miri.
Yine çoğunun kadri yoktur hatta bir değeri.
Bu darz ketgan tushunchalar kemtiklarini,
Bu tarz düşünceler eksikliklerini.
Million Farhod tuzatolmas bugun, taqsirim…
Milyon Ferhat düzeltemez bugün, efendim….
Xullas, menga tuyuladi dunyo bir qafas,
Yani, bana göre dünya bir kafes,
Ichimda bir qush bor, garchi odam tal’atim.
İçimde bir kuş var, gerçi adem görünüş
Haqiqatning vodiysini qidirib chiqqan
Hakikat vadisini arayıp tarayan
O‘sha gala qushning biri – menman, Hazratim..!
O kale kuşun biri – benim, Hazret!
Uzoq uchdim, qanotlarim toldi, horidi
Uzaklara uçtum, kanatlarım yoruldu
Ortda qoldi ortimizdan tumanli bir iz.
Arkada kaldı arkamızdan dumanlı bir iz.
Faqat endi yo‘l ko‘rsating, yaqinmi manzil?
Ama şimdi yol gösterin, yakın mı menzil?
Anglolmayin qoldim, qaysi vodiydamiz biz…
Anlayamadım, hangi vadideyiz biz

……

Go‘zal Ro‘ziyeva

Sonuç: Sovyetler Döneminin edebiyat politikası gereği Nevaî ve eserlerinin değerlendirilmesi şu aşamalardan geçmiştir:

1. Eserleri ve varlığı öncelikle yok sayılmaya çalışılmış.

2. Eserlerinde kullandığı dilin ağır olduğu ve anlaşılmadığı iddia edilmiş.

3. Nevaî eserlerinde özellikle Hükümdar Hüseyin Baykara ile ilgili olan yazılarında sosyalist gayeler bulunduğu iddia edilmiştir. Nevaî’nin halklar kardeşliğini savunduğunu, enternasyonalizm ve “Stalin millî siyaseti” yolunda fikirlere sahip olduğu fikri ortaya atılmıştır.

Yaş Türkistan yazarları bu saptırmanın farkına vararak Nevaî’nin doğru anlaşılması için makaleler kaleme almış; ondaki insan sevgisi, hak, adalet kavramlarının var oluş nedeninin enternasyonalizm değil, İslamiyet olduğunu vurgulamışlardır. Nevaî’nin arkadaşı Sultan Baykara’ya dost nasihati olarak söylediği:

“Halk seni adil itgeli Sultan itib;
Zulm ile halkını sen viran itib”

mısralarını burjuvaziyle mücadele ve İslam karşıtlığı gibi gösterilmesini Tahir Çağatay tamamen yanlış olarak değerlendirmiştir. Ayrıca, Nevaî'ye "Enternasyonalist Özbek Şairi" unvanının verilmesini üzüntüyle karşılamıştır. "Türkistan Millî Mefkûresi ve Ali Şîr Nevaî" başlıklı yazılarda da Nevaî tüm yönleriyle okuyuculara tanıtılmaya çalışılmıştır (Açık, 2009). Yetmişli yıllardan sonra Özbekistan'da da Nevaî üzerine ciddi araştırmalar yapılıp bunlar üzerinden hikâye, kısa ve romanlar kaleme alınmıştır. Ona ithafen yazılan şiirlerde de Nevaî'nin şairliği, devlet adamlığı doğru bir şekilde işlenmiştir. Bağımsızlık sonrasında Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev 2021 yılını "Nevaî yılı" ilan etmiş ve ve bu yıl içerisinde bilimsel çalışmaların yanında sosyal etkinliklerin ülke çapında yapılmasını sağlamıştır. Bu çalışmalarda Nevaî yeni bir bakış açısıyla değerlendirildiği görülmektedir. Özbekistan'da Nevai'nin mirasını sahiplenerek daha güçlü eserler verileceği anlayışı hâkim olmuştur.

Kaynaklar

Açık, F. (2009). "Nevai şahsında Sovyet bakış açısının Yaş Türkistan Dergisi'nde eleştirisi". Prof. Dr. Hüseyin Ayan özel sayısı. ***Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*****, 15(39).**

Osim, M. (1983). Ajdodlarimiz fojeasi. Tarixiy qissalar. Toshkent.

Osim, M. (1963). Zulmat ichra nur, Qissalar va hikoyalar. Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent.

Oybek (1975). Alisherning yoshligi. Qissa. Toshkent.

Oybek. (2005). Bola Alisher. Cho'lpon Nomidagi Nashriyot

Oybek (1995). Bola Alisher: Qissa G`Nashrga tayyorl. va so`ngi so`z muallifi N.Karimov. Cho`lpon nashriyoti, Toshkent.

Oybek (1995). Navoiy: Roman G`Nashrga tayyorl. va mas.muh. N.Karimov; Tahrir hay'ati N.Shog`ulomov va boshq. Sharq nashriyoti, Toshkent.

Sharafiddinov, O. (2005). Milletni Uygatgan Adib, (Oybek Tug'ilgan Künini. 100 Yıllıgiga). Üniversitet nashriyoti, Toshkent.

Azimboeva, M. A. (1991). Navoiy va hozirgi zamon. Toshkent.

Boboev, H. (1993). Alisher Navoiy buyuk davlat arbobi. Sharq, Toshkent.

Bobur, S. (2015). Qarshı Davlat Unıversıtetı O'zbek Tılshunoslıgı Kafedrası "Alısher Navoıy Asarlarıga Tuzılgan Lug'Atlar Haqıda" Mavzusıda Yozgan Referat. Qarshi.

Davron, X. (2022). Navoiynoma. IV. Jomiy, Lutfiy va Alisher Navoiy & Porso Shamsiyev. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/jomiy-lutfiy-navoiy-nigohida.html

Xayitmetov, A. (1993). Nevaiyxonlik Suhbatlari. O'qituvchi nashriyoti, Toshkent.

Qudratillaev, H. (1991). Navoiyning adabiy-estetik olami: Navoiyga armug`on. Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent.

Ko'baev, Qobil (2020). Hozirgi adabiy jarayon va yangi o`zbek adabiyoti (O'zbek tarixiy qissachiligi) o'quv qo'llanma. Guliston.

Qo'ldosh Mirzo (). Mubtalo bo'ldim sanga. Sharq Yulduzi, 6. Sayı, ss. 63-110.

Vohidov, R. – Eshonqulov, H. (2006). 0'zbek Mumtoz Adabıyotı Tarıxı (Eng Qadimgi Davrlardan XVI Asr Oxirigacha) 0'quv qo'llanma 0'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi adabiyot jam g'arm asi nashriyoti, Toshkent.

Vohidov, R. (1991). Navoiyning nomi barhayot: (Navoiyshunoslik tarixidan lavhalar) G`Mas.muh. O.S.Safarov. Fan nashriyoti, Toshkent. (2003). Navoiyga armug`on (Editörler: B.Qodirov, G.To`xliev, B.Amirboev vb). Abdulla Qodiriy nom. xalq merosi nashriyoti, Toshkent.
Mirziyoev, Sh. (2016). Erkin va farovon demokratik Oo'zbekistan davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekistan nashriyoti, Toshkent. (1993). Alisher Navoiyning adabiy mahorati masalalari: (Maqolalar to`plami) G`Tahrir hay'ati: A.Qayumov va boshq.; Mas.muh. S.Erkinov. Fan nashriyoti, Toshkent.
www.alishernavoiy.uz
https://uzbaza.uz/alisher-navoiy-haqida-sherlar/#alisher-navoiy
http://kutubxona.com/Turkum:Alisher_Navoiy
https://fayllar.org/1-alisher-navoiy-haqida-shoirning-oz-asarlaridagi-malumotlar.html
Oo'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari" too'go'risida (Xalq soo'zi 2017 yil, 21 aprel).

Ek 1:

Alisher Navoiy . Xamsa Porso Shamsiyev, — T.: 1960.
Alisher Navoiy. Farhod va Shirin (nashrga tayyorl., nasriy bayon muallifi G'afur G'ulom). — T.: 1956.
Alisher Navoiy. Xazoyinul-maoniy. (Hamid Sulaymonov) -T.: 1959-60
Alisher Navoiy. Xamsa (Nashrga tayyorl. R.Shamsiev). -T.: 1960
Alisher Navoiy. Majolisun-nafois. Asarlar. O'n besh tomlik. T.12. -T.: 1966
Alisher Navoiy. Devoni Foniy. Asarlar. O'n besh tomlik. T.5. 1-2 kitob. — T.:1966
Alisher Navoiy. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. Asarlar. O'n besh tomlik. T.14. — T.;1967
Alisher Navoiy. Holoti Pahlavon Muhammad. Asarlar. O'n besh tomlik. T.14. — T.;1967
Alisher Navoiy. Munshaot. Asarlar. O'n besh tomlik. T.13. — T.:1967
Alisher Navoiy. Muhokamatul-lug'atayn. Asarlar. O'n besh tomlik. T.14. — T.:1967
Alisher Navoiy. Mezonul-avzon. Asarlar. O'n besh tomlik T.14. — T.:1967
Alisher Navoiy. Tarixi muluki Ajam. Asarlar. O'n besh tomlik. T.14. — T.:1967
Alisher Navoiy. Mahbubul-qulub. Asarlar. O'n besh tomlik. T.13. — T.;1967
Alisher Navoiy. Xamsatul-mutahayyirin. Asarlar. O'n besh tomlik. T.14. — T.;1967
Alisher Navoiy. Vaqfiya. Asarlar. O'n besh tomlik. T.13. -T.: 1967
Alisher Navoiy. Asarlar. 6-10 jildlar, -T.: 1963-1968
Alisher Navoiy. Asarlar. 1-4 jildlar, -T.: 1963-1968
Alisher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo. Asarlar. O'n besh tomlik. T.15. — T.:1968
Alisher Navoiy. Mufradot. Asarlar. O'n besh tomlik. T.15.- T.:1968
Alisher Navoiy. Hayratul-abror. Ilmiy-tanqidiy tekst (nashr. P.Shamsiev). -T.: 1970
Alisher Navoiy. Lisonut-tayr (nasriy bayon muallifi: Sh.Sharirov). — T.: 1984
Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami (20 jildlik), 1-6 jildlar. -T.: 1987-1992
Alisher Navoiy. Lisonut-tayr. — T.: 1991
Alisher Navoiy. Munojot (nashrga tayyorl. S.G'anieva). — T.: Sharq, 1991
Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami (20 jildlik), 7-12 jildlar, Toshkent, 1991-1996
Navoiy Alisher. Mukammal asarlar too'plami. 20 jildlik. 1-20 jildlar. –T. Fan, 1987-2003.
Alisher Navoiy. Nasoyimul-muhabbat. MAT. 17-jild. -T.: Fan, 2001.
Alisher Navoiy „Xamsa"sining qo'lyozmalari katalogi. (tuz. Q.Munirov, M.Hakimov. -T.: 1986.
Alisher Navoiy: 1441-1501 yil. Adabiyotlar ko'rsatkichi / Tuz. Z.Berdiyeva, A.Turopova. – T., 1991.
A.Qayumov. Alisher Navoiy (ajoyib kishilar hayoti). -T.:1976.
A.Qayumov. „Xayratul–abror" talqinlari. — T.: 1972.
A.Abdug'afurov. Navoiy ijodida satira. -T.: Fan, 1972.
A.Abdug'afurov. Buyuk beshlik sirlari. — T.: 1993.
A.A`zamov. Munojotnoma. -Namangan: 1997, -T.: 2001.
A.Erkinov. Alisher Navoiy „Xamsa"si talqinining 15-20 asr manbalari. Dokt. diss. -T.: 1998.
A.Qayumov. „Saddi Iskandariy" haqida -T.: 1975.
A. Qayumov. „Farhod va Shirin" sirlari. — T.: 19
A.Hayitmetov. Navoiy lirikasi. -T.: 1961. Yo.Ishoqov. Navoiy poetikasi. — T.:1984.
A.Hayitmetov. Adabiyotimiz tarixining o'z izohlari. „Sharq yulduzi" jurn. −1971.
A. Hayitmetov. Alisher Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlari.-T.:1959.

A.K.Borovkov. Alisher Navoiy, kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazika. V kn. Alisher Navoiy. -M.: 1946.
A.Sa'diy. Adabiyot olimi va tanqidchi sifatida Mir Alisher Navoiy. „O'zbekiston adabiyoti va san'ati" jurn. 1938. № 11-12.
A.Usmanov. „Muxokamat al–lugatayn" Alishera Navoiy. -T.: 1948.
V. Abdullayev. Navoiy Samarqandda. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik, 1-jild, Toshkent: «Fan», 2002.
A.Rustamov. Navoiyning badiiy mahorati. -T.: 1979.
A.Rustamov. Alisher Navoiyning „Maxbubul–qulub" asari grammatik xususiyatlari. Nomz. diss. -T.: 1959.
Oybek. Navoiyning „Majolisun–nafois" asari haqida. Kitobda: Asarlar. T.9. -T.: 1974.
Oybek. Navoiyning tarjimayi holi. Kitobda: „Navoiy gulshani". -T.:1967.
O. Sharafiddinov. Alisher Navoiy. Kitobda: Tanlangan asarlar.-T.: Fan,1978.
B. Akrom. Fasohat mulkining sohibqironi. -T.:1991.
Boltaeva. Alisher Navoiyning „Fusuli arbaa" asarining tahlili. -Samarqand: 2000.
Fitrat. „Farhodu Shirin" dostoni to'g'risida. Tanlangan asarlar. 2-jild. -T.: 2000.
Fitrat. Navoyining forsiy shoirlig'i va fors tilidagi asarlari to'g'risida. Tanlangan asarlar. 2-jild. -T.: 2000.
H. Sulaymon. Alisher Navoiyning fors tilidagi poetik merosi tadqiqotidan. „O'zbek tili va adabiyoti" jurn. 1965.
H. Sulaymon. Alisher Navoiyning yangi topilgan „Sittai zaruriya" asari va uning qo'lyozma manbalari haqida. „Adabiy meros", -T.: 1968.
Xondamir. Makorimul-axloq (M.Faxriddinov, P.Shamsiev tarj.) -T.: 1967.
H.Qudratullaev. Navoiyning adabiy-estetik olami. — T.: 1991.
I.Sulton. „Mezonul–avzon" va uning kritik teksti. T.: 1940.
I. Sulton. Navoiyning qalb daftari. -T.: G'. G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1969.
I. Haqqulov. O'zbek tasavvuf she'riyatining shakllanishi va taraqqiyoti. DDA.- T.:1995.
L. Xalilov. Alisher Navoiy „Tarixi muluki ajam" asarining tekstologik tadqiqi. Nomz. diss. -T.:1975.
M. Hakimov. Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi. -T.:1983.
M. Hakimov. Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar. -T.: 1991.
M. Shayxzoda. G'azal mulkining sultoni. Asarlar. Olti tomlik. T.4. -T.:1972.
N. Bozorova. Alisher Navoiy g'azallarida ko'ngil obrazi. -T.: 2002.
M. Qodirov. Alisher Navoiy nasrida kelishik shakllari. Nomz. diss. — T.: 1977.
Navoiy zamondoshlari xotirasida. – T.: Adabiyot va san'at, 1985.
S. Nazrullaeva. "Leyli i Medjnun" v literaturax narodov sovetskogo Vostoka. -T.: 1983.
S. Ayniy. Tanlangan ilmiy asarlar. — T.: Fan, 1978.
S. Erkinov. Alisher Navoiyning „Farhodu Shirin"i va uning qiyosiy tahlili. — T.: Fan, 1971.
S.G'anieva. Alisher Navoiy. -T.:1968.
S. Shuhrat. Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy- tipologik, tekstologik tahlili. – T.: Akademnashr, 2011.
S. Shuhrat. Alisher Navoiy ijodiy va ma'naviy merosining olamshumul ahamiyati (xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari). – T.: O'zbekiston, 2011.
O. Sultonmurod. Naqshband va Navoiy. — T.: O'qituvchi, 1996.
R. Vohidov. Navoiy va ilohiyot. — T.: 1997.
T. Jalolov. „Xamsa" talqinlari. -T.: 1962.
Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T.: O'zYU Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006. Hayitmetov A. Temuriylar davri adabiyoti. – T.: Fan, 1996.
V .Abdullaev. Navoiy Samarqandda. -T.: 1968.
V. Zohidov. Ulug' shoir ijodining qalbi. -T.: O'zbekiston, 1970.
Ya. G'ulomov. Alisher Navoiyning davrini o'rganish haqida. Kitobda: „Ulug' o'zbek shoiri". -T.:1948.
Yo. Ishoqov. Naqshbandiya ta'limoti va o'zbek adabiyoti. -T.: 2002.
Z. Hamidov. Navoiy badiiy san'atlari. — T.: Universitet, 2001.
Z. Hamidov. Alisher Navoiy „Lisonut–tayr" asari tilining leksik-stilistik xususiyatlari. Nomz. diss. -T.: 1982.
Zohidov. Vaqfiya. „Sharq yulduzi" jurn. 1974,.
Zaynuddin Mahmud Vosifiy. Bado'eul-vaqoe (N.Norqulov tarj.) — T:197

ANADOLU SAHASI KLASİK TÜRK ŞİİRİNİN GELİŞİMİNDE ALİ ŞÎR NEVÂÎ'NİN ROLÜ

Prof. Dr. Yaşar AYDEMİR*

Edebî eser, toplumun üzerinde ittifak ettiği değerlerle harmanlanmış bir kültürü gerektirir. Kültürün taşıyıcı unsurlarının başında dil gelir. Dil bir taraftan düşünce ve edebiyat geleneğini inşa ederken diğer taraftan değerler ve düşünce de dili ve edebiyat geleneğini inşa eder. Dil ve geleneğin gücü edebî eserlerde görünür olur. Özellikle şiir dili dilin en üst düzeyde kullanıldığı alandır. Dil ve edebî gelenek şairin yetişmesine katkı sağlarken şair de dil ve geleneğin gelişimine katkı yapar. Her gelenekte olduğu gibi Türk dili ve Türk şiir geleneğinin de öncü isimleri vardır.

Ahmet Yesevî, Yunus Emre gibi Türk şiir geleneğinin kurucu isimleri yanında klasik edebiyat yelpazesini şekillendiren isimlerin içerisinde Ali Şîr Nevâî ön sıralardadır. Nevâî, Osmanlı sahası Türk şairlerinin Orta Asya'daki iki cazibe merkezinden birisidir. Osmanlı sahasından Herat ve havalisine gidiş gelişlerin ötesinde birçok şair doğrudan veya dolaylı olarak Nevâî'den etkilenmiştir. Nevâî'nin Anadolu sahası Türk şiiri ve şairleri üzerine etkileri biçim ve türlerle sınırlı kalmamış, kelime kadrosundan mazmunlar dünyasına, hayalden özgün rediflere kadar geniş ve uzun soluklu olmuştur.

Bildirimiz, bir girişten sonra Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı sahası Klasik Türk şiirine mazmunlar ve hayal dünyası bağlamında katkıları ve etkilerini örnekler üzerinden göstermeyi amaçlamaktadır. Söz konusu örnekler, belli alt başlıklar çerçevesinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Ali Şîr Nevâî, Şiir dili, mazmunlar,

Giriş

Ahmet Yesevî, Mevlânâ, Yunus Emre, Hacı Bektaş Velî, Hacı Bayram Velî gibi Türk kültür ve irfanının hazırlayıcıları olan

şahsiyetler Türk dünyasının büyük ölçüde üslubunu belirlemiş, gelecek nesillere ufuklar çizmiş ve geniş bir coğrafyada benzer uygulamalara zemin hazırlamışlardır. Orta Asya'dan Anadolu içlerine hatta Rumeli topraklarına kadar uzanan birbirine benzer kültür ve uygulamalar ortak bir hafıza ve geleneği oluşturmuş; farklı merkezlerde benzer ortamların oluşmasını sağlamıştır. Anadolu Selçuklularının yıkılması, Fetret Döneminde yaşanan sıkıntılar, merkezlerin sıklıkla el değiştirmesi; bu süreçte bilim ve kültür alanlarında faaliyet gösteren isimlerin adeta transfer edilir hale gelmesi kültürel geçişkenliğin ve ortaklığın artmasında önemli rol oynamıştır.

"*Divan şiiri, Türkçe'nin edebi dil olarak Farsçanın yerini aldığı Beylikler devrinden başlayarak kendisini temellendiren gelişmesini sürdürür ve Osmanlı asırlarında bütün gelenekleriyle zenginleşme yolunu tutarken kendisi dışında Kıpçak, Harizm ve Azeri sahası edebiyatları da büyük sayılamayacak lehçe farklılıkları içinde klasik şiirin ilk verilerini Türk edebiyatına kazandırırlar*." [107]. Doğu Türkçesi, Çağatay lehçesinde XV. asrın başından itibaren görünür hale gelir. XV. Yüzyılın ikinci yarısında divan şiiri estetiği bu lehçede önemli isimlerle temsil edilir. Sekkakî ve Mevlana Lütfî'den başlayarak Ali Şîr Nevaî ile devam eden bu süreçte Çağatay lehçesi Divan şiirinin gelişme gösterdiği ve zenginleştiği bir dönem olmuştur .

XV. yüzyılın başlarında henüz Anadolu sahasında da istenen düzeyde güçlü ilim ve sanat merkezleri kurulamamıştır. Ahmedî, Ahmed-i Dâî, Şeyhî gibi şairler olmakla birlikte tam anlamıyla oturmuş bir şiir dili teşekkül etmemiş ve büyük denecek çapta şair yetişmemiştir. Gelibolulu Âlî'nin ifadesine göre Timur'la gelen bazı Acem ve Çağatay şairlerinin gelişine kadar I. Bayezid devrinde Anadolu'da mahlas sahibi şair bulunmamaktadır [108].

Böyle bir dönem ve ortamda eser veren Ali Şîr Nevâî, ortaya koyduğu eserleri ve oluşturduğu kültürel ortamla Çağatay Türkçesinin

Akün, Ö. F. (1994). "Divan Edebiyatı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 9. C., s: 389-427.
Çetindağ, Y. (2002). *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü.

ve Çağatay Türkçesi şiir dilinin kurucu şairi konumundadır [109]. Ali Şîr Nevâî'nin başta divanları olmak üzere mesnevileri, Hüseyin Baykara ile olan iyi münasebetleri, idari görevlerinin verdiği imkânlar, kurduğu iyi ilişkiler ve birikimiyle oluşturduğu zengin kültürel ortam, Çağatay sahası ile sınırlı kalmamış, geniş bir coğrafyada Türk şiirinin gelişimi ve geleneğinin oluşumuna katkı sağlamıştır. Ali Şîr Nevâî merkezli yürüyen Baykara Meclisleri Türk dünyasında geniş yankı uyandırmıştır. Nevâî'nin şairlere fiili katkıları yanında önemli bir örnekliği de olmuştur.

Ali Şîr Nevâî, Türkçe şiirlerinde Nevâî, Farsça şiirlerinde Fânî mahlasını kullanmıştır. Molla Câmî, Ali Şîr'in en çok saygı duyduğu ve fikirlerinden etkilendiği isimdir. Nevâî, daha 15 yaşındayken şair olarak tanınmıştır. Sonraları Türkçe de yazmaya başladığı için "zü'l-lisâneyn" olarak bilinmiştir [110]. Orta Asya Türk dili ve edebiyatının gelişmesine olan katkılarından dolayı Çağatayca'ya "Nevâî dili" denmiştir. Eserleri Türkistan dışında Azeri ve Anadolu sahalarında da etkili olmuştur. Bu yüzden Osmanlı şairlerince üstat tanınmış, şiirlerine XV. yüzyıldan başlayarak çok sayıda nazire yazılmış [111] veya eserlerde adı anılmıştır.

Başta Ahmet Paşa, Fuzulî, Behiştî, Kandî, Celilî, Adnî, Kâtibî olmak üzere XV-XVI. Yüzyıllarda Anadolu sahasında 70'in üzerinde şair onun şiirlerine nazire yazmıştır [112]. Bunlardan Fuzulî 73, Muhyî 61, Kemalpaşazade 47, Lâmî 46, Ahmet Paşa 39 nazire ile ilk sıralarda yer alır [113](Çetindağ, 2002: 114-115). Bu dönemde, Ali Şîr Nevâî'nin şiirleriyle doğrudan temasa geçerek nazire yazan şair sayısı 35 kadardır [114]. Fuzûlî 50, Ahmed Paşa 34, Kemâlpaşazâde 34, Lamiî Çelebi 21, Necatî 20 naziresiyle Nevâî'nin şiirlerine nazire yazan isimlerin ilk

Çetindağ, Y. (2002). *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü.
Kut, G. (1989). "Alî Şîr Nevâî" İslâm Ansiklopedisi. C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 449-453.
Kut, G. (1989). "Alî Şîr Nevâî" İslâm Ansiklopedisi. C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 449-453.
Kurnaz, C. (2020). *Makaleler*, Ankara: Berikan Yayınevi.
Çetindağ, Y. (2002). *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü.
Çetindağ, Y. (2002). *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü.

beş sırasını oluşturur [115]. Kınalızade Hasan Çelebi ve Gelibolulu Âlî, Ahmet Paşanın şiir üslubunun Ali Şîr Nevâî'nin şiirlerini okuduktan sonra olgunlaştığını; Âşık Çelebi, Nevâî'nin Basîrî kanalıyla II. Bayezid'e gönderdiği 33 gazeli Ahmet Paşa okuduktan sonra şiirinin kemale erdiğini söyler. Bu doğru olmasa bile Ahmet Paşanın Nevâî'ye yazılmış 39 naziresi mevcuttur [116].

XV ve XVI. asırlar, Türk dünyasının kültürel ilişkilerinin en yoğun olduğu yıllardır. "*Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinde Herat, Akkoyunlu hatta Hint saraylarıyla Anadolu arasında fikrî ve edebî ilişkiler bulunmaktadır.*" .Orta Asya'ya giden Osmanlı şairlerinin ilk adresi Ali Şîr Nevâî'dir. Nevâî onlar için adeta bir sığınaktır. Bursalı Kandî, Cemîlî, Kâtibî mahlaslı Osmanlı Amirali Seydi Ali Reis, Ahmet Sinan Behiştî bunlardan birkaçıdır [117]. Anadolu sahasındaki birçok şair Ali Şîr Nevâî'yi mihenk olarak alır. Sıklıkla onun adını anar, Anadolu'nun Ali Şîr'i olduklarını söylerler. Zaman zaman da kendilerini ondan üstün görürler. Üstünlük iddiasındaki şairlerin kendilerini Ali Şîr ile kıyaslamaları onu önemsediklerinin göstergesidir. Benzer bir durum Mevlana, Molla Câmî, Hâfız-ı Şîrâzî, Bâkî, Fuzulî gibi isimler için de geçerlidir.

Ali Şîr Nevâî'nin Anadolu Sahası Klasik Türk Şiirinin Gelişimindeki Rolü

Ali Şîr Nevâî'nin Anadolu Sahası Klasik Türk şiirinin gelişimine katkısı birkaç açıdan ele alınabilir.

Nevâî'nin Türkçeye, Türk kültürüne ve edebiyatına katkılarının başında onun dil bilinci gelir. Türkçeyi edebî bir dil haline dönüştüren ve öncülük eden Nevâî, Muhâmekemetü'l-Lugateyn adlı eserinde her ne kadar Türk şairleri de dâhil olmak üzere herkesin meyli Farsçaya olsa da işlenmiş bir Türkçenin işlenmiş bir Farsçadan üstün olduğunu iddia eder. Ona göre kendi döneminde Türkçe çok güçlüdür. İşlenmeyi beklemektedir. Türk şairlerin hemen hepsi Farsça yazmayı tercih

Çetindağ, Y. (2002). *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü
Kurnaz, C. (2020). *Makaleler*, Ankara: Berikan Yayınevi.
Kurnaz, C. (2020). *Makaleler*, Ankara: Berikan Yayınevi.

etmişlerdir [118]. Kendisi Türkçeye emek vermiş; otuz yılı aşkın, kırk yıla yakın [119] **uğraş sonucunda Türk fasihleri Türkçenin gücünün farkına varmışlar ve Farsça söyleyenlerin ayıplamalarından kurtulmuşlardır**[120]. Nevâî, Muhâmekemetü'l-Lugateyn'inde 100 kadar kelimenin Farsça'da karşılığı olmadığını, ilgili kelimelerin nüansını veremediklerini belirterek bunları örneklendirir [121] ve eserlerinde kullanır. Farsların da kimi Türkçe kelimeleri dillerinde kullandıklarının misallerini verir [122] Şiirlerinde, başka şairlerde görmediğimiz ya da çok az rastladığımız Türkçe kelimeler kullanır. Özellikle Türkçe kelimelerden seçtiği redifler başka şairlerde az rastlanır cinstendir: "Yüzlenür" (BV, G. 138), "çırmanur" (BV, G. 139), "çırmaşur" (BV, G. 151), "ivrilür" (BV, G. 153), "köydürür" (BV, G. 164), "örtenür" (BV, G. 165), "bile oynar" (BV, G. 166), "kilür" (BV, G. 174) vb. Bu örnekler, Nevâî'nin dil bilincinin kuru bir iddiadan ibaret kalmadığını gösterir.

Nevâî'nin Anadolu sahası Türk edebiyatına bir diğer katkısı; Türkçe tezkirecilik geleneğini ilk başlatan isim olması ve Anadolu sahasına öncülük etmesidir. Düzen, kurgu ve içerik olarak örnekliği yanında terminoloji olarak da Anadolu sahası tezkire geleneğini beslediğini görmek mümkündür. Anadolu tezkireleriyle Ali Şîr Nevâî'nin Mecalisü'n-Nefâis isimli tezkiresinde kullanılan 90 eleştiri tabirinden 70'inin Herat Tezkire geleneğinden Anadolu sahasına gelmiş olması [123] bunun bariz göstergesidir.

Nevâî'nin türler bazında bir diğer öncülüğü, onun mesnevi yazarlığı ve bir külliyat olan beş mesnevinin oluşturduğu hamse geleneğidir. Anadolu sahasından birçok şair hem hamse geleneğini

Levend, A. S. (1968). *Ali Şir Nevaî IV. Cilt Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler*, Ankara: TDK Yayınları.

Levend, A. S. (1968). *Ali Şir Nevaî IV. Cilt Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler*, Ankara: TDK Yayınları.

Levend, A. S. (1968). *Ali Şir Nevaî IV. Cilt Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler*, Ankara: TDK Yayınları.

Levend, A. S. (1968). *Ali Şir Nevaî IV. Cilt Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler*, Ankara: TDK Yayınları.

Levend, A. S. (1968). *Ali Şir Nevaî IV. Cilt Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler*, Ankara: TDK Yayınları.

Çetindağ, Y. (2002). *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü.

hem de büyük ölçüde ortak İslam kültürü haline dönüşen Nevâî'nin hamsesini oluşturan mesnevi isimlerini Nevâî'den almıştır.

Ali Şîr Nevâî'nin Anadolu sahasına ve genel Türk edebiyatına ihsan ettiği ve örneklik teşkil ettiği bir başka alan kimi nazım şekilleri ve türleri hakkında verdiği bilgilerdir. Esasen Mîzânü'l-Evzân, Molla Câmî'nin Aruz risalesine nazire olarak yazılan ve aruz sistemini anlatan bir risaledir [124]. Ancak eseri önemli kılan hususlardan birisi de risalenin sonunda Orta Asya Klasik Türk edebiyatında yaygın olarak kullanılan; tuyuğ, koşuk, çenge, muhabbetname, müstezad, arazvârî, türkî gibi biçim ve formlar hakkında verdiği bilgilerdir (Eraslan, 1993: 58-61).

Söz konusu etki ve örneklikler farklı kaynak ve çalışmalarda genişçe ele alınmıştır. Ali Şîr Nevâî'nin divanlarındaki şiirleri vasıtasıyla da birçok şairi etkilediği, özellikle XV ve XVI. Asırlarda çok sayıda şairin Nevâî'nin şiirlerine nazire yazdığı hususu değişik çalışmalara konu olmuştur. Zaman zaman nazirelerde görünür olan benzer mazmunların ve ifade biçimlerinin, hayallerin tekrarı da vurgulanmıştır. Ayrıca çalışmalarda Nevâî'nin ilginç redifleri ve özgün söyleyişlerine dair ifade ve örnekler verilmiştir [125].

Biz çalışmamızda bu hususlardan tamamen bağımsız olmamakla birlikte tespit edebildiğimiz kimi hayaller, mazmunlar ve ifade biçimlerini örnekler üzerinden ortaya koymayı ve bu çerçevede şairin Anadolu sahası Türk edebiyatına katkılarını ve öncülüğünü göstermeyi amaçlıyoruz.

Anadolu Sahası Türk Şairlerinin Ölçüsü: Nevâî

Her sanatkâr kendinden önceki isimlerden, eserlerden ve oluşan gelenekten yararlanır. Bu süreçte zaman zaman kendisine üstat saydığı isimleri değişik vesilelerle anar. Kimi zaman takdir, kimi zaman benzeri veya eş, kimi zaman üstün olduğunu göstermek gibi tutumlar içerisine girer. Mevlana, Hafız-ı Şîrâzî, Molla Câmî, Attar gibi isimler Türk

Levend, A.S. (1965). *Ali Şir Nevaî I. Cilt Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, TDK Yay., Ankara
Sertkaya, O. F. (2004). "Osmanlı Şairlerinde Ali Şir Nevayî Tarzı ve Nevayî'ye Anadolu'da Yazılan Nazîreler", *Ali Şîr Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri, 24-25 Eylül 2001*, Ankara, s. 129-140. Çetindağ, Y. (2002). *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü. Kurnaz, C. (2020). *Makaleler*, Ankara: Berikan Yayınevi.

edebiyatında şairlerin örnek aldığı, kendisini mukayese ettiği kişilerin başında gelir. Ali Şîr Nevâî de bu kabil isimlerden olup Anadolu sahasındaki birçok şairin şiirlerinde adı anılmıştır.

Müstakil Eserlerde Nevâî

Nevâî'den bahseden şair veya nasirlerin bir kısmı doğrudan onun tür veya işlediği konuyla irtibatlı olarak adını zikreder. Örneğin Yahya Bey Gülşen-i Envâr'ında Nevâî adını hamse sahibi oluşu vesilesiyle anar. Ona göre Nevâî dikensiz bir gül, hamsesi Tatar nafesidir. Onun anlayışlı, zeki zatını anlatmak zordur. Bir benzerini Acem görmüş değildir:

Mîr Nevâî gül-i bî-hârdur
Hamsesi bir nâfe-i Tâtârdur
…
Vasf idemem zât-ı hıred-mendini
Ayn-ı Acem görmedi mânendini [126]

Bursalı Rahmî de Gül-i Sad-berk'inde Nevâî'yi şiir ülkesinin padişahı olan Hüsrev'in takipçisi olarak görür:

Kişver-i nazmun birisi Husrevî
Sözde Nevâ'îdür anun pey-revi [127]

Müstakil Eserler Dışında Nevâî:
Benzeme Yoluyla Ölçü Alma

Nevâî'nin müstakil eserlerin dışında farklı beyitlerde de adı sıklıkla anılır. Zâtî, aşağıdaki beytinde şiir kadehinin belagat badesiyle dolu olduğunu, onu görenlerin Nevâî'nin nazmı zannettiklerini belirterek Nevâî'yi kendisine ölçü alır:

Belâğat bâdesiyle pür-leb-â-leb şi'rümün câmı
Görenler Zâtiyâ anı sanur nazm-ı Nevâîdür [128]

XVI. yüzyıl şairlerinden Can Memi lakaplı Sânî, şiir alanının yiğidi olmakla övünürken Ali Şîr Nevâî'nin takipçisi olmasını önemli bir hususiyet olarak zikreder:

Pîşe-i nazmuñ dilîrisin be Sânî âferîn

Çetindağ, Y. (2002). *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü.
Çetindağ, Y. (2002). *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü.
Tarlan, A. N. (1967). Zati Divanı I, İstanbul: İstanbul Ü. Yayınları.

Kendüñi tâ peyrev-i tarz-ı ‘Alî Şîr eyledüñ [129]

Sânî kendisini Nevâî tarzındaki nazm ehlinin padişahı, güzellik Herat’ının Hüseyin Baykara’sı olarak tasavvur eder:

Herât-ı hüsne gûyâ kim Hüseyn-i Baykarâsın sen
Nevâyî tarz ehl-i nazma mâ’il pâdşâsın sen [130]

Kâmî, memduhunun konuşmasını anlatırken Nevâî’nin “rengârenk” üslubuna benzetme ihtiyacı hisseder:

Şol kadar şevka tüşüpdür ki anuñ nâtıkası
Geh Mogol gâhî Nevâyî görinür reng-â-reng [131]

Üstünlük İddiasıyla Ölçü Alma

Hayalî Bey, Nevâî ve Necatî’den sonra gelmesini; diken evvel dal ve gül dikenden sonra benzetmesiyle Nevâî ve Necatî’yi kıstas alır:

Sonra geldümse Necâtiyle Nevâîden n’ola
Hâr evvel ser zened ez şâh u ba’d ez hâr gül [132]

Hayalî, şiirini Camî ve Nevâî’nin ruhlarının işitmeleri halinde, yokluk uykusundan uyanıp tekrar kendilerinden geçirecek etkide olduğu iddiasını dillendirirken iki şairi zemin alır:

Ger bu nazmı rûh-ı Câmîyle Nevâî işide
Uyanup hâb-ı ademden olalar tekrâr mest [133]

Hayalî bir başka beytinde rengin edalı şiiri ilk söyleyenin kendisi olduğunu; Horasan ehlinin bunu Nevâî tarzı sanmamasını isterken Nevâî’yi ölçü alır:

Sözi rengîn edâ itmek Hayalî ihtirâ’ıdur
Horâsân ehli sanmasun bunı tarz-ı Nevâîdür [134]

Azmizâde Haletî, şiirinin başkalarının şiiriyle kıyas kabul etmediğini söylerken tekit unsuru olarak Nevâî’yi anar:

Anuñla vezn olunmaz Yûsuf-ı nazm-ı cihân-gîrüm

Aydemir, Y. (2019). “Şiir Serüveninde Bir Şair: Öykünme ve Rekabet Bağlamında Sânî’nin Türk Şairleriyle Münasebeti”, *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya 3*, Editör: Muhammet Mücahit Küçükyılmaz, s. 649-667.

Aydemir, Y. (2019). “Şiir Serüveninde Bir Şair: Öykünme ve Rekabet Bağlamında Sânî’nin Türk Şairleriyle Münasebeti”, *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya 3*, Editör: Muhammet Mücahit Küçükyılmaz, s. 649-667.

Yazıcı, E.G. (2017). Edirneli Kâmî, *Kâmî Divanı*, Erişim tarihi: 28.7.2022, 55977,kami-divani-pdf.pdf (ktb.gov.tr)

Tarlan, A.N. (1992). Hayalî, Hayalî Divanı, Ankara: Akçağ Yayınları.

Tarlan, A.N. (1992). Hayalî, *Hayalî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Tarlan, A.N. (1992). Hayalî, *Hayalî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Hat-ı şi‘r-i Nevâyî olsa farzâ müşk-i Tâtârî [135]

Kendisini nazm ülkesinin emiri gören Behiştî Câmî'yi abdal, Nevâî'yi bî-neva görür:

Bir emîr oldı Behiştî milket-i nazm içre kim
Câmi bir abdâl aña nisbet Nevâ'î bî-nevâ [136]

Nedim de memduhunu överken, Nevâî'nin bugün yaşasa övdüğü kişinin sekbanı olacağından şüphesi yoktur:

Erişmiş olsa bu vakte Alî Şîr Nevâî ger
Olurdu ol hidîv-i ekremin bî-şübhe sekbânı [137]

Örnek sayısı artırılabilecek bu tarz göndermelerde Nevâî hep ölçü alınmıştır. Anadolu sahasının şairleri onu takdirle anmış ve şöhretinden yaralanma yoluna gitmişlerdir.

Nazire Yoluyla Ölçü Alma

Ali Şîr Nevâî, sadece adı anılan veya gönderme yapılan bir şair değil aynı zamanda şiirleri tanzir edilen de bir şairdir. Anadolu sahasında şiirlerine çok sayıda nazire yazılmıştır. Ahmet Paşa'dan başlamak üzere Şeyh Galib'e kadar birçok şair onun şiirlerini beğenerek benzer içerik, ölçü ve kafiyede şiirler yazmıştır. Nevâî'nin Divan Edebiyatına Tesiri başlıklı bir çalışma yapan Yusuf Çetindağ'ın tespitine göre XV-XVI. Yüzyıllarda Nevâî'ye yazılan nazire sayısı 70 civarındadır [138](Çetindağ, 2002: 114-117). Sonraki çalışmalarla ortaya çıkan ilaveler ve diğer yüzyıllarda yazılan nazirelerle bu sayı çok daha yukarılara çıkmış görünmektedir.

Nazirelerin bir kısmı Anadolu Türkçesiyle kaleme alınırken bir kısmı da Nevâî dilinde yazılmıştır. Hatta Anadolu sahasında Nevâî diliyle şiir yazmak bir moda haline dönüşmüştür. Örneğin Sânî'nin Nevâî dilinde yazılmış iki gazeli vardır:

Közüm kanlıg sirişkin kaysı gülşenga revân kılmış

Kaya, A. B. (2017) Azmizade Haletî, *Azmizade Hâletî Divanı*, Erişim tarihi: 25.6.2022. Microsoft Word - 13. Azmizade Haleti Divanı.docx (ktb.gov.tr)

Aydemir, Y. (2018). Vizeli Ramazan Behiştî, *Ramazan Behiştî Divanı*, Erişim tarihi: 29.7.2022, 56445,ramazan-behisti-divanipdf.pdf (ktb.gov.tr)

Macit, M. (1997). Nedim , *Nedim Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Çetindağ, Y. (2002). *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü.

Besî müddet anıñ ezhârlarnı erganvân kılmış [139]

matlasıyla başlayan gazelinin mahlas beytinde şair, Sânî'den başka Nevâî tarzını takip eden kimse olmadığını, bu sözlerle pak şairlik tabiatını imtihan ettiğini söyler:

Nevâyî tarzıdın Sânî gazel başkarsa tañ yok kim
Bu sözler birle dâg-ı tab'-ı pâkin imtihân kılmış [140]

Nevâî'nin Hayal ve Mazmunlarda Örnekliği

Örnekliğin Tespitinde Güçlükler

Nevâî veAnadolu sahası şairlerinin hayatabakışlarını şekillendiren temel kaynakları aynıdır. Hem İslam kültüründen aldıkları hem de İslam öncesi kültürden getirdikleri deneyim, alışkanlık ve seciyeleri ortaktır. Buna bağlı olarak ister Doğu Türkçesiyle ister Batı Türkçesiyle ortaya konulan metinler olsun hepsinde büyük ölçüde ortaklık vardır. Klasik Türk şiirinde ortaklık daha belirgindir. Yazılan metinlerin ve düşünüş biçiminin oluşturduğu gelenek Herat'tan Saraybosna'ya, Halep'ten Kafkaslara kadar güçlü bir etki alanı oluşturmuştur. Onun için benzetmeleri, güzel tasvirleri, sevgiliyi idealize edişleri, bencilliği değil sencilliği merkeze alışları hemen her şairde ortaktır. Bir şairin diğer şair üzerindeki etkisini bu türden benzerliklerde net olarak ortaya koymak çoğu zaman mümkün değildir. Ortak görünümün sebebi herhangi bir ismin diğerine etkisi mi yoksa ilgili ismin de beslendiği ve katkı verdiği gelenek mi sorularının cevabı kolay cevaplanası değildir. Nevâî ile Fuzulî'nin sevgili uğruna candan geçmek üzerine kurgulanan beyitlerinde nüans olmakla birlikte her ikisi de benzer bir mesaj içerir:

Kılmagan cânın fidâ cânanga yitmes dir imiş
İy Nevâyî uşbu söz birle fidâ yüz cân aña [141]

(Sevgili, âşığın canını cananı için feda etmenin yeterli olmadığını söylermiş. Ey Nevâî, işte bu söze bile yüz can ona fedadır.)

Aydemir, Y. (2019). "Şiir Serüveninde Bir Şair: Öykünme ve Rekabet Bağlamında Sânî'nin Türk Şairleriyle Münasebeti", *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya 3*, Editör: Muhammet Mücahit Küçükyılmaz, s. 649-667.

Aydemir, Y. (2019). "Şiir Serüveninde Bir Şair: Öykünme ve Rekabet Bağlamında Sânî'nin Türk Şairleriyle Münasebeti", *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya 3*, Editör: Muhammet Mücahit Küçükyılmaz, s. 649-667.

Özdarendeli, N.(2002). *Ali Şîr Nevâyî İlk Divan İnceleme-Metin-Dizin*, Doktora tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Cânı cânânına vermekdir kemâli âşığın
Vermeyen cân i'tirâf etmek gerek noksanına [142]

Nevâî'nin beyti ile Enverî ve Neşâtî'nin beyitleri aynı çerçevede kurgulanmıştır. Diğer şairlere göre Nevâî'nin erken oluşu diğerlerinin ondan etkilendiğini akla getirmektedir. Doğrudan bir etkilenme değilse bile ortak hafızanın oluşumuna Nevâî'nin katkısıyla irtibatlandırılabilir. Ancak Şeyhî'nin benzer kurguda olan beyti Nevâî'nin de beslendiği kaynak gibi görülebilir. O halde aynı duygu durumunu ifade eden anlatıların etkileme veya etkilenme bağlamını daha farklı ve ihtiyatlı değerlendirmeyi zorunlu kılar:

Neş'e yitmes bâde gül-gûn bezmgeh gülzâr ise
Ger köñül içre birevniñ hârhârı bar ise [143]

(Eğer gönülde birinin kaygısı varsa gül bahçesinin meclis, badenin gül renkli şarap olması neşe için yeterli değildir.)

Hem Şeyhî, hem Enverî hem Neşâtî'nin beyitlerinde sevgilisiz bir bahçe gezintisi arzu edilen bir durum değildir:

Gül yüzi bâğı bûyını bâd-ı sabâdan almasa
Cân kuşına cihân evi gülşen ise gelir kafes[144]
N'ideyin sahn-ı çemen seyrini cânânım yok
Bir yanımca salınır serv-i hırâmânım yok [145]
Bağa sensiz bakamam çeşmime âteş görünür
Gül-i handânı değil serv-i hırâmânı bile (Neşâtî Ahmet Dede, 2019: 202)

Hz. Yusuf edebiyatımızda daha çok güzelliği, kuyuya atılması, sadakati, imanı ve iffeti ile söz konusu edilir. Aşağıya alınan Nevâî ve Necâtî'nin beyitlerinde Hz. Yusuf'un "kendisini sattığı" imajı oluşturulmuştur. Aynı dönem şairleri olan iki ismin hangisinin hangisinden etkilendiği, ortak başka bir noktadan mı etkilendikleri

Kılınç, A. (2021). Fuzûlî, *Fuzulî Divanı*, Erişim tarihi: 28.7.2022, Fuzuli Divan<0131> 04.indd (yek.gov.tr)
Kaya, Ö. (1989). *Ali Şîr Nevâyî Fevâidü'l-kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Biltekin, H. (2018). Şeyhî (Hekim Sinan), Şeyhî Divânı, Erişim tarihi: 25.6.2022, 61044,seyhi-divanipdf.pdf (ktb.gov.tr)
Kurnaz, C.; Tatcı, M. (2001). Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı, Ankara: MEB Yayınları.

yoksa tevarüd olarak değerlendirilebilecek bir durum mu olduğunu kestirmek zordur:

İsteben Yûsuf cemâliñ kullugınıñ rütbesin
Cilve köp kıldı safâ bâzârıda özin satıp [146]

Garazım bu ki habîbimga kul olgay Yûsuf
Hüsn bâzârıda her niçe ki özin satadur (Nevaî FK, 2002: 115)
Bin güzeller bulunur Yûsuf'a mânend ammâ
Bu kadar var ki bular kendilerin satmadılar [147]

Benzer bir durum iki şairin aşağıya alınan beyitleri için de geçerlidir. Âşık çoklukla sevgilinin cevr ü cefasını ister. Onu lütuf sayar. Necatî'nin beytiyle Nevâî'nin beyti aynı duygu durumunu benzer kurgularla anlatmıştır: Nevâî'nin beytinde; av alanında can veren av, kaçmayıp sıçrayıp oynayarak zevk ve neşe gösterir. Necatî'nin beytinde de sevgilinin zülfünün darağacına asılan âşığın ayağı yer basmaz; zevkle ve şevkle canını ve başını verir:

Saydgehde kaçmas andın sayd kim cân birgeli
Sikrip ü oynap neşât u zevk iter izhâr sayd [148]

Ayağı yer mi basar zülfine berdâr olanın
Zevk u şevk ile verir cân u seri döne döne [149]

Hayal ve Mazmunlarda Örneklik/Benzeşme

Aşağıdaki beyitlere benzetmeler bağlamında bakıldığında Nevâî ile Zâtî'nin beyitlerinin kurgusunun ortaklığı hemen görülür. Her iki beyitte de ayın ışık kaynağı güneştir; güneş de ışığını sevgilin yüzünden alır. Nevâî'nin beytinde ayın ışığını güneşten alıyor olmasının sebebi güneşin sevgilinin yüzünden ışık almasına bağlanmış; Zâtî'nin beytinde ise ay sevgilinin güneşe benzeyen yüzünden nur çalarken tutulmuştur:

Rûşen durur ki mihr yüzüñdin alur safâ
Yoksa ni vech ile kamer andın tapar ziyâ [150]
Yüzi kara oldı âhir şehr içinde Zâtiyâ
Gün yüzünden nûr uğurlarken gece tutuldu mâh [151]

Kaya, Ö. (1989). *Ali Şîr Nevâyî Fevâidü'l-kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Tarlan, A.N. (1992). Necatî, *Necatî Beg Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
ürkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
Tarlan, A.N. (1992). Necatî, *Necatî Beg Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
Özdarendeli, N.(2002). *Ali Şîr Nevâyî İlk Divan İnceleme-Metin-Dizin*, Doktora tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Tarlan, A. N. ve Tanyeri, M.A. (1987). Zati Divanı III, İstanbul: İstanbul Ü. Yayınları.

Suçu olanları boynu bağlı olarak pazarda gezdirme âdeti üzerine kurgulanan Nevâî'nin beyti ile Zâtî'nin "âhir, şehr içinde yüzü kara oldu" ifadesi benzerlik gösterir:

Cürm anuñ ışkıdın özge yok ki her dem kizdürür
Işk mülki tört bâzârıda boynum bağlatıp [152]

(Aşkından başka bir günahı olmayan beni aşk mülkünün dört bir tarafında (pazarında) boynu bağlı olarak gezdirir).

Nevâî ile Ravzî'nin beyitlerinde sine kalkan olarak değerlendirilmiştir. Nevâî'de gönül bir yiğittir, gam ordusu kalb, âhı ok, sinesindeki taze dağları da kızıl kalkandır:

Bir dilâverdir gönül kim gam sipâhı kalbidir
Âhı nâvek tâze dâğıdır kızıl kalkan aña [153]

Ravzî'de sevgili yaya benzer kaşlarıyla ok atsa âşığın sinesi ona kalkan olacaktır:

Göndereydüñ tîrüñi çatup kemân-ebrûlaruñ
Sîne-i pür zahmum olurdı aña kalkan Dede [154]

Aşk derdi, tabibin vereceği derman değildir. Nevâî ve Fuzulî'nin beyitlerinde verilen mesaj, tabibin önerdiği ilacın aşk derdine derman olmayacağı yönündedir. Mesajı her iki şair kendi üslubunca vermiştir:

Buyurmagıl yana sabr iy tabîb Tiñri içün
Ki işbu şerbet imes imdi sâzkâr maña [155]

(Ey tabib! Allah için bana sabretmemi salık verme; bu şerbet bana uygun değildir.)

Aşk derdiyle hoşem el çek ilâcımdan tabîb
Kılma dermân kim helâkim zehr-i dermânındadır [156]

Yüzünde ter damlacıkları bulunan sevgiliyi siyah beniyle

Kaya, Ö. (1989). *Ali Şîr Nevâyî Fevâidü'l-kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Özdarendeli, N.(2002). *Ali Şîr Nevâyî İlk Divan İnceleme-Metin-Dizin*, Doktora tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Aydemir, Y. (2017). Edincikli Ravzî , *Ravzî Divanı*, Erişim tarihi: 28.7.2022, 56190,ravzi-divanipdf.pdf (ktb.gov.tr)
Özdarendeli, N.(2002). *Ali Şîr Nevâyî İlk Divan İnceleme-Metin-Dizin*, Doktora tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Kılınç, A. (2021). Fuzûlî, *Fuzulî Divanı*, Erişim tarihi: 28.7.2022, Fuzuli Divan<0131> 04.indd (yek.gov.tr)

tasavvur eden Nevâî, birisini tutulmuş aya, diğerini de yıldızlar ordusuna benzetmiştir:

Yüzüñge katre-i hoy kesreti arasında hâl
Birisi münhasif olmuş bu hayl-i ahter ara [157]

Nedîm'in beytinde de damıtılan gülün kokusu ile sevgilinin teri arasında benzer bir ilişki kurulmuştur:

Bûy-ı gül taktîr olunmuş nâzın işlenmiş ucu
Biri olmuş hoy birisi destmâl olmuş sana [158]

Nevâî'nin bir başka beytinde de sevgilinin yüzündeki ter damlacıkları arasında kalmış siyah beni uğur ve uğursuzluk bağlamında kurgulanmıştır. Nevâî'nin iki beyti ile Nedîm'in beytinin ortak noktası sevgilinin ter damlacığıdır:

Hoy katresidin gark irür hâlin sevâdı veh niter
Bir tîre kevkeb fitnesi yüz ahter-i mes'ûd aña [159]

Birçok şairin şiirinde Türk kelimesi başta ok atma ve at sürmedeki mahareti olmak üzere farklı anlam ve bağlamlarda kullanılır. Nevâî, sevgilinin gözlerini sayısız Hindu arasında kalıp her tarafı ok yağmuruna tutan iki Türk'e benzetirken Hayalî, Rus ve Moğol dilberlerinin keman kaşlı Türk'ün gamzesi okuna hedef oluşlarını anlatır:

Açtın çü zülf ol ikki köz her yan hadeng atmak ni tañ
Kim kalmış ikki Türk-i Çîn Hindû-yı nâ-ma'dûd ara [160]

Hadeng-i gamzenin saydıdur ey Türk-i kemân-ebrû
Eger bir Rûsi dilberdir eger hûb-ı Mogolçîni [161]

Mesnevilerin konusu olan aşk kahramanları ortak hafızada sıklıkla telmih edilen isimlerdendir. Bağlamları ise şairin kurgusuna bağlıdır. Nevâî'nin birkaç beytinde nüanslarla tekrar ettiği mazmunu benzer bir kurguyla Fuzulî de kullanmıştır:

Özdarendeli, N.(2002). *Ali Şîr Nevâyî İlk Divan İnceleme-Metin-Dizin*, Doktora tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Macit, M. (1997). Nedim , *Nedim Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
Özdarendeli, N.(2002). *Ali Şîr Nevâyî İlk Divan İnceleme-Metin-Dizin*, Doktora tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Özdarendeli, N.(2002). *Ali Şîr Nevâyî İlk Divan İnceleme-Metin-Dizin*, Doktora tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Tarlan, A.N. (1992). Hayalî, *Hayalî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Yayıldı Vâmık u Ferhâd ışkı yok idi lîk
Miniñ işim kibi her yan bu mâcerâ hergiz [162]
Ni aceb Ferhâd u Mecnûn zikri ger bolmış unut
Kim min il içre cünûn-ı ışk ile mezkûr min [163]

Leyli vü Şîrîn-veşimniñ 'ışk deşt ü tağıda
Minçe bir yok gerçi bar Mecnûn ile Ferhâdı köp [164]

Mende Mecnûndan füzûn âşıklık isti'dâdı var
Âşık-ı sâdık menem Mecnûn›uñ ancak adı var [165]

Gelincik çiçeği olan lalenin rengi ve bulunduğu yer farklı tasavvurlarla şiire konu olur. Mürekkepçi Enverî ve Hayâlî'nin bağlamı ile Nevâî'nin beyti yaklaşık aynıdır. Hepsinde lalenin kırmızı rengi Ferhâd'ın kanıyla irtibatlandırılmıştır:

Bî-sütûn Ferhâd kabridür kızargan lâledin
Ya anın kanıdın olmış tofragı her yan kızıl [166]
Zebân-ı hâl ile hâlin ayıtdı Bî-sütûn içre
Görinen lâleler yirde dem-i Ferhâd imiş bildüm [167]

Sünbül-i bâğâ nazar kıl zülf-i Şîrîn kendidür
Kanlı lâle dîde-i Ferhâd-ı miskîn kendidür [168]

"Tut" kelimesinin "farz et" anlamı daha çok kıyası ve çıkarımı ifade için kullanılır. Nevâî ve Fuzulî'nin beyitlerinde ömrün geçiciliği yaklaşık aynı kelime kadrosu ve vurgusuyla kurgulanmıştır. Beyitler nazire bağlamının dışında bir benzerlik gösterir:

Ömrga çün yok vefâ Tiñri niçe bu dehrçe
Yana halk iylep saña hükmi mukarrer boldı tut [169]
Çün ömr bekâsına tutulmaz ümmîd
Her hâl ile geldiğin kimi gittin tut [170]

Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
Kılınç, A. (2021). Fuzûlî, *Fuzulî Divanı*, Erişim tarihi: 28.7.2022, Fuzuli Divan<0131> 04.indd (yek.gov.tr)
ürkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
Kurnaz, C.; Tatcı, M. (2001). Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı, Ankara: MEB Yayınları.
Tarlan, A.N. (1992). Hayalî, *Hayalî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Kılınç, A. (2021). Fuzûlî, *Fuzulî Divanı*, Erişim tarihi: 28.7.2022, Fuzuli Divan<0131> 04.indd (yek.gov.tr)

Enverî'nin beyti de söz konusu beyitlerle kurgusal benzerlik taşır:

Tâc u tahtı **n›idelüm baş açuk** abdâl oluruz
Mülk-i âlemde dilâ tut ki Süleymân olduk [171]

Ağız, şekli ve rengi açısından mühre benzetilir. Nevâî ile Sâbit'in beyitleri mühür-dudak mazmunu çerçevesinde benzer bir kurgu taşır. Nevâî'nin beytinde, sevgili âşığın nalesini yasaklıyorsa lal mührü ile âşığın ağzını mühürlemelidir. Sâbit'te ise cefa ediciler birer azar akidesiyle âşıkların ağzına kapaklı sükût mührü vurmuşlardır:

Nâle men'in kılgay sin hâtem-i la'l ağzıma koy
Bu nigîn nakşı bile koygıl aña mühr-i sükût [172]

Birer akîde-i âzâr ile cefâ-cûlar
Kapaklı mühr-i sükût urdılar dehânumuza [173]

Âşık, sevgilinin hançerinin keskinliğinde yüz görmüş, hemen gözyaşları akmıştır. Zira güneş Balık burcunda olup da yağmurun yağmaması şaşılacak bir durum olur. Kemalpaşazade'nin beyti ile Nevâî'nin beyti tecrübeye dayalı ışık-gözyaşı ilişkisi üzerine kurgulanmıştır:

Hançeriñ tîğıda yüz kördüm ü eşkim yağdı
Yamgur irmes 'acab olganda kuyaş menzili hût [174]

Gün yüzünde hat belürse gözlerüm giryân olur
Hâle görünse kenâr-ı mâhda bârân olur [175]

Edebiyatımızda harflerin farklı benzetmelerle şiirlerde yer aldığını görürüz. Nun harfi bunlardan birisidir. Nevâî ve Emrî'ye ait beyitlerde hayal ortaklığı dikkati çeker. Her iki beyitte de kaşlar nun harfinin şekline, sinedeki dağ da harfin üstündeki noktaya benzetilmiştir:

Köñlüme kaşıñ hayâli boldı tenvîn nûnı dik
İyle nûnga nokta boldı dâğ-ı pinhân ‹âkıbet [176]

Kurnaz, C.; Tatcı, M. (2001). Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı, Ankara: MEB Yayınları.
Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
Karacan, T. (1991). Bosnalı Alaeddin Sâbit, *Divan*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
Kemâlpaşazade (1313). *Kemâlpaşazade Divanı*, Tabi' ve Naşiri: Ahmed Cevdet, İstanbul: Kitaphane-i İkdam.
Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları

Hasret-i ebrû-yı müşgînüñle nûnuñ kaddi ham
Nokta konmış sînesi üstine anuñ dâg-ı gam [177]

Gelenekte sevgilinin cevr ü cefasının âşığı olgunlaştırdığı düşünülür. Aşağıya alınan beyitlerin ilkinde peri istiaresiyle sevgiliden Nevâî'yi mahrum etmemesi; cevr ü zulm yoluyla divane ve rüsva etmesi istenirken ikincisinde sevgilinin cefasından memnuniyet dile getirilmiştir:

'Işk cürmiga Nevâîni kavar sin iy perî
Kavma cevr ü zulm kıl dîvâne vü rüsvâ hem it [178]

(Ey perî! Sen Nevâî'yi aşk günahına kovarsın. Kovma, cevr et, zulm kıl, hem de rezil rüsva et!)

Cefâ vü cevr ile mu'tâdem anlarsız n'olur hâlim
Cefâsına had ü cevrine pâyân olmasın yâ Râb [179]

Âşıklık ezelde takdir edilmiştir. Gelenek bunu bir olgu olarak alır. Âşığınsa rıza göstermekten başka çaresi yoktur. Nevâî ve Nâilî'nin beyitleri bu anlamda benzerlik gösterir:

Bolsa tâbi' Vâmık u Mecnûn ni tang kim iylemiş
'Işk tuğrâsın kazâ kilki miniñ şânımda sebt [180]

Pîşâni-ı maksûduma sebt olmuş ezelden
Mehcûri-i hâk-i kadem ü hasret-i dîdâr [181]

Vücutta darbeden göğeren yerlerin nilüfere benzetilmesi Nevâî ve Nedim'in beyitlerinin ortak tarafıdır. Nevâî'nin beytinde âşığın sinesindeki göğermiş dağlar, kuru dal üzerinde açılan nilüfer görüntüsü gibi tasavvur edilirken Nedim'in beytinde zorla dudağından öpülen sevgilinin gül renkli dudağının nilüfer goncasına döndüğü söylenmiştir:

Kögergen dâğıdur gam taşlarıñı haste cismimde
Kuruğ şâh üzre çırmaşıp açılgay nîlüfer her yan [182]
Böyle zûr-ı bûseden kimler kebûd etmiş aceb

Saraç, M. A. Y. (2002). *Emrî Dîvânı*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları
Kılınç, A. (2021). Fuzûlî, *Fuzulî Divanı*, Erişim tarihi: 28.7.2022, Fuzuli Divan<0131> 04.indd (yek.gov.tr)
Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları
İpekten, H. (2019). Nâilî-i Kadîm, *Divan*, Erişim tarihi: 28.7.2022, 67155,naili-i-kadim-divanipdf.pdf (ktb.gov.tr)
Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Kim leb-i gül-fâmı dönmüş gonce-i nîlûfere [183]

Nilüfer-felek-su ilişkisi, Nevâî, Nevî ve Ziyâî'nin beyitlerinde ortak bir görüntü oluşturur. Gökyüzünde güneşin görüntüsü sudaki nilüfer gibi hayal edilmiştir:

Felek nîlûferidin çeşme-i mihr oldı ger peydâ
Yüzüñde nîldin ol çeşme kılmış nîlüfer peydâ [184]

Beyâz-ı subh-ile hurşîd ufukdan itdi tulû'
Kenâr-ı cûda zuhûr itdi sanki nîlûfer (Nevî, 1977: 54)
Ey Ziyâ'î sanki bir havz-ı müdevverdür felek
Ebr mevcidür meh ü hurşîd iki nîlûferi[185]

Züht ve dünyaya meyletmemek birçok şairde hasır imgesiyle anlatılır. Nevâî'nin Garâibü's-Sıgar'ında bulunan bir beyti ile Ravzî, Tecellî ve Rahîmî'nin beyitleri aynı bağlamda ele alınmıştır:

Her gedâ kim bûriyâ-yı fakr irür kisvet añа
Saltanat zer-baftıdın hâcet imas hil'at añа [186]
Sûfiler-sâfî derûn olup abâ giymek gerek
Bî-riyâ âşıklar ammâ bûriyâ giymek gerek [187]

Çıkar bu tâc u abâyı riyâyı n›eylersin
Harâb-hâne-i uzletde bûriyâ-pûş ol Tecellî G. 82/3

Rahîmî pister-i zer-beft-i ârîden mu'arrâyum
Mukîm-i bûriyâyum hayli demdür bî-riyâyam ben [188]

Nevâî ve Nâbî'nin beyitlerinde meyhanedeki hareketlilik ve seslerin sebebi sevgilidir. Nevâî'nin beytinde padişah istiaresi ile anlatılan sevgilinin meyhaneye doğru gelişi orada hareketliliğe sebep

Macit, M. (1997). Nedim , *Nedim Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
Kaya, Ö. (1989). *Ali Şîr Nevâyî Fevâidü'l-kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Gürgendereli, M. (2017). Mostarlı Hasan Ziyaî, *Mostarlı Hasan Ziyaî Divanı*, Erişim tarihi: 16.06.2022, 56211,mostarli-hasan-ziyai-divanipdf.pdf (ktb.gov.tr)
Kut, G. (2003). Ali Şîr Nevâyî, *Garâ'ibü's-Sıgar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Aydemir, Y. (2017). Edincikli Ravzî , *Ravzî Divanı*, Erişim tarihi: 28.7.2022, 56190,ravzi-divanipdf.pdf (ktb.gov.tr)
Mermer, A. (2004). *Kütahyalı Rahîmi ve Dîvânı*, İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı.

olmuş; bağrış çağrışlar duyulmuştur. Nâbî'nin beytinde de meyhane yolundaki hay huyların sebebi sevgili olarak gösterilmiştir. Gaflet sarhoşuna benzetilen sevgilinin kendinden geçen âşıklarına göz ucuyla bakması istenir:

Kulak salıñ ki harâbât içre gavgâdır
Meğer azîmet-i meyhâne iyledi ol şûh [189]

Gel ey mest-i tegâfül bir nigâh et hâl-i mestâne
Reh-i meyhânede bu hây u hûlar hep seniñçündür [190]

Şiirde bir duygu durumu anlatılırken kimi zaman tezatlıktan yararlanılır kimi zaman o duygu durumunu en iyi yaşadığı varsayılan kişilerle mukayese yoluna gidilir. Nevâî'nin beyti ile Fuzulî'nin beytinde ortak bir duygu durumu benzer bir anlatım tarzıyla dile getirilmiştir. İki ayrı dil içi aktarımı yapabileceğimiz Nevâî'nin beytinde; Nevâî'nin dertli şiirini okuyan dert ehli kimseler, kendi dertlerini unutup dertsiz olurlar ya da dertli şiiri okuyan dertsizler dert sahibi olurlar. Fuzulî'nin beytinde ise âşık öyle kötü bir haldedir ki, bu dünyanın cevr ü cefasından gönlü incinmiş olanlar âşığın halini görünce mutlu olurlar; beterin beteri varmış derler:

Ey Nevâyî derdlık nazmıngnı derd ehli bilür
Derdsiz dagı bolur anı okugaç ehl-i derd [191]

Öyle bed-hâlem ki ahvâlim görende şâd olur
Her kimiñ kim devr cevrinden dil-i nâ-şâdı var [192]

Âşığın sevgiliyi dışarıda değil de kendi içinde aramasının dillendirildiği beyitlerde duygu durumu da çözüm yolu da benzerdir:

Yâr irür cân içre sin gâfil velî istep anı
Kiçe kündüz yil kibi bolmak cihân-peymâ ne sûd [193]

Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
Bilkan, A. F.(1997). Nâbî Divanı, I.II Cilt, İstanbul: MEB Yayınları.
Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
Kılınç, A. (2021). Fuzûlî, *Fuzulî Divanı*, Erişim tarihi: 28.7.2022, Fuzuli Divan<0131> 04.indd (yek.gov.tr)
Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Dermân arardım derdime derdim bana dermân imiş
Bürhân sorardım aslıma aslım bana bürhân imiş [194]
Hayâl ile tesellîdir gönül meyl-i visâl etmez
Gönülden taşra bir yâr olduğun âşık hayâl etmez [195]

Âşıklığın ifşası gelenek tarafından makbul görünmez. Onun bir sır gibi saklanması önerilir. Hem Nevâî hem de Hayâlî Beyin beyitlerinde gönlün âşıklığını canın bile duyması istenmez:

Yârnı könglümde cân yanglıg nihân eyler idim
Aybı könglümning budur kim nâle-i cângâhı bar [196]

Yâr ile hem-halvet ol cisminde cânın duymasın
Hâlet-i aşkın hikâyet kıl zebânın duymasın [197]

Bülbül-gül-ezber kelimeleri üzerine kurgulanan Nevâî ve İshak Çelebi'nin beyitlerinde bülbül ezber yapan, gül de üzerine yazılan defter olarak tasavvur edilmiştir. Nevâî'de, bülbül çemende tan ağarana kadar feryat ederek gül defterinden sanki aşk dersini öğrenir gibidir. İshak Çelebi'de ise gül şairin şiirini yazınıp defter edecek, bülbül de akarsu gibi onu ezberleyecektir:

Bu çemende tartıban bülbül tang atkunça figân
Işk dersin gûyiyâ gül defteridin ögrenür [198]

Yazınsun gül bu nazmı defter itsün
Akar su gibi bülbül ezber itsün [199]

Sonuç

Ali Şîr Nevâî, XV. asırda Çağatay sahasının bir şairi olduğu kadar Anadolu sahasına da etkileri olan bir isimdir. Türkçenin edebî dil olmasında fikirleri ve eserleriyle öncülük etmiştir. Anadolu sahasından birçok şair onunla yüz yüze görüşmüş, mektuplaşmış, siyasî ve kültürel alışverişlerde bulunmuştur. Birçok şair de Herat'tan esen edebî rüzgârın esintisine kapılarak eserler vermiştir.

Ali Şîr Nevâî'nin yaşadığı döneme kadar hem Doğu Türkçesiyle

Erdoğan, K. (1998). *Niyâzî-i Mısrî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
Doğan, M.N. (2000). Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnun*, İstanbul: YKY.
Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
Tarlan, A.N. (1992). Hayalî, *Hayalî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
Çavuşoğlu, M. ve Tanyeri, M.A. (1990) Üsküplü İshak Çelebi, *Divan*, İstanbul: MSÜ Fen-Ed. Fak Yayınları.

hem Batı Türkçesiyle tam teşekkül etmiş ve olgunlaşmış bir edebî gelenek henüz oluşmamıştır. Nevâî'nin Herat'ta Baykara Meclisleri olarak isimlendirilen edebî mahfili ve ortaya koyduğu eserleri Çağatay sahasında Klasik Türk edebiyatının güçlü temellerini atmıştır. Eş zamanlı olarak Anadolu sahasında Klasik Türk edebiyatının güçlenmesine de katkı sağlamıştır. Gerek şekil ve türler, gerekse hayal ve mazmunlar bağlamında birçok şairi etkilemiştir. "Nevâî dili" denilecek kadar Çağatay Türkçesine ve edebiyatına hizmet eden Nevâî, Anadolu sahasındaki gelişmeleri yakından takip etmiş; Anadolu'dan gelenlere sahip çıkmış, kimi isimlerle iletişimini sürdürmüştür.

Anadolu ve Azerî bölgelerinde yakından takip edilen Nevâî'nin şiirlerine nazireler yazılmış, Nevâî dilinde şiirler söylenmiştir. Gerek müstakil eserlerde gerekse divanlardaki farklı beyitlerde nitelikli şiirin ölçüsü olarak alınmıştır. Şairler kimi zaman Anadolu'nun Nevâî'si olmakla övünürken kimi zaman onunla eş kimi zaman da ondan üstün olduklarını iddia etmişlerdir. Bütün bu anmalarda Nevâî şiir ve şairlik için bir mihenk taşı olmuştur.

Ali Şîr Nevâî'nin Anadolu Sahası Türk edebiyatına etkileri farklı çalışmalarda söz konusu edilmiştir. Özellikle türler ve biçim bağlamındaki etkileriyle şiirlerine yazılan nazirelere vurgu yapılmıştır.

Çalışmamızda söz konusu değerlendirmelerden büsbütün bağımsız olmamakla birlikte Nevâî'nin hayal ve mazmunlar çerçevesindeki etkileri örnekler üzerinden ortaya konmaya çalışılmıştır. Çağatay sahası ve Anadolu sahasının dinî ve kültürel değerlerinin aynı olması, her iki sahanın ortak kurucu isimleri ve hayat tasavvurlarının oluşturduğu gelenek nedeniyle zaman zaman etkileme/etkilenme anlamındaki kararların zorluğu kimi örnekler üzerinden dile getirilmiştir. Nevâî'nin şiirleriyle kurgu, hayal ve mazmunlar bağlamında ortaklık oluşturan farklı şairlere ait örneklerle Nevâî'nin Anadolu sahası Klasik Türk şiirinin gelişimindeki rolü gösterilmeye çalışılmıştır. Teknolojinin ve yapay zekânın imkânlarından yararlanılarak kelime, hayal ve mazmunlar dünyası üzerine yapılacak çalışmalar şüphesiz daha ayrıntılı değerlendirmeler yapma olanağı verecektir.

KAYNAKÇA

Akün, Ö. F. (1994). "Divan Edebiyatı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 9. C., s: 389-427.

Aydemir, Y. (2017). Edincikli Ravzî , *Ravzî Divanı*, Erişim tarihi: 28.7.2022, 56190,ravzi-divanipdf.pdf (ktb.gov.tr)

Aydemir, Y. (2018). Vizeli Ramazan Behiştî, *Ramazan Behiştî Divanı*, Erişim tarihi: 29.7.2022, 56445,ramazan-behisti-divanipdf.pdf (ktb.gov.tr)

Aydemir, Y. (2019). "Şiir Serüveninde Bir Şair: Öykünme ve Rekabet Bağlamında Sâhî'nin Türk Şairleriyle Münasebeti", *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya 3*, Editör: Muhammet Mücahit Küçükyılmaz, s. 649-667.

Bilkan, A. F.(1997). Nâbî Divanı, I.II Cilt, İstanbul: MEB Yayınları.

Biltekin, H. (2018). Şeyhî (Hekim Sinan), ***Şeyhî Divânı***, Erişim tarihi: 25.6.2022, 61044,seyhi-divanipdf.pdf (ktb.gov.tr)

Çavuşoğlu, M. ve Tanyeri, M.A. Üsküplü İshak Çelebi, *Divan*, İstanbul: MSÜ Fen-Ed. Fak Yayınları.

Çavuşoğlu, M.-T. M. A. (1987). *Zâtî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon), Gazeller Kısmı, III. Cild*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Çetindağ, Y. (2002). *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü.

Deniz, S. (2005). Tecellî, *Tecellî ve Divanı*, İstanbul: Veli Yayınları

Doğan, M.N. (2000). Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnun*, İstanbul: YKY.

Erdoğan, K. (1998). *Niyâzî-i Mısrî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Gürgendereli, M. (2017). Mostarlı Hasan Ziyaî, *Mostarlı Hasan Ziyaî Divanı*, Erişim tarihi: 16.06.2022, 56211,mostarli-hasan-ziyai-divanipdf.pdf (ktb.gov.tr)

İpekten, H. (2019). Nâilî-i Kadîm, *Divan*, Erişim tarihi: 28.7.2022, 67155,naili-i-kadim-divanipdf.pdf (ktb.gov.tr)

İsen, M. (1994). Gelibolulu Mustafa Âlî , *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.

Karacan, T. (1991). Bosnalı Alaeddin Sâbit, *Divan*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

Kararaörs, M.M. (2016). Ali Şîr Nevâyî , *Nevâdirü'ş-şebâb*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kartal, A.; Çetindağ, Y. (2015). "Alî Şîr Nevâî", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (*TEİS)*, Erişim tarihi: 08.01.2021. ALÎ ŞÎR NEVÂÎ (yesevi.edu.tr).

Kaya, A. B. (2017) Azmizade Haletî, *Azmizade Hâletî Divanı*, Erişim tarihi: 25.6.2022. Microsoft Word - 13. Azmizade Haleti Divanı.docx (ktb.gov.tr)

Kaya, Ö. (1989). *Ali Şîr Nevâyî Fevâidü'l-kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kemâlpaşazade (1313). *Kemâlpaşazade Divanı*, Tabi' ve Naşiri: Ahmed Cevdet, İstanbul: Kitaphane-i İkdam.

Kılıç, F. (2018). Es-Seyyid Pîr Mehmed bin Çelebi, *Meşâ'irü'ş-şu'arâ*, Erişim tarihi: 16.06.2021, 59036,asik-celebi-mesairus-suarapdf.pdf (ktb.gov.tr).

Kılınç, A. (2021). Fuzûlî, *Fuzulî Divanı*, Erişim tarihi: 28.7.2022, Fuzuli Divan<0131>_04.indd (yek.gov.tr)

Kurnaz, C. (2020). *Makaleler*, Ankara: Berikan Yayınevi.

Kurnaz, C.; Tatcı, M. (2001). ***Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı***, Ankara: MEB Yayınları.

Kut, G. (1989). "Alî Şîr Nevâî" ***İslâm Ansiklopedisi***. C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 449-453.

Kut, G. (2003). Ali Şîr Nevâyî, *Garâ'ibü's-Sıgar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Levend, A. S. (1968). *Ali Şir Nevaî IV. Cilt Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler*, Ankara: TDK Yayınları.

Levend, A.S. (1965). *Ali Şir Nevaî I. Cilt Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, TDK Yay., Ankara.

Macit, M. (1997). Nedim , *Nedim Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Mermer, A. (2004). *Kütahyalı Rahîmi ve Dîvânı*, İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı.

Özdarendeli, N.(2002). *Ali Şîr Nevâyî İlk Divan İnceleme-Metin-Dizin*, Doktora tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Saraç, M. A. Y. (2002). *Emrî Dîvânı*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

Sertkaya, O. F. (2004). "Osmanlı Şairlerinde Ali Şir Nevayî Tarzı ve Nevayî'ye Anadolu'da Yazılan Nazîreler", *Ali Şîr Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri, 24-25 Eylül 2001*, Ankara, s. 129-140.

Solmaz, S. (2018). Bağdatlı Ahdî , *Gülşen-i Şu'arâ*, Erişim tarihi: 9.9.2018. http://ekitap.kulturturizm.gov.tr / Eklenti/56733,ahdi-gulsen-i-suarapdf.pdf?0.

Sungurhan, A. (2017). Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ* Erişim tarihi: 9.9.2018, http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55834,-kinalizade-hasan-celebipdf.pdf?0.

Tarlan, A. N. (1967). Zati Divanı I, İstanbul: İstanbul Ü. Yayınları.

Tarlan, A. N. ve Tanyeri, M.A. (1987). Zati Divanı III, İstanbul: İstanbul Ü. Yayınları.

Tarlan, A.N. (1992). Hayalî, *Hayalî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Tarlan, A.N. (1992). Necatî, *Necatî Beg Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Tulum, M. ve Tanyeri, M. A. (1977). Nevî, *Divan, Tenkitli Basım*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Türkay, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî, *Bedâyi'ül-vasat Üçüncü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Yazıcı, E.G. (2017). Edirneli Kâmî, *Kâmî Divanı*, Erişim tarihi: 28.7.2022, 55977,kami-divani-pdf.pdf (ktb.gov.tr)

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN TÜRK HALK EDEBİYATI ÜZERİNDEKİ TESİRLERİ

Prof.Dr. Hamiye DURAN*

Türk edebiyatı, modern Türk edebiyatı da dâhil olmak üzere Türk milletinin üretip tükettiği büyük bir geleneğin ürünüdür. Türk edebiyatı, Türk dünyasının düşünce dünyasının, hayata bakış açısının ve estetik anlayışının kodlandığı, her köşede farklı farklı görünümleri olan büyük bir kaynaktır. Tebliğimizin konusunu Nevâyî'nin halk edebiyatındaki etkileri olarak belirledik. Böylece Nevâyî ortak ruhunun yalnızca halk edebiyatına değil, Türk kültür hayatına da etkileri görünür olacaktır.

Nevâyî'nin backraundunu Kiçkine Bahadırı oğlu olması hasebiyle seçkin bir ailede yetişmiş olması ve iyi bir eğitim alması, Hüseyin Baykara'nın yanında çeşitli hizmetlerde bulunması hasebiyle devlet gelenek ve terbiyesine vukufiyeti ile hoca Ahrar ve Camii gibi şahsiyetlerle ilişkileri oluşturmaktadır. Arapçayı, Farsçayı şiir yazacak kadar iyi bilen ve klasik edebiyatın temsilcilerini okumuş olan Nevâyî, aynı zamanda döneminde oldukça yaygın olan Türk-tasavvuf edebiyatından da etkilenmiştir. Tasavvuf kültürüne vukufu sebebiyle onun toplumsal ve ferdi ahlakın yüceltilmesi ile ilgili pek çok şiir yazdığı bilinmektedir. Ayrıca klasik şiire vukufiyetinin yanında ailesinden gelen Türkçe şiir söyleme geleneğini sürdüren babası Kiçkine Bahadır'ın şair, ressam ve musikişinasları evinde ağırlaması ve şiir söyleyip saz çalan dayıları da onun edebiyat ve sanat alanındaki şöhretine katkıda bulunmuştur Yani Nevâyî aslında hem klasik şiirin hem de dipten beslendiği geleneksel şiirin temsilcisi olma özelliği taşımaktadır, diyebiliriz.

XV. Yüzyıl doğu edebiyatını zirveye çıkardığı gibi kendisinden sonra gelenleri de etkileyen Nevâyî, aynı zamanda, dürüst, adil, alçak gönüllü, liyakata önem veren, ince ruhlu ve hayırsever bir kişilik olmasının şiir ve musikiden anlayan aynı zamanda meclisinde sanatkarları bulunduran pek çok eser vermiş entelektüel bir kişidir.

Ali Şir Nevâyî'nin dil ve edebiyat kurucusu olarak değişik Türk

boylarının bir arada bulunması sebebiyle (Göktürk, Uygur, Karahanlı gibi) Türklük şemsiyesi altındaki farklı Türk dillerini öğrendiği ve derinlemesine bildiği de açıkça görülmektedir.

İslam medeniyetinin Türk toplumuna tesir ettiği ve bunu da Farsça kanalıyla yaptığı hepimizin malumudur.

Nevâyî, Türk aydınlarının Farsçayı dil olarak kabul ettikleri, Türkçe yazanların bile Farsça unsurlara fazlaca yer verdikleri (Bu durum tabii ki Türkçenin aleyhine olmuştur.) bir dönemde dünyaya gelmiştir.

Nevâyî, devrin geleneğine uyarak Farsça şiirler söylemiş ancak, kendi ifadesiyle biraz daha derin düşünmeye başladığında "ana dilimin üzerinde düşünmeye koyuldum. Türkçe'nin derinliklerine dalınca on sekiz bin âlemden daha büyük bir âlem göründü. Bu âlemin süsler, ziynetler içerisinde enginleşen göğü, dokuz gökten daha üstündü….. Türkçe'nin engin alanlarında ilhamımın şahlanan atını koşturdum." [200] diyerek Türkçe'ye ilgi göstermiştir. Daha da ileri gitmiş, dille milletin aynı olduğunu, Türkçeyi devlet dili olarak kullanmayan devletlerin Türk kabul edilemeyeceğini savunmuştur.

Agâh Sırrı Levend'in "O, üstün bir şair, yüksek bir sanatçı, dilci, Türk milliyetçisi, dini bütün bir Müslümandır. O sağlam bir karaktere sahiptir, cesur, özü, sözü doğru, alçak gönüllü ve vefalı bir dosttur." tespitine ek olarak, Nevâyî'nin, bir taraftan düşünce ve duygularını halkın anladığı Türkçe ile söylemesi, bir taraftan da akıllı ve alçak gönüllü davranışları halkın teveccühünü kazanmasına, sevgi ve saygısını kazanarak halk kahramanına dönüşmesine sebep olmuştur. Merkezden muhite doğru yayılan ve kendisinden ilham alınarak türlü rivayetler, kıssalar, fıkra ve halk hikâyeleri gibi yeni folklor ürünleri ortaya çıkmıştır. Yalnızca Özbeklerin değil, Tacik ve Türkmenlerin sözlü edebiyatında da benzer ürünler yaratılmış, çağdaş Özbek edebiyatında roman, tiyatro, şiir, film yapımı gibi yeni ürünler yerini almıştır.

Örneğin, bugün hâlâ canlı bir şekilde Özbekistan'da türkü olarak

Timurtaş, F. K. (1962). "Ali Şir Nevâî'nin Türk Diline Hizmetleri", Ali Şir Nevâî: Hayatı ve Eserleri, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul.

söylenen şiirler Nevâyî'nin olsun olmasın "Novayi Havaları" olarak adlandırılmaktadır [201].

Yine Ali Şir Nevâyî'yi merkeze alan bir halk hikâyesi oluşmuştur. "Ali Şir ile Gül" adlı hikâye farsça olmasına rağmen geçiş formallerinin "dınlayıñız şimdi sözü vezirin Gül adlı sevgilisinden işitiniz" veya "İmdi dinleyiniz" gibi Türkçe olması dikkate değerdir. "Ayrıca bu konunun Özbekistan ve Türkmenistan'da "rivayet" ve "yomak" (Kıssa) olarak anlatıldığı, kendi arşivinden hareketle Anadolu sahasında da masallaşmış olarak vücut bulduğunu Prof. Dr. Fikret Türkmen hoca ifade etmektedir. Kısa sürede hikâyenin içeriği ile ilgili bilgi vermemiz mümkün görünmemektedir [202].

Kısaca Ali Şir Nevâyî'nin yukarıda kısaca değindiğimiz güzel ahlak ve meziyetleri Türk halkı tarafından olumlu değerlendirilerek edebiyat türleri içerisinde, konu olarak ele alınarak işlenmiştir. Onun Türklük Şemsiyesi altında bütün Türkleri birleştirme çabası en azından edebiyat için başarılı olmuştur, diyebiliriz. O Lisanü't-tayr'da Cihanda Türk bayrağını kaldırarak Türklerin tek millet olduğunu -tıpkı Orhun abidelerindeki gibi- söylemektedir [203].

Nevâyî, türlü lehçe ve ağız özelliklerini taşıyan Türk dilini işleyerek Orta Asya'da hakim dil haline getirmiştir. Fars dilinin bütün gramer kurallarının ve kelimelerinin eserlerinde geçmesine rağmen araştırmacılar onun dilinin Anadolu'daki edebi dilden daha sade olduğu fikrinde ortak kanaattedirler [204].

"Dil, kültürün aynasıdır" fikrinden yola çıkacak olursak kültür unsurlarının edebi eserlerde vücut bulması kaçınılmazdır. İçinde bulunduğu çağı ve içerisinde yetiştiği kültürü sanat eserlerine konu edinen ya da bir vesileyle işleyen Ali Şir Nevâyî'nin eserleri, halk kültürüne özelde halk edebiyatına ait pek çok unsur barındırmaktadır.

Türkmen, F. (2002). "Halk Edebiyatında Ali Şir Nevayî ile İlgili Yaratmalar", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C 4, Afyon.

Türkmen, F. (2002). "Halk Edebiyatında Ali Şir Nevayî ile İlgili Yaratmalar", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C 4, Afyon.

Türk, V. (1990). Neva'i Mecalisü'n-Nefa'is Metin-İnceleme-Dizin (2 Cilt), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ.

Levent, A. S. (1965). Ali Şir Nevaî, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara.

Zira tıpkı Gökalp gibi düşünmüş, halktaki kültür varlıklarından faydalanarak milli bir kültür oluşturma yolunda çaba harcamıştır. Buna bağlı olarak, Nevâyî'nin eserlerinde halk ağzında kullanılan kelime ve fiiller önemli yer tutmaktadır. Yukarda da belirttiğimiz gibi farklı lehçe ve ağızlarla ilgili kelimeler de onun eserlerinde mevcuttur.

Halk bilimi Araştırma alanına giren yer ve yerleşim birimleri, geçiş dönemleri doğum ölüm, evlenme Aile ve Akrabalık, İdari Yapı ve Devlet Yönetimi, Çocuklar ve çocuk edebiyatı, Güvenlik, Oyun-Eğlence-Bayram, Giyim Kuşam, Süs-Süslenme-, Ev-Çadır ve Eşyalar, Aydınlanma ve Isınma, Mutfak ve Yeme İçme, Ölçü Birimleri, Sağlık gibi pek konuda kaynak olduğu gibi halk edebiyatı için de kaynak durumundadır [205].

Türk edebiyatı ister klasik edebiyat ister halk edebiyatı olsun belli mazmunlarla konuşur. Bu iki edebiyat şubesi arasındaki benzerlikler sanıldığından fazladır. Özellikle dil açısından bakıldığında aydın dilinin daha süslü ve yabancı unsurlarla karışık olduğu görüşünden hareketle halkın anlayamadığı bir söz varlığından söz edilmektedir. Oysa halk edebiyatının özellikle saz şiiri ve tasavvuf şiiri içinde barındıran şubeleri açısından birbirine yakınlaştığı görülmektedir.

Anonim şiir bile belli başlı mazmunları bünyesinde bulunduracak kadar klasik şiire yakınlaşır. [206].

Mesela: kaş yay, fitne nergis-i câdu, peri, mihr, ab-ı hayvan , çeşme-i hayvan, Hızır, Ferhad, İsâ, kebuter, gönül kuşu, leb, yakut, saki, sagar, kice gündüz, serv, kad, kamet, gül-ruh, zülf-i şebgun, mest, lale-zar, lale-ruh, lale izar, gül ü reyhan, gamze okı, cevr oku, zülf, zencir, zalim helâk, giyah, sultan, hüsn, leb-i handan saye, gamze, hançer, kamet, tuba, kevser, müşg vs. (Bedayül vasat)ne kadar tanıdık kelimeler.

Bu birkaç kelime Nevâyî'nin Bedâyi'ü'l-vasat adlı eserinden rastgele seçilmiştir. Bu tanıdık kelimeler, aşağıdaki mani örneğinde de görüldüğü gibi bizim biraz önce yukarıda bahsettiğimiz Türk edebiyatı şubelerinde de ortaktır.

Mayrambek Kyzy, L. (2021). Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerinde Kültürel Söz Varlığı, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi Ankara.
Kurnaz, C. (2011). Halk Şiiri ve Divan şiirinin Müşterekleri, Berikan Yayınları, Ankara.

Felekde
Şu aşkın meclisinde
Döner çark-ı felek de
Ol sebep yâr olmadı
Bu fakire felek de

Âşık demiş iz olsun,
Tara zülfün düz olsun
Doksan dokuz yaram var
Bir de sen vur yüz olsun.

Dikkatimizi çeken sizinle de paylaşmak isteğim kelime grubu, edebiyatımızda çokça kullanılan "Âb-ı Hayvân, çeşme-i hayvan" tamlamasıdır. Nevâyî bu Farsça tamlamayı tamda kendi görüşüne uygun olarak Türkçe'ye çevirerek şiirlerinde kullanmıştır.

Tüşte vaşlı bolsa ger hod barça sorîğğı uykudur
îy Hızır hayvan suyı içmekke bidâr iyleme BV:540

Meğer âb-ı hayvânğa kirmiş Mesih
Kelâmıng leb-i la'l-i şirin ara BV:22

Ni devâ İsi demin fehm iyle ni hayvân suyın
Hecr-i cânın algan ilge vaşl-ı cânândur devâ BV:34

Yögürüp tüştüm ayağığa vü tofrağ öptüm
Birdi mey ilgime hayvan suyı allıda sir-âb

Su humar ehli içerler ol hem olğandın zarûr
îçmegüm hayvan suyın iy Hızr tapkum tâ kadeh BV:89
Can-fezâ kılmış yüzürig bustamnı her sarı hûy
Bu gül açkay birseler hayvan suyı gül-zârğa BV:548

Bizim şiirlerdeki Âb-ı hayvan tamlamasını açıklarken kullandığımız Hayvan suyu tamlaması Nevâyî'nin şiirinde estetik ve anlam unsuru olarak kullanılmıştır.

Sevgilinin kaşının kirpiklerinin gamzesinin yay, kiriş, ok, navek, tir, kargı zencir, pulad, kalkan, nize, zırh gibi savaş aletlerine benzetilmesi acaba Türk kültürünün tezahürü müdür? Düşünmek gerekmez mi?

Kaşı yayın kurğalı il kaşdığa bolmış kiriş
Fitnelığ çin kim tüşer ol nergis-i câdû üze BV:536/4

Sanğa yandaşmak istep kâmetim ya ahım ok boldı
Haseddin bir taraf kurbânırîga bir yan şadakıngğa BV:538

Aytsam hoştur köngül bağı giyâh-ı mihr ile
Dir ki bu cevherni Tirigri birmemiş puladıma BV:539

N'itey ay künni ansız kim imes bir sebze vü gülçe
Hem ay kalkanı hem kün nizesi hicran masâffında BV:552

Tir-i bârân-ı beladın çün tenim bolmış zırıh
Yok Nevâyî imdi andın gam ten-i Şiryanıma BV:561

Tuyuk
Yâ Rab ol şehd ü şeker yâ leb durur
Yâ meğer şehd ü şeker yalap durur
Canıma peyveste nâvek atkalı
Gamze okın kaşığa ya leb durur BV:731
Saçıng ki her taraf ayırdı bir mu'anber şâh
Hayât gülşenining sünbüli durur her şâh (Garâibü's-Sıgar: 118)

Bir başka ortak unsur atasözü ve deyimlerdir. Yine Türk dili ve edebiyatı deyim ve atasözleri yönünden zengin olup şiirde karşımıza ifade, üslup ve muhteva özelliği olarak çıkmaktadır. Bunlar şiirde bazen aynen bazen de vezne uydurmak gayesiyle değişikliklere uğramış biçimde bulunurlar.

Bir dilin söz varlığı içinde yer alan atasözleri bir toplumun bilgeliğini, deneyimlerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan, yüzyıllarca yaşayabilen sözlerdir (Aksan 1996: 33). Nevâyî'nin eserlerinde de pek çok atasözü örneğine rastlamak mümkündür.

Tinç gönül birle katıksız omaç
Bih ki birev minneti birle gülaç

Rai isen tut bu nefes yahşi pas
Her koyunu öz ayağı birle as
Eğer tofrağ tutsang bolsun altun
Aksang katre-i hoy dürr-i meknûn (tuttuğun altın olsun)

Ayrıca, sunıŋ mezesi muz bile aşnıŋ taʿmı tuz bile; ikki ḳılıç bir ḳında bola almas; oḳî ki yaydın çıḳtı gibi bugün de tanıdığımız bildiğimiz atasözlerindendir.

Deyimler de dili konuşan toplumun anlatımdaki gücünü ve başarısını, benzetmeye, nükteye olan eğilimini ortaya koyan önemli ögelerdir. Deyimler kimi zaman yüzyıllar boyunca hiç değişmeden, kimi zaman sözcüklerinde yenilenmelerle yaşamakta, yeni deyimler de aktarılabilmektedir [207](Aksan 1996: 31). Nevâyî'nin eserlerinde de müstakil bir çalışmaya konu olacak boyutta yüzlerce deyim görülmektedir.

"igne salsa yere tüşmegey, igne bile taġnı ḳazmak, ocaġı ḳurut, su kitürmek hemân u kûze sındurmaḳ hemân irmiş, aş tart-, kazan astur-, cigeri kebâb bol-, yaraġa tuz sip-, başıŋġa ivrülüp sadḳa bol-, ʿâlemġa vedâ ḳıl-, Tiŋri raḥmetiġa bar-, can terkini ḳıl-, cân tapşur-, fitrâkime baş baġla-, it ürür kervar yürür." Bunlardan bazılarıdır.

Aslında atasözü ve deyimler evvelden beri söylenegelmiş hazır söz kalıpları olduğu için şairin gelenekten beslenmesi olarak değerlendirilmelidir. O eserlerinde yaslandığı köklü kültür birikimini işleyerek kendi devrinin sosyal, kültürel ve dini meselelerine çözüm sunmuş, estetik alanda da kıymetli eserler oluşturmuştur.

Buraya kadar kısaca değindiğimiz bazı hususlar,Ali Şir Nevâyî'nin ilk gençlik çağlarından itibaren klasik Türk şiirine paralel olarak Türk halk şiirini de etkilediğini ve aynı zamanda kendisinin etkilendiğini göstermektedir. Edebiyatı etkilemekle kalmamış onun mümtaz hayatı Türk halk edebiyatının bazı türlerinin konusunu da oluşturmuştur. Aslında kabul etmek gerekir ki Türk birliğini savunan ve bunun için elinden geleni yapan Şair-devlet adamı Türklük şemsiyesini açmış, bu şemsiye altında merkezden muhite bir çekim gücü oluşturmuştur.

Aksan, D. (1996). Türkçenin Söz Varlığı, Engin Yayınevi, Ankara.

KAYNAKÇA

Aksan, D. (1996). Türkçenin Söz Varlığı, Engin Yayınevi, Ankara.

Kurnaz, C. (2011). Halk Şiiri ve Divan şiirinin Müşterekleri, Berikan Yayınları, Ankara.

Levent, A. S. (1965). Ali Şir Nevaî, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara.

Mayrambek Kyzy, L. (2021). Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerinde Kültürel Söz Varlığı, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi Ankara.

Timurtaş, F. K. (1962). "Ali Şir Nevâî'nin Türk Diline Hizmetleri", Ali Şir Nevâî: Hayatı ve Eserleri, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul.

Türk, V. (1990). Neva'i Mecalisü'n-Nefa'is Metin-İnceleme-Dizin (2 Cilt), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ

Türkay, K. (1988). Ali Şir Nevâyî Bedâyi'u'l- Vasat, Metin-İnceleme-Dizin, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Türkmen, F. (2002). "Halk Edebiyatında Ali Şir Nevayî ile İlgili Yaratmalar", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C 4, Afyon.

Not: Örnekler ve sayfa numaraları, Bedâyi'u'l- Vasat adlı esere aittir.

ALİ ŞİR NEVÂÎ'NİN TÜRKÇE ÖĞRETİM YÖNTEMİ

Hepimiz Ali Şir Nevâyî'nin Muhâkemetü'l Lugatayn adlı kıtabından çıktık.

Prof. Dr. Halit KARATAY*

15. yüzyılda Türk dilinin gelişimini, edebiyat ve şiir dili açısından imkânlarını göstermek için Ali Şir Nevayî'nin Türkçe ve Farsçayı karşılaştırdığı Muhâkemetü'l Lugateyn adlı eseri önemlidir. Küçük yaşlardan itibaren Arapça ve Farsça öğrenmeye başlayan Nevayî, ilerleyen yıllarda bu iki dilde şiir ve nesirde yetkin olmuştur. O yıllarda edebiyat ve sanat dili olarak Türkçeyi yeterli görmeyen ve bu dilde eser vermekten kaçınan aydınların düşüncesini reddederek Türkçe ile de güzel eserler yazılabileceğini kanıtlamıştır. Türkçe yazdığı eserler sayesinde Türkistan Türkçesi, yüzyıllar boyu "Nevayî dili" olarak anılmıştır. Ali Şir Nevayî önemli kılan özelliği, o yıllarda konuşma dilini yazı dili haline getirmesidir. O yıllarda Türkçenin ölçünlü bir yazı dili haline gelmesi, Türk boyları arasında dilde ve siyasette birliğin inşa edilmesine önemli bir katkıda bulunmuştur. Nevayî, "Muhâkemetü'l Lugatayn"de Türkçe ve Farsçada ortak olan kelimeler, Türkçe'de var olup Farsça'da olmayan isimlere değinerek Türkçenin anlam ve söz varlığı yönünden zengin olduğunu ortaya koymuştur. Bunun yanında Türkçenin öğretimi için günlük hayatta yaygın olarak kullanılan eşya isimleri ve anlam açısından farklı ve karıştırılan sesteş kelimelerin listelerini vermiştir. Ayrıca bir dilin öğretiminde öğrenen açısından her iki dilin ses özelliklerini yapısal açıdan inceleyerek o yıllarda Arap alfabesini Türkçeye özgü uyarlamıştır. Dilbilgisi öğretiminde ise en yaygın kullanılan kelime türetme eklerinin öğretimini öncelemiştir. Nevayî o yıllarda Türkçenin yabancı dil olarak öğretim yöntemini ortaya koymuştur.

Anahtar kelimeler: Ali Şir Nevâî, Muhâkemetü'l Lugateyn, Türkçe öğretimi yöntemi.

Giriş

Dostoyevski, Gogol'un Palto adlı kitabını okuduktan sonra; "Hepimiz Gogol'un Palto'sundan çıktık" demiş. Çağdaş bir dilbilimci olarak Ali Şir Nevâyî'nin "**Muhâkemetü'l Lugateyn**" adlı eserini okuduktan sonra, "hepimiz Ali Şir Nevâyî'nin Muhâkemetü'l Lugatayn kitabından çıktık" diyebilirim. Türkçe karşılaştırmalı ve uygulamalı dilbilimin temellerini Ali Şir Nevâyî atmıştır dense doğrudur.

Türk Edebiyatının nadir şahsiyetlerinden biri olan Ali Şîr Nevâyî, (H. 17 Ramazan 844 / M. 9 Şubat 1441 yılında Herat"ta doğmuş, (H. 13 Cemâziyelâhir 906 / M. 3 Ocak 1501 yine Herat'ta vefat etmiştir. Nevâyî aslen Uygur Türklerinden Gıyâsüddîn Kiçkine Bahşı ya da Kiçkine Bahadır'ın oğludur. Asıl adı Nizameddin Ali Şir'dir. Ali Şir Nevayî'nin çocukluk yılları, daha sonra Horasan'a hâkim olan Hüseyin Baykara ile geçmiştir. Babası Horasan hâkimi Sultan Babur'un hizmetinde bulunmuştur. Anne tarafından dedesi Ebu Saîd Çisek de Hüseyin Baykara'nın dedesi Mirza Baykara'nın beylerbeyliğini yapmıştır. Bu nedenle Nevâyî'nin çocukluğu Hüseyin Baykara ile geçmiş ve birlikte eğitim görmüşlerdir [208]. Nevâyî'nin ataları Timur ve Timuroğullarının saraylarında idari görev yapmıştır. Nevâyî de sarayda doğmuş, Timurlu şehzadelerinden Hüseyin Baykara'nın en yakın arkadaşı olmuştur. Nevâyî, Sultan Hüseyin Baykara Horasan'da tahta çıkıncaya kadar Semerkant'ta yaşamış, Semerkandlı, Ferganalı, Taşkentli ve Buharalı âlim ve şairlerle dostluklar kurmuş, şiir ve sanat dünyası buradaki eğitim ortamları ve sohbet meclislerinde oluşmuştur. Bu dönemde Ali Şir Nevayî, devletin çeşitli kademelerinde hizmette bulunarak devlet adamlığına ilk adımını atmıştır. Ailesi, saray ve çevresindeki insanların, özellikle de yönetim kademesindeki insanların hizmetinde bulunmuştur.

Nevâyî, Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde şiir ve nesirde yetkindi, bu dillerde yazılmış onlarca eserleri vardır. Bu eserleri arasında Türkçe için en önemlisi Türkçe ve Farsçayı karşılaştırdığı Muhâkemetü'l Lugateyn adlı eserindir. Bilim ve Kur'an dili olan Arapçaya koşut, edebiyat ve belagat alanında etkisini gösteren Farsçaya

Kaya, Önal (2007). Ali Şîr Nevâyî'nin Divanları, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, Mart, s.46- 56.

karşı Türkçenin de şiir dili açısından olanaklarını ve yeterliliğini göstermek amacıyla Nevâyî her iki dili karşılaştırır. Nevayî o yıllarda Türkçenin öğrenilmesi ve Türk dilinin Farsça kadar anlatım imkânlarına sahip olduğunu göstermek için bilim, eğitim ve sanat erbabına aslında bir dil öğrenme ve öğretme kitabı sunmuştur.

Türkçe ve Türkçenin Öğretimi Açısından Muhâkemetü'l Lugateyn

Ali Şir Nevâyî yaşadığı dönemde, Türk edebiyatçılarının bile Türkçeyi yeterli görmeyerek bu dilde eser vermekten kaçınmalarını, Türkçenin bilim, eğitim ve edebiyat dili olarak yetersiz olduğu düşüncesini şiddetle reddederek Türkçe ile de güzel eserler yazılabileceğini kanıtlamaya çalışmıştır. Onun bu şuurlu davranışını [209], Türk ve Türkçü olmasına bağlar ve Türk dili ile yazdığı eserlerinin büyük ses getirmesi nedeniyle Türkistan Türkçesinin yüzyıllar boyu "Nevayî dili" olarak anıldığını söyler.

Ali Şir Nevayî o yıllarda sözlü iletişim dili olan Türkçenin ses özelliklerini verecek şekilde Arap harflerini uyarlayarak Türkçeyi yazı dili haline getirmiştir. Nevayî bunu başarmakla hem Türkçenin Farsça etkisi altında kalmasını önlemiş oldu hem de Türk boyları arasında ölçünlü bir dilin temellerini atarak iletişimde dil birliğinin oluşmasını sağlamıştır. Nevayî'nin "Muhâkemetü'l Lugateyn" adlı eseri incelendiğinde, eserde her iki dilde ortak olan kelimeleri, Türkçede olup Farsçada olmayan bazı isimlere yer vermekle hem diller arası kültürel ortaklık ve etkileşime hem de Türkçenin anlatım zenginliğini ortaya koymuştur. Örneğin Farsçada büyük ve küçük erkek kardeşe birader denirken Türkçede büyük kardeşe ağa, küçük kardeşe ise ini denmesini örnek vermiş böylelikle Türkçenin akraba isimlerindeki üstünlüğüne, söz varlığı ve anlatım açısından zenginliğine dikkat çekmiştir (Özönder, 2011). Bunun yanında Türkçe öğrenmek isteyenler için Türkçenin temel söz varlığını, yani günlük hayatta yaygın olarak kullanılan isimleri tematik olarak kelime listelerini vermiştir. Ayrıca dil öğretiminin temeli olan sesleri her iki dilin ses özelliklerini yapısal

Yaman, E. (2004). Ali Şir Nevayî'de dil bilinci. *Ali Şir Nevayî'nin 560. doğum, 500. ölüm yıl dönümlerini anma toplantısı bildirileri (ss.153-167).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

açıdan karşılaştırarak Arap alfabesi ile Türkçenin ses özelliklerini verecek şekilde Türkçe seslere uyarlamıştır. Dahası Nevayî, Türkçeyi etkili kullanabilmek için sözcük türetmede yaygın olan yapım eklerini de vererek Türkçe öğreneceklere öğrenme kolaylığı ve yöntemi sunmuştur. Muhâkemetü'l Lugateyn'e bu açılardan bakıldığında eserin rastgele değil, bir dilbilimcinin çalışma yöntemi ve ciddiyetiyle ortaya konduğu anlaşılır.

Muhakemetü'l Lügateyn'de Türkçe Ses Bilgisinin Öğretimi

Nevayî, Türkçenin ses özelliklerini göstermek için her iki dilin ünlü ses düzenini karşılaştırır. Örneğin Farsçada, /o/, /u/ sesleri yalnızca vav / و/ harfi gösterilir ve bu seslerin Türkçede olduğu gibi inceleri de yoktur. Türkçede bu seslerin hem inceleri /ö/, /ü/ hem de kalınları /o/, /u/ vardır ve bunları karşılayan farklı notalara ve/veya harflere ihtiyaç vardır. Bunu sağlamak için vavın / و/ arkasına elif / ا/ koyarak karşılar. Aynı şekilde Farsçada a ve e sesi karşılamak için ا \ ه \ ع üç farklı harf kullanılırken Türkçede /a/ ve /e/ sesleri iki farklı harfle /أ/ ve /ا/ karşılar. Bu açıdan bakıldığında, o dönemde Nevayî tarafından Türkçe seslerin kalınlık-incelik özelliklerini dikkate alındığı ve buna çözüm ürettiği söylenebilir. Farsça ve Türkçe arasındaki ses ve harf farklılıkları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Türkçede ve Farsçada bulunan sesli harflerin karşılaştırılması.

Türkçede sesler ve harfler	Farsçada sesler ve harfler
A-a	أ / ا : a-A
E-e	ه \ ع \ أ : e-A
İ-i ve I-ı	ی : i -İ ve y-Y
O-o, Ö-ö, U-u, Ü-ü	و : o-O ve u-U

Arap alfabesinde Türkçe ince ünlü seslerin harf ve/veya nota karşılığı yoktur. Arapçada bu sesler esre, üstün ve ötre denilen; harflerin üstüne konulan işaretler ve/veya kuşaklarla verilir. Türkçede bu sorunun çözümünde yuvarlak sesler Arapça iki harfin vav ve elif harflerinin yan yana kullanılmasıyla aşılmıştır. Arap alfabesinden kaynaklanan bu durum, halen Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen

Arap ve İranlıların konuşurken ince sesleri yanlış telaffuz etmelerine, yazarken de kelimeleri yanlış yazmalarına neden olabilmektedir. Tablo 1'de görüldüğü gibi, Arapça ve Farsçada /o/, /ö/, /u/, /ü/ sesleri için sadece /و/ harfi kullanılır, Türkçedeki bu sesin inceleri olan ü ve ö için bu harfin arkasına getirilen "elif" /ٱ/ harfi ile gösterilir. Farsçada kullanılan Arap alfabesinden kaynaklanan bu olumsuz durum, bugün de İranlılara ve Araplara Türkçe öğretirken dikkate alınması gereken en önemli ses özelliklerinden birisidir. Bugün bile İranlı veya Arap öğrencilerin Türkçe sesleri iyi ve doğru telaffuz edemeyişleri bu diller arasındaki ses ve alfabe farklılıklarından kaynaklanmaktadır [210].

Ali Şir Nevâyî, Türkçe ve Farsçayı sahip oldukları ses ve harfler açısından karşılaştırmanın yanı sıra söz varlığı açısından da karşılaştırır ve Türkçe öğrenmeyi kolaylaştırmak için günlük hayatta en çok kullanılan eşya, akraba isimleri, avcılıkta kullanılan malzemeler, hayvan adaları gibi gibi her iki dilde bulunan kelimelerin listelerini verir. Böylelikle dil öğrenmenin temeli olan öncelikli öğrenilecek temel söz varlığının tematik olarak kelime listelerini ortaya koymuştur.

Muhakemetü'l Lügateyn'de Türkçenin Temel Söz Varlığının Öğretimi

Dil öğretiminde önemli bir diğer öge söz varlığıdır. Söz varlığının öğretimi, günlük hayatta kullanımı yaygın olandan, temel iletişim için sık kullanılan sözcüklerden az kullanılanlara doğru yapılır. Nevâyî'nin eserinde, Türkçe ve Farsça karşılaştırılırken bu ilkenin gözetildiği anlaşılmaktadır. Söz varlığının karşılaştırılmasında isimler, fiiller ve eş sesliler diye üç ana başlığa yer verilmiştir. Bu başlıklarda kelimelerin güncel hayatta kullanım yaygınlığı dikkate alınmış ayrıca konu alanlarına uygun ve/veya tematik, olarak sözcüklerin yaygın kullanılan örneklerine yer verilmiştir.

İsimler başlığı altında verilen söz varlığı şu şeklide sınıflandırılmıştır: akrabalık adları, ev (çadır, bağ vs.) gereçleri, hayvan türleri (ördek, kartal), yer adları (dağ, ova, geçit, nehir vs.), yansıma

Karatay, H. Ve Güngör, H. (2015. Doğrudan öğretim stratejilerinin yabancı dil olarak Türkçe öğrenen İranlı öğrencilerin metin özetleme becerilerine etkisi. D. Uçgun ve A. Balcı (Ed.), *Akademik hayatının 25. yılında Türkçe Eğitimi alanının ilk profesörü Murat Özbay'a armağan* (s.297-326). Ankara: Pegem Akademi.

sözcükler (at, deve, sığır vs.), türlerine ve yaşına göre atlar (bugünkü otomobil türleri gibi), av hayvanları (geyik vs.), binit malzemeleri (eğer, terki, yular, gem, kamçı vs.), savaş giysileri (zırh türleri, yelek, kalpak vs.), yemekler (koyun uzuvları, bulamaç, katlama, kaymak, mantı vs.), içecekler (bahşum, boza, kımız vs.).

Fiiller başlığı altında günlük hayatta en çok kullanılan 100 fiil soylu sözcüğe yer verilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: aldatmak, avunmak, aylanmak, biçmek, bizenmek-süslenmek, bürmek, eğlenmek, karalamak, kazanmak, kınamak, munglanmak-kederlenmek, sıpamak-sıvamak, söndürmek, tanlamak, türmek-dürmek, umunmak-ummak…

Hem isim hem de fiil anlamında kullanılabilen eş sesli ve/ veya sesteş sözcükler: "at, it, yan, yak, düş, var" gibi sözcüklere yer verilmiştir.

Nevâyî Türkçe öğretiminde iki dili karşılaştırma yönteminden yararlanmıştır. Öğretilecek sözcükleri konu alanına göre günlük hayatta en yaygın olanlar tematik olarak sınıflaması hem isim hem de fiiller ile ilgili verdiği söz varlığı incelendiğinde, bugün de Türkçe yabancı dil olarak öğretiminde kullanılan söz varlığı ve öğretim yöntemi ile tutarlıdır.

Muhakemetü'l Lügateyn'de Türkçe Dilbilgisi Öğretimi

Yabancı dil öğrenmede öğrencilerin farkına varması gereken önemli ilkelerden biri de dilin kelime türetme kurallarıdır. Bunun için öğrenilen dilde yaygın olarak kullanılan kelime türetme eklerinin öğretimine yer verilir. Kelime türetme yolunu öğrencilere öğretmek onların hem anlama hem de anlatma becerilerini geliştirir, Türkçeyi etkin ve işlevsel olarak kullanabilmelerini sağlar. İsim veya fiil kök ve gövdesinden yeni anlamlar türetme yollarını öğretmede günlük dilde kullanımı yaygın olan türetme eklerinden başlanır. Nevâyî'nin Türkçenin kelime türetme özelliğini tanıtırken bu ilkeleri gözettiği anlaşılmaktadır. Fiilden fiil türetme, fiillerde geçişlilik ve işteşlik anlamı için -ş ve -t; fiilden isim türetme için -l ve -k; isimden isim türetme için +çi yapım ekleri ile ilgili örneklere yer vermiştir. Bu yapım ekleri bugün de yabancılara Türkçe öğretiminde öncelikle öğretilmesi gereken en yaygın dilbilgisi kurallarıdır.

Sonuç

Ali Şir Nevâyî, 15. yüzyılda Farsçanın Türkistan bölgesinde Türkçe üzerindeki etkisini fark etmiş, Türkçenin de o bölgede bir eğitim, edebiyat ve sanat dili olarak gelişmesinin ve Türkistan'da Türk boyları arasında ölçünlü Türkçenin temellerini atmıştır. İranlılarla olan yakın ilişkilerin gelişmesi için onların da Türkçe ve Türklerin de Farsça öğrenebilmesi için *Muhâkemetü'l Lûgateyn* adlı eseri iki dilin öğrenilmesi için hem öğretim kitabı hem de yöntemi olduğu söylenebilir. Nevâyî, Türkçe ve Farsçanın ses bilgisi, söz varlığı ve kelime türetmede kullanılan eklerin öğretilmesi açısından karşılaştırmalı ve uygulamalı olarak ele alır. Onun bu inceleme yaklaşımı, yabancılara Türkçe öğretiminde temel konulardan olan Türkçe ses bilgisi, dilbilgisi konularından şekil bilgisi (sözcük türetme) ve temel söz varlığının öğretimi için bugün de geçerlidir. Yabancı bir dili öğrenmede sekiz temel ilke vardır. Bunlar: ses bilgisi farkındalığı ve öğretimi, sözcük öğretimi, telaffuz öğretimi, okuma, yazma, dinleme ve konuşma eğitimi, dilbilgisi ve strateji öğretimidir. Nevâyî, Muhâkemetü'l Lugatayn'de öğretim yöntemi olarak bir dilin en temel özelliklerini yansıtan ve öğrenme ve öğretmenin de temel ilkelleri olan ses bilgisi, dilbilgisi ve temel söz varlığına 0yönelik hem bir *Türkçe öğretim programı* hem de *Türkçe öğretim kitabı ve yöntemi* sunmuştur. Onun bu eserinde sunduğu dil öğretim yöntemi modern dilbilimde halen geçerlidir ve o bununun temelini daha o yıllarda Türkçe için atmıştır. Onun bu yaklaşımı hem kültürlerarası etkileşim ve iletişimin temeli hem çok dilli ve kültürlü insanlar yetiştirme açısından önemlidir ve bugün de geçerlidir.

KAYNAKLAR

Karatay, H. Ve Güngör, H. (2015. Doğrudan öğretim stratejilerinin yabancı dil olarak Türkçe öğrenen İranlı öğrencilerin metin özetleme becerilerine etkisi. D. Uçgun ve A. Balcı (Ed.), *Akademik hayatının 25. yılında Türkçe Eğitimi alanının ilk profesörü Murat Özbay'a armağan* (s.297-326). Ankara: Pegem Akademi.

Kaya, Önal (2007). Ali Şîr Nevāyî'nin Divanları, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, Mart, s.46- 56.

Özönder, F. S. B (2011). *Ali Şir Nevayî Muhakemet'ül-Lugateyn: İki dilin Muhakemesi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yaman, E. (2004). Ali Şir Nevayî'de dil bilinci. *Ali Şir Nevayî'nin 560. doğum, 500. ölüm yıl dönümlerini anma toplantısı bildirileri (ss.153-167).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÇAĞATAY EDEBÎ DİLİNİN TEŞEKKÜLÜNDE NEVAİ'NİN ROLÜ ve TÜRK DİLİNE YAPTIĞI HİZMETLER

Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN[*]

1. Giriş

Türkçenin günümüze kadar ulaşabilen en eski metinleri olan Orhun ve Yenisey yazıtları ancak VIII. yüzyıla kadar inmektedir. Bunun yanında, bir Budist metni olan *Nirvana Sutra*'nın VI. yüzyılda Türkçeye tercümesinin yapıldığı bilinmekteyse de [211] bu metin günümüze ulaşmamıştır. VI. yüzyıldan daha gerilere giden yazılı metinleri bulunmadığı için, Türkçenin ne zamandan beri bir yazı dili olarak kullanılmaya başlandığı bilinmemekle birlikte, Türk dilinin çok daha eskilere uzanan, daha başka metinleri bulunması gereken bir dil niteliği taşıdığı ifade edilmektedir [212]. Bu bakımdan 552 yılında Türk adı ile tarih sahnesine çıkan Göktürkler zamanındaki Türk dilinin gelişmiş, yüksek anlatım gücüne sahip, işlenmiş edebî bir dil olduğu kabul edilmekte, Âbideler de iyice düşünülmüş, özenle düzenlenmiş gerçek bir sanat eseri olarak değerlendirilmektedir [213].

Ancak bazı dilciler, Türkçenin böylesine mükemmel bir anlatım gücüne sahip bir seviyeye erişebilmesi için, Türk dilinin ağır gelişen bir dil olduğunu da göz önünde bulundurarak, teşekkül tarihinin yazıtlardan bugüne geçen zaman kadar geriye götürülmesi gerektiği kanaatindedirler [214]. Hatta bazı araştırıcılar, son yıllarda yapılan arkeoloji kazıları neticesinde ele geçen malzemeye dayanarak Türkçenin milâttan önceki yüzyıllarda da yazı dili olarak kullanıldığına işaret etmektedirler [215]. Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile*

Karamanlıoğlu A.F. (1972): *Türk Dili Nerden Geliyor Nereye Gidiyor*, İstanbul 1972
Aksan D. *(1971)*: "Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine", *TDAY-Belleten 1971,* s. 253-262.
Caferoğlu, A. (1958): *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1958. Giraud R. (1958): *L'Inscription de Bain Tsokto,* Paris 1958. Bombaci A. (1968): *Histoire de la litterature turque,* Paris 1968
Arat R. (1948): "Türk Dilinin İnkişafı", *III. Türk Tarih Kongresi,* Ankara 1948. s. 598-611.
Diyarbekirli N. (1973): "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan,* İstanbul 1973, s. 303, 304.

Türk Dilinin Yaşı Meselesi (Ankara 1997) adlı çalışmasında Türkçe ile Sümercede 168 kelimenin ortak olduğunu belirlemiş ve bu kelimelerin hem anlam hem ses bakımından bu kadar benzerlik göstermesinin imkânsız olduğuna dikkat çekmiştir. İki dil arasındaki ortak kelimeler, bu iki dil arasında bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Bu ilişki de iki dil arasında ya köken birliğine ya da alışveriş ilişkisine işaret etmektedir. Tuna, bu ortak kelimelerin alışveriş sonucu olduğu kanaatindedir. Bu da bize Türkçenin M.Ö. 4000 yıllarında yaşayan bir dil olduğunu göstermektedir.

2. Nevai'ye Gelinceye Kadar Türk Edebî Dilleri

Türk dilinin VI-XI. yüzyıllar arasını kapsayan ve yazıtlardan başlayarak Uygur devresini de içine alan dönemi ilim dilinde "Eski Türkçe" diye adlandırılmaktadır. Ancak bazı dilciler, XII ve XIII. yüzyıla kadar gelerek Karahanlıca diye nitelendirilen ilk İslâmî Türkçe metinlerin dilini de Eski Türkçe devresine dahil etmektedirler [216]. Bu devreye ait metinlerin en büyük kısmı Uygur sahasında ve Uygur harfleri ile yazılmış olduğu için, bu devreyi Uygur devresi diye nitelendirenler de vardır [217].

Eski Türkçe devresinde Türkçenin yayılma alanı Orta Asya idi. Bu alan, ana hatları ile kuzeyde Yenisey ırmağı çevresinden ve Moğolistan'dan başlayıp Doğu Türkistan'ın güney sınırına, doğuda Mançurya'dan başlayıp batıda Aral gölü ve Hazar denizine kadar uzanmaktadır. Eski Türkçe esas olarak 552-745 yılları arasında hüküm sürmüş olan Göktürklerin kullandıkları dil ile, 745'te Göktürk İmparatorluğu'nu yıkarak onların yerini alan Uygurların diline dayanmaktadır.

a) *Göktürk Edebî Dili*

Eski Türkçe döneminde Göktürk ve Uygur olmak üzere iki kol mevcuttur. Göktürklerden günümüze gelen dil yadigârları genel olarak "Orhun Âbideleri" veya "Göktürk Yazıtları" diye adlandırılan, Orhun ve Yenisey yöresindeki çoğunluğu taş üzerine yazılmış belgelerdir. Bunlar

Banguoğlu T. (1964): "Eski Türkçe Üzerine", *TDAY-Belleten, 1964*, s. 77-84.
Arat R. (1948): "Türk Dilinin İnkişafı", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1948. s. 598-611.

da 732'de Bilge Kağan, 734'te Kül Tigin ve 735'te Tonyukuk adına dikilmiş mezar taşı niteliğindeki üç büyük anıtla, Yenisey yöresindeki VII. yüzyıla ait olduğu sanılan ve daha küçük boyuttaki birçok anıttan meydana gelmektedir.

Anıtların oluşturulduğu dönem itibariyle Orhon yazıtlarının dili oldukça işlenmiş bir dil olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yazıtlar taşlara kazıldıkları için sınırlı kelime kadrosuna sahip olmakla birlikte, oldukça sanatlı bir hitabet üslubunu yansıtmaktadır. Zengin sıfat tamlamaları, bir varlığın veya bir şahsiyetin iç dünyasını yansıtan tasvirler, kişilerin karakteristik özelliklerinin yansıtılmasında kullanılan sözler, atasözleri, deyimler, vecize, hikmetli sözler vs. gibi derin anlam taşıyan dil kullanılışları, yazıtlarda yaygın olarak görülmektedir. Ayrıca bu metinlerin mecaz anlamlı, çok anlamlı, eş anlamlı pek çok kelime barındırması, zıt anlamlılıktan ve somutlaştırmalardan geniş ölçüde yararlanılması, bu dilin edebî bir dil konumunda olduğunu göstermektedir.

Göktürkler doğuda ve batıda bulunan komşuları ile siyasî, iktisadî, ticarî birtakım münasebetlerde bulunup çeşitli alışverişler yaptıklarından, zaman zaman yabancı tesirler altında kalmışlardır. Bu ilişkilerin tabii sonucu olarak dile bazı yabancı unsurlar girmiştir. Ancak dile giren bu unsurlar, bazı unvan ve isimler, devlet yönetimine ait kelimeler olup dile tam olarak yerleşmemiş, her zaman bir yabancı unsur olarak kalmışlardır. Bu yüzden Göktürk edebî dili, Türk dili tarihinin metinlerle takip edilebilen devirleri içerisinde, ses ve şekil bilgisi özellikleriyle olduğu kadar, kelime hazinesi bakımından da en saf ve duru bir dil olarak kalmıştır.

b) *Uygur Edebî Dili*

Göktürklerin yıkılmasıyla siyasî alana çıkan ve göçebe uygarlıktan yerleşik şehir hayatına geçen Uygurlar, şehirli Türk uygarlığının ilk temsilcileri kabul edilmektedir (Banguoğlu1968, 87-113; Gabain, 24,). Uygur Türkleri, Uygur yazısı denilen yazıyla daha geniş bir yazı dili meydana getirmişlerdir. Uygurlar, Göktürklere oranla daha çok

kavimle ve dinle temasa gelmişler ve onlarla kurdukları kültür ilişkileri dolayısıyla da dillerini bu topluluklardan gelen kültür etkilerine açık tutmuşlardır. Bu sebeple Uygur Türkleri, başta Budizm olmak üzere Maniheizm, Brahmanizm ve Nesturîlik gibi birçok dini benimsemişler, bu dinlere ait yazı ve terminolojiyi de alıp kullanmışlardır. Uygurlardan kalma metinlerin büyük bir kısmı dinî metinlerdir. Bunlar arasında Buda ve Bodisatvaların başlarından geçenleri anlatan **hikâyeler**, Buda'nın vaazlarını içeren **sutralar**, halkın işlediği günahlardan arınmaları ve tövbe etmeye alışabilmeleri için hazırlanmış **tövbe duaları** ve **ilâhiler**, bazı **büyü metinleri** yer almaktadır. Dinî metinlerin dışında mektuplar, hukuk belgeleri, fal kitapları, sağlık bilgisiyle ilgili metinler de bulunmaktadır. Uygurlar dile soktukları yeni kavramlara doğrudan doğruya karşılıklar bularak veya denk türetmeler yaparak dilin kelime haznesini zenginleştirmişlerdir [218].

Uygur yazılı metinleri arasında Budizm ve Maniheizm'le ilgili olanlar önemli bir yer tutar. Bu metinlerin büyük bir kısmı Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca, Soğodcadan yapılmış tercümelerdir. Bu dinî metinlerin özenli bir biçimde Türkçeye çevrilmiş olması, Uygurlarda dil çalışmalarının önemli ölçüde geliştirildiğini ortaya koymaktadır.

Dinî terimlerin yabancı dilde olduğu gibi bırakılması, bu dinlerin halk arasında anlaşılmasını ve yayılmasını engelleyeceği için, her iki dinin rahipleri, kendi dinlerine ait terimleri Türkçeleştirmek için büyük çaba harcamışlardır. Ancak bunlar hiç de kolay olmamıştır. Zaman zaman genel dilde yaşayan eski halk inançlarıyla ilgili kelimelerden yararlanıldığı gibi (**tenri** "tanrı", **arvış** "büyü" (Skr. dhâranî), **üzüt** "ruh"), bazen de çeviri yoluyla Türkçe terim türetilmiştir [219]:

Caferoğlu, A. (1934): "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları", *Türkiyat Mecmuası, IV* (1934), s. 1-43.

Arat R. (1942): "Uygurlarda Istılahlara Dair", *Türkiyat Mecmuası, VII-VIII* (1942), s. 56-81.

agılık : Hazine (Skr. pitaka)
arıg çakşapat : Temiz ahlâk
bilge bilig : Anlayış bilgisi, hikmet (Skr. prajña)
bilig köñül : Şuur, us (Skr. vijñana)
çakşapat : ahlâk (Skr. s'iksâpada)
emgek : Izdırap (Skr. duhkha)
kılınç : İş, amel (Skr. samskâra)
kirtgünç kirtgünmek: İman etmek
kirtgünç : İman (Skr. s'raddhâ)
kutrulmak : Kurtulmak (Skr. vimukti)
nom bitig : Mezhep ayetleri (Skr. sûtra)
sakınç : Fikir, düşünce (Skr. samjña)
ürlüksüz : Geçicilik, fanilik (Skr. anityatâ)

Bazı terimler ise yabancı dildeki biçimleriyle alınmış, yanına da Türkçe çevirisi eklenmiştir. Yani bir çeşit ikileme yoluyla anlatım biçimi tercih edilmiştir (Tezcan, 316).

tsuñ irinçü : Günah (tsuy ← Çince)
dyan sakınç : Derin düşünce, istiğrak (dyan ← Sanskritçe)
bursay kuvrag : cemaat, rahipler topluluğu (bursañ ← Çince)

Şüphe yok ki, bu tercüme ve terimleştirme etkinliklerinin Türkçenin daha çok işlenip olgun bir yazı dili, bilim dili ve edebî dil durumuna yükselmesinde önemli etkisi olmuştur.

Uygurlar Brahmi, Soğd, Manihey gibi birçok yazı kullanmışlardır. Ancak kullandıkları pek çok alfabe sistemi içerisinde en önemlisi, Soğd alfabesinden geliştirilen ve Uygur yazısı denilen yazıdır.

c) Karahanlı (Hakaniye) Edebî Dili

X. yüzyılda Türklerin İslâmiyet'i kabul etmesiyle Türk devletleri, yavaş yavaş eski kültür alanlarından ayrılıp yeni bir kültür alanına girdiler. Böylece Türkçenin İslâmiyet'ten önceki dönemi kapanarak XI. yüzyıldan itibaren İslâm kültür ve medeniyeti altında gelişme gösteren yeni bir dönemi başladı. 940 yılında Karahanlı Hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i resmen devlet dini olarak kabul etmesiyle ilk Müslüman Türk devleti kurulmuş oldu [220].

Merçil E. (1985): *Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul 1985.

Karahanlılar önce Kâşgar, Balasagun ve Yedisu bölgelerinde kurulup sonra Fergana ve Maveraünnehir şehirlerini de ele geçirerek Türkleştirdiler. Böylece bu devletin sınırları içerisinde Uygur edebî dilinden gelişen ve Hakaniye Türkçesi veya Karahanlı Türkçesi diye adlandırılan edebî bir dil ve İslâmî bir Türk edebiyatı oluşmaya başladı.

Karahanlılar doğudaki Uygur hanlığına komşu idiler ve eski Burkancılığa bağlı kalan bu Uygurlarla din farkı yüzünden aralarında zaman zaman mücadeleler olmaktaydı. Ancak onlarla aynı dili konuşmaktaydılar. Ayrıca İslâmiyet ile yeni bir kültür dairesine girmekle beraber, eski kültür izlerini de devam ettirmekteydiler. Bu bakımdan Karahanlı edebî dili, Uygur edebî dil geleneğinin İslâm kültürü ile beslenmesinden meydana gelmiş bir yazı dili karakteri taşımaktaydı [221].

Karahanlı yazı dilinden kalmış fazla eser olmamakla birlikte, eldeki eserler bu dönemin dilini yeteri kadar aydınlatabilecek niteliktedir. Bu devirden bize kadar ulaşabilen eserler *Kutadgubilig*, *Atabetü'l-hakayık*, *Dîvânü Lugati't-Türk* ve Kur'an tercümeleri gibi eserlerdir. Bu eserlerde Karahanlı Türkçesi yüksek bir anlatım gücüne kavuşmuş yazı dili olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçi *Dîvânü Lugati't-Türk* Arapça olarak kaleme alınmıştı; ama bu da yine Türk dilinin o devir Orta Asya'sında kazanmış olduğu yüksek değeri ortaya koymaktadır. Çünkü Kâşgarlı, Türk milletinin yüceliğini anlatmak, Türk dilinin Arapçadan geri olmadığını göstermek ve Araplara Türkçeyi öğretmek maksadıyla eserini Arapça olarak kaleme almıştı [222].

Orta Asya'da gelişme gösteren Türk yazı dilinin XI-XV. yüz yıllar arasındaki dönemine ilim dilinde «Orta Türkçe» adı verilmektedir. Bu dönemde Orta Asya'daki Türk boyları tek bir yazı dili kullanmaktaydılar; bu da Hakaniye (Karahanlı) Türkçesi idi. Bütün Türk boylarının ortaklaşa kullandıkları edebi dil olduğu için bu edebî dile "Müşterek Orta Asya Türkçesi» adı da verilmektedir [223]. Bu dönemde, yeni Türk edebî dillerinin teşekkül etmeye başladığı anlaşılmakla birlikte, yazı

Özkan M. (2017): *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 2017.
Atalay B. (1939): *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, I, Ankara 1939.
Caferoğlu, A. (1974): *Türk Dili Tarihi*, II, İstanbul 1974.

dili olarak henüz bir dil kullanılmaktadır. Ancak XI. yüzyılda teşekkül etmeye başlayan bu edebî diller, Türk milletinin batıya doğru göçleri ve farklı coğrafî bölgelere yayılmalarıyla XIII. yüzyıldan itibaren belirli şive farkları gösteren yazı dilleri halinde oluşmaya başlamıştır.

d) *Harezm-Altınordu Edebî Dili*

XI. yüzyıl ve sonrası, Orta Asya'daki Türk boyları için sürekli bir göç devri oldu. Bu Türk yayılma harekâtının önemli yönlerinden birini de Harezm bölgesi oluşturmaktaydı. Bu bakımdan XIII-XIV. yüzyıllarda Kâşşgar'dan sonra İslam Türk edebiyatının ve dolayısıyla edebî dilin ocağı, Harezm ile birlikte Altın Orda sahası olmuştu.

1017 yılında Gazneli Mahmud tarafından fethedilen Harezm'in idaresi 1041 yılından itibaren Kıpçak ve Kanglı isimli Türk boylarından olan kumandanların eline geçti. Böylece bir süreden beri, bu bölgeye yerleşen Türkmen ve Oğuzların yanı sıra Kıpçak ve Kanglıların da yerleşmesiyle bölgenin etnik yapısı içinde Türk unsurların oranı gittikçe arttı. Nihayet Çağrı Bey'in Harezm'e girmesinden sonra, ülkeyi Selçuklular adına idare eden Anuş Tegin ve Ekinci b. Koçkar zamanlarında Türkleşme faaliyeti tamamlandı. Burada Karahanlı Türkçesine dayalı fakat Kıpçak, Kanglı, Türkmen ve Oğuz şiveleri tesirinde gelişme gösteren bir Harezm Türkçesi teşekkül etti [224]. Bu dil Gazneliler ve Selçuklularda olduğu gibi, yalnız saray ve ordu çevresinde kalmayıp hem halkın konuşma dili hem de aydın zümrenin yazı ve edebiyat dili olarak önem kazandı.

Komşu bozkırlardaki Kıpçak, Oğuz ve öteki Türk boylarının sürekli Harezm'e gelip yerleşik hayata geçmelerinin bir sonucu olarak Karahanlı Türkçesi, Oğuz Türkçesi, Kıpçak Türkçesi Harezm bölgesinde birbiriyle iyice karışıp kaynaştılar. Böylece halkın etnik yapısı gibi, dili de karma bir şekil aldı. Ancak Eski Uygurcanın devamı sayılan ve Müşterek Orta Asya Türkçesinin esasını teşkil eden Karahanlı Türkçesi, Harezm'de yeni oluşan Türk edebî dili üzerinde, gerek imlâ gerekse kelime kadrosu acısından etkisini devam ettirdi. Fakat Harezm'e gelip

Eckmann J. (1959): "Das Hwarezmturkische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I (1959), s. 113- 137.

yerleşen Kıpçak, Oğuz ve öteki Türk boylarının ağızlarından alınan unsularla Harezm Türkçesi, özellikle kelime kadrosu ve şekil yapısı yönünden, farklı bir yapı kazandı. Çeşitli Türk şivelerinden alınan bu ögeler Harezm Türkçesinin belli başlı dil özelliklerini oluştururlar.

Harezm-Altınordu Türkçesi, Çağatayca Türkçesi öncesini temsil etmektedir. Karahanlı edebî dilinden Çağatay edebî diline bir geçiş devresi olarak dil tarihi açısından büyük önem taşıyan Hârizm Türkçesiyle pek çok eser meydana getirilmiştir.

Zemahşerî'nin 1127-1144 yılları arasında kaleme alıp Hârizmşah Atsız'a sunduğu ve Arapça bir sözlük olan *Mukaddimetü'l-edeb*; Nâsıreddin b. Muhammed Rabguzî'nin 1310 yılında meydana getirdiği *Kısasü'l-enbiyâ*; İslâm adlı biri tarafından 1313 yılında sülûk âdâbını öğretmek maksadıyla dörtlükler halinde yazılan *Muînü'l-mürîd*; 1341 yılında, Tini Beg Han ve karısı Melek Hatun adına, Nizâmî'nin aynı adlı eserinden tercüme yoluyla meydana getirilen ve aynı zamanda Türk edebiyatında bu konuda yazılmış ilk eser olarak değerlendirilen Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'i; Hüseyin Hârizmî'nin 1353'te yazdığı *Muhabbetnâme*; Mahmud b. Ali'nin 1358'de telif ettiği *Nehcü'l-ferâdis* gibi eserler, Harezm edebî dilinin günümüze ulaşan çok değerli dil yadigârlarıdır.

XIII. yüzyılda Harezm ve Aşağı Siriderya bölgelerinde görülen kültür faaliyetleri, Harezm'den bir çok âlim, şair ve yazarın Altın Orda topraklarına göç etmesi sebebiyle, XIV. yüzyılda Altın Orda'nın Saray ve Kırım şehirlerinde de kendini gösterdi. Böylece Harezm'deki Türk yazı dili, Altın Orda sahasına da yayılmış oldu. Bu bakımdan Harezm-Altın Orda sahası, aynı yazı dilinin gelişme gösterdiği bir alan olarak değerlendirilmektedir.

3. Çağatay Edebî Dili

a) *Teşekkülü*

Çağatay Türkçesi, Orta Asya yazı dilinin gelişmesinde bir safha olup 15. yüzyılın başından 19. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.

11. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar devam eden Orta Asya Türk yazı dili; Hakaniye Türkçesi (Karahanlıca), Harezm – Altınordu Türkçesi ve Çağatay Türkçesi olmak üzere üç safhadan meydana gelmektedir. Karahanlı Türkçesi, eski Türk yazı dilinin devamı

mahiyetindedir. Hakaniye Lehçesi, XI. ve XII. yüzyıllarda olmak üzere iki yüzyıllık bir zaman dilimine hâkim olmuştur. Karahanlı (Hâkaniye) ve Hârizm-Altın Orda Türkçelerinin devamı olarak Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda devletlerinin kültür merkezlerinde XIII-XV. yüzyıllar arasında gelişme gösteren ve Timurlular döneminde (1405-1506) İslâm medeniyetinin tesiri altında zengin bir edebiyat meydana getiren Türk yazı diline Çağatay Türkçesi adı verilmektedir. Ayrıca bu yazı dili, Orta Asya'dan batıya doğru göç edenlere nazaran, doğuda kalan Türk boylarının konuşup yazdıkları dil olduğu için Doğu Türkçesi, hatta Ali Şir Nevaî ile klasik bir nitelik kazanmasından dolayı "Nevaî Dili" olarak da isimlendirmiştir.

Çağatay ismi, Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'a nispetle kullanılan bir adlandırmadır. Önceleri Çağatay Han'ın sülâlesi ve bu sülâle tarafından kurulan devletin adı olarak kullanıldığı halde, sonradan Maveraünnehir'deki Türk unsurları, Timurlular zamanında gelişen edebî Türk dili ve bu dilde meydana getirilen edebiyat için de Çağatay adı kullanılmıştır.

b) Çağatay Edebî Dilinin Gelişmesi

Çağatay edebî dilinin gelişmesinde müşterek Orta Asya yazı dilinin ve Moğol istilasından sonra, bu bölgede mahalli şivelerin karışmasının büyük rolü olduğu söylenebilir [225]. Edebî dil her şeyden önce kültürle ilgili olduğuna göre, Çağatay edebî dilinin teşekkülünde de kültür hayatı birinci derecede rol oynamıştır. Bu devirdeki geniş kültür münasebetleri, diğer lehçelerin Çağatay edebî diline tesir etmesine de zemin hazırlamıştır.

XI. ve XII. yüzyıllarda Orta Asya Türk topluluklarında müşterek edebî dil olarak kullanılan Hakaniye Türkçesi, Moğol istilasının Orta Asya Türk dünyasında meydana getirdiği etnik, kültürel ve sosyal yapıdaki karışıklık sebebiyle etkisini ve birleştirici niteliğini kaybetmişti. Çağatay edebî dilinin XIII. yüzyılın başından itibaren, yani Moğol istilasından hemen sonra teşekkül etmeye başladığı kabul edilebilir. Bu devir Çağatay edebî dilinin kuruluş devridir.

Eraslan K. (1993):" Çağatay Edebiyatı*", DİA, VIII*, (İstanbul 1993), 168-176.

Çağatay edebî dilinin başlangıcı ve devreleri konusunda görüş birliği bulunmamakla birlikte, Çağatay Türkçesinin gelişme devreleri genel olarak a) İlk Çağatayca (Klasik öncesi, XV. yüzyıl başlarından Nevaî'nin 1465›te ilk divanını tertibine kadar), b) Klasik Çağatayca (1465-1600), c) Klasik sonrası (1600-1920) olmak üzere üç safhada değerlendirilmektedir.

Cengiz'in ölümünden sonra (1227), imparatorluk toprakları oğulları arasında pay edildi. Horasan ve Maveraünnehir bölgesi, Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'ın yönetiminde kaldı. Bu sahada kurulan Çağatay Devleti, XV. yüzyıldan itibaren Timurluların idaresinde siyasî ve kültürel açıdan büyük bir gelişme kaydetti. Semerkant, Herat, Merv, Belh gibi şehirler önemli birer kültür merkezi haline getirildi ve Çağatay dili de bu merkezlerde büyük ilerleme sağladı.

Nevâî'den önceki İlk Çağatayca devrinde Çağatay Türkçesiyle eser vermiş şahsiyetler mecuttu; Sekkâkî, Lutfî, Emirî, Gedaî, Haydar Harezmî, Yusuf Emîrî gibi şairler bunlar arasında sayılabilir. Bunlar içerisinde özellikle Mevlânâ Luffî Çağatay edebî dilini ustalıkla kullanmış ve kendisinde sonra gelen birçok şaire de tesir etmiştir. Ali Şir Nevai de Timur ve Şahruh devri şairlerinden bahsederken "Mevlânâ Lutfi'den başka Farsça yazan şairler değerinde kimse ortaya çıkmadı." diyerek Lutfi'den övgüyle bahsetmektedir [226]. Ayrıca *Nesayimü'l-mahabbe*'de de ona yer vermiştir [227]. Bununla birlikte Çağatay Türkçesi, bu dönemde henüz iyice işlenip, mükemmel bir edebî dil hâline getirilememiştir. Klasik Çağatay dil ve edebiyatını kuran ve geliştiren Ali Şir Nevai'dir.

c) *Nevai ve Klasik Çağatay Edebî Dili*

XV. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'da yetişen Nevai (8 Şubat 1441-3 Ocak 1501) Klasik Çağatay edebî dilinin kurucusudur. Nevai dönemi Çağatay edebî dilinin "altın çağı" olarak kabul edilmektedir. Bir önceki dönemin eserlerinden de yararlanan Nevai, eserleriyle

Özönder F.S.B. (1996): *Ali Şir Nevai, Muhakemetü'l-lügateyn,İki Dilin Muhakemesi*, Ankara 1996.
Eraslan K. (1979): *Alî Şîr Nevayî, Nesâyimü'l-mahabbe min Şemâyimi'l-fütüvve*, İstanbul 1979.

halkın anlayabileceği yeni edebî bir dil oluşturmuş ve böylece kendi eserlerinin gücüyle bu edebi dilin, çok ünlü olan Fars edebi dilinden daha üstün olduğunu ortaya koymuştur.

Çok iyi ve sağlam bir eğitim gören, Fars edebiyatını mükemmel şekilde bilen Ali Şir Nevâî'nin en büyük gayesi, Farsça ve Fars edebiyatı ile boy ölçüşebilecek bir yazı dili meydana getirmekti. Bütün hayatını bu güzel ideale hasretmiş ve bunda da başarıya ulaşmıştır. Kendisine gelinceye kadar Doğu Türkçesinin büyük bir edebiyatı yoktu. Bu yokluğun sebebi, kudretli sanatkârların bulunmayışından ziyade, Türklerin kendi dillerine önem vermeyişleri, Türkçe ile gerçek bir edebiyat yaratmak hevesinin doğmamış olmasıdır. O devirlerde saray dili olarak Farsça kullanılıyordu. Fethettikleri ülkelerin kültür tesirleri altında kalan hükümdarların himayesi sebebiyle Farsça, yüzyıllar boyunca işlenip gelişmiş, Türk muhitlerinde resmî ve edebî dil olarak yerleşmişti. Türkçe köylerde konuşuluyordu. Şehir diline Farsça hâkim olmuştu. Herat'ta Hüseyin Baykara'nın sarayında bile Farsça Türkçeden üstün bir durumda idi. Türk şairlerinin çoğu Farsça eserler yazıyorlar, Türk aydınları iki dil konuşuyorlardı. İşte Nevai, böyle bir muhitte Türkçeyi işlemiş ve onu mükemmel bir edebî dil haline getirmiştir. Millete kendi öz diliyle hitap etmek lüzumuna inanan Nevai, Türk dilini bir edebiyat dili haline getirmek için bütün gücüyle çalışmış, bunu bir şahsî mesele saymayıp etrafının da aynı şekilde hareket etmesini istemiştir [228].

Nevai'ye göre, Türk şairlerinin kendi dillerini ihmal etmelerinin, Farsçaya önem vermelerinin iki sebebi vardır. Birincisi, geleneğin tesiri, ikincisi Farsçanın kolay, Türkçenin zor olmasıdır. Türkçenin halk arasında kullanıldığı, fazla işlenmediği, ihmale uğradığı, buna karşılık Farsçanın çok daha önceden işlenip edebî bir dil haline getirildiği göz önünde tutulursa, Farsça yazmanın Türkçe yazmaktan daha kolay olduğu anlaşılır. Farsça yazmak geleneği ise, oldukça eski ve kuvvetli idi. Şiire yeni başlayan gençler, Farsça yazmayı âdet edinenleri görünce, onlara uymaya mecbur oluyorlardı. Çünkü, şiirden sanattan anlayanlar

Timurtaş F.K. (1962): *Ali Şir Nevai'nin Türk Diline Hizmetleri,* İstanbul 1962.

hep Farsça konuşuyorlar, Türkçe bilmiyorlardı. Böylece Türk gençleri bunların dilinde yazmak zorunda kalıyorlardı.

Nevâî, Türkçeye karşı ihmalkârlığın sebeplerini açıklarken ilk zamanlarda kendisinin de Farsça şiirler yazdığını, fakat "şuur yaşı" na ulaşınca, ana dili üzerinde düşünmeye başladığını ifade etmektedir: "*Gençliğimin ilk sıralarında şiire, edebiyata merak sardırmağa başlamıştım. Tabiatımda birtakım parıltıların sıcaklığını duymakta idim. Bu yolda bazı şeyler yazmağa çalışırken yukarda söylediğim göreneklerden yakamı kurtaramadığım için Farsça yazıyordum. Biraz daha iyi düşünmeğe başladığım çağda Ulu Tanrı gönlüme güzellik ve incelik sevgisi doldurdu. Yaradılışım bayağı ve bayağılıktan kaçınmayı, iyiyi ve güzeli sevmeyi buyuruyordu. O zaman ana dilimin üzerinde düşünmeğe koyuldum. Türkçenin derinliklerine dalınca on sekiz bin âlemden daha yüksek bir âlem göründü Bu âlemin süsler, ziynetler içerisinde enginleşen göğü, dokuz gökten daha üstündü. Bu fâziletler, yücelikler hazinesinin incileri, yıldızlardan daha parlaktı. Bu âlemin bahçelerine daldım; gülleri güneşler gibiydi. Her yanında gözler görmedik, el ayak değmedik neler, neler vardı. Ama bu tılsımın yılanları pek korkunç, bu güllerin dikenleri pek yamandı! Bunları görünce düşündüm ve dedim ki: Demek bizim Türk sanatkârları bu korkulu, üzüntülü şeylerden çekindikleri için Türkçeyi bırakmışlar ve böyle göçüp gitmişler*" [229].

Türkçenin işlenmemiş olması, bu dille yazmanın güçlüğü onu asla yıldırmamış, yolundan alıkoymamıştır. Türkçenin engin alanlarında ilhamının şahlanan atını koşturmuş, bu zengin hazineden paha biçilmez, birçok inciler, pırlantalar toplamıştır. Nevai'nin bu gayretleri sonunda, Doğu Türkçesi mükemmel bir edebiyat dili hâline gelmiştir. Nevai, bu edebî dili meydana getirirken, yaşayan halk lehçelerini işlemiş, özellikle Endican ağzından faydalanmıştır (Borovkov, 67). Daha önceki edebi dilleri, Uygur, Karahanlı ve Harezm edebî dillerini de göz önünde tuttuğu muhakkaktır. Çağatay edebî dili böylece Nevai'den önceki an'anevî yazı dili ile, yaşayan halk dilinin birleşmesinden doğmuştur, denilebilir.

Işıtman, İ.R. (1941): *Ali Şir Nevai, Muhakemetü'l-lügateyn*, Ankara 1941.

4. **Nevai'nin Türk Diline Hizmetleri ve Türkçeciliği**

Türk edebiyatına 30'dan fazla eser kazandırarak Çağatay edebî dilini kuran Nevai, o devirde hâkim durumda olan Farsçaya karşı millî bir dil ve edebiyat meydana getirmenin zaruretini, hayatının sonunda daha şuurlu surette duymuş ve ölümünden bir sene önce *Muhâkemetü'l-lugateyn* (iki dilin karşılaştırılması) adlı eserini kaleme almıştır. Bu eserinde Türkçenin ses ve anlam inceliklerini, fiil zenginliklerini dile getirerek bunlarla sağlanacak ifade imkanlarından bahisle, Türkçenin Fars dilinden üstün taraflarının bulunduğunu başkalarına da anlatmak ve ispat etmek ihtiyacını duymuştur. Nevai'nin böyle bir mücadeleye atılmasına sebep, o devirde saray ve münevverler çevresinde Farsçanın hâkim durumda bulunması, bir resmî dil ve edebiyat dili hâlini alması, Türk şairlerinin eserlerini Farsça yazmalarıdır.

Nevai'nin Türkçe sevgisi çok derin ve şuurludur. Ömrü boyunca, Farsça ile boy ölçüşecek derecede bir edebî dil meydana getirmeye çalışan ve değerli eserler veren Nevai, *Muhâkemet-ül-Lûgâteyn*'de gerek Türkçenin gerekse Türklerin Acemlerden daha üstün olduğunu delilleriyle ortaya koymuştur:

"*Bilindiği üzere, Türk Sart'tan daha pratik düşünceli, daha yüksek kavrayışlı ve yaradılış bakımından daha saf ve temiz yüreklidir. Sart ise, Türk'ten bir konu üzerinde kafa yorma ve ilimde daha hassas, marifet ve olgunluk tefekküründe daha derin görünür. Bu durum, Türklerin doğruluk ve iyi niyetinden, Sartların da ilim, fen ve hikmetinden bellidir. Ne var ki, dillerinde mükemmellik ve noksanlık açısından öyle ayrıdırlar ki söz ve ibarelerin ortaya konuluşunda Türk Sart'ı geçmiştir.*

Yine Türk'ün yaradılışça yumuşaklığının Sart'tan fazla olduğuna delili şundan daha açık ve şahidi şundan daha âşikâr olabilir mi? Bu iki taifenin genci, ihtiyarı, hiç şüphesiz büyükten küçüğe hepsi arasında karışıp kaynaşma eşit seviyededir. Aynı derecede, birinin öbürü ile geçimi, konuşması, öbürünün diğeri ile sohbeti, alışverişi vardır. Sart arasında eli kalem tutan, bilgili kişiler, âlimler, düşünür ve ileri görüşlüler daha çoktur. Türk halkında ise kendi halinde sıradan kimseler

Sart'tan fazladır. Fakat Türkler, büyükten küçüğüne, hizmetçiden beyine kadar Sart dilinden nasiplerini almışlardır. Öyle ki içinde bulundukları durumun uygunluğu nispetinde konuşabildikleri gibi, bazısı kesinlikle doğru ve güzel olarak da konuşur. Hatta Fars dili ile parlak şiirler, tatlı sözler ortaya çıkaran Türk şairleri olduğu halde, Sart halkının en aşağısından en ileri gelenine, ümmîsinden bilginine kadar hiçbiri Türk dili ile konuşamaz, söylenilenin manasını da anlamaz. Eğer yüzde, belki binde biri bu dili öğrenip bir iki cümle söylese ve herhangi bir kimse işitse, onun Türk olmadığını anlamakla kalmaz, Sart olduğunu da çıkarır. Böylece o konuşan kişi kendi ağzıyla kendi rüsvalığını tasdik etmiş olur [230](Özönder, 203-204).

Nevai, daha sonra 100 kadar fiil sayarak bunların hiçbirinin Farsçada karşılığının bulunmadığını söyler. Bunların Farsçada karşılıkları bulunmadığı için Farsçanın bu kelimelerin lezzetinden mahrum olduğunu ifade eder. Sonra bunlardan bazılarına manzum metinlerden örnekler vererek anlam karşılaştırmasına devam eder. Ayrıca başka kelimeler üzerinde de durarak Türkçeyi Farsçayla karşılaştırır.

Nevai, gramer şekilleri ile kelime hazinesindeki ve ifadedeki zenginlik yönünden Türkçeyi Farsçadan üstün görür. Özellikle kafiyelerdeki ses inceliklerine dikkat çeker. Ayrıca cinaslar, çeşitli nüanslar ifade eden birtakım fiiller, yakın ve eş anlamlı kelime bolluğu, yansıma (onomatopik) kelimeler ve çeşitli gramer şekilleri bakımından Türkçenin zenginliğine dikkat çeker. Gramer şekillerinden işdeşlik ve ettirgenliğin, isim yapma ve zarf -fiil (gerundium) şekillerinin Farsçada bulunmadığını ifade eder. Nevai, Türkçenin işlenmemiş olduğuna, onun kelime zenginliğine ve gramer şekillerindeki kıvraklığın bilinmediğine işaret eder. Türkçede daha böyle nice incelikler ve zenginlikler bulunduğunu, ama kendi zamanına kadar kimsenin bunları incelemediğinden gizli kaldığını söyledikten sonra, sözü Türkçe yazmayan Türklere getirerek şöyle der: "*Türkün bilgisiz ve zavallı gençleri, güzel sanarak Farsça şiir söylemeye özeniyorlar. Bir insan*

[230] Özönder F.S.B. (1996): *Ali Şir Nevai, Muhakemetü'l-lügateyn,İki Dilin Muhakemesi*, Ankara 1996.

etraflı ve iyi düşünse, Türkçede bu kadar genişlikler, incelikler durup dururken bu dilde şiir söylemenin ve sanat göstermenin daha kolay, daha beğenileceğini anlar" [231].

Nevai, Farsçaya tamamiyle hâkimdi, Farsça bir divan meydana getirdiği gibi, Fars şiirinin bütün inceliklerini de biliyordu. On beş yaşından kırk yaşına kadar bütün Farsça divanları okuyup tetkik ettiğini söylüyor, bu bakımdan yaptığı karşılaştırmanın sağlamlığını belirtmek için, şöyle diyordu: "*Bu sözlerimden Türk olduğum için, Türkçeyi öğrenmekte aşırı davrandığım, Farsça ile de ilgim az bulunduğundan bu dilin eksiklerini belirtmekte ileri gittiğim sanılmasın. Fars dilini incelemekte hiç kimse benim kadar derinliklere inememiştir ve bu dildeki doğrunun, yanlışın kaynaklarını görememiştir… Farsça olarak okumadığım divan kalmamış gibidir." "Sözün kısası, bu kadar kuvvetli deliller ve büyük tanıklarla ben Fakir'in Fars ve Türk nazmı sahasındaki vukufu ve şüphesiz mahareti tespit edilmiş ve aydınlatılmış oldu. (Bu yüzden) eğer birini diğerine üstün tutsam, bu taifeden hiç kimsenin kabullenip" Doğrudur." demekten başka söyleyecek sözü ve takati yok olsa gerektir."* [232].

Ali Şir Nevai, çağdaşlarından başlayarak zamanımıza kadar üstad kabul edilmiş büyük bir şairdir. Doğu ve Batı kütüphanelerinde eserlerinin çok sayıda yazmasının bulunması, onun yüzyıllarca çok okunduğunu göstermektedir. Onun meydana getirdiği edebî dil ve Türkçe Orta Asya sahasında büyük ölçüde benimsenmiş ve sanatının uzun süren bir hayatı ve hizmeti olmuştur.

Başta Fuzuli olmak üzere Azeri edebiyatı şairleri; Ahmed Paşa, Yavuz Sultan Selim, Baki, Nedim ve Şeyh Galib olmak üzere birçok Anadolu şairi Nevai'yi tanımış, eserlerini takdirle okumuşlardır [233]. Nevai'nin şiirlerine Ahmed Paşa'dan başlayarak XV. yüzyılda ve daha sonra Üsküplü Atâ, Aşkî, Lamiî, Safî, İbn Kemal, Mesihî, Sevdaî, Ulvî, Ahmed-i Dai, Karamanlı Nizami, Fasih Ahmed Dede, Zihnî, Nedim, Şeyh Galib gibi birçok Anadolu şairi nazireler söylemiştir [234].

Işıtman, İ.R. (1941): *Ali Şir Nevai, Muhakemetü'l-lügateyn*, Ankara 1941.
Özönder F.S.B. (1996): *Ali Şir Nevai, Muhakemetü'l-lügateyn,İki Dilin Muhakemesi*, Ankara 1996.
Banarlı N.S. (1987): "Ali Şir Nevai*", Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, I, İstanbul 1987, s.423-434.
Sertkaya O.F. (1970): "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat*

5. Sonuç

Yabancı bir dilin edebiyat dili olarak kabul edildiği bir devirde ve çevrede cesaretle ve millî şuurla ortaya atılıp Türk dilinin istiklâlini savunan ve değerli eserleriyle Çağatay edebî dilini kuran Ali Şir Nevai, Türk dili ve kültürüne sonsuz hizmetlerde bulunmuştur. O büyük bir ideal sahibi idi; ideali Türk dilini yüceltmek ve onu bir edebî dil seviyesine yükseltmekti. Aslında bu Nevai'ye göre şahsi bir mesele de değildi. Çünkü halka halkın dili ile hitap etmeli, milletle milli dil ile konuşmalı idi. Bunun için de gerçek Türk üstünlüğünün Türkçenin ancak devlet dili olarak kullanıldığı ve edebiyatın Türk dili ile yapıldığı zaman mümkün olacağına inanıyordu. Millî dil ve edebiyatın meydana gelmesinde büyük emeği geçen Nevâî, kendi milli edebiyatının temelini kurmayı ömrünün başlıca gayesi görmüş ve bunda da başarılı olmuştur. Onun bu başarısı çağdaşları tarafından da tasdik edilmiştir. Türkçeyi yalnızca. *Muhâkemetü'l-lugateyn*'de övmekle kalmamış, başka eserlerinde de Türkçeyi methedip övmekten geri kalmamıştır. Bütün ömrünü Türkçeye hasretmiş ve Türk yazarlarına Farsçaya muhtaç olmayacak kadar kuvvetli bir edebi dil vermeye çalışmıştır. *Muhâkemetü'l-lugateyn* 'in sonunda: "*Türk halkının fasihlerini kendi söz ve ibarelerinin mahiyetinden, kendi dil ve kelimelerinin keyfiyetinden haberdar edip Farsça konuşurların (Türkçe) ibare ve sözler hususunda yerici serzenişlerinden kurtararak onlara büyük bir hak sağlamış olduğumu umuyorum. Onlar da, çektiğim zahmet ve meşakkatin karşılığı olarak, ortaya koyduğum bu gizli ilimden vukuf bulurlarsa, ümidim odur ki, ben fakiri hayır dualarıyla yad edecekler, ruhumu şad edeceklerdir*." demektedir. Biz de Türklüğün bu büyük hizmetkârını ölümünün 521. yıldönümünde, minnetle ve saygıyla anmaktayız.

Fakültes Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XVIII (İstanbul 1970), s. 133-138.
Sertkaya O.F. (1971):" Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri, II", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültes Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIX (İstanbul 1971), s. 71-184.

Kaynakça:

Akalın M. (1988): "Harezm Türkçesi", *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara 1988, s. 173-210.

Aksan D. *(1971)*: "Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine", *TDAY-Belleten 1971*, s. 253-262.

Aksan D. *(1979:)* "Eski Türk Yazı Dilinin Yaşıyla İlgili Yeni Araştırmalar", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul 1979, s. 379-387.

Arat R. (1942): "Uygurlarda Istılahlara Dair", *Türkiyat Mecmuası, VII-VIII* (1942), s. 56-81.

Arat R. (1948): "Türk Dilinin İnkişafı", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1948. s. 598-611.

Atalay B. (1939): *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, I, Ankara 1939.

Banarlı N.S. (1987): "Ali Şir Nevai*", Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, I, İstanbul 1987, s.423-434.

Banguoğlu T. (1964): "Eski Türkçe Üzerine", *TDAY-Belleten, 1964*, s. 77-84.

Banguoğlu T. (1968): "Kâşgarî'den Notlar I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine", *TDAY-Belleten 1968*, s. 87-113.

Bombaci A. (1968): *Histoire de la litterature turque*, Paris 1968.

Borovkov A.K. (1954): "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai (çev. Rasime Uygun)", *TDAY-Belleten 1954*, s. 59-96.

Caferoğlu, A. (1934): "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları", *Türkiyat Mecmuası, IV* (1934), s. 1-43.

Caferoğlu, A. (19574): *Türk Dili Tarihi*, II, İstanbul 1974.

Caferoğlu, A. (1958): *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1958.

Diyarbekirli N. (1973): "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1973, s. 303, 304.

Eckmann J. (1959): "Das Hwarezmturkische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I (1959), s. 113- 137.

Eraslan K. (1979): *Alî Şîr Nevayî, Nesâyimü'l-mahabbe min Şemâyimi'l-fütüvve*, İstanbul 1979.

Eraslan K. (1993):" Çağatay Edebiyatı*", DİA, VIII*, (İstanbul 1993), 168-176.

Gabain A.v. (1950): *Das Altturkische Schrifttum*, Berlin 1950.

Giraud R. (1958): *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris 1958.

Işıtman, İ.R. (1941): *Ali Şir Nevai, Muhakemetü'l-lügateyn*, Ankara 1941.

Karamanlıoğlu A.F. (1972): *Türk Dili Nerden Geliyor Nereye Gidiyor*, İstanbul 1972.

Levend A.S. (1965): *Ali Şir Nevai, I. Cilt: Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, Ankara 1965.

Merçil E. (1985): *Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul 1985.

Özkan M. (2005): "Tarihi Perspektiften Bilim Dili Olarak Türkçe", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültes Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXXIII (İstanbul 2005), s. 141-158.

445Özkan M. (2017): *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 2017.

Özönder F.S.B. (1996): *Ali Şir Nevai, Muhakemetü'l-lügateyn,İki Dilin Muhakemesi*, Ankara 1996.

Sertkaya O.F. (1970): "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültes Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVIII (İstanbul 1970), s. 133-138.

Sertkaya O.F. (1971):" Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri, II", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültes Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIX (İstanbul 1971), s. 71-184.

Tezcan S. (1978): "En Eski Türk Dili ve Yazını", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dil Olarak Türkçe*, Ankara 1978. s. 316.

Timurtaş F.K. (1962): *Ali Şir Nevai'nin Türk Diline Hizmetleri*, İstanbul 1962.

AGÂH SIRRI LEVEND VE ALİ ŞİR NEVAÎ İLE İLGİLİ YAYINLARI

Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR

Agâh Sırrı Levend uzun yıllar Türk Dil Kurumunda yaptığı çalışmalarıyla tanınır. 1893 yılında Rodos'ta doğmuş, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun olmuştur. Gazi Eğitim Enstitüsü öğretim elemanı olarak çalışmış ve bir süre de Aydın milletvekili olmuştur. 1978 yılında Ankara'da vefat etmiştir.

Agâh Sırrı Levend'i 1965 yılında Türk Dil Kurumuna uzman yardımcısı olarak tayin edildiğim yılda tanıdım. Güler yüzlü, insanlara dostça yaklaşan, tam bir beyefendiydi. Yayın hayatına 1926 yılında yayımladığı *Acılar* adlı bir roman denemesiyle başlamış. Kurumdaki görevinin yanı sıra aylık *Türk Dili* dergisinde çeşitli yazılar yayımlıyordu. Türk Edebiyatı alanında derin bilgisi vardı. *Edebiyat Tarihi Dersleri, Tanzimat'a kadar* (1943) adlı çalışmasının yanında *Edebiyat Tarihi Dersleri, Tanzimat Edebiyatı* (1943) adlı kitabıyla yayın hayatına devam etmiştir. *Ferit Kam Hayatı ve Eserleri* adlı çalışmasını 1946'da, *Ahmet Rasim* adlı kitabını 1965'te yayımlamıştır. Ümmet Çağı Türk Edebiyatı (1962) onun kaynak niteliğinde bir başka eseridir. Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Safhaları* adlı yayını hâlâ değerini koruyan kaynak bir eserdir. Bütün bunların ötesinde ömrünün büyük bir bölümünde onu en çok meşgul eden Ali Şir Nevaî'nin eserleri olmuş, 1940'lı yıllarda bile Türkiye'de yetirince tanınmamış olan Ali Şir Nevaî'nin eserini yayımlamayı kendisine görev edinmişti. *Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği* adını taşıyan ilk kitabını yayımladığı 1965 yılında 72 yaşındaydı. Bu yayınını bir yıl sonra *Ali Şir Nevaî Divanlar (Türkçe, Farsça)* adlı ikinci kitabı takip etti. Art arda çıkan bu iki yayından anlaşıldığı gibi Agâh Sırrı Levend, Ali Şir Nevaî ile ilgili çalışmalarına çok daha önceki yıllarda başlamış. Nitekim 1967 yılında *Ali Şir Neva Hamse, Hayretü'l -Ebrar, Ferhad ü Şirin, Leylî vü Mecnun, Seb'a-i Seyyar, Sedd-i İskenderî* adlı kitabı basıldı. Bilindiği

gibi *hamse* beş mesneviden oluşan bir bütündür. Çalışmasının dördüncü cildini de *Ali Şir Nevaî Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler* adıyla 1968'de yayımladı. Kendisine bu çalışmayı hazırlama görevi Türk Dil Kurumuca verilmişti.

Agâh Sırrı Levend, o yıllarda yaşlılığın verdiği yorgunlukla birinci kitabının dizinlerinin yapılmasını benden istemişti. Birinci cildin sonundaki *Eser adları Dizini, Kişi Adları Dizini* başlıkları altında dizinleri yaparak kendisine teslim etmiştim. Ali Şir Nevaî'nin eserlerine yalnızca birer edebiyat eseri olarak bakmamış, eserlerin söz varlığı üzerinde de durmuştur. Çalışmanın ikinci cildinin sonuna Çağatayca Kelimeler (10 sayfa), *Farsça kelimeler* (9 sayfa), *Arapça Kelimeler* (7 sayfa) olmak üzere bir sözlük eklenmiştir. Dördüncü cildinde de aynı uygulama yapılmıştır. Burada Çağatayca kelimeler (19 sayfa), *Farsça kelimeler* (10 sayfa), *Arapça Kelimeler* (8 sayfa)'dır.

Agâh Sırrı Levend, *Ali Şir Nevaî* yayınında geçen "Çağatayca" diye nitelediği kelimeler ayrı bir çalışma konusu olacak niteliktedir. Burada geçen b*ilgürmek* günümüz Türkçesinde *bildirmek*'tir. Malatya yöresi ağızlarında bulunan çağa (çocuk) *Ali Şir Nevaî'*nin eserlerinde de geçer. Bugün, iyelik teriminin kökü *iye* "sahip" anlamında *Ali Şir Nevaî* metinlerinde *ige* biçimindedir. Bitlis halk ağzında *eye* biçimini almış olan bu kelimenin *eyelenmek* fiili yazı dilinde yokken bölgemizde "bir mala sahip olunmak" anlamındadır. "Tasdik etmek" anlamında günümüz Türkçesine mal edilmiş olan *onamak* fiilini *Ali Şir Nevaî'* nin metinlerinde buluyoruz. Bugün dilimizde *ergen* ve *göğermek* biçimlerinde geçen kelimeler *Ali Şir Nevaî*'nin metinlerinde *irgen, kögermek* biçimindedir. *Benzmek* anlamında *ohşamak, Türkçe Sözlük'* ün beşinci anlamı olarak verilmiş, bugün bu anlamda pek kullanılmasa da Ali Şir Neva'nin eserlerinde geçtiği görülmektedir. Türkçe "gibi, kadar" anlamında *dek* Cumhuriyet Dönemi'nde dile kazandırılmıştır. Bu kelimeyi *Ali Şir Nevaî*''nin metinlerinde gene *dek* biçiminde buluyoruz.

Şu birkaç kelimeyi seçerek vermekteki amacım Agâh Sırrı Levend'in bizi *Ali Şir Nevaî*' metinlerinde geçen Türkçe, adlar,

sıfatlar ve fiillerden haberdar ettiğini belirtmektir. Bu tür söz varlığı zengin metinlerin yayımlanmasının 2000'li yıllara kalması Türk Dili çalışmaları açısından bir kayıptır. *Ali Şir Nevaî* metinlerini yayımlamış olan öteki bilim adamlarının eserlerine gelince bu eserlerde söz varlığı ile ilgili bir bölüm bulamıyoruz. Cumhuriyet Dönemi'nde bu eserler yayımlanmış olsaydı yazı diline bu eserlerden pek çok fiil, ad, sıfat aktarılabilirdi.

Agâh Sırrı Levend'in bu dört ciltlik yayanından çok önce Ali Şir Nevaî ve eserleri Batı dünyasında ve Sovyetler Birliğinde değerlendirilmiş ve üzerinde yayınlar yapılmıştır. Bunun için A. Kononov *Alişer Nevai, Muhbubü'l Kulub* (1946) adlı eseri örnek olarak verelim. Çalışma Sovyet Bilimler Akademisi yayınıdır. Daha önce Nevaî'nin *Muhakemetü'-l Lugateyn* adlı eserini A. Vambery, 1862 yılında Macarcaya çevirip yayımlamıştır. Eser, Macar Bilimler Akademisinin Şark Eserleri Kütüphanesindedir[1]. Batı'da *Ali Şir Nevaî*' ile ilgili yayınlar bunlarla sınırlı değildir.

Ali Şir Nevaî' ve eserleriyle ilgili bizdeki çalışmalar ise yeni sayılır. Nevaî'nin doğumunun 500. yıl münasebetiyle 1941 yılında dönemin bilginleri başta Fuat Köprülü. Ali Şir Nevaî'nin Türkiye Kütüphanelerinde bulunan eserleriyle ilgilenmeye başlamışlardır. O tarihlerde Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Türkçesi inceleme konuları arasına girmiştir. Ali Şir Nevaî'nin yeniden gündeme gelmesi söz konusu olunca Türk Dil Kurumu Yönetim Kurulu, Ali Şir Nevaî''nin hayatını ele almak, eserlerini tanıtmak, yayımlamak üzeri Agâh Sırrı Levend'i görevlendirmiştir. Böylece ilk önce Süleymaniye Kütüphanesi Fatih bölümünde bulunan Nevaî Külliyat Agâh Sırrı Levend tarafından ele alınmıştır. Bir başka külliyat ise Topkapı Revan Kitaplığında bulunmuştur. Bu eserlerin mikrofilmleri Türk Dil Kurumuna getirtilmiş. çalışmalarını bu külliyatlarda bulunan yazmalar üzerinden yürütmüştür. Agâh Sırrı Levend, dört cilt içinde topladığı çalışmalarını ele almadan önce aşağıdaki yayınları yapmıştır.

1956'da "Nevai'nin Arapça Sözlüğü" (TDAY 1956), daha sonra "Nevai'nin Eserleri" (TDAY 1957), bunları "Türkiye Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları" (TDAY 1958) adlı makalesi takip etmiştir. 1965 yılında ise onun eserlerini bütünüyle ele alıp Türk Dil Kurumu yayını olarak ortaya koymuştur.

Bu yayınların adları yukarıda zikredildi, Ali Şir Nevaî'nin eserleri daha sonra başka bilim adamları tarafından yayımlandı. Bunları şöylece sıralayalım:

Kemal Eraslan (1993), *Alî Şîr Nevayî, Mîzânu'l- Evzân*, TDK

_____, (2001) Ali Şir Nevayi'nin Mecalisü'n-Nefayis (iki cilt) TDK

Doç. Dr. Gönül Alpay-Tekin'in (ı994) *Alî-Şîr Nevâayî'nin Ferhâd ü Şîrîn*, TDK

Mustaf Canpolat, (1995) *Alî Şîr Nevayî, Lisânü't- Tayr*, TDK

Prof. Dr. Ülkü Çelik(1996) *Alî-Şîr Nevâyi, Leylî vü Mecnûn*, TDK

F.Sema Barutçu Özönder (1996) *Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemettü'l-Lugateyn,y* TDK

Hatice Tören (2001) *Alî Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî*, TDK

Prof. Dr. Kaya Türkay (2002). 'Ali-Şîr Nevây. Bedâyi'u'l-Vasat, TDK

Prof. Dr. Metin Karaörs, (2006) *'Ali Şîr Nevâyi Nevadürü'ş-Şebâb ,* TDK

Ali Şir Nevaî eserleri üzerinde yapılan bu çalışmalar arasında ortak bir tutum var mıdır?" biçiminde bir soru akala gelebilir. Onun eserlerinin hazırlanıp basılması daha çok Türk Dil Kurumu tarafından gerçekleştirmiştir. Ancak Türk Dil Kurumunda Ali Şir Nevaî'nin eserlerinin yayımını düzenleyen önceden belirlenmiş birtakım esaslar tespit edilmediği gibi yazarları da böyle bir istekte bulunmamıştır. Yapılan iş daha çok metin yayınıdır. Hemen eklemek gerekir kendine has birtakım incelikleri olan Çağatay Türkçesinin ses ve şekil özellikleri söz konusu eserlerde yer almamıştır. Ali Şir Nevaî'nin eserlerine edebiyat

metni gözüyle bakılmış, bunlar divan ve divanın bölümleri sayılarak sözlük düzenleme veya dil bilgisi açısından özellikleri tespit etme yoluna gidilmemiştir. Prof. Dr. Ülkü Çelik'in *Ali-Şir Nevayi Leyli vü Mecnun* adlı çalışması 1996 yılında Türk Dil Kurumunda yayımlandı. İnceleyicileri Prof. Dr. Kemal Eraslan ve Prof. Dr. Hamza Zülfikar'dır. Eserin Giriş adı altında 15 sayfalık bölümünde Çağatay adı üzerinde durulmuş, Ali Şir Nevaî'nin hayatı ve eserleri verilmiş, *Leyli vü Mecnun* mesnevisi ve yazmaları konu edinilmiştir. Eserin söz varlığı, dil bilgisi özellikleri ele alınmadan metin yayınıyla yetinilmiştir.

Aynı tutumu Doç. Dr. Gönül Alpay-Tekin'in Alî-Şîr Nevâayî'nin *Ferhâd ü Şîrîn* adlı eseride de var. Başta 75 sayfalık bölümde Hüsrev ü Şirin ve *Ferhâd ü Şîrîn Hikâyesinin Tarihî Menşei, Hüsrev ü Şirin ve Ferhâd ü Şîrîn Hikâyesinin Edebiyatı Aksedişi* ve *Ferhâd ü Şîrîn'in Nüshaları* konuları işlenmiştir. Bu yayın isimleri verilmeyen yalnızca bir komisyon tarafından incelendiği belirtilmiştir. Bu mesneviye bir edebiyat metni nazarıyla bakılmış ve dil özellikleri ele alınmamıştır.

Eski Türk dili ve Çağatay sahasında eser vermiş olan Prof. Dr. Kemal Erarslan, Ali Şir Nevaî'nin Türk Dil Kurumunda yayımlanan eserlerinin yayımında inceleyici olarak tayin edilmişti. Kendisi Türk Dil Kurumu üyesiydi ve Ali Şir Nevayi'nin *Mecalisü'n-Nefayis* adlı eserini iki cilt olarak yayımlamıştı. İkinci cildinde *Kişi Adları* ve *Yer Adları* başlıklı iki dizin bulunmaktadır. Dili açısından oldukça zengin olan bu eserin söz varlığı tespit edilememiştir. Eserin ikici cildi Türkiye Türkçesine yapılmış çeviridir.

Bir başka çalışma Prof. Dr. Kaya Türkay 'a aittir. 'Ali-Şîr Nevâyi. *Bedâyi'u'l-Vasat* 2002 yılında Türk Dil Kurumunca yayımlanmıştır. Bu eser de notlar bölümüyle son bulmaktadır.

Bir başka hususu da dile getirelim. O da *Ali Şir Navaî* adının yeni harflerle yazımıdır. Onun eserlerini konu alıp yayımlayanlar bu adı farklı şekillerde işaretlemişlerdir.

Doç. Dr. Gönül Alpay-Tekin, Alî-Şîr Nevâyî şeklinde iki isim arasına kısa çizgi koymuştur.

Prof. Dr. Metin Karaörs yayınında *'Ali* adındaki *a* sesinin ayın olduğunu kesme ' işaretiyle gösterilmiş.

Prof. Dr. Kaya Türkay da ayın işaretini kullanmış, *'Alî-Şîr Nevâyî* biçiminde bütün uzunluklar kısa çizgiyle işaretlenmiş

Bazıları *Nevaî*, bazıları da *Nevayi* biçimini tercih etmiştir. Ülkü Çelik, Alî- Şir Nivayî, Prof. Dr. Metin Karaörs, 'Ali Şîr Nevâyi, Mustaf Canpolat, Alî Şîr Nevayî, Hatice Tören Alî Şîr Nevâyî .

Bir başka konu ise Çağatayca mı Çağatay *Türkçesi* mi? Bu konuda da kararsızlık var. Yayımlanmış bu eserlerde genel olarak Çağatayca geçmektedir. Bu dilin özbeöz Türkçe olduğunu hatırlatarak Çağatay Türkçesi terimini kullanmanın daha doğru olacağı kanaatindeyim.

Özetleyecek olursak *Ali Şir Nevaî* 'nin eserlerinin yayımlanmasında sağlanamayan birlik, kullanılan çeviri yazı işaretleri, bazı yabancı kelimelere getirilen ekler arasındaki uyumsuzluk, metinlerin dil açısından incelenmemiş olması ve söz varlığının ortaya konulmamış bulunması birer sorun olarak durmaktadır. Bu durumda. Türk Dil Kurumu ve üniversitelerde görevli öğretim üyeleriyle ortak bir çalışma yapıp esasları belirleyerek *Ali Şir Nevaî Külliyatı* ortaya koymaları gerekmektedir. Yazarları hayatta olup Ali Şir Neva'nin eserlerini yayımlamış olanlar bu çalışmaya katılmalıdır. Yurt dışında yapılmış çalışmalar da bu külliyatta yer almalıdır. Böyle bir külliyatın ortaya konulması Ali Şir Nevaî'nin şanına yakışır.

1.Eva Kıncses Nagy, (2004) "Budapeşte Szechenyı Millî Kütüphanesindei Nevayi Külliyatı", Ali Şir Nevayi'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri (24-25) Eylül 2001) TDK yayını.

ALİŞİR NEVAYİ VE TÜRKMEN EDEBİYATI

Doç. Dr. Berdi SARIYEV *

Türkmen edebiyatının Özbek edebiyatından etkilendiği ve Türkmen şairlerinin de Alişir Nevayi'nin eserlerinden yararlandığı bir gerçektir. Türkmen edebiyatını iyi bilmek için Alişir Nevayi'nin eserlerini de çok iyi öğrenmemiz lazımdır.

Alişir Nevayi ve Türkmen Edebiyatıyla ilgili bilgileri detaylı incelemek için öncelikle Türkmen edebiyatında şu ana kadar yazılan kaynakları gözden geçirmemiz lazım. Bu kaynaklardan bazıları şunlardır:

1. Seýit Garryýew. Türkmen Edebiýatynyň Sowet Gündogary Halklarynyň Edebiýatlary Bilen Özara Baglanyşygynyň Taryhyndan. [235]Aşgabat: "Ylym", 1967: 139-146 "*Nowaýy we Magtymguly*".

2. XVIII-XIX Asyr Türkmen Edebiýatynyň Taryhy Boýunça Oçerkler. Aşgabat: [236]"Ylym", 1967: 29-36 "Ý. E. Bertels. Türkmen Halkynyň Edebi Geçmişi".

3. [237]Rahman Rejebow. Nowaýynyň Döredijilik Ömri. *A. Nowaýy. Perhat we Şirin*. Aşgabat: "Ylym", 1965.

4. [238]Romanguly Mustakow. Magtymguly ve Gündogar Edebiýaty. Aşgabat: "Türkmen Döwlet Neşirýat Gullugy", 2014: 214-237 "*Magtymguly we Nowaýy*".

Alişir Nevayi kendi yaşadığı dönemde de, kendinden sonra da Doğu edebiyatının hareketlendirici gücü olmuştu. Bu edebi hareketlilik

---

Seýit, G. (1967). *Türkmen Edebiýatynyň Sowet Gündogary Halklarynyň Edebiýatlary Bilen Özara Baglanyşygynyň Taryhyndan*. Aşgabat, Ylym.

Seýit, G. (1967). *Türkmen Edebiýatynyň Sowet Gündogary Halklarynyň Edebiýatlary Bilen Özara Baglanyşygynyň Taryhyndan*. Aşgabat, Ylym.

Rahman, R.(1965). *Nowaýynyň Döredijilik Ömri*. *A. Nowaýy. Perhat we Şirin*. Aşgabat, Ylym.

Romanguly, M. (2014). *Magtymguly we Gündogar Edebiýaty*. Aşgabat, Türkmen Döwlet Neşirýat Gullugy

günümüzde de kendi gücünü kaybetmedi, daha doğrusu daima hareketliliğe dönüştü dersek o kadar abartmış olmayız. Bir başka deyişle Alişir Nevayi Orta Asya'nın en büyük edebiyat ekollerinden biridir. Aynı zamanda da Alişir Nevayi bir dil ustasıdır. Onun yaşadığı dönemin diline günümüzde "Alişir Nevayi dili" veya "Çağatay dili" olarak adlandırılıyordu. Bu dilin zenginliğinden iyi bir şekilde yararlananlardan biri de Türkmen Türkçesi'dir. Bu konu gelecekte iyi araştırılması gerek bir konudur.

Eğer Orta Asya'da yaşayan her hangi bir halkın edebiyatı dolu ve doğru öğrenilecekse, araştırılacaksa, o zaman öncelikle Alişir Nevayi'nin eserlerini derin bir şekilde incelenmesinin şart olduğunu doğru buluyoruz. Bu şart öncelikle Türkmenlere aittir. Daha doğrusu, Türkmen klasik edebiyatı Alişir Nevayi'siz araştırılamaz öğrenilemez.

Yine bir belirlenmesi gereken husus o da Alişir Nevayi'nin başkalarına benzemeyen bir düşünceler dünyasının olmasıyla ilgilidir. Bu düşünceler dünyasının içine girmemiş, onun eserlerinden seçme düşünceleri dermemiş Türkmen klasik şairi yoktur. Bundan dolayı Alişir Nevayi'yi Türkmen şairleri kendilerinin düşünce damullası olarak görmüşler.

Bu durumu tam olarak anlayabilmek için Türkmen milli şairi Mahtumkulu'nun "San bolsam" adlı şiirin üç boyutlu (Türkmence, Özbekçe, Türkçe) anlamına hep birlikte bakalım.

SAN BOLSAM / СОН БЎЛСАМ / SAYILSAM

Türkmen Türkçesi:

Jam göterip, baryp ýetdim bir bapdan,
Hyrka geýip, il içinde san bolsam;
Tün içinde baryp beýtulla tapdan,
Zar ýyglaýan sahyplarda hun bolsam.

Özbek Türkçesi:

Бир эшикдан кирдим қўлда тутиб жом,
Хирка кийиб, эл ичинда сон бўлсам.
Тун ичида бориб Байтуллоҳ томон,
Зор йиғлаган соҳиблара қон бўлсам.

Türkiye Türkçesi:
Bade alıp, varıp geçtim kapıdan,
Hırka giyip, il içinde sayılsam;
Geceleyin o Beytullah yapıdan,
Zar ağlayan ashaplarda kan olsam.
Türkmen Türkçesi:
Abu Sagyt, Omar Haýýam, Hemedany,
Firdöwsi, Nyzamy, Hafyz perwany,
Jelaleddin Rumy, "Jame ul-many",
Alarnyň jaýynda men hem kän bolsam.
Özbek Türkçesi:
Абусаид, Умар Хайём, Ҳамадоний,
Фирдавсий, Низомий, Ҳофиз, ишонинг,
Жалолиддин Румий, Жомий алвони,
Улар ҳузурида мен чандон бўлсам.
Türkiye Türkçesi:
Ebu Said, Ömer Hayyam, Hemedanî,
Firdevsi, Nizamî, Hâfız pervanı,
Celalettin Rumî, "Camî elvanı",
Yanlarında kalan kimse ben olsam.
Türkmen Türkçesi:
Damganyda ýörgen ussat Nowaýy,
"Çar diwany", "Perhat-Şirin" zybaýy,
Zahyreddin Babur, "Mizan-öwzany",
Gaşlaryna baryp men Mejnun bolsam.
Özbek Türkçesi:
Дамганида юрган устод Навоий,
«Чор девон»и «Фарход-Ширин» рубоий
Заҳириддин Бобур «Мезон ул-авзон»и,
Қошларига бориб мен Мажнун бўлсам.
Türkiye Türkçesi:
Namengan'dan çıkan üstad Nevaî,
"Çar Divan'ı", "Ferhat-Şirin" rubai,

Zahireddin Babür, “Mizan-evzanı”,
Başlarına varıp ben Mecnun olsam.

Türkmen Türkçesi:

Okyp bildim Saadynyň men “Bostanny”,
Gör, ne ajap Hakanynyň “Meýdany”,
İstär men “Şahnama”, “Sakynamany”,
Halyf Omar birlen Süleýman bolsam.

Özbek Türkçesi:

Ўқиб билдим Саъдийнинг «Бўстон»ини,
Кўр, на ажаб Хоқоний «Мадойин»и,
Истарман «Шоҳнома», «Соқийнома»ни,
Хадифа Умару Сулеймон бўлсам.

Türkiye Türkçesi:

Okumuştum Sadi’nin ben “Bostan”ını,
Gör, ne güzel Hakani’nin “Median”ı,
İsterim “Şahname”, “Sakiname”yi,
Halife Ömer’le Süleyman olsam.

Türkmen Türkçesi:

Salman Afsaly serhoş eýleýip,
Bähram Gury tutup, mehduş eýleýip,
Azadud-döwläni bir guş eýleýip,
Abu Mähfuz, Gyzyl Aslan han bolsam.

Özbek Türkçesi:

«Саломон-Абсол»и сархуш айлабон,
Баҳром Гўрни эса мадҳуш айлабон,
Азудуддавлани бир куш айлабон,
Абу Маҳфуз, Қизил Арслан бўлсам.

Türkiye Türkçesi:

Salman-ı Ebsal’ı sarhoş eyleyip,
Behram Gûr’u tutup, insaf eyleyip,
Azaduddevle’yi bir kuş eyleyip,
Ebu Mahfuz, Kızıl Arslan Han olsam.

Türkmen Türkçesi:
Ebubekir gan ýyglap farsda galsa,
Aly, Mämün, Abisdama deň bolsa.
Zünnun baryp, Rüstem Zala zor salsa,
Rüstemiň derdine men derman bolsam.
Özbek Türkçesi:
Қон йиғлаб Абу Бакр Форсда қолса,
Али, Маъмун Абистома (?) тенг бўлса,
Зуннун бориб Рустам Зола зўр солса,
Рустамнинг дардига мен дарман бўлсам.
Türkiye Türkçesi:
Ebu Bekr kan ağlayıp Fars'ta kalsa,
Ali, Memun, Abisdam'a denk olsa.
Zünnun varıp, o Rüstem'i zor olsa,
Rüstem'in derdine ben derman olsam.
Türkmen Türkçesi:
Galen Eflatuna ýolun görkezip,
Dawut, Osman bilen Aly ürküzip,
Kubat pederi Hosrawyny gorkuzyp,
Olar diýgen bilen din-iman bolsam.
Özbek Türkçesi:
Жолинус, Афлотунга йўл кўргузиб,
Довуд, Усмон билан Али қўрқизиб,
Қубод отаси Хисравдан хавф сезиб,
Улар деган бари дин-иймон бўлсам.
Türkiye Türkçesi:
Galen, Eflatun'a yolun gösterip,
Davut, Osman ile Ali'yi ürkütüp,
Kubat pederi Hüsrev'i korkutup,
Adı geçenlerle din, iman olsam.

Türkmen Türkçesi:

Arbalet golunda, eý Magtymguly!
Rüsteme İsgender hiç tutmaz ýoly,
Ne bolsa, bilgeý sen ilat hyýaly,
Dertliler alnyňda men Lukman bolsam.

Özbek Türkçesi:

Яроғим қўлимда, эй Махтумқули,
Рустаму Искандар ҳеч тутмас йўли,
Не бўлса, билгайсан, элнинг хаёли,
Дардмандлар олдида мен Луқмон бўлсам.

Türkiye Türkçesi:

Arbalet elinde, ey Mahtumkulu!
Rüstem'e İskender hiç tutmaz yolu,
Ne olsa, bilirsin millet hayâlı,
Dertliler yanında ben Lokman olsam.

Görüldüğü gibi şiirde adı geçen diğer ünlü kişilerin yanında Mahtumkulu, kendi üstadı (*ussat Nowaýy*) olarak Alişir Nevayi'ye önemli yer vermiştir. Onun "Çar Divan'ı", "Ferhat-Şirin" gibi eserlerinden söz açmıştır.

Bundan başka da Türkmen şairi Mollanepes'in de kendi "Köňlüm" (Gönlüm) adlı şiirinde Alişir Nevayi'ye her zaman saygı gösterdiğini aşağıdaki satırlarında ifade etmiştir:

"*Rumuň gülşeni, hindi tawusy,*
Ýalançy dünýäden ötermen asy,
Nyzamy, Nowaýy, ýene Firdöwsi,
Size mydam hormat goýandyr köňlüm."

[Mollanepes. Goşgular. Kitapça türkmen klassygy Mollanepesiň goşgulary girizildi. «Ýedigen» kitaphanajygy. Aşgabat: «Turan» neşirýaty,1991:52-55]

Yine belirtilmeli konuların biri de o dönemin eğitim ocaklarıyla ilgili konudur. Biz burada eski Harezm'in en önemli kentlerinden biri olan Hive şehriyle ilgili kısa bir görüşümüzü paylaşmayı uygun gördük. Başka bir deyişle Hive edebiyatları birleştirici şehir olarak bilinmesi gerekir. Ayrıca Özbek ve Türkmen edebiyatının gelişmesinde

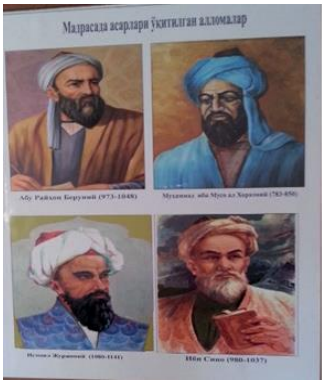
ve Türkmen şairlerinin yüksek eğitim görmesinde Hive şehrinin önemi büyük olmuştur.

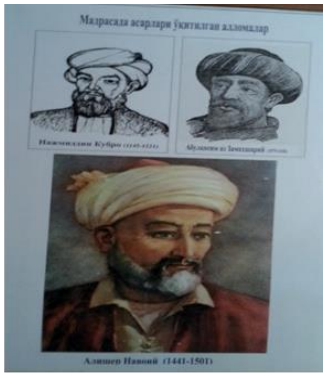
Bilindiği gibi Türkmen milli şairi ve bilgini Mahtumkulu Hive'de bulunan "Şirgazi" medresesinde üç yıl eğitim görür. Buna şairin aşağıdaki setirleri de şahitlik etmektedir:

Türkmen Türkçesi:
"Mekan eýläp, üç ýyl iýdim duzuňy,
Gider boldum hoş gal, gözel Şirgazy!
Geçirdim gyşyňy, Nowruz, ýazyňy,
Gider boldum hoş gal, gözel Şirgazy!"
Özbek Türkçesi:
Макон тутиб, уч йил ичдим тузингни
Кетар бўлдим, хуш қол, гўзал Шерғози!
Ўтказдим қиш, баҳоринг – Наврўзтнгни,
Кетар бўлдим, хуш қол, гўзал Шерғози!
Türkiye Türkçesi:
(*Mekân tutup, üç yıl yedim tuzunu,*
Gider oldum, hoşça kal, güzel Şirgazi!
Geçirdim kışını, Nevruz, yazınını,
Gider oldum, hoşça kal, güzel Şirgazi!)
Türkmen Türkçesi:
"Magtymguly, atyp göwnün hapysyn,
Sylady pirini, molla-sopysyn,
Hiç unutmaz onuň tylla gapysyn,
Gider boldum hoş gal, gözel Şirgazy!"
Özbek Türkçesi:
Махтумқули унутиб , ғам-қайғусин,
Олқишлар пирию мулла-сўфисин,
Унутмасман сира тилла эшигин,
Кетар бўлдим, хуш қол, гўзал Шерғози!
Türkiye Türkçesi:
(*Mahtumkulu, silip gönülde pasın,*
Saydı piri ile molla sofusun,

Daim unutmam ben altın kapısın,
Gider oldum, hoşça kal, güzel Şirgazi!)

Şiirde geçen "**mekan eylemek**" (*mekân tutmak*) deyiminin anlamı "yatılı okumak" anlamındadır. Mahtumkulu kendi yaşadığı dönemde yurt dışında (Özbekistan'ın Hive şehrinde bulunan "Şirgazi" medresesinde) yatılı eğitim gören ilk Türkmen şairlerinden biridir. Bilindiği üzere, o yıllarda başka ülkelere gidip eğitim görmek hiç de kolay olmamıştır.

"Şirgazi" medresesinde eğitim görenlere ders olarak öğretilen şairlerden biri de Alişir Nevayi olduğu bilinmektedir. Bunu araştırmamızın sonucundan da, Mahtumkulu'yun yukarıda bahsedilen "San bolsam" adlı şiirinde de açıktan açık görebiliyoruz.

Alişir Nevayi'den öğrenip, onun şiirlerinden örnek alarak Mahtumkulu'nun bazı şiirleri yazdığını kaydettik. Bunlardan bazılarına hep beraber bakalım:

Alişir Nevayi'nin örneğine göre:

Ўртама кўнглумни комин ҳосил этмасдин бурун,
Қушни ким бирён этибдур бисмил этмасдин бурун?
Жисм аро ишқинг ватан қилмай, ҳануз олди кўнгул,
Ўт ёқар ер топти уйни манзил этмасдин бурун.

Ошиқ ўлдум, жонни осонлиқ била ол, эй ажал,
Ишқ дарди жонға ишни мушкил этмасдин бурун.

Эй кўнгул, ёр очти юз, ҳижронда ўлмак саъб эрур,
Жон фидо қил юзга бурқаъ ҳойил этмасдин бурун.

Пандлар берди хирад кўнглумга, юз шукр, эй пари,
Телба қилдинг носиқ они оқил этмасдин бурун.

Фоний ўлсунким, бақойи жовидон истар они,
Фоний ўлғанларға даврон дохил этмасдин бурун.

Эй Навоий, ғайр нақшидин орит кўнглунгниким,
Файз мумкин эрмас ўзни қобил этмасдин бурун.

Görüldüğü gibi yukarıdaki şiirin satır sonunda karşılaştığımız deyim yapısı üç unsurdan oluşmaktadır: "***isim + yardımcı fiil + edat***". Kısaca açıklaması: isim + yardımcı fiil (geniş zaman sıfat fiil olumsuz + ayrılma hali + edat ("burun" önce anlamında)):

Örnekleri: *"ҳосил этмасдин бурун", "бисмил этмасдин бурун", "манзил этмасдин бурун", "ҳойил этмасдин бурун", "оқил этмасдин бурун", "дохил этмасдин бурун", "қобил этмасдин бурун".*

Bu durumu Türkmen milli şairi Mahtumkulu'nun bazı şiirlerinden de görebiliyoruz.

Mahtumkulu'nun örneğine göre:

DAŇ ATMAZDAN BURUN
Adam ogly, ýatma gapyl,
Tur-ha daň atmasdan burun!
Ýigitlikde tagat kylgyl,
Garrylyk ýetmesden burun!

Garrylyk tagat kyldyrmaz,
İşiň ebesdir, bildirmez.
Pelek agladar, güldürmez,
Sür döwran ötmesden burun!

Bendäge eýleme kasdy,
Agyrtmagyl ýary-dosty,
Bir gün gelip, ajal desti
Ýakaňdan tutmasdan burun!

Gardaşlaryň ýyglap galar,
Ýeň, ýakasyz dona salar,
Bir gün amanadyň alar,
Sen toba etmesden burun!

Bu dünýäge gelen geçer,
Halaýyk ol meýden içer,
Bir ajdarha agzyn açar,
Wehm eýle ýuwtmasdan burun!

Meşgul sen dünýä oýnuna,
Girer sen ýeriň goýnuna,
Ajal bendäniň boýnuna,
Gaýdawer münmesden burun!

Ajal barçany edalar,
Galmazlar şah-u gedalar.
Haramdan gaç, kethudalar,
Rusyýa bolmasdan burun!

Sakla gybatdan tiliňni,
Baglatma iki goluňny,
Açylan täze gülüňni
Alla soldurmasdan burun!
Bendäge etme hyýanat,
Barça gul taňryga raýat.
Bu sözde bar hadys, aýat,
Pähim eýle ölmesden burun!
Tur säher, taňryga ýygla,
"Hak" diýip ýüregiň dagla,
Toba gorun mäkäm bagla,
Kyrkyňa gelmesden burun!

Magtymguly, dogry söýle,
Ömrüň gelip, geçer beýle,
Zynhar, ýaşulyňy syla,
Baş göre girmesden burun!

Mahtumkulu'nun şirinde görülen *"daň atmasdan burun", "garrylyk ýetmesden burun", "döwran ötmesden burun", "Ýakaňdan tutmasdan burun", "toba etmesden burun", "Wehm eýle ýuwtmasdan*

burun", "Gaýdawer münmesden burun", "Rusyýa bolmasdan burun", "Alla soldurmasdan burun", "Pähim eýle ölmesden burun", "Kyrkyňa gelmesden burun", "göre girmesden burun"… deyim kalıpları Nevayi'nin kalıplarıyla aynıdır.

Alişir Nevayi'nin şiirlerindeki gibi benzer düşünceleri ve "***isim + yardımcı fiil + edat***" yapılı deyimleri da Mahtumkulu'nun "Gurulmasdan burun", "Ölmesden burun" gibi şiirlerinde de görebiliyoruz.

Şairin "Gurulmasdan burun" adlı şiirine yaptığımız gözlem sonucunda *"tary üzülmesden burun", "bezmi gurulmasdan burun", "ryhletden sökülmesden burun", "ten bozulmasdan burun", "dendan dökülmesden burun", "herze gülmesden burun", "topraga dolmasdan burun", "mizan terezisi gurulmasdan burun", "kaddyň bükülmesden burun", "peýmana dolmasdan burun", "bergi solmasdan burun"* gibi deyimleri elde ettik.

Mahtumkulu'nun "Ölmesden burun" adlı şiiriyle ilgili yaptığımız araştırmamızın sonucu söz konusu kalıp türlerinden *"hasta bolmasdan burun", "täki ölmesden burun,", "derýa dolmasdan burun", "girdaba gelmesden burun", "tä ulalmasdan burun", "özüňni bilmesden burun özüňni bilmesden burun", "täki solmasdan burun", "kerwen çekilmesden burun", "derläp uýalmasdan burun"* gibi deyimleri kaydettik.

Kendinde öğütleme satırları barındıran bu şiirlere tavsiye edici şiirler denilebilir. Buna küçük bir örnek olarak Mahtumkulu'nun "Ölmesden burun" şiirinin ilk beşliğini üç dildeki örneğine hep beraber bakalım.

Türkmen Türkçesi: ÖLMESDEN BURUN
Saglygyň gadryny bilgil, hasta bolmasdan burun,
Hastalyk şükrüni kylgyl, täki ölmesden burun,
Düz ýeriň gadryny bilgil, derýa dolmasdan burun,
Gämide hüşgär oturgyl, girdaba gelmesden burun,
Ýaşlygyň gadryny bilgil, tä ulalmasdan burun.
Özbek Türkçesi: ЎЛМАСДАН БУРУН
Соғлиғинғ қадрини билгил хаста бўлмасдан бурун,

Хасталик шукрини қилгил токи ўлмасдан бурун,
Бўз ер қадрини билгил сувга тўлмасдан бурун,
Кемада хушёр ўтир гирдоб келмасдан бурун,
Ёшлигинг қадрини билгил катта бўлмасдан бурун.

Türkiye Türkçesi: ÖLMEZDEN ÖNCE
Sağlığın değerin bil sen, hasta olmazdan önce,
Hastalık şükrünü kıl sen, ta ki ölmezden önce,
Düz yerin değerin bil sen, derya dolmazdan önce,
Gemide uyanık otur, girdaba gelmezden önce,
Gençliğin değerin bil sen, yaşlı olmazdan önce.

Görüldüğü gibi Alişir Nevayi'den başlayan "***isim + yardımcı fiil + edat***" yapılı deyimleri Mahtumkulu da kendi şiirlerinde sıkça kullanmıştır.

Tavsiye edici şiirin yukarıdaki beş satırının her birinden birer tavsiyeyi elde edebiliriz.

1..Sağlıkla ilgili tavsiye: Hasta olmadan önce her kişi kendi sağlığının değerini bilmelidir.

2.Hastalıkla ilgili tavsiye: Her kişi hastalığı şükür ederek sabırlı bir şekilde tedaviyle atlatmalıdır.

3.Düzlükle ilgili tavsiye: Derya dolmazdan önce düz yerin değeri bilinmelidir.

4.Tedbirlikle ilgili tavsiye: Tehlikenin olacağı önceden düşünülmelidir, önceden hazırlıklı olmalıdır.

5.Gençlikle ilgili tavsiye: Her kişi yaşlanmadan önce gençliğin değerini bilmelidir.

Alişir Nevayi'nin edebiyata ait mirasıyla yakından ilgilenen, eserlerini iyi öğrenen ve onu kendi üstadı olarak gören Mahtumkulu da Nevayi'nin görüşlerini kendi eserlerinde bazen aynı, bazen de farklı bir şekilde devam ettirmiştir.

Her iki bilgenin eserlerinde "*Ayt*" (söyle manasında) fiilinin kullanıldığı yapılı şiir örneğini görebiliyoruz. Alişir Nevayi kendi gazelinde, Mahtumkulu ise beşlemesinde kullanmıştır.

Türkmen Türkçesi: **AÝT**
“Bady-saba, ýarymny ol ýowuz doganga aýt,
Elmydam zar eýlegen, gözleri hun-ganga aýt,
Şum pelekniň goludan gitgen ol jenanga aýt,
Aýra düşüp gam çeken, garabagt hanga aýt,
Dünýäden armanly bolgan ol pahyr perwanga aýt!”

Özbek Türkçesi: АЙТ
“Эй сабо, арзимни қаҳри қаттиқ ул туққонга айт,
Бир умр зор айлаган ул кўзи тўла қонга айт,
Шум фалакнинг дастидан тарк айлаган жононга айт,
Айрилиб ғам чеккан ул бахти қаро жонга айт,
Бу жаҳонда топгани дард ошиғи ҳайронга айт.”

Türkiye Türkçesi: **SÖYLE**

“Sabah yeli, arzımı kötü kardeşe söyle,
Her dayım zar eyleyen, “gözlerikan’a” söyle.
Şom feleğin elinden giden canana söyle,
Ayrı düşüp, gam çeken, kara bahtlıya söyle,
Dünyadan nasipsiz fakir pervaneye söyle!”

Bunun gibi durumu Alişir Nevayi’nin “Бўлди тут” başlıklı şiiri ile Mahtumkulu’nun “Yeldim tut” şiirlerinden de görebiliyoruz.

“Эй Навоий, ўзни жамъ эт, йўқса олам махзанин
Қон ютуб жамъ айлабон ўлгач паришон”. (Alişir Nevayi)

“*Magtymguly, çekseň jepa jebir bil,*
Hudaga hoş geler, şükür-sabyr bil.
Gylça jana gyzyl teni gabyr bil,
Gyzyl tiliň sözlär eken, öldüm tut!”(Magtymguly)

Özet olarak şöyle diyebiliriz. Türkmen edebiyatı ve tarihini Alişir Nevayisiz göz önüne getirmek mümkün değildir. Bu görüşümüzün ilk kanıtı olarak öncelikle eski Türk boylarından gelen ve bir birine sımsıkı bağlı iki kardeş olan Türkmen Özbek komşuluk ilişkilerinin altını çizmemiz gerekir. Tabi ki, bu ilişkilerin kendi döneminde halkların edebiyatına, kültürüne, sanatına olumlu ve önemli etkilerinin olduğu bir gerçektir. Edebiyat araştırmacılarımızın şu ana kadar belirtmemiş olan bir hususu da ikinci bir kanıt olarak göstermek istiyoruz. Bu da

eski Harezm'in en önemli kentlerinden biri olan Hive şehriyle ilgili görüşümüzdür. Başka bir deyişle Hive edebiyatları birleştirici şehirdir. Ayrıca Özbek ve Türkmen edebiyatının gelişmesinde ve Türkmen şairlerinin yüksek eğitim görmesinde Hive'nin önemi büyük olmuştur.

Bilindiği gibi Türkmen milli şairi ve bilgini Mahtumkulu Hive'de bulunan "Şirgazi" medresesinde üç yıl eğitim görür.

Kısacası, Alişir Nevayi'nin eserleri Orta Asya halklarının edebiyatının, ayrıca Türkmen edebiyatının dönüm noktası olmuştur. Azadi, Mahtumkulu, Şabende, Mollanepes, Kemine gibi Türkmen klasik şairleri kendi döneminde Alişir Nevayi'nin eserlerini çok iyi öğrenmiş ve kendi çalışmalarında da kaynak olarak onlardan yararlanmışlardır.

KAYNAKLAR:

Aşyr, O, (1996). Nurbadow Kasym, Küllekow Şamyrat *Türkmen Edebiýaty*. Aşgabat, Magaryf.

Aşyrpur, M. Sapar, A. (1988). *Türkmen Klassyky Edebiýatynyň Sözlügi*. Aşgbat, Türkmenistan.

Güzel, A. (2014). Mahtumkulu Divanı/ Türkiye Türkçesi. İstanbul: Akademik Kitaplar.

Güzel, A. (2021). *Mahtumkulu Divanı'ndan Seçmeler*. Ankara: Akçağ.

Güzel, A. (2021). *Türkmen Edebiyatı ve Türk Dünyası Edebiyatı Üzerine Yazdıklarım*. Ankara: Akçağ.

Jora, A. Tirkeş, S. Romanguly, M. (2009). *Edebiýat.* Aşgabat, Türkmen Döwlet Neşiriýat Gullugy.

Muhammetnazar, A. (1997). *Magtymguly, Gizlin Syryň Bar İçde*… Aşgbat, Magaryf.

Rahman, R.(1965). *Nowaýynyň Döredijilik Ömri*. *A. Nowaýy. Perhat we Şirin*. Aşgabat, Ylym.

Romanguly, M. (1994). *Magtymgulynyň Poeziýasynda Gadymy Gündogaryň Mifleri*. Aşgabat, Ruh.

Romanguly, M. (2014). *Magtymguly we Gündogar Edebiýaty*. Aşgabat, Türkmen Döwlet Neşiriýat Gullugy.

Seýit, G. (1967). *Türkmen Edebiýatynyň Sowet Gündogary Halklarynyň Edebiýatlary Bilen Özara Baglanyşygynyň Taryhyndan*. Aşgabat, Ylym.

XVIII-XIX Asyr Türkmen Edebiýatynyň Taryhy Boýunça Oçerkler (1967). Aşgabat, Ylym.

Yılmaz, E. (2016). *Mahtumkulu Eserlerinin Deyimler Sözlüğü*. Ankara, Gazi.

Алишер, Н. (1941). Афоризмлар. Тошкент, ЎзФан.

Алишер, Н. (1985). Ҳикматли Сўзлар. Тошкент, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг нашриёти.

Алишер, Н. (1987). Мукаммал Асарлар Тўплами. Йигирма томлик. Биринчи том. Тошкент, Фан.

Махтумқули (2013). Асарлар. Туркман тилидан Эргаш Очилов таржимаси. Тошкент, Akademnashr.

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN DÜNYA EDEBİYATINDAKİ EDEBİ MİRASININ İNCELENMESİ

Doç. Dr. R.U. RUZMANOVA*

Türk halklerinin büyük şairi ve düşünürü Ali Şîr Nevâyî, dünya edebiyatının ölümsüz şahsiyetlerinden ve büyük sanatçılarından biridir. Ali Şîr Nevâyî'nin çalışmalarını derinlemesine incelemek ve özüyle halkımızın manevi dünyasını daha da zenginleştirmek her birimizin görevidir.

Ali Şîr Nevâyî"nin hayatı ve yaratıcı etkinliği, zamanında bilim ve yaratıcı çevrelerin dikkatini çekti. Özellikle Mirhand'ın "Ravzat us-sefa", Handemir'in "Mekarim ul-ahlak", Devletşah Semerkandi'nin "Tezkirat uş-şuaro", Babür'ün "Babürname", Zeyniddin Vasifi'nin "Bedaye' ul-ahlak" ve Abdurahman Câmi'nin "Hiradnamei İskenderi" ve "Baharıstan" gibi eserleri ve diğer yazarların eserleri, Nevâyî'nin etkinliği ve yaratıcılığı hakkında önemli bilgiler, açıklamalar ve değerlendirmeler sağlar.

Ali Şîr Nevâyî'nin imajı ve eserleri hakkındaki görüşler, tefsirlerde, bir dizi tarih kitabında ve son yüzyıllarda oluşturulan tezkirelerde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Ali Şîr Nevâyî'nin eserleri kendi deyimiyle "Hita'din Horasan'a kadar" Azeriler, Türkmenler, Kazaklar, Kırgızlar ve Osmanlı Türkleri tarafından sevilerek okunmuştur:

Олибмен таҳти фармонимға осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу Табрез
Ки, қилмишдур найи килким шакаррез[239].

Akademisyen V.Abdullayev, 31 Mayıs 1941'de büyük Özbek şair ve düşünür Ali Şîr Nevâyî üzerine "Ali Şîr Nevâyî'nin hayatı ve Semerkand'daki edebi etkinliği" konulu tezini Özbekistan'da ilk savunan kişi oldu[240]. Ali Şîr Nevâyî'nin Semerkand'ı ziyareti, 1465'ten 1469'a kadar Mavereünnehir'de kalması, çağdaşları, okuduğu ilimler,

Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Саккизинчи том. Хамса. Фарҳод ва Ширин. – Тошкент: Фан, 525-бет.

Абдуллаев В. Алишер Навоийнинг ҳаёти ва Самарқанддаги адабий фаолияти: Филология фанлари номз. …дисс. – Тошкент, 1941.

Fazlullah Ebü'lleysi'nin evindeki hayatı, yazıları, ilim ve kültür insanları ile olan münasebetleri sebebiyle bu çalışma özel bir değer taşımaktadır.

Tarihçi Handemir'e göre, 15. yüzyılın sonunda Herat'a çeşitli ülkelerden Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerini göndermelerini isteyen mektuplar geldi. Şairin divanları, padişahlara, sültanlara, emirlere ve memurlara en değerli hediyeler olarak takdim edildi.

Ali Şîr Nevâyî, Türk dilini kurdu ve kaynaklara göre "Nevâyî dili", "Nevâyî tarzı" olarak kullanıldı[241]. Anadolu klasik Türk edebiyatı üzerindeki etkisi, Türkiye'ye gönderdiği divanında Türk şairlerinin seçilmiş 33 gazel ve diğer manzum türler üzerine yazdığı şiirlerin bitmesiyle başlar.

Anadolu'da son yüzyıllarda yetişmiş tüm şairler Nevâyî'yi saygı ve hürmetle anarlar. Örneğin Osmanlı şairlerinden Dükakinzade Yahya Bey, Mesnevi'sinde "Gülşen-i Envar" adlı mesnev's'nde Nevâyî'yi şöyle anlatır:

Mîr Nevâyi gül-i bî-hârdur
Hamsesi bir nâfe-i Tatardur.
Sözleridur aşk odunuñ sarsarı
Her biri bahr-ı gazelüñ gevheri.
Vasf idemem zât-ı hıred-mendini
Ayn-ı acem görmedi mânendini[242].

Nevâyî, tüm Türk halkları gibi, Osmanlı Türk edebiyatında yüzyıllardır büyük ün kazanan bir şairdir. Budun'dan Basra'ya kadar imparatorluğun Anadolu ve Roma halklarının tüm topraklarında, Azerbaycan, İran, Irak, Kırım, Volga ve Türkmen halkları arasında ve Ak Deniz kıyılarından Kaşgar'a kadar tüm merkezlerde eserleri incelenmiştir. Sadece Osmanlı coğrafyasında değil, İran'da Safevilerin saraylarında ve Hindistan'da Babürlülerin saraylarında da eserleri okunmuş, şiirlerine nazireler yazılmıştır.

Çetindağ, Yusuf. Ali Şir Nevai'nin Osmanlı şiirine etkisi. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlışı, 2006, S. 12.

Kayabaşı, Bekir. Taşlıcalı Yahya Bey Gülşen-i Envar, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991, S. 74.

Türk edebiyat tarihinin uzmanları, Nevâyî'nin eserinin Osmanlı Türk şairleri ve destan yazarlarının eserleri üzerindeki etkisinin XV yüzyılın son çeyreğinde başladığı sonucuna varıyor. Nevâyî'nin eserlerinin eserlerinin XV. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatının gelişimine ana örnek teşkil etmesinden bahsederken, Türkolog V.S. Garbuzova'nın şu görüşünü aktarmak yerinde olur: «Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий асарларидаги инсонни улуғлаш, гуманизм ва ватанпарварлик ғоялари, дўстлик ва биродарлик тароналари шу даврдаги турк қалам соҳибларининг эътиборини ўзига тортди»[243].

Orta Asya şairlerinin Osmanlı Türk şiiri üzerindeki etkisi 15. yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Orta Asyalı şairlerin Osmanlı İmparatorluğu'na ulaşan ilk şiirleri, Fars-Tacik şairi Abdurahman Câmi'nin mesnevileridir[244].

Sultan II. Mahmud'un daha önce Câmi'nin şiirlerine aşina olduğu bilinmektedir. Ahmed Paşa, Nizami ve Câmi gibi büyük kelâmcıların eserlerinden de haberdardı. Ancak Nevâyî'nin gazellerinin onun çalışmaları üzerinde büyük etkisi vardır.

Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin ideolojik ve sanatsal etkisi, sadece Orta Asya'da değil, Avrupa'da yaşayan Türkçe konuşan halkların eserlerine de yansıyor. Türk bilginlerine göre 15. yüzyılın son çeyreğinde başlayan bu süreç, Türk edebiyatının lirik ve liro-epik gelişimi için bir model teşkil etmiştir.

Ali Şîr Nevâyî'nin şiirleri, yazıldığı yıllardan itibaren hem Orta Asya'da hem de Osmanlı Türk devletinde ün kazandı. Şiirleri, yaşadığı dönemde Osmanlı şairlerinin ilgisini çekmiş ve onlara nazire yazmak bir gelenek haline gelmiştir.

Türk edebiyatının en büyük şairi Ali Şîr Nevâyî'nin Anadolu'da oluşan Türk edebiyatı üzerindeki etkisi eski ve yeni kaynaklarda sıklıkla dile getirilir. Nevâyî'nin Osmanlı Türk edebiyatı üzerindeki etkisinin yirminci yüzyılda yeniden incelenmeye başlandığı ve önce Namık

Гарбузова В.С. Турк адабиёти классиклари. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960, 55-56-бетлар.
Гарбузова В.С. Поэты средневековой Турции. – Ленинград: ЛГУ, 1963, с.122.

Kemal, Gibb, Brovne, ardından Fuad Köprülü, Ali Nihad Tarlan, prof. Mustafa İsen, Prof. Cemal Kurnaz, Prof. Tahir Özgür, Eleazar Birnbaum ve Sigrid Kleinmichel gibi araştırmacılar tarafından yeniden yazıldı.

Ali Şîr Nevâyî'nin klasik Türk edebiyatındaki Anadolu şairleri üzerindeki etkisi aşağıdaki kaynakların incelenmesinde açıkça görülmektedir: 1) Şuara tezkireleri; 2) nazire mecmuaları; 3) XV-XVI yüzyıl şairlerinin şiirleri.

16. yüzyıl tezkirlerinde Ali Şîr Nevâyî'nin kendine has üslubu birçok Osmanlı Türk şairini etkilemiştir. Özellikle Hafız-ı Acem ve Muhyî'nin "Nevâî tarzına karîb hoş-âyende güftârı" olduğu, Şahî-i Şarkî'nin "Nevâî tarzını" andırdığı, Cemîlî'nin "Ekser eşârının Nevâî tarzında" olduğu, Şuhûdî, Sabâyî, Zâyiîı ve Zühdî'nin "Nevâî'de mâhir", Gıyâsî ve Ulûmî'nin "Tarz-ı Nevâî'de cehd" gösterdiği kaydedilmiştir[245].

Ali Şîr Nevâyî'nin 15. ve 16. yüzyıllarda Anadolu'da şiirlerini doğrudan veya dolaylı olarak yazan şairlerin sayısının 70 civarında olduğu sonucuna varan Türk bilgini Yusuf Çetindağ'[246]dır. 15. ve 16. Yüzyıllarda Anadolu'da Ali Şîr Nevâyî'nin şiirlerine doğrudan nazire yazan, onların kafiye, redif, içerik, fikir ve temalarından etkilenerek gazel yazan 35'e yakın şair vardı. Bu, kalan 35 şairin dolaylı olarak şiir yazan şairler olduğu anlamına gelir.

Nevâyî'nin harika sözlerinin Türk şairleri ve eserleri üzerinde büyük etkisi olduğunu belirtmek gerekir. Büyük düşünürün sözlerindeki derin felsefi düşünceler, parlak şiirsel imgeler ve insan duygularını derinden etkileyebilecek resimsel araçlar herkesin ilgisini çeker. 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılın başlarında, yaygın olarak geliştirilen en iyi Türk gazelleri ve şiirleri, Nevâyî'nin sözlerinin taklidi ile yaratıldı.

Nevâyî hakkında yazılan eserler elbette bunlarla sınırlı değildir.

Çetindağ, Yusuf. Ali Şir Nevai'nin Osmanlı şiirine etkisi. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlışı, 2006, S. 37-38.

Çetindağ, Yusuf. Ali Şir Nevai'nin Osmanlı şiirine etkisi. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlışı, 2006, S. 41.

Ancak Fuad Köprülü[247], Agah Sırrı Levend[248], Sedettin Nüshat Ergün[249], Alaiddin Gövsa[250], Mustafa İsen[251], Yusuf Çetindağ[252] gibi araştırmacıların da Ali Şîr Nevâyî'nin eseriyle ilgili pek çok çalışması bulunmaktadır.

F. Köprülü'nün "Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine İncelemeler" adlı kitabında da "Ali Şîr Nevâyî ve etkileri" başlıklı bir bölüm bulunmaktadır. Türk kültürü ve edebiyatı için böylesine önemli bir şahsiyet hakkında Türkiye'de bugüne kadar çok farklı şeyler yapıldığı aşikardır.

Ali Şîr Nevâyî'nin divanları, destanları, felsefi ve sanatsal eserleri çeşitli araştırmacılar tarafından Türkiye'de tercüme edilerek yayımlanmıştır[253].

Ayrıca, birçok Nevâyî bilgini tarafından Osmanlı Türkçesinde Ali Şîr Nevâyî hakkında çeşitli eser ve makalelerin yayınlanması, Osmanlı Türklerinin Nevâyî'nin yaratıcılığına, eserlerine ve kişiliğine duydukları yüksek saygı ve itibarın kanıtıdır. Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerine Türkiye'de ilginin o kadar güçlü olduğunu belirtmek gerekir ki, Türk bilim adamları eski Özbek edebi dilinin kurucularından birinin hayatı ve eserleri hakkında çeşitli internet sitelerinde ve forumlarda yazılar bile yazmaktadır. Özellikle Rıdvan Canım'ın "Türk Kültür Edebiyatında Ali Şîr Nevâyî ve Türkiye'de Ali Şîr Nevâyî

Köprülü, M. F. Ali Şîr Nevâyî Ve Tesiratı // Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar. – İstanbul, 1934. –257-266 s.

Levend, A. S. Ali Şîr Nevâyî. Divanlar, II. – Ankara, 1966. – 455 s.

Sedettin, N. E. Türk Şairleri. Cilt I. – İstanbul, 1936. – 425 s.

Gövsa, I. A. Ali Şir Nevayi. Meşhur Adamlar. – İstanbul, 1935. – 268 s.

İsen, M. Anadolu Türk Edebî Dili Üzerine Nevâî Etkisi // Uluğ Bey Sempozyumu. – Çorum, 30 Mayıs-1 Haziran 1994, S. 294-304.

Çetindağ, Y. Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006. – 277 s.

Kut, G. 'Ali Şîr Nevâyî, Garâibüs-Sîğar. Inceleme-Karşılaştırmalı Metin. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003. – 494s.; Ali Şîr N. Ali Şîr Nevâyî'nin Birinci Divanı: Garâibü's-Sığar. Hazırlayan: Alpay Günay. Basılmamış Doktora Tezi. – İstanbul, 1965.; Ali Şîr N. Bedâyiü'l-Vasat. Hazırlayan: Kaya Türkay. Ankara Üniversitesi. Basılmamış Doktora Tezi.– Ankara, 1988.; Ali Şîr N. Nevâdirü'ş-Şebâb. Hazırlayan: Mehmet Metin Karaörs. İstanbul Üniversitesi. Basılmamış Doktora Tezi.– İstanbul, 1985.; Nalbant B. 'Ali Şîr Nevâyî. Nevâdirü'n-Nihâye (İnceleme, Metin, Dizin, Notlar): Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Ankara, 2005.; Türkay K. Ali Şîr Nevâyî: Bedâyi'ul-Vasat. İnceleme – Metin – Dizin: Ankara Üniversitesi. Doktora Tezi. – Ankara, 1988.

çalışmaları"[254], Jenos Ekman'ın "Nevâyî'nın İlk Divanları Üzerine"[255], Yusuf Çetindağ'ın "Osmanlı Edebiyatı ve Nevâyî", "Ali Şîr Nevâyî ve Osmanlı padişahları", "Ali Şîr Nevâyî ve Türk şiirinin dili"[256] gibi eserleri gösterebiliriz.

İstanbul Boğaziçi Üniversitesi'nden Profesör Lale Uluç ve Mimar Sinan Üniversitesi'nden Profesör Tanju Seyhanlar, Özbekistandaki Nevâyî akademisyenleriyle birlikte "Ali Şîr Nevâyî El Yazmaları Dünya Kataloğu"'nun Türkçe el yazmaları üzerinde çalışmalar yapıyorlar.

Ayrıca Türk bilim adamı Prof. Dr. Lale Uluç, Ulusal Elektronik Kitle İletişim Araçları Derneği tarafından yayınlanan "Özbekistan Kültürel Miras Dünya Koleksiyonları" yayın serisi kapsamında 2018 yılında "Ali Şîr Nevâyî'nin İstanbul Kütüphanelerindeki Eserlerinin Resimli El Yazmaları" kitabını üç dilde yayınladı. Özbekistan. Bu kitap-albüm, Ali Şîr Nevâyî'nin İstanbul kütüphanelerinde bulunan 17 yazma nüshasının araştırma ve bilimsel tasvirlerinin yanı sıra minyatürleri hakkında bilgiler içermektedir.

Agah Sırrı Levend'in altmış dört yıl önce 1958'de "Türkiye kitaplıklarındaki Nevâyî yazmaları"[257] başlıklı bir katalog yayınladığını da belirtmek gerekir. Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin Türkiye Cumhuriyeti kütüphanelerinde saklanan 90'dan fazla el yazması nüshası, 1958 yılına kadar mevcut bilgilere dayanarak bilim adamı tarafından anlatılmaktadır.

Genel olarak, XV'nin sonu - XVI yüzyılın başından beri, Ali Şîr Nevâyî hayatı, etkinliği ve yaratıcılığı konusu sadece Türk bilim adamları tarafından değil, aynı zamanda dünya halklarının bilim adamları tarafından da incelenmekte ve aralarındaki kültürel ve edebi bağları güçlendirmeye hizmet etmektedir.

Nevâyî'nin çalışmalarına gösterilen ilgi dünyada büyük bir yere

Canım, R. Türk Kültür ve Edebiyatında Ali Şir Nevâî Çalışmaları // https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/2841/38834

Janos, E. Nevâî'nin ilk Divanları üzerine // https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/38361/444679

Çetindağ, Y. Osmanlı Edebiyatı ve Nevâyî // https://www.researchgate.net/publication/339644042_Osmanli_Edebiyati_ve_Nevai

Levend, Agah Sırrı. Türkiye kitaplıklarındaki Nevai yazmaları. – Ankara: Türk Tarih Kurum, 1958. – 209 s.

sahip. Özellikle araştırmalar, Ali Şîr Nevâyî eserlerinin el yazmalarının Avrupa kütüphanelerinde tutulduğunu ve ayrıca Nevâyî'nin eserlerinin Doğu'nun çeşitli ülkelerinde yüzyıllar boyunca kopyalanıp dağıtıldığını göstermiştir.

Örneğin, Fransız bilim adamı Mark Toutant'ın Ali Şîr Nevâyî'nin Hamsa'sı üzerine yaptığı çalışma, ağırlıklı olarak Hamsa'nın Miçigan Üniversitesi ve Paris Ulusal Kütüphanesi'ndeki iki elyazmasına dayanmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde Miçigan Üniversitesi'nin kütüphanesinde bulunan Nevâyî'nin Hamsa'sının el yazması, 1485'te, tamamlandığı sırada Herat'ta kopyalanmış olması bakımından önemlidir. Bilim adamlarımız, Nevâyî'nin eserlerinin dünyada 3.500'e kadar el yazması olabileceğini söylüyor. Bugün, Nevâyî'nin yurt dışındaki çalışmaları ve yazarları hakkında yapılan araştırmalar hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.

Bugün, Şeraf Reşidov adına Semerkand Devlet Üniversitesi Profesörü İ.K.Mirzayev'in girişimiyle, Özbekistan'da uluslararası bir elektronik dergi olan "Ali Şîr Nevâyî"[258] dergisi yılda 4 kez yayınlanmaktadır. Bu dergi, sadece ülkemizde değil, aynı zamanda Ali Şîr Nevâyî çalışmaları alanında yabancı bilim adamlarının yaptığı araştırmaların sonuçlarını da yayınlamaktadır. Dünya halklarının Nevâyî Hazretleri'nin edebi mirasından yararlanmaya çalıştığı bir zamanda, bu derginin de büyük dedemizin eserlerinin tanıtımına eşsiz bir katkı sağlayacağını umuyoruz.

- **KAYNAKÇA**

- Абдуллаев В. Алишер Навоийнинг ҳаёти ва Самарқанддаги адабий фаолияти: Филология фанлари номз. …дисс. – Тошкент, 1941.
- Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Саккизинчи том. Хамса. Фарҳод ва Ширин. – Тошкент: Фан, 525-бет.
- Гарбузова В.С. Поэты средневековой Турции. – Ленинград: ЛГУ, 1963, с.122.
- Гарбузова В.С. Турк адабиёти классиклари. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960, 55-56-бетлар.
- Canım, R. Türk Kültür ve Edebiyatında Ali Şir Nevâî Çalışmaları // https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/2841/38834
- Çetindağ, Y.(2006). Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı: 277 s.
- Çetindağ, Y. Osmanlı Edebiyatı ve Nevâyî // https://www.researchgate.net/publication/339644042_Osmanli_Edebiyati_ve_Nevâyî
- Gövsa, I. (1935). A. Ali Şir Nevayi. Meşhur Adamlar. – İstanbul: 268 s.
- International Journal of Alisher Navoi // https://tadqiqot.uz/index.php/navoi/issue/archive
- İsen, M. (1994). Anadolu Türk Edebî Dili Üzerine Nevâî Etkisi // Uluğ Bey Sempozyumu. – Çorum, 30 Mayıs-1 Haziran :S. 294-304.
- Janos, E. Nevâî'nin ilk Divanları üzerine // https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/38361/444679
- Kayabaşı, B. (1991). Taşlıcalı Yahya Bey Gülşen-i Envar, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi: 316 s.
- Köprülü, M. F.(1934). Ali Şîr Nevâyî Ve Tesiratı // Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar. – İstanbul: S. 257-266.
- Kut, G. (2003). 'Ali Şîr Nevâyî, Garâibüs-Sîğar. Inceleme-Karşılaştırmalı Metin. – Ankara: Türk Dil Kurumu: 494 s.
- Levend, A. S. (1966). Ali Şîr Nevâyî. Divanlar, II. – Ankara: 455 s.
- Levend, A. S. (1958). Türkiye kitaplıklarındaki Nevâyî yazmaları. – Ankara: Türk Tarih Kurum: 209 s.
- Nalbant B. (2005).'Ali Şîr Nevâyî. Nevâdirü'n-Nihâye (İnceleme, Metin, Dizin, Notlar): Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Ankara.
- Ruzmanova, R. (2001).Alisher Navoiy g'azallari ta'sirida yozilgan 33 nazira. Alisher Navoiy Xalqaro jurnal, (1), S. 205-210.
- Sedettin, N. E. (1936). Türk Şairleri. Cilt I. – İstanbul: 425 s.
- Sultanov, T.I. (2918). Ali Şir Nevaî Şiirinin Sadık Bey Sadıkî Sanatına Etkisi. Dil ve edebiyat araştırmaları Uluslararası dergisi, 18, S. 277-285.
- Türkay K. (1988). Ali Şîr Nevâyî: Bedâyi'ul-Vasat. İnceleme – Metin – Dizin: Ankara Üniversitesi. Doktora Tezi. – Ankara.

ANADOLU SAHASI TEZKİRELERİNDE ALİŞÎR NEVÂYÎ

Doç. Dr.Veli Savaş YELOK*

İslam kültürüne mahsus olan tezkirecilik geleneği, köken itibarıyla tefsir ve hadis çalışmalarının başladığı yıllara dayanır. Arapların tabakât adını verdiği çalışmalar, İranlılar ve Türkler arasında geliştirilerek tezkire adını almıştır. Kelimenin bu şekilde bir tür ismi olması ve yaygınlaşmasında XII. yüzyılın tanınmış İranlı şair ve düşünürü Nişaburlu Feridüddin Attar'ın Tezkiretü'l-Evliya adıyla yazdığı eserinin kısa sürede İslam dünyasında tanınarak çok tutulmasının büyük rolü olmuştur (Canım, 2018: 1).

Genel Türk edebiyatında XV. yüzyılın sonlarında başlayıp XX. yüzyıl başlarına kadar devam eden tezkirecilik geleneği ve bu gelenek çerçevesinde ortaya konulan eserlerde, Türk edebiyat tarihi için oldukça kıymetli bilgilere yer verilmiştir. Öyle ki çeşitli tarih kitaplarıyla bazı meslek sahiplerini konu edinen hâl tercümeleri dışında şair tezkireleri klasik edebiyat için hâlâ tek kaynak olma özelliğini muhafaza etmektedir.

Genel Türk edebiyatında şair tezkiresi yazma geleneği Türkistan sahasında Alişîr Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâis isimli eseriyle başlar. 1491 (Hicri 896) yılında yazılan bu eser, genel Türk edebiyatında Türkçe yazılan ilk tezkiredir. XV. asırda Türkistan ve İran'da yaşayan birçok şair hakkında malumatı içeren eser, bu coğrafyanın Türk şairleri için bugün dahi tek kaynak olma özelliğini korumaktadır.

Mecâlisü'n-Nefâis sonraki yıllarda hem Türkistan hem da Anadolu sahasında yazılacak şair tezkirelerine ilham kaynağı olmanın yanı sıra bazı eserlere de doğrudan doğruya rol model özelliğini üstlenmiştir.

Bu tebliğde genel Türk edebiyatında tezkiresiyle rol model oynayan Alişîr Nevâyî hakkında Anadolu sahası tezkirelerinde yazılanlar bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

1. Anadolu Tezkireciliğinde Alişîr Nevâyî'nin Örnek Alınması

Anadolu sahasında ilk tezkire yazarları Edirneli Sehî Bey ve Latîfî, eserlerinin girişinde Alişîr Nevâyî'nin Mecalisü'n- Nefais'i

hakkında bilgi verir ve eserlerini yazma sürecinde bu kaynağın kendilerine çeşitli yönlerden rehberlik ettiğini dile getirirler.

Bu sahanın ilk tezkiresi Edirneli Sehî Bey'in (vefatı 1548) Heşt-Bihişt'idir. 1538'de Edirne'de tamamlan eser, Kânûnî Sultan Süleyman'a takdim edilmiştir. Sehî Bey, tezkirenin giriş bölümünde, Câmî'nin Bahâristân'ını, Devletşah Tezkiresi'ni ve Alişîr Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâis adlı eserini incelediğini; eserini sekiz "tabaka" hâlinde düzenlediğini ifade eder (Canım, 2018: 84-86).

Anadolu sahasında yazılan ikinci tezkire Latîfî'nin (1491-1582) 1546'da tamamladığı Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ'dır. Latîfî, eserinin önsözü olarak adlandırılabilecek "sebeb-i te'lif" başlığı altında eserin yazılış süreciyle ilgili bilgi verir. Bu kısımda kendisinin o güne kadar on iki eser kaleme aldığını ancak böyle bir eser yazma fikrinin olmadığını, bu düşünceyi aklına dostu Zaifî'nin soktuğunu dile getirir. Elinde Câmî'nin Bahâristân'ı ve Alişîr Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâis adlı eseriyle yanına gelen dostu Zaifi ondan Anadolu şairleri için böyle bir eser hazırlamasını ister. Latîfî, bunu yapamayacağını ifade etse de bu işi kabul etmeye mecbur kalır (Canım, 2018: 13, 55, 569).

Latîfî eserini hazırlarken Câmî'nin Bahâristân'ını, Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâis'ini ve Sehî Bey'in Heşt-Behişt'ini model almakla birlikte Âşık Çelebi'nin de görüşlerinden yararlanır.

2. Anadolu Sahasında Hazırlanan Tezkirelerde Alişîr Nevâyî'nin Biyografisi

Anadolu sahasında hazırlanan tezkirelerde **Türkistan sahası şairi Nevâyî muhtemelen bu coğrafyada yaşamadığı ve başka bir lehçe esasında yazdığı için onun biyografisi ve şiiri hakkında toplu ya da ayrıntılı malumat tezkirelerde yer almaz. Bu sahada yazılan tezkireler**[259]**den** yalnızca Riyâzü'ş-Şuara'da (Riyâzî Muhammed Efendi) şu bilgiler yer alır:

Bu tebliğ münasebetiyle Anadolu sahasında yazılmış şu tezkireler taranmıştır: Hâtimetü'l- Eş'âr (Fatîn Tezkiresi), Heşt Bihişt, Gülşen-i Şuʿarâ, Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid, Beyânî Tezkiresi (Tezkiretü'ş-şu'arâ), Tezkiretü'ş-şu'arâ (Kınalızâde Hasan Çelebi), Künhü'l-Ahbâr, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ, Kâfile-i Şu'arâ, Riyâzü'ş-Şuara, Tezkiretü'ş-şu'arâ (Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey), Tezkire-i Silâhdâr-zâde, Şefkat Tezkiresi, Meşâ'irü'ş-şu'arâ (Es-Seyyid Pîr Mehmed bin Çelebi), Bağçe-i Safâ-endûz, Eslâf, Teşrîfâtü'ş-Şu'arâ (Güftî), Gülbün-i Hânân, İşkodra Vilayeti ʿOsmanlı Şaʿirleri, Mecma'-i Şu'arâ ve Tezkire-i Üdebâ, Tezkiretü'ş-şuarâ (Sâlim Efendi), Netâyicü'l-Ezhâr, Rızâ Tezkiresi, Terâcim-i Ulemâ-yı Dağıstan, Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye, Vefeyât-ı Ayvansarâyî, Zeyl-i Zübdetü›l-Eşâr.

"Nevâyî: Sultân Hüseyn Baykara'nuñ vezîr-i a'zamı ve cümletü'l-meliki idi. Nevâ-yı nazm ma'nî-dârı velvele-endâzına kubbe-i zengârîdür." (Açıkgöz, 2017: 321)

3. Anadolu Sahasında Hazırlanan Tezkirelerde Alişîr Nevâyî Hakkında Yazılanlar

Tezkirelerde, kendine mahsus üslubu olan ve birçok şaire tesir eden, klasik edebiyata yön veren üstat şairlere dikkat çekilmiştir. Bu eserlerde bir şairin tarzı, üslubu ve şairlik derecesi hakkında bilgi verilirken onun kimlerden etkilendiği, üsluplarıyla kimi hatırlattığına dikkat çekilmiştir. Anadolu sahasında yazılan tezkirelerde bu mahiyette ismi en çok geçen üstat şairler Alişîr Nevâyî, Molla Camî, Necati, Ahmed Paşa ve Şeyhî'dir. Öyle ki bu tezkirelerin isminden çok sık bahsettiği Nevâyî'nin tesirinde kalan Latîfî *13*[260], Ali Emîrî Efendi *1*[261], Beyânî *5*[262], Fatîn Davud *1*[263], BağdatlıAhdî *18*[264], Kınalızâde Hasan Çelebi *9*[265], Gelibolulu Mustafa Âlî *2*[266], Mehmed Tevfik *3*[267], Riyâzî Muhammed Efendi *3*[268], **Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey** *1*[269], Sehî Beg *1*[270] şair**den bahseder.**

Anadolu sahası tezkirelerinden Hâtimetü'l- Eş'âr (Fatîn Tezkiresi), Heşt Bihişt, Gülşen-i Şuʿarâ, Tezkire-i Şu**ʻ**arâ-yı Âmid, Beyânî Tezkiresi, Tezkiretü'ş- Şu'arâ (Kınalızâde Hasan Çelebi), Künhü'l- Ahbâr, Tezkiretü'ş- Şu'arâ ve Tabsıratü'n- Nuzamâ, Kâfile-i Şu'arâ, Riyâzü'ş- Şuara (Tezkiretü'ş- Şuara), Tezkiretü'ş- Şu'arâ (Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey) tezkirelerinde yer alan şairlerden

---

Bâyezîd, Sul**ṭa**n Selîm, Baṣîrî, Behiştî, Cemîlî, Mevlânâ Ḥâfıẓ-ı ʿacem, Mevlânâ Ẕâtî, Şâhî-i Şarḳî, Ẕuhûrî, Fużûlî-i Ba**ġ**dâdî, Ḳandî-i Burûsevî, Mevlânâ Lâmiʿî
Refî'
Ahmed Paşa, Basîrî, Behiştî-i Kadîm, Azmî Efendi, Fuzûlî
Şeyhülislâm Muhammed Mekkî Efendi
Celâl Efendi, Ahmed Efendi, Hıfzî, Zühdî, Selmân, Mevlânâ Sünnî, Mevlânâ Şuhûdî, Sabrî Çelebi, Sabâyî, Salâhî, Zâyi'î, 'Ulûmî, Gınâ'î, Mevlânâ Fuzûlî-i Bagdâdî, Feyzî Çelebi, Ferâgî, Kurbî, Mecdî
Sultân Mûrâd Hân, Ahmed Paşa, Basîrî, Behiştî, Sânî-i Sânî, Cemîlî, Şâh Mehemmed, 'Azmî Efendi, Fuzûlî
Süleym**â**n Çelebi, Cemîlî
Ahmed Paşa, Basîrî, Sânî
Ahmed Paşa, Basîrî, Fuzûlî
Rāḳım
Mevl**ā**n**ā** Niy**ā**zî

bazıları hakkında malumat verilirken dolaylı olarak Nevâyî'yle ilgili bilgi verilmekte ve değerlendirme yapılmaktadır. Bu şairler hakkında verilen malumat içerisinde Nevâyî'yle ilgili bilgi ve değerlendirmeler şöyledir:

3.1. Tezkiretü'ş- Şu'arâ ve Tabsıratü'n- Nuzamâ (Latîfî)

Sulṭân Bâyezîd: Ve vâridât-ı Şeyḫ Câmîden her ne tuḥfe vâḳi' u vârid olsa bu cânibe itḥâf u îrâd olunurdı ve mülk-i 'Acem serdârı ve vilâyet-i Ḫorasan şâh u padişâhı olan Sulṭan Ḫüseyin âsitânesinde Mîr Süheylî ve Mîr 'Alişîr Nevâyî neżâyir-i ümîdiye vâḳi' olan muġlaḳ u muḫayyel ġazellerden diyüp şu'arâ-yı Rûm serâmedlerine irsâl iderler (Canım, 2018: 100)

Sulṭân Selîm: Ekṣer-i evḳâtda Dîvân-ı Nevâyî tetebbuʿ iderdi. (21) (33a) Eşʿâr-ı Nevâyîye anlaruñ iltifâtı raġbet ü şöhret virürdi. (Canım, 2018: 107)

Başîrî: Sulṭân Bâyezîd Ḫân-ı mezîdü'l- ġufrân devrinüñ (1) evâyilinde Ḥażret-i Şeyḫ Câmî ve Mîr ʿAlişîr Nevâyî terbiye-nâmesiyle Rûma gelmiş ve Nevâyî dîvânın (2) diyâr-ı Rûma evvel ol getürmişdür. (Canım, 2018: 148).

Behişţî: Sulṭân Bâyezîd Ḫân devrinde dîvân kâtiplerinden idi. İttifâḳan beşeriyyet (3) muḳteżâsınca bir vazʿ-ı nâ-şâyeste şâdır olup ġalebe-i bîm ü bâkden bîm-nâk ü ḫavf-nâk (4) olup çıḳup vilâyet-i ʿAceme gitmişdi ve anda varup Mevlânâ Câmî ve Nevâyî ḫiżmetin itmişdi. (5) (Canım, 2018: 153)

Cemîlî: Türkî ʿibârât nâẓımlarından ve Türkistân şâʿirlerindendür. Elfâẓ u edâsı (14) terkîb-i Nevâyîdür. Nevâyînüñ üç cild dîvânında olan eşʿârına külliyen ḳâfiye (15)-ber-ḳâfiye naẓîre dimişdür. Ammâ didügi ecvibe ve neẓâyir mücerred vezn ü ḳâfiyedür. Ne ṣanʿat (16) u ḫayâlde ve ne leṭâfet-i maḳâlde degüldür. Zîrâ o lisân üzre naẓm-ı kelâm ve îrâd u intiẓâm (17) yine Nevâyîye maḫṣûṣ u muḫtaṣṣdur. Ṭarz-ı kelâmı bu şiʿirinden maʿlûmdur. (Canım, 2018: 180)

Mevlânâ Ḫâfı̈z-ı ʿAcem: Ṭabʿ-ı şerîfleri şiʿre daḫî şümûli ve inşâya daḫî tenâvüli (18) var idi. Tâzî ve derî nice vâfîr ḳaṣâyid ü eşʿârı

ve Nevâyî ṭarzına ḳarîb ḫoş-âyende güftârı vardur. (Canım, 2018: 182-183)

Mevlânâ Ẕâtî: Meẕkûruñ üç biñ dâñe ġazeli ve beş yüz ʿaded ḳaṣîdesi ve biñ (12) mikdârı rubâʿiyyâtı ve ḳıtʿası vardur. Şehrengîzlerinden ve luġazlarından ġayrı ve manẓûmâtdan ve meṣneviyyâtdan (13) ḥikâyet-i Aḥmed ü Maḥmûdı ve Siyer-i Nebîsi ve kitâb-ı Mevlidi ve rûşen-beyân ile ʿâşıḳ u maʿşûḳ aḥvâlin (14) beyân eyler Şemʿ ü Pervânesi ve Ḫusrev ü Şîrîn ṭarzında Ferruḫ-nâmesi vardur. Eger bu vüsʿat-ı ḳâbiliyyet (15) ve bu zihn ü zekâvetle fi'l-cümle iltifât u iʿtibâra muḳârin olaydı ve yâḫûd ḳuvvet-i sâmiʿası (16) ışġâ-yı kelâma müsâʿade ḳılup ḳayd-ı maʿâşdan ibdâʿ u îcâda furṣat u ruḫṣat bulaydı (17) veyâḫûd Câmî ve Nevâyî zamânında geleydi bu rûzgâr-ı zûr-kârda ol ḳadar tuḥf u âsâr ve güzergâh-ı (18) pür-ʿabrde ızhâr-ı iḳtidâr idüp bir nâm v e n işân-ı pür-iştihâr ẓuhûra getüre idi ki şuʿarâ-i vilâyet-i Rûmuñ (19) selefi ve ḫalefi nişânına varamayup devrânuñ yektâ ve yegânesi ve cihânuñ ferîd ü ferzânesi (20) olmaḳ muḳarrer idi. (Canım, 2018: 228-229)

Şâhî-i Şarḳî: Mûcid-i mażmûn ve her mażmûnı dürr-i meknûn mevâlîlerle tevellâ ṭârîḳin ṭutup teberrâ itmedüñ (8) ve menḳabet-i ʿAli ve düvâz-deh imam diyüp imâmîler semtine gitmedüñ diyü Şâh-ı bîrâh bî-cürm (9) ü günâh ḳatl itdi diyü rivâyet iderler. El-ʿuhdetü ʿale'r-âvî. Ṭarzında muḫteriʿ-i sâḥir ve bikr-i fikr ü ḫayâl-i ḫaṣṣa (10) ḳâdirdür. Üslûb-ı naẓmı Nevâyî ṭarzın oḫşar vâdî-i muʿteberdür. Ḳudret-i mahâreti bu şiʿrlerden maʿlûmdur.(Canım, 2018: 292)

Ẓuhûrî: Çaḳatay tatarındandur. Vilâyet-i Rûma gelüp nice müddet Rûmda (2) mütemekkin olduḳda şuʿarâ-yı Rûm ile neẓâyirde ḫayli münâẓarası vâḳiʿ olmışdur. Ammâ hiçbir naẓîrede (3) ṭavr-ı Rûma ṭarzı muṭṭariz olup ṣûret virmedi ve şiʿr-i Türkîyi Rûm şâirleri gibi dimedi illâ ki (4) Rûmîler didügi Fârisî şiʿre döndürdi. Lâkin kendü zebânında ve ṭarz-ı Nevâyîde ḫûb dirdi. Türkîsi (5) bir ṭarz-ı ʿaceb ve mışdaḳ-ı müẕebẕebdür. (Canım, 2018: 354)

Fużûlî-i Baġdâdî: Merâtib-i şuʿarâda fî-zamâninâ zümre-i (19) aʿlâdandur ve ṭabaḳa-i ʿulyâdandur. Nevâyî ṭarzına ḳarîb bir ṭarz- i dil-

firîbi ve üslûb-ı ʿacîbi vardur. (20) Ammâ ṭarzında mübdiʿ ve ṭarîḳ-ı ḫâṣṣında muḫteriʿdür. (Canım, 2018: 414)

Ḳandî-i Burûsevî: Zamânında baḳıyye-i şuʿarâ-yı selef ve pîr-i suḫanverân-ı ḫalef idi. Zamân-ı (13) ḥadâṣetinde vilâyet-i ʿAcem seyrânın itmiş Mevlânâ Câmîye ve ḥużûr-ı Nevâyîye irişmişdür. (14) Gerçi ḫuṣûṣ-ı şiʿre bezl-i rûzgâr u evḳât ve ṣarf-ı naḳd-i ḥayât idüp cidd-i belîġ (15) ve cehd-i bî-dirîġ ile çoḳ şiʿr ü ḳaṣîde dimişdür (Canım, 2018: 431)

Mevlânâ Lâmiʿî: Meṣneviyyâtından naẓm-ı Absâl ü Salamânı ve Gûy u Çevgânı ve münşeʿâtından kitâb-ı Ḥüsn ü Dili ve Şerefü'l-İnsânı (16) ʿinde'l-fużelâ vel-bülegâ maḳbûl ü muʿteber ve memdûḥ-ı erbâb-ı faẓl u h ünerdür. Egerçi Ḫusrev ü Şîrîn muḳâbelesinde (17) Ferhâd-nâmesinde daḫî ḫayli diḳḳat u ḫayâlât ve ṣanʿat-vâr ḫarc u derc itmişdür. Lâkin (18) kendülerüñ ḫâṣṣa-i ḳarîḥası ve ẕâde-i ṭabʿı ġâyetde ḳalîl ü nâdir vâḳiʿ olmışdur. Müʾellefât-ı Nevâyîden (19) terceme gibi vâḳiʿ olup ʿibârât-ı tatarîsin Türkî terkîb ile edâ itmişlerdür. Meyânlarında çendân (20) tefâvüt bulunmaz ekṣer-i ebyâtı elfâẓ u edâda farḳ olunmaz(Canım, 2018: 459).

3.2. Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid (Ali Emîrî Efendi)

Refî': Şu'arâ-yı eslâf ve üdebâ-yı mu'âsırîne pek çok nezâ'iri vardır. Çağatay lisânınca da üstâd olduğundan 'Alî Şîr Nevâyî ve Nedîm gibi esâtîze-i 'urefânıñ bu vâdîdeki âsâr-ı rûh-efzâlarını da tetebbu' etmiştir. Lisân-ı Fârisî'de dahi üstâd-ı kâmildir (Kadıoğlu, 2018: 468-470).

3.3. Tezkiretü'ş- Şu`arâ (Beyânî)

Ahmed Paşa: Şu'arâ-yı Rûmun pişvâsı ve bu tâ'ifenün mukalled ü muktedâsıdur. Anun zemânına gelince ve anun dahı evâ'il-i hâlinde vâkî olan eş'âr-ı Türkî âmiyâne olup Mîr Âlî Şîr Nevâyî mezbûra otuz üç dâne musanna' u muhayyel gazel göndermişdür. Andan sonra şi'ri bir tabaka belki yevmen-fe-yevmen niçe tabaka ziyâde olup sâ'ir-i şu'arâ dahı ana taklîd itmişlerdür (Sungurhan, 2017: 23).

Basîrî: Horasandandur. Câmînün ve Nevâyînün gazelleri ve

nâmeleriyle Sultân Bâyezîde gelmişdür. Latîf latîfe-nâmeleri vardur (Sungurhan, 2017: 38).

Behiştî-i Kadîm: Sultân Bâyezîd zemânında seyâhatle diyâr-ı Aceme varup andan Mollâ Câmînün Nevâyînün şefâ'at-nâmeleriyle gelüp sancakbegi olmışdur (Sungurhan, 2017: 40).

Azmî Efendi: Arabî vü Fârisî vü Türkî vü Nevâyî nazma kâdir belki cümlesinde kâmil ü mâhirdür. Sahn müderrisi iken Şehzâde Sultân Mehemmede hâce olup akab-ı sûr-ı pür-sürûr Şehzâde-i mesfûrda murg-ı revânı âlem-i kudse revân oldı (Sungurhan, 2017: 123).

Fuzûlî: Nevâyî ile Türkî mâ-beyninde bir üslûb-ı bedî ihtiyâr itmişdür. Tarzında ferîd semtinde vahîd bir şâ'ir-i belâgat-şi'âr ve nâzım-ı fesâhatdisârdur (Sungurhan, 2017: 150).

3.4. Hâtimetü'l- Eş'âr (Fatîn Davud)

Şeyhülislâm Muhammed Mekkî Efendi: Şeyhülislâm Bahâyî Efendi türbesinde medfûndur. Gazel:

Bir pula satarsa bizi agyâra acep mi
Ol âfet-i gülçehreye çok bâd-ı hevâyız
Eylerse Nevâyî nola eş'ârımı tahsîn
Biz silsile-i âl-i Kırım Mengli Girâyız (Çifçi, 2017: 450-451).

3.5. Gülşen-i Şu'arâ (Bağdatlı Ahdî)

Celâl Efendi: Anun içün elfâz-ı nefîs ile meclis-ârâ ve kelimât-ı selîs ile sâhib-edâ lisân-ı 'Arabî'de Hassân-ı fasihü'l-beyân gibi sâhir ve zebân-ı Fârisî'de H̆âce-i Selmân-ı ma'ânî-perver gibi mâhir ve Türkî dilinde tab'ı Nevâyî gibi mazmûn-ı hâssa kâdir ve şi'ri Nesimî gibi vâfirdür (Solmaz, 2018: 43-44).

Ahmed Efendi: … "hakkâ budur ki vücûd-ı pâki ve tab'-ı derrâki kanûn-ı âl-i 'Osmânîde bî-hemtâ ve zihn-i mustakîmi tarîk-ı nazmda sâhib-edâ ve fehm-i selîmi üslûb-ı inşâda münşiyân-ı sâbıka-i lâhikadan merâtib ile a'lâ zîrâ ki eyyâm-ı cevânîde rûz ü şeb tahsîl-i ma'ârif idüp fünûn-ı 'ulûma vâkıf ve zebân-ı Fürs ve Nevâyî'de olan kütüb-i mütedâvileye cidd ü cehd idüp her birinden lezzet-i tâm ile mütelezziz olup meşhûr-ı eyyâm olmışdur. Hususâ nagz u mu'ammâda nâmî ve fenn-i 'arûz u kâfiyede sânî-i Câmî'dür (Solmaz, 2018: 48-49).

Hıfzî: Kemâl-i kâbiliyyetden ‘ilm-i zâhire meşgûl iken terk-i ‘alâyık-ı dünya idüp tarîk-ı tasavvufa sâlik olup ol vâdîden çok nesneye mâlik olmışdur ve bir mikdar zamân siyâhat tarîkı ile Rûm İli’ne seyr ü sülûk idüp ma’rifet-i cüz’î ve küllî kesb itmiş sanâyi’-i şi’rden habîr ve zebân-ı Fârisî ve Nevâyî bilmede bî-nazîr ve hadd-ı zâtında ol tûtî-i şeker-hâ-yı hoş-edâ hıfz ile hâfız-ı kelâm-ı Hudâ’dur (Solmaz, 2018: 133-134).

Zühdî: Rûm İlinde Sofya’dan ve behişt-âsâ hurrem-i câdandur… Mütâla’â-i kütüb-i ‘Arab ve devâvin-i Fürs’de edâ-yı ebyât ve gazeliyyât-ı Nevâyî’de kemâl ile mümâreseti ve zebân-ı Fürsle mütekellim ü musâha bete tamâm kudreti ve ragbeti vardur. Tabî’at-ı şi’riyyesi âb-ı pâk mânend-i revân ve eş’âr-ı bî-bedeli bî-hadd ü bî-pâyândur (Solmaz, 2018: 170).

Selmân: Vardar Yenicesi’ndendür ve mülâzimîn zümresinden idi. Rûz u şeb cidd ü cehd idüp ‘ulûmı tertîb üzre görmiş ve zebân-ı Fârisî ve Nevâyî’ye ve fenn-i târîh ile mu’ammâya çok mümâreset gösterüp her birin bir mikdâr tahsîl ü tekmîl itmiş ve tarz-ı inşâ ile mânend-i akrân-ı bî-misl-i zamân ve üslûb-ı kasîde ile kişver-i Rûm’da kendü Selmân idi (Solmaz, 2018: 174).

Mevlânâ Sünnî: … siyâhat tarîkıyla müsâferet ihtiyâr kılup etrâf-ı ‘âleme su gibi revâne ve hıdmet-i ‘ârifân-ı cihâna cân u dilden tâlib ü râgıb ve hemîşe tetebbu’-ı eş’âr-ı mütekaddimîn ve fusahâ-yı müteahhirîn idüp zebân-ı ‘Acem’e ve lisân-ı Nevâyî’ye bir mertebede iştigal göstermiş ki makdûr-ı beşer degül ve her birisinden zevk-ı tâm alup meşhûr-ı hâs u ‘âm olmış (Solmaz, 2018: 175).

Mevlânâ Şuhûdî: Hadd-ı zâtında şûh-tab’ ve hûb-sohbet ve zât-ı pâki ma’rifetle ârâste ve zihn-i sâfı hikmetle pîrâste esnâf-ı şi’re kâdir ve zebân-ı Fürs ü Nevâyî’de mâhir şu’arâ-yı Rûm içre edâ-yı pâk ile meşhûr ve hüsn-i i’tikad ile efvâhda mezkûr eş’ârı rindâne ve güftârı ‘âşıkânedür. Bu bir kaç matla’-ı Fârisî mâsadak-ı hâl ve şuhûd-ı makâl diyü sebt olundı (Solmaz, 2018: 188-189).

Sabrî Çelebi: Ma’lûm-re’y-i erbâb-ı keremdür ki mu’ammâ-yı hod aslında bir mübhem nesnedür ki ‘ale’l-husûs mu’ammâ tarîkıyla

rakam olmış. Beytden kavâyid-i mu'ammâ ile bir ism peydâ itmek ziyâde müşkil ve pesend-i ehl-i dildür. Zîrâ ki Sultân Hüseyn Baykara devrinde Pehlevân Mehemmed nâm bir mu'ammâ-yı nîk-encâm bunlara benzer şu'arâ-yı zamânun ebyâtından bir iki ism peydâ idüp Hazret-i Nevâyî'nün hıdmetine iletür. Mezkûra hezerân hezâr 'izzet ü hürmet idüp erbâb-ı hüner içre nâmdâr itdükden sonra tab'-ı mustakîmi hakkında bir risâle-i 'azîmi zuhûra getirüp sebt itmiş. Bunlarun hod nice nice bunlara benzer üstâdân-ı zamâna beyitlerinden isimler istihrâc idüp meşhûr ü makbûl-i merdiyân-ı ferzâne olmışdur (Solmaz, 2018: 195,197).

Sabâyî: Manâstır'dandur. Tab'-ı bülendi şi'rde selîs ve elfâz-ı dil-pesendi nazmda nefîs ve Nevâyî vü Fürs bilmede bî-hemtâ ve edâ-yı nâzük ile meclis-ârâ olup üslûb-ı hututdan behremend ve ma'ârifle hûşmend kimesnedür (Solmaz, 2018: 201)

Salâhî: Esâlib-i inşâda geregi gibi pesend-i münşiyân-ı fesâhat-şi'âr ve gazel ü mesnevîde belâgatle suhen-güzârdurlar ve lügaz u mu'ammâda hayli tahsîl idüp ol fenni tekmîl itmiş. Nevâyî diline ve zebân-ı 'Acem'e ziyâde tâlib ü râgıb olup üç zebân ile şâ'ir-i kâmil ve her birinde merd-i kâbil kimesnedür (Solmaz, 2018: 204).

Zâyi'î: Esnâf-ı şi'ri bi'l-küllîye cem' idüp şâ'ir-i kâmil ve 'arûz ü kâfiye bilmede mâhir ve şi'r ü inşâ anlamada müsellem-i şâ'irân-ı sâhir ve dervîş-meşreb ü pâk-mezheb ve her zebâna kâdir ve lisân-ı Fârisî'de eş'ârı bî-hadd ve edâ-yı Nevâyî'de güftârı lâ-yu'addur (Solmaz, 2018: 205-206).

'Ulûmî: Mezkûr şeyh Ka'be-i Şerîf'e varup mücâvir olup nice nice 'azîzlerden 'izz ü temkîn ve âyin-i dîn tahsîl ü tekmîl itmiş. Ana binâen zâtı kemâlât-ı 'ulûm ile pirâste ve ahlâk-ı hamîde ile ârâste ve zebân-ı Fârisî'ye ve hatt-ı nest'lika hayli mümâreset gösterüp ve tarz-ı Nevâyî'ye ve mu'ammâya cehd idüp geregi gibi hâsıl ve pesend-i ehl-i dil olmış (Solmaz, 2018: 228-229).

Gınâ'î: İstanbul'dandur. Dervîş-ma'iyyet ve nîkû-hilkat 'ilm-i zâhire 'ömrin sarf idüp bir mikdâr temettü' bulmış ve zebân-ı Fârisî vü Nevâyî'ye cidd ü cehd ile sa'y-i küllî gösterüp şu'arâ-yı mütekaddimîn

ve zurafâ-yı müteahhirînün devâvinin tetebbu' itmiş (Solmaz, 2018: 240).

Mevlânâ Fuzûlî-i Bagdâdî: Hakkâ budur ki kendü tarzında muhteri' ve tarîk-ı ma'ânîde mübtedi' ve şâhid-i fikri elfâz-ı pâk ile müzeyyen ve gün gibi câme-i zerrîn-i ma'nâ ile a'yân içre mübeyyen ve lisân-ı Tâzî'de olan ebyâtı fusahâ-yı 'Arab'da meşhûr güftâr-ı Nevâyi-âyîni Türkân-ı Mogol yanında mezkûr ve zebân-ı Fürs'de olan dîvânı pesendîde-i şu'arâ-yı her merzbûm ve eş'âr-ı Türkîsi makbûl-i zurafâ-yı Rûm olmışdur (Solmaz, 2018: 241)

Feyzî Çelebi: Gülşen-i ma'ânîde hâtır-ı 'âtırı feyz-güster ve gülistân-ı nazmda tab'-ı gülbîzi rûh-perver ve eş'âr-ı hayâl-âmîzi pür-ziver ve Nevâyî ve Fürs taklîdinde makbûl-i cumhûrdur. Zîrâ ki her birinden behremend ve geregi gibi anları bilmede hûşmend ü ercmenddür (Solmaz, 2018: 248).

Ferâgî: Rûz u şeb evkât-ı şerîfin ve sa'at-i latîfin 'ilm-i zâhir ü bâtına sarf kılup dânişmend-i hûşmend olmış ve sanâyi'-i şi'rden behremend ve her vechile tab'-ı sâfî vâdî-i nazmda su gibi revân ve zihn-i pâki zekâ-yı dil-cû ile pesend-i pîr ü cevân ve edâ-yı Nevâyî'de ferah-bahş ve zebân-ı Fârisî'de güftârı dil-keş tarz-ı inşâda kâbil ve mu'ammâ fenninde peyrev-i merdüm-i efâzıl ve 'ilm-i mûsikî bilmede fâyik ve her sâzda usûli âvâzesine muvâfık 'ale'l-husûs dervîş-meşreb ve i'tikâd-ı pâk ile bende-i ehl-i mezheb kimesnedür (Solmaz, 2018: 249)

Kurbî: Kendü Rûm'da neşv ü nemâ bulup hıdmet-i 'ulemâ idüp dânişmend-i bî-nazîr ve 'ulûmun envâ'ından habîr ve musâhabet-i temkîn ile yâr-ı dil-pezîr kimesnedür. Zebân-ı Fârisî'nün kavâ'id-i pür fevâidin bilmede bî-hemtâ ve müşkilât-ı tarz-ı Nevâyî'de hall-i 'ukde-küşâ ve hatt-ı nesh-i ta'lîk yazmada peyrev-i hoş -nüvisân-ı devrândur (Solmaz, 2018: 255-256)

Mecdî: El-hak mazmûn-ı gûn-â-gûn ve belâgat-meşhûn ile hâlâ bî-nazîr ve zebân-ı Fârisî ve Nevâyî'den bir derecede vâkıf u habîrdür ki takrîr ü tahrîre sıgmaz ve kasâyidde şu'arâ-yı fasîhü'l-kelâm içre tâk ve tarz-ı gazelde bülegâ-yı belâgat-nizâm mâbeyninde ma'ânî-i hâs ile

yegâne-i âfâk ol tûtî-i şekeristân-ı hoş -edânun ve bülbül-i gülistân-ı bülend-edânun ebyât-ı ferah-fezâsı gâyetde şîrîn ü nefîs ve kelimât-ı dil-küşâsı elfâz-ı reng-â-renk ile rengîn ü selîs ve tahayyülât ile muhayyel ü pür-mesel vâkı' olmışdur (Solmaz, 2018: 267).

3.6. Tezkiretü'ş-Şu'arâ (Kınalızâde Hasan Çelebi)

Sultân Mûrâd Hân: Pes bu hâtıra câygîr olup bu emel hem-h*â*be-i zamîr olmış idi ve kâkül-i dil-berân gibi başuma bu sevdâ düşmiş idi ki ol eş'âr-ı dürer-bârla şöhret-şi'âr olan nâmdârları ki 'alem-i kalemi dûş-ı himemlerine merfû' ve sürer-i merfû'a ve nemârık-ı masfûfa fesâhatı sühan-âferînlık sahnına mevzû' kılmagla iklîm-i sühanun hüsrev ü hâkânı ve kemâl-i belâgatla sânî-i Kemâl-i Isfahânî meclis-i sühanverîde Nevâyî bir mertebe hüseynîye iletmişlerdür ki ehl-i 'Irâk u Hicâzun büzürg u kûçegi hayreti zîyâde idüp âvâzeleri gûş-ı hilâli ker ve reşha-ı câmı hâk-ı pâk-ı ehl-i kelâmı tâze vü ter itmişdür (Sungurhan, 2017: 95)

Ahmed Paşa: Râkımü'l-hurûfun ceddi olan Mîrî Efendiden vâlid-i firdevs-mekân rivâyet iderler idi ki Ahmed Paşanun evâ'il-i hâlde didügi eş'âr u makâlde çün hâlet ü melâhat yog idi. Sonra Emîr 'Alîşîr Nevâ'î otuz üç dâne gazel göndermiş idi. Ahmed Paşa ana iktidâ itmekle üslûb-ı şi'ri hûb ve tarz-ı güftârı mergûb olmış idi (Sungurhan, 2017: 172).

Basîrî: Nevâ'î mezbûrı Mecâlisü'n-nefâ'is adlu kitâbında îrâd itmişdür. Hazret-i Monlâ Câmî ve Nevâ'înün gazelleri ve sipâriş-nâmeleriyle Sultân Bâyezîde gelmişdür (Sungurhan, 2017: 235).

Behiştî: Sultân Bâyezîd zemânında kendüsinden bir vaz'-ı menfûr bürûz u zuhûr idicek 'Acem diyarına seyâhata gidüp anda Monlâ Câmî ve Nevâ'î hidmetine vâsıl olmagla niçe ma'ârif ü fezâ'ile nâ'il olmış idi. Ba'dehû Sultân Bâyezîde anlarun şefâ'at-nâmesiyle gelüp yine sancakbegi olmış idi (Sungurhan, 2017: 243-244).

Sânî-i Sânî: Eş'âr-ı Fârisiyye ve 'ale'l-husûs Nevâ'î eş'ârını çok tetebbu' itmekle hayli miknet ü iktidâr ve ma'ânî vü letâ'if-i bî-şümâr tahsîl itmişdür. El-hakk zemânımızda meşhûr u makbûl-ı cumhûr olan şu'arâdandur (Sungurhan, 2017: 253-254).

Cemîlî: Türkistân şâ'irlerindendür. Ekser-i eş'ârı Nevâ'î tarzındadur (Sungurhan, 2017: 272).

Şâh Mehemmed: Sultân Selîm nâmına Mecâlisü'n-nefâ'is-i Nevâ'îyi Fârisîye terceme idüp andan sonra olan şu'arâyı dahı ilhâk itmekle binâ-yı te'lîf-i mezbûrı 'âlî-revâk eylemişdür (Sungurhan, 2017: 468).

'Azmî Efendi: Zebân-ı Türkî vü Fârisî vü 'Arabî ve Nevâ'îde eş'ârı ve her birinde muhayyel ü bî-bedel güftârı oldugından gayrı fenn-i inşâda dahı Hâce-i Cihân ve mürvârid-i sadef-i belâgat u beyândur. Zebân-ı Türkîde olan Ahlâkı makbûl u meşhûr-ı âfâkdur (Sungurhan, 2017: 557).

Fuzûlî: Evâ'il-i hayâtdan dem-i vefâta gelince şi'r ü inşâya kûşiş ve nazm-ı dil-güşâya verziş üzre şâ'ir-i 'âlî-menişdür. Nevâ'î tarzına karîb bir üslûb-ı bedî' ü semt-i garîbi vardur. Hakkâ ki tarzında ferîd ve semtinde vahîd bir şâ'ir-i belâgat-şi'âr ve bir nâzım-ı fesâhat-disârdur ki lisân-ı hüsâm-ı berâ'at-intizâmla hatîb-i medâric-i menâbir-i hüsn-makâl ve zebân-ı kalem-i berâ'at-i 'ilm ile kâşif-i estâr-ı 'arâ'is-i sihr-i halâl safvet-i zülâl-i safâ-yı makâli reşk-i selsebîl-i cinân ve çeşme-i hûrşîd-i tâbân ve hazret-i riyâz-ı eş'âr-ı pür-'unvânı mahsûd u magbûtıgülistân-ı cihân ve sebzezâr-ı âsmân-gerdândur (Sungurhan, 2017: 670).

3.7. Künhü'l-Ahbâr (Gelibolulu Mustafa Âlî)

Süleymān Çelebi: Ol zamānda sükkān-ı mülk-i Rūm ekṣeriyā ġuzāt-ı Etrāk ü Tatar idügi ma'lūm ve sā'ir ehālî-i merzbūm ise evlād-ı kefereden ẕuhūr eylemiş bir bölük sāde-levḥ idükleri mefhūm olmaġın içlerinden şi'r-şināsları bile ma'dūm idi. Naẓma rāġıbları ḫōd ṣafaḥāt-ı rūzgārdan bi'l-külliyye mektūm idi. Aña binā'en şā'ir nāmına bir ferd yoġ idi. TāBāyezîd Ḫan zamānına gelince ve Timur Ḫanla ba'ż-ı şu'arā-yı 'Acem ve Nevā'î lisānınuñ ẕurefāsı mülk-i Rūma dāḫil olınca ṣāḥib-maḫlaṣ kimse var idügi ma'lūm degüldi (İsen, 2017: 30)

Cemîlî: Türkistān şā'irlerinden Nevāî ve rüstāyî edā meyānında söz naẓm iden evṣāt-ı nāsuñ māhirlerinden bikr-i maẓmūnuñ cemāl-i cemîlini min-vech görmiş kelām-ı mevzūnını sec' ve ḳāfiye ile encāma irgürmiş ṭālib imiş (İsen, 2017: 35).

3.8. Kâfile-i Şu'arâ (Mehmed Tevfik)

Ahmed Paşa: Ahmed Paşa gerçi evâ'il-i hâlinde süllem-i fazl ü kemâlin birinci pâyesine kadar irtikâ eden ulemâdan ma'dûd olabilirdiyse de şi'ri tarz-ı kadîm-i Türkî üzere letâfet ü melâhat-i elfâzdan sâde kabataslak bir üslûbda iken sonraları üstâd-ı kâmil merhûm Alî Şîr Nevâyî Ahmed Paşaya otuz üç dâne gazel göndermesiyle Ahmed Paşa anlara iktidâ eylediğinden üslûb-ı şi'ri hûb ve eş'ârı mergûb olmuşdur. Merhûm-ı müşârün ileyh cemî'-i devâvîn-i Fürs'i mütetebbi' olup ekser eş'âr-ı Fârsî'yi üslûb-ı Türkî'de terceme etdiğiçün asrı şu'arâsı arasında mütercimlik ile müttehem olmuşdur (Oğuz-Koncu-Çakır, 2017: 73).

Basîrî: Basîrî meşâhîr-i şu'arâdan olup hattâ Alişîr Nevâyî merhûm Basîrî'nin ba'zı letâ'ifini Mecâlis-i Nefâ'is nâm kitâbında zikr etmişdir. Mollâ Câmî ve Nevâyî merhûmların tavsiye-nâmeleriyle Sultân Bâyezîd-i Sânî dergâhına yüz sürüp Bâyezîd-i Velî merhûmun kerîme-zâdesi Sultân Ahmed'in musâhibi olup kalmışdır (Oğuz-Koncu-Çakır, 2017: 108).

Sânî: Vâdî-i hicv ü hezlde sânî-i Ubeyd-i Zâkânî ve fenn-i şi'rde bî-misl ü sânî imiş. Eş'âr-ı Fârsiyye ve ale'l-husûs Alî Şîr Nevâyî eş'ârını tetebbu'la haylî iktidâr hâsıl eylemişdir (Oğuz-Koncu-Çakır, 2017: 147).

3.9. Tezkiretü'ş-Şu'arâ (Riyâzî Muhammed Efendi)

Ahmed Paşa: Mervîdür ki Hüseyn Baykara zamânında Dârü'l-mülk-i Horâsân metâli'-i ehille-i ehâli-i 'ilm ü 'irfân ve menşe'-i ashâb-ı belâgat ü beyân olup vezîri olan Mîr 'Alî Şîr Nevâ'î, bir meclis-i hâssü'lhâssda dârü'l-eyâletinüñ 'ulemâ ve şu'arâsı bihterîn-i her-merzubûm olan mülk-i Rûm'uñ 'ulemâ ve şu'arâsına gâlib olmasın iddi'â ider. Hazret-i Mahdûmî ol meclisde hâzır bulunup, "Tıynet-i Rûmiyân'da olan vüfûr-ı ehliyet ü 'irfân dahı inkâr olınmaz." buyururlar. Bu mukâvele esnasında cânib-i derden bir murakka'-pûş zâhir olup gûşe-i meclisde mütemessil olur. Ahvâlinden su'âl olındukda Rûm'da geldügi zuhûr bulur. Şu'arâ-yı Rûm'uñ nev-peydâ eş'ârından istifsâr iderler (Açıkgöz, 2017: 42-43).

Basîrî: Bâyezîd Hân'a Monlâ Câmi'nüñ ve Nevâyî'nüñ sipâriş-

nâmeleriyle gelüp Rûm'da kalmış idi. Hakkâ ki, nakdîne-i belâgatüñ nâkid-i basîridür (Açıkgöz, 2017: 90).

Fuzûlî: Nazm-ı fesâhat-karîni tavr-ı Nevâyî'de bir tarz-ı nev-âyîn üzere vâki' olmışdur. Nesîci nazm-ı müsta'iddânesi târ-ı peşm-endâhte-i elfâz-ı şarkiyâne iken deffe-i kalem-i turfakârı bir vech ile perdâht-ı letâfet virmişdür ki hüsn-i insicâmına hezâr üstâd-ı kâr-hâne-i belâgat engüşt-der-dehân-ı hayret itmişdi (Açıkgöz, 2017: 257).

3.10. Tezkiretü'ş-Şu'ârâ (Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey)

Rāḳım: Ḫᵛārezm'de bir şāᶜir imiş. İsmi Mollā Muḥammed Murad imiş. Şehr-i Ḫīve'de müftī imiş. Eşᶜār-ı Çaġataiyyesi var imiş. Nevāyī'ni naᶜtini taḫmīs itmiş (Çınarcı, 2019:51).

3.11. Heşt Bihişt (Sehî Beg)

Mevlānā Niyāzî: 'Acem Monlā Ḥāfıẕuñ oġlıdur. 'Ulūm-ı ẕāhire maşġūl ehliyyet ü ḳābiliyyet ile mevālî-i 'ıẕām ḥużūrlarında maḳbūldür. Şuāl itdügi yirleri bir vech ile kūşiş ve bir ṣūret ile tetebbu' idüp görmişdür ki yıllarla 'ulūma sa'y idüp müntehā dirilen kimesneler 'ulūm-ı 'Arabiyye ve fünūn-ı mübāḥeşeden anuñla tekellüm itmekde 'āciz ü ḳāṣırdur. (A114b) Her 'ilmden behre-mend ve her fenden sūdmend luṭf-ı ṭāb'ı nihāyetde ve ẕekāvet-i 'aḳlı ġayetde ḳābil fāżıl yigitdür. (W122a) Ve eş'ārı (Ü51b) Mîr Nevāyî üslūbında Çaġatay dilincedür. Ve bu maṭla' anuñdur (İpekten, Kut vd., 2017: 168)

Söz konusu tezkirelerde geçen bu şairler hakkında verilen bilgilerde Alişîr Nevâyî'nin niçin üstat şair olduğu ve örnek alındığıyla ilgili bazı özellikler satır aralarında verilmiştir. Buna göre Nevâyî'nin en önemli özelliği "*tarz-ı hâssa sahip olması" ve "kendine mahsus üslûp geliştirmesi"dir*. Eserlerde bu mahiyette bilgiler yer almasına karşın Nevâyî'deki "tarz-ı hâs" ve "mahsus üslup" hakkında bilgi verilmemiştir.

Onun üstat şair olmasıyla ilgili Kınalızade'nin Ahmed Paşa hakkında verdiği malumat dikkat çekicidir. Buna göre **Ahmed Paşa, Nevâyî'nin şiirlerini gördükten sonra nam kazanmış; o Nevâyî tarzını benimsedikten sonra "**şi'ri hûb ve tarz-ı güftârı mergûb**" olmuştur (**Kutluk, 1989: 135**).**

Sonuç

Anadolu sahasında yazılan tezkirelerin hazırlanmasında, tertip ve düzeninin kurgulanmasında Mecalisü'n- Nefais'i ile Alişîr Nevâyî kaynaklık etmiştir. Ancak Anadolu sahası tezkirelerinde doğrudan doğruya Alişîr Nevâyî'nin biyografisi hakkında toplu yahut ayrıntılı mahiyette bilgi yok denecek kadar azdır.

Anadolu sahasında hazırlanan tezkirelerde **kendine mahsus üslubu olan ve birçok şaire tesir eden, klasik edebiyata yön veren üstat şairler arasında ismi en çok geçen Alişîr Nevâyî'dir. Bu tezkirelerde** Latîfî 13, Ali Emîrî Efendi 1, Beyânî 5, Fatîn Davud 1, Bağdatlı Ahdî 18, Kınalızâde Hasan Çelebi 9, Gelibolulu Mustafa Âlî 2, Mehmed Tevfik 3, Riyâzî Muhammed Efendi 3, **Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey 1**, Sehî Beg 1 şairin **Nevâyî'nin tesirinde kaldığından bahseder.**

KAYNAKLAR

Açıkgöz, N. (2017). Riyâzî Muhammed Efendi, *Riyâzü'ş-Şuara (Tezkiretü'ş-Şuara)*, Ankara.

Canım, R.(2018). Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, Ankara.

Çınarcı, M.N. (2019). Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, Ankara.

Çifçi, Ö. (2017). Fatîn Davud, *Hâtimetü'l- Eş'âr (Fatîn Tezkiresi)*, Ankara.

İpekten, H.,Kut, G.,İsen, M., Ayan, H.,Sehî Beg, Karabey, T. (2017). *Heşt Bihişt*, Ankara.

İsen, M. (2017). Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, Ankara.

Kadıoğlu, İ. (2018). Ali Emîrî Efendi, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*, Ankara.

Koncu, H. , Çakır, M., Kutlar Oğuz, F. S. (2017). Mehmed Tevfik, *Kâfile-i Şu'arâ*, Ankara.

Kutluk, İ. (1989). Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, Ankara.

Solmaz, S. (2018). Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, Ankara.

Sungurhan, A. (2017). Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, Ankara.

Sungurhan, A. (2017). Musrafa (Cârullahzâde), *Beyânî Tezkiresi (Tezkiretü'ş-Şu'arâ)*, Ankara.

ALİ ŞİR NEVAÎ EDEBÎ GELENEKLERİNİN ÂGEHÎ ŞİİRİNE ETKİSİ

Dr. Dilşad GAYIB*

Muhammed Rıza Âgehî (1809-1874), büyük düşünür Ali Şir Nevaî'nin edebî geleneklerini layıkıyla devam ettirmiş bir sanatçıdır. Sadece devam ettirmekle kalmayıp onları zirveye ulaştırmıştır. Edebiyatçı Abduraşid Abdugafurov "Muhammed Rıza'nın nazım esrarını kusursuz bir şekilde öğrenerek büyük sanatçı olarak yetişmesinde, eserlerinin sanatsal-gayevi olgunluk ve halka yakın ruh kazanmasında ulu şairin etkisi büyük olmuştur."[271] diye yazmıştı. Bunu Âgehî'nin kendisi de itiraf eder:

Âgehî, kim tapkay irdi sazı nazmingdin neva,
Bahra ger yoktur Nevaî'ning nevasidin senge?![272] (S.37)

Bilimsel kaynaklar, divan tertip etmelerinde Nevaî'ye Hüseyin Baykara'nın, Âgehî'ye de Muhammed Rahimhan Firuz'un çağrısı önemli olduğunu vurgular. Çağrılar eserlerin dibacesinde gelen mesnevilerde ifade edilmiştir. Edebiyatçı A.Abdugafurov iki sanatçı arasındaki yakınlık hakkında şunları kaydeder: "Yeri gelmişken belirtilmelidir ki Firuz "hitap"ının beyanı olarak kaleme alınan söz konusu mesnevi, Hazayinü'l Maânî'nin dibacesinde Hüseyin Baykara'nın divan tertip etme konusunda Nevaî'ye "gönderdiği hüküm"ün ifade edildiği mesnevi ile âdeta ikiz gibidir. Genel olarak, Nevaî'nin dibaceleri ile Tâvizü'l Âşıkîn dibacesi arasında büyük bir yakınlık vardır ve bunun özel olarak araştırılması gerekir."[273] Bu görüşler, Âgehî'nin Nevaî'ye halefliği dibacelere de yansıdığını gösterir.

Tâvizü'l Âşıkîn, Doğu edebiyatınındivantertipetmegeleneklerine son derece uygun bir şekilde meydana getirilmiştir. Onun bu konudaki kusursuzluğuna klâsik edebiyatımız tarihinde nadir rastlanır. Büyük selefinin gazelleri için kaleme alınan nazire ve tetebbular Âgehî'nin sanatsal maharetinin Nevaîyane ifadesidir. "Tetebbunevislik; gelenek,

---

Ünlü şair, muarrih, tercüman //Abdugafurov A. Agâhlar Agâhı. Taşkent, 1999. S.58-59

Âgehî. Tâvizü'l Âşıkün. Taşkent: Mümtaz Söz, 2014. S. 37. Bundan sonra Agâhî'den alıntılar bu kaynaktan alınmıştır ve parantez içinde safya numarası gösterilecektir.

Abdugafurov A. Muhammed Rıza Âgehî. Taşkent, 1999. S. 48.

yakınlık ve maharet üçlüsü ile ilgili bir faaliyet"[274] ise Âgehî'nin bu konudaki başarısı hiç kuşkusuz milli edebiyatımızın gelişmesi için sağlanan önemli bir katkıdır.

Ali Şir Nevaî yazar:

Ger elemimge çare yok, bolmasa bolmasun, netey?
Var gamıma şumara yok, bolmasa bolmasun, netey?[275]

Nevadirü'n Nihaye divanının 806 numaralı söz konusu gazeli ahenk ve muhteva yönünden özgündür. Gazelde redd-i matla sanatından verimli bir şekilde yararlanılmıştır. Yani gazelin ilk dizesi maktada da tekrarlanır. Âgehî, gazele anlam ve biçim bakımından uygun eser kaleme alabilmiştir. Ayrıca o da tam olarak redd-i matla sanatından yararlanır. Âgehî şu şekilde benzetme yapar:

Aşkıma ger kenare yok, bolmasa bolmasun, netey?
Âhime hem şumara yok, bolmasa bolmasun, netey? (S.287)

Nevaî ve Âgehî'nin gazellerinde konu ve gaye bakımından da uygunluk vardır. Poetik fikir ve imgesellik bakımından uygunluk, gelenek çerçevesinde ortaya çıkan hadisedir ve usta sanatçıların maharetinden yararlanma açısından önemlidir. Çünkü "sanat ürününde hep yeni karakter yaratma çabası içinde olmaya gerek yok, var olan karakterin bilinmeyen yönlerini ortaya koymak da karakter yaratma vasıtası sayılır."[276]

Aşk, her iki sanatçının divanlarında en önemli konulardan biridir. Nevaî yazar:

Ey Nevaî, aşk atvarini hıfz eyley degen,
Barça işni terk etib, kılsın bizning divannı hıfz.

Âgehî ise:

Âgehî hâlini ger aşk içre bilmek isteseng,
Çeşmi ibret birle derdengiz divanimge bak.

sözleriyle çıraklık kelamını ortaya koyar.

Âgehî'nin Nevaî gazelleri için kaleme aldığı tetebbu ve nazireleri

Feyzullayev B. Özbek Şiirinde Tetebbu Tarihi ve Maharet Meseleleri. Doktora adayı tezi. Taşkent, 2002.
Ali Şir Nevaî. ME. C.2. Nevadirü'n Nihaye. Taşkent, 1987. S. 557.
Garsia Lorka. İbrannaya proizvedeniya v 2-h tomah. T. 1. Moskova, 1986. S. 398-399.

anlam ve şekil bakımından benzerliğe dayanır. Gaye ve konuda özdeşlik, bazen de redif ayniyeti göze çarpar. Kafiye ise farklıdır.

Ali Şir Nevaî nazmında "deyin" redifli birkaç gazel bulunmaktadır. Söz konusu gazeller muhtevadaki özgünlük, ifadedeki akışkanlıkla ayrılır. Âgehî, Nevaî'nin "deyin" redifli gazeline nazire yazar. Nevaî "Kaşı yasinmu..." diye başlayan gazelinde sevgilinin portresini çizerken onun sıfatlarına da değinir. Yâr için "kaşı yasinmu", "közi karasınmu", "derdi belasinmu", "közi kahrınmu", "kiprigi zehrinmu", "ruhsarı sefasınmu", "aşkı derdinmu", "hacri naberdinmu", "veslining devasinmu", "zülfi deminmu", "lâli kelaminmu" diyeyim gibi ibareler kullanarak güzel tasvirler ortaya koyar. Eşsiz benzetmeleri, kendine özgü bulguları ve retorik soruları ile gazelin etki gücünü artırır. Yârin endamına, libasına hayretle bakar ve "kaddi nihalinmu", "gülrengi kabasınmu" diyeyim diyerek ifadedeki ahenkliliği artırır. Söz konusu gazel, türün en güzel örneklerinden biridir ve müsecce tarzıyla kaleme alınmıştır. Teşbih, redd-i matla gibi şiir sanatlarından yararlanan şair, bir kez daha sanatsal maharetini sergilemiştir.

Şairin "Katra terlerden yüzinde dür nişanınmu deyin?" dizesiyle başlayan bir diğer gazeli yukarıda incelediğimiz gazelin devamı niteliğindedir. Çünkü gazelde Nevaî artık yârin fiziksel özelliklerini değil onun iç dünyasını ve lirik kahramanın duygusal özelliklerini kaleme almaktadır. Âgehî bu gazele nazire yapmıştır. Üstattan esinlenen şair, "deyin" (S.249) redifli gazelinde "ol şuhun hüsnü kemalinmu", "zari halinmu", "bağı cemalinmu", "kakilu sünbül misalinmu", "ikki lebide ikki halinmu", "kaşının hilalinmu", "çabuk gizalinmu", "şirin makalinmu", "kılgan sevalinmu", "efza zilalinmu", "bazmı visalinmu", "bazmı halinmu", "ayşi kemalinmu" diyeyim ifadelerini kullanır. Nevaî'nin gazelinin vezni, redifi, ifade güzelliğini koruyan Âgehî, üstadından farklı olarak redd-i matladan istifade etmez, seci kullanmaz.

Vurgulanmalıdır ki, söz konusu gazellerdeki karakterler geleneksel âşık, maşuka ve rakip üçlüsüdür. Ancak bu karakterler her gazelde anlamsal özgünlük kazanmıştır. Yani karakteri yenileme

yoluyla değil de onları farklı koşul ve mekanlarda ele alma yoluyla yeni boyutlara ulaşılmıştır.

Nevaî ve Âgehî'nin sadece aşk konulu gazellerinde değil aynı zamanda sosyal, irfani, doğa tasvirli gazellerinde de benzerlik bulunmaktadır. Söz gelimi, Hazayinü'l Maânî külliyatının Bedayiü'l Vasat divanındaki 149 numaralı gazeli ile Âgehî'nin "Mülkü milletge emin olsa eger agâhlar" dizesiyle başlayan gazeli konu, gaye ve poetik şekil bakımından aynıdır. Ali Şir Nevaî toplumsal konulu bu gazeline aşk ve âşıklık hakkındaki dizeleri de eklemiştir. Âgehî'nin gazeli ise tamamen toplumsaldır. Nevaî yazar:

Ol ki salgay şule âzasige otluğ ahlar,
Kayda bilgey küymekin zerbeft kiygen şahlar.

Bağridin kan tamguçi uşşak zahmin bilmegey,
Tığidin kan tamguçi birahim ali cahlar.[277]

Nevaî; ilk beyitte "zerbeft" giyen şahların ateşte yandığını, şulenin onlara ah çektirdiğini, onların bundan dolayı figan ettirklerini dile getirir. Bununla şair, "zerbeft giymek"tense iç güzelliğe, kalp güzelliğine, hayırlı işler yapmaya dikkat etmesi gerektiğini söyler. İkinci beyitte ise "bağridin kan tamguçi uşşak" ile "tığidin kan tamguçi birahim ali cahlar" birbirine karşı konur. Âşıklar övülür, cahiller kınanır.

Âgehî, nazire gazelin ilk beyitinde şunları yazar:

Mülkü milletge emin olsa eger agâhlar,
İkki âlem abruyin hasıl etgey şahlar.

Vah, neçük mahkem bolur ol şahge devlet kasrikim,
Bolmasa erkanı aning köhne devlethahlar. (S.119)

Yukarıdaki dizeleri inceleyen Nurbay Cabbarov'a göre: "... Bu ulu düşünürün ömrünün büyük bir kısmı sarayda geçti. Şair, Harezmşahlar'ın üstadı, danışmanı olarak her zaman onların yanında bulundu. Üç hanlık arasındaki geçimsizlik onu hep tedirgin etti. Saltanatta adaletin hâkim kılınması için gayret etti. Milleti uyanık

Nevaî . ME. C.5. Bedayiü'l Veset. Taşkent, 1990. S. 133.

olmaya, bilim ve marifete davet etti... Padişahın yanında agâhlar yani Hakk'ın emrinden, halkın hâlinden, milletin yaşam tarzından, başka ülkelerdeki durumdan haberdar olan fazıllar olursa ülkede adaletin hâkim olacağını, toplumun kalkınacağını, böyle bir saltanat sahibinin de iki dünyada aziz olacağını özellikle vurgular."[278]

Şair, her zaman agâh (teyakkuzda) olan hükümdarı metheder. Eğer devlet erkânı ileri görüşlü, deneyimli "devlethahlar" ise böyle bir yurdun sarayı sağlam olur, der.

Âgehî daha sonraki beyitlerinde de fikrine devam eder. 11 beyitli söz konusu gazele sağlam devlet kurmanın küçük tüzüğü denebilir. Şair, sonraki beyitlerde "mülk ömrünün nizamını bilen sipahlar", devletin namusu olan memurlar hakkında yazar. Ayrıca şair, gözü kendinden başkasını görmeyen bencil ve cahiller, nefsi için milletin malına göz diken tamahkârlar konusunda halkı uyarır:

Gafil olsa şah eger mülkü sipah ahvalidin,
Başge iş tüşkende sud etmes figanı ahlar.

Âgehî, kıl şahi agâhing duai devletin –
Ki, ange erkânı devletdur heme agâhlar.

Âgehî'nin bu gazeli olaylama gazel türüne aittir. Nevaî'nin nazireye esas oluşturan gazeli de aynı türe aittir. 7 beyitli söz konusu gazelinin her beytini agâhlık gayesi birleştirir:

Şiddetin Ferhat kılgay fahim, yok Parvezkim,
Derdni hakiler anlar, yok felek dergahlar.

Can-u könglim kirdiler gam deştige güm bolgalı,
Men hem ettim azm, çün azm ettiler hamrahlar.

Gazelin beşinci beyti, ayrılığın keder sahibini öldürdüğü ve onun hâlini sadece ayrılık derdinden agâhların anladığı hakkındayken yedinci beyte gelince tekrar şah ve onun sorumlulukları üzerinde durulur:

Ey Nevaî, şahlerge çün fedalar fikri yok,
Eltkil hem Tanrı dergahige şeyallahlar.

Âgehî'nin Nevaî gazellerine yazdığı nazireleri karşılaştırılırken

[278] Cabbarov N. Âgehî'nin Agâhlık Sırrı. // Tefekkür, 2009, sayı 2, S. 61-62.

onun nazire gazel yazma kural ve tabiatına son derece uyduğu, edebî geleneğe yaratıcılıkla yaklaşarak yüksek maharet sergilediği rahatça söylenebilir.

Âgehî'nin Nevaî eserlerine tetebbu şeklinde yazdığı gazelleri çoktur. "Peyda", "Senge", "Eyleb", "İken ayâ", "Yiğit", "Hadis", "Netey", "Şem'", "Tama" gibi gazelleri bunların bazılarıdır. Tâvizü'l Âşıkin adlı divanına giren gazel, rubai, muhammes, museddes, mesnevi, tuyug, kaside, çistan, kıta türlerine ait şiirlerinde de Nevaî'nin tarzı ve ruhu açıkça hissedilir. Âgehî'nin divanındaki muhammeslerin 33'ü Nevaî gazellerine yazılan nazirelerdir. Bu da, Türk şairleri arasında kaydedilen en yüksek neticedir.

Âgehî, gazellerinde toplumsal bakış açısını da bildirir. Ali yaratık olan insanın saadeti için kaygılanma, "çark-ı dün"den şikâyet etme özgün bir tarzla kaleme alınır. Dizelerde şiddetli öfke narasını duymak mümkündür:

Harab olsun, ilahi, günbezi davvar çark-ı dün –
Ki daim devri kecdur, tavrı şum-u, hey'eti vacun. (S.247)

Şairin "gerdun-i dün", "ehl-i zaman", "dahr ehli" hakkındaki görüşleri ya gazelin tamamında ifade edilmiş ya da gazelin yad beytinde veyahut son beytinde yerini almıştır. Edebiyatçı Y.İshakov ulu şair Ali Şir Nevaî'nin yiğitlik dönemine ait şiirlerini incelerken şunları yazar: "...Birçok gazelinde zaman ve mekan kişileri ile ilgili fikirler şiirin ilk beyitlerinde değil de son beyitlerinde (çoğunlukla son beyitte) beyan edilir. Farklı bir konunun işlendiği gazelde birdenbire böyle bir beytin ortaya çıkışı lirik ara söz olup ilk bakışta diğer beyitlerle bağlanmamış gibi izlenim uyandırabilir. Ancak bu, Nevaî gazelleri için özgü bir durumdur ve şair bununla aynı ruhu taşıyan beyti gazele ilave etmek için ilk beyitlerden itibaren (hal veya olayların tasviri vasıtasıyla) ruhsal zemin hazırlar. Bu tür şiirlerde şairin gayesi bir bütün halde sonuçlar şeklinde ortaya çıkar.

Söz konusu döneme ait şiirleri arasında Nevaî'nin döneme ait fikirlerinin beyan edildiği özel gazelleri de bulunmaktadır.[279] Nevaî'nin nazmına özgü sonuç niteliğindeki görüşler Âgehî'nin gazelleri

İshakov Y. Nevaî Poetiği. Taşkent, 1983. S.39-40.

veya başka türe ait şiirleri için de geçerlidir. Âgehî de selefi Ali Şir Nevaî'nin yürüdüğü yolu takip etmiştir. Nitekim, Âgehî'nin yukarıda matlası sunulan gazeli çarkıfelekten şikâyet olarak kaleme alınır. Şairin divanında tamamen döneme ait görüşlerin ileri sürüldüğü birkaç gazel bulunmaktadır. "Dahr kasrikim..." diye başlayan gazeli de bu gazellerden biridir:

Dahr kasrikim hakikatte köhen viranedir,
Ani her kim mesken etmek istedi divanedir.

Sahfide yer serbeser andin yağar gerdi hatar,
Emniyetdin yok eser, vah, ne acep kâşanedir. (S.103)

Şair, bu gazelde insanları muma benzetmektedir. Onlar, hayat gaileleriyle baştan sona yanan kişilerdir. Sonraki beyitlerde fikir daha da genişletilerek insanlar, "rahat şem'i" çevresinde pervane olan "can kuşu"na kıyaslanır. Şair böylece dönemin, çarkıfeleğin cebir ve cefasından yakınırken muasırlarının derdine derman olma çarelerini arar.

Âgehî'nin "ömür", "gönül" redifli gazelleri de baştan sona kadar dönemden, hayattan şikâyetler olarak kaleme alınmıştır.

Nevaî'nin edebî geleneklerini sürdürme eğilimi Âgehî'nin kasidelerinde de göze çarpar. Şairin Âgehnâme adlı kasidesi pendname şiirin en yüksek örneğidir.

Ali Şir Nevaî sanatında adaletli padişah gayesi ayrı öneme sahiptir. Bu gayeye şairin kapsamlı eserlerinden en küçük yapıtlarına kadar her eserinde rastlanır. Nevaî, ilk Türkçe sakinâmenin yazarıdır ve bu türde de adaletli padişahı işlemiştir. Âgehî'nin söz konusu türde de selefini izlediği görülür.

Ali Şir Nevaî'nin adaletli padişah gayesinin ileri sürüldüğü sakinâmesi Fevayidü'l Kibar destanından yerini almıştır. 32 bent, 458 beyitten ibarettir. Hacimc küçük bir destan niteliğindedir.

Ali Şir Nevaî sakinâmesinin Hüseyin Baykara için kaleme alınan bentleri şekil, tarz ve gaye bakımından Âgehî'nin Mâvizetnâme'sine esas oluşturmuştur.

Âgehî'nin divanından gelen ilk terciibent gayesi yönüyle Ali

Şir Nevaî'nin Nevadirü'ş Şebab divanında yer verilen terciibende uygundur, ancak vezin, kafiye yönünden farklıdır. Nevaî yazar:

Cihan kasrigedur su üzre bünyad
Çü yok bünyadi andin bolmagil şad.
Ne şad olgay kişi bir kasridinkim,
Ani Tanrı yaratmış mihnet abad....
Âgehî ise şunday ohşatma kıladi:
Dahr uyi bünyadkim, su üzredir mahkem imes.
Anda kirgen il havatirdin aman bir dem imes,
Daima veyranlığ asari aning erkânidin,
Barça âlem ehlige malum irur, mübhem imes... (S.411)

Şair, Nevaî'nin fikirlerine benzer görüşler ileri sürerek gayelerine devam eder ve yeni edebi bulgulara imza atar. Âgehî de Nevaî gibi bu dünyayı mihnet evine benzetir. Nevaî'nin fikrine devam ederken mihnet evinde şah ve gedanın mutlu olmadığını, onlara her an dert ve gam ordusu saldırdığını, burada gözü yaşsız kişinin bulunmadığını, ömrünün bir anı bile sükûnet içinde geçen adamın bulunmadığını dile getirir.

Muhammed Rıza Âgehî rubai türünde de Nevaî'nin geleneklerini layıkıyla devam ettirmiştir. Özellikle şairin pendnâme şeklinde yazılan rubailerinde buna tanıklık etmek mümkündür. Âgehî yazar:

Kılmak bile perveriş tiken gül bolmas,
Hem terbiyet ile zağ bülbül bolmas.

Ger aslı yamanga yahşilik ming kılsang,
Yahşilik aning niyeti bilkül bolmas. (S.436)

Yukarıdaki dizeler Ali Şir Nevaî'nin

Küçük birle hötükke niçe kılsang terbiyet
İt bolur, dahi eşek bolmaslar asla adami.

dizeleriyle uygundur.

Âgehî'nin çistanları herkesi eşit derecede etkileyen şiir biçimindeki bilmecelerdir. Şair, Ali Şir Nevaî'nin lugz ve çistanlarından da etkilenmiştir. Örneğin, Nevaî on adet Türkçe, dokuz adet Farsça-Tacikçe kıta şeklinde lugz-çistan kaleme almıştır. Çistanlar arasında ebcet yolu ile adı gizlenenleri değil sıradan, düşünme yoluyla bulunan

basit çiztanlar meşhurdur. Âgehî'nin "Tenge" çistanı Nevaî'nin aynı adı taşıyan çistanından etkilenme sonucu dünyaya gelmiştir:

O ne dilber kim, teni simin olub,
Bedir yengliğ suretu simasidur.
Hat bitib ikki yüzide serbeser,
Zinet afzayin ruhi zibasidur.
Cüssei tırnağ yüzi yengliğ küçük,
Lek uluğlar aşkının rüsvasidur. (S.517)

Şair, beyitlerde maden paranın dış görünüşünü çizer. Onun iki yüzünün yazı ve rakamlarla süslendiğini, küçük vücuduyla ulu insanları bile rüsvay ve divane ettiğini teşbih ve tezat sanatları yardımıyla dile getirir. Sonraki dizelerde tasvir daha da koyulaşır. Şair ifadeye hiciv ekleyerek büyük toplumsal konuya değinir. Tüm dünya ehlinin onun sevgisiyle yanıp tutuştuğunu, fakir, zengin, genç, yaşlı herkesin ona hayran olduğunu, onun visaline kavuşanın halk arasında itibar kazandığını, eğer o bilgede yoksa onun ayaklar altında çiğnendiğini bilgelikle ifade eder.

Özetle Âgehî, büyük şair Nevaî'nin edebi geleneklerini layıkıyla sürdürmeyi başarmıştır. Şairin halefliği divan dibacesi, tetebbu, nazire, terciibent, kaside, musammet, çistan, rubai, kıta gibi tür ve şekillerde şiir kaleme alırken tema, gaye ve tarz bakımından Nevaî'ye uymasında görünür.

NEVAİ SÖZLERİNDE ESKİ TÜRK ŞİİR GELENEKLERİNİN GELİŞTİRİLMESİ

Dr. Salohiy Dilorom ISOMIDDIN KIZI*

Orta Çağ'da Türk dilinde sanat eseri yaratma konusunda eşsiz bir gelenek vardı. X-XII. yüzyıl Özbek dini edebiyatında Hoca Ahmed Yesevi'nin eseri, Türk şiirinin ana bileşenlerinden biri olan popülizm geleneğini, yani sanatsal düşüncenin dil ve üslup açısından şiirsel ifadesini yansıtır. 16. yüzyılın başlarındaki edebi eserlerde, sadece tema ve içerikte değil, aynı zamanda orijinal Türkçülük arzusu, Türk şarkılarının üslubu ve ağırlığı açısından da biçime bir eğilim vardır. Buna bir örnek, Nasiruddin Burhaniddin oğlu Rabguzi'nin "Qisas ul-Anbiyo" eserinde (1310/11), Türkçe şarkının en önemli vezinlerinden biri olan Remeli müsemmeni maksur vezninde yazılmış bir şiirin gerçekleşmesidir:

Kun hamalga kirdi ersa, keldi olam navro'zi,
Kechdi bahman, zamharir qish, qolmadi qori buzi…

Haydar Harezmi, Nizami'nin "Mahzan ül-esrar" adlı destanını tercüme ederken, manzum eserlerin Türkçe yazılabilmesi için önemli şartlardan birinin sanatsal açıdan yüksek, yani kelimenin tam anlamıyla Türkçe olması olduğuna dikkat çekmiş ve "Gülşan ül-esrar" destanında şöyle yazmıştır:

Turk zuhuridur o'chunda bukun,
Boshla ulug' yir bila turkona un...
Turk surudini tuzuk birla tuz,
Yaxshi ayolg'u bila ko'kla qubuz.

Türk halk şiirinin klasik Türk şiir düzeyine ulaşma sürecinin XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdüğü bilinmektedir. Ali Şir Nevai'nin sözleri bu yaratıcı gelişim sürecini tamamladı. Nevai, Sultan Hüseyin Baykara'nın eski Özbek dilinin kaderi hakkında aldığı politika ve pratik önlemleri kendi yolunda destekledi. Farsça ve Türkçe yazma kabiliyetine sahip olan Hüseyin Baykara'nın eserlerini ağırlıklı olarak Özbekçe yazması tesadüf değildir. Nevai, "Muhakemet ül-lugateyn" eserinde "*…iltifot va ixtimom yuzidin ba'zi ma'nilar topib, nazm qilurg'a hukmlar ham joriy bo'ldi va so'z uslubig'a ta'yinlar va adosig'a ta'limlar ham izhori bo'ldi*", diye yazıyor. Ayrıca, "Mecalis ün-nefais"

eserinin 8. meclisinde Hüseyni›nin kafiye ve rediflerinin icatlarını da anlatır. Nevai, Türk şairlerinin eserlerinde kafiye konusuna özel bir önem verir ve kafiyenin ahengini Türkçeye yakın yani basit, halk, sözlü örnekler olarak değerlendirir. Ancak bu olay, klasik doğu şiirinin sanat yasalarının gerekleri açısından eleştirilmektedir. Şairin Hüseyni'nin divanından aktardığı beyitler de Türkçedir ve kafiyenin temeli olan revi açısından klasik edebiyat da kafiye teorisinin gereklerini karşıladığı için övgüye değerdir.

Böylece Nevai klasik edebi poetika kuralları çerçevesinde Türk şiirinin yer alması için Hüseyin'in eserinin önemini dolaylı olarak vurgulamakta'dır. Nevai, Türk şiirinin doğal gelişimini daha da hızlandırmak, sanat kanunları sisteminin gereklerine yakın olmak, edebi ve estetik kimliğini ve sosyal etkinliğini artırmak için nelere dikkat edilmesi gerektiğini ilk fark eden kişi olmuştur. Her şeyden önce şair, klasik üslup düzeyinde Türk üslubu temelinde şiirin gelişmesi için Türk geleneklerini büyük bir ustalıkla kullanmıştır. İkincisi, Türk şiirini mustazad ve musammet gibi yeni türlerle zenginleştirmiştir. Bundan sonra, benzersiz sanatsal görüntü teknikleri ve olağanüstü etkileyici sanat resimleri yaratmanın yanı sıra, tatabbu ve tazmin sanatlarının yeni bir görüntüsünü de sergiledi.

Bu bağlamda Ali Şir Nevai'nin "Turkane" kavramına yönelik tutumunu tespit etmek gerekmektedir. Nevai terimi hem olumlu hem de olumsuz anlamda kullanır. Tanınmış edebiyat eleştirmeni Y. İshakov, Nevai'nin Türk şiirine karşı olumsuz tutumunu şu yorumlarla açıklar: "… Şiirsel söz diziminin sadeliği, hafif ağırlıkların kullanılması (daha çok hafif vezinli ramal ve hazaj bahri), kafiye konusunda folklora yakınlık (yani, aliterasyon-tonlama ilkesinin korunması), tür hakimiyeti (daha fazla tuyuk) üzerine poetika (gazelin hacmi, kompozisyonu ve teması) da kendi benzersizliğine sahiptir. Ancak, çeşitli karmaşık figürler bu tür şiirler için tipik olmasa da, tacnis sanatı önemli bir rol oynar" [280]. Şairin "türkane"ye karşı olumlu tutumu, "Türki" adlı şarkının şu türü hakkında yaptığı yorumlarda gör ülebilir: *«Yana surudedurkim, ani «turkiy» debdurlar, bu lafz anga alam bo'lubdur va ul g'oyatdin tashqari dilpisand va ruhafzo va nihoyatdin mutajoyiz aysh ahdig'a sudmand va majlisoro suruddur…*» [281]. Anlaşılan Nevai, Türk şiirini

Ishoqov, Y. (1990). Navoiy va o'zbek she'riyatidagi uslublar masalasi, *O'zbek tili va adabiyoti*, 5, 3-8.

Alisher, Navoiy. (1998). Mukammal asarlar to'plami, Yigirma jildlik, 16-jild, Toshkent: Fan.

biçim ve poetikanın gerekleri açısından değerlendirirken olumsuz bir tavır takınmakta', konuya, anlam ve muhteva açısından yaklaşırken ise olumlu görüşler ifade etmektedir. "Mizan ül-evzan"'da şair, Türkçe şiirleri "çoğunlukla şarkılar"ın vezinleri açısından incelerken "Türkçe" adlı şarkı türüne özel bir önem verir. Nevai, yukarıdaki tarifte "Türki"yi "surud" olarak adlandırmıştır. Şarkının bir anlamı şarkı söylemek, diğeri ise şiirdir. Nevai'nin "Türki"'nin yazılı edebiyatın poetikasının kanunlarını kabul ettiğine dikkati çekerken, poetik anlama daha yatkın olduğu açıktır. Bu noktadan hareketle şair, "Türki"yi ayrı bir şiir türü olarak görmekte ve kendine özgü tür özelliklerini de göstermektedir. Bunlardan ilki Türkçenin eski Özbek diliyle yazılması ve bu bağlamda Türkçe adıyla ün kazanmasıdır… İkincisi, "Türki", "olağanüstü bir dilpisand ve ruhafzo ve majlisoro surud"dur, üçüncü olarak, "Türki"de düşünce akıcı bir dil ve sanatsal incelikle ifade edilir ve son olarak, dördüncü olarak, bir remeli müsemmeni maksur vezninde yazılmıştır" [282]. Bu şekilde Nevai'nin "Mizan ül-evzan"'daki bilgisinden hareketle âlim, "Türki"nin diğer şiir türlerinden ayıran özelliklerini kısaca açıklamakta'dır. Nevai'nin "Mecalis ün-nefais" ve "Mizan ül-evzan"'daki diğer bilgilerin de "turkiy"in tür özellikleri hakkında daha net bir fikir verdiğini belirtmek gerekir.

Babür, Tarhani ve Türki türküleri hakkında da bilgi verirken, *«Sulton Husayn Mirzoning zamonida yana bir surud chiqdikim, «turkiy»ga – o'q mavsum bo'ldi, anga ushbu vaznni taqsim qilurlar, ul dag'i ikki davrda bog'lanibdur», [283]* demiştir. Böylece Ali Şir Nevai ve Babür'ün ilmi risalelerinde özel olarak zikredilen, kendine has şekil ve muhtevası olan "Türki" şiiri, bu dönemde lirik bir tür düzeyine yükselmiştir.

Şiirde biçim ve içerik ilişkisinde liderliğin rolünü her zaman vurgulayan Nevai, "Türki"yi yeni içerik ve renkli temalarla zenginleştirmeyi amaçlamıştır. Başka bir deyişle, Ali Şir Nevai›nin «Türki»yi, yalnızca aşk ve sevgi ile ilişkilendirilen ruh halinin bir ifadesi veya tasviri değil, aynı zamanda felsefi tutumu, aşk ve sevgi kavramını, arkadaş kavramını ve imajını da güçlendirir. Bu bakımdan Nevai›nin «Türki» üslubunda çok sayıda tekil ve tedrici gazelleri belirli bir olay örgüsü ile oluşturması dikkat çekicidir. Özellikle "Keça kelgumdur

Valixo'jayev, B. (1988). Alisher Navoiy turkiy va turkiygo'ylik haqida, *SamDU ilmiy maqolalar to'plami*, Samarqand: SamDU, 2, 56

Bobur. (1959). Muxtasar, Toshkent: Fan.

debon…", "Ul parivaşkim…", "Yağlığıng, eykim, tikarsen…" gibi "İlk divan" gazellerinin rolü, kanaatimizin canlı bir örneğidir.

Nevai'nin "Türki"sinin bir diğer özelliği de şairin divanlarında bir yanda romantik Türkçe şiirler, diğer yanda "Türki" vezni ve üslubuyla yazılmış sosyal, felsefi ve hicivli gazellerin bulunmasıdır.

Ali Şir Nevai ve çağdaşlarından önce yaşamış Türk şairlerinin eserleri büyük ölçüde tematik olarak sınırlı "Türki" türleri (tuyuk türü hariç) çerçevesinde kalırken, Nevai, vezni ve sanatsal üslubunu kullanarak yeni bir tema ve biçime sahip gazeller yaratmak için bu türün olanaklarını kullandı.

Ali Şir Nevai, "Mizan ül-evzan"da çeşitli şarkı türlerini tanımlar, yani «Birisi «tuyug'» durkim, …», «Yana «qo'shiq» durkim, …», «Yana «chinga» durkim, …», «Va yana turk ulusida bir suruddurkim, ani «muhabbatnoma» derlar…», «Va yana bu xalq orasida bir surud bor ekandurkim… ani «musta'zod» derlar emish…», «Yana Iroq ahli tarokimasida surude shoye'kim, ani «aruzvoriy» derlar…», «Yana surudedurkim, ani «turkiy» debdurlar» gibi. Bu tür şarkının tek örneği olan Mustazad, sadece Nevai'den önce yazan şairlerden Gedai'nin divanında bulunabilir.

Nevai, şiirlerini Mustazad tarzında bitirmiş ve ilk resmi divanı "Bedaye' ül-bidaye"'de bunlardan üç nüshaya yer vermiştir. "Hezayin ül-Meani", divanlarının her birine böyle bir eser yerleştirdi. Şairin, divanlarının önsözlerinde ayrıntılı olarak açıkladığı tadvinçilik (divan derleme) alanındaki sanatsal ve estetik ilkeleri göz önüne alındığında, bu olaydan amacı ortaya çıkmakta'dır. Büyük şair, müstazadı Özbek klasik şiirinin lirik türlerinden biri haline getirmeyi amaçlayarak, divan dizilişinde tüm lirik türlerden mümkün olduğunca çok esere yer verilmesi gerektiğini vurgular. Aynı zamanda kendisinden sonraki divan derleyicilerini de dolaylı olarak bu türde şiirler yapılması gerektiği konusunda uyarır.

Ali Şir Nevai, Özbek klasik şiirinde musammet türünün gelişiminin yaratıcısıdır. Nevai'den önce, sadece bağımsız (teb'i hud) formlarda musammet örnekleri yaratıldı. Özbek lirik şiirinde gazel ve musammetın tarihini ve gelişimini inceleyen bilim adamı R.Arzibekov şöyle yazar: "Ali Şir Nevai, bir dizi başka lirik türün reformcusu olduğu gibi, Doğu musammetizminin olanaklarını genişletti. Bu alanda da yaşayan bir edebiyat okulu oluşturmuş, eserlerinden örnekler vermiştir.

Musammedin, muhammes, musaddes ve musammen gibi tezmin formlarını keşfetti" [284].

Alim, son yıllarda Şeyh Ahmed Terazi'nin "Funun ul-baloga" adlı eserinin keşfi ve bilim camiasına sunumu hakkında yazdığı bir makalede her ne kadar Nevai ve Hüseyni'nin eserlerinde gazellere dayalı musammet örneklerini oluşturma yöntemleri keşfedilmesine ve sanatsal yaratım pratiğine dahil edilmesine rağmen, bunun bağımsız (tab'i hud) örneklerinin 15. yüzyılın ilk yarısında Türk-Özbek şiirinde de mevcut olduğuna dikkat çeker. Yani Hafız Harezmi ile aynı dönemde yaşamış olan birkaç Türk ve Fars-Tacik şairin de müstakil musammetleri yarattığı belirtilmektedir. Ancak Ali Şir Nevai dönemi edebî hayatında tezmin üslubunda oluşturulmuş musammet örneklerine rastlanmış ve Türk-Özbek şiirinin tür yapısı zenginleştirilmiştir.

Nevai, "Bedaye ül-bidaye" divanında, 3'ü Lütfi'nin gazellerine, 2'si de kendi gazellerine olmak üzere 5 musammede yer vermiştir. Divan'dan gelen 2 musaddesi ikisi de Lütfi'nin gazeline yazılıdır.

"Garayip us-sigar" divanında yer alan üç musammetten biri Lütfi'nin gazeli, ikisi de kendi gazeli ile ilgilidir. Divan'a giren bir musaddes, Nevai'nin kendi gazeline yazılmıştır. Ayrıca "Nevadir uş-şebab"daki üç muhammesten biri Lütfi ile, ikisi kendi gazeli ile, bir musaddes de kendi gazeli ile bağlantılıdır.

"Bedaye ul-vasat"'ta Lütfi'nin ve kendi gazellerine yazılmış birer muhammes, daha Lütfi ve Hüseyni gazellerine yazılmış birer musaddes yer almakta'dır.

"Fevayid ül-kibar" divanında şairin kendi gazelleriyle bağlantılı iki muhammesi, Lütfi'nin gazeline yazılan bir musaddes ve şairin kendi gazeline yazılan musammen yer alır. Bu demektir ki Nevai, Mevlana Lütfi'nin gazellerine üç muhammes ve iki musaddes, Hüseyni'in gazeline bir musaddes ve kendi gazellerine yedi muhammes, iki musaddes ve bir musammen bağlamıştır. Nevai bilgini A.Abdugafurov, Nevai'nin yeni bir lirik türde eserler yaratmak için gazellerini yaratıcı bir şekilde kullanması hakkında şöyle yorum yapıyor: "Hezayin ul-Meani"'deki geri kalan on musammet, Nevai'nin kendi gazellerine dayanmakta'dır. Nevai, zamanında meşhur olan gazelleri ilk kez muhammes şekline getirdi" [285].

Orzibekov, R. (1976). *O'zbek lirik poeziyasida g'azal va musammat,* Toshkent: Fan

Abdug'afurov, A. (1995). Xazoyin ul-maoniy devonlarining tartib berilishi haqida, O'zbek tili va adabiyoti, 3, 5

Şair, musammetleri da aynı düzende divanlarına yerleştirmiştir. Yani müstezâddan sonra muhammesler, ondan sonra müsaddesler, sonra musammenler vardır. "Hezayin ül-Meani" divanlarının ilk ikisi, üçer muhammes ve birer müseddes içerir, sonraki ikisi ikişer muhammes ve iki müsaddesi ("Fevayid"›de bir musammen) içerir. Şairin bağlı olduğu bir diğer estetik kanunu, bütün divanlarında Mevlana Lütfi›nin şiirleriyle ilişkilendirilen musammetler öncelik verilmesidir. Divan inceleme alanında mükemmel sanatsal ve estetik ilkeler geliştiren Nevai, bu şekilde musammet türünün Divan kompozisyonunun önemli bileşenlerinden biri olduğunu vurgulamakta' ve Türkçedeki mükemmel örneklerini ortaya koymakta'dır.

Nevai divanlarının dikkat çekici bir yönü daha var. Bu olgu, şairin ilham sanatında ve sanatsal yöntemlerin uygulanmasında kendine özgü bir üslubu olarak değerlendirilebilir. Tezmin ve tatabbu sanatını kullanan "Hezayin ül-Meani"'deki Gazel 433, bir önceki gazelin veznini, redifini ve beş kafiyesini korur. Her iki gazel de imgelere dayalıdır ve anlamsal-duygusal imge, gazel kompozisyonunun temelidir. Gazelleri beyit beyit incelersek, birinci gazelde tasvir edilen bir resim veya sanat levhası, ikinci gazelde resmin nesnesini veya onunla ilişkili olayları daha canlı ve geniş bir şekilde anlatacaktır. İki şiirde de içeriğe uyan beyitlerin kafiyeleri de aynıdır. Şimdi beyitleri yan yana koyalım ve karşılaştıralım.

Her şeyden önce, zihnin görüntüsüyle ilişkili levha:

Demang ko'nglung qanikim, hajrdin behush edim,
Qay sori borg'onin ul bexonumonim bilmadim.

(«Nevadir ün-nihaye», 3. beyit)

Ul pari to jilva qildi bordi ko'nglum, vah, qayon,
Bo'ldi ul ovvorai bexonumonim, bilmadim.

(«Hezayin ül-Meani», 5. beyit).

Yar'ın azarlama levhası, "Nevadir ün-nihaye", dördüncü beyit:

Vaslidin so'z deb bu yanglig' ta'nig'a xush kelmasin,
Bilmadim, ey qotili nomehribonim, bilmadim.

«Hezayin ül-Meani», üçüncü beyit:

Demadingmu, dema rashkimniki, boqting g'ayrima,
Bilmadim, ey kofiri nomehribonim, bilmadim.

Her iki gazelde de makta'din bir önceki beyit sosyo-felsefi fikirlere, şairin hayran olma, kendinden kurtulma konusundaki

gözlemlerine dayanmakta'dır.

"Nevadir ün-nihaye", altıncı beyit:

O'zlukimdin ranja erdim ichkali jomi fano,
Bexud o'ldum o'ylakim nomu nishonim, bilmadim.

"Nevadir üş-şebab", altıncı beyit:

Do'stdin bildim nishon, to topmadim o'zdin nishon,
Lek o'zdin toki bor erdi nishonim, bilmadim.

Gazellerin makta'larında lirik kahramanın – şairin zihinsel durumunun tanımında ilahilerin içeriğinde bir fark vardır. Birinci gazelin makta'sı âşığın bunalımlı, şikâyetçi halini överken, ikinci gazelin makta'sı iyimser bir ruhla övmektedir:

"Nevadir ün-nihaye", yedinci beyit:

Ey Navoiy, oshiq o'lg'onda dedim qolg'ay nihon,
Bo'ylakim olamni tutqay dostonim bilmadim.

"Nevadir üş-şebab", yedinci beyit:

Ey Navoiy, yor ko'ngli mehrmu qildi ayon,
Yo asar qildi anga o'tlug' fig'onim, bilmadim.

Bu bakımdan "Hezayin ül-Meani"de yer alan bu gazeli tatabbu sanatının güzel bir örneği olarak değerlendiriyoruz.

Ayrıca gazellerine beyit atfetme olgusu da şairin gazellerinde farklı bir biçimde karşımıza çıkar. Nevai, gazellerini sıraya koyarken semantik yapılarına ve kompozisyon yapılarına özellikle dikkat etmiştir. Sonuç olarak gazel kompozisyonu ile ilişkilendirilen tatabbu ve tezmin gibi sanatların gazellerinde yaratıcı bir şekilde gelişmesine izin verilmiş ve bu alandaki gelenekler yeni akımlarda gelişmiştir.

Sonuç, bilge edebiyat teorisyeni ve düşünür Ali Şir Nevai'nin Özbek şiirinin eski geleneklerini ve sanatsal özelliklerini benzersiz sözlerinde yaratıcı bir şekilde kullandığı ve büyük başarılar elde ettiğidir. Bu vaka, yaratıcı nesilleri için özel bir örnek ve eşsiz bir okul görevi görmektedir.

KAYNAKÇA:

1. Abdug'afurov, A. (1995). Xazoyin ul-maoniy devonlarining tartib berilishi haqida, *O'zbek tili va adabiyoti*, 3, 5.
2. Alisher, Navoiy. (1998). *Mukammal asarlar to'plami,* Yigirma jildlik, 16-jild, Toshkent: Fan.
3. Bobur. (1959). Muxtasar, Toshkent: Fan.
4. Valixo'jayev, B. (1988). Alisher Navoiy turkiy va turkiygo'ylik haqida, *SamDU ilmiy maqolalar to'plami*, Samarqand: SamDU, 2, 56.
5. Orzibekov, R. (1976). *O'zbek lirik poeziyasida g'azal va musammat,* Toshkent: Fan.
6. Ishoqov, Y. (1990). Navoiy va o'zbek she'riyatidagi uslublar masalasi, *O'zbek tili va adabiyoti*, 5, 3-8

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ALİ ŞÎR NEVÂYÎ
ÜZERİNE TEMATİK ÇALIŞMALAR

MUHAKEMETÜ'L-LÜGAYTEYN VE KLASİK ESERLERİN YAZILMA SEBEPLERİ ÜZERİNE

Prof. Dr. Celal DEMİR*

Çağatay Türkçesi ve Çağatay edebiyatı

Türk yazı dillerinden Doğu Türkçesinin Hârezm Türkçesi'nin devamı niteliğinde ve XV. – XX yüzyıllar arasında kalan dönemine Çağatayca yahut Çağatay Türkçesi diyoruz. İslâm medeniyetinin etkisiyle hayat bulmuş, Çağatayca ile yazılmış edebiyata ise Çağatay Edebiyatı diyoruz.

A. Samoyloviç, XV. yüzyıldan başlayıp XX. yüzyıla kadar devam eden Orta Asya edebî dili için "Çağatayca" tabirini kullanmıştır. Samoyloviç'e göre Orta Asya edebi dilinin gelişimi dört dönemde gerçekleşmiştir. Çağatayca son iki dönemi kapsamaktadır:

1. Karahanlı (Kâşgar) Türkçesi (XI-XIII. yüzyıllar),

2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (XIII-XIV. yüzyıllar),

3. Çağatay Türkçesi (XV-XIX. yüzyıllar),

4. Özbek Türkçesi (Özbekçe, XX. yüzyıl). [286]

Köprülü ise, Çağatay Türkçesini "*Moğol istilasından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın Ordu devletlerinin medeni merkezlerinde 14. asırlarda inkişaf eden ve Timürlüler devrinde, bilhassa 15. asırda klasik bir mahiyet alarak, zengin bir edebiyat yaratan edebi Orta Asya lehçesi.*"(Köprülü, 1936) biçiminde tanımlar ve XIII.-XIX. yüzyıllar arası olarak kabul ettiği bu süreci beş döneme ayırır:

l. İlk Çağatay devri (XIII. ve XIV. yüzyıllar),

2. Klâsik Çağatay devrinin başlangıcı (XV. yüzyılın ilk yarısı Nevâyî'ye kadar),

3. Klâsik Çağatay devri (XV. yüzyılın son yarısı-Nevâyî devri),

Samoyloviç, A.N. (1928), "K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo yazıka: Mir Ali Şir", *Sbornik pyatisotletiyu so dnya rojdeniya*

4. Klâsik devrin devamı (XVI. yüzyıl-Babur ve Şeybanlılar devri),

5. Gerileme ve çökme devri (XVII.-XIX. yüzyıllar).[287]

Eckmann ise Çağatayca Türkçesini XV. Yüzyıldan başlatarak üç döneme ayırır:

l. Klâsik öncesi dönem (XV. yüzyılın başından Nevayî'nin ilk divanını yazdığı 1465'e kadar olan dönem-XV. yüzyılın ilk yarısı),

2. Klâsik Çağatayca dönemi (1465-1600, XV. yüzyılın ikinci ve XVI. yüzyılın ilk yarısı),

3. Klâsik sonrası dönem (1600-1921, XVI. yüzyılın ilk yarısından XIX. yüzyılın sonuna kadar) [288]

Çağatay Türkçesi-Çağatay edebiyatı ve **Ali Şîr Nevâî**

Ali Şir Nevâî, Hem ilim adamı hem mutasavvıf hem sanatçı hem de devlet adamıdır. Tüm benliğiyle ve ömrü boyunca milletine hizmet etmiştir. Doğu Türkçesinin bir dönemi olarak değerlendirdiğimiz Çağatay yazı dilinin ve edebî dilin banisidir.

Çağatay Türkçesi, özellikle Ali Şîr Nevâyî'nin bırakmış olduğu tesirden sonra Batı Türkçesi sahası dışında kalan Türklerin hemen hepsinin ortak yazı dili olmuştur.

1441-1501 yılları arasında yaşamış olan Ali Şîr Nevâî, hem Çağatay Türkçesinin hem de Çağatay edebiyatının Banisi olarak değerlendirilmektedir. "*Sadece onun eserlerini daha iyi anlayabilmek için Farsça ve Osmanlıca sözlükler hazırlanmıştır. Anadolu sahasında oluşturulan Abuşka ve Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü'nün yanında Lûgat-i Şinasi ve Der Beyān-ı Istılāhāt-ı Emlahu'ş-şuarā Mevlānā Nevāyî Sözlüğü gibi küçük Çağatayca sözlüklerin ve Osmanlı sahasında yazılan Türkçe sözlüklerin de en büyük kaynaklarından birini Nevâyî eserleri külliyatı oluşturmaktadır. Radloff, Budagov, Zenker, Pavet de Courteille, Vambery gibi yabancı Türkologlar da hazırladıkları sözlüklerde Çağatay sahasının edebî eserleri ve bu sahanın sözlüklerine sık sık başvurmuşlardır."*[289] (Nalbant, 2013: 79-80)

Köprülü, M. F. (1945), "Çağatay Edebiyatı", İslam Ansiklopedisi, C.III, MEB Yayınları: İstanbul, Köprülü

Eckmann, J. (1945), "Das Tschaghataische", *Philologia Turcicae,* Wiesbaden.

Nalbant, B. (2013), "Türkiye Yazmaları Arasında Bir Çağatayca-Oğuzca Kısa Sözlükçe", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergis*i: Ankara

Muhakemetü'l-Lügayteyn ve yazılma sebepleri

Türk dilinin ve Türk kültürünün tehlikeye düştüğü bir dönemde, manidar bir çıkışla ve üstün gayretleriyle Millî dilimiz Türkçenin özüne dönmesi ve kendi kuralları doğrultusunda gelişmesi için bu olumsuz gidişe tam zamanında "el koymuştur". Bilge Kağan'dan 7 asır, Kaşgarlıdan 4 asır sonra aynı millî heyecanla millî bir refleks göstererek *Muhakemetü'l-Lugateyn* adlı eserini yazma gereği duymuştur.

Bazı klasiklerin yazılış sebepleri yahut gerekçesi, bize yazıldığı dönemin dil-kültür özellikleri, siyasi ve sosyal yapısı hakkında ayrıntılı ve önemli bilgiler verebilmektedir. Örneğin Orhun Kitabelerindeki sözlerin sahibi Bilge Kağan, milletin karşısında konuşuyormuş gibi ne yaptığını ve ne yapmak istediğini uzun uzun anlatır. Bu sözleri niçin söylediğini ve niçin taşlar üzerine yazma gereği duyduğunu şöyle izah eder:

"Türk milletinin nasıl toplanıp il tutacağını (millet ve devlet olacağını) buraya vurdum (yazdım). Nerede, nasıl hata yapıp sonunu hazırlayacağını da bu ebedî taşlara vurdum (yazdım). Bu konularda her ne sözüm var ise taşın üzerine yazdım. Ona bakıp öğrenin. Türk milleti, Türk beyleri; bunları bile bile mi yanılacaksınız (Bütün bunları bile bile mi hata yapacaksınız)?

Malum olduğu üzere, Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyılın son çeyreğinde *Dîvānu Lügāti't-Türk*'ü yazarak Türk boylarının, Türk illerinin, Türk dilinin ve Türk kültürünün XI. Yüzyıldaki hâlini zabt u rabt altına almıştı.

Kaşgarlı Mahmut bu eserini niçin yazdığını eserin girişinde ayrıntılı olarak anlatır: Nişabur'da ve Buhara'da iki farklı imamdan Peygamberimizin "*Türk dilini öğreniniz, zira onların uzun sürecek egemenlikleri olacaktır."* mealindeki hadisini işittikten sonra, Türkçe öğrenmenin Araplara vacip olduğunu, Türkçeyi öğretmenin de bu işi başarabilecek kişiler (Türkler) için dinî bir vecibe hâline geldiğini düşünür ve durumdan vazife çıkararak eserini kaleme alır.

Bergamalı Kadri ise 16. yüzyılda asıl amacının devlet büyüğüne/ hükümdara dua etmek olduğunu, bu gerekçeyle bir eser yazmak istediğini, bu eserin de *"herkesin at oynattığı"* bir konuda değil,

"*kimsenin el atmadığı"* bir alanda olmasını istediğini söyler ve bir gramer kitabı olan *Müyessiretü'l-Ulum*'u yazar. Buradan da anlaşılıyor ki gramerin (sarf ü nahv / dil bilgisi) özel olarak da Türkçenin grameri (dil bilgisi) kimsenin el atmadığı bir alandır ve o döneme kadar Türk dilinin grameri yazılmamıştır.

Nevâî bu eserde Türk dili için eserin yazılı amacına ve içeriğine uygun olarak "Türkî" ve "Türkçe" kelimelerini kullanmıştır. Daha sonraki yıllarda Nevâî'yi ve onu takip edenlerin dili hakkında "Türkçe", "Moğolca", "Tatarca" ve "Nevayi dili" gibi tabirler kullanılmıştır. Günümüz araştırmacıları ise daha çok "Çağatay Türkçesi" veya "Çağatayca" terimlerini kullanmaktadırlar. Ama onu takip edenler ve ona hayranlık duyanlar, "Nevâî dili" demişlerdir.

Nevâî'nin bu eseri edebî bir eser değildir; bir tezi doğrulamak/ ispatlamak ve bir yanlışı düzeltmek amacıyla yazılmış bilimsel bir eserdir.

Ali Şîr Nevâî, *Muhakemetü'l-Lugateyn* adını verdiği *"iki dilin mukayesesi"* anlamına gelen bu eseri yazma gerekçesini şöyle açıklar: "Öyle sanıyorum ki Türk münevverine hakkını iade ettim. Kendi öz dillerinin nasıl bir dil olduğunu anladılar ve Farsça söyleyenlerin Türkçeyi küçümseyen sözlerinden kurtuldular. Umarım ki Türk şairleri, benim bu gizli hakikati ortaya koymaktaki gayemi anlarlar ve beni hayır dua ile yâd ederler. İşte o zaman ruhum şad olur.»[290]

Buradan da anlaşılıyor ki Nevâî; *Muhakemetü'l-lugateyn*'i bir yanlışı düzeltmek, bir kötü gidişe engel olmak amacıyla yazmıştır: Farsçayı emsalsiz bir şiir dili zannederek şiirlerini Farsça yazmak isteyen, bunun için Farsça öğrenip Türkçeyi unutan, ötekileştiren hatta küçümseyen genç şairlere yaptıklarının yanlış olduğunu göstermek ve Türkçenin Farsçadan daha üstün bir edebiyat dili olduğuna onları ikna etmek istemiştir. Bu nedenle eser, Türkçenin edebiyat dili olarak Farsçadan üstün olduğu tezini doğrulamak amacıyla iki dilin; Türkçe ile Farsçanın mukayesesi üzerine kurulmuştur.

Ali Şîr Nevâî de bilge Kağan gibi, Kaşgarlı Mahmut gibi,

Levent, A.S. (1968), *Ali Şir Nevaî*, C. IV, TDK: Ankara

dede korkut gibi ve Bergamalı Kadri gibi gerekçelerini önce sağlam bir mantığa dayandırmış ve asıl muhtevayı daha sonra ve uzu uzun işlemiştir.

Bu sebeple *Muhakemetü'l-lugateyn*'e şöyle bir giriş yapar: Arapça kıymetlidir, şereflidir çünkü Kuran dilidir, Hz. Peygamber hadislerini, büyük veliler de pek çok hakikatleri ve hikmetleri Arapça söylemişlerdir. Arapçanın dinî bir değeri ve buradan kaynaklanan bir üstünlüğü vardır.

Dillerin doğuşu, kutsiyeti ve kaynağı hakkında hem batıda hem de doğuda çok değerli tartışmaların olduğunu biliyoruz. Dillerin kaynağı ve hikmeti, Antik Yunan'daki görüşlerle birlikte İslam dünyasında da uzun zaman tartışılmıştır. Gerek Arap dilciler gerekse Kelamcılar, "Allah Âdem'e isimleri öğretti." (Bakara: 31), "… dillerinizin ve renklerinizin farklılığı da onun ayetlerindendir." (Rum: 22), "Bu putlar, (onların adı) sizin ve atalarınızın taktığı isimlerden başka bir şey değildir." (Necm: 23) mealindeki ayetleri delil göstererek Kur'andaki mezkur dilin Arap dili olduğunu ve bu dilin semavi olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Örneğin İbn-i Faris (ölümü: 1004), *Fıkhu'l-Luga* adlı eserinde Bakara: 31. Ayeti delil göstererek Arap dilinin "tevkifî"[291] olduğunu vurgulamıştır. Mu'tezile mezhebinden bir filolog olan İbn-i Cündî (ölümü: 1002) ise *el-Hasais* adlı eserinde dilin tevkifi de olsa bir anda neşet etmemiş, insani münasebetler içinde zamanla tekamül etmiş olduğunu ifade eder. Cündî'ye göre Bakara: 31'de Hz. Âdeme bir dilin öğretilmiş olduğu değil, dili (isimleri) öğrenme yetisinin bahşedildiği bildirilmektedir.

İmam Gazali (ölümü: 1111) *el-Mustasfa* adlı eserinde bu konuya ayrı bir başlık açmıştır. Gazali, dilin semavi mi ıstılahi mi olduğu konusunda belirginlik kazanmış görüşleri üç başlık altında ele alarak değerlendirmiştir. Gazali bu üç farklı görüşü şöyle özetlemiştir:

Dillerin ıstılahî olduğunu; yani dilin bir sistem olarak ilahi bir kaynaktan indirilmeyip beşerî münasebetler içinde ihtiyaç hasıl oldukça yavaş yavaş tekemmül ettiğini savunan görüş,

---

İslâmiyet'in bildirmesine bağlı olan ve değiştirilmesi câiz olmayan Şerîatin bildirdiği isimler. Allahü teâlânın ism-i şerîfleri tevkîfîdir. Bunlardan başka isimler ile zikretmeye, anmaya şerîat (İslâmiyet) izin vermemiştir.

Dilin tevkifî olduğunu yani Allah'ın sıfatları içinde olduğunu, ilk insan Hz. Âdem'e tüm insani özelliklerle birlikti bahşedildiğini savunan görüş,

Dil edinme ve geliştirme yeteneğinin tevkifî bir bağış olarak insana verildiğini ve bunun zaman içinde teşekkül ettiğini savunan görüş.

Gazali bu görüşlerin üçünün de mümkün olabileceğini, hangisinin asıl olduğunu belirten sahih bir rivayetin olmadığını, ibadetle ilgisi olmayan İtikadi bir gereklilik de taşımayan bu meselenin tartışılmasına lüzum olmadığını ifade etmiştir. Gazali'ye göre dilin ibadetle ilgisi yoktur, bu nedenle de dinî bir mesele olarak ele alıp tartışmak fuzuli bir uğraştır.

Ali Şîr Nevâî, eserinde böyle bir tartışmaya girmemiştir fakat Arapça'nın kutsiyeti olduğunu bu özelliğinden dolayı da önemli olduğunu ve bilinmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre Arapçanın sonra gelen üç önemli dil vardır: Türkçe, Farsça ve Hintçedir.

Ali Şîr Nevâî'ye göre Türkçe, Farsça ve Hintçe'nin evveliyatı; Hz. Nûh'un üç oğluna kadar uzanır: Türkçe Yâfes'e, Farsça Sâm'a, Hintçe ise Hâm'a kadar uzanır.

Hâm'ın çevresine saygısızlık etmesi ve kaba davranışları yüzünden itibar kaybetmesi sebeiyle Hintçe gelişmemiş ve çok değer kaybetmiştir. Fesahatten ve belagatten mahrum kalmıştır. Bu sebeple hiç kimse Hintçe öğrenmeye, Hintçe konuşup yazmaya heves etmemektedir. Geriye Farsça ile Türkçe kalmıştır.

Arapçadan sonra önemli ve değerli olan ikinci dili belirlemek için Farsça ile Türkçenin mukayese edilmesi gerekir. Ali Şîr Nevâî de bunu yapmış Türkçenin Farsçadan üstün özelliklere sahip olduğunu; daha geniş anlatım imkânlarına sahip olduğunu, cinas ve kafiye zenginliği ile mükemmel bir şiir dili olduğunu, bu imkânların Farsçada bulunmadığını örneklerle izah etmiştir. Yine "togdak", "tokday", "çagruk", "kılkuyruk", "kulapurga", "yapalak", "çaylak", "karakuş", "tilbekuş", "çıkçığ" gibi kuşların adları Farsçada yoktur. var ise de

Farisiler, bu kelimelerin hepsini Türkçeden almışlardır." [292](Levend, 1968: 200).

Levent, A.S. (1968), *Ali Şir Nevaî*, C. IV, TDK: Ankara

Türkçedeki bazı kelimelerin Farsçada karşılığı olmadığını kendi şiirlerinden de örnek vererek izah eder: "... ingremek ve singremek sessiz sessiz ağlamaktır. Ama aralarında çok az da olsa fark vardır. Türkçede şu matla beytinde açıkça görülmektedir:

"İstesem devr ehlidin ışkıŋnı pinhān eylemek
Kiçelerce geh ingremektür ādetim, geh singremek
Fārisîde bu mazmūn ki bolmaġay, şāir ni çāre ḳılġay!

(Keşke dünya ehlinden kendisine olan aşkımı gizleyebilsem. Fakat geceleri bazen inliyorum bazen sinliyorum. Farsçada böyle bir mazmun bulunmuyor, şair ne yapsın!" [293]. Örneğin "Türkçede her çeşidinin başka adı olan "ördek"e Fariside sadece "mürgâb" deniyor. Hâlbuki Türkçede ördeğin erkeğine "suna", dişisine "burçin" denir. Ördeğin ayrıca "çörke", "almabaş", "çakırkanat", "temurkanat", "alaluga", "alapike", "bagçal" gibi başka isimleri de vardır.

Nevâî, Farsça ile Türkçe'yi karşılaştırmaya başlamadan önce birbirleriyle yakın ilişkiler içinde olan Türkler ve Farslar'ın ırkî özelliklerini de değerlendirmiştir. Nevâî göre Türkler Farslar'dan daha pratik daha yüksek kavrayışlı, daha saf ve temiz kalplidir. Farslar ise ilim, mârifet ve tefekkürde Türkler'den daha ileride sayılablir. Fakat dillerindeki mükemmellik Türkleri Farsların önüne geçirmiştir.

"Nevayi, sosyal bir hadise olarak kabul edebileceğimiz birlikte yaşamanın ortaya koyduğu sonuçları sıraladıktan sonra, küçüğünden yetişkinine, nökerinden beyine kadar, sanki hemen herkesin bir Farsla anlaşabilecek kadar Farsçayı bildiğini ve içlerinde Fars dilinde güzel şiirler yazanların da çıktığını ifade eder. Buna karşılık, Farslar için durum, bunun tam tersini göstermektedir." [294]

"Nevayi, verdiği örneklerde önceliği fiiliere tanır. En küçük anlam farkı için kelimeler yaratıldığını söyleyerek Türkçedeki yakın anlamlı kelimelerin zenginliğine değinen· N eva yi, Farsçanın bundan yoksun olduğunu belirtir. Fars dilinde, sıraladığı 100 fiilin inceliklerini ve orijinalliklerini karşılayacak kelime bulunmadığını ifade ederken, bu kelimelerin kavram olarak Farslarda olmadığını kasdeder. Ardından da

Levent, A.S. (1968), *Ali Şir Nevaî*, C. IV, TDK: Ankara
Özönder, S.B. (2011). Ali Şir Nevâyî: Muhâkemetü'l-Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi), 2. baskı, TDK Yayınları: Ankara

bunlardan birini Farslara anlatmak için Arapça kelimelerin yardımıyla uzun uzun cümlelere ihtiyaç duyulduğunu söyler (776b 1-4)." (Özönder, 1995: 15). Nevâî, daha sonra 100 Türkçe fiil seçmiş, Türkçede aynı kavramı ifade eden birden çok fiil bulunduğunu belgelemiştir. Böyle bir zenginliğin Fars dilinde olmadığına, bir Fars'ın bu ayrıntıyı verebilmek için Arapça'dan faydalanmak zorunda kalacağına işaret etmiştir. [295].

Sonuç

Ali Şîr Nevâî'nin *Muhakemetü'l-lugateyn* adlı eseri, edebî bir eser olmayıp bilimsel lengüistik bir eserdir. Eser, Türkçenin güzelliklerini ve geniş anlatım imkânlarını bilmedikleri için en güzel şiir dilinin Farsça olduğunu zanneden ve eserlerini Farsça yazan, genç Türk şairlerine Türkçenin daha zengin ve ahenkli bir şiir dili olduğunu hatta bazı özelliklerinin Farsçadan daha üstün olduğunu gösterip onları bu konuda ikna etmek amacıyla yazılmıştır. Ali Şîr Nevâî, Farçanın zayıf bir dil olduğu iddiasında değildir. Farsçayı aşağılama amacında da değildir. Şairler ve yazarların Türkçe hakkındaki olumsuz düşüncelerinin bilgisizlikten kaynaklandığını, hatta kendisinin de gençlik yıllarında onlar gibi düşünüp şiirlerini Farsça yazdığını söyler.

Bu eserin yazılış gerekçesi, bizi XV. yüzyıl Türkçesinin özelliklerine götürmektedir. Ayrıca Doğu Türkçesinin tarihî gelişimi, Çağatay Edebiyatı, Türk tipi ve Türk karakteri hakkında önemli ipuçları vermektedir.

KAYNAKÇA

Bilgin, A.A. (2013), "Muhakemetü'l-Lugateyn", İslam Ansiklopedisi, C. 30, s. 395. TDV Yayınları: İstanbul

Eckmann, J. (1945), "Das Tschaghataische", *Philologia Turcicae*, Wiesbaden.

Eraslan, K. (2013) "Çağatay Edebiyatı", İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C. 8, s. 168.

Karaağaç, G. (1988), Çağatayca El Kitabı, Kesit Yayınları: İstanbul

Köprülü, M. F. (1945), "Çağatay Edebiyatı", İslam Ansiklopedisi, C.III, MEB Yayınları: İstanbul, Köprülü, M.F.(1934), "Gazneliler Devrinde Türk Şi'ri", *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, İstanbul

Levent, A.S. (1968), *Ali Şir Nevaî*, C. IV, TDK: Ankara

Nalbant, B. (2013), "Türkiye Yazmaları Arasında Bir Çağatayca-Oğuzca Kısa Sözlükçe", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergis*i: Ankara

Özönder, S.B. (2011). Ali Şir Nevâyî: Muhâkemetü'l-Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi), 2. baskı, TDK Yayınları: Ankara

Samoyloviç, A.N. (1928), "K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo yazıka: Mir Ali Şir*", Sbornik pyatisotletiyu so dnya rojdeniya*.

Türk, V. (2021), "Türkiye'de Ali Şir Nevâyî Çalışmaları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Turkish World Journal of Language and Literature*, Sayı: 52 (Güz-2021): Ankara

Bilgin, A.A. (2013), "Muhakemetü'l-Lugateyn", İslam Ansiklopedisi, C. 30, s. 395. TDV Yayınları: İstanbul

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN SON DÖNEMLERİNDE YAZILMIŞ ESERLERDE MAHALLÎ UNSURLAR: *TABÎBÇILIK* ÖRNEĞİ

Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL*

Giriş

Adını Cengiz Han'ın ikinci oğlundan alan Çağatay Türkçesi, XV. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında kalan Asya'daki Türk kavimlerinin yazı ve konuşma dilidir (Argunşah 2013, s. 15). Türkler, Eski Türkçeden sonra yazı dili olarak bir süre Karahanlı Türkçesini kullandılar. *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *Atebetü'l-Hakâyık*, Kur'an tercümeleri, hukuk belgeleri gibi birtakım eserler ve kayıtlar bu yazı dilinin hatırasıdır. Karahanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra "geçiş dönemi dili" niteliğindeki Harezm ve Kıpçak Türkçeleri ortaya çıktı. Türkçe bu tarihî lehçelerle bir yandan din, edebiyat, sözlük, gramer, tıp vb. türlerde kıymetli eserler vücuda getirirken diğer yandan dünyanın farklı bölgelerine ulaşmak suretiyle sınırlarını hayli genişletmiş oldu. Timur'un Asya'da siyasi birliği tesis etmesi, zamanla Doğu Türkleri arasında yazı dili birliğinin oluşmasını sağladı; Kıpçak ve Harezm yazı dilleri yerini Çağatay Türkçesine bıraktı. Çağatay Türkçesi, Asya'daki bütün Türk topluluklarının edebiyat, diplomasi ve diğer alanlarda kullandığı müşterek yazı dili oldu[296].

Çağataycanın bu birleştirici özelliği, Türk dünyasında XX. yüzyılın ilk yarısında yazı dillerinin ortaya çıkışına kadar sürdü. Çağatay Türkçesi, XV. asırdan itibaren Timur Devleti, Şibaniler (Özbekler) Devleti, Babür Hint İmparatorluğu ile Hive ve Hokand hanlıklarında devlet dili olarak kullanıldı[297]. Başlangıçta göçebe Türk boyları, daha

Eckmann (2003, s. 11), Çağatay yazı dilinin sınırlarını biraz daha genişletir. Araştırmacı, XIX. asrın ortalarına kadar Avrupa Rusyası'da Oğuz olmayan Müslüman Türklerin de Çağataycayı edebî dil olarak kullandığını belirtir. Ancak Türk'ün (2019, s. 133) de ifade ettiği gibi, bilim çevrelerinde Çağatayca terimi ve dönemleri hakkında bir görüş birliğinden söz etmek zordur.

Çağatay isminin kökeni, Çağatay Türkçesi/Çağatayca terimlerinin ortaya çıkışı, Çağatay edebî dilinin kaynağı, Çağatay Türkçesinin dönem ve temsilcileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Köprülü 1945, Eraslan 1993, Eckmann 2003, Kafalı 2005, Ercilasun 2009.

sonra Çağatay ülkesi sınırlarında yaşayan bütün Türkler tarafından kullanıldığı düşünülen "Çağatay Tili" ve "Çağatay Türkîsi", Timurlular zamanında gelişmiş dil vasfı kazandı, Nevâyî'nin eserlerinde ise klasik şeklini aldı (Eckmann 2003, s. 13). Temeli Uygurcaya dayanan (Yüce 1995, s. 7) Çağatay Türkçesine en yakın çağdaş lehçeler, Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleridir. İşte bu nedenle anılan lehçeler, günümüzde Çağatay Türkçesinin varisleri olarak kabul edilmektedir.

1. Çağatay Türkçesinin Dönemleri

Aleksandr N. Samoyloviç, Fuat Köprülü, Aleksandr M. Şerbak, Ahmet Caferoğlu, János Eckmann, Mustafa Canpolat gibi âlimlerin görüş beyan ettiği bu konuda Türkologların kabulü genellikle Eckmann'ın tasnifi olmuştur[298]. Onun esas itibariyle Samoyloviç'e dayanan tasnifine göre Orta Asya edebî Türk dili ile bunun bir şubesini teşkil eden Çağatayca şu devirlere ayrılır:

1. Karahanlıca veya Hakaniye Türkçesi (XI.-XIII. yüzyıllar)
2. Harezm Türkçesi (XIV. yüzyıl)
3. Çağatayca (XV-XX. yüzyılın başlangıcı)

3.1. Klasik Öncesi Devir

3.2. Klasik Devir

3.3. Klasik Sonrası Devir (Eckmann 2003, s. 17).

Çağataycanın kendi içindeki sınıflandırmasını Nevâyî üzerine kuran Eckmann, klasik öncesi devri "bir dizi Eski Türkçe hususiyetin muhafaza edildiği bir geçiş devri" olarak kabul eder ve Nevâyî'nin eserler vermeye başladığı XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürür. Klasik Devir, genellikle Nevâyî, bazen de Nevâyî - Baykara Devri olarak anılır (Argunşah 2013, s. 40). Klasik Sonrası Devri ise "bir taraftan Nevâyî dilinin dikkatli bir taklidi, diğer taraftan Özbek unsurlarının tesiri" şeklinde değerlendirir (Eckmann 2003, s. 17). Macar asıllı bilginin "Özbek unsurların tesiri" sözüyle anlatmak istediği, Alî Şîr Nevâyî ile Hüseyin Baykara'nın eserleriyle klasik hâlini alan Çağatay Türkçesinde mahallî unsurların görülmeye başladığı dönemdir. Şerbak bu dönemin sınırlarını daha belirgin ifade eder. Onun Çağataycanın devirleriyle ilgili

[298] Tasnifler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ercilasun 2009, s. 403-409.

tasnifinde "üçüncü devir (XVII-XVIII. yüzyıllar)" olarak gösterdiği dönem, mahallî unsurların edebî dile girmeye başladığı dönemdir (akt. Eckmann 2003, s. 16).

2. Alî Şîr Nevâyî ve Çağatay Türkçesindeki Rolü Hayat hikâyesi 1441-1501 yıllarına rastlayan Alî Şîr Nevâyî, Çağatay Türkçesinin en büyük şair ve yazarıdır. O, sadece Çağatay edebiyatının değil umumi Türk edebiyatının da zirve isimleri arasında yer alır. Şiir ve düzyazı türünde kaleme aldığı 28 Türkçe eserle Türk diline büyük hizmeti olmuştur. Nevâyî, aynı zamanda bir düşünür olarak da Türk kültür ve medeniyetine katkı vermiştir. Çağında dil, sanat ve edebiyatın gelişmesine yaptığı katkılar bunu açıkça göstermektedir.

Alî Şîr Nevâyî, Türk edebiyatındaki birkaç üslûp sahibi şairden biridir. O, nevi şahsına münhasır bir üslup meydana getirmekle kalmamış, hem çağında hem çağından sonra örnek alınan ve takip edilen bir sanatçı olmuştur. Onun, divan tertip edecek derecede iyi bilmesine karşın dil olarak Farsça yerine Türkçeyi tercih etmesi, izlenen ve üslup sahibi bir şair hüviyeti kazanmasında etkili olmuştur. "Nevâyî geleneği"[299], ondan evvel örneği görülmeyen bir akım olarak edebiyat tarihlerindeki yerini almış, sanatçının eserlerini daha iyi anlayabilmek için sadece eserlerinden örnekler verilen sözlükler düzenlenmiştir.*Muhâkemetü'l-Lugateyn,* Alî Şîr Nevâyî bahsinde üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur[300]. Nevâyî, Kâşgarlı Mahmut'tan 426 yıl sonra aynı dil bilinciyle ve yine hemen aynı yüksek ülküye hizmet etmek için kaleme aldığı bu kitapta şair, yazar ve bilginler elinde işlenmiş bir Türkçenin işlenmiş bir Farsçadan üstün olduğunu dile getirmiştir. Burada dil kullanıcılarına büyük bir sorumluluğun düştüğünü ifade eden Nevâyî, kitapta öne sürdüğü fikirlerini eyleme dönüştürmek suretiyle hem Türkçenin gelişimine hem de şiir ve bilim dili olarak kullanılmasına büyük katkı sağlamıştır. Şair bu tavrıyla Türk dili ve edebiyatının Orta Asya'daki temsilcisi olmuş, Çağatay edebiyatının kurucu şairi olarak değerlendirilmiştir.

http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ali-sir-nevai 14.06.2022, 12.30.
Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Barutçu Özönder 2011.

3. Klasik Sonrası Devir Çağatay Türkçesinde Mahallî Unsurlar

Çağatay Türkçesinin "Klasik Devri", Alî Şîr Nevâyî ile Hüseyin Baykara'nın (1438-1506) eserler verdiği dönemdir. Kuşkusuz, bu çağda eser veren başka şahsiyetler de vardır. Başta edebiyat olmak üzere muhtelif türlerde eserler veren Nevâyî gibi dâhi bir sanatkâr ile en yakın arkadaşı ve hamisi Hüseyin Baykara'nın faaliyetleriyle klasik Çağatay edebiyatı devri kaynaklarda "Nevâyî-Baykara Devri" şeklinde anılmıştır. Çağatay edebiyatının bu denli gelişmesinde ve altın çağını yaşamasında Nevâyî yanında Hüseyin Baykara'nın da gayretleri çoktur (Eraslan 1993, s. 172). Sözü edilen dönem, Nevâyî'nin ilk divanını tertip ettiği 1465 yılından 1600'e kadar olan yılları içine alır. Eckmann'ın tasnifinde bundan sonraki dönem 1921 senesine kadar süren zaman dilimini kapsar ve "Klasik Sonrası Devir" şeklinde adlandırılır.

Klasik Sonrası Devir, esas itibariyle Nevâyî dilinin dikkatli bir taklidi şeklinde kabul edilir. Eckmann (1964, s. 123 ve 130), XIX. asırda Hive hanlığında Nevâyî'nin izinden yürüyen birçok şairin görüldüğünü, Hokand hanlığında Nevâyî'yi taklit etmenin bir güç gösterisi hâline geldiğini söyler. Bunun yanında içinde kendisinin de yer aldığı bazı araştırmacılar bu dönemde kaleme alınan eserlerde birtakım Özbekçe unsurların görüldüğü konusunda da hemfikirdirler. Şerbak, yukarıda da ifade edildiği üzere, mahallî unsurların Çağatay diline XVII ve XVIII. asırlardan itibaren girmeye başladığını belirtir. Bunun örnekleri yalnızca edebî metinlerle sınırlı değildir. Hemen aynı yüzyıldan itibaren Çağatay Türkçesiyle vücuda getirilmiş tıp metinlerinde söz varlığı, yazım özelliği gibi ölçütler bakımından bazı yerel ögelere rastlamak mümkündür.

Çağatay Türkçesi dil, edebiyat, sözlük, tarih, tercüme gibi türlerin yanında tıp, eczacılık gibi alanlarda da birtakım eserler meydana getirmiştir[301]. Doğu Türklüğüne ait tıp metinleri arasında, vefatına kadar Belh ve Buhara'da idarecilik yapan Seyyid Sübhan Kulu Muhammed Bahadır Han'ın (1624-1702) iki tıp kitabından biri olan *Tabîblik Kitâbı* da vardır. Eser, László Károly tarafından 2002 yılında Szeged'de yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır: *Sayyid Subhân Qulï Muhammad Bahâdur*

[301] Bu, Türkoloji'de ihmal edilen bir konudur. Detaylı bilgi için bk. Uysal 2020a.

kán orvosi traktátuma[302]. Macar bilim adamı daha sonra bu çalışmadan yararlanarak çeşitli makale ve bildiriler yayımlamış, tezini de kitap olarak neşretmiştir. *Tabîblik Kitâbı*, Çağatay Türkçesiyle yazılmakla birlikte bazı mahallî kelimeler de barındırmaktadır. Károly'nin (2014, s. 7) tespitlerine göre *puçaklık* (=su kabağından yapılmış bir ölçü aleti), çorga- (=sarmalamak) gibi birçok yerel sözcük metnin diline sızmıştır.

Bugün Uygur Özerk Bölgesi adlı coğrafyada yaşayan Uygurlar, Çağatay Türkçesiyle muhtelif disiplinlerde çok değerli eserler ortaya koymuşlardır. Divan, mesnevi, tezkire, risale gibi türlerde yazılan bu eserler (Öger ve Tek 2016 s. V); hem Uygurların hem de Çağatay Türkçesinin önemli dil yadigârları arasındadır. Çağataycanın son zamanlarında Kâşgar, Turfan, Kumul, Yarkend, Hoten gibi kültür merkezlerinde kaleme alınan bu el yazması eserlerin çoğu, XIX-XX. yüzyıllarda seyyah, misyoner, diplomat ve araştırmacılar tarafından toplanarak farklı ülkelere götürülmüştür[303]. Bunlar hâlen İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi, Fransız Bilimler Akademisi Kütüphanesi, Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimi Enstitüsü Kütüphanesi, Şincañ Uygur Özerk Bölgesi Eski Eserler İşhanesi ve İktisadi Fenler Akademisi Kütüphanesindedir (Öger ve Tek 2016, s. VI). Bu eserlerde Alî Şîr Nevâyî ile klasik biçimine ulaşan Çağatay Türkçesinin standartlaşmış özelliklerinin tamamı görülmekle birlikte yer yer mahallî söyleyişi korunarak yazılmış ek ve kelimelerle birtakım yerel söz varlığı unsurlarına rastlamak mümkündür.

4. *Tabîbçılık* Adlı Metinde Geçen Mahallî Unsurlar

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden *Tabîbçılık*[304], İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu'nda "Jarring Prov. 24" numarası ile kayıtlı yazmada yer almaktadır. Eserin 1928-9 yılında Doğu Türkistan'ın Yarkend şehrinde yazıldığı, aynı yıl İsveçli misyoner Gunnar Hermansson için istinsah edildiği, bir süre sonra Gunnar

Türkçesi "Seyyid Sübhân Kulu Muhammed Bahadır Han'ın Tıp Hakkındaki Çalışması" şeklindedir.

İsveçli misyonerlerin Kâşgar'daki faaliyetleri, onların kurup işlettiği matbaa ve burada basılan el yazması eserler hakkında detaylı bilgi için bk. Sülayman 2013.

Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Uysal 2020b.

Jarring'in eline geçtiği bilinmektedir. Jarring o yıllarda Yarkend, Kâşgar, Hoten gibi şehirlerden çok sayıda metin derlemiş, kitap ve yazma temin etmiştir. Bu eserler üzerinde çalışan ve ilmî neşirler ortaya koyan Gunnar Jarring, derlemelerini 1982'de İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesine bağışlamıştır. Araştırmacının Doğu Türkistan'da bulunduğu yıllarda Yarkend şehrinden derlediği yazma, 240x150 milimetre ebadında olup 28 varaktan ibarettir.

Kim tarafından yazıya geçirildiği bilinmeyen bu yazmada en uzunu 11 varak olan 4 ayrı metin vardır: 2a-9a varakları arasında rüya tabiri amacıyla yazılmış *Ta'bîr-nâme*, 9b-20b varakları arasında *Tabîbçılık,* 21a-22b varakları arasında nevruz ve nevruzun günlerle ilişkisini anlatan *Nev-rûz,* 23a-28a varakları arasında ise çeşitli konularda dinî ahlaki öğütler içeren *Zafer-nâme*. *Nev-rûz* ve *Zafer-nâme* adlı metinlerin sonunda bulunan 1347 (M 1928-9) kaydı, metinlerin yazıya geçirildiği tarih hakkında bilgi vermektedir.

Yazma, birçok Çağatayca eserde olduğu gibi talik hattıyladır. Yazıda harekeler oldukça azdır. İlk sayfasında 11, diğerlerinde 14 satır bulunan metinde toplam 319 satır mevcuttur.

4.1. İçeriği

Tabîbçılık, Uygur Türklerinde yaygın olan hekimlik mesleği veya şifacılık geleneği kapsamında yazılmıştır[305]. Uygurlar Türk tarihinde bilhassa din ve kültür değişiklikleriyle öne çıkar. Bu zümrenin ikinci özelliği, yerleşik düzene geçen ilk Türk topluluğu olmasıdır. Yaşanan bu köklü değişmelerin kültürel ve sanatsal faaliyetlere, bilimsel çalışmalara ciddi yansımaları olmuştur. Uygurlar için karakteristik olan bazı meslekleri tanıtıcı risale yazma geleneği de onların şehir hayatına soydaşlarına göre daha erken adım atmalarıyla ilgili olmalıdır. Tarım, mimari, ticaret gibi yerleşik düzene ilişkin ana unsurları diğer Türk boylarına göre daha önce tecrübe eden Uygurlar, bu deneyim ve bilgilerini yazıya geçirmek suretiyle Türk kavimleri arasında bir kez daha temayüz etmiştir. Asırlarca kuşaktan kuşağa sözle aktarılan bu

[305] Eser Koleksiyon'da "Bir Hekimin Mesleği Hakkında" (=On a physician's profession) notuyla verilmiştir.

birikim, Çağatay yazı dili kullanılarak XVIII ve XIX. yüzyıllarda risale adıyla yazılı hâle getirilmiştir. Öger ve Tek'in (2016 s. V) aktardığı notlara göre bu risaleler; çiftçilik, tüccarlık, ağaç oymacılığı, çobanlık, sepetçilik, çömlekçilik, dericilik, aşçılık, hatta şifacılık (tabipçılık) gibi meslekleri kısaca tanıtmak veya günlük hayatın bir parçası hâline gelen bu işler hakkında pratik bilgiler vermek amacıyla kaleme alınmış, daha çok cep kitabı niteliğinde el yazması metinlerdir. Çoğu "anonim karakterli olan" (Çakmak 2016, s. 412) bu cep kitapları, sözü edilen mesleklerin el kitabı yahut yasasıdır. Araştırmacıların tespitine göre bugün İsveç, Rusya, Fransa, Çin başta olmak üzere birçok ülkede 40 mesleğe ilişkin 120 civarında risale bulunmaktadır. *Tabîbçılık*, düzenleniş biçimi yönüyle risale türünden ayrılmaktadır. Fakat ketebe kaydının olmayışı, hacmi, içeriği ve muhtemel yazılış gayesi dikkate alındığında risale kategorisine dâhil edilebilecek niteliktedir[306].

9b sayfasında besmele ve hamdele ile başlayan metinde önce yedi yıldız ve on iki burçtan söz edilmiş, ardından hemen her tıp metninde görülen ahlatıerbaa (insan vücudunda bulunan kan, sevda, safra, balgam adlı dört sıvı) kavramı, bunların özellikleri ve mizaca yansımaları, bu unsurların dengesinin bozulması durumunda vücudun verdiği tepkiler ve buna bağlı olarak karşılaşılan hastalıklar üzerinde durulmuştur. 11a sayfasının ortasına kadar süren bu açıklamalardan sonra insanın günlük hayatta, hamilelik, doğum vb. hâllerde karşılaşabileceği kimi hastalıklarla bunların tedavisine geçilmiştir. Ağrılar, göz ve kulakta görülen rahatsızlıklar, yaralanmalar, zehirlenmeler, ısırılmalar ile bu durumlar için dile getirilen reçete ve tavsiyeler bu satırlarda ele alınan konular arasındadır.

Eserde sure, dua gibi dinî ögelerin tedavide kullanımıyla ilgili bir örnek tespit edilmiştir. 14a'nın 3. satırında köpek ısırmalarında *Fatiha* suresi ile Alevi-Bektaşi geleneğinde zikir yahut ilahi yardıma erişme amacıyla yaygın olarak okunan *Nâdî Ali* duasını belirli sayıda okumanın yararlı olacağı belirtilmektedir. Metinde kişilerin insanlar arasındaki

Ülkemizde Uygurca risaleler üzerine çalışan isimlerin başında Adem Öger gelmektedir. Araştırmacı, 30.10.2019 tarihinde yaptığımız bir görüşmede eserin risale türünde değerlendirilebileceğini ifade etmiştir. Nitekim Uygurca risaleler üzerine doktora tezi hazırlayan Çakmak (2016, s. 17), Jarring Koleksiyonu'nda tıp konulu risalelerin de bulunduğunu belirtmektedir.

ilişkilerde nasıl söz sahibi ve saygın olabileceğine dair bilgi veren bölümler de vardır. Eserde vahşi hayvanlardan insan ve evcil hayvanlara gelebilecek saldırılarla hırsızlığa karşı alınabilecek tecrübeye dayalı bazı önlemlerden de söz edilmektedir. "Halk hekimliği uygulamalarının yahut halk inanışlarının izleri" olarak kabul edilebilecek dinsel/büyüsel içerikli bu bilgiler, Türk dili tarihinde yazılan bazı tıp metinlerinde de görülebilmektedir.

Tabîbçılık, Anadolu'da yazılan tıp kitapları gibi muntazam değildir. Eserde "bab, fasıl, kısım; etler, otlar" gibi Anadolu sahası tıp metinlerinde görmeye alışık olduğumuz başlıklar ve bölümler yoktur. Hastalıkların anlatımında da bir düzenden söz etmek mümkün değildir. Hastalıklar "baştan ayağa" şeklindeki klasik sıralama gözetilmeksizin verilmiştir. Bölümler arasında da düzenli geçişlerin olmadığı görülmektedir. Metin bu hâliyle klasik tıp kitabı vasfı taşımaktan ziyade bazı tıbbi pratikleri ve faydalı bilgileri ihtiva eden bir risale veya derlemeler hüviyetindedir.

4.2. Dil Özellikleri

Tabîbçılık; Eckmann'ın (2003, s. 17) "Klasik Öncesi Devir, Klasik Devir, Klasik Sonrası Devir" şeklinde üçe ayırdığı Çağatay Türkçesinin son dönemine rastlar. "Klasik Sonrası" olarak adlandırılan bu devir, 1600-1921 yılları arasıdır. Bu dönemde Çağatay edebiyatında Ali Şîr Nevâyî'nin etkisinden başka Özbekçenin de tesiri hissedilir. Aynı yıllarda Çağatay dili ve edebiyatına Özbek unsurları dışında Uygur ağızlarına ait mahalli unsurların da girmeye başladığı görülür.

Türkoloji'de XVIII. yüzyıl ve sonrasında yazılan Çağatayca eserler, "Son Dönem Çağatay Türkçesi" (Tanç 2000, s. 112), "Geç Dönem Çağatay Türkçesi" (Turan 2016, s. 311) gibi başlıklar altında ele alınmaktadır. Çağatay Türkçesinin gün geçtikçe kullanımdan düştüğü, yerini o coğrafyada yaşayan Türk halklarının yerli dillerinin almaya başladığı bu dönem, 1800-1921 yılları arasıdır[307]. Bu çağ, Köprülü'nün (1945, s. 275-286) isimlendirmesiyle Çağataycanın "Gerileme ve Çöküş Devri"dir. Ancak Eckmann'ın (1958, s. 115) ifade ettiği gibi Çağatay dilinin etkisi, Özbekistan başta olmak üzere o coğrafyada ağızlara dayalı yazı dillerinin kurulmaya başladığı 1920'den sonra da devam etmiştir.

[307] Ayrıntılı bilgi için bk. Eckmann 1964.

Bölgedeki Türk boylarından biri olan Uygurlar, yazı dili olarak 1930'lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini kullanmışlar; bu tarihten sonra Ürümçi (Urumçi) ağzını merkez kabul eden Kâşgar, Aksu, Kumul, Turfan, İli vilayetlerinin ağızlarıyla birlikte Uygur Türklerinin hemen hepsinin dilini içine alan merkezî şiveyi edebî dil hâline getirmişlerdir (Öztürk 2015, s. 1). Bir geçiş dönemi gibi değerlendirilen bu sürenin ardından Yeni Uygurca, 1950'den sonra Çin'in bölgeyi istila etmesiyle resmiyet kazanmıştır (Yeloğlu 2018, s. 1).

Metinde Eckmann (2003) ve Argunşah'ın (2013) Çağatay Türkçesinin karakteristiği olarak ifade ettiği özellikler başattır[308]. Metni yazıya geçiren kişinin Çağatay imlasını ve yazı dili özelliklerini iyi bildiği, bunları uygulamak için çaba sarf ettiği aşikârdır. Bunun yanı sıra eldeki metinde bazı mahallî unsurların varlığı da kendini göstermektedir. Bunlar bazı sözcükler ile başka yerel biçimleri muhafaza edilerek yazıya geçirilmiş örneklerdir. Uygur Türklerine özgü mahallî söyleyişlerden bu çalışmaya yansıyanlar şunlardır:

"Altı, yedi, yirmi" sayıları metinde "alte, yétte, yégerme" şeklinde yazılmıştır. Toker ve Uygun (2017b, s. 29), son dönem Çağatayca metinlerinde görülen bu kullanımları imla değil ağız özelliği olarak düşünmektedir. Çakmak (2016, s. 415) da sayıların yazılışına has bu genişlemeyi, metinleri Çağatay Türkçesinden uzaklaştırıp Uygur Türkçesine bağlayan bir dil icrası olarak değerlendirmektedir. Yukarıdaki sayılara özgü bu yazım, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren yazıya geçirilmiş metinlerde de görülebilmektedir (bk. Jarring 1964, s. 21; Gürgüz 2005, s. 186-7; Kaya 2006, s. 122; Alyılmaz 2011, s. 62; Öger ve Tek 2016, s. 98; Cüme 2016, s. 66 ve 119; Yeloğlu 2018, s. 446; Uygun 2021, s. 70 ve 2022, s. 166). Bu rakamlar, hâlen Yeni Uygurcada yukarıdaki şekillerle yazılmaktadır (bk. Öztürk 2015, s. 59).

Çakmak (2016, s. 413); Jarring Koleksiyonu'ndaki yazmaların dilinin Doğu Türkistan'da, bugünkü adıyla Uygur Özerk Bölgesi'nde konuşulan halk lisanı, yani yöredeki Uygur ağızları olabileceğini söyler. Çakmak; Jarring ve bazı araştırmacıların görüşleri ile kendi tespitlerine dayanarak bu dili, Çağataycadan birtakım ayrılıklar taşıyan, günümüz Uygur edebî dilinin standartlaşmasında esas alınan Urumçi ağzı dışında kalan güney Uygur ağızları olarak değerlendirir ve bunu *Uygurca* şeklinde adlandırır.

Metinde, Uygur ağızlarındaki telaffuzu korunarak yazıya geçirilmiş örneklerden biri "südük" (=idrar)" kelimesidir. Necip (2008, s. 367) sözlüğünde "südük" biçimini "ağız" kaydıyla vermiştir. Jarring'de (1951b, s. 60) de bu hâliyle kayıtlı olan kelime, Kayseri'de iskân edilen Yarkend göçmenlerinin ağzında da aynı söyleyişe sahiptir (bk. Özkan 1990, s. 252). Sözcük, tarihî metinlerde düz ve yuvarlak ünlülü olmak üzere iki şekillidir: si(y)dik-südük (bk. Paçacıoğlu 2016, s. 556 ve 577). Yuvarlak ünlülü şekillerin görüldüğü metinler arasında Uygurca olanlar da vardır (bk. Caferoğlu 1968). Çağdaş Türk yazı dillerinde ise "bevil, peşev (<*pîş-âb*)" gibi alıntıların yanında ünlüsü düz "sidik, siydik, hiydik, hiyzik" şekilleri de kullanılmaktadır (bk. Komisyon 1991, s. 368). Başka bir örnek ise Necip (2008) ve Öztürk'te (2015) bulunmayan ancak Kâşgar ve Yarkend ağızlarında tespit edilen "patrak"tır (bk. Jarring 1951a, s. 60; Shaw 2014, s. 205; Tek 2019, s. 156).

Metinde, Yeni Uygur edebî dili için karakteristik olan ç-<t- değişikliğini tanıklayıcı bir örnekle karşılaşılmamıştır. Bugün Uygur yazı dilinde ç ile yazılan *tiş* (çiş), *tişlemek* (çişlemek), tüşmek (çüşmek) sözcükleri, eldeki metinde daima *t* iledir. Sözcüklerdeki bu imla hususiyeti, modern Uygur ağızlarından Kâşgar ile metnin derlenip yazıya geçirildiği Yarkend'de de vardır.

Metinde birkaç yerde tespit edilen morfolojik özelliklerden biri de ilgi hâli eki göreviyle işletilen *+nI* biçim birimidir. Eckmann (1964, s. 123), bunun *+nIng* biçim birimi yerine XVIII. yüzyıldan itibaren serbestçe kullanıldığını söyler. Bu kullanım, Turfan ve Kumul ağızları için de belirleyici bir husustur (Yakup 2005, s. 14).

Tabîbçılık'ta şimdiki zaman çekimini karşılayan, devrenin bazı metinlerde ise geniş / şimdiki zaman sıfat-fiili (bk. Uygun 2021, s. 93 ve 2022, s. 166 gibi) olarak da işletilen *-Adurġan* (*içi két-edurġan bolsa*), *- maydurġan* (*ferzend bol-maydurġan bolsa*) ve *-ydurġan* (*horek tart-adurġan bolsa*) yapıları[309], Klasik devir Çağatay metinlerinde hiç

[309] Ekin yapısı, Çağatay metinlerindeki kullanımı, Özbek ve Yeni Uygur lehçelerindeki durumu için bk. Eker 2019.

görülmez. Bu şekiller, Yeni Uygur ve Özbek Türkçesinin yaygın ekleri arasındadır.

4.3. Söz Varlığı

319 satırdan meydana gelen bu metin, Doğu Türkçesi için karakteristik olan sözcüklerle yazılmıştır. Bunları, Çağatay lisanıyla kaleme alınmış diğer eserlerde de görmek mümkündür. Metinde, birkaç kez geçen fakat Klasik Öncesi ve Klasik devirlere ait Çağatayca eserlerde hiç tesadüf edilmeyen bazı kelimeler de vardır. Çağatay Türkçesi için sıra dışı olan bu sözcüklerin mahallî nitelik taşıdığı aşikârdır.

Metinde bir defa geçen "hılıkı" (<*hâlâ+ki*), Çağatay Türkçesine değil Uygur ağızlarına özgü bir sözcük olmalıdır. Nitekim bu kelime, aynı yıl yazılmış olan başka bir eserde aitlik eki almaksızın görülmüştür (heli: Cüme 2016, s. 60 ve 83). Jarring'in (1946, s. 28) derlediği metinlerde "hɛlɛki", Yarkend ağızlarında "hılıkı" (Özkan 1990, s. 86) ve "heleki" (Emet 2015, s. 231), Kumul ağzında "helkı" (Emet 2015, s. 499) biçiminde duyulan bu kelime; Çağataycanın gramerini konu alan çalışmalarda ve ilgili sözlüklerde yoktur (bk. Eckmann 2003, Vural 2006, Kaçalin 2011, Argunşah 2013, Ünlü 2013).

Metindeki Uygur ağzına özgü kelimelerden biri de "heyde-" fiilidir. Bu sözcük, mevcut Çağatay eserlerinden sadece Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'nin İstanbul'da neşrettiği *Lugat-ı Çagatay ve Türkî-i Osmânî* isimli sözlükte geçmektedir. Sözcük bu eserde "sürüp akın etmek, hay huy etmek" karşılıklarıyla kayıtlıdır (Şeyh Süleyman Efendi 1298, s. 286). Bu fiilin Çağatay Türkçesinin son dönemlerinde kaleme alınmış Uygur menşeli metinler ile (bk. Çakmak 2016, s. 280; Öger ve Tek 2017, s. 81) Uygur atasözleri (bk. Çakır 2017, s. 293) ve ağızlarında (bk. Jarring 1948, s. 21; Maımaıtıaılı 2019, s. 187) geçmesi bizi bu düşünceye sevk etmiştir.

Türkçenin her döneminde bağlama ve kuvvetlendirme işlevleriyle kullanılan edatlardan biri de "dahi" (<*tak-ı*) sözcüğüdür. Hem bu metinde hem dönemin diğer eserlerinde (bk. Çakmak 2016, s. 373) geçen "tahı", bu şekliyle tarihî lehçelerden farklılaşmaktadır.

Sözcük, bugün Yeni Uygur Türkçesinde "téhi" şeklinde edat ve zarf olarak işletilmektedir (bk. Öztürk 2015, s. 122). Çağatay Türkçesiyle tercüme edilmiş *Cümcümenâme*'de de birkaç kez geçen bu edat, Uygur ağzının Çağatay Türkçesine yansıması olmalıdır (Toker ve Uygun 2017a, s. 65).

Doğu Türk yazı dili alanına ait *Risâle-i Tıb* isimli metin üzerinde çalışan Kaya (2006, s. 123), eserde geçen "miŋe (=beyin), naşta (=kahvaltı), yasmuķ (=mercimek), yötel (=öksürük), yumġaķ (=maydanoz)" kelimelerini Çağdaş Uygur Türkçesinin söz varlığı içinde saymıştır. Bu kelimelerin metindeki sıklığı şöyledir: miŋe 1, naşta 2, yötel 3, yasmuk 2, yumgak 1.

Sonuç

Oldukça uzun bir süre Doğu Türklüğünün müşterek yazı dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesi, Alî Şîr Nevâyî ile birlikte en güzel ve seçkin örneklerini sunmuş; Çağatay edebiyatı da özellikle onun eserleriyle klasik dönem özelliği kazanmıştır. Bu devir, XVII. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Fakat Nevâyî'nin Çağatay dili ve edebiyatındaki tesiri, XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürmüştür. Bununla birlikte XIX. asırdan itibaren Çağatay yazı diliyle kaleme alınmış metinlerde bazı mahallî unsurların kendisini göstermeye başladığını, Rus işgalinden sonra kimi eserlerde Rusça kelimelerin de kullanıldığını belirtmek gerekir (bk. Eckman 1964, s. 123).

Çağatay Türkçesindeki mahallî unsurlar konusu Türkoloji'de yakın zamana kadar hep Özbekçe bağlamında değerlendirilmiştir. Aynı yazı dilini kullanan diğer Türk boylarına ait bazı unsurların da Çağataycaya sızabileceği göz ardı edilmiştir. Oysa Uygur coğrafyasında bulunan Kâşgar, Yarkend, Hoten gibi merkezlerde yazılan pek çok eser; yazım özelliği, gramer yapısı ve söz varlığı bakımından yöre ağızlarına ait hususiyetler sergileyebilmektedir. Burada kısaca tanıtılmaya çalışılan *Tabîbçılık,* bu bahiste konuşulması gereken onlarca metinden biridir.

Tabîbçılık, birtakım mahallî unsurlar taşısa da Nevâyî ile birlikte

klasik şeklini alan Çağatay Türkçesinin bütün karakteristiklerini havidir. Dil icrası, söz varlığı ve imla bakımından sergilediği bu özellik, Nevâyî tesirinin yazı dillerinin ortaya çıktığı XX. asrın ilk yarısına kadar devam ettiğinin açık bir göstergesidir.

İçinde mahallî unsurlardan birtakım izler barındıran *Tabîbçılık,* "Çağatay Türkçesinden Çağdaş Uygurcaya geçiş dönemi", "Çağatay Türkçesiyle Çağdaş Uygur Türkçesinin kesişme dönemi" şeklinde isimlendirilebilecek bir dönemde yazılmıştır. Bir taraftan, asırlarca geniş bir coğrafyada kullanılan bir yazı ve edebiyat dilinin son temsilcilerinden olan bu metin, diğer taraftan yeni bir yazı dilinin ilk ürünleri arasında gösterilebilecek özellikler sergilemektedir. *Tabîbçılık*, Çağatay Türkçesi ile Yeni Uygur Türkçesinin birbirinden ayrılış dönemine ışık tutması bakımından ayrıca önemlidir.

Kaynakça

Alyılmaz, S. (2011), *Risâle-i Mûze-dûzluk*, Elik Yayınları, Ankara.

Argunşah, M. (2013), Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul.

Barutçu Özönder, F. S. (2011), *Alî Şîr Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 2. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Caferoğlu, A. (1968), *Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Cüme, O. (2016), *20. Yüzyılın Başlarında Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Sûre-i Yasin Tefsiri*, Kömen Yayınları, Konya.

Çakır, M. Y. (2017), *Uygur Atasözlerinin Sentaksı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.

Çakmak, S. (2016), *Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risaleleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Eckmann, J. (1958), "Çağatay Dili Hakkında Notlar", *TDAY-Belleten*, s. 115-126.

Eckmann, J. (1964), "Çağatay Edebiyatının Son Devri", *TDAY-Belleten*, s. 121-156.

Eckmann, J. (2003), Çağatayca El Kitabı, çev.: Günay Karaağaç, Akçağ Yayınları, Ankara.

Eker, Ü. (2019), "Son Dönem Çağatay Türkçesinde 'AdUrGAn' Yapısının Mahiyeti ve İşlevleri", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 8 (3), 1666-1687.

Emet, E. (2015), *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*, 2. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Eraslan, K. (1993), "Çağatay Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C 8 içinde s. 168-176, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Ercilasun, A.B. (2009), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 7. bs., Akçağ Yayınları, Ankara.

Gürgüz, Aysun (2005), İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahondnıng Tıbb Kitabı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Jarring, G. (1946), *Materials to The Knowledge of Eastern Turki I*, Lunds Universitets Arsskrift, Lund.

Jarring, G. (1948), *Materials to The Knowledge of Eastern Turki II*, Lunds Universitets Arsskrift, Lund.

Jarring, G. (1951a), *Materials to The Knowledge of Eastern Turki III*, Lunds Universitets Arsskrift, Lund.

Jarring, G. (1951b), *Materials to The Knowledge of Eastern Turki IV*, Lunds Universitets Arsskrift, Lund.

Jarring, G. (1964), *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lunds Universitets Arsskrift, Lund.

Kaçalin, M. S. (2011), *Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*: Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Kafalı, M. (2005), Çağatay Hanlığı, Berikan Yayınevi, Ankara.

Károly, L.(2014), *A Turkic Medical Treatise from İslamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subḥân Quli Khan*, Brill's Inner Asian Library, Leiden / Boston.

Kaya, Ö. (2006), "Doğu Türk Yazı Dili ve Edebiyatı Araştırmaları VI: Doğu Türk Yazı Dili Alanına Ait Bir Tıp Metni", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4, s. 111-129.

Komisyon (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
Köprülü, M. F. (1945), "Çağatay Edebiyatı", İslam Ansiklopedisi C III içinde s. 270-323, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
Maımaıtıaılı, N. (2019), Çağdaş Uygurcanın Ağızları ve Söz Varlığı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
Necip, E. N. (2008), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 2. bs., çev.: İklil Kurban, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
Öger, A. ve Tek, R. (2016), *Risâle-i Nemed-Mâllık (Keçecilik Risalesi)*, Gazi Kitabevi, Ankara.
Öger, A. ve Tek, R. (2017), *Risâle-i Dehkânçılık (Çiftçilik Risalesi)*, Gazi Kitabevi, Ankara.
Özkan, N. (1990), *Yarkend Ağzı,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
Öztürk, R. (2015), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, 3. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
Paçacıoğlu, B. (2016), *Türkçenin VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı*, Kesit Yayınları, İstanbul.
Shaw, R.B. (2014), *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*, çev.: Fikret Yıldırım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
Sülayman, E. (2013), "A Study On 'Kashgar Prints': 'Eastern Turki' Printed Materials Published By The Swedish Mission Press in Kashgar (1892-1938)", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2013/1, s. 75-108.
Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari (1298), *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, Mihran Matbaası, İstanbul.
Tanç, M. (2003), "Son Dönem Çağatay Türkçesi ve Ömer Han", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 15, s. 111-118.
Tek, R.(2019), Nevruz ve Günlerle İlgili Çağatayca Yazılmış Bir Metin Üzerine Değerlendirme", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2019/13, s. 146-160.
Toker, M. ve Uygun, M. (2017a), Çağatayca Cümcümenâme, Palet Yayınları, Konya.
Toker, M. ve Uygun, M. (2017b), "Cümcümenâme'nin Çağatay Türkçesiyle Yapılmış Bir Çevirisi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 42, s. 23-35.
Turan, F. (2016), "Geç Dönem Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dîvâne Bûrak Kıssası: Metin, Dil ve Üslup İncelemesi", *Türkiyat Mecmuası*, C 26/1, s. 311-338.
Türk, V. (2019), "Çağatay Türkçesi I", *XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili* içinde s. 133-151, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
Uygun, M. (2021), Çağatayca Kâbus-nâme Tercümesi, Palet Yayınları, Konya.
Uygun, M. (2022), Çağatayca Kitâb-ı Umdetü'l-İslâm, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S 51, s. 163-185.
Uysal, İ.N. (2020a), "Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve *Tabîbçılık*", *Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler* içinde s. 375-392, Detay Yayıncılık, Ankara.
Uysal, İ.N. (2020b), XX. Yüzyıl Başlarında Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Metni *Tabîbçılık*, Kesit Yayınları, İstanbul.
Ünlü, S. (2013), Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Eğitim Yayınevi, Konya.
Vural, H. vd. (2006), Çağatay Türkçesi, Divan Yayınevi, İstanbul.
Yakup, A. (2005), *The Turfan Dialect of Uygur*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
Yeloğlu, A. (2018), *Kaşgar'da 1923-1940 Arası Basılan Yayınların Dili: Çağatayca ve Yeni Uygurca ile Karşılaştırma*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
Yüce, B. (1995), *Bâbür Dîvânı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ali-sir-nevai 14.06.2022, 12.30.

ALIŞİR NEVAİ VE LARENDELİ HAMDİ'NİN "LEYLA ILE MECNUN" DESTANLARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Prof. Dr. Dilnavoz YUSUPOVA*

Giriş

Yakın ve Orta Doğu halkları arasında en yaygın aşk hikayelerinden biri "Leyla ile Mecnun" hikayesidir. Hikâyenin kökeni eski Arapların hayatıyla ilgili olaylara kadar gitmektedir. Bazı Arap kaynaklarına göre Mecnun tarihi bir şahsiyetti ve Kuzey Arabistan'daki Beni Amir kabilesine mensuptu. Adı kaynaklarda Kays ibn Mulavvah, Mehdi ibn Muad, el-Akra ve bazen el-Buhturi ibn al-Ca'd olarak geçmektedir. Mecnun, kabilesinden Leyla adında bir kıza aşık oldu ve ona hüzünlü şiirler yazdı. İbn Kuteybe al-Dinovari'nin (9. yüzyıl) "Kitab uş-şii'r ve şuara" ("Şiirler ve Şairler Kitabı") adlı eserinde onun şiirlerinin kabile üyeleri ve diğer kabileler arasında yaygın kullanımı hakkında bilgi verilmektedir. Ancak aynı zamanda, bazı tarihçiler, özellikle Ebu Farac el-İsfahani, Avon ibn Hakim el-Kalbi (8. yüzyıl), Hişam el-Kalbi (9. yüzyıl) Mecnun tarihi bir kişi değil, adı mecazi, mevcut Amcasının kızına aşık olan Emevi bir gençin şiirlerinde Mecnun mahlasını kullandığını söylüyorlar. Mecnun'un tarihi kişiliği tartışmalı bir konu olduğu gibi, ona atfedilen şiirlerin yazarlığı da tartışmalıdır. Yedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, romantik temalar üzerine yazılan şiirler, Mecnun mahlası altında Arap şiirinde ortaya çıktı. Arap bilginleri el-Cahiz (9. yüzyıl) ve İbnü'l-Mu'tazz'ın yazılarına göre, Leyla adıyla ilgili tüm şiirleri Mecnun ismine bağlamışlardır [310]. Ebu Bekir el-Velibi, Mecnun ismine atfedilen şiirleri toplamış ve "Divani Mecnun"u derlemiştir. Bu şiirlere dayanarak, 9. yüzyıla gelindiğinde Leyla ile Mecnun'un aşk hikâyeleri halk arasında geniş bir şekilde yayılmış ve halk yavaş yavaş sözlü edebiyattan yazılı edebiyata geçmiştir.

Fars edebiyatında "Leyla ile Mecnun"

Krackovskiy I.Y. (1946). *Rannaya istoriya povesti o Medjnune i Leyli v arabskoy literature // Alisher Navoi.* Moskova: Nauka.

Nizami Gencevi, bu hikayeyi kurguda ilk kez 1188'de destan şeklinde yazmıştır. Nizami, halk arasında yayılan hikayeleri yaratıcı bir şekilde kullanmış ve "Leyla ile Mecnun" hikayesini ideolojik olarak mükemmel ve sanatsal olarak yüksek bir eser seviyesine yükseltmiştir. Nizami'nin destanı Doğu halklarının edebiyatında geniş bir ün kazandı ve yüzyıldan fazla bir süre sonra Amir Husrav Dehlavi buna bir cevap yazdı. Dehlavi destanı 1299'da yaratıldı ve "Mecnun ile Leyla" olarak adlandırıldı. Yazar, destanın kahramanlarının isimlerini değiştirerek selefinden farklı olmaya, yenileşmeye çalıştığını vurgular ve bu hikayenin ilk olarak Arap halkları arasında "Mecnun" şeklinde popüler hale geldiğine dikkat çeker. Nizami'nin destanının kurgusal yapısını korurken bazı değişiklikler yaptı (astrologun Mecnun'un kaderi hakkındaki tahmini, Nevfel'in kızının Mecnun ile evlenmesi vs.) konuyla ilgili destana bir yanıt yazma geleneğini başlattı [311]. Dehlevi'den sonra Aşraf Marog'i, Abdurahman Cami, Katibi Turşizi, Şeyhim Süheyli, Abdullah Hatifi, Badriddin Hilali, Hoca Imad Lori ve diğerleri Fars edebiyatında, özellikle Hirat'ın edebi ortamında bu konuda eserler yazmışlardır.

Leyla ile Mecnun arasındaki aşk efsanesi, Türk sanatçılarının favori konusu haline geldi. Bu konuda Özbekçe yazılan ilk destan olan Alişir Nevai'nin Leyla ile Mecnun adlı destanını yazmadan önce Nizami Gencevi, Hüsrev Dehlavi, Eşref Maroghi ve Şeyhim Süheyli'nin destanlarını ve Arapça rivayetleri derinlemesine incelemiştir. Şiirlerinde mevcut gelenekleri yaratıcı bir şekilde kullanarak destanına yeni bir ruh katar, çağının talep ve ihtiyaçlarından yola çıkarak "efsaneyi yeni giysilerle giydirir".

Leyla ve Mecnun efsanesi, kardeş Türk halklarının edebiyatında da yaygın olarak kullanılmaktadır. Türk âlimi A.S.Levend'e göre Osmanlı Türk edebiyatında "Leyla ile Mecnun" destanlarını yazan şairlerin sayısı 20'yi [312] geçmektedir. Bu destanların tamamı bize ulaşmamış olsa da, kaynaklarda ve tefsirlerde müellif isimlerinin

Aliev G. (1985). *Temy i syujety Nizami v literaturax narodov vostoka.* Moskova: Nauka.
Levend A.S. (1959). *Arab, fors ve türk edebiyatlarinda Leyla ve Mecnun hıkayesi.* Ankara.

zikredilmesi, bu çevre şairleri arasında bu konudaki tutumun yüksek olduğunu göstermektedir. Bu eserler arasında Larendeli Hamdi'nin "Leyla ile Mecnun" destanı özel bir yere sahiptir.

Tarihi kaynaklarda Larendeli Hamdi'nin hayatı hakkında kesin bilgiler yoktur. Ali Nihad Tarlan konuyla ilgili şunları söyledi: "Elimizdeki kaynaklardan şairin yeteneğinin çok yüksek olduğu sonucuna varabiliriz. Ayrıca böyle bir yeteneğe sahip olmasaydı, bölge şairi statüsünü elde edemezdi".

Destan 1542 yılında kaleme alınmış olup, bilimde bilinen tek nüshası Süleymaniye Fatih Kütüphanesi'nde 3740 envanter numarasıyla saklanmaktadır [313][Levend 1959, 110]. Destan sadece İranlı yazarların destanlarına cevap olarak kaleme alınmamış, "Destanın Yazılma Sebebi" bölümünde Hamdi, Özbek yazar Alişir Nevai'nin adından da söz etmektedir:

Kopar bâg-i sühande bir nevâyı
K'işitse âferîn ide Nevâyî.

Hamdi'nin bu destanı hakkında edebıyatte bazı çalışmalar mevcuttur. Belal Saber'in "Leyla ile Mecnûn Mesnevi'nin Arap, Fars ve Türk edebiyatındaki gelişimi" adlı eserinde ve Larendali Hamdi'nin ("Leylâ ile Mecnûn Mesnevisinin" adlı eserinde incelediğimiz konuyla doğrudan ilgili bir çalışma yapılmıştır. Arap, Fars Ve Alişir Nevai'nin Türk Edebiyatında yazdığı "Ele Aliniş Biçimi ve Larendeli Hamdî'nin Eseri" adlı doktora tezinde «Leyla ile Mecnun» konusunda Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde yapılmış eserleri sıralarken "Leyla ile Mecnun" da yer almaktadır [314]. Ancak bu çalışmada bu iki destanın kompozisyon, olay örgüsü ve manzum özellikleri karşılaştırılmamıştır .

Destanların kompozisyonel inşası

Her iki destan olay örgüsü özelliklerinde, karakterlerde ve olaylarda ortak noktalara sahip olsa da, destanlarda kullanılan kompozisyon yapısı, tür kompozisyonu ve ağırlık bakımından

Levend A.S. (1959). *Arab, fors ve türk edebiyatlarinda Leyla ve Mecnun hıkayesi.* Ankara.
Saber B. M. (2004). *Leylâ İle Mecnûn Mesnevisinin Arap, Fars Ve Türk Edebiyati'nda Ele Aliniş Biçimi ve Larendeli Hamdî'nin Eseri.* Doktora Tezi. İstanbul.

farklılıklar vardır. Alişir Nevai'nin destanı 38 bölüm ve 3623 bayttan oluşurken, Larendeli Hamdi'nin mesnevisi çok daha büyük: 5441 bayttan oluşuyor.

Nevai'nin destanında giriş bölümü 9 bölüm ve 604 beyitten, Hamdi'nin destanında ise 14 bölüm ve 731 beyitten oluşmaktadır.

Nevai'nin destanında tüm bölümlerin (birinci bölüm hariç) başlıkları vardır ve başlıklar sec yöntemiyle Türkçe yazılmıştır. Hamdi'nin destanında başlıkların Farsça olduğu Türk şairin büyük Farsça öncüllerinin Nizami ve Câmî'den etkilendiği görülmektedir. Hadi karşılaştıralım:

Nevai'nin destanındaki başlık (Bölüm 13):

"Qaysning hajr shabistonida shabnam gulobi yuziga **sochilg'oni**din ko'zi **ochilg'oni** va bulbuli shabxez bila ishq dostonlari adosida nola **qilg'oni** va bulbul soyasidek tufroqqa **yiqilg'oni** va atosi aning bulbuldek fig'onlarin eshitib boshig'a **yetgoni** va mahmil qafasiga solib olib **ketgoni".**

Hamdi'nin destanındaki başlık (18. bölüm):

"Dîden-i Mecnûn Sûret-i Leylî-râ Der Hâb"

Her iki destanın giriş bölümleri aşağıdaki tabloda görülebilir:

Alişir Nevai'nin destanında		Larendeli Hamdi destanında	
Bölüm 1	**Hamd**	Bölüm 1	**Besmele**
		Bölüm 2-3	**Tevhid**
			Kasîde
Bölüm 2	**Münacat**	4. Bölüm	**Münacat**
Bölüm 3	**Na't**	Bölüm 5	**Na't**
			Kasîde
4. Bölüm	**Miraç Gecesinin Açıklaması**	Bölüm 6	**Miraç Gecesinin Açıklaması**
		7-11 Bölümler	**Ebu Bekir (r.a), Ömer (r.a), Osman (r.a), Ali (r.a) ve Hasan ve Hüseyin'in (r.a) övgüsü**
Bölüm 5	**Kelimenin açıklaması, Nizami Gencevi ve Khusrav Dehlavi'nin övgüsü**	12. Bölüm	
Bölüm 6	**Abdurrahman Cami övgüsü**		
Bölüm 7	**Sultan Hüseyin Baykara övgüsü**	13. Bölüm	**Sultan Süleyman övgüsü**
			Şiir
Bölüm 8	**Prens Badiuzzamon Mirza'nın övgüsü**	14. Bölüm	**Prens Salim övgüsü**
9. Bölüm	**Gecenin açıklaması**		***Şiir***

Larendel Hamdi'nin eserinden farklı olarak Nevai'nin "Leyla ile Mecnun" destanı karşılıklı kafiyeli mesnevi şeklinde yazılmıştır. İçinde başka bir şiir türü bulamıyoruz. Genel olarak, Nevai'nin Beşlisi, özellikle "Leyla ve Mecnun", Nizami'nin Beşine karşılık gelen destanlarda kullanılan ağırlık ve kafiye yöntemi de dahil olmak üzere biçimle ilgili tüm koşulları kesinlikle takip eder. Zira hamsa yazım şartlarından ufak bir sapma bile Türkçede hamsanın yaratılamayacağı sonucunu doğurabilir [315].

Yusupova D.R. (2011). *Alisher Navoiy "Xamsa"sida mazmun va ritmning badiiy uyg'unligi.*

Hamsa yazısının tarihine bakarsak, Alişir Nevai'nin "Hamsa"sının yaratılmasından yarım asırdan kısa bir süre sonra hamsa yazı geleneğinden uzaklaşma vakalarını görebiliriz. Özellikle Osmanlı ve Azerbaycan şairlerinin karakteristik özelliği olması ile karakterizedir. Türk edebiyatında "Hamsa" yazma geleneğinin biraz farklı geliştiğini ve Türk şairlerinin "Hamsa"larındaki destan temalarının benzersizliği ile Nizami'den ayrıldığını belirtmek gerekir [Araslı 1980, 80] . Artık bu zamana kadar "Hamsa" destanlarının temalarının değiştirilmesi , ağırlıklardan çekilmesi, destanlara yeni biçim ve türlerin kazandırılması ilkesi Türk edebiyatında yer almaya başlamıştır. Nevai'nin Farsça konuşan şairlere "Hamsa"yı Türkçe yazmanın mümkün olduğunu kanıtladığı ve karmaşık edebi görevi tamamladıktan sonra Türk dünyasının artık kolayca geri çekilme fırsatı bulduğu söylenebilir " [316].

Aynı şey Larendeli Hamdi'nin Leyla ile Mecnun destanı için de söylenebilir. Hamdi destanını sadece mesnevi türünde yazmamış, kaside ve gazel gibi türlere de yer vermiştir. Destanın giriş kısmından dört kaside vardır ve bunlar mesnevi şeklinde değil, klasik kaside gibi aa, ba, da tarzında kafiyelidir. Kasidelerin ilki Allah'a hamd istikametinde olup, 3. sûrenin eki olarak sunulmuştur. Şiir 19 beyitten oluşmaktadır. Aruz sisteminin Ramali musammani Maksur (failotun failotun failotun failan) veznında yazılmıştır. Şiir şu dörtlükle başlar:

İy Kerîm-i kâr-sâz u zü'l-celâl ü bî-zevâl
V'iy 'Âlîm-i bî-niyâz ü lâ-yezâl ü zü'l-cemâl.l.

Peygamber'i (a.s) övmek için adanan kaside 32 ayettir ve Muzori' bahr (maf'ulu failotun maf'ulu failun) ile yazılmıştır .

Aruz sisteminin farklı olçulerinde oluşturulan destanın ana bölümünden 5 gazel vardır. .

Toshkent: Mumtoz so'z.
Yusupova D.R. (2021). *"Xamsa" poetikasi: vazn, qofiya va mazmun mushtarakligi*. Toshkent: Tamaddun.

Ana karakterlerin karşılaştırılması

Karşılaştırmalı yönler	Alişir Nevai	Larende'li Hamdi
Ailedeki yer	Beni Amir kabilesinin reisinin tek oğlu	Arap emirinin tek oğlu
Çocukluk	Doğumdan itibaren ayrıntılı olarak açıklanmıştır	olarak açıklanmıştır. Mecnun'un sünnetli bir resmi var.
Leyla ile ilk tanışma	Hay kabilesinde okula gider ve koruda Leyla ile tanışır.	Bir rüyada Leyla ile tanışır.
Okula gitme zamanı	Dört yaşındayken	Dört yaşındayken
Kabe bölümü	Hac mevsiminde babası onu Kâbe'yi ziyarete götürür.	hastalığını iyileştirmek için onu Kâbe'ye götürür.
Evlilik durumu	Babasının isteği üzerine Nevfel'in kızıyla evlenir ama kız ona başka bir adamı sevdiğini söyleyince bozkıra gider.	evlilik olayı yok
Ebeveynlerin ölümü ile ilgili yerler	Anne ve babasının ölümünü bir rüyadan öğrenir ve mezarlarına gider.	Baba oğlunu aramak için çöle gelir ve ölür. Biraz sonra annesi de ölür
Ölümle ilgili durumlar	Leyla'nın ölümünü ilahi bir mesajla (Surush) algılayarak, onun kabilesine gelir ve Leyla'nın ruhsuz bedeninin önünde ölür.	Leyla'nın ölümünü annesinden duyar ve Leyla'nın mezarının önünde ölür.

Nevai'den "Ferhad ile Şirin" ve Hamdi'den "Leyla ile Mecnun"

Hamdi'nin destanının araştırılması sırasında Alişir Nevaî'nin "Ferhad ile Şirin" destanına benzer yönlerin olduğu anlaşıldı.

İlk olarak, destanların ilk dörtlüklerine odaklanalım.

Nevai'de:

Bihamdik fath abvob ul-maoni,

Nasib et ko'ngluma fath o'lmak oni.

Hamdi'de:

Bihamdil'l-Kâdiri'l-Ferdil'l -' Alîm

Ve bi'smillahi Rahmâni-r'Rahîm.

Destanı yazmadan önce her iki şair de kendilerine bir hatif vasıtasıyla bir sesin geldiğini söylerler.

Nevai'nin "Farhad ve Shirin" destanında:

Chu hotifdin yetishti bu navidim,

O'zumdin o'zga nav' o'ldi umidim.

Hamdi'de:

Göŋül olmış-iken bu fikre dem-sâz

İşitdüm sûy-ı hâtifden bir âvâz.

Destanın yazılma nedeninin anlatıldığı bölümde hem Nevai hem de Hamdi, şans ve talih sayesinde bu destanı yazabildiklerini söylerler. Eğer Nevai

Hanuz etmay qalam yozmoqni odat,

Eshikdin kirdi iqbolu saodat,

yazıyorsa, Hamdi şöyle yazar:

Bu emri çün baŋa feyz itdi ikbâl

Ümîdüm bâdesinden toldı zifâl.

Hemsenevisliğ geleneğine göre «Leyla ile Mecnun» yönündeki destanların Hazac Behrinin Ahrab olçusunda yazılması gerektiği ve Nevainin «Leyla ile Mecnun» destanının bu geleneğe dayandığı bilinmektedir. Larendeli Hamdiy, destanını "Hüsrev ve Şirin" ("Ferhad ve Şirin") için tasarlanan hazeci *museddesi mehzuf vezniyla* bitirir .

Bu durum aynı zamanda Hamdi'nin bu destanı ile Alişer Nevainin "Ferhad ve Şirin " destanı arasında bir bağlantı olduğunu da göstermektedir.

Sonuç olarak, Alisher Nevai ve Larendeli Hamdi'nin «Leyla ile Mecnun» destanları olay örgüsü ve kompozisyonu, imge sistemi ve şiirsel özellikleri bakımından onu ayrılmaz bir parça haline getirmeyi başarmış yüksek sanatsal örneklerdir. Hamdi, destanını bitirirken sadece Alişer Nevai'nin "Leyla ile Mecnun" destanından değil, "Ferhad ile Şirin"den de etkilenmiştir.

Kaynaklar

Aliev G. (1985). *Temy i syujety Nizami v literaturax narodov vostoka*. Moskova: Nauka.

Arasli H. (1980). *Nizami va turk edabyati*. – Baku: Elm.

Balcı O. (2020). *Lârendeli Hamdi'nin Leyla Vü Mecnûn Mesnevisi (Bağlamli Dizin Ve İşlevsel Sözlük)*. Doktora Tezi. Eskişehir.

Krackovskiy I.Y. (1946). *Rannaya istoriya povesti o Medjnune i Leyli v arabskoy literature // Alisher Navoi.* Moskova: Nauka.

Levend A.S. (1959). *Arab, fors ve türk edebiyatlarinda Leyla ve Mecnun hıkayesi.* Ankara.

Saber B. M. (2004). *Leylâ İle Mecnûn Mesnevisinin Arap, Fars Ve Türk Edebiyati'nda Ele Aliniş Biçimi ve Larendeli Hamdî'nin Eseri.* Doktora Tezi. İstanbul.

Yusupova D.R. (2011). *Alisher Navoiy "Xamsa"sida mazmun va ritmning badiiy uyg'unligi*. Toshkent: Mumtoz so'z.

Yusupova D. (2016). *Layli va Majnun / Alisher Navoiy: qomusiy lug'at.* 1-jild. Toshkent: Sharq

Yusupova D.R. (2021). *"Xamsa" poetikasi: vazn, qofiya va mazmun mushtarakligi*. Toshkent: Tamaddun.

LİRİK KAHRAMANIN MANEVİ RUHSAL ALEMİ VE İCAT SAHİBİNİN DÜNYAYA BAKIŞ AÇISI

Doç. Dr. Nasıba BOZOROVA*

İnsanoğlu yaradılalı kendi dünya algısın dünyayı anlama, bilme ve öğrenmeye harcamıştır. Araç ve yöntemler çeşitli olsa da mahiyet, içerik hep aynıdır. Bilmenin yolları arasında bedîî sözün ayrı bir yeri vardır. Yani bedîî sözün tasvir ve etki gücü sınırsızdır. Zira, bı yöntem sınırlanmış harf işaretleri miktarıyla sonsuzluğu yaradan Zat sanatına taklit olarak ortaya çıkmıştır. O yüzden din, siyaset, hukuk, ahlak, etik ve estetiğin tümü popülerleşme, genişleme, yayılma, yaşamak için bedîî sözün kudretine dayanmıştır. Bedîî icat sadece bilinç değil, aynı zamanda duygu, kalp ve ruh, düşünce ve hayal gücünün bir ürünüdür. Onda icaz (mucize) özelliği bulunur. Bu yüzden herkes aynı şekilde ona döner ve ona ihtiyaç duyar. Sanatsal söz ustaları, kahramanın ruhsal ve manevî aleminin tasvirleri aracılığıyla dünya ve insan muammalarından genişçe bahseder ve bu icat sahibinin dünyaya bakışı, tasavvur hem de düşünce mezanının belirtisi sayılır.

Bedîî icatta icat sahibinin kişiliğini ve bakış açısını incelerken, onun inancı, kalp itirafı, yaşam konumu, etkinliği, sanatsal söze karşı tutumu - hepsi bu temelde dikkate alınmalı ve araştırılmalıdır. Bunu yine icat sahibinin yarattığı kahramanın poetiğini inceleme temelinde de halletmek mümkündür. Nesrî eserde yazar kişiliğini belirlemede daha çok baş kahramanın, şiirde ise lirik kahraman tasviri ve telkini esas mevkiye sahiptir. Edebiyat biliminde nesrî eserin kahramanı eserin anlamı ve içeriği, felsefî kiymeti, tarihî ve millî özelliği, dönemin sosyal ve siyasî manzarasını belirilemede önemli bir yer tuttuğu vurgulanmışsa, lirik kahramanın ise şairin şiirdeki görüntüsü (resimi) [6:185.], hereketi şairin bakış açısıyla ölçülmüş ve değerlendirlmiştir [11:165.]. Şairin dünyaya bakış açısı, içgüdü (beceri) ve kendine özgü simâsını yansıtan [7:9.], kişiliği ve "biografisi" şairinkine tam olarak benzeyen, şairin idealıindeki "ben"den de birçok özellikleri benimseyen poetik görüntü sıfatıyla yorumlanır [8:216.]. O yüzden bedîî eserin anlamı

ve içeriği, bedîî estetik pahası icat sahibinin düşüncesi hakkında söz edilirken elbette ilkin baş kahramana, esas görüntüye müracaat edilir. Şiirsel veya nesrî eserin kahramanının manevî ve ruhsal alemi, kederine münsabaet aracılığıyla bedîî inceleme ve telkin (algı) doğru bir biçimde gerçekleştirilir ve yazarın ideolojik amacı tam olarak aydınlık kazanır.

Ali Şir Nevaî şiirlerinin incelenirken bu tür yaklaşım doğrudur. Çünkü şairin dünyaya bakış açısı, içgüdü, beceri ve duyguları tam olarak lirik kahraman imajından, görüntüsünden anlaşılır. Prof. Abdukadir Hayitmetov'a göre, "Lirik kahramanın kalbi şairin kalbinden heraret (sıcaklık) alır, lirik kahramanın aklı şair aklıyla düşünür" [9:170.], o yüzden "Şair imajını, görüntüsünü dünyaya bakış açısını belirlemede lirik kahraman imajı olmadan asla iş bitmez" [9:171.].

Edebiyat biliminde lirik kahraman problemi Maksud Şeyhzade, Abdukadir Hayitmetov, Batırhan Akram gibi bilim adamları tarafından özel olarak incelenmiştir [12:131-158; 9.]. Bununla birlikte, bu konuda diğer birçok bilim adamları da araştırmalarında kendi görüşlerini bildirmişlerdir. İncelenen pek çok çalışmalarda Nevaî şiirlerinde lirik kahraman aşık, arif, rind, zahid, düşünür olarak kaydedilen ve lirik kahramana eski Sovyet mefküresi görüş açısından yaklaşılmıştır[317]. Dönemin siyaseti taleplerinde yola çıkılırak Nevaî şiirlerindeki oldukça geniş kapsamlı lirik kahraman muamması oldukça dar bir kapsamda incelenmiştir. Daha açık bir biçimde söylenilirse, Nevaî'nin itikadi görüşleri, şairin tasavvufa ilgisi gibi meseleleri açıklayan esas görüntüler: mumin, abid, sofi, derviş, zahid, zakir, ebrar, ebdal, fakir, sıddık gibi) incelenirken, o dönemin Sovyet mefküresi bu konuların daha derin incelenmesine imkan vermemiştir. Dil ve din serbestliğine kavuşulduğundan dolayı bugünlerde bu gibi konulara halis yaklaşım görülmkete, adı geçen meselelere tarafsız yaklaşılmaya başlamış ve artık Nevaî eserlerindeki fakir, arif görüntüler incelenmeye alınmıştır [1:158-

İncelenmeye alınan çalışmalarda Nevai liriğinde daha çok hayatseverlik (optimistik) ruh üstünlüğ, düşkün keyfiyet (pessimistik) tasvirinden ise eğitimsel silah oalrak yararlanmak mümkün olduğu kaydedilmiştir. Genel olarak dönemin talebi ile incelenen adı geçen çalışmaları karalama niyetinde değiliz. Aksine böyle bir durumda büyük düşünürün icadını öğrenen ve öğretmeyi baş amacına dönüştüren bilim adamlarımızın emeklerini saygıyla itiraf etmek gerekir.

161; 15; 13:1633-1641; 14:17-23.]. Özbekistan'ın bağımsızlığından sonra Nevaî kişiliği zamanın şartlarına uygunlaştırılmadan aslen nasıl olmuşsa öyle değerlendirilmeye başladığı da söz konusudur.

Bilindiği gibi, mümtaz eserler için Kuran dilini anlamada yararı olduğu veya olmadığı esas kriter olmuştur. O yüzden icat sahipleri eserlerini yüksek bir seviye ve nefasetle yazmak için Kuran hikmetlerine dayanmışlaardır. Özellikle, bu yaklaşım Türk toplulukları edebiyatında ayrıca önem verilmiştir [5:11.]. Hak'ı tanımak onun hükümlerini tasdik etme ve onlara uymak aracılığıyla oluşacağına kâmil inançla yaşayan Nevaî lirik kahramanı hem İslamî itikat sahibi, hem gerçek bir Müslümandır. O yüzden şairin lirik kahramanı ilk başta iman sahibi Kelime-i Tevhid'i kendi canına elif gibi nakşeden mumin insan, abiddir diyebiliriz. Daha gençliğinden Kuran-ı Kerim'i ezberleyen ve onunla kalbi, ömrü, arzu ve umutlarını münevver eyleyen Nevaî'nin icadı tam olarak ilahî SÖZ'ün marifetinin propagandasına hizmet etmiştir. "Nevaî Özbek edebiyatına Kuran ruhunu derin olarak sindirmiş, Kuran'daki nasihatlar uslubundan maharetle yararlanmıştır" diye yazmaktadır Nevaîşinas A. Hayitmetov [9:67.].

Gerçekten de büyük şair eserlerinin tümünde Kuran-ı Kerim'in anlamı, uslubu ve gayesinin etkisi tüm yönleriyle göze çarpar. Bu şairin lirik kahraman görüntüsünde de görülür.

Nevaî'nin lirik kahramanı Hak marifetinin gönüle inmesi, Hak'ı tanıma dercesi, imanın gücü ve nuruna göre belirlenir. Büyük şairin gazellerini dikkatle okurken buna tam olarak tanık oluruz. Gazellerinde şair insanî beceri ve duyguları öyle bir maharetle çizer ki, bu çizgiler lirik kahramanın manevî makamı, marifî durum ve derecesinden haseder ve zeki şiir okuyucusu lirik kahramanın Hak ve insan tariykindeki mezili yanılmadan belirleyebilir. Lirik kahramanın durumu, becerisi, üstelik gazeldeki ifade, remz ve timsallardan sülük tavrı anlaşılır ve Nevaî'nin lirik kahramanı bugünlere dek itiraf edilen *aşık*, *arif*, *rind*, *zahid* değil, *abid*, *talip*, *sofi*, *derviş*, *ebrar*, *arif*, *gani*, *muheyyir*, *fanî* olduğuklarına güvence sağlaya biliriz. Nitekim, Hak talebindeki talip

ve aşık görüntüsü Ali Şir Nevaî gazellerinde nasıl tasvir olunmuştur? İlkin şu konu üzerine duralım.

Aslında, beşer tam anlamıyla talip: kimisi talepkar-i dünya, kimisi talepkar-i ukba ve yine kimisi telepkar-i visaldır. İşte bu talepkarlık duygusundan cana mihnet, zahmet ve maşakket yeter. İstekler hareketi vücuda getirir. Hareket, inceleme, maşakket – ÖZ'ü bulmanın kökü, murat menzilinin asitanesidir. Talip için hareketsizlik biganedir, yabancıdır. Talipliğin ilk şartı talep edildikten başka tüm nesneyi bırakmaktır (*Her ne kim, gayri talebdur taşlamak, özni maksad menzilige başlamak*). Tarikat yolunda ilk adım olan talep makamında talip (yani isteyen, talebe sahip olan bende)de sade bir muminlik, dercesiyle yetinmez, Hak'a yetişmek yüksek insan olma iştiyakı uyanır. Onda kamil insan olma iştiyakın uyanmasında sade mumin sıfatıyla şariat ve Kuran-ı Kerim, Hadisler esasında Hak-ı mutlaktan – Allah ve onun sınırısız sıfatlarından haberdarlık, kendisinin mahiyeten şu kudret ve mücizevî sanat sahibiyla birliğini sezmek, Yaradıcı kudreti ve güzelliğinden haberdarlığını anlama be bunun sonucu olarak işte o büyüklüğe çaba harcamak dürtü olur" [4:130.]. Talep makamındaki gazellerde Yar güzelliği, onun sınırsız kudreti, fazilet ve nefaseti, zerafet ve letafetinden söz edilir. Bu vasıf talibi kendine çeker ve onu bulma iştiyaki gönülü bir lehze rahat bırakmaz. İnceleme, tehlike, korku, heyecan ve umut iztirapları söze taşınır ve lirik kahraman "*Seni tapmak bes-e müşküldür, tapmaslığ asan kim. Erür peydalığıng pinhan, ve-le pinhanlığıng peyda*"lığını itiraf eder. Lirik kahramanın gönlü giriftar, peyveste, vabeste, mübtelalık şevkiyle yanar. Yar'a esirlik iştiyakı onu bir dem de terk etmez, aşinalık lehze ve lehze artar ve şairin lirik kahramanı kendi derdini açıklamaktan utanmaz:

Körgeli hüsnüngni zar-u mubtela boldum sanga,
Ne belalığ kün idi kim, aşina boldum sanga.
Her neçe dedim ki kün-kündin üzey sendin köngül,
Veh ki, kün-kündin beterrek mübtela boldum sanga (49).

Yar esirine dönüşen talip zahirinde hiç bir şey belirti göstermez. Tüm dert, şevk, onun içinde yaşar. Lirik kahraman gerçi cismen

sağlam, zahiren sakin görünüyorsa da, gönlünde anlaşılamaz bir derdi, batininde gelayan (isyan), bimarlığı duymaktadır ve:

Ta boldı köngül közi üsrükke giriftar,

El közige sağ men ve-le öz-özüme bimar (157), -

diye kendi durumunun yorumunu yapr. Lirik kahraman – talip talepte isteksiz bir hâle düşer. Gönlündeki çaresizliğe çare isteme talebi artar. Akıl emrinin yerine daha çok gönül meyli, isteğine kulak asar ve bunu tam bir kader, ezelden yazılan kısmet diye düşünür:

Eger çi yok talebinden dem-e karak manga,

İradet emgegidur bu, ne ihtiyar manga (54).

Talibin daha yolun başından dikkatı dağılmaması, yanılmaması için ona birer manevî hâdînin kılavuzluğu gerekir. Talip kendi ezm ve iradesini Pir'e tamamen teslim eder ve Üstad'ı yardımı, mededi ile Yar'dan agah olmaya başlar. Bu konuda Nevaî'nin gazellerinde birçok tasvirler görülür. Onlarda talibe *ravî, kasid, müsevvir* yardımcı kılavuz insan görüntüsü sıfatıyla gövdelenir. Talip, onlar aracılığıylla Yar heberini, peygamını alır:

Kaside kim, yardın bir söz rivayet eylese,

İsterem sorğan sayı baştın hikayet eylese.

Tilbeler yanglığ gah öz halimdedur men, gah yok,,

Ul peridin her kişi bir söz rivayet eylese (67)

Bu tür gazellerde lirik kahraman sayir, sergardan, heyran, seraser bir durumda Yar'a ulaşmayı çabalar, Yar'ın bir bakışı, kaşlarıyla ima etmesi, dudak kıvırma, naz ve firag ile hiram etmesi (raksetmesi)ni büyük bir marhemet olarak algılar ve ondan ilhamlanır. Talibin iştiyaki Yar'a esirliği git gide onun siyretiyle birlikte suvretine de etki yapar ve gönül kendisinin diğer sıfatlarını da zahir etmeye, göstermeye başlar. Bu gibi sıfatlar talibin aşığa dönüştüğüne delalet etmektedir. Talep makamındaki gazellerden farklı olarak aşk makamındaki gazellerde ayrılık iztirapalrı, hicran tasvirleri, viranelik, kırıklık durumları tasvir edilir. "Yarın bi-pervalığı, aşıkın durumundan habersizliği, marhametsizliği, aşıkın zayıflığı, azap ve ukubet bu tür gazellerin iç içine sindirilmiştir" [4:133.].

Aşıkane gazelelerde Yar'ın zülüm şivesini fen ederek aşık aşkını reddetmesi aslında bir inayet olarak algılanır. Çünkü Yar'ın bu hareketi lirik kahraman olan aşıkın kendi durumunu müşahede etmek ve onun vesline ermek için tüm renc ve belalara dayanabilimeye öğretir. Aşk ateşi ise gönüldeki şüphe ve gümanı tüm illetleri kül eder. Hakikî aşık hiç kimsenin nasihatların dinlemez. Onu Mecnun misal Leyli aşını terketmeye zorlasalar da aksine o bu aşka yine de sıkı bağlanır. Aşk makamındaki gazellerde lirik kahramanın deşt ve sehrayı mekan etmesi, insanlarla değil hayvanlarla ülfet oması, halkın onun durumundan gülmesi ve çocuklar tarafından alay edilmesi genel olarak tasvirlenmişse, lirik kahramanın durumuyla bağlantılı olarak kaddının dal olması, yüzünün sarı, zeferan renk alması, gözünden kan yaşının dökülmesi ve diğer durumlar özel bir planda tasvir edilir:

Gam hezanın zahir etmiş çihre-i zerdim mening,
Barğalı eldek bahar-ı nazperverdim mening.
Tilbelerdek sözleşu rmen öz-özüm birle mudam,
Çün özümdin özge yok alemde hiç derdim mening *(294).*

Aşikane gazellerde aşığa *tabip, hekim, refik* yol göstericilik – kılavızluk eder ve yine bir görüntü rakip de iştirak eder. Talibin iç alemi zahirinde yansımaması yukarıda vurgulanmıştı, ancak aşıkın durumu içi ve dışında aynı bir şekilde nümeyan olur ve aşık *mehzün, miskin, mungluğ, nalan, zar, zayıf, zehmliğ, efgar, biçare, bimar* (hasta) sıfatlarıyla vasfedilir. Aşktan azar ve cerahet (yara) bulan gönül kendinde Yar muhabbetine, savunmasına ihtiyaç duyar. Bu aşığın zahirî ve batininde parlak bir biçimde nümeyan olan bir durumdur. Bu durumu şair şu tarzda ifade etmiştir:

Arzu-i veslidin rencür erer mungluğ köngül,
Kut üçün tezvir ile bimar bolğandek geda (64).

Gönülün bu durumu Yar iltifati ile değişir. Eğer aşık Yar inayeti, lütfü marhemetine hak kazanırsa o kendi hastalığı ve bimarlığı, zayıf ve na-tavanlığını unutur. Hatta Yar'a ait her söz gönül durumunu değiştirmeye kadir olur. Bu konuda şair şöyle yazmıştır:

Kametınğa her zaman yüz cilve, ey ziba nihal,
Na-tavan könglümde her bir cilvesidin özge hal (347).

Aşikin *çâk, eftade, harap, viran, kırık, şikastelik* durumu reddedilir, ama aşktan vaz geçmeyen gönül durumunu ifade etmektedir. Bu durumudaki gönül tefekkür ziayasından nurlanır, çevre-varlık müşahadesine kaplanır, kendini anlama yolunda daha ileri ve sağlıklı olur:

Buzuğ könglüm ki etrafıda ul yüz şevkidin kandur,
Erür virane-i kim, laleler bütgey bahar andın (440).

Veya:

Şikeste könglüme az gam bolubtur külli,
Kesek kanatı sınuk kuş közüge taş körünür (167).

Yar'ın geleneksel cevakarlığı ve aşığına itibar etmemesi lirik kahranmanın his ve duyguları, ruhsal ve fiziksel durumuna güçlü etki yapar. Böyle bir durumda aşık zahiren eftade, viran, şikeste görünse de, batinen zengin ve kuvvetlidir. Çünkü bu makamda aşk ateşi gönül hislerini aydınlatırsa, kalpteki gubarlar, tozlar göz yaşı ile temizlenir. Bu durumda onun bu gibi sözleri dikkati çekmektedir:

Sınsa könglümde okung, sürtib ısığ kandın anga,
Pey mesellik çırmağay men rişte-i candın anga (48).

Gönülün temeli aşkla mühkemdir. Yar aşkını kendi hal ve hakikatını daha derin mülahade eder, her şeye uyanık bir gönülle bakar [3:102-105.]. Bu uyanıklıktan ona marifet lambasını yakar ve lirik kahraman aşıktan arife dönüşmeye başlar.

Ali Şir Nevaî şiirleri marifiî şiirlerdir. Şairin şiirlerinin yüksekliğini belirleyen etken aynen onun marifetliliğindendir. Yani marifet büyük şair şiirlerinin cevheridir. Bu cevher mahiyeti ise lirik kahraman – arif müşahadeleri aracılığıyla okuyucuya ulaştırılır. Zira, arif Arapça bir sözcük olarak irfan sahibi demektir. Tasavvufa ait sözlüklerde açıklandığına göre "Arif – bilen, vakif, aşina, tanıyan, anlayan, düşünceleri mükemmel irfan sahibidir. Allah Taala kendisinin zatını, sifatların, isimlerini müşahede ettiren kişi arif sayılır. O, alim gibi bilen anlamında gelse de arif alimden farklanır. Alim bilimsel tahsil

almak ve çabayla amacına ulaşırsa, arif marifeti ilham ve hâl aracılığıyla elde eder. Allah'ı hâl ve müşahade yolu ile tanımak arifin kendine özgü özelliğidir" [2:52-53.]. Nevaî gazellerindeki lirik kahraman - arif aynen böyle bir aşk kudreti, kalp teslimiyeti, ruh himmeti, sır sukunetinden ders veren, öz ve özlük hususunda muşahede eden kâmil şahıs sıfatıyla nümeyan olur, kendini gösterir.

Genel olarak Ali Şir Nevaî gazellerindeki lirik kahraman tam anlamıyla şairin kendini ifade eder. Gazellerde tasvir olunan talibin talep yolundaki çalışmaları ve aşıkın aşk vadisindeki iztirapları, şevk ve heyacanları ya da arif müşahedeleri büyük şairin kendi deneyim ve durumlarının tasviri olduğuna hiç iştibah yoktur. Demek, düşünür şair şiirlerindeki lirik kahraman meselesini genişçe ve etraflıca incelemeyi Nevaî'ı anlamak yolundaki güncel işlerden biridir diyebiliriz.

KAYNAKÇA

1. Pulotjonovna N. B. (2020). Latest Studies of Latoif in Stories // International Journal of Progressive Sciences and Technologies.– T. 19. – №. 1.
2. Uludağ S. Tasavvuf terimleri sozlugu. – Istanbul: Ma'rifat, 1995.
3. Bozorova N. (2009). Alisher Navoiy g'azallarida ko'ngil obrazi. –T.: Fan.
4. Vohidov R., Ne'matov H. (2001).So'z bag'ridagi ma'rifat. – Toshkent: Yozuvchi.
5. Karomatov H.(1993). Qur'on va o'zbek adabiyoti. –T,: Fan.
6. Литературный энциклопедический словарь. – М: С Э, 1987. С. 185.
7. Mamajonov S.(1961). Poeziyada lirik qahramon masalasi // Sharq yulduzi. –Toshkent: №9.
8. Norboev B.(1981). Iste'dod, e'tiqod, zamon. – Toshkent: Adabiyot va san'at.
9. Hayitmetov A.(2915). Navoiy lirikasi. –Toshkent: O'zbekiston.
10. Hayitmetov A. (1996). Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. –T,: Fan.
11. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati.
12. Shayxzoda M. Navoiyning lirik qahramoni / Ulug' o'zbek shoiri. –Toshkent: Fan, 1948.
13. Ramazonov N.(2020). et al. INTERPRETATION AND ARTISTIC FUNCTION OF THE CONCEPT OF FAQR IN ALISHER NAVOI'S LYRICS //INTERPRETATION. — T. 29. – №. 5.
14. Ramazonov N. (2006).Alisher Navoiyda tahrirni tahrir //Editing the Editing in 'Alī Shīr Nawā'ī's Poetry], O 'zbek tili va adabiyoti.– №. 1.
15. Bozorova, N. (2022). Interpretation of world poetic image in alisher navoi's gazelles. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 12(5), 284-288.

NEVAYI VE HAFIZ GAZELLERINDE AŞK KONUSU

Doç.Dr. Husniddin EŞONKULOV*

Hafız Şirazi – Ali Şiir Nevayi'nin en ünlü seleflerinden biridir. Şairin 1465-1466. yıllara kadar yazdığı şiirlerinden oluşan "İlk divan"ındaki *Gazelden Üç Kişi tevridür Ül Nev"* [318] 516 satırıyla başlanan bir kıtasında bu ünlü selefini *"İsa nefesli rin-i Şiraz"* diye terif etmiştir. Mehbubü l-Kulup'te *"Hak esrarın mecaz tevriyle mahsul eden" Şeyh Müslihiddin Saidi Şirazi, Amır Husrav Dehlevi, Şeyh Zehiriddin Senayi, Şeyh Evhaduddin gibi şairler sırasında* Hafız Şirazi'ni de dile getirerek, onları *"Mana ehlinin güzel kelime söyleyecileri", "Aşk ehlinin sadakatlı aşığı ve temiz kurallara uyucular", "Tasavvuf müşküllerin düğümünü çözücüler", "Allah'ı tanıyanların teki", "Manaları çözücüler"* [319] gibi sıfatlarla yücelttir. Ünlü şair *Nevadür'üş-Şebap* divanında yerleşmiş olan hatime çekici 9 beyitten oluşmuş gazelinde, benzersiz güzellik sahibi olan maşuka dudağının Mesih ve hattının, yani sevgilinin dudağı üzerindeki ince tüylerinin Hızır (a.s.) olduğundan bahseder. Şair kendinin havaî âşkında kendi hûşünü kaybettığını, bu dünyanın evvel ve sonu belli olmadığı için kendinin nasıl bir sağlam durumda olması mümkün olduğunu ihtirasli olarak sanatsal ifade edip, aynı halini coşkun bir şekilde yazılmış olan fahriye beyitlere sanatsal bağlamıştır:

Nevaiy istedi behûş özinki ahli hırad,
Falaknıng olmadı bu işde mehramı razı.
Anga bu baski cihan mulkin oldi söz birla,
Çekib sipohi maoniy dami fusunsozi.
Bu vech birlakim Sohibkıron debon lakabın,
Atadı Hüsrevi Sohibkıron Abulğoziy.
Yanaki nutk ila-yü ruh ila yeturdi anga
Füyüz orifi Comiy-yü rindi Şeroziy. [320]

Nevayî, A. (1990) (b). Mukammal Asarlar Töplamı. Yigirma tomlık. 6-tom. Xazoyin ül-maoniy. Favoyid ul-kibar. Toşkent: "Fan".
Nevayî, A. (1998). Mukammal Asarlar Töplamı. Yigirma tomlık. 14-tom. Mahbub ül-kulub, Münşaat, Vakfiye Toşkent: "Fan".
Nevayî, A. (1988). Mukammal Asarlar Töplamı. Yigirma tomlık. 3-tom. Xazoyin ül-maoniy. Ğaroyib us-sığar. Toşkent: "Fan".

Anlamı: Nevai kendinin hûşsüz olmasını istedi, ama ona bu işte akıl ehli de, felek de yakın sırdaş olamadı. Ona şu yeterlidir ki, o mana leşkerlerini götürüp, kendi sihirli nefesinin mahsulu olmuş kelimeleriyle cihan mülkünü ele geçirmiştir. Dolayısıyla Hüsrevi Sohibkıron Abulğozi onu "Sahipkıran" diye adlandırmıştır. Bununla birlikte Cam'ın arıfı ve Şiraz'ın rindi kendinin nutku ve ruhu ile ona feyiz ulaşmıştır.

İşte bu mısralar Ali Şiir Nevayi'nin çok ünlü selefleri olan Abdurahmon Cami ve Hafız Şirazi'nin eserlerinden etkilendiğinin bir örneğidir. Aynı zamanda büyük şair bu ünlü selefleriyle sadece yapıcılıkta, uslubunun (nutuk) yakınlığında değil, belki kendinin onlarla ruhsal yakınlığını, mesleklerindeki anlayışının aynı olduğunu da sanatsal ifade etmiştir. Dolaysıyla Nevayi ve Hafız gibi iki büyük düşünür şairin gazellerindeki aşka verilen terif, tevsif ve tesnifleri karşılıklı örenilmesi onların aynı konu üzerindeki bakışlarını derin anlamak olanağıyı sağlayacaktır.

Ali Şiir Nevayi gazellerinden birinde aşkın mührik, yanı yakici sahrasında dolaşmak çok zör olduğunu betimlerken, şiir kahramanı aynı arzusuyu gerçekleşmesine olanak bulmaya çalıştığını göz önüne getirir:

Aşkı mührik deştini kat eylemek düşvar irür,
Kirmesem ohim yeli birle havasın savutup (Nevayi. 1987, 65).

Anlamı: *Aşkın yakıcı sahrasının havasını ahımın esintisiyle soğutarak girmesem, onda dolaşmak çok zordur.*

İşte bu alıntıda şair aşkın yandırıcı, canı yakıcı sıfatlarıyı çekici bir durumda telkin ettiği görülmektedir. Hafız Şirazi gazellerinde Nevayi de uğurladığı gibi aşkın güçlüklüğüne ait çeşitli niteliklerle süslendiği çok az karşılaşsa da bile onun zor olduğuna hemen hemen dikkat çekilir. Selef şairin sakiye çağrıda bulunmakla başlanacak olan ünlü gazelindeki *"Ki aşk asan nabut evvel, vale eftad müşkülho"*[321] (Hafız, 1983. 31) (Anlamı: Aşk önce kolay değildi, ama zorluklar yakalandı) mısrası fikrimize delil olabilir. Nevayi mührik olarak nitelendiren aşkla Hafız gazelindeki zorluklara çare bulmak isteyen aşığa tabiplerin verdiği aşağıdaki alıntından iki ünli şair gazellerinde betimlenen aşkın mahiyet itibarıyla aynı durumda olduğunu anlamak mümkün:

Hofiz, Sheroziy. (1983). *Kulliyot.* Murattabi kitob va muallifi sarsuxan Jamshed Shambezoda. Dushanbe: Irfon

Aşkı hunun binamudam ba tabiban, güftand:

Dard-ı aşk ast-u jigarsöz davoye dorad [322]

Anlamı: *Göz yaşımın kanını görer tebipler diyor ki: "Aşk derdi varken, karaciğeri yandırme, yani çok büyük sıkındıya üreme onun ilacıdır".*

Nevayi bir beyitte aşkı *"gönülde dayanıklı yerleşmiş diken"* tarzında terif ederek: *"Havas aşk eyleyen ozoda, keçkil bu hayaldin Ki, çıkmas bu tikan köngülde nagohon ustuvor ölgaç"* (Nevayi. 1987. 98), (Anlamı: Aşkı heves eden özgür, bu hayalından vaz geç, çünkü gönülde dayanıklı yerleşmiş diken oradan çıkmaz) – diye öğüt verir. Aşk gönülde yerleşmiş diken olursa, ona her şeye hevesle bakıcı, hayalbaz, hafıfmeşrep, "aşık" sayılan bülhavasın dayanıklı olabilmemesi Nevayi gazellerinden birinin maktasında şöyle ifade edilir:

"Ey Nevayi, aşk sırrın kim havas kılsa, dime,

Kım işitmekte bu söz layık emes her bülheves"[323]

Anlamı: *Ey Nevayi*, aşkın esrarını her bir ona heves edene söyleme, Nedenki, her hangı bir bülheves bu kelimeyi dinlemeye layık değildir.

Hafız gazellerin birinde de aşkın ard arda geliştirilmiş olan terifi betimlendiğinde Nevayi'deki bülhevese benzer timsalla işaret edildiğiyi görürüz:

Şab-i tarık-u bimi mevc-ü gırdab-i çünün hail,

Kuca donand hal-i mo sabukboron-ı sahilho [324]

Anlamı: *Karanlık gece, korkunç bir dalga, girdap böyle engel ki, durumuzu kıyıdaki hafif yağmur damlaları nerden bilir?*

Hafiz gazellerinin tanınmış olan çevireni Hurşid "sabukboron-ı sahilho" kelime birliğini *"kenara duran yükü hafiflar"* tarzında tercüme etmiştir [325](Hafız, 1958. 23). İki ünlü şairin tehlil edildiği beyitlerinde

Hofiz, Sheroziy. (1983). *Kulliyot.* Murattabi kitob va muallifi sarsuxan Jamshed Shambezoda. Dushanbe: Irfon

Nevayî, A. (1988). Mukammal Asarlar Töplamı. Yigirma tomlık. 3-tom. Xazoyin ül-maoniy. Ğaroyib us-sığar. Toşkent: "Fan".

Hofiz, Sheroziy. (1983). *Kulliyot.* Murattabi kitob va muallifi sarsuxan Jamshed Shambezoda. Dushanbe: Irfon.

Hofiz, Sheroziy. (1983). *Kulliyot.* Murattabi kitob va muallifi sarsuxan Jamshed Shambezoda. Dushanbe: Irfon.

aşkın kutsal bir duygu olduğuna işaret ediliyor. Ama bu kutsal kavramı *"yakici sahra", "birdenbire gelen bela", "gönülde dayanıklı yerleşmiş diken"* tarzında nitelendirmekle Nevayi büyük selefi gazellaerindeki gibi aşkın azarsız olamayacağını vurgulıyor. Aşkın mührük – öldürücü sıfatı azarın en yuqarıdaki noktasına yükselmesiyle birlikte onda mevcüt olan fena durumuna bağlı gene bir "giz"e işarede bulunduğunu his etmek mümkün:

Ne mühlik vadi irmiş aşk deştşkim, kişi anda
Kadem ürgen dem –ök közga bölür mülki adam peyda [326].

Anlamı: *Aşk sahrası ne biçim bir ova olmuşki, kişi onda kadem bıraktığı zaman göz önünde fena mülkü peyda olur.*

Şiir kahramanı "aşk sahrası"nın yokluk ovası olduğundan hayrete düşer. Aşk ehli bu ovaya kadem bıraktığı zaman onun göz önüne yokluk memleketi oluşur. Ünlü şair gazellaerindeki aşka verilmiş olan bu gibi terif aşığın fena, yani ölmesiyle sona ermiyor. Nevayi gazellerinde bulunan: *"İşqning savdosı canımğa zıyandır, dimekim, Her kişi bundoq zıyon ıçra kirsa sudidir"* [327](Nevayi.1988, 21), (Aşkın sevdası canıma züyan dimekim, Her kişi bu gibi ziyan içerisinde bulunsa, bu onun için yararlıdır) – anlamındaki mısraların uğraması fikrimize delil olabilir. Aşk ovasına kadem bıraktığı zaman göz önüne yokluk memleketi (fena makamı)nın oluşması bülheveslik illetlerin yok duruma gelmesiyi anlatır. Cünkü fena makamına ulaşan salik nefsin çırkınlıklarından kurtularak temizlenir. Nevayi bu durumu fena haliyle bedii ifade ettıyse, Hafız "carıda-i alem" timsalından yararlanarak, onu kaderla bağlıyor ve ölmezliğe işaret ediyor:

Hergiz namirad on, ki dilaş zinde şud ba aşk,
Sebt ast caride-i alem davomi mo [328]

Anlamı: *Gönlü aşkla diri olan kişi hiç bir zaman ölmeyecektir, Alem defterinde bizim bu davamız yazılıdır.*

Nevayî, A. (1988). Mukammal Asarlar Töplamı. Yigirma tomlık. 3-tom. Xazoyin ül-maoniy. Ğaroyib us-sığar. Toşkent: "Fan"

Nevayî, A. (1988). Mukammal Asarlar Töplamı. Yigirma tomlık. 3-tom. Xazoyin ül-maoniy. Ğaroyib us-sığar. Toşkent: "Fan"

Hofiz, Sheroziy. (1983). *Kulliyot.* Murattabi kitob va muallifi sarsuxan Jamshed Shambezoda. Dushanbe: Irfon.

Tabii, Hafız'ın işbu beyitinde insan vücutunun ölmesi söz kunusu olmıyor. Şairin bu gibi ölüm itibara alınan başka mısralarında ise aşıklar sayısının bitmemesi vurgulanarak, onlar için aşkın çok yararlı olması iç anlamda ifade ediliyor:

Husn-i bipayan-i ö çendan, ki aşık miküşed,
Zumra-i diger ba aşk az gayb sar mikünend [329]

Anlamı: Onun engin husnu ne kadar aşıkları öldürse de bile, geyipten aşkla yeni topluluklar oluşaverir.

Nevayi aşkı bakır, kalayı gibi madeni (hata toptağı) altına döndürücü kimiyaya kiyas ederek, aşıkta hıcran ıztıraplarının ürini olan "yüz altını"nın oluşmasından behseder. Onun gerçekten altına xas olan işareti aşkın fena dershanesindeki bilim ya da öğretmen olduğuna görüliyor. Bu teriflerle şair fikirden öne olabilecek ve şüpheye zerre gibi yer bırakmayacak batin bilimi sayılan marifetin akıl – zahir biliminden ne kadar yüksek olduğunu (Nevayi.1990 (a), 35-48) badii bakımdan olgun mısralarda sanatsal betimliyor:

İşq bir müellim ki, aning mektebinde,
Aql öqub tifl kabi lehh-i fenadın abcad [330]

Ali Şiir Nevayi aşkı bir öğretmene kıyas ederken, onun okulunu merifet bilimini öğretici mesken olduğuna dikkati çeker. Zira akıl bu meskende bir çocuk gibi fena tahtasından ebcet okur. Anlashıldığı gibi akılla hal bilimini öğrenmek sadece çocuğun zorlukla okumanı öğrenmasine denk olabilir. Hafız gazellerinden birinde aşkla bağlı öğretimin yüksek perdelerde vasıf edilmesinde de onun akıldan çok fazla ulu olduğuna işaret edilir:

Маро то ишқ таълими сухан кард,
Ҳадисам нуктаи ҳар маҳфиле буд [331]

Anlamı: *Aşk bizi söylemeye öğrettiğnden beri her bir sözüm toplantı noktası oldu.*

Aşk bir öğretmen – pir-i kamil, özellikle, bu gibi makamda

Hofiz, Sheroziy. (1983). *Kulliyot.* Murattabi kitob va muallifi sarsuxan Jamshed Shambezoda. Dushanbe: Irfon.
Nevayî, A. (1988). Mukammal Asarlar Töplamı. Yigirma tomlık. 3-tom. Xazoyin ül-maoniy. Ğaroyib us-sığar. Toşkent: "Fan".
Hofiz, Sheroziy. (1983). *Kulliyot.* Murattabi kitob va muallifi sarsuxan Jamshed Shambezoda. Dushanbe: Irfon.

olan kişi tarafından kullanılan tarikat metodu sıfatında aşık gönlünü masivadan çekerek, Hak'ın tecelli meskenine döndürür:

Maşuka qılar cilva, har kimki anıng könglin
Dard öti küli birla işq oyınafom etmiş (Nevayî. 1987, 214).

Anlamı: Aşk herkes gönlüyü dert külüyle şeffaf duruma getirse, onda maşuka cilve eder.

Aynı durum Hafız gazellerindeki aşkın da en mühim ana firi olarak oluşur:

Nazar-i pak tavonad ruh-i canan didan,
Ki der aina nezer cüz ba sefa natvond kard.
Müşkül-i aşk na der hafsala-i daniş-i mo,
Halli in nükte ba in fikri hata natvon kard [332]

Anlamı: *Temiz nazarla canan ruhuyu görmek mümkün. (Ama) aynaya bakışla sefaya ulaşılmaz. Bilgelerimizin istekleriyle aşkın zorluklarıyı hal edemeyiz. Bu noktayı fikirle hal edeceyim diye yanlış yapma!*

İşte bu temizlik altında müslüman bölge halkları edebiyatında betimlenen aşk konusunun Nevayı'ne has tesnifleri onun gazellerinden yer bulur:

Işqı kamil elni ya Ferhad, ya Mecnün qilur,
Ger irür maşuk yahud ermeni, yahud arap[333]

Anlamı: *Eğer maşuka arap ya da ermen olursa olsun, kamil aşk kişileri ya Ferhad, ya da Mecnun'a döndürür.*

İşbu alıntıdan kamil aşkın gene bir ciheti belli olur. Ona göre, maşukanın hangı millete mensup olması önemli sayılmaz. Ayni yerde manavi aşk için belli bir şahısın cismi vucüdü değil, belki onun mezhebi, ruhsal bakımdan kardeş olması muhabbete münasip görülmesini vurgulamak lazim görülüyor. Ünlü şair maşuka Allah sıfatlarından zuhurlanan mezher olduğudan dolayı manavi aşk onun erkek ya da hanım olduğuna ilgi göstermeyeceğinden bahseder: *"Işq eger bölsa havayi nafsdan pak, ey köngül,Yoq tafovut dilbering ger bika olsun, ger mirek"* (Nevayi.1987, 236) *(Ey gönül, eğer aşk her şeye hevesli nefisden*

Hofiz, Sheroziy. (1983). *Kulliyot.* Murattabi kitob va muallifi sarsuxan Jamshed Shambezoda. Dushanbe: Irfon.

Nevayî, A. (1988). Mukammal Asarlar Töplamı. Yigirma tomlık. 3-tom. Xazoyin ül-maoniy. Ğaroyib us-sığar. Toşkent: "Fan".

temiz olursa, dilberinin hanım ya da mirek olması farklı değildir). Havayı nefisten pak olmak – Hak ve halk mukabilinde olan necip bir zat sıfatında yüceltmektir. Bu gibi kişiler için dilber maşukanıng bika (hanım) ya da mirek (anne tarafından şehzade sayılan kişi) olmasının bir zararı yoktur. Ama Nevayi'nin işbu beyitinde öne gelen ana fikiri büyük şair her hangı bir kişi timsalında mehbub simasını hayala geltirir, tarzında anlamak yanlış olur. Zira, şair temizliği aşkın esas ölçüsü sıfatında bedii telkin ettiğinden dolayı bu gibi faziletleri hem aşık, hem de maşukanın iç ve dışında parlayar görünmesi gerektiğini vergulıyor. Bu cümleden şair bakışlarına göre temiz aşkın şevk ateşiyle her şöhi rana yüzüne bakmak uygun değildir:

Hayf erur har şöxı rano yüziga çün pok ishq,
Şavk ötin kel sen dağı bu işvagarlardın sovut [334]

Anlamı: *Her hangi bir afacan güzellerin yüzine pak aşkla bakmak hayıftır. Sen gönlündeki şevk ateşini bu işve edicilerden yine soğut.*

İşbu beyitten belli oluyorki, afacan güzeller ne kadar güzel olursa da bile onların hepsi gerçek aşık için mazhar durumunde olamaz. Onlardaki güzelliğin sadece dış güzellik olduğu düşünür şair tarafından kullanılan "şöxı rano" istiaresinden de belli oluyor. Rana çiçeğin bir türüdür. "Şöx" ise afacan anlamına gelir. Birinci mısrada kullanılan "pak aşk" Mahbubu l-kulüb'deki pak gözü pak bakışla pak yüze çevirici has aşıkın niteliği [335](Eşonqulov 2018, 463-474) olarak, bu gibi güzel manevi faziletle her hangi bir afacana şevk ateşiyle bakmak insafsızlık sayyılır. Nedenki, onların işve etmeleri aşıkın hoşuna giderek, onun şevke gelmesine neden olmuş olabilir. Ama düşünür şair aşıkın böyle haliyi iyi sayamaz. Çünkü onlar gibi işve edicilerin hepsinde gönül güzelliğiyi bulmak çok zordur. Gönül güzelliğiyi olmayanlar ise gerşek aşıkın Allah'ın cemalinden behre almasına vasıta olamaz. Dolaysıyla şair bunun gibi aldatıcı güzellere gönül vererek yüreği ezilen gerçek

Nevayî, A. (1988). Mukammal Asarlar Töplamı. Yigirma tomlık. 3-tom. Xazoyin ül-maoniy. Ğaroyib us-sığar. Toşkent: "Fan".
Eşonkulov H. (2018). Ali Şiir Nevai'nin Mahbubu l Kulub Eseri ve Şairin Aşıkane gazellerinde Aşk Konusu. Turkısh Studıes – Language/ Literature Volume 13/20 Summer 2018, p. 463-474, DOI Number: http://dx.doı.org/ 10.7827/ Turkısh Studıes. 13920, ISSN: 1308 – 2140, ANKARA – TURKEY

aşığın yine aldanması haksızlık olacağını, onlara bunun gibi pak aşkla davranma hayif olacağını öğüt sıfatında bediî ifade eder. Hafız gazellarinde kullanılan "husnfürüşon" Nevayi'nin "şöhi rana"sını hatıra getirir:

Eğerçi husnfürüşon ba cilve omadaad
Kase ba husn-u melahat ba yor-i mo narasad (Hafız, 1983 203).

Anlamı*: Eğer güzelliği satıcılar cilve ederse, husn ve güzellikte bizim yarımıza denk olamaz.*

Anlışılırkı, Nevayi gazellaerinde "yandırıcı sahra", *"birdenbire gelen bela", "gönülde dayanıklı yerleşmiş diken"* sıfatında nitelentirilen aşkın Hafız gazellerinde de çok zor olduğu itiraf edilerek, onun "ciğersöz"lüğünden bahsedilmesi altında aşkın azarsız olduğu vergulanır. Her iki ünlü şair gazellerinde de aşkın temizlik esasına göre oluştuğuna önem verildiğine rağmen Nevayi'deki "bulheves", Hafız'daki "sabukboron-ı shilho" gibi tımsallar aşıklığa, Nevayi'deki "her şöhı rana", ulu selefdeki "husnfuruşon" timsalları maşukalığa munasip görülmüyor. Bu timsallara has "aşk" bazen tenkit edilirse, temiz aşk, kamil aşk gibi mahiyet itibarine göre aynı kavramı anlatıcı aşk vasıtasıyla insanı kamil bir makama görmek ana fikirlari öne alınır.

KAYNAKÇA

Eşonkulov H. (2018). Ali Şiir Nevai'nin Mahbubu l Kulub Eseri ve Şairin Aşıkane gazellerinde Aşk Konusu. Turkısh Studıes – Language/ Literature Volume 13/20 Summer 2018, p. 463-474, DOI Number: http://dx.doı.org/ 10.7827/ Turkısh Studıes. 13920, ISSN: 1308 – 2140, ANKARA – TURKEY

Nevayî, A. (1988). Mukammal Asarlar Töplamı. Yigirma tomlık. 3-tom. Xazoyin ül-maoniy. Ğaroyib us-sığar. Toşkent: "Fan".

Nevayî, A. (1989). Mukammal Asarlar Töplamı. Yigirma tomlık. 4-tom. Xazoyin ül-maoniy. Navodir uş-şabob. Toşkent: "Fan".

Nevayî, A. (1990) (a). Mukammal Asarlar Töplamı. Yigirma tomlık. 5-tom. Xazoyin ül-maoniy. Badoye ul-vasat. Toşkent: "Fan".

Nevayî, A. (1990) (b). Mukammal Asarlar Töplamı. Yigirma tomlık. 6-tom. Xazoyin ül-maoniy. Favoyid ul-kibar. Toşkent: "Fan".

Nevayî, A. (1998). Mukammal Asarlar Töplamı. Yigirma tomlık. 14-tom. Mahbub ül-kulub, Münşaat, Vakfiye Toşkent: "Fan".

Valixocayev, B. (2002). Mumtoz Siymolar. Toşkent: A.Kodiriy nomidagi Xalh merosi naşriyoti.

Hofiz, Shamsuddin Muhammad Sheroziy. (1958). *G'azallar.* Toshkent: O'zdavnashr.

Hofiz, Sheroziy. (1983). *Kulliyot.* Murattabi kitob va muallifi sarsuxan Jamshed Shambezoda. Dushanbe: Irfon.

İLÂHI AŞK VE MARIFET TEFSIRLERINDE AHENK

Doç. Dr. Amonova Zilola QODIROVNA*

Tasavvuf dünyasındaki en önemli noktalardan biri ilahi aşk ve bilginin yorumlanmasıdır. Birçok şeyh bu meseleler üzerinde durmuş ve görüşlerini dile getirmiştir. Tanrı insanları sevgiden yarattı. İnsanlar da Hak'tan yaratıldıktan sonra yaratıcılarına gönülden aşık olmuşlardır. Hakikat âşıklarının başlangıcı elbette Peygamberimiz (sav) ile başlar. Muhammed'in (s.a.v.) miraca yükselişi, Hakk'ın Peygamberimize olan sevgisinin ve Mustafa'nın (s.a.v.) Allah'a olan sevgisinin en yüksek zirvesi olarak kabul edilebilir. Bu anlamda mirasın yorumlanması klasik edebiyatın ana temalarından biri haline gelmiştir. Miraj'ın sanatsal yorumu birçok kalem sahibinin eserine yansımıştır. Özellikle Nasimi ve Navoi gibi iki yetenekli sanatçının fikirlerinin bir noktada çatıştığından emin olmak mümkün. Nesimi ve Navoi'nin mirasın yorumlanmasıyla ilgili gazelleri, büyük peygamberin nitelikleri, mirası ve mucizeleriyle ilgili yönleri vurgular. Özellikle Muhammed (sav)'den başka hiçbir peygambere nasip olmayan ME'RAJ gecesi görüntüsü eşsiz bir şekilde ifade edilmektedir. Her iki eserde de dini kaynaklara dayanan (Kur'an, Hadis-i Şerif) aynı husus belirtilmektedir. Allah Resulü'nün büyüklüğü, Allah onu kutsasın ve ona huzur versin, vurgulanmaktadır.

Anahtar kelimeler: me'raj, aşık, ilahi aşk, Nasimi, Navoi, tasavvuf.

One of the most important points in the world of Sufism is the interpretation of divine love and knowledge. Many sheikhs dwelled on these issues and expressed their views. God created humans out of love. After humans were created from God, they fell in love with their creators wholeheartedly. Of course, the beginning of lovers of truth begins with our Prophet (saas). Muhammad's (s.a.v.) ascension to ascension can be regarded as the highest peak of God's love for our Prophet and Mustafa's (s.a.v.)'s love for God. In this sense, the interpretation of heritage has become one of the main themes of classical literature. Miraj's artistic

interpretation is reflected in the works of many pen owners. It is possible to make sure that the ideas of two talented artists, especially Nasimi and Navoi, collide at some point. The ghazals of Nasimi and Navoi on the interpretation of inheritance highlight aspects related to the qualities, legacy and miracles of the great prophet. In particular, the image of the night of ME'RAJ, which was not given to any prophet other than Muhammad (saas), is expressed in a unique way. In both works, the same issue is stated, which is based on religious sources (Qur'an, Hadith-i Sharif). The greatness of the Messenger of Allah, may Allah bless him and give him peace, is emphasized.

Key words: me'raj, lover, divine love, Nasimi, Navoi, mysticism.

Tasavvuf dünyasında özel önem taşıyan noktalardan biri de ilahi aşk ve tasavvufun yorumlanmasıdır. Birçok şeyh bu konulara dikkat etmiş ve görüşlerini dile getirmiştir. Bu konuda mutasavvıfların çoğunun görüşlerinin birbiriyle uyumlu olduğu dikkat çekmektedir. Sonuçta sevgi, tüm evrenin temelidir ve içindeki her şeyi ve insanları Yüce Hakikat'e bağlayan güçtür. Allah insanı bu sevgiden dolayı yaratmıştır. İnsanlar da Hak tarafından yaratıldıktan sonra yaratıcılarına aşık oldular. Hak âşıklarının erginlik halkası doğal olarak Hz. Resulullah (s.a.v.) ile başlar. Muhammed (as)'in Mirac'a yükselişi, Hak Peygamberimiz'e ve Mustafa (as)'a olan sevginin en yüksek zirvesi olarak kabul edilebilir. Bu noktadan hareketle miracın tefsiri klasik edebiyatın ana konularından biri olmuştur. Hatta özel " Miracnoma" eserleri yaratıldı. Mirac'ın sanatsal yorumu birçok yazarın eserlerinde görülebilir. Özellikle Nasimi ve Navoi gibi iki büyük sanatçının görüşlerinin bir noktada çatıştığından emin olmak mümkün. Örneğin Nesimi'nin eserindeki mirac ile ilgili şu ayeti inceleyelim:

Ўшал меърож туни қавсайн иши шаққ айлади ойни,
Бу сирдан бўлса ким ғофил ҳилолинг қадрини билмас[336].

Cenâb-ı Hak, peygamberlere, insanları hak dine ve hayra davet etmede Allah'ın elçileri olduklarını ispatlamak için bir takım mucizeler vermiştir. Her peygamber belli bir mucize gösterebilmiştir. Yani Adem'den (a.s.) Muhammed (s.a.v) dönemine kadar geçen bütün peygamberler Allah'ın verdiği mucizelere sahiptirler. Fakat Büyük

[336] Nesimi. Azerice'den E. Ochilov tarafından çevrilmiştir. - Taşkent: Movarounnahr 2018. s. 35.

Peygamberimizin mucizeleri diğerlerinden daha fazladır: “Büyük alimlerin bir kısmı, Kuran’dan başka Peygamberimizin üç binden fazla mucizesi olduğunu söylüyorlar.”

Nesimi, talme sanatının fırsatını kullanarak yukarıdaki ayette Muhammed (sav)’in mucizelerinden biri olan Ay’ın ikiye bölünmesine atıfta bulunur. Peygamberimizin mucizeleri arasında Kuran’ın dışında en büyüğü “Ay’ın çatlaması” mucizesidir. Bu mucizenin detayları Kur’an-ı Kerim’de ve çeşitli kaynaklarda zikredilmektedir. “Kureyş’in ileri gelenlerinden Velid bin Muğire, Ebu Cehil, As bin Va’id gibi kimseler, bir gurup halinde Resulullah’a geldiler. Sonra dedi ki:

- Ey Muhammed, istediğimiz mucizeyi bize gösterirsen sana inanırız. Haydi, madem ki sen Allah’ın gönderdiği bir peygambersin, üstümüzdeki ayı işaret et de ikiye yarmasına izin ver. Onlar bu talepte bulununca, Resûlullah (s.a.v) parmağını kaldırıp ayı işaret etti ve Allah’ın emriyle ay ikiye ayrıldı. Nesimi, ayetin ikinci ayetinde, “Bu sırrı bilmeyen, ayın değerini bilemez” der. Çünkü bu mucize bir kez daha gösteriyor ki, Resûlullah, Allah’ın gerçek bir peygamberidir, fakat gafil kullar bunu anlamamışlardır. Bu hususta “Muhammedî Tarihi”nde şöyle denilmektedir: “... Böyle büyük bir mucize gördükleri halde bir daha inanmadılar.

- “Muhammed bize büyü yaptı, bizi büyüledi” dediler. Fakat müminlerin imanı daha da arttı. Talihsiz insanlar bu büyük nimetten faydalanamadılar.”

Böylece Nesimi, bu ayette Resulullah’ın peygamberlik mertebesine ulaştıktan sonra kendisine mucizeler yapma ve Mirac’a yükselme gücü verildiğini belirtmektedir.

Hazret-i Nevaî›nin gazellerinde Mirac ile ilgili bir takım ayrıntılara yer verilmiştir. Örneğin:

Тилаб уммат гуноҳин ҳар неким истаб топиб бахшиш,

Зиҳи сойил, зиҳи бозил, зиҳи рифъат, зиҳи меърож.

Nawai bu ayette Muhammed (s.a.v.)’in Mirac’a yükselişinin rifat (yükseklik, büyük mertebe) olduğunu belirtmektedir. Çünkü başka hiçbir peygamberin Mirac’a yükselme şansı olmamıştır. Resûlullah

(s.a.v.) Mirac'a çıktığında ümmetinin saadetinden endişe eder. Peygamberimizin, ümmetinin farzlarını yerine getirmede Allah'tan kolaylık dilediği hadislerde ve birçok dini kaynakta geçmektedir. Örneğin şu hadis-i şerifte şöyle denilmektedir: "...Musa'ya geldiğimde, 'Rabbiniz ümmetinize ne vasiyet etti?' diye sordu. Elli vakit namazla emrolunduğunu söyledim. "Yoluna dön ve Rabbinden namazı hafifletmesini iste, kavmin buna tahammül etmez. Hemen yoluma döndüm ve "Rabbim, ümmetime ferahlık ver" diye yalvardım. Namazı beş defa kısalttı. Musa'ya geldim ve olayı anlattım. Yukarı çıkıp tekrar yardım istemeyi tavsiye etti. Ondan sonra Rabbim ile Musa arasında gidip geldim. Ta ki Rabbim: "Ey Muhammed, ben bir gecede beş vakit namazı farz kıldım. Her namaza on mahal, beş namaza da elli mahal sevap veririm." Yukarıdaki ayette Navoi, Resûlullah'ın bir başka önemli yönüne dikkat çekmektedir. Yani Muhammed (as) ümmetinin günahları ve günahları için Allah'a dua eder. Çünkü bütün peygamberler içinde ümmetini umursayan, hatta ahiret gününe şefaat eden büyük Resulullah'tır. Mirac'a gittiklerinde ümmetleri için şu faydalarla geri döndüler: "...Kim bir iyilik yapmaya niyet eder de sonra onu yapamazsa, ona on sevap sevabı verilir. Kim bir şeye niyet eder de onu yapmazsa hiçbir kötülük yazılmaz. Kim düşündüğü kötülüğü yaparsa, bir kötülüğün günahı yazılır Rabbim dedi". Bu yüzden Navai, Muhammed (sav) hakkında "Ümmetin günahlarını bağışlamak istiyorum" der. Nesimi'nin ve Nevai'nin mucizelerin yorumlanmasına adanan gazellerinde, büyük peygamberin nitelikleri, mucizeleri ve mucizeleriyle ilgili yönlere vurgu yapılır. Özellikle Muhammed (as) dışında diğer peygamberlere verilmeyen MİRAC gecesi görüntüsü eşsiz bir şekilde ifade edilmektedir. Bu konu her iki sanatçı tarafından da dini kaynaklara (Kur'an-ı Kerim, Hadis-i Şerif) dayanılarak açıklanmıştır. Resûlullah'ın övgüsü, büyüklüğü ve diğer peygamberlere üstünlüğü vurgulanır.

İrfan›ın bakış açısından ilahi aşkın tevhid ile yakından ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Aynı konunun sanatsal yorumu, Nasimi ve Navoi›nin eserlerinde fikir birliği yaratır. Nesimi›nin eserlerinde tek tanrıcılığın yorumlanmasına adanmış bir dizi şiir de görülebilir:

Мансур “Анал-Ҳақ” сўйлади, ҳақдир сўзи – ҳақ сўйлади,
Унинг жазоси, ғам эмас, бегонадан гар дор эмиш[337] .

Mansur, “Anal - Hak” sözüyle tevhidin özünü ortaya koymaktadır. Nasimi, Mansur’un “doğru sözün doğru olduğunu” çünkü sempatik bir sanatçı olduğunu söylüyor. Ancak bu düşünceyle darağacına asıldığına dikkat çekiyor. Nesimi’ye göre darağacı onun için bir ceza değil, Hak ile kul arasındaki yabancılaşmayı ortadan kaldıran ve onu Hakka yaklaştıran bir araçtır. Dolayısıyla Tevhid’in özünün açığa çıkması, Hallac’ın kaderini darağacına bağladı. Büyük şair Navai, Mansur Hallac’ın akıbetine atıfta bulunarak, Tevhid’i anlayıp sohbet edersen canını feda edip dilini keseceğini söyler:

Навоий ўлмади тавҳид гуфтугў била фаҳм,
Магарки айлагасен тилни қатъу жонни фидо[338] .

Gerçekten de Hallac, monoteizmin özünün açığa çıkması için trajik bir kadere uğradı. Bu yüzden Navoi, tevhidin sırrından bahsedersen “dilini ve ruhunu feda edeceksin”, özü anlayacak ama onu ifşa etmeyeceksin diyor.

Nesimi ve Neva’i’nin edebî mirasında tevhidin yorumlandığı ayetlerin analizinden hareketle hem Nesimi’nin hem de Neva’i’nin Allah’ın birliğini ifade eden tevhidin özünü ortaya koydukları söylenebilir. Her iki şair de tevhidin sırrının sadece özel kişiler, yani mutasavvıflar ve azizler tarafından bilindiğini vurgular. Ayrıca Nesimi ve Nevai, tevhid ile ilgili mülahazaları açıklarlar. Ama Nesimi bunu ayette (Mansur Hallac’ın Tevhid’i) açıkça ifade etmiş, Nevai ise sembolik olarak ifade etmiştir.

Nasimi, insanı tüm yaratıklar arasında en büyük, yüksek bir statüye sahip, bir onur tacı ile ödüllendirilmiş olarak tanır. Özellikle insan kalbi ve yeri şair tarafından özel olarak tanınır:

Не гавҳарсан сен, эй жонким, жаҳоннинг баҳру конида,
Мукаррам қадру қийматли сени билди гуҳар кўнглим[339].

Nesimi, ruhu, Tanrı’nın yarattığı bir mücevher, bir deniz

Nesimi. Azerice’den E. Ochilov tarafından çevrilmiştir. - Taşkent: Movarounnahr 2018. s. 41.
Alisher Navoiy. MAT. II cilt - Taşkent: Fan, 1987. 4-b
Nesimi. Azerice’den E. Ochilov tarafından çevrilmiştir. - Taşkent: Movarounnahr 2018. s. 32.

madeni olarak tanımlar. Ruh, bir kişinin büyük bir statü sahibi olarak tanınmasında da çok önemlidir. Çünkü Allah insanı topraktan yaratmış ve ona kendinden ruh vermiştir. Adama kalp verdi. Bu gönlü tahtı kabul edip nefsini bu tahtına nakletmiş ve şöyle demiştir: «Kuntu kanazan ammahfiya» yani gizliydim, bilinirsem güzelliğimi göstermek istedim...» Allah›ın tahtı olan insan GÖNÜLLÜ, tüm uzuvları ile birlikte ruh sayesinde dirilik ve varlık hissetmiştir. Bu nedenle, bir kişi ruhu «kıymetli değer» olarak görür. İnsan, hayatın haysiyetini, hayatın nimetini, kısacası insan için değerli olan arzuların bütününü kendi kalbiyle idrak etmiştir. Bu nedenle şair kalbi "guhar konglim" olarak tanımlar. Navoi›nin eserinde ruhun eşsiz imalar ve metaforlar yoluyla yüceltilmesi ve bir mücevher olarak tanınması da bulunabilir:

Эй кўнгул, ғаввоси баҳри васл ўлубмен, не ажаб,
Гар насиб эмди ўшул покиза гавҳардур манга[340] .

Navoi kalbe dönerek, "Denizde dalgıç oldum, ne büyük lütuf, 'saf bir mücevher' - bir kalp ile kutsandım. Çünkü insan kökü kalbinde bulur. Sonuçta, kalp Tanrı'nın görkeminin yeridir. Navoi, lirik mirasında ruh hakkındaki düşüncelerini benzersiz bir şekilde ifade eder. Bu gözlemlerini "Hayratul Abror" destanında sürdürmektedir. Bu destanın giriş bölümünde "Kalbin Tanımı"na ayrılmış özel bir bölüm bile var. Özellikle bu sûrede insanın yaratılış gayesinin bu kalp olduğu belirtilir:

Эрмас эди анда ғараз ҳеч гул,
Ғайри кўнгулким, ғараз эрди кўнгул[341].

Alisher Navoi, Arap harflerinin teolojik-tasavvufi ifadesini verirken Imodiddin Nesimi'den ilham almıştır. Bu edebi etkilerde Navoi kendi yaratıcı yolunu izlemiş ve mektubun özünü ifade etmede büyük ilerleme kaydetmiştir. Bu bağlamda "Khamsa" adlı esere özellikle değinmek gerekir. Nizami'nin Khamsa'ya yanıt verme şeklini tercih eden Alisher Navoi, dahi şairin yaratıcı deneyiminin özellikle dikkate değer yönlerine dikkat çekti. Öğretmenlerin deneyimlerine saygı duyan Navoi, yaratıcılığı ana kriter olarak kabul ederek her konuya kişisel bakış açısıyla yaklaştı. Bu, "Hayrat-ül-Abror"un birinci bölümündeki

Alisher Navoiy. MAT. III cilt - Taşkent: Fan, 1987. 235-b.
Alisher Navoiy. MAT.VII cilt - Taşkent: Fan, 1987. 73-b.

“Bismillahir Rahmânir Rahim” şerhinde de görülmektedir. Büyük şair Besmelei Şerif, seleflerinden farklı olarak şiirsel tefsirini, harflerin iç anlamlarını mısraların içeriğine yerleştirmek temelinde tamamlamıştır. Yani Bismillohir Rahmonir Raheem’deki her harfin ilahi-tasavvufi özünü aydınlatmaya çalışmıştır.

Navoi’nin destanı “Hayratul Abror”un besmele şerifine ek olarak, diğer birkaç bölüm Nesimi’nin fikirleriyle uyumlu olarak oluşturulmuş ayetler içerir:

Бу икки яфроғини қачон зуфунун,
Бир-бирига қўйса бўлур “кофу нун”.
Даҳри муқайяд била озодаси,
Борча эрур “коф” ила “нун” зодаси[342] .

Şair, «Kof» ve «Nun»un bütün dünyanın «mukayyedi» (bağ, dayanak) olduğunu vurgular. Yani bu harfler Tanrı›nın ilahi kelamı olan «Kun»u (Yaral) oluşturur. Bu Arap harfleriyle ilgili görüşler birçok Hurufi şairi tarafından geniş çapta ifade edilmiştir. Özellikle Nesimi, dünyanın ilahi emir olan «Kun» («Ol») tarafından, yani «kof» ve «nun» harfleriyle yaratıldığını yaygın olarak kabul etmekte ve bu harfleri tüm yaratılışın başlangıcı olarak kabul etmektedir:

“Коф” билан “нун”дан яратди олами,
Қирқ кунда қилди бино одами,
Дам бу дамдир, дам бу дам, бил бу дами,
Ҳақ уфурди ундан одамга дами[343] .

Nesimi de dünyanın yaratılışının “Gün” kelimesi ve bu kelimeyi oluşturan Kof ve Nun harfleri olduğunu belirtir. Ayrıca insanın yaratılışı ile ilgili hususlara atıfta bulunarak, “insanın binayı kırk günde yaptığını” söyler. “Kısasi Rabguzi”de Âdem’in yaratılışıyla ilgili düşünceler de vardır: “...Yeryüzüne kırk yıl, otuz dokuz yıl keder yağmuru, bir yıl sevinç yağmuru yağdı. Bu nedenle, Adem için sevinçten çok üzüntü vardı. Allah, kırk yıl sonra insan suretini kudret eli ile yarattı. Şiirin üçüncü ayetinde mutasavvıfların özellikle dikkat ettiği dinlenme (an, nefes) ile ilgili yorumlar kaleme alınmıştır. Şeyhlere göre her anın

Alisher Navoiy. MAT. VII cilt - Taşkent: Fan, 1987. 57-b.
Nesimi. Azerice’den E. Ochilov tarafından çevrilmiştir. - Taşkent: Movarounnahr 2018. s. 151.

kıymeti bilinmeli özellikle tasavvufta dinlenme ile de alakalıdır. Çünkü belli bir zamanda meydana gelen ve hızla geçen bir heyecan, huşu, mutluluk halidir. Sonuçta, "Hol, benzersiz bir kısa süreli ruh hali, ruhun ışıltısı, şimşek gibi parlayan bir ışığı hissetmenin tadı." Bir anda ortaya çıkıp tekrar kaybolabilir." Bu nedenle, anı ve anı takdir etme ihtiyacına dikkat edilir. Navoi'nin eserinde her anın kıymetini bilmek ve dikkatli olmakla ilgili bir ayet vardır:

Мозию мустақбал аҳволин такаллум айла кам,
Не учунким, дам бу дамдур, дам бу дамдур, дам бу дам[344] .

En önemli yönlerinden biri de dinlenmenin, anların ve zamanın boşa gitmemesi ve insanların dikkatsiz olmamasıdır. Sonuçta, "Tasavvuf ehlinin görüşleri ve hayat tecrübeleri çok öğreticidir. Zamanın en küçük birimi olarak kabul edilen anın ve anın içeriğine özel önem vermeleri dikkat çekicidir. Doğu'nun birçok büyük sanatçısı gibi Alisher Navoi'nin de zaman, tavır ve hedefler konusundaki görüşleri tasavvuf ile derinden bağlantılıdır."

Bu nedenle dinlenme ve an ile ilgili hususlar, Nesimi ve Navoi'nin eserlerinde özel önem verilen konular arasındadır. Nesimi'nin şiirinin son ayetinde, Yüce Allah, Adem'in yaratılmasından sonra insana bir ruh vermiş ve birçok kaynakta bahsi geçen yorumlara atıfta bulunarak "Ondan insana hak akmıştır" buyurmuştur: Allah, Âdem'in ruhuna "Bir insan bedenine girin!" emrini verdi. John, Adam'ın başının üzerinde durdu, hareket etmedi. . "Ben nurdanım, büyüğüm, neden alçak bir şeye gireyim?" dedi. Cebrail dedi ki: "Ey sevgili ruh, hafif bir ayak ve bir jalla atı ile gir." Ruh, Allah'ın adını işitince, Adem'in başına girdi ve iki yüz yıl orada dolaştı.

Nesimi, kof ve nun harfleriyle ilgili tartışmaları sürdürürken Hurufilikte bütün varlığı ve gizemini içeren Arap harflerini kehanet eder. Hatta onlara "zotu sifat" diyor:Кофу нундан бўлди пайдо коинот,

Ҳам сифотдир кофу нун, ҳам айни зот,
Кофу нундан бўлди вожиб мумкинот,
Бил, жаҳонга сен ўзинг зоту сифот.

Alisher Navoiy. MAT. XIV cilt - Taşkent: Fan, 1987. 130-b.

Sufiler, Öz'ü Mutlak Ruh'un kendisi, teolojik dünyanın özü, yani ebedi ve ebedi Birliğin özü olarak anladılar. Navoi'nin "Hayratul Abror" destanında Nesimi'nin şu yorumlarına benzer yönler görebiliriz:

Мазҳар этиб чун алифин исми зот,
Ўзга адад ҳарфини исми сифот [345].

Hurufiler Allah'a Elif vasıtasıyla atıfta bulunurlar. Bu yüzden Navoi, Alif'i "adı" olarak kabul eder. Şairin önünde kalan harfler Hakikat niteliğini gösterir. Bu nedenle, hem Nesimi hem de Navoi, harflere özel önem vererek onları tanrılaştırır.

Nesimi ve Nevî'nin eserlerinde ilâhî aşk ve irfan ile ilgili tasavvuf meselelerinin aydınlatılmasında benzerlikler ve aynı zamanda tuhaflıklar görülebilir. Özellikle Nesimi, her konunun anlatımını açık ve net olarak ele alırsa, büyük şair Navoyida'nın bazen açıkça bazen de ima ettiği görülür. Navoi'nin bir dizi şiirinde, "Khamsa" destanlarında ve nesir eserlerinde Nesimi'nin ilhamı ve işine duyduğu özel sevgi görülebilir. Navoi'nin gazellerinde Nesimi'nin fikirlerine uygun mısralar oluşturduğu, nesir eserlerinde ise hayatı ve eseriyle ilgili yorumlar ve eserlerinin büyük beğeni topladığı görülmektedir.

Kullanılmış literatür:

1. Алишер Навоий. МАТ. III том. – Тошкент, Фан, 1988. 235- б.
2. Алишер Навоий. МАТ. VI том. – Тошкент, 1990. 68- б.
3. Алишер Навоий. МАТ. VII том. – Тошкент, 1991. 57 - б.
4. Алишер Навоий МАТ.XIV том. – Тошкент 1998. 130-б.
5. Amonova Z.Q. Mashrab g'azallarida Mansur Halloj siymosi. BuxDU ilmiy axborotnomasi. 2019-y. 1-son. 178-181-b.
6. Даврон Х. Шаҳидлар шоҳи. – Тошкент: Қатортол-камолот. 1998. – 173-б.
7. Насимий. Озарбайжончадан Э.Очилов таржимаси. – Тошкент: Моваройуннаҳр 2018. 35-б.
8. Соғуний Алихонтўра. Тарихи Муҳаммадий. – Тошкент: Моваройуннаҳр, 1997. 517- б.
9. Ҳузарий Муҳаммад. Нурул яқин. – Тошкент: Чўлпон-Камалак, 1992. 65-66- б.

Алишер Навоий. МАТ. VII том. – Тошкент, 1991. 50 - б.

ÇAĞATAYCADA *YAḴ-* "BEĞENMEK, HOŞA GİTMEK" FİİLİ

Dr. Öğr. Üyesi LIRA MAYRAMBEK KYZY*

Türkçenin tarihi dönemlerinde "beğenmek, hoşlanmak" anlamında genelde *sev-* fiilinin kullanıldığı bilinir. Bunun yanı sıra "hoşa gitmek, beğenmek; etkile(n)mek" anlamlarında *yaḳ-* fiili mevcuttur. Clauson, "yaklaşmak" anlamındaki *yak-* fiilinin zaman içinde "kendine yakın bulmak, benimsemek, beğenmek, hoşlanmak" gibi yan anlamlar kazandığı düşünmüş olmalı ki bu fiili *yaḳ-* "yaklaşmak" maddesinin altında ele alır ve Çağatay döneminde "etkilemek, hayran bırakmak" anlamında kullanıldığını belirtir (EDPT, 897). Ancak Harezm Türkçesi döneminde de *yaḳ-* fiili "hoşa gitmek, beğenmek" anlamıyla *-ġa yaḳ-*, *köŋ(üller)iŋe yaḳ-* şekillerinde karşımıza çıkar:

*Süleymânŋ**a** ol söz **yaḳmadı*** "o söz Süleyman'ın hoşuna gitmedi" (KE, 213.s/150v12)

***Köŋliŋe yaḳmadı** yana açtı ol âyet çıḳtı..* "Onun hoşuna gitmedi, tekrar açınca o ayet çıktı.." (KE, 362.s/248v16)

*...tüş **köŋülleriŋe yaḳmadı,** ékinçi keçe yana tüş kördi* "… rüya hoşlarına gitmedi, ikinci gece yine rüya gördü" (KE, 93.s/67r19)

Çağatay Türkçesine gelince, dönemin sözlüklerinde *yaḳ-* fiilinin diğer "yakmak; yaklaşmak; sürmek" anlamlarının yanı sıra "beğenmek, hoşlanmak, güzel bulmak" anlamı da kaydedilmiştir (BL, 254; DTO, 530; FHK, 1168; NETİL, I: 545). *yaḳ-* fiili bu dönemde "beğenmek, hoşlanmak" anlamıyla da yaygın olarak kullanılmıştır ve örnekleri Çağatayca Gülistan Tercümesi'nde, Şecere-i Türk'te, Hüseyin Baykara'nın, Bâbür'ün ve Nevâyî'nin eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Çağatayca Gülistan Tercümesi'nde *yak-* fiili, Harezm Türkçesinde olduğu gibi yönelme hali eki alarak *-kA yak-* şeklinde kullanılmıştır:

*… bu şefâ'at aŋa şenâ'at körünüp vezîr sözi melik**ke yaḳmadı*** "bu şefâati o kötülük olarak algıladı ve vezirin sözü padişahın hoşuna gitmedi" (ÇGT, 21/6)

*… ḳaçan mundaġ pend bérdi érse, ẓalîm**ḳa yaḳmadı*** "ne zaman böyle öğüt verdiyse zalimin hoşuna gitmedi" (ÇGT, 30/9)

*reﬁḳ**ḳa** méniŋ naṣîḥatım **yaḳmadı*** "arkadaş benim nasihatimi beğenmedi" (ÇŞT, 62/6)

Şecere-i Türk'te de *yak-* fiili *-ġa yak-* şeklinde görülür:

*Çingiz Ḫan**ġa** bu söz **yaḳmay** ayttı kim…* "bu söz Cengiz Han'ın hoşuna gitmeyerek dedi ki…." (ŞT, 239.s/12)

Bâburnâme'de *yaḳ-* fiili *-GA yak-* şeklinde karşımıza çıkar:

*Anıŋ aṭvârı Bâkî Beg**gä yaḳmadı*** "Onun davranışları Baki Bey'in hoşuna gitmedi" (B, II/123a12)

*Yana Muẓaffar Barlas edi. Mîrzânıŋ ḳazaḳlıḳlarıda bar edi. Bilmän mîrzâ**ġa** ḳaysı ṭawrı xoş **yaḳıp** asru uluġ ri'âyat ḳılıp edi* "Bir de Muzaffer Barlas vardı, mirzanın kazaklıklarına eşlik ederdi. Mirza onun hangi tavrını çok beğeniyordu da bu kadar saygı gösteriyordu bilmiyorum" (B, II/170a21)

yaḳ- fiili Hüseyin Baykara'nın, Bâbür'ün ve Nevâyî'nin divanlarında şu şekilde görülür:

köŋülge yaḳ- "hoşa gitmek, beğenmek"

Harezm Türkçesi döneminden beri görülen *köŋülge yaḳ-* yapısı kalıp bir ifade olarak Çağatay Türkçesinde sık kullanılır ve Hüseyin Baykara Divanı'nda *köŋlüme yaḳ-* "hoşa gitmek" şeklinde tek örnekte karşımıza çıkar. Bu yapı günümüzde Kırgız Türkçesinde *köŋülgö cak-* (Yudahin, 1985: I-217), Türkmen Türkçesinde *gövnüŋe yak-* şeklinde kullanılmaktadır (Tekin, 1995: 670).

İy Ḥüseynî dime terkin tut ki köptür ehl-i ḥüsn
*Bar ise **yaḳmas** n'itey ansız perî çün **köŋlüme*** (HBD, 159/7)

"Ey Hüseyni! Güzeller çoktur, (ondan) vazgeç deme. Olan güzeller hoşuna gitmiyor, onsuz ben ne yapayım?"

köŋülge yaḳ- ifadesi Bâbür Divanı'nda da görülmektedir:

*Tâ yâr kimni ister ü **köŋlige** kim **yaḳar***
Teşvîş bî-cihet turur âḫır saŋa maŋa (BD, 22/6)

"Sevgili kimi ister ve kimi beğenir, bu durum sana da, bana da belirsiz, karışık."

köŋülge yaḳ- yapısı Nevâyî'nin *Ġarâ'ibü'ṣ-Ṣıġar, Bedâyi'u'l-Vasaṭ* ve *Nevâdirü'ş-Şebâb* eserlerinde şu şekilde kullanılmıştır:

ni ol ḳulaḳḳa yiter 'arż-ı ḥâl edâ ḳılsam
ni ol ***köŋülge yaḳar*** *naḳd-ı cân fidâ ḳılsam* (GS, 450/1)

"Halimi bildirmem ne onun kulağına gider, canımı feda etmem ne de hoşuna gider."

Çemende serv ü gülniŋ 'işvesi ***köŋlümge yaḳmaydur***
Fidâ cânım saŋa ḳaddiŋġa birgil cilve yüz körgüz (BV, 212/6)

"Çimendeki selvi ile gülün işvesi hoşuna gitmiyor, sana canım feda olsun, boyunu ve yüzünü göster."

hem gül isi hem serv boyı ***köŋlüme yaḳmas***
tâ ivrülür ol serv-i gül-endâm köŋülde (NŞ, 26/2)

"Gönlümde o gül bedenli selvi varken hem gül kokusu hem de selvi boyu hoşuna gitmiyor."

ḫâṭır(ım)ġa yaḳ- "hoşa gitmek, beğenmek"

yaḳ- fiili "gönül, duygu, his" anlamına gelen *ḫâṭır* sözcüğüyle bir araya gelerek *ḫâṭır(ım)ġa yaḳ-* "hoşa gitmek, beğenmek" ifadesini oluşturmuştur. Bu yapı Nevâyî'nin *Ġarâ'ibü'ṣ-Ṣıġar* eserinde görülür:

ḳılġalı kiygen libâsın ol büt-i zîbâ benefş
veh ki ***yaḳmas ḫâṭırımġa*** *hîç reng illâ benefş* (GS, 278/1)

"O güzel sevgili mor renkli elbise giyeli menekşenin hiçbir rengi hoşuma gitmiyor."

mizâc(ım)ġa yaḳ- "hoşa gitmek, beğenmek"

ḫâṭır(ım)ġa yaḳ- ifadesinde olduğu gibi, *yaḳ-* fiili burada *mizâc* "huy, karakter, tabiat" sözcüğüyle bir araya gelerek "hoşa gitmek, beğenmek" anlamını oluşturmuştur. Bu yapı Nevâyî'nin *Fevâyidü'l-Kiber* eserinde karşımıza çıkar:

Mini sâḳiyâ hecr devride mest it
Ki ***yaḳmas mizâcımġa*** *huş-yârlıġlar* (FK, 158/5)

"Ey saki! Beni ayrılık zamanında sarhoş et çünkü ayık olanlar hoşuma gitmiyor."

ḳulaḳḳa yaḳ- "kulağa hoş gelmek, beğenmek"

Nevâyî'nin *Bedâyi'u'l-Vasaṭ* eserinde görülen *ḳulaḳḳa yaḳ-* "kulağa hoş gelmek, beğenmek" ifadesi deyimleşmiş bir yapıdır ve günümüzde Özbek Türkçesinde *qulo'qqa yo'q-* "kulağa hoş gelmek" (Marufov, 1981: I-266), Türkmen Türkçesinde *gulaga yak-* (Tekin, 1995: 670), Kırgız Türkçesinde *kulakka cagımduu* "kulağa hoş gelen" (http://www.bhu.kg/news/International-Day-of-the-mother-tongue) şekillerinde kullanılarak güzel söz, şarkı, türkü, ses gibi unsurları nitelendirmektedir.

eger nâ-dân maḥalsiz herze kim aytur dilîr aytur
ḳulaḳḳa yaḳmasa *men'iġa tenbîh iylemek bolmas* (BV, 683/1)

"Eğer cahil gereksiz ama cesurca konuşuyorsa kulağa hoş gelmese de engellenmemeli."

Çünki 'uşşaḳ üni ***yaḳmas*** *imiş ol gül* ***ḳulaġıġa***
İy Nevâyî niçe bülbül kibi bu na're-i hâyil (BV, 379/7)

"Ey Nevâyî! Her ne kadar bülbül gibi bu korkunç narayı atsan da âşıkların sesi o sevgilinin hoşuna gitmiyor."

yârġa/ayġa/ perî-peykerge yaḳ- "sevgiliyi etkilemek, memnun etmek"

Nevâyî, *yaḳ-* fiilini *yâr, ay, perî-peyker* gibi sevgiliyi niteleyen sözcüklere getirerek "sevgiliyi etkilemek, memnun etmek" anlamında kullanmıştır.

her niçe köŋlüm savuġ âhıdın aytur âh kim
yârġa yaḳmas *ni kim aytur bu dem-i serdim miniŋ* (GS, 365/5)

"Her ne kadar gönlüm soğuk ah çekse de bu durum sevgilinin hoşuna gitmez, aksine nefesimin soğuk ve keskin olduğunu söyler."

İy Nevâyî ***yaḳmasa ol ayġa*** *bes ḳıldım nevâ*
Lîk men' iylerge 'âciz-min köŋül efġânıdın (FK, 483/7)

"Ey Nevâyî! O sevgilinin hoşuna gitmese de yeteri kadar şarkı söyledim, ancak gönül feryadını engellemekten acizim."

ol perî-peykerge yaḳmas *zârlıġ birle fiġân*
Tilbe köŋlüm cüz fiġân u zârlıġ bilmes nitey (NŞ, 645/4)

"Ağlama ile feryat o peri yüzlü güzelin hoşuna gitmez, ama ne yapayım deli gönlüm feryat figandan başka bir şey bilmiyor."

birevge yaḳ- "birinin hoşuna gitmek"

Nevâyî, bilinmeyen bir kimseyi belirten *birev* zamirini burada üstü örtülü olarak iktidardaki bilinen birileri için kullanmıştır ve *birevge yaḳ-* "birinin hoşuna gitmek" ifadesi *Ġarâ'ibü'ṣ-Ṣıġar* eserinde tek örnekte tespit edilmiştir:

ṭurfa kör kim ḫalḳ kâmı birle 'ömrüm boldı ṣarf
ṭurfaraḳ bu kim ***birevge yaḳmadı*** *bir ḫidmetim* (GS, 407/10)

"Ne tuhaf, ömrüm halkın meramını yerine getirmekle geçti, işin daha da tuhafı bu hizmetim birilerinin hoşuna gitmedi."

maŋa yaḳ- "benim hoşuma gitmek"

maŋa yaḳ- "benim hoşuma gitmek" ifadesi Babür Divanı'nda ve Nevâyî'nin *Nevâdirü'ş-Şebâb* eserinde görülür. Bu yapı günümüzde Özbek Türkçesinde *menga yo'q-* (Marufov, 1981: I-266), Kırgız Türkçesinde *ma(g)a cak-* (Yudahin, 1985: I-217), Uygur Türkçesinde *maŋa yaq-* şeklinde kullanılmaktadır (Nadjip, 1968: 776).

Ülfetim il birle azdur köptür il cevri maŋa
Ni miniŋ ṭavrum ***yaḳar*** *ilge ni il ṭavrı* ***maŋa*** (BD, 482)

"İnsanlarla görüşüp konuştuğum azdır ancak milletin bana eziyeti çoktur, ne benim tavrımı onlar beğenir, ne de onların tavrını ben beğenirim."

tevbedin söz Nevâyîyâ dime kim
hîç ***yaḳmaydur*** *ol fesâne* ***maŋa*** (NŞ, 13/7)

"Ey Nevâyî! Tövbeden söz etme çünkü o efsane hiç hoşuma gitmiyor."

yaḳ- fiili günümüzde de Kırgız, Özbek, Uygur ve Türkmen Türkçelerinde "hoşa gitmek, beğenmek, sevmek" anlamında kullanılır. Kırgız Türkçesinde *yak-* fiili *cak-* biçiminde "hoşa gitmek; faydası dokunmak, yaramak" anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin, *'köŋülümö cagat' dep, körüngöngö dos bolbo* "hoşuma gidiyor diye herkesle arkadaş olma", *tuura söz tuuganga cakpayt* "doğru söz akrabanın hoşuna gitmez", *mayday cagat* "çok hoş, çok hoşa gidiyor", *maa et cakpadı* "bana et yaramadı." Fiilin ettirgenlik eki almış *caktır-* şekli "hoşlanmak,

sevmek", dönüşlülük eki almış *cagın-* biçimi "kendini sevdirmeye, beğendirmeye çalışmak" anlamını vermektedir. Ayrıca bu fiilden türemiş *cagımduu* "güzel, hoş, hoşa giden", *cagımsız* "itici, sevimsiz" sıfatları mevcuttur (Yudahin, 1985: I-217-218, 210).

Özbek Türkçesinde *yo'q-* fiili "hoşa gitmek; yaramak, iyi gelmek" anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin, *quruq gap qulo'qqa yo'qmas* "boş söz kulağa hoş gelmez", *Bektemirge… komandirning fikri go'yat yo'qti* "komutanın fikri Bektemir'in çok hoşuna gitti", *menga hamir o'vqat yo'qmaydi* "hamur işi bana iyi gelmiyor", Fiilin ettirgenlik eki almış *yo'qtir-* şekli ise "hoşlanmak, sevmek" anlamındadır. Bu fiilden türemiş *yo'qimli* "çekici, cazip; hoşa giden, zevk veren", *yo'qimsiz* "soğuk, itici, sevimsiz; hoşa gitmeyen, beğenilmeyen" sıfatları da bulunmaktadır (Marufov, 1981: I-265-266).

Yeni Uygur Türkçesinde *yak-* fiili "hoşa gitmek, beğenmek" anlamındadır. Örneğin, *uniŋ sözi maŋa yaqti* "onun sözü hoşuma gitti", *maŋa yaqmaydu* "hoşuma gitmedi, beğenmedim", *ayniŋ yoruġi oġriġa yaqmaydu* "ayın ışığı hırsızın hoşuna gitmez". Fiilin ettirgenlik eki almış *yaqtir-* şekli ise "sevmek, hoşlanmak; talep görmek" anlamını taşımaktadır. (Nadjip, 1968: 775-776).

Türkmen Türkçesinde de *yak-* fiili "beğenmek, hoşuna gitmek" anlamına gelir. Örneğin, *gövnüŋe yak-* "hoşuna gitmek", *gulaga yak-* "kulağa hoş gelmek" (Tekin, 1995: 670).

Sonuç

Harezm Türkçesi döneminde "hoşa gitmek, beğenmek" anlamında kullanılmaya başlayan *yaḳ-* fiili Çağatay Türkçesinde yaygınlık kazanmıştır. Fiil genelde *-GA* **yönelme hali eki alarak** *melik**ke** yaḳ-, ẓalîm**ḳa** yaḳ-, refîḳ**ḳa** yaḳ-, Çingiz Ḫan**ġa** yaḳ-, yâr**ġa**/ ay**ġa**/ perî-peykerge yaḳ-, birev**ge** yaḳ-* **şekillerinde kullanılmıştır. Hüseyin Baykara'nın, Bâbür'ün ve Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde** *yaḳ-* fiili *köŋülge yaḳ-, ḫâṭır(ım)ġa yaḳ-, mizâc(ım)ġa yaḳ-, ḳulaḳḳa yaḳ-, maŋa yaḳ-* gibi kalıplaşmış sözcük öbekleri oluşturmuştur. Günümüzde Kırgız, Özbek, Uygur ve Türkmen Türkçesi gibi bazı lehçelerinde *yaḳ-*

fiili “hoşa gitmek, beğenmek” anlamında yaygın olarak kullanılan bir fiildir. Özbek ve Kırgız Türkçesinde bu fiilin “hoşa gitmek, beğenmek” anlamının yanı sıra “yaramak, iyi gelmek” anlamı da bulunmaktadır. Fiilin ettirgenlik eki almış şekli Özbek Türkçesinde *yo’qtir-*, Uygur Türkçesinde *yaqtir-* ve Kırgız Türkçesinde *caktır-* biçimlerinde yine “hoşlanmak, beğenmek” anlamında görülmektedir. Fiilin dönüşlülük eki almış (yaḳın- >) *cagın-* biçimi Kırgız Türkçesinde “kendini sevdirmeye, beğendirmeye çalışmak” anlamını vermektedir. Ayrıca Özbek ve Kırgız Türkçesinde bu fiilden türemiş *yo’qimli ~ cagımduu* “çekici, güzel, hoşa giden”, *yo’qimsiz ~ cagımsız* “itici, sevimsiz; hoşa gitmeyen, beğenilmeyen” sıfatları mevcuttur.

Kısaltmalar

BD	Bâbür Dîvânı
BL	Bedâyi’u’l-Lugat
BV	Bedâyi’u’l-Vasaṭ
ÇGT	Çağatayca Gülistan Tercümesi
DLT	Dîvânu Lugâti’t-Türk
DTO	Dictionnaire Turk-Orienta
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
EUT	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
FHK	Fethali Kaçar
FK	Fevâyidü’l-Kiber
GS	Ġarâ’ibü’ṣ-Ṣıġar
HBD	Hüseyin Baykara Dîvânı
KE	Ḳıṣaṣü’l-Enbiyâ
NETİL	Älişer Näväiy Äsärläri Tiliniŋ İzâhli Luġäti
NŞ	Nevâdirü’ṣ-Ṣebâb
ŞT	Secere-i Türk
TT	Türkische Turfan-Texte
TTS	Türkmence-Türkçe Sözlük

Kaynakça

Alî Şîr Nevâyî (2003). *Ġarâ’ibü’ṣ-Ṣıġar*, Hazırlayan: Günay Kut, Ankara: TDK Yayınları.

Alî Şîr Nevâyî (2016). *Nevâdirü’ṣ-Ṣebâb*, Hazırlayan: M. Metin Karaörs, Ankara: TDK Yayınları.

Alî Şîr Nevâyî (2002). *Bedâyi’u’l-Vasaṭ*, Hazırlayan: Kaya Türkay, Ankara: TDK Yayınları.

Alî Şîr Nevâyî (1996). *Fevâyidü’l-Kiber*, Hazırlayan: Önal Kaya, Ankara: TDK Yayınları.

Ata, A. (1997). *Ḳıṣaṣü’l-Enbiyâ: Peygamber Kıssaları I*, Ankara: TDK Yayınları.

Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Borovkov A. K. (1961). *Badâ'i' Al-Lugat, Slovar' Ṭâli' Îmânî Geratskogo k Soçineniyam Alişera Navoi*, Moskva: İzdadel'stvo Vostoçnoy Literaturı.

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: TDK Yayınları.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London: Oxford University Press.

Ercilasun, A. B., Akkoyunlu Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk*, Ankara: TDK Yayınları.

Fazılov, E. İ. (Ed.) (1983-1985). *Alişer Navaiy Asarlari Tilining İzahli Luġati I*, Taşkent: Fen Neşriyati.

Karabörk, K. (1995), *Şecere-i Türk Üzerine Bir Sentaks Çalışması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

M. Pavet de Courteille (1870). *El-luġâtu'n-Nevâ'yye ve'l-istişhâdâtu'l-Çaġata'iyye. Dictionnaire turk-oriental, destiné princippalment á faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Navâi*, Paris.

Marufov, Z. M. (Ed.) (1981). *Özbek Tilining İzahli Luġati I*, Moskva: İzdatel'stva Russkiy Yazık.

Nadjip, E. N. (1968). *Uygursko-Russkiy Slovar'*, Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.

Rahimi, F. (2016*). Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Tekin, T. (Ed.) (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Ankara: Simurg.

Yıldırım, T. (2010). *Hüseyin Baykara Dîvânı*, İstanbul: Hat Yayınları.

Yudahin, K. K. (1985). *Kırgızça-Orusça Sözdük I*, Frunze: Sovetskaya Entsiklopediya.

Yücel, B. (1995), *Bâbür Dîvânı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza (1993). *Bâburnâme II*, Hazırlayan: W. M. Thackston Jr, Yayınlayanlar: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi.

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN TÜRKÇE DİVANLARINDA SEVGİLİNİN GÜZELLİK UNSURLARINDAN BAKIŞ (KIYMAÇ, KIYA, KIYA KIYA BAKMAK/BAKIŞ)

Dr. Muhterem SAYGIN*

Giriş

Dil, varlık ve kavramların anlamlandırılma ve aktarılma sürecidir. Kelimeye yüklenen anlamlar ile kelimeler arasındaki anlam ilişkileri, sanatkârlar tarafından estetik bir biçimde düzenlenmekte ve sanat eseri vücut bulmaktadır. Bu çalışmada Türk edebiyatının en önemli sanatkârlarından biri olan Ali Şîr Nevâyî'nin sevgilinin bakışı ile ilgili olarak "kıya bakmak/bakış, kıya kıya bakmak/bakış, kıymaç bakış" kelimelerini estetik bir biçimde ele alma durumu değerlendirilmektedir. Bu çerçevede öncelikle bakışın klasik Türk edebiyatındaki anlamsal çerçevesi ortaya konulmaya çalışılmış; sonrasında kıymaç bakış, kıya bakmak/bakış, kıya kıya bakmak/bakış ve bunlarla anlamca ilgisi bulunan kelimelerin Çağatay Türkçesi sözlüklerinden anlamı verilerek şairin bu kelimeler üzerinden oluşturduğu hayal ve tasavvurlar açıklanmıştır.

Duygu aktarma görevini üstlenen bakış, alıcı tarafından anlamlandırıldığı takdirde bir iletişim aracı olarak nitelendirilebilir. Bakmak muhatabı dikkate almak, onunla ilgilenmek anlamına geldiğinden pek çok toplumda bakmamak bir iletişim engeli olarak görülmüştür. Bu sebeple klasik Türk edebiyatında sevgilinin bakışı lütuf olarak kabul edilmiş, bakmaması veya görmezlikten gelmesi (tegafül) ise âşığa yapılan en büyük cefalardan biri olarak düşünülmüştür. Aşağıdaki beyitte Ali Şîr Nevâyî, sevgilinin bakışını lütuf olarak görmüş ve sevgilinin bakışını güzellik zekâtı olarak nitelendirmiştir:

Yolun͡g üze hem gedâ min hem ḳarı hem ħaste-ĥâl
Bir baḳıp öt ĥâlime ĥüsnün͡g zekâtı â yigit (GS G. 84/6)

(Ey yiğit [sevgili]! Yolunun üzerinde yoksul, yaşlı ve hasta olarak bekleyen âşığına güzellik zekâtı olarak bir bakış at da öyle git.)

Klasik Türk şiirinde sevgilinin bakışı, güzellik unsuru olarak

telakki edilmiştir. Sevgilinin bakışını ifade eden pek çok kelime ve tabir vardır. Bu kelime ve tabirler arasında anlam ve derece farklılıkları bulunmaktadır. Sevgilinin bakışı; klasik Türk şairleri tarafından işlev, etki, taşıdığı anlam, süre bakımından farklı imajlar içinde ve belli bir düzen dâhilinde şiirlerde yer almıştır.[346]

Bakış bir iletişim aracı olarak kullanıldığında kaş, göz ve kirpikler birlikte hareket edebilmektedir. Bu durum, bakışın iletişimdeki etkisini attırmaktadır. Klasik Türk edebiyatında şairler bakışa ait bazı hususiyetleri kaşa, göze veya kirpiğe aktararak anlatmışlardır. Sevgilinin bakışının olumsuz etkisine (öldürücü) çağrışım yapılan aşağıdaki beyitte sevgilinin kirpiği hançere benzetilmiş, bakışın diriltici (olumlu) etkisi kirpik üzerinden vurgulanmıştır:

Gamzenün tîgın gören cellâda benzetmiş seni
Hançerün ölü dirildür sen nice cellâdsın[347]

(Senin kılıç gibi keskin bakışlarını gören seni cellada benzetmiş, hançerin ölüleri diriltir sen nasıl bir cellatsın?)

Bakış, insanlar üzerinde olumlu veya olumsuz durumlar ortaya çıkarabilmektedir. Bakışın bu özelliği, günümüzde bilimsel bir gerçeklik olarak kabul görmüştür. "*Bugün bilimsel olarak da bakışın etkisi kabul edilmektedir: Bütün canlılar, etraflarında bir enerji alanı oluşturur ve enerji dalgaları yayarlar. Kişi pozitif enerji üretiyorsa pozitif, negatif enerji üretiyorsa negatif enerji yayar".*[348]

Din ve tasavvuf bağlamında klasik Türk edebiyatında nazarın olumlu etkisi metinlerde vurgulanmıştır. Nazar, ruha ve gönle tesir ederek onları besleyen, geliştiren, dönüştüren olgunlaştıran, feyz veren bir etkiye sahiptir: "*Bu bakış, feyzin akmasına ve intikaline sebeptir. ... Bakışıyla insanı olgunluğa eriştirmek gücüne sahip kişiye, sâhib nazar derler*".[349]

Klasik Türk edebiyatında sevgili örtük bir biçimde ele alınmıştır.

Saadet Karaköse, "Eski Türk Edebiyatında Düşünce ve İfade İnceliği Üzerine Tespitler", *Osmanlı Araştırmaları XXVII Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu'na Armağan III*, 170-175.
Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2001), 204.
Saadet Karaköse, "Eski Türk Edebiyatında Düşünce ve İfade İnceliği Üzerine Tespitler", *Osmanlı Araştırmaları XXVII Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu'na Armağan III*, 170-171.
Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 360.

Sevgili, beşerî anlamda bir sevgili olabileceği gibi övülen kişi veya dinî bir şahsiyet hatta Allah olarak yorumlanabilecek bir mahiyette karşımıza çıkabilmektedir: "*Bu sevgili öyle bazı vasıflarla nitelendirildi ki meselâ onun görülmesinin sadece rüyada mümkün olabilmesi ve benzeri özellikleri, zaman zaman onda Hz. Muhammed'i çağrıştıracak bir ipucu oluşturmakla birlikte; âşığın onu ancak öldükten sonra mahşerde görebileceği kabilinden bazı tanımlamalar da onda Allah'ı hatırlatacak hüviyet özelliklerini ön plana çıkarttı".*[350] Hz. Muhammed'e övgü içerikli bir gazelden alınan, bakışın din ve tasavvuf bağlamında olumlu etkisini anlatan aşağıdaki beyitte Nevâyî, Hz. Muhammed'in kıyamet gününde göz ucuyla kendisine bakmasını arzu etmiş; göz, yıldız ve nergis arasında benzerlik ilgisi kurarak bu bakışın gerçekleşmesi durumunda bahçesindeki nergisin yıldıza dönüşeceğini söylemiştir. Burada ifade edilen bakış, yüceltici, dönüştürücü, olgunlaştırıcı bir özelliğe sahiptir:

Nevâyî gülşeninin͡g nergisi nücûm olġay

Köz ucıdın an͡ga ḳılsan͡g ĥisâb vaḳti nigâh (GS G. 536/7)

([Ey sevgili!] Hesap vakti göz ucuyla ona bir bakış atsan Nevâyî'nin gülşeninin nergisi, yıldız olacaktır.)

Kıskançlık duygusuyla bedendeki olumsuz enerjinin kontrol edilemeyip bakışla karşıdaki kişi ve nesneye yönlendirilmesine halk arasında "nazar değmesi", "göz değmesi", "göze gelmek", "nazara uğramak", kem göze gelmek, gök göze gelme[351] denmektedir: "*Bedendeki enerjiyi kontrol ederek veya etmeyerek diğer canlı ve nesnelere aktarma işine nazar denir. Bu enerji temas ettiği kişi ve nesneleri olumsuz yönde etkiler. Nazara sebep olan negatif enerjinin boşalmasını sağlayan uzuv göz olduğu için nazar değmesi diye adlandırılır".*[352] Ali Şîr Nevâyî bu durumu, "yaman köz tigmesi" olarak isimlendirmiştir:

Uçı ħam iğne birle köz duʹÓası başı aṣḳandın

Ahmet Atillâ Şentürk "Klasik Şiir Estetiği" *Türk Edebiyatı Tarihi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C. I, 2007, 378.

Erman Artun, *Türk Halkbilimi*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008), 287.

Saadet Karaköse, "Eski Türk Edebiyatında Düşünce ve İfade İnceliği Üzerine Tespitler", *Osmanlı Araştırmaları XXVII Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu'na Armağan III*, 171-172.

Yaman köz tigmesi bolı kön͡gül çikmekke ḳullâbın͡g (FK G. 373/6)

(Yaman göz değmesine karşı ucu eğri iğneyle göz duası asıldığından nazara uğrayan gönül, senin saçlarının kıvrımını ucu eğri iğne diye başına asmıştır.)

Nazarın olumsuz etkisinden korunmak için tedbir amaçlı yapılan uygulamalar olduğu gibi nazarın etkisini ortadan kaldırmaya yönelik birtakım davranış biçimleri de vardır. Nazarın olumsuz etkisine karşı göz duası, hırz, tûmâr, taʾvîz, muska, renkli veya delik taş, sarımsak ve nazar boncuğu asma, bazı kutsal kabul edilen bitki ve ağaçlardan yapılan nazarlıkların taşınması, kurşun dökme, tütsü yakma gibi pek çoğu mit kökenli davranış biçimi ve âdet halk kültüründe icra edilmektedir. Bu uygulamalardan bazıları, sanatkârlar tarafından şiirlerde dile getirilmiştir. Nazardan korunmak için tûmâr şeklinde bir kâğıda göz duası (nazar duası) yazılıp boyna bir iple asılır. Ali Şîr Nevâyî, aşağıdaki beyitte bu geleneği hatırlatarak can ipini tûmâr ipi olarak hayal etmiştir:

Köz duʾâsı çün bitir siz śudḳası eylep mini
Târ-ı cânım riştesidin tartın͡gız tûmârıġa (GS G. 551/4)

(Göz duası için muska yazarsınız, benim can ipimi de muskanın tûmârına ip yapın.)

Klasik Türk şiirinde sevgilinin bakışını ifade etmek üzere çoğunlukla gamze kelimesi tercih edilmiş, sevgilinin bakışının âşık üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri genellikle gamze ile ilgili teşbih, mecaz ve imajlar üzerinden anlatılmıştır: "*Gamze, edebiyatımızda sevgilinin aşığın hayatını tamamen değiştirecek derecedeki etkili bakışıdır… Olumlu etkisi can verici, olumsuz etkisi öldürücüdür*".[353] Bu tasavvurlar hakkında fikir oluşturabilmek için belli başlı divan tahlillerinden gamze ile ilgili teşbih ve mecazlar alıntılanarak sevgilinin bakışının şairler tarafından genel anlamda algılanma biçimi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası'nda gamze

Saadet Karaköse, "Eski Türk Edebiyatında Düşünce ve İfade İnceliği Üzerine Tespitler", *Osmanlı Araştırmaları XXVII Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu'na Armağan III*, 172.

hakkında oluşturulan teşbih ve mecazlar şu şekildedir: "*Ok, temren (tîr, hadeng, peykân), kılıç (tîg, tîg-ı cellâd), mest, düzd, düzdîde, yağmacı, cellâd, kâtil, yaralayıcı, kâfir, fettân, fitne, gammâz, âbid-firîb, belâ, âfet, bîdâd, câdû, sâhir, sihr, bimâr, baht, kitâb-ı nâz, mes'ele-âmûz-ı Ḳakl-ı küll*"[354] Necâti Bey Dîvânı'nın Tahlili'nde "*Ser-hôş, (Türk-i ser-hôş), mest (mestâne, bed-mest, ser-mest), câdû (sihr-âferîn câdû), mekkâr, fettân, sâhir (sehhâr), kâtil, cellâd, hûn-rîz, hûnî, hûn-hâr (kan içici), zâlim, kanlu, kılıç, tîg, bıçak, hançer, ok (oh), tîr, hadeng, Türk, Tatar, uğrı, harâmî, Ḳayyâr, bârân, er, şîr-efgen, şîr-mend, bîmâr, elif, doğru, gammâz, kâfir, ağu, kulaguz, râmî, oğlan, bed-kîş*".[355] Hayâlî Bey Divanı'nın Tahlili'nde "*kılıç (tîg, hançer, zülfikâr-ı Ali), ok (tîr, hadeng, peykân), cellâd, hûn-rîz, zâlim, gammâz, arslan (şîr), bağbân*"[356] Nev'î Dîvânı'nın Tahlîli'nde "*Ok (sihâm, tîr), kılıç (şemşîr, tîg), hançer, sinân, Tatar, şahbâz, gammâz*".[357] Lutfî Divanı'nın Tahlili'nde "*fettân, kâfir, Hayber kâfiri, kâtil, cellâd, cadı, çakmak, ok, atıcı, nâyîb*".[358]

Sevgilinin gözünün nergise teşbih edildiği durumda sevgilinin bakışı mahmur, baygın, mest, hastalıklı ve büyüleyici olarak nitelendirilir. Böylece, bakışın etkisi karşıdaki kişiye aktarılır. Bu durumda işve, naz, girişme gibi bakışın cazibesini arttıran unsurlar devreye girer. Aşağıdaki beyitte şive, naz ve gülüş sevgilinin bakışlarının etkisini arttıran unsurlardır:

O şîve ile tekellüm o nâz ile hande
O gamzelerle bakışlar o nergis-i bîmâr[359]

(O edalı konuşma o nazlı gülüş, o hasta nergis gözler, o gamzelerle bakışlar.)

Sevgilinin mahmur ve baygın bakışları, âşığın bahtı ile ilişkilendirilerek ele alınır. Sevgilinin naz sarhoşu, bakışlarının hastalıklı

Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2001), 199-205.
Mehmed Çavuşoğlu, *Necâti Bey Dîvânı'nın Tahlili*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 129-132.
Cemal Kurnaz, *Hayâlî Bey Divanının Tahlili*, (Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2012), 157-159.
M. Nejat Sefercioğlu, *Nev'î Divânı'nın Tahlîli*, (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2001), 172-174.
Cemal Aksu, *Lutfî Divanı'nın Tahlili*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2002), 342-344.
M. Nejat Sefercioğlu, *Nev'î Divânı'nın Tahlîli*, (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2001), 172.

olarak tasavvur edildiği beyitte hastalıklı olanın uyku uyuyamayacağı söylenerek sevgilinin mahmur bakışları ile âşığın uyanmayan bahtı arasındaki ortaklık vurgulanmıştır:

Çünki her bîmâr olan bî-hâb olur ey mest-i nâz
Gamzenün bahtum gibi ne üçün uyanmaz uyhusı[360]

(Ey naz sarhoşu [sevgili]! Hasta olan uyuyamadığı hâlde, bakışların bahtım gibi niçin uykusundan uyanmaz?)

Sevgilinin gözleri için şehla nergis ifadesinin kullanıldığı beyitte sevgilinin mahmur bakışına çağrışım yapılmıştır. Bakışın etkisi naz ile kuvvetlendirilmiş, sevgilinin büyüleyici bakışlarının kaynağının sevgilinin gözleri olduğu belirtilmiştir:

Gamzene taʾlîm-i nâz eyler füsûn ile gözün
Sâhire sihr ögredür ol nergis-i şehlâyı gör[361]

([Ey sevgili!] Gözün, bakışlarına naz ilmini büyü ile öğretir. Büyücüye büyü öğreten o şehla gözleri gör.)

Mahmur bakışların şarapla ilişkilendirilmesi durumunda bezm ve şarapla ilgili unsurlar söz konusu edilir. Nergis, şarap, bakış ve naz arasında anlamca ilgi kurulur:

Çeksün müdâm nergis-i mestüm şarâb-ı nâz
Kim geldi hüsn bezmine mahmûr-ı hâb-ı nâz[362]

(Güzellik meclisine naz uykusunun mahmuru olan sevgili geldiği için sarhoş gözlerim naz şarabını çeksin.

1. *Kıymaç Bakış*

Kımaç kelimesinin anlamı, Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nde şu şekilde verilmiştir: "Şaşı, şehla göz. ḳımaç (2), ḳıymaç (1)".[363] Aynı sözlükte kıymaç ve kıymaç bolmak fiillleri hakkında şu açıklamalar yapılmıştır: "Ḳıymaç (1) şaşı göz bkz. ḳımaç (2), ḳımac", ḳıymaç bol- "şehla gözlü olmak", "*kaşı kuyruğu tarafına letafetle çekilmiş Tatar güzellerinin gözlerinin kuyruğu*".[364]

El-Lügâtu'n-Nevâiyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Çaġatâ'iyye'de ise

Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2001), 204.
Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2001), 203.
Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2001), 481.
Suat Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğü, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2013), 622.
Suat Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğü, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2013), 629-630.

kımaç kelimesinin anlamı şu şekilde açıklanmıştır: "*Egri gözlü maʿnâsınadur*".[365] Aynı sözlükte kıymaç kelimesi hakkında şu bilgi verilmiştir: "*Tatar maḥbûblarının gözlerinüŋ ḳuyruġı ki ḳaşı ḳuyruġı cânibide letâfet ile çekilmiş ola aŋa dirler*".[366]

Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü'nde kımac kelimesinin anlamı "*kec-nigâh, ahvel göz, ḳışıḳ, âlûs*"[367] şeklinde izah edilmiştir.

Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nde kıymac kelimesi hakkında şu bilgiler verilmiştir: "*Tatar güzellerinin kaş ucuna kadar çekilmiş gözü, çekik göz; şaşı göz, süzgün bakışlı, yan bakışlı göz*".[368]

Bakışla ilgili olan kıygaç, kıymaç kelimesiyle benzer anlam taşımaktadır. Kıygaç: *"Eğri; gürültü; yan bakış, süzgün, kısık (bakış) bkz. kāl, kec (1), kej, ḳışıḳ, kündalan, kündelen, mayruḳ (1), tolaşıḳ, tümpek, bügri, bükri, çeng, egri, ėgri, igri (1), ħam (2), mayrın*".[369]

Ali Şîr Nevâyî Türkçe divanlarında kıymaç kelimesini, bazı beyitlerde sevgilinin gözünün sıfatı olarak bazı beyitlerde ise sevgilinin "süzgün, kısık, yan, şaşı bakışını" tasvir etmek için kullanmıştır. Aşağıdaki ilk iki beyitte kıymaç, sevgilinin gözlerinin sıfatıdır. Nergis ile sevgilinin gözünün kıyaslandığı aşağıdaki beyitte nergisi, sevgilinin gözüne teşbih ettiği düşünülen bahçıvanın haksız bir değerlendirme yaptığı "bakıp köz aç" ifadesiyle anlatılmıştır:

Nergis ol köz dik imes ey bâġ-bân bakıp köz aç
Ni üçün ol biri ḳıymaç irür bu bir tılaç (NŞ G. 96/1)

(Ey bahçıvan! Gözünü açıp iyi bak, nergis sevgilinin gözü gibi değildir. Sevgilinin gözleri kıymaç, nergis ise şaşıdır.)

Nergis ve sevgilinin gözünün karşılaştırıldığı bir diğer beyitte nergisin beyaz kısmının kıymaç olarak nitelendirilse bile yuvarlak sarı kısmın içinde karalıktan bir iz olmadığı söylenerek nergisin sevgilinin

Mustafa Kaçalin, *Niyâzî Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Lügâtu'n-Nevâiyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Çaġatâ'iyye*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 677.
Mustafa Kaçalin, *Niyâzî Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Lügâtu'n-Nevâiyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Çaġatâ'iyye*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 678.
Hüseyin Durgut, Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel), (Trakya Üniversitesi, Yüksek lisans tezi, 1995), 507.
Ferhad Rahimi, *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, (Gazi Üniversitesi, Doktora tezi, 2016), 973.
Suat Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğü, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2013), 629.

gözlerine teşbih edilemeyeceği ifade edilmiş, sevgilinin gözlerinin nergisten güzellikçe üstün olduğu vurgulanmıştır:

Közün͡gge oḫşaġay nergis eger ḳıymaç olup aḳı
Müdevver aśferi içre ḳaralıġdın eŝer bolġay (NŞ G. 614/4)

(Nergis eğer senin gözüne benzeseydi gözünün akı kıymaç olurdu, nergisin yuvarlak sarı kısmının içinde de karalıktan bir nişane olurdu.)

Sevgilinin gözü kıymaç Hıtâ Türk'ü olarak nitelendirildiği beyitte, sevgilinin nazlı bakışlarının etkisi anlatılmıştır. Beyte göre sevgilinin bakışları, karşısındakinin gözlerini açmasına imkân vermeyecek derecede büyüleyici bir etkiye sahiptir:

Ol Türḳ-i Ḫıtânın͡g irür andaḳ közi ḳıymaç
Kim nâzdın olmas dimek allıda ki köz aç (NŞ G. 100/1)

(Nazlı bakışlarının karşısında göz açayım demenin mümkün olmadığı o Hıtâ Türk'ü [sevgili], kıymaç gözlüdür.)

2. *Kıya Bakış/ Kıya Bakmak*

Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nde kıya kelimesinin anlamı "*haşin, sert, cihet*" şeklinde verilmiş; kıya bakmak eylemi ise "öfkeyle bakmak, süzgün süzgün bakmak"[370] şeklinde açıklanmıştır. Kıya kelimesiyle aynı kökten gelen kıyag, Şeyh Süleyman Efendi Lügatı'nda "ġaddâr, cesûr, şedîd, raĥmsiz, žâlim "[371] şeklinde izah edilmiştir.

Sevgilinin bakışı ile ilgili olan kelimelerden Kıyat, Şeyh Süleyman Efendi Lügatı'nda şu şekilde geçmektedir: "Ŧevâyif-i özbekiyyeden bir ḳabîle ismidir".[372] Aynı kelimenin anlamı, Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nde "*Bir Özbek boyu*"[373] şeklinde açıklanmıştır. Fethali Kaçar Lügatı'nda Kıyat'ın dağdan akan sel anlamına geldiği ve bir Moğol boyu olduğu belirtilmiştir: "İlĥan'ın oğlunun adı; bir Moġul boyunun adı; dağdan akan şiddetli sel, kayan"[374] El-Lügâtu'n-Nevâiyye

Suat Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğü, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2013), 629.
Hüseyin Durgut, Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel), (Trakya Üniversitesi, Yüksek lisans tezi, 1995), 495.
Hüseyin Durgut, Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel), (Trakya Üniversitesi, Yüksek lisans tezi, 1995), 495.
Suat Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğü, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2013), 629
Ferhad Rahimi, *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, (Gazi Üniversitesi, Doktora tezi,

ve'l-İstişhâdâtü'l-Çaġatâ'iyye adlı sözlükte ise Cengiz Han'ın bu boya mensup olduğu ifade edilmiştir: "Ḳıyat [< Mo. ḳiyat] çağatay ulus'ta bir kabile. Hasep ve nesepte kökü eski han oğullarındandır. [Çinggis Han 11106-1227] da Kıyat boyundandır]".[375]

Çağatay Türkçesi sözlüklerinde bir Özbek veya Moğol boyu olduğu ifade edilen Kıyat kelimesi, Şiban Han Divanı'nda ise "çekik göz" anlamında kullanılmıştır: "Özbeklerin hükümdârı Şiban Han, dîvânında Kıyat boy adına farklı bir anlam yüklemiştir. Şiban Han Dîvânı'nda (Karasoy, 1998) "Kıyat" kelimesi "çekik göz" için kullanılan bir sıfat olarak iki yerde geçmektedir:

"Ḳaşın͡g yâsın körüp kön͡glüm Ḳıyat közün͡g oḳı birle
Uşol oḳdın bolup ḳurbân sinin͡g nergis közün͡gdendür (ŞH,47b-1)
(Gönlüm, Kıyat gözünün oku ile kaşının yayını gördü. İşte o oka kurban olmam senin nergis gözündendir.)

...yana baġrı ḳara tîg ve bu sinin͡g közünün͡g nergis kirişmesi ve Kıyat közün͡gün͡g şîve-i ġamzesi nigârlar tonın tüzüp... (ŞH, 153b-13) (...yine bağrı kara gibi ve bu senin nergis gözünün süzülmesi ve Kıyat gözünün bakışındaki işve, tablolar bezeyip...)".[376]

Şiban Han Divanı'nda Kıyat kelimesinin "çekik göz" anlamında sevgilinin gözünü vasıflandırmak için kullanılması, Moğol veya Özbek boyu anlamında kullanılan Kıyat kelimesiyle[377],[378],[379],[380] sevgilinin gözü ve bakışı arasında bir ilgi olduğunu göstermektedir. Bakışın olumsuz etkisi dikkate alındığında, sevgilinin cana kasteden bir afet olarak hayal edildiği aşağıdaki beyitte Kıyat kelimesiyle sevgilinin çekik gözüne dolaylı olarak öldürücü bakışına çağrışım yapıldığını söyleyebiliriz:

2016), 973.
Mustafa Kaçalin, *Niyâzî Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Lügâtu'n-Nevâiyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Çaġatâ'iyye*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 961.
Bilge Özkan Nalbant, "Nevâyî'nin Divanlarındaki Boy Adları Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, (Cilt 7, Sayı 3, 2010), 195.
Mustafa Kaçalin, *Niyâzî Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Lügâtu'n-Nevâiyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Çaġatâ'iyye*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 961.
Ferhad Rahimi, *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, (Gazi Üniversitesi, Doktora tezi, 2016), 973.
Hüseyin Durgut, Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel), (Trakya Üniversitesi, Yüksek lisans tezi, 1995), 495.
Suat Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğü, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2013), 629.

Çun Nevâyî cânıġa âfet irür lûlî-veşi

Saġınur ġûl-i beyâbân körse Ḳon͡grat u **Ḳıyat (BV G. 73/9)**

(O şuh sevgili Nevâyî'nin canına kasteden bir afet olduğundan Nevâyî, gulyabani görse onu Kıyat ve Kongrat sanır.)

Kıymak fiili "*kıymak, kesmek, feda etmek, zulm etmek*"[381] anlamına gelir. Ali Şîr Nevâyî, kelimenin bu anlamını anımsatarak sevgilinin bakışlarının âşık üzerindeki etkisini anlatmaktadır. Sevgilinin göz ucuyla kıya bakış atması bile âşığın gönlünü parçalamaya yetmektedir. Bu durum her ne kadar zulüm olarak nitelendirilse de sevgilinin bakışı âşık için bir lütuftur:

Köz uçı birle baḳtın͡g u ḳıydın͡g Nevâyî kön͡glini

Bildin͡g anı kim bir ḳıya baḳmaḳḳa ħâcet-mend irür (GS G. 139/9)

(Nevâyî'nin [âşığın] kıya bakılmaya muhtaç olduğunu bildin. Göz ucuyla bakıp onun gönlünü parça parça ettin.)

Aşağıdaki beyitte oluşturulan tasavvura göre âşık hasretle sevgilinin yolunu gözlemektedir. Beyitte iki bakış vardır: İlk mısrada âşığın gözünü kırpmadan bakışı, şairin ifadesiyle "ni taharrük ni yapılmak"[382] şeklindeki bakış, ikinci mısrada ise âşığın hasretle beklediği sevgilinin kıya bakışı yer almıştır.

Ḳatıp tur közlerim kim ni taĥarrük ni yapılmaḳ bar

Ḳıya baḳḳay mu bir dip Ǿazm iterde bes ki tilmürdüm (GS G. 415/6)

(Sevgili geçerken bir kez kıya bakacak mı diye gözlerimi kırpmadan hasretle çok bekledim.)

Sevgilinin kıya bakışı parçalayıcı, öldürücü bir etkiye sahiptir. Kıya kelimesinin kıymak, kesmek, öldürmek, zulmetmek anlamıyla ilişkilendirildiği beyitte anlam inceliği oluşturan şair sevgilinin kıya bakışını bir lütuf ve merhamet olarak nitelendirmiştir. Beyitte sevgilinin âşığı görmezden gelmesi söz konusu edilmiştir. Âşık için asıl zulüm, tegafüldür:

Suat Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğü, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2013), 629.

Yapılmak: örtülmek, kapanmak anlamına gelir. Suat Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğü, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2013), 1230.

İy Nevâyî ḳıya baḳtı dime kim
Kön͡glüme yâr teraĥĥum ḳılmas (FK G. 235/7)
(Ey Nevâyî! Kıya baktı deme, sevgili gönlüme merhamet etmez.)

Sevgilinin parçalayıcı, öldürücü etkiye sahip olan kıya bakışı kelimenin gerçek anlamından hareketle zulüm olarak kabul edilmiş; sevgilinin tegafül edip âşığa kıya bakmayışı sevgilinin merhameti olarak yorumlanmıştır:

Cefâ hem ḳılmadın͡g köz her niçe ĥüsnün͡gga aldurdum
Ḳıya hem baḳmadın͡g her niçe kim allın͡gda tilmürdüm (FK G. 421/1)

(Güzelliğinden ne zaman gözlerimi alamasam bana cefa etmedin. Hasretle huzurunda bekledim bir kez bile kıya bakmadın.)

Ali Şîr Nevâyî'nin en belirgin üslup özelliklerinden biri de onun şiirlerinde mütenazır ifadelere sık yer vermesidir. Âşığın hasta bir yoksul olarak tasvir edildiği beyitte, lütuf olarak görülen sevgilinin kıya bakışı için âşık sevgilinin yolunu gözlemektedir. Sevgili ise işveli işveli (oynay oynay) geçip gitmiştir. İlk mısrada ifade edilen sevgilinin "oynay oynay" (işveli işveli) geçip gitmesi ile ikinci mısradaki âşığın "yalbara yalbara" (yalvara yalvara) bakması mütenazır ifadelerdir, şair bu şekilde beyitte ahenk oluşturmuştur:

Ötersin oynay oynay min gedâ-yı ĥaste yol üzre
Ḳalur-min bir ḳıya baḳmaḳ üçün yalbara yalbara (NŞ G. 532/4)
(Ben hasta kölen yol üzerinde kıya bakışın için yalvara yalvara bakarken sen işveli işveli geçip gidersin.)

Sevgilinin gözlerinin kıymaç olarak nitelendirildiği beyitte sevgilinin bakışları, kesici ve âşığın bağrını parçalayıcı etkisi sebebiyle kıya bakış (bakmak) olarak isimlendirilmiştir:

Baġrımnı ḳıya baḳmaḳ ile ḳıymaġıdındur
Yâ Óayn-ı tekessürdin irür közleri ḳıymaç (NŞ G.100/2)
(Sevgili ya keskin bakışlarından ya da kıya bakışları ile bağrımı parçaladığından gözleri kıymaçtır.)

3. *Kıya Kıya Bakış/Kıya Kıya Bakmak*

Sevgilinin bakışını ifade etmek üzere Nevâyî'nin şiirlerinde yer

verdiği kıya kıya bakışın Çağatay Türkçesi sözlüklerinde çok farklı anlamları verilmiştir: Fethali Kaçar Lügatı'nda kıya kıya bakmak/bakış için şu ifadeler kullanılmıştır: "*Sert, kıyasıya, hırçın; eğri, çapraz, yan; nazla ve işveyle gözün ucuyla yandan (bakma)*".[383] Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nde ve Şeyh Süleyman Efendi Lügat'ında kelimenin anlamı benzer şekilde "*parça parça, bölük bölük, tike tike*"[384], "*pârçe pârçe, şerha şerha, laḫt laḫt, bölük bölük, tike tike* "[385] açıklanmıştır. Kıya kıya bakmak, şair tarafından kelimenin kesmek, öldürmek ve parçalamak anlamları çerçevesinde ikilemelerle paralel ifadeler oluşturularak kullanılmıştır.

Sevgilinin bakışının hedefi, âşığın sinesidir. Sevgilinin parçalayıcı, öldürücü etkiye sahip olan keskin bakışları (kıya kıya bakışı) âşığın sinesini parçalayıp sevgilinin itleri için azık yapmaktadır:

Ni közdür ol ki itige salurda baġrımnı
Ḳıyıp ḳıyıp alıp andın ḳıya ḳıya çü baḳıp (NŞ G. 63/2)

(Sevgili, kıya kıya bakarak bağrımı parça parça edip onları itine atar. Onun gözü nasıl bir gözdür?)

Sevgilinin gözlerinin kıymaç olarak nitelendirildiği beyitte, sevgilinin bakışlarının âşığın gönlünü merhamet etmeksizin parçaladığı ifade edilmiştir.

Kön͡gülni ḳıydı anın͡g ġamzesi vü ḳılmadı raḥ̂m
Ḳıya ḳıya baḳıban ol iki közi ḳıymaç (NŞ G. 98/2)

(Kıya kıya bakan iki gözü kıymaç sevgilinin bakışları gönlü parçaladı. O bakışlar, gönle hiç merhamet etmedi.)

Kıymak kelimesinin kesmek anlamına çağrışım yapılan beyitte, kıya kıya bakış ile kara kara kirpik arasında ahenk oluşturulmuştur. Kara kara kirpiklerini saplayan, kıya kıya bakışı ile hayat fidanını kesen zalim bir sevgili tasviri yapılmıştır:

Ḳara ḳara müje ḫançerlerin ititmek işin͡g

Ferhad Rahimi, *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, (Gazi Üniversitesi, Doktora tezi, 2016), 1426.
Suat Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğü, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2013), 629.
Hüseyin Durgut, Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel), (Trakya Üniversitesi, Yüksek lisans tezi, 1995), 496.

Ĥayât naħlini kisken ḳıya ḳıya bakışın͡g (FK G. 353/1)

(Senin işin kara kara kirpiklerini saplamaktır. Kıya kıya bakışın hayat fidanını kesmek içindir.)

Sevgilinin bakışının etki bakımından kılıçla ilişkilendirildiği beyitte, sevgilinin kara kara kirpikleri âşığın gönlüne ok atmaktadır. Şair, ilk dizedeki kıya kıya bakış ve ikinci dizedeki kara kara kirpik ifadeleriyle ahenk oluşturmuştur:

Ḳıya ḳıya bakışı yitkürüp bağırġa ḳılıç

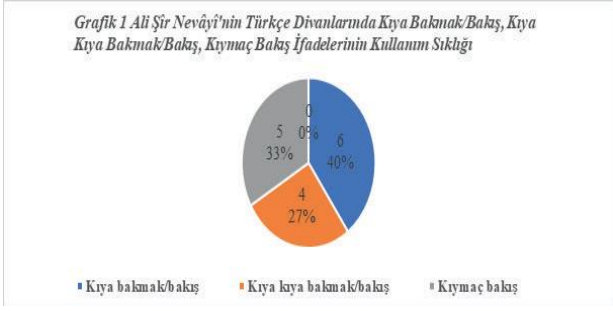
Ḳara ḳara müjesi yitkürüp kön͡g**ülge ħadeng (FK G. 348/4)**

(Kıya kıya bakışı bağrıma kılıç saplar. Kara kara kirpikleri gönlüme ok atar.)

Sonuç

Bakışı gerçekleştiren uzuv göz olduğundan Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında yer alan bazı beyitlerde sevgilinin bakışıyla ilgili hususiyetler göz üzerinden anlatılmıştır. Bazı beyitlerde ise bakışla ilgisi sebebiyle kirpik, naz, işve gibi sevgilinin güzellik unsurları sevgilinin bakışlarının cazibesini arttırıcı etkileri sebebiyle zikredilmiştir.

Aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında farklı hayal ve tasavvurlar içinde yer alan sevgilinin güzellik unsurlarından kıymaç bakış, kıya bakmak/bakış ve kıya kıya bakmak/bakış ifadelerinden en çok tercih edilen kıya bakmak/bakış en az tercih edilen ise kıya kıya bakmak/bakıştır.

Şiban Han Divanı'nda "çekik göz" anlamında geçen Kıyat sözcüğü, Ali Şîr Nevâyî'nin BedâyiÓu'l-Vasat adlı divanında sevgilinin

cana kasteden bir afet olarak nitelendirildiği beyitte (BV G. 73/9) bakışın olumsuz etkisiyle tedai oluşturularak kullanılmış, kelimenin Moğol veya Özbek boyu anlamı da anımsatılmıştır.

Kıymaç kelimesi, sevgilinin gözünün sıfatı olarak "ḳıymaç" (NŞ G. 96/1 ve NŞ G. 614/4), "közi ḳıymaç" (NŞ G. 100/1), "közleri ḳıymaç" (NŞ G. 100/2), "ol iki közi ḳıymaç" (NŞ G. 98/2) şeklinde beyitlerde yer almıştır. Kıymaç kelimesi, sevgilinin gözünün sıfatı olarak ele alındığında sevgilinin kıymaç gözü, nergisle kıyaslanmış; kıymaç göz güzellik bakımından nergisten üstün görülmüştür. Bir beyitte (NŞ G. 100/2) nazlı bakışla ilişkilendirilen kıymaç göz, Hıtâ Türk'ü olarak nitelendirilen sevgiliye ait bir güzellik unsuru olarak ele alınmıştır.

Kıya kıya bakmak/bakış ifadesi Ali Şîr Nevâyî tarafından üç beyitte (NŞ G. 63/2, FK G. 353/1, FK G. 348/4) başka bir ikilemeyle ilişkilendirilmek suretiyle ahenk unsuru olarak ele alınmıştır. Bu beyitlerde aynı mısra içinde veya farklı mısralarda "ḳıya ḳıya bakıp-ḳıyıp ḳıyıp alıp, ḳara ḳara müje-ḳıya ḳıya bakış, ḳıya ḳıya bakışı-ḳara ḳara müjesi" şeklinde mütenazır ifadeler oluşturan şair, ses benzerliğinden faydalanarak ahenk oluşturmuştur.

Sevgilinin güzellik unsurlarından kıya bakmak/bakış, kıya kıya bakmak/bakış ve kıymaç bakış Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında olumlu ve olumsuz etkisi bakımından şiirlerde yer almıştır.

Grafik 2 Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe Divanlarında Kıya Bakmak/Bakış, Kıya Kıya Bakmak/Bakış ve Kıymaç Bakışın Etkisi

Kıya bakmak/bakış üç kez olumlu anlamda ve âşığın arzu ettiği bir eylem olması bakımından, dört kez olumsuz etkisi sebebiyle

şiirlerde zikredilmişken kıya kıya bakmak/bakış dört kez, kıymaç bakış ise iki kez olumsuz etkisi sebebiyle söz konusu edilmiştir. Bazı beyitlerde ise sevgilinin kıya bakışının (GS G. 139/9, GS G. 415/6, FK G. 421/1) öldürmek, kesmek, zulmetmek gibi olumsuz etkisine çağrışım yapılmış; bu bakış, olumsuz etkisine rağmen âşık tarafından bir lütuf olarak görülmüştür.

Şair kıymaç, kıya, kıya kıya, Kıyat kelimelerini kıymak eylemi ile ilişkilendirerek anlatım zenginliği oluşturmuştur: Sevgilinin kıya bakışının lütuf olarak görüldüğü bir beyitte (FK G. 235/7) sevgilinin âşığa bakmaması (tegafül), zulüm olarak telakki edilmiştir. Aynı mazmun bir başka beyitte (FK G. 421/1) anlatım zenginliği oluşturmak üzere kıya bakmak/bakış kelimesinin gerçek anlamına çağrışım yapılarak sevgilinin âşığa bakmayışı (tegafül), onun merhameti olarak yorumlanmıştır. Sevgilinin kıya bakmak/bakış, kıya kıya bakmak/ bakışının lütuf olarak görüldüğü beyitlerde âşığın bakışı niyaz, sevgilinin bakışı naz olarak düşünülmüştür.

Ali Şîr Nevâyî Türkçe divanlarında sevgilinin güzellik unsurlarından kıymaç bakış, kıya bakmak/bakış ve kıya kıya bakmak/ bakış ifadelerini; bu kelimelerin gerçek anlamına da çağrışım yapmak suretiyle klasik Türk şiirindeki sevgilinin bakışıyla ilgili mazmunları anlam ve hayal zeng

Kısaltmalar

bkz.: Bakınız

BV: BedâyiÓu'l-Vasat

C. : Cilt

FK: Fevâyidü'l- Kiber

G.: Gazel

GS: Garâibü's-Sıgar

NŞ: Nevâdirü'ş-Şebâb

s.: Sayfa

ŞHD: Şiban Han Divanı

Kaynaklar

Aksu, C. (2002). *Lutfî Divanı'nın Tahlili*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Artun, E. (2008). *Türk Halkbilimi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Cebecioğlu, E. (2014). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, Ankara.

Çavuşoğlu, M. (1971). *Necâti Bey Dîvânı'nın Tahlili*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Durgut, H. (1995). Şeyh Süleyman Efendi-İ Buhârî Lügât-I Çağatay ve Türkî-İ Osmânî (Cild-İ Evvel), (Yüksek Lisans Tezi),Trakya Üniversitesi.

Kaçalin, M. (2011). *Niyâzî Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Lügâtu'n-Nevâiyye Ve'l-İstişhâdâtü'l-Çaġatâ'iyye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Karaköse, S. (2006). "Eski Türk Edebiyatında Düşünce ve İfade İnceliği Üzerine Tespitler", *Osmanlı Araştırmaları Xxvıı Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu'na Armağan Iıı*, İstanbul, 161-181.

Karaörs, M. M.(2016). *Nevâdirü'ş-Şebâb*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Karasoy, Y. (1998). Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Tdk Yayınları, Ankara.

Kaya, Ö. (1996). *Fevâyidü'l-Kiber*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Kurnaz, C. (2012). *Hayâlî Bey Divanının Tahlili*, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara.

Kut, G. (2003). *Garâibü's-Sıġâr*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Macit, M. (1996). *Divan Şiirinde Ahenk Unsurları*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Mum, C. (2006). "Sebk-İ Hindî'de Beyit Yapısı, Paradoksal İmajlar ve Çoklu Duyulama", *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları I*, 108-141.

Nalbant Özkan, B. (2010). "Nevâyî'nin Divanlarındaki Boy Adları Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 3. S. 179-207.

Rahimi, F. (2016). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi.

Sefercioğlu, M. N. (2001). *Nev'î Divânı'nın Tahlîli*, Akçağ Yayınevi, Ankara.

Şentürk, A. A. (2007). "Klasik Şiir Estetiği" *Türk Edebiyatı Tarihi*, (Editörler: Talât Sait Hamlan, Osman Horata, Yakup Çelik, Nurettin Demir, Mehmet Kalpaklı, Ramazan Korkmaz, M. Öcal Oğuz), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C. I, S. 361-402.

Tolasa, H. (2001). *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Akçağ Yayınevi, Ankara.

Türkay, K. (2002). *Bedâyióu'l-Vasat*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ünlü, S. (2013). Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Eğitim Yayınevi, Konya.

ALI ŞIIR NEVAI ESERLERINDE MANA YORUMU VE "EHL-I MAÂNI" VASFI

Жабборов Нурбой АБДУЛҲАКИМОВИЧ

Özet

Makalede Ali Şir Nevaî eserlerindeki "mânâ" ve "ehli meânî" ıstılahlarının kullanılışı ve edebî yorumu meselesi analiz edilmiştir. Söz konusu kavramların büyük düşünürün sanatındaki yorumu aşağıdaki tasnife göre gerçekleştirilmiştir: 1) "mânâ", "meânî" ıstılahlarının mahiyetini ortaya koyan görüşlerin ifadesi; 2) meânî ehlinin seviyesinin yüksek olduğu ve görüşlerinin toplumsal hayat ve edebî-estetik düşünce için kriter oluşturduğu; 3) mânâ ehline mensup seleflerin va muasırların vasfı; 4) ehli mânâ ve ehli sünnet ilişkisi meselesi.

Söz konusu bilimsel mesele Ali Şir Nevaî'nin Bedayiü'l Bidaye, Hazayinü'l Meânî, Hamse, Mecalisü'n Nefais, Lisanü't Teyr, Muhakemetü'ş Lügatayn, Mahbubu'l Kulub, Hamsetü'l Mutahayyirin, Nesayimü'l Muhabbet, Hâlât-ı Seyyid Hasan Ardaşir gibi eserleri örneğinde araştırılmıştır. Yeri gelince, Ali Şir Nevaî'nin görüşleri onun büyük selefi olan Nizamî Gencevî'nin fikirleri ile kıyaslanarak analiz edilmiştir.

Analiz sürecinde bilimsel görüşlerin delillenmesi için Devletşah Semerkandî'nin Tezkiretü'ş Şuara, Dehhuda'nın Lügatnâme, Gıyaseddin Handemir'in Mekârimü'l Ahlâk adlı eserlerine başvurulmuştur.

Çalışmanın sonunda Ali Şir Nevaî'nin sanatında "mânâ"nın "suret" ıstılahının zıddı olduğu, zahiri anlamı değil batınî mahiyeti ortaya koyduğu, meânî kavramının da düşünceyi edebî şekilde ifade etmenin temeli sayılan meânî bilimini anlattığı tespit edilmiştir. "Ehli meânî"nin daha geniş mahiyeti ifade ettiği, mecaz yardımıyla Hakk'ı anlayan hakikat ve marifet ehli anlamında yorumlanarak büyüş şairin yaratıcılık konsepti ile ilgili kavram olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar sözcükler: mânâ, meânî ehli, suret, ehli suret, zahiri anlam, batıni mahiyet, edebî estetik düşünce, yaratıcılık konsepti, edebî yorum.

Özet

Makalede Ali Şir Nevaî eserlerindeki “mânâ” ve “ehli meânî” ıstılahlarının kullanılışı ve edebî yorumu meselesi analiz edilmiştir. Söz konusu kavramların büyük düşünürün sanatındaki yorumu aşağıdaki tasnife göre gerçekleştirilmiştir: 1) “mânâ”, “meânî” ıstılahlarının mahiyetini ortaya koyan görüşlerin ifadesi; 2) meânî ehlinin seviyesinin yüksek olduğu ve görüşlerinin toplumsal hayat ve edebî-estetik düşünce için kriter oluşturduğu; 3) mânâ ehline mensup seleflerin va muasırların vasfı; 4) ehli mânâ ve ehli sünnet ilişkisi meselesi.

Söz konusu bilimsel mesele Ali Şir Nevaî’nin Bedayiü’l Bidaye, Hazayinü’l Meânî, Hamse, Mecalisü’n Nefais, Lisanü’t Teyr, Muhakemetü’ş Lügatayn, Mahbubu’l Kulub, Hamsetü’l Mutahayyirin, Nesayimü’l Muhabbet, Hâlât-ı Seyyid Hasan Ardaşir gibi eserleri örneğinde araştırılmıştır. Yeri gelince, Ali Şir Nevaî’nin görüşleri onun büyük selefi olan Nizamî Gencevî’nin fikirleri ile kıyaslanarak analiz edilmiştir.

Analiz sürecinde bilimsel görüşlerin delillenmesi için Devletşah Semerkandî’nin Tezkiretü’ş Şuara, Dehhuda’nın Lügatnâme, Gıyaseddin Handemir’in Mekârimü’l Ahlâk adlı eserlerine başvurulmuştur.

Çalışmanın sonunda Ali Şir Nevaî’nin sanatında “mânâ”nın “suret” ıstılahının zıddı olduğu, zahiri anlamı değil batınî mahiyeti ortaya koyduğu, meânî kavramının da düşünceyi edebî şekilde ifade etmenin temeli sayılan meânî bilimini anlattığı tespit edilmiştir. “Ehli meânî”nin daha geniş mahiyeti ifade ettiği, mecaz yardımıyla Hakk’ı anlayan hakikat ve marifet ehli anlamında yorumlanarak büyüş şairin yaratıcılık konsepti ile ilgili kavram olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar sözcükler: mânâ, meânî ehli, suret, ehli suret, zahiri anlam, batını mahiyet, edebî estetik düşünce, yaratıcılık konsepti, edebî yorum.

КИРИШ

“Маъни” ва “аҳли маоний” тушунчалари ҳазрат Алишер Навоий дунёқараши ва ижодкор сифатидаги концепциясини

белгилашда алоҳида ўрин тутади. Лекин ушбу илмий муаммо наинки Навоий асарлари, Шарқ адабиётининг бошқа улуғ намояндалари асарлари мисолида тадқиқ этилган эмас. Ҳолбуки, “сурат”, “аҳли сурат” атамаларининг зидди ўлароқ қўлланган “маъни” ва “аҳли маоний” тушунчалари моҳиятини англамай туриб, буюк мутафаккир асарларининг на бадиий-эстетик ва на ирфоний-ахлоқий қимматини англаш мумкин. Ушбу мўъжаз тадқиқотда Алишер Навоийнинг лирик шеърияти, “Хамса”, “Лисону-т-тайр” сингари лиро-эпик асарлари, “Насойиму-л-муҳаббат”, “Мажолису-н-нафоис” тазкиралари ҳамда насрий асарлари мисолида мазкеур тушунчалар моҳияти таҳлилга тортилди. Бу борадаги илмий кузатишлар илмий муаммонинг тўлиқ ечмига даъво қилмайди. Мутахассисларнинг тадқиқотни илмий-назарий жиҳатдан чуқурлаштириш, билдирилган фикрларни таҳлилий нуқтаи назардан такомиллаштириш билан боғлиқ мулоҳазалари мамнуният ила қабул қилинади ҳамда эътиборга олинади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ҳазрат Алишер Навоий асарларида бу тушунча қуйидагича талқин этилгани кузатилади: 1) “маъни”, “маоний” истилоҳларининг моҳиятини очувчи фикрлар ифодаси; 2) маоний аҳлининг даражаси баландлиги ва уларнинг қарашлари жамият ҳаёти ҳамда миллат бадиий-эстетик тафаккури учун мезон бўла олиши; 3) маоний аҳлига мансуб салафлар ва замондошлар васфи; 4) аҳли маъни ва аҳли сурат муносабати масаласи. Булар, ўз навбатида, ҳазрат Алишер Навоийнинг ушбу тушунчаларга доир ижодий-фалсафий концепциясини мужассам этади.

“Маъни”, “маоний” истилоҳларининг моҳиятини очувчи фикрлар ифодаси. “Бадойиъу-л-бидоя” девони дебочасида буюк шоир мана бундай ёзади: “*Яна бир буким, гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва девон такмилидин ғараз мажозий ҳусну жамол тавсифи ва мақсуд зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдурурлар. Девон топилғайким, анда маърифатомиз бир*

ғазал топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда мавъизатангиз бир байт бўлмағай. Мундоқ девон битилса, худ асру беҳуда заҳмат ва зойиъ машаққат тортилғон бўлғай” [Навоий 1987 (1): 21]. Бу ўринда буюк адиб *мажозий ҳусну жамол тавсифи* ва *зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдиган эл деганда, айнан аҳли суратни назарда тутади.* “*Маъни*” тушунчасига ойдинлик киритар экан, Навоий унинг *“маърифатомиз, мавъизатангиз”* бўлмоғи зарурлигига эътибор қаратади.

Аслида, “маъни”, “маоний” истилоҳлари адабиёт илмининг ўзагини ташкил этади. “Ғиёсу-л-луғот”да адаб илмининг сарф, наҳв, маоний, баён, бадеъ каби тармоқларини жамлашига урғу берилган (Муҳаммад Ғиёсуддин 1987). “Мунтахабу-л-луғат”да эса унинг адабиёт илмига доир адаб, луғат, сарф, иштиқоқ, наҳв, маоний, баён, аруз, қофия, расми хат, шеърдаги қариз илми (шеърнинг фасоҳат ва балоғат жиҳатидан мукаммаллиги ёки нуқсонли эканини ажратадиган илм) кабиларни мужассам этиши баён этилган. Ҳар иккала луғатда ҳам “маоний” адабиёт илмининг асосий рукнларидан экани айтилган. “Аҳли маоний” тушунчаси эса янада кенгроқ ва теранроқ маъноларни англатади. Деҳхудонинг “Луғатнома”сидаги: “Аҳли маъни – сурат ва зоҳир аҳлининг зидди. Маъни ва ботинга эътибор қаратувчи ҳақиқат аҳли” [Деҳхудо 1377:5148], деган изоҳ ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Яна бошқа манбада аҳли маъни – “фаҳму фаросат, маърифат соҳиблари” [https://vazhaju.tj/word] экани таъкидланади. “Ал-мўъжаму-л-васийт” луғатида аҳли маоний мақтовли сифатларга эга инсонлар экани таъкидланиб, балоғат илмларидан бири бўлган сўзнинг асл моҳиятини англашга хизмат қилувчи маоний илми ҳақида ҳам маълумот берилган.

Ҳазрат Алишер Навоий асарларида “аҳли маоний” атамаси кўп қўлланган. “Фавойиду-л-кибар” девонидаги ғазалидан олинган мана бу мақтаъ байтда улуғ шоирнинг бу тоифага муносабати, айниқса, яққол ифодаланган:

Эй Навоий, иста маъни оламиким, келди дун,
Ҳар кишиким майли ушбу дунёи дун соридур.

[Навоий (5) 2011: 189].

“Навоий асарлари луғати”да “дун” сўзига қуйидагича изоҳ берилган: 1. Паст. 2. Разил, нокас [**Навоий 1972:** 201]. Байтнинг дастлабки сатридаги “дун” сўзи айни маънода келган. Шунга кўра, байтда маъни оламини исташга даъват этилар экан, дунёи дун – тубан дунёга майл қўйган ҳар киши пастликка қулагани таъкидланади. Яъни, буюк мутафаккир наздида, дунё – инсоннинг камолотга эришмоғи йўлидаги тўсиқ, уни тубанликка қулатгувчи иллатдир. Бундан халос бўлмоқнинг ягона йўли – маъни истамоқ.

Мана бу байтда ҳам маъни нечоғлиқ муҳим эканига урғу берилгани кузатилади:

Кишики зоҳири ошуфтадур замириға боқ,
Басоки маъни эрур поку лафз номарбут.

[Навоий (3) 2011: 285].

Яъни улуғ шоир ташқаридан қараганда паришон кўринган кишининг замирига, сийратига боқишни тавсия этади. Чунки сўз бир-бирига боғланмагандек туюлгани билан маъно ўзининг поклигини сақлаб қолади. Бу орқали Навоий одамнинг асл моҳияти зоҳирда эмас, ботинда – маънида эканига диққат қаратади.

Маъно ва сўз бири иккинчисисиз ҳеч қандай қийматга эга эмаслиги борасида ҳазрат Навоий буюк салафлари, хусусан, Шайх Низомий Ганжавий билан ҳамфикр эканини таъкидлаш керак. “Панж ганж” муаллифи “Хусрав ва Ширин” достонида, жумладан, мана бундай ёзган эди:

Суханким манбайи маъно эмас ул,
Ёзиб, такрор этишга арзимас ул.
Қийинмас сўз тизиб, назм айламак, лек
Керакдир сўзга ихлос, жонфидолик[386].

[Nizomiy 2019: 49]

Низомий талабига кўра, теран маънони ифода этмаган сўз ёзиб такрор этишга арзимайди. Сўзнинг назм ипига тизилиши ҳали шеър дегани эмас, чинакам шеър бўлиши учун поэтик матн

Низомий Ганжавий сатрлари аслиятдан Ўзбекистон Халқ шоири Жамол Камол амалга оширган таржима матн асосида келтирилмоқда. ‘аранг: Nizomiy Ganjaviy. Xusrav va Shirin (Tarjimon: Jamol Kamol). - Bako, 2019. – B.49

замирида чуқур маънодан ташқари ихлос ва жонфидолик тажассум топмоғи зарур. Яна бир шарти, оз сўзда кўп маъно ифодаланмоғи *(Юз этма бир сўзингни, юзни бир эт),* меъёрга амал қилинмоғи *(Керакдир сўзга ҳам сув сингари ҳад)* лозим.

Ҳазрат Навоий "Ҳайрату-л-аброр" достонида:

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хўб эмас – [*Навоий (*7) 2011: 51]

деб ёзар экан, улуғ мутафаккир бу орқали замонлар келиб назмнинг суратида янгиланишлар бўлишини башорат қилган. Буюк шоир назмнинг ранго-ранг либослар билан зийнатланиши табиий эканини таъкидлаш баробарида, ҳар қандай шаклда бўлишидан қатъи назар, "асл анга маъни" эканини алоҳида таъкидлайди. Маъни жиҳатдан марғуб бўлмаган назм маоний аҳлининг эътиборини қозона олмаслигига эътибор қаратади.

Таъкидлаш зарурки, шайх Низомий ҳам, ҳазрат Навоий ҳам "*маъни*"га урғу берар экан, зинҳор бадииятни инкор этмайди. Аксинча, назмда ёки насрда битилган бўлишидан қатъи назар, сўз санъати намунасида теран мазмун ва гўзал бадиият уйғунлиги талаб этилишини таъкидлайди. Ҳар икки мутафаккир ўз асарлари орқали бунинг беқиёс намунасини кўрсатади.

Маоний аҳлининг даражаси баландлиги ва уларнинг қарашлари жамият ҳаёти ҳамда миллат бадиий-эстетик тафаккури учун мезон бўла олиши. Маъни аҳлининг ҳақиқат аҳлини англатиши эсланди. Мана бу байтда ифодаланган маънонинг асллиги ҳадиси шариф зеваридан экани ҳақидаги буюк шоир фикри ҳам буни тасдиқлайди:

Навоий, қилмағил бас назм бирла дурфишонлиғким,
Маоний бикриға зевар ҳадисинг гавҳариндиндур.
[*Навоий (3) 2011: 194*]

Ҳазрат Навоий шеъриятида илоҳий ишқ талқини етакчилик қилиши исбот талаб қилмайди. “Бадойиъу-л-васат” девонидан олинган мана бу байт аҳли маънининг айнан илоҳий ишқ эгалари мазмунида келгани жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга:

Ишқим аҳволиға мутлақ воқиф эрмастур хирад,
Қайда топқай аҳли маъни ҳолидин нодон вуқуф.

[*Навоий (4) 2011: 310*]

Буюк шоир наздида хирад – ақл ишқ аҳволидан ҳеч қачон воқиф бўла олмайди. Бу эса, нодоннинг аҳли маъни ҳолидан воқиф бўла олмаслиги кабидир. Ана шу фикр ҳам ҳазрат Навоий наздида аҳли маънининг даражаси нечоғлик баланд бўлгани исботидир.

“Насойиму-л-муҳаббат”даги Увайс Қараний зикри маоний илмининг бошқа илмлар ўртасида тутган ўрни нечоғлик баланд эканига далил бўла олади. Ҳазрат Навоийнинг ёзишича, Увайс Қараний: “Ҳазрат Рисолат с. а. в.ни кўрмабдур эрди ва ул Ҳазрат ҳам они зоҳир кўзи била кўрмабдур эрдилар. Маъною руҳоният юзидин тарбият қилиб эрдилар” [*Навоий (14) 2011: 99*].

Расулуллоҳ с.а.в.нинг ҳаётда бирор марта дийдорлашмоқ насиб этмаган хос бир умматига маъно ва руҳоният тарбиясини берганининг ўзиёқ маоний илмининг даражасини кўрсатади.

“Муҳокамату-л-луғатайн”да маоний илми авлиёуллоҳга хос экани мана бундай ифодаланган: “Ва авлиёйи кибор ва машойихи олий миқдор қаддаса оллоҳу асрораҳум кўпрак ҳақойиқ ва маорифки сурубтурлар ва маоний зеболарин тақрир либосига .киюрубдурлар. Ул фархунда иборот ва ул хужаста алфоз ва ишорот била воқеъ бўлубдур” [*Навоий (13) 2011:* 514]. “Маоний зеболари” дейилганда, Ҳақ ва ҳақиқатга далолат қиладиган маъноларнинг фасоҳат ва балоғат билан ифодаланиши назарда тутилган. Яъни улуғ валийлар ва олий мақомли машойихлар ҳақиқат ва маърифатни маоний гўзалликлари орқали етказганлар. Бу маоний гўзалликлари “фархунда иборот” – қутлуғ иборалар, “хужаста алфоз ва ишорот” – муборак сўзлар ва ишоралар орқали

ифодаланган. Бу эса, ўз навбатида, уларнинг халққа ҳақиқат ва маърифатни етказишларида юксак натижалар берган.

“Наводиру-ш-шабоб” девонидаги 8-қитъа “Маъни аҳлидин гадолиғ башорати ва суврат аҳлидин шоҳлиғ ишорати” деб номланган. Қитъа матни буюк шоирнинг маоний аҳлига муносабатини теранроқ англаш имконини бериши жиҳатидан ҳам қимматлидир:

Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,
Ҳеч ор айлама гадолиғдин –

Ким, буларға гадолиғ ортуғдур,
Аҳли сувратқа подшолиғдин [*Навоий (3) 2011:* 686].

Яъни қитъада таъкидланишича, аҳли маъни гуруҳида гадоликдан ор этмаслик зарур. Негаки, аҳли маъни ва аҳли суврат, подшолиғ ва гадолиғ тушунчалари ўртасидаги тазод орқали буюк шоир теран фалсафий мазмунни, таъбир жоиз бўлса, ўз эътиқодий-фалсафий қарашларининг асосини ифодалаган. Яъни шоир фикрича, аҳли сувратга подшо бўлишдан кўра маъни аҳлига гадо бўлмоқ авлороқдир.

“Лисону-т-тайр”да эр кишини ҳиммат улуғлашини таъкидлар экан, улуғ шоир мана бундай ёзади:

Эрга ҳимматдин берур юз эътибор,
Жоҳу мулку ганжнинг не дахли бор.

Мол ўлуб гар йўқ кишининг ҳиммати,
Маъни аҳли оллида йўқ иззати [*Навоий (*10) 2011: 177]

Демак, буюк мутафаккир дунёқарашига кўра, маъни аҳли наздида жоҳу мулку ганжнинг заррача ҳам эътибори йўқ ва бу тоифа иззатига мол-дунё билан эмас, фақат ҳиммат орқалигина эришмоқ мумкин. Ҳазрат Алишер Навоий “...ҳеч қачон ўткинчи мол-дунёга бўлган муҳаббат чангини ва бу дунёнинг нарсаларига қизиқиш ғуборини ҳиммат этагига қўндирмаган”и [Хондамир 2018:116-117] учун ҳам маоний аҳлининг соҳибқирони мақомига кўтарилган.

Маоний аҳлига мансуб салафлар ва замондошлар васфи. Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирату-ш-шуаро”сида Мирзо Улуғбек: “... юлдузлар илмида осмон қадар юксалиб борди, маоний илмида қирқни қирқ ёрди” [Самарқандий 1981: 148], дея таърифланади. Ҳазрат Навоий ҳам салафлари ва замондошларининг маоний илмидаги даражасини юксак баҳолаган. Уларга ҳар бир достонда берган таърифи фасоҳат ва балоғатда бири-биридан қолишмаслиги жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга. Жумладан, “Ҳайрату-л-аброр”да Низомий Ганжавийни мана бундай таърифлайди:

Хони латойифқа сўзи мунқасим,
Дурри маонийға тили мунтазим...

“Қуддиса сирруҳ” — не маонийдур ул,
Руҳи қудс файзи нишонидур ул. [[*Навоий (7) 2011:* 40]

Буюк салафининг сўзлари латиф сўзлар дастурхонининг безаги, тилидан ҳар доим маоний дурлари сочилган, “қуддиса сирруҳ” (“сирлари муқаддас қилинсин”) – маънолари қанчалик мукаммал эканини таърифлайди.

“Лайли ва Мажнун”да буюк салафининг: “Маъни ҳарамин мусаххар, Сўз бикрини ғарқи зевар этган” [*Навоий (8) 2011:* 28]ини таъкидласа, “Садди Искандарий”да: “Бу янглиғки ганжи маоний тўкуб, Жаҳон аҳлиға жовидоний тўкуб... Келиб табъи гардуни олий асос, Маоний дури анда анжумқиёс” [*Навоий (9) 2011:* 40-41], дея маоний илмидаги даражасини юксак баҳолайди.

Буюк шоир “Мажолису-н-нафоис”да Нуриддин Абдураҳмон Жомийнинг “маоний дурининг уммони, донишу фазл гавҳарининг кони” [[*Навоий (11) 2011:* 338] эканини рубоийда бетакрор бадиият ила ифодалайди. “Ҳайрату-л-аброр”да бу улуғ устозини:

Кўкси – ҳақойиқ дури ганжинаси,
Кўнгли – маоний юзи ойинаси – [*Навоий (7) 2011: 42]*

дея васф этар экан, унинг кўнглини маънолар юз кўрсатадиган ойнага қиёслайди. “Лайли ва Мажнун” достонида бу улуғ зотнинг хомасидин дурри маъни оқиши, нутқи они сўз силкига

тоқиши ҳақида ёзар экан, оҳорли ташбеҳ воситасида сўз Жомий қаламининг ичида сайр этиб, маъни дурига йўл олишини айтади. Бу йўл аро маъни карвони, ҳатто маъни жаҳони келишини юксак фасоҳат ва балоғат билан тасвирлайди. "Садди Искандарий"да эса қалами билан маоний тунини чароғон этганини мана бундай таърифлайди:

Чу суръат аро ўт сочиб хомаси,
Яна гарм ўлуб нукта ҳангомаси.

Ҳамул ўтқаким, назм шамъин тутуб,
Маоний шабистонини ёрутуб.... [*Навоий (9) 2011:* 44]

"Муҳокамату-л-луғатайн"да эса: ". форсий сўзда жамиъ алар сўзидин юқорироқ сўз йўқтур, кўпрак кутуб ва расоил ва ғазалиёт ва қасойиддаки, маоний гавҳарларин назм силкига кийдурур эрдилар" [*Навоий (13) 2011:* 532], дея устозининг қайси жанрда ижод қилмасин, маоний илмига алоҳида диққат қаратганига урғу беради.

Ҳазрат Алишер Навоий "Ҳайрату-л-аброр"да *буюк мутасаввиф Баҳоуддин Нақшбандни васф этар экан, кимки унинг х*изматидан огоҳ эса, гарчи гадо бўлса ҳам маъни ила шоҳ мақомига эришгани ҳақида ёзади. "Лисону-т-тайр"да Шайх Абу Бакр Нишобурийни "мулки маъни сори топиб эрди йўл", деб таърифласа, Шайх Боязид Бистомийни "амини ганжи роз, аҳли маъни тахти узра сарфароз", дея бу тоифанинг энг улуғи сифатида васф этади. "Маҳбубу-л-қулуб"да Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозийни "маоний аҳлининг нуктапардози" деб таъриф этилган. "Фавойиду-л-кибар"даги соқийномасида Саййид Ҳасан Ардашерни "маъни аҳлига имоми барҳақ", "Манга зоҳирда атову устод, Лек маъни аро пири иршод", "Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер" асарида эса "орифи маоний", дея улуғлайди.

Ҳазрат Алишер Навоий маоний аҳли ҳақида сўз юритар экан, ҳукмдор дўсти Султон Ҳусайн Бойқаро номини алоҳида эҳтиром билан тилга олади. "Наводиру-ш-шабоб" девонининг якуний 650-ғазалида мана бундай байт келган:

Анга бу баски жаҳон мулкин олди сўз бирла,

Чекиб сипоҳи маоний дами фусунсози [*Навоий (3) 2011:* 656].

Бу таърифда муболаға борлиги шубҳасиз. Шунинг баробарида, ушбу байтда теран мазмун ва гўзал бадиият юксак даражада уйғунлашгани ҳам айни ҳақиқатдир. Яъни байтда Султон Ҳусайн Бойқаронинг сеҳрли нафасга йўғрилган маоний лашкарлари орқали сўз билан жаҳон мулкини эгаллагани васф этилган.

Ҳазрат Навоий "Муҳокамату-л-луғатайн"да Ҳусайн Бойқарони "…салим (табъи) гавҳари кони маоний эрди" [*Навоий (13) 2011:* 535], дея таърифласа, "Мезону-л-авзон"да: "ул ҳазратнинг шариф мажлислари маоний жавоҳирининг кони" бўлганини айтади. Номида "маоний" истилоҳи қўлланган "Хазойину-л-маоний"да ушбу куллиёт дунё юзини кўришида Султон Ҳусайн Бойқаронинг хизматлари катта эканини мана бу тарзда таъкидлайди: "Бу девонларда дағи ҳамул дастур била маоний жавоҳири шоҳворидин ва алфоз нақшу нигоридин ва таркиб салосату латофатидин ва чошний ҳолату ҳароратидин ҳеч жузве жузъиётдин йўқтурким, ул ҳазратнинг муборак табъининг анда куллий дахли бўлмамиш бўлғай. Балки асли хаёл ул ҳазратнинг бўлуб, бу банда ҳам ул ҳазратнинг буйруғи таълими била анда жузвий дахле қилмиш бўлғаймен. Бу жиҳатдин бўла олғайки, бу девонлар ул ҳазратнинг адилсиз табъидек беназиру ҳар шоҳбайти ўз ҳумоюн зотидек оламгир бўлғай. Чун бу маъно гавҳарлари барча ул ҳазратнинг табъи баҳридину зеҳни конидин ҳосил бўлди ва алфозу иборат хазойини ҳамул маънолар гавҳаридин тўлди, бу маънодин анинг отин "Хазойину-л-маоний" қўйулди" [*Навоий (2) 2011:* 17]. Бу сўзлар орқали куллиётга кирган девонлардаги маоний жавоҳирининг шоҳларга монандлиги, сўзларнинг нақшу нигори (бадиий гўзаллиги), таркибининг мукаммаллиги ва ўқиганларга баҳра беришида султоннинг хизматлари катта бўлгани эътироф

этилган. Куллиётнинг “Хазойину-л-маоний” деб номланиши сабаби ҳам шунда экани таъкидланган.

Маълум бўладики, ҳазрат Алишер Навоий буюк салафлари ва атоқли замондошларининг маоний илмида эришган даражаси, маъни аҳли орасида тутган ўрни хусусида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Бу маълумотлар маоний илмининг инсоният ахлоқий-маърифий такомилида тутган ўрни нечоғлик муҳим эканини тасдиқлайди.

Аҳли маъни ва аҳли сурат муносабати. Бу икки ҳодиса ўртасидаги боғлиқлик моҳиятини ўрганиш ҳазрат Алишер Навоий дунёқарашини теранроқ англашга хизмат қилиши жиҳатидан м*уҳимдир. Бу борада энг асосли фикрлар буюк шоирнинг ўз асарларида берилган. Буюк мутафаккирнинг ушбу мазмундаги қарашларини қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин: 1) асл моҳият суратда эмас, маънида экани; 2) маъни дурларини сўздан эмас, кўнгилдан излаш зарурлиги; 3) маъни ва суратнинг бир-бирини тақозо этиши.*

<u>Асл моҳият суратда эмас, маънида экани.</u> Ҳазрат Навоийнинг аксар шеърларида моҳиятни суратдан эмас, маънидан излаш зарурлиги таъкидланади. Улуғ шоир фикрича, зоҳирбинлик кишини моҳиятдан узоқлаштиради.

Ҳусни зоҳирдин не ҳосил, эй хуш улким, ҳар нафас
Шоҳиди маъни юзидин ўзни фаррухфол этар.

[*Навоий (4) 2011:* 155]

Ушбу байтда маъни шоҳиди – маъни маҳбубаси васлидан ўзини ҳар нафасда бахтиёр ҳис этаётган киши наздида зоҳирий ҳусннинг – суратнинг қиммати йўқлиги айтиляпти. Бошқача айтганда, асл моҳият суратда эмас, маънида экани таъкидланмоқда.

Не маъни кўрдиларким, суратингға бўлдилар вола,
Чу маъни оламида истамас аҳли яқин сурат.

,[*Навоий (4) 2011:* 25]

Суратга зеб бериш одамзоднинг маъни оламидан йироқ

эканига далил. Шу боис буюк шоир маъни хазинасини йиртуқ жанда кийганлардан исташни тавсия этаётир. Чунки бу янглиғ ганж – маъни хазинаси айни ҳолдаги вайронлар орасида бўлади. “Лисону-т-тайр”да ифодаланган: “Одам ўлғон зеби зоҳирдин демас, Кимки ондин фахр этар – одам эмас” [*Навоий (10) 2011:* 56], деган ҳикмат замирида ҳам айни ҳақиқат мужассам.

Маъни дурларини сўздан эмас, кўнгилдан излаш зарурлиги. Ҳазрат Навоийнинг концептуал аҳамиятга молик фикрига кўра, аслида сўз ва маъни бир-бирини тақозо этса ҳам, маънонинг асл макони кўнгил. Яъни маънини сўзсиз ҳам ифода этиш мумкин. Мана бу байтда шу ҳақда фикр юритилган:

Эй Навоий, сўзда маъни йўқтурур, маънида сўз,
Дурри маъни истар ўлсанг, айлагил гуфтор бас.

[*Навоий (4) 2011:* 241]

Сўз маънидан бебаҳра бўлиши ва ўз навбатида, маънида сўз бўлмаслиги мумкин. Шу боис маъни дурларини истаган одам гуфторни – сўзламоқни бас қилмоғи зарур. Эътибор берилса, кўп гапирадиган одамнинг сўзларида маъно чуқур бўлмайди. Бундай кишининг нутқида чуқур, ҳикматга йўғрилган маъно ўрнида аксар кераксиз, ортиқча сўзлар қўлланади. “Сукут – олтин, сўз – кумуш” ҳикмати замирида ана шу ҳақиқат мужассам. Бу жиҳатдан ҳам юқоридаги байт тФеран ҳаёт фалсафасини ифодалаган, дейиш мумкин.

Ҳазрат Навоий “Лисону-т-тайр”да мана бундай ёзади:

Онглаким сўз ўзга, маъни ўзгадур,
Маъни онгмос шоғил улким сўзгадур. [*Навоий (10) 2011:* 258]

Буюк мутафаккир фикрича, сўз ўзга – маъни ўзга. Шу боис кимки сўзга машғул бўлса, маънидан бебаҳра қолади, маънини англай билмайди. Маънидан баҳра ололмаслик эса одамзодни ҳақиқат йўлидан адаштиради. “Фавойиду-л-кибар” девонидан ўрин олган 287-ғазалнинг мана бу байтлари ҳам ушбу мазмунни тасдиқлайди:

Кўнгул оллида ғамин қилма талаффуз, тилким,
Еткурур аҳли маонийга малолат, лаффоз.

Сўзда маъни била кўп лафзға майл айламаким,
Зоҳир оройишини айлади одат лаффоз.

Лафз зебида Навоийга берур маъни юз,
Қайда маънида топар мунча маҳорат лаффоз.
[*Навоий* (5) 2011: 292]

Ушбу байтларда калит сўз вазифасини ўтаган “лаффоз”, одатда, уч хил маънода келади: 1) гапиришга уста, сўзамол; 2) кўп гапирувчи, эзма; 3) лофчи.

Қайси мазмунда келишидан қатъи назар, бу сўз “аҳли маоний”га қарама-қарши, зид маънони ифодалаган. Дастлабки байтда лаффозга мурожаат этилиб, кўнгил олдида унинг ғамидан сўз очмаслик зарурлиги, чунки тил маоний аҳлига малолат етказиши таъкидланяпти. Бу ўринда “кўнгил” ва “тил” ҳам ўзаро тазод ҳосил қиляпти. Чунки аҳли маоний – ишқ аҳли, дард аҳли, кўнгил одами. Маоний аҳлининг кўнгил кўзи очиқ бўлади. Шу боис маънини англашда тилга, сўзга эҳтиёж сезавермайди. Кейинги байтда лаффознинг сўз оройишини одат қилганига урғу берилмоқда. Ҳазрат Навоий фикрича, сўзга зийнат бермоқ зарур, лекин бу энг асосийси эмас. Кўп лафзга майл айламасликни тавсия этаётгани сабаби шунда. Сурат аҳлининг рамзи бўлган лаффоз эса ўзининг сўзамоллигини кўрсатмоқ истайди. Маоний ва лафз аҳли ўртасида ана шу жиҳатдан катта фарқ бор.

Ғазал мақтаъида улуғ шоирнинг ижод концепциясига дахлдор муҳим бадиий умумлашма ифодаланган. Қачонки лафзга зеб берар экан, Навоийга маъни юз кўрсатади. Яъни буюк мутафаккир шеъриятида сўзга берилган бадиий зийнат ва теран маъно юксак даражада уйғунлашади. Лаффоз эса маънида бундай маҳоратни топмоғи душвор. Буюк шоир хулосасига кўра, маъни дурлари лаффознинг сўзида эмас, маоний аҳлининг кўнгил кўзидадир.

<u>Маъни ва суратнинг бир-бирини тақозо этиши</u>. Ҳар бир нарса ўзаро жуфт яратилган ва бунда теран ҳикматлар бор. Кеча ва кундуз, яхшилик ва ёмонлик, гуноҳ ва савоб ва ҳ.к. Маъни ва сурат ҳам худди шундай жуфтликни ҳосил қилади ва моҳиятан бир-бирига зид бўлса ҳам, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмайди. Зоҳиран суратни инкор этишдек туюлган фикрлар асосий эътиборни маънига қаратиш зарурлигига урғу бермоқ учундир. Маънига устувор аҳамият бермоқ суратга мутлақо эҳтиёж йўқлигини англатмайди. Ҳазрат Навоий асарларида масаланинг ана шу жиҳати теран бадиий талқин этилган. Бу эса, ўз навбатида, буюк мутафаккирнинг фалсафий тафаккури миқёси нечоғлиқ юксак бўлгани исботидир. Мана бу байт ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди:

Не навъ сувратидин кўз олайки, маънидин
Бўлурға бир хабар ўлмиш манга сабаб суврат.
[*Навоий (*4) 2011: 99]

Ошиқ маъшуқа суратидан кўз ололмаслигининг боисини маънидан хабар бўлишига сурат сабаб экани билан изоҳлаяпти. Бу ўринда маъни билан суратнинг бир-бирини тақозо этиши, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмаслиги ҳаётий ва бадиий мантиқ асосида далилланяпти.

Бас, ажаб сувратдурур, қайсиға жон айлай фидо,
Сувратинг нақшиға ё ул нақшнинг наққошиға.
[*Навоий (*4) 2011: 569]

Ёр сурати ҳайратга лойиқ. Лекин ошиқ кимга жон фидо қилмоғи зарур: бу суратнинг нақшига – гўзаллигигами ёки нақшнинг наққошига – ана шу гўзалликни яратган Ҳақ таологами? Риторик сўроққа асосланган ушбу байт ҳам ҳазрат Навоийнинг концептуал қарашини ифодалагани билан аҳамиятлидир. Ушбу савол замирида буюк мутафаккир дунёқарашининг, фалсафий тафаккурининг негизи ифодаланган. Аслида, нақш воситасида Наққошга бўлган муҳаббатни талқин этиш буюк Навоий мансуб

нақшбандия тариқатининг асосини ташкил этгани маълум. Байт ана шу моҳият ифодалангани жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга.

“Фавойиду-л-кибар”даги “Мажоздин мақсуди ҳақиқат эканни изҳор қилмоқ ва суратдин ғараз маъни эканин падидор қилмоқ” сарлавҳали қитъада ҳам айни моҳият ўзига хос поэтик талқин этилган:

Мажоздин манга мақсуд эрур ҳақиқий ишқ,
Нединки, аҳли ҳақиқатқа бу тариқат эрур.

Мажоздин чу ҳақиқатқа йўл топар ошиқ,
Қилур мажозни нафйи улки, беҳақиқат эрур.
[*Навоий (*5) 2011: 723]

Гарчи қитъа матнида “маъни” ва “сурат” сўзлари учрамаса-да, сарлавҳадаги қайддан, аслида, бу маъно ҳам эътиборда тутилгани аён бўлади. “Мажоз” ва “ҳақиқат” тушунчалари моҳиятан “сурат” ва “маъни”га мувофиқ келади. Яъни улуғ мутафаккир фикрича, ҳақиқий ишққа мажоз воситасида эришилади ва ҳақиқат аҳлининг тариқати – шу. Ошиқ ҳақиқатга йўлни мажоздан топади. Шу боис мажозни инкор этган киши беҳақиқатдир – ҳақиқатдан ҳеч қачон баҳра ололмайди.

Ҳазрат Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонида аҳли маъни ким ва уни қандай таниш мумкин, деган саволларга аниқ-тиниқ жавоб берган. Муҳими, улуғ шоир маъни ва сурат тушунчаларининг ўзаро нисбати масаласига ҳам муносабат билдириб ўтган:

Биров аҳли маъни деёлур ўзин –
Ки, Ҳақ очмиш ўлғай басират кўзин.
Не сурат ангаким бўлур ошкор,
Ани англаса сунъи суратнигор.

[*Навоий (*9) 2011: 391]

Аҳли маъни ким? Ҳазрат Навоий фикрича, Ҳақ таоло басират кўзини очган кишигина бу тоифага мансуб бўлмоғи мумкин. У қандай фазилатларга эга бўлмоғи керак? Агар бирор суратни кўрса, маъни аҳли уни суратнигорнинг – Мусаввирнинг санъати деб англайди. Нақшни кўриб баҳра олса, Наққош ҳақида,

гўзал жуссани кўрса, уни Яратгувчи хусусида тафаккур қилади. Бошқача айтганда, маоний аҳли суратнинг ўзига маҳлиё бўлиб қолмайди, балки унда яширинган маъни тўғрисида фикр юритади. Бинобарин, ботин дийдаси очиқ, юқорида зикр этилган сифатларга эга бўлган инсонларгина маоний аҳлига мансуб бўла олади.

ХУЛОСА

Ҳазрат Алишер Навоий ижодида “маъни” талқини ва “аҳли маоний” васфи хусусидаги фикрларни хулосалаб айтиш мумкинки, “маъни” истилоҳи “сурат”нинг зидди бўлиб, зоҳирий мазмунни эмас, ботиний моҳиятни ифода этади. “Маоний” тушунчаси эса истилоҳда фикрни бадиий ифодалашнинг асоси ҳисобланган балоғат илмининг таркибий қисмлари бўлган маоний, баён ва бадеъ илмларидан бирини англатади. “Аҳли маоний” бирикмаси янада кенгроқ моҳиятни ифодалайди. Буюк шоир асарларида бу истилоҳ асосан сурат ва зоҳир аҳлининг зидди ҳисобланган маъни ва ботинга эътибор қаратувчи ҳақиқат аҳли, авлиёуллоҳ мазмунида талқин этилган. Кўнгил кўзи, басират дийдаси очиқ валий зотларни, мажоз воситасида Ҳақни англагувчи ҳақиқат ва маърифат аҳлини ҳазрат Алишер Навоий маоний аҳли сифатида васф қилган. Бу тоифанинг фикру қарашларини, муносабатини барча масалаларда мезон деб билган. Буюк мутафаккир талқинига кўра, маъни аҳли учун бойлик ва ҳашамнинг, молу мулк ва мансаб-мартабанинг заррача ҳам эътибори йўқ. Улар маърифат ва ҳикматнинг, ҳақиқат ва ҳимматнинг тимсоли даражасига кўтарилган юксак камолот соҳибларидир. Ҳазрат Алишер Навоий сийрати ва ахлоқига кўра ҳам, ҳақиқат ва маърифатда эришган мартабаси нуқтаи назаридан ҳам, ижодий камолоти ва тафаккур миқёси мезонидан ҳам маоний аҳлининг соҳибқирони, дейишга муносиб сиймодир.

АДАБИЁТЛАР:

- Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. / Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Т.I. - Тошкент: Фан, 1987.
- Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
- Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Иккинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
- Алишер Навоий. Бадойиъ ул-васат. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Учинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
- Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўртинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
- Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Бешинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
- Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Олтинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
- Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Еттинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
- Алишер Навоий. Садди Искандарий. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Саккизинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
- Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
- Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
- Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
- Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
- Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
- Алишер Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
- Деҳҳудо, Алиакбар. Луғатнома. - Теҳрон: Тажриш нашриёти, 1377, 1-жуз.
- Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972.
- Nizomiy Ganjaviy. Xusrav va Shirin (Tarjimon: Jamol Kamol). - Bako, 2019.
- Самарқандий, Давлатшоҳ. Шоирлар бўстони (Тазкират уш-шуаро”дан Бўрибой Аҳмедов таржимаси). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981.
- Хондамир, Ғиёсиддин. Макорим ул-ахлоқ. - Тошкент: Академнашр, 2018.
- Ғиёсуддин, Муҳаммад. Ғиёс ул-луғот. чилд. I, II. - Душанбе: Адиб, 1987, 1988.
- https://vazhaju.tj/word

ALIŞIR NAVAİNİN "HEYRAT UL-EBRAR" VE YAHOBEY TAŞLICALININ "GULSHEN UL-ENVOR" DESTANLERININ KARŞILAŞTIRILMASI

Diyora ABDUCALILOVA*

Doğu Müslüman edebiyatı tarihinde Hamsalik geleneği özel bir yere sahiptir. Oluşum ve oluşum dönemine göre 12. yüzyıla ait olan bu edebi olgu, yaklaşık sekiz asırdır yüzlerce nazire-cevap destanına ev sahipliği yapmıştır. Doğu edebiyatında "Hamsa" yazan ilk kişi, büyük Azerbaycan şairi Nizami Gencevi'dir. 1170 ile 1204 yılları arasında, şairin ölümünden sonra birbiri ardına 5 destan yazdı, bu destanlar "Panj ganj" ("Beş Hazine") adlı tek bir koleksiyonda birleştirildi ve daha sonra "Hamsa" olarak tanındı.

Yüzlerce şair, geleneği sürdürerek birkaç yüzyıl boyunca "Khamsa" yaratmayı başardı. Ancak herkes ünlü yazarlar arasında olacak kadar şanslı değildi. Edebî araştırmalarda elde edilen bilgilere göre XVI-XVII yüzyıllarda Osmanlı Türklerinin edebiyatında Hamse adı altında mesnevi yazan şairlerin sayısı on altıyı bulmaktadır. Ama hepsi işlerini mükemmelleştirmedi ya da bilinen eserlerinin çoğu bize ulaşmadı. Anadolu'da mesnevilerin yazımı ve İranlı şair Nizami'den ilham alınması Navai'den çok önce başlamış olsa da, birçok şairin Osmanlı İmparatorluğu'nda çok okunan Navai'nin "Hamsa"sinden esinlenmiş olması daha olasıdır. Levend, Türk kütüphanelerinde Navai'nin "Khamsa"sının (ikisi koleksiyonlarda yer alan) on bir tam yazmasının yanı sıra bir veya daha fazla destanı içeren diğer yedi yazmanın bulunduğunu kaydeder.

Antolojide Osmanlı Türk edebiyatını yaratan beş şair olarak şu isimler anılmaktadır: Hamdi, Behishti, Yahyobey Taşlijali, Nav'izoda Atoyi, Faizi, Subhizoda Faizullah, Chokari, Ahmed Rizvan, Khojati, Jalili, Muidi, Fethullah Arif Çelebi, Fazlı, Lome'i vb.

Alişir Navai'den sonra onu takip eden ve Türkçe "Khamsa" yazan şairlerden biri de Taşlijali Yahyobey'dir. 16. yüzyıl Osmanlı döneminde yaşamış ve yaratılmış bir şair, divan ve "Hamsa"nın

sahibidir. Yahyobey 1498 yılında doğmuştur (bazı kaynaklarda doğum yılı bilinmemektedir).

Eserlerinde Sangiston, Taşli'den olduğunu itiraf ediyor. Taşlijali lakabı da buradan gelmiştir.

Arnavud"un hassları yegleri
Nesl-i kadįmüm Dukakįn begleri
Mülk-i Arab"dan ki firar itdiler
Taşlu vilayetde karar itdiler.

Çocukken Osmanlı devletine ait bir askeri birlik olan Yeniçerilere getirildi. Askeri birlik içinde bilime olan tutkusuyla birliğin sekreteri Shahabuddin Bey›in dikkatini çeker ve bazı görevlerden alınır. Aşık Çelebi›ye göre, Kmolposhshozada ve Fenariza›daki Muhyiddin gibi bilgin ve şairlerin toplantılarına katılır.

Yaratıcılığın yanı sıra mücadele ruhunu da geliştirir. Taşlijali Yahyobey Sultan Süleyman tahta çıktıktan sonra sanatçı olarak ün kazanmaya başladı. Rüstem, paşanın kanadı altındaki sarayda hizmet vermeye başlar. Kaynaklara göre Şehzade Mustafa'nın yakın arkadaşıydı ve sancak idaresinde müşavirdi (Osmanlı döneminde şehzadeler belli bir yaşa geldiklerinde bir vilayetin idaresi onlara emanet ediliyordu).

Yahyobey Toshlijali'nin bir divanı, divandan alınan İstanbul ile ilgili iki mısra ve beş destandan oluşan "Khamsa" elimize ulaşmıştır. Bunlara ek olarak Latifi, şairin "Noz-u Niyaz" adlı bir eserinin de olduğundan bahseder. Ancak bu eser henüz bulunamadı. Ayrıca edebi çalışmalarda Taşlicali'nin 2000 ayetlik "Süleymonnâme" adlı eserinin varlığına ve Peygamberimiz (asm)'in mucizelerini konu alan eserlerin varlığına dair bilgiler de bulunmaktadır. Şair, "Gülşan-ül-Enver" destanının "Hotimat ul-Kitab" bölümünde ve divanının önsözünde Sultan Süleyman'ın himayesinde "Hamsa" yazdığını ve padişaha ithaf ettiğini kendisi belirtmektedir.

Taşlijali, kabinesini üç kez düzenledi ve her seferinde önemli değişiklikler yaptı. Mehmed Chavuşoğlu, Yahyobey'in kitabının altı nüshasını karşılaştırarak bilimsel ve eleştirel bir metin yayımladı.

Yahyobey'in Türk edebiyatındaki ana konumunu "Khamsa"nın

belirlediğini söylemek abartı olmaz. Taşlıcali'nin "Hamsa"sı beş destandan oluşur: "Gülşen ül-anvar", "Şah-u gado", "Ganjinai roz", "Yusuf ve Züleyho" ve "Usulname".

Edebi araştırmalarda Taşlicali'nin "Gülşenü'l-Envar", "Ganjinai Raz" ve "Usulname" destanlarının üçünün de Nizami'nin "Makhzan ul-Asrar"ına cevap olarak yaratıldığına dair bir görüş vardır. Ancak onun destanı "Gülşan ül-Enver" Alisher Nevoi'nin etkisinde, destanı "Ganjinai Raz" ise Abdurrahman Jami'nin destanı "Subhat ul-Abror"dan etkilenerek yazılmıştır. Destanın kompozisyon yapısı (Cami destanı gibi 40 maddeden oluşur) ve kullanılan manzum ölçü de bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Bu destanda yazar, Abdurrahman Jami'nin adını Nizami ve Dehlavi ile birlikte özel bir saygıyla zikreder:

Jarashur Chamiji yerbabi nizam,
Olsa zerrin naleh ol bag'a mudam

Yahyobey Taşlijali'nin simyaya karşı tutumu birçok yönden Jami'yi andırıyor, özellikle destanlarının daha çok felsefi yön odaklı olması ve Hz. Jami, pentagramı oluştururken Nizami'den daha fazla gösterir.

Şairin eserinin bir diğer özelliği de sadece «Hamsa»da değil gazellerinde de sade ve popüler bir üslup kullanmasıdır. Yahyobey, kendisinden önce yaratılan «Khamsa»dan farklı olarak «Khamsa»sını yeni temalar, etkinlikler ve üslupla zenginleştirmiştir. Şair, eserlerinin önsözünde bunu vurgular.

Yahyobey, keskin kalemi ve keskin kılıcı olan keskin bir sanatçıydı. Divanında ve mesnevilerinde kendisinden bahsederken, muharebelerdeki yiğitliğini ve kahramanlığını gururla şöyle anlatır:

İki hüner verdi bana Zü'l-celâl
Biri şecaât, biri fazl u kemâl [387].

Taşlıcali, destanı "Gülşan-ül-Enver"den alınan bu ayette Allah'ın kendisine güç ve akıl verdiğini gururla ifade eder. Şair, eserlerinde bilhassa kaside, musammat ve hamse adlı eserlerinde askerî ve manzum faaliyetleri hakkında pek çok bilgi verir.

Bu va bundan keying iqtiboslar quyidagi manbadan olinadi: Taşlıcalı Yahya Bey. Gulsen ul-envar. – Istanbul, 2016.

Yahyobey, Taşlıcalı Khayoli Bey ile birlikte Sultan Süleyman Kuni'nin Bağdat seferine katılmış ve ünlü Uzar şairi Fuzuli ile tanışmıştır. Taşlıcalı, "Kılıç ve Kalem Sahibi" unvanını almış ve askeri şair olarak tanınmaktadır.

Bildiğimiz gibi Alisher Navai'nin hayatı ve eserleri hakkında en güvenilir ve geçerli bilgiler kuşkusuz eserlerinde verilmektedir. Navai biyografisini özel olarak yazmamış olsa da, şairin eserlerinin neredeyse tamamı kişiliği, yaratıcı ve sosyal faaliyetleri hakkında belirli fikirler içerir. Özellikle büyük şairin sosyal faaliyetleri "Vakfiye", "Munshaat", "Majalis un-nafais", "Khamsa", "Munojat", "Khazayin ul-Maoni", "Muhakemat ul-lughatayn" eserlerine yansımıştır. "Khamsat ul-mutahayirin", "Holoti Seyyid Hasan Ardaşer" gibi eserlerinde şairin bazı eserlerinin yazılış tarihi hakkında bilgi bulabiliriz.

Alisher Nevoi'nin hayatı ile ilgili meseleler öncelikle şairin kendi eserlerinde ve çağdaşları Abdurazzaq Semerkandi'nin "Matla'yi sa'dayn ve majmayi bahrayn", Mirkhand'ın "Ravzat us-safo", Khondamir'in "Khulosat ul" adlı eserlerinde yer almaktadır. ", "Makorim ul- akhloq", "Habib us-siyar", "Badoye' ul-vaqaye", Zayniddin Wasifi, "Tazkirat ush-shuaro", Davlatshah Semerkandi, "Rawzat ul-cinnot", Muiniddin Muhammad al-Zamciy el-İsfizari, Abdurahman Jami'nin "Baharistan"ı, Zahiriddin Muhammed Babür'ün "Baburnoma" gibi tarihi ve edebi eserlerinde bulunabilir.

Alisher Navai'nin kişiliği ve yaratıcı etkinliği Özbek edebi çalışmalarında yeterince incelendiği için iki yaratıcının sosyal faaliyetlerini belirli bir şekilde karşılaştıracağız. Hayat yollarına bakarsak, aralarındaki ortak noktaları gözlemleyebiliriz. Yukarıda Yahyobey'in askeri alandaki başarısından bir nevi bahsetmiştik. sahip olmamıza rağmen

Alisher Navai'nin askeri becerileriyle ilgili yön derindir.

Henüz incelenmemiş olsa da Khondamir'in "Makorim ul-Akhlaq" adlı eserinde şu hikayeye tanık olabiliriz: Alisher Navai sadece Kral Hüseyin Boykara sarayında aktifken değil krala yakın

bir danışman, aynı zamanda askeri kampanyalarda da yakın eşlik etti. Özellikle Mirza Yodgor'u mağlup etmesiyle ilgili olay şairin büyük askerlik hünerini gösteriyorsa,

Mevlana Soni'i'nin eserde geçen hikâyesi de onun adaletsizliğe karşı tavizsiz bir devlet adamı olduğunu göstermektedir. Khondamir bu konuda şöyle yazıyor: "Zalimlerden biri olan ve bir süreliğine Majestelerinin mahkemesinde bir bakan gibi yüksek bir konuma ulaşan Mevlana Soni'i, büyük bir türban takıyordu. Bu günlerden birinde, yaptığı kötü işler güneş gibi parlayan evrenin efendisinin kalbinde bilinir.

Ona kızdıklarında, başındaki sarığı çıkarmalarını emrettiler. Sonra orada bulunan eşsiz Amir İkbali Yüce krala dönerek şu ayeti okudular:

Chu bori sar sabuk kardiy, sabuk kun bori gardan ham.
(İçerik: Artık kafanızdaki yükü hafiflettiniz
boynunuzdaki yükü hafifletin, yani türbanınızı çıkardınız mı?
şimdi kafayı da çıkarın)

Yahyobey'in Sultan Süleyman döneminde haksızlığa karşı çok sayıda şiir yazdığı ve bu konuda hoşgörüsüz olduğu kaynaklarda çokça yer almaktadır. Özellikle Sultan Süleyman

Şehzade Mustafa›nın idamından sonra yazdığı ağıt bu.
açık bir kanıtıdır. İşte Marcia'dan bir alıntı:
Meded meded bu cihanım yıkıldı bir yanı
Ecel celâlîleri aldı Mustafa Hânı

Tohındı mihr-i cemâli bozuldı erkânı
Vebale koydılar âl ile Al-i Osmânı

Geçerler idi geçende o merd-i meydânı
Felek o canibe döndürdi şâh-ı devrânı
Yalancımın kun bühtanı bugz-ı pinhânı
Akıtdı yaşumımı yakdı nâr-ı hicrânı
Cinayet etmedi cânî gibi anın cânı
Boguldı seyl-i belâya tagıldı erkânı

Her iki sanatçı da yaratıcı faaliyetlerini doğrudan lirik şiirlerde anlatıyor yazmaya başladı. Ve ikisinin de bir dolabı olması gerçeği, ve

belirli bir deneyim kazandıktan sonra "Khamsa" yazmaya başlaması da yaratıcı faaliyetlerinde ortak benzerlikler olduğunu göstermektedir.

Kısacası, Yahyobey Taşlıjali Osmanlı Türkleri edebiyatta da kralın en yakın insanlarından biri olarak Hem devlet adamı hem de yaratıcı olarak çalışan Alisher Navai Horasan'da Hüseyin Boykara ve yaratıcısı tarafından "Amiri Mukarrabi" birey olarak görev yaptı. ikisi de harika

yaratıcı olmasının yanı sıra güçlü bir devlet adamı ve orduda niteliklere sahip kişilerdi. Her iki yaratıcı da tarihte kendi yeri ve yönü olan bireyler olarak edebiyat tarihine adını yazdırmıştır.

Alisher Navai'nin "Khamsa" - "Hayrat ul-abror" ("İyi insanların huşu") ilk destanı 1483'te yaratıldı. 3.988 beyitten oluşan destan, 63 bölüm, 20 makale ve 20 hikayeden oluşmaktadır. Giriş 21 bölümden oluşmaktadır.

Eserin giriş bölümü "Bismillahir Rahmanir Rahim" ayetinin tefsiri ile başlar ve Allah'a hamd ve Peygamberimiz (sav)'e hamd ile devam eder. 12. bölüm öncekiler hakkında, 13. bölüm Abdurahman Jami'nin ilahisine ayrılmıştır. Destanın 14-15. bölümleri sözcük tanımına ayrılmıştır. Hüseyin Boykara ilahisine ayrılan 16. bölümün ardından "Kalbin Tanımı"na ayrılan bölüm yer almaktadır.

Girişin 18-20. bölümleri merakla ilgili. Alisher Navai, destanının son bölümünü Nakşibend Hoca Ubaidullah Ahror'un övgülerine ayırıyor.

22. Bölüm, destanın ana bölümlerini başlatır. Ana bölüm makale ve hikayelerden oluşan 40 bölümden oluşmaktadır. Makaleler belirli bir ahlaki-felsefi konuya ayrılmıştır ve şair önce bu konuya tepki verir, konuyla ilgili görüşünü ifade eder ve ardından bu konuya karşılık gelen örnek bir hikaye verir. Tüm makaleler ve bunlara bağlı hikayeler birbiriyle tutarlı bir şekilde bağlantılıdır, biri diğerini devam ettirir, tamamlar ve geliştirir.

Taşlıcali Yahyobey'in "Hamsa" adlı destanı "Gülşenü'l-Envar" destanı 98 bölüm, 2914 beyitten oluşmakta, tasavvufi bir üslupla kaleme

alınmış ve diğer "Hamsa" destanları gibi zamanın hükümdarı Sultan Süleyman'a ithaf edilmiştir. . Ana bölümleri takip eden makaleler, rivâyetler ve kıssalar ile Mesnevi şeklinde kaleme alınmış olsa da Nizamî'nin "Makhzan-ül-Asrâr" eserine benzemekle birlikte yapı bakımından onlardan farklılık göstermektedir. Bu eserlerde görülen makaleden sonra ilk bahsedilen konuyla ilgili hikâye şeklindeki kompozisyon düzeni "Gülşen-i Enver"de görülmez.

Eser bir giriş, 4 ana bölüm, makaleler, hikâyeler ve örneklerden oluşmaktadır.

Ana kısım dört mevsim, azizlerin sınıflandırılması ve dereceleri şeklinde düzenlenmiştir. Bu bölümler hikâyeler, meseller (hikayeye uygun yaşam örnekleri) ve azarlama yani öğütlerle zenginleştirilmiştir.

İlk sezon padişahların nasıl olması gerektiğini anlatıyor. Cahilleri eğitmek ve cahilleri nasihat etmek amacıyla yazılan ikinci bölümde konu daha da genişletilmiştir. Bu bölümde ilim ve ibadetin önemi, haramdan kaçınma ve hakiki şeyhin nasıl olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Yasadışı ilişkiler, kötü ahlak ve sahte şeyhler eleştiriliyor.

Üçüncü bölümde, insanların geçici dünyanın zevklerine aldanmamaları gerektiği yazılıdır. Dördüncü bölüm, bir kişinin inancını güçlendirmekle ilgili olan memnuniyet hakkındadır. Bu bölümde konunun genişleyip yayıldığı ve konunun belli bir sistemli bir şekilde devam etmemiş olması dikkat çekicidir. Dördüncü bölüm, kanaat, itaat, ıstırap, tefekkür, toplu duanın önemi, kalbin saflığı ve rüya tabirinden bahseder. Şair bu bölümleri hikâyeler, imgeler ve öğütlerle zenginleştirmiştir.

Dördüncü sezondan sonra, azizlerin sınıflandırıldığı başka bir bölüm gelir. Bölüm, azizlerin kısımlarını anlatan dört ayrı başlıktan oluşmaktadır. Yukarıda adı geçen her evliya grubunun dört halifeden birine uyduğunu belirten bir şair, hepsinin yolu Hz. Muhammed'e gittiğini söylüyor.

Velileri yedi mertebeye ayıran Yahya, bu mertebeleri hikâyelerle anlatır ve zenginleştirir. Şair, mesnevinin güzelliğine ve eşsizliğine

vurgu yaparak, diğer mesnevilerde olduğu gibi güzel hat sanatını övmekte, cahil hat sanatını acımasızca eleştirmektedir.

Nevai destanı gibi, "Gülşan-ül-Enver" de Sari' Bahri'nin sariyi musaddasi matviyi makshuf'unun (müfteyün müftailun failun) ağırlığında yazılmıştır. Kafiye sistemi aa, bb, cc,... olan mesnevide murdef kafiyelerinin sayısı dikkat çeker.

Destanlardaki giriş bölümlerinin karşılaştırmalı analizi, iki yaratıcının ideolojik ve sanatsal niyetlerinin özünün anlaşılmasında önemli bir rol oynar. Ne de olsa, "Khamsa" destanlarındaki girişler, yalnızca gerçekliğe geleneksel bir giriş değil, aynı zamanda destanların içeriği için bir açılış işlevi görür. Bu anlamda girişlerde sunulan fikirlere özellikle dikkat edilmesi destanların arka planında gizlenen sembolik anlamların ortaya çıkarılmasına yardımcı olur.

"Hayrat ul-Abror" destanının ilk bölümüne "Besmele suresi" de denir, çünkü bu bölüm "Bismillahir Rahmanir Rahim" ("Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla başlıyorum" ayetinin şiirsel yorumuna adanmıştır. "). Bu bölümle ilgili teorik yorumlar Özbek edebiyat uzmanlarının çalışmalarında bulunabilir: A. Rustamiy, H. Karomatov, R. Vohidov, M. Muhiddinov, M. Imomnazarov, O. Davlatov.

Bu bölüm sadece "Hayrat-ül-Ebrâr"a değil, genel olarak "Hamsa"ya da bir giriş niteliğindedir, çünkü bu ilahi cümleyi sonraki destanlarda bulamıyoruz.

Yahyobey Taşlijali'nin iki bin dokuz yüz on dört ayetten oluşan destanının önsözünde, Sultan Süleyman'a adanan üç besmele, üç övgü, üç dua ve biri Miraç Gecesi'ni anlatan üç nat vardır. övgü kısmı ve eserin yazılma nedenleri.

Alisher Nevoi, Besmele suresinin ilk 12 ayetini "Bismillah" ayetinin genel bir tanımına ayırır: Ayet, şekli ve özü itibariyle, tüm Varlığın, "ruhun" düzenini elinde tutan "dünya bağı"dır. "Hayatın temeli olan bağ", hem dünya hem de ahiret için sonsuzluğun hazinesine götüren ilahi övgü. Tevhid hazinesine (Birlik, Allah'ın Birliği) giden yol olarak nitelendirilen "Bismillah"taki her harfin aşağıdaki ayetlerde iki kategorisi vardır: "ahle kabul" (kabul edenler) ve "ahle rad". "

(reddedenler) - özel bir anlam yüklenir. İlk önce reddedenlere dönersek, bu cümledeki her harfin bu sınıf insanları cezalandırmaya hizmet ettiğini görüyoruz. Özellikle "s" - "günah" harfinden bahsederken şekli bir balinanın omurgasındaki testere gibidir ve onu reddedenler için bir felakettir; "m" - "mim" harfi, "mim" harfinin bir yılan gibi ateş püskürttüğü ve ağzı açık bir şekilde yolun başında yattığı gerçeğine bir gönderme olarak kullanılır. Bu şekilde Navai, bu cümlede kalan harfleri bu amaca hizmet etmek için kullanır ve eşsiz bir kitabat (yazı) sanatı örneği oluşturur.

İkinci kategoriye yani alıcılara dönersek, bu harflerin olumlu bir anlam kazandığını göreceğiz. Özellikle «s» ve «sin» harfleri artık sağlık yolunun merdivenlerine benzetilebilirken, «m» - "mim" harfinin varış noktasındaki baharla ilgili olduğu görülebilir. Bütün bunlar Navai'nin yüksek sanatsal potansiyelini gösteriyor.

Taşlıcali destanında, Nevî'nin başlattığı bu yöntem daha da geliştirilerek, destanın ilk üç bölümü "besmele"ye ayrılmış, yani "Bismillah" ayetinin okuma sanatına dayalı tefsiri devam etmektedir. 3 bölüm ayrı. Taşlijali Yahya da "Gülşan-ül Enver" destanına "Bismillahir Rahmanir Rahim" ayetinin sanatsal yorumuyla başlar:\

Bısmıllahir rahmanir rahim

Kafile-i ilmi alim ü hakim

Destandaki "günah" harfi ile ilgili tefsirlere dikkat edelim. Navai'de:

«Sin»i salomat yo'lining ziynasi,

Balki saodat yuzi oyinasi.

Toshlijalida:

Bası beka alemi ser-defteri

Sịni selamet ilinün serveri

Besmelenin kendisi ile onu oluşturan harf ve motifler arasında pek çok benzerlik vardır. "Ha" cömertlik kapısının halkasına, "ra" vergiye, "nun" ise kevser suyuyla dolu bir bardağa benzetilir. Şair, bu noktayı Kâbe'nin Hacerül-Evsad taşına benzetmektedir. Şair, ikinci ve üçüncü besmelede güzel teşbihlerle devam eder.

İkinci baskı:
Bısmıllahir rahmanir rahim
Serv-i gülistan-ı kelam-ı kadįm.

Uchinchi basmala:
Bısmıllahir rahmanir rahim
Sünbül-i gülzar-ı kelam-ı kadįm
kabi baytlar bilan boshlanadi.

Destanın ikinci bölümünden Navai'nin "Khamsa"sının bir başka benzersiz yönü ile karşılaşıyoruz. Navai'den önce yazılan "Khamsa"da bölümlere ayrı başlıklar verilmemiştir. Navai, "Hayrat-ül-Ebrûr"un ikinci bölümünden başlayarak, sec'in güzel bir örneği olan cümleler aracılığıyla bölümün genel içeriğini ortaya koyan mensur başlıklar kullanır. Şair, başlıklar oluştururken her zaman aynı yolu izlemedi: gerektiğinde karmaşık formlar kullandı ve bazı yerlerde kendini basit ifadelerle sınırladı. "Gulshan ul-Enwar" da durum tam olarak budur. Örneğin destanın yazılma sebepleriyle ilgili bölümün başlığı şöyledir: "Ahbar-ı ahyar-ı ulu'l-elbab ve iżhar-ı i' tiźar-ı sahibül-kitab". Bu bölümde Navai'nin tanımı şu şekildedir:

Mįr Nevayį gül-i bį-hardur
Hamsesi bir nafe-i Tatar"dur
Sözleridür işk odınun sarsarı
Her biri bahr-ı şazelün gevheri
Gerçi śakįl oldı dili zer gibi
Kıymetinün keŝreti gevher gibi.
Vasf idemem źat-ı hıredmendini
Ayn-ı acem görmedi manendini.

Böylece her iki destanın giriş bölümü, hamd, nat, kendisinden sonra gelen şeyhin ilahisi ve ondan önce "Hamse" yazan şairlere ayrılmış bölümlerle devam eder. "Hayrat ul-Abror" destanının giriş bölümü 21 bölümden, "Gülşan-ül-Enver"in giriş bölümü ise 19 bölümden oluşmaktadır.

Hamşelik tarihinde destan yazan hemen her yazar, takip ettiği şeyh hakkında ayrı bir bölüm yazar. Bundan sonra şeyhlerin kıssaları ve mertebeleri üzerinde durur.

Çalışmamızda Alisher Navai ve Taşlijali Yahyobey destanlarında yer alan şeyhlerden bahsedeceğiz. Öncelikle her iki destanda şeyhlerin nasıl olduğunu yazar ve şeyhleri sınıflandırır. «Hayrat ul-Abror»daki hikâyelere bakacak olursak, ilk olarak, orifona içerikli hikayeler, yani Sufilerin hayatlarından ve Tasavvuf fikirlerini yansıtan hikayelerle ilgileniyorum. «Hayrat ul-Abror» da tarihi şahsiyetler olarak toplam 12 şeyh yer almaktadır.

Alisher Navai, İbrahim Adham'ın Kabe'ye dua etmek için Kabe'ye gittiğini ve Kabe'nin kendisine ihtiyaç duyduğu Rabiyai Adviya'yı "Hayrat ul-Abror" destanında İbrahim Adham ile ilgili hikayeyi anlatır:

İbrahim Adham yüksek vekillik makamından ayrıldığında, Tanrı ölüm tacını başına koydu. Hükümdarlığı ve lüksü, yıkım rüzgarları tarafından uçup gitti ve çölü (Kâbe›ye) geçmek için yola çıktı. Camiden çıkarken kendi usulünce namaz kılardı ve her adımında iki rekat namaz kılmaktan geri durmazdı. Bu şekilde on dört yıl seyahat etti. Bütün dikenler ve devedikeni onu övmek için dile girdi. Mekke›yi tavaf etmek için girdiğinde Beytü›l Haram (Kabe›nin Mabedi) yerinde değildi. İbrahim Adham: «Bu nedir Allah›ım!» - diye bağırırken bir yerden bir ses geldi: «Ey yolcu! Yaşlı bir kadın çölde yürüyordu ve (Allah›a olan) aşkının ağırlığından beli bükülmüştü. Zayıflığından dolayı o kadar zayıfladı ki (şimdi) Kâbe›nin kendisi onu ziyarete gitti! Bu olay Adham›ı şaşırttı. Bakarken Rabia›nın geldiğini gördü.

Dedi ki: "Ey makamı Arş olan! Kabe'nin kendisi sizi tavaf etmek için yola çıktı! Bak (işlerinle) dünyaya nasıl bir ses verdin!" Rabia ona cevap verdi ve dedi ki: - Abartmayın! Tüm dünyaya ses veren sen olacaksın! Bozkırı geçmek için on dört yıl yürüdün! İbrahim dedi ki: - Ey temiz adım, sen göklerde melekler gibi yürüyebilirsin! Ama söyle bana, neden bu kadar acı çektim, acıyı çektim ve hazine sana dokundu? Robia ona dedi ki: - Anla! Birkaç yıl çölde bütün yolları dolaşırken tek işiniz dua etmekti! Ve ona arzumu söyledim, flört ettim, yalvardım! Bu, dua ederek ve Riya yaparak elde ettiğiniz sonuçtur. Ve benim için yalvarmam ve bencilliğim bana bu meyveyi verdi.

Robiya dedi anga: "Ogoh bo'l,
Kim necha yil bodiyada borcha yo'l,

Bo'ldi ishing arzi namoz aylamak,
Sheva manga arzi niyoz aylamak.

Sanga samar berdi namozu riyo,
Bizga bu bar berdi niyozu fano".

8-11 yüzyıllarda Rabiya Adviya ve Mansur Halloj gibi büyük sufilerin çalışmalarıyla başladığını kaydetti. İbrahim Adham, kendini Tanrı'ya hizmet etmenin yolu olarak dua ve ibadete adamıştır. Ve Rabia Adviya bir niyazmandır, yani âşıktır, tutkuyla sadece Allah'ı sever, ne kendini bilir, ne dünyayı bilir, ne duayı bilir, ne de Allah aşkı için dua eder. Navai, bu tür aşka bağlılığı dışa dönük itaate tercih etti. Bununla Navai, İslam'ın özünü tasavvuf ruhunda anladı.

Alisher Navai, İbrahim Adham'ın Kabe'ye dua etmek için Kabe'ye gittiğini ve Kabe'nin kendisine ihtiyaç duyduğu Rabiyai Adviya'yı "Hayrat ul-Abror" destanında İbrahim Adham ile ilgili hikayeyi anlatır:

İbrahim Adham yüksek vekillik makamından ayrıldığında, Tanrı ölüm tacını başına koydu. Hükümdarlığı ve lüksü, yıkım rüzgarları tarafından uçup gitti ve çölü (Kâbe›ye) geçmek için yola çıktı. Camiden çıkarken kendi usulünce namaz kılardı ve her adımında iki rekat namaz kılmaktan geri durmazdı. Bu şekilde on dört yıl seyahat etti. Bütün dikenler ve devedikeni onu övmek için dile girdi. Mekke›yi tavaf etmek için girdiğinde Beytü›l Haram (Kabe›nin Mabedi) yerinde değildi. İbrahim Adham: «Bu nedir Allah›ım!» - diye bağırırken bir yerden bir ses geldi: «Ey yolcu! Yaşlı bir kadın çölde yürüyordu ve (Allah›a olan) aşkının ağırlığından beli bükülmüştü. Zayıflığından dolayı o kadar zayıfladı ki (şimdi) Kâbe›nin kendisi onu ziyarete gitti! Bu olay Adham›ı şaşırttı. Bakarken Rabia›nın geldiğini gördü. Dedi ki: «Ey makamı Arş olan! Kabe›nin kendisi sizi tavaf etmek için yola çıktı! Bak (işlerinle) dünyaya nasıl bir ses verdin!» Rabia ona cevap verdi ve dedi ki: - Abartmayın! Tüm dünyaya ses veren sen olacaksın! Bozkırı geçmek için on dört yıl yürüdün! İbrahim dedi ki: - Ey temiz adım, sen

göklerde melekler gibi yürüyebilirsin! Ama söyle bana, neden bu kadar acı çektim, acıyı çektim ve hazine sana dokundu? Robia ona dedi ki: - Anla! Birkaç yıl çölde bütün yolları dolaşırken tek işiniz dua etmekti! Ve ona arzumu söyledim, flört ettim, yalvardım! Bu, dua ederek ve Riya yaparak elde ettiğiniz sonuçtur. Ve benim için yalvarmam ve bencilliğim bana bu meyveyi verdi.

Robiya dedi anga: "Ogoh bo'l,
Kim necha yil bodiyada borcha yo'l,

Bo'ldi ishing arzi namoz aylamak,
Sheva manga arzi niyoz aylamak.

Sanga samar berdi namozu riyo,
Bizga bu bar berdi niyozu fano".

Yahyobey Taşlijali, "Gülşan ül-Envar" destanında İslam'ın şartlarına, ibadete ve İslami konulara özel bir yer ayırmıştır. Bunu destanın her bölümünde görebiliriz. Destandan İbrahim Adham hikayesinde İbrahim Adham'ın ahiretten, kıyametten korktuğu ve takva yoluna girdiği anlatılır.

İbrahim Adham ününü artırmak için bir gece büyük bir parti verir.

İl gözine žahiri vịran olan
Batını gencịne-i yezdan olan

Mertebe-i saltanatından geçen
Gün gibi şevk ile velayet açan

şahlarun alemi vü ažamı
Kutblarun muhteremi edhemi

Bir gice bir alị žiyafet ider
Begleri dịvanına davet ider

Came-i fahirlerini giydi hep
Zịneti oldı aceb-ender-aceb

Yani bu oldı şarażı niyyeti
şayi ola Şöhret ile Şevketi

Divanda misafirler onu beklerken bir arı padişahın yüzünü ısırdı. Yüzü ve gözleri şişmiş olan padişah bu halde saraya gelir.

Bir eşek arısı yüzini sokar
Yüzi şişer aklı şaşar küp düşer
Yaş tulumı gibi kabarur yüzi
Ayı ödine döner iki gözi

şişmez idi böyle şurür itmese
Daireden taşra mürür itmese
Yüzi havalandı miŝal-i habab
Aşladı ah eyledi itdi hicab
Kılmasa dünyası ile iftihar
Bozmazıdı süratını rüzgar

Mahkemede bir kargaşa çıkar ve kalabalık padişaha ne olduğunu sorar. Padişah onlara, arıya yenilen bir kişinin dünyanın padişahı olamayacağını söyledi. Krallığı reddeder ve tüm servetini halka dağıtır. Yoksulluk yolunu tercih eden padişah mucizeler yaratmaya başladı.

Didi ki hiç ola mı şah-ı cihan
Bir eşek arısına maşlüb olan

Anmanuz ol padşehün şevketin
Bir eşek arısı boza süretin

Mail olup fakr u fenadan yana
şahluşından geçüp oldı geda

Mamelekin eyledi halka ata
Kıldı abasını kaba-yı beka

Geldi ana keşf u keramat-ı Hü
İtdi heyülasını miŕoat-ı Hü
Ehl-i tarĭkat ki güźer itdiler
Ayn-ı tetebbula nažar itdiler

Bir elem-i aleme bulsa vusül
Anı bilür kim neden olmıŞdur ol
Kendüyi anlar bilür idrak ider
Mana yüzi haǿilini çak ider

Tarikat ehlinin her şeye özünü tam olarak anlayarak baktığını vurgulayan Yahyobey Taşlijali, dünyayı takdir etmenin gerekli olmadığına inanıyor.

Dolayısıyla hayatının sonunu tasavvuf ile geçiren Taşlijali Yahyobey'in destanında şeyhlere ve evliyalara ayrı bir bölüm ayırması tesadüf değildir.

Destanda şair, tevhidin varlığından, sabit hakikatten, Muhammed'in hakikatinden ve ilahi aşktan bahseder. Destan, kâinat olan insandan, tasavvuf ahlâkından, kâmil mürşidden, nefs mücadelesinden, bazı tasavvufî terimlerden ve meşhur mutasavvıflardan ve velâyet derecelerinden bahseder.

Destanlarda şeyh imajı şu gruplara ayrılabilir: a) destanın girişinde adı geçen şeyhler; b) Destanın ana bölümüne ek olarak sunulan hikâyelerin bölümünde anlatılan şeyhler. "Gülşenü'l-Enver" destanında adı geçen şeyhlerden 4'ü tarihi şahsiyetler olup, Muhammed Dede, İbrahim Edham, Abdullah Ensari, Celaleddin Rumi'dir. "Hayrat ul-Abror"da tarihi şahsiyetler olarak toplam 12 şeyh yer almaktadır.

Her iki destan Noshiravoni Adil, İbrahim Adham, Abdullah Ansari ile ilgili hikayeler içerir. Alisher Navai'nin destanında Noshiravoni Adil'in hikayesi görgü ile ilgili bir şekilde yorumlanır ve Noshiravon'un kraliyet tahtına oturmadığı dönemi, yani şehzadelik dönemini içerirken, Taşlijali'nin destanında Noshiravoni Adil'in hikayesi, Noshiravoni Adil'in hikayesi ile ilgilidir. kahramanın saltanatı. aittir Taşlijali Noshiravon imajı üzerinden bir kralın hangi niteliklere sahip olması gerektiğini göstermekte ve Noshiravon'u ülke halkına örnek olarak göstermektedir.

KAYNAKÇA

1. Айний С. Алишер Навоий «Хамса»си. – Т.: Фан, 1978. – 292 б.
2. Алишер Навоий: қомусий луғат. Биринчи жилд. (Маъсул муҳаррир: Ш. Сирожиддинов) – Тошкент: «Шарқ», 2016. – 536 б.
3. Алишер Навоий: қомусий луғат. Иккинчи жилд. (Маъсул муҳаррир: Ш. Сирожиддинов) – Тошкент: «Шарқ», 2016. – 480 б.
4. Алишер Навоийнинг адабий маҳорат масалалари (мақолалар тўплами). – Тошкент: Фан, 1993. – 208.
5. Алишер Навоий. Ҳайратул аброр. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1991. 7-жилд
6. Taşlıcalı Yahyâ Dukâĝîn-zâde. şâh u Gedâ. (Ali Emirî Efendi Manzum Eserler) Millet Kütüphanesi. No: 986/3, Şstanbul. (51 varak)
7. Taşlıcalı Yahyâ Dukâkîn-zâde. GülŞen-i Envâr. (Ali Emirî Efendi Manzum Eserler) Millet Kütüphanesi. No: 993, Şstanbul (133 varak)
8. Taşlıcalı Yahyâ Dukâĝîn-zâde. GülŞen-i Envâr. (Ali Emirî Efendi Manzum Eserler) Millet kütüphanesi. No: 993, Şstanbul (133 varak)
9. Tekin, M. (2001). Roman Sanatı I (Romanın Unsurları). Şstanbul: Ötüken Yayınları

MAHMUD ZEMAHŞERİ'NİN MUKADDEMATÜ'L-EDEB'İNDE "YASA" KÖKÜNDEN OLUŞTURULAN FİLLERİN İNCELENMESİ

Prof. Dr. Zohıd Mahmudovıch ISLOMOV*

Mahmud Zemahşeri ilim ve kültürün çeşitli sahalarında etkin bir şekilde çalışmış seçkin âlimlerimizden biridir. O, edebi çalışmalar, dilbilim, sözlükbilim, din bilimleri, coğrafya, felsefe ve başka alanlarla ilgili olarak elliden fazla değerli bilimsel eser yaratmıştır. Bu eserlerin çoğu Arapça yazılmış olup, çoğu el yazması olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bahsı geçen el yazması eserler, dünyanın çeşitli yazma koleksiyonlarındamuhafaza edilmektedir.

Ebulkasım Mahmud Zemahşeri'nin*"Mukaddematü'l-Edeb"* adlı eseri, yazarın çok dilli tek bilimsel eseri olarak bilinmektedir. Bu nadide eser gibi çok dilli, kapsamlı, kompleks yapıda, ansiklopedik bir kaynağa filoloji bilimi tarihinde ender rastlanılmaktadır. Zemahşeri, eserin Arapça söz varlığının oluşumunda oldukça zengin ve geniş anlamsal özelliklere sahip kelime öbeklerine yer vermiştir. Yazar, Arapça söz varlığının Türkçe karşılıklarını aktarırken, Arapça fiil öbeklerinin çeşitli anlamlarını dikkate almış, bunlardan en temel olan anlamı seçmiş ve esere dahil etmiştir. Her bir Arapça kelime öbeği Türkçe karşılığı ile gösterilmiştir. Ayrıca Arapça kelimelerin Türkçe karşılığının iki, üç hatta dört farklı biçimde verildiği örneklere de rastlanılmaktadır.

Mukaddematü'l-Edeb'de Türkçe fiillerin çok geniş ve zengin anlamsal özellikleri sunulmaktadır. Bu durum, fiillerin anlam alanları ve anlam gelişimlerini anlayabilmek için sınırsız bir fırsat yaratmaktadır. Eserde, bir kez kullanılan fiillerden tutun onlarca kez karşılaşılan fiillere kadar her çeşit yapıyı görmek mümkündür. Mukaddematü'l-Edeb'de bir Arapça fiilin altında onun Türkçe eş anlamlılarından biri verilmiş; ancak bazı Arapça fiiller Türkçe söz varlığında birbirini takip eden iki eş anlamlı ile açıklanmıştır. Bu durum Arapça fiilin işaret ettiği anlamın Türkçe sözlükteki karşılığına açıklık getirmekte, onu tamamlamaya hizmet etmektedir. Örneğin:

(MAA.272b.1) مجنلء ان– na an-nacmu, بتاب اي زودلوي ىدغوت
– tuğdı yulduz ya battı;
oynadı at; (MAA.249b.2) سرفلا بش– şabba-l-farasu, بغاد ىديركيس
sekredi dağı – اتا ىدانيوا
(MAB.14b.4) ام س– masa, ىدنيوس ىدنافوك– sevindi, kuvandı;
isnad (MAB.47b.3) – صن ثيدحلا ثيدح ىدروتك, nassa-l-hadisa– ketürdi hadisni anın tapa, ابت كنينا ثيدح ىدليق دانسا
kıldı hadisni;
(MAB.29b.1) هدرط – taradahu, ىدروس ىدفق بقت – surdı takı
kuvdı;
(MAB.26a.3) بهو – vaha, قاشموي بقت ىدلوب فيعض– da’if
boldı takı yumşak boldı.

“-Yasa” **kökünden türe**miş fiillerin anlam yelpazesi eski zamanlardan beri oldukça geniştir. Eski Türk dilinde “inşa etmek, yapmak, düzenlemek” anlamlarına gelmektedir (DTS.245). “Yasa” fiili eski Özbek dilinde “düzenli bir şekilde koymak”, “düzenlemek”, “belirlemek, kararvermek” gibianlamlarifadeetmektedir (SUYA.1.491). Daha sonraki dönemlerde, XIV-XV yüzyıllarda, özellikle Alişer Nevai’nin eserlerinde anlam kapsamı daha da genişlemiş ve

1) “inşa etmek, inşa etmek”;

2) “yapmak, yaratmak”;

3) “yazmak, düzenlemek”;

4) “süslemek, dekore etmek, toparlamak”;

5) “doğru, doğru, düzeltme”;

6) “eklemek, kendinden eklemek (konuşmak)” (ANATIL. III.596-597)

anlamına gelmektedir.

Modern Özbek dilinde de “yasamoq” fiilinin anlamsal kapsamı geniştir ve şu anlamları ifade etmektedir;

1) “bir şeyi meydana getirmek, yaratmak” (örneğin: inşa etmek, hazırlamak, pişirmek);

2) “nesneleri belli bir düzene sokmak, güzel görünmesini sağlayıp yerleştirerek hazırlamak”;

3) “süslemek, dekore etmek”;

4) mecazi anlam - “uydurmak, düzenlemek” (O’TIL.P.497).

Mukaddematü’l-Edeb’de “-yasa” kökünden türetilen fiiller 25 yerde geçmekte ve şu anlamlara gelmektedir:

I. yasamoq “yapmak”:

(MAA.271a.1) يداسي اقنا هموك بن – *yasadı anqa kumani* “onun için bir zırh yaptı”. Fiilin Farsça muadili **ار هرز بورب درك تسار** - *rast kard bar vay zarihra* “zf ırhı ayarlayıp uygun hale getirdi.” anlamını vermektedir.

“MAB”, el yazmadaki fiilin Farsça karşılığı (MAB.50a.7)**هرز بو رب ديشوب** –*zirih puşid bir vay,* يدروديك اكنا ينقيراي – *kiydurdi anka yarikni* “ona zırh giydirdi”, “MAV” yazmada ise (MAV.41b.2) يدروديك اكنا يناقوراي – *Pöşanid biru zirihra,* ار هريز ورب دياشوب - *kiydürdi ana yarukanı* şeklinde verilir. Her iki yardımcı nüshadaki Farsça cümleler, «Ona zırhı giydirdi» manasına gelmektedir. Fiilin Arapça kökü نس -”bilemek, keskinleştirmek” (ARSl. 376), “biçim vermek, şekil vermek” (Girgas. 380) anlamlarına gelmektedir.

Yasamoq fiilinin “bir şeyi meydana getirmek, yaratmak” anlamı günümüze kadar korunmuştur (O’TIL.S.487). Yani yukarıdaki *yasadı* fiili kendi anlamında, doğru kullanılmıştır.

II. İşga yaroqli qılmoq ”işe yarar hale getirmek”

(MAA.402 s.4) **بن تيود بداسي**– *yasadı devatnı* “diviti yaptı, hokkayı işe yarar hale getirdi. “Bu ifadenin Arapça şekli, ةاودلا قالا- *alaqa-d-dawata* şeklindedir ve «Hokkaya ham ipek (los) koydu» anlamını verir (Arsl.737). Fiilin Farsça karşılığı ise ار تاود تحاسب– *bisakht dawat ra* şeklinde verilmiştir. *Saxtan* fiili “yapmak, inşa etmek, yaratmak” anlamına gelir (RPRSl.P.8). Bu fiil yardımcı nüshalarda (MAB.135a.4) يدراكنوا بن تيود– *ongardı devatni,* (MAV.92a.8) ينتويد يدروتشاري – *yaraşturdı devatni* biçiminde verilmiştir. Yukarıdaki fiillerden; «*onar*» “iyileştirmek, düzene sokmak, düzeltmek” anlamlarını (DTS.367) ve «*yaraştur”* ise “düzene sokmak, uygun hale getirmek” (DTS.240) anlamlarını ifade etmektedir. “MAB”,

elyazmasındaki *onardı* fiilinin Farsça karşılığı ارتويد درك تسار - *rast kerd devatra* - "diviti düzeltti, uygun hale getirdi" (RPRSl.1.707) anlamına gelmektedir. Bu fiilin "MAV" nüshasındaki şekli درك هيقل ارتويد - *laqiya kerd devatra* şeklinde karşımıza çıkarken, (MAG) nüshasında ise ار تويد دركهقيل - *liqa kerd devetra* şeklinde verilmiştir. Yukarıdaki "liqa" kelimesi, "hokkaya konulan ipek veya yün liflerinin döküntüsü" anlamına gelmektedir (RPRSl.P.435). Yukarıdaki *yasadı devatni* ifadesi, Poppe tarafından "hokkayı güzelleştirirdi" şeklinde çevrilmiştir (Poppe.p.202). Bu çeviri orijinal Arapça kaynak metnin ifade ettiği anlamı tam olarak yansıtmamaktadır. Yardımcı yazmalardaki fiillerin anlamı, buradaki *yasadı* fiilinin bezamoq "süslemek" değil, belki de "düzeltmek, düzenlemek, hazırlamak" anlamına geldiğini göstermektedir. Bu ise, yukarıda geçen *yasadı davetni* ifadesini "hokkayı işe uygun hale getirdi, işe hazırladı" şeklinde tercüme etmek için yeterli bir sebeptir.

III. Tuzatmoq, isloh qılmoq, yaşamoq "düzeltmek, ıslah etmek, yaşamak"

(MAA.270a.3) ىنىرال قوزي كنين مات ىداسي – *yasadı tamnıng yazuqlarını* "duvarın kırık kısımlarını tamir etti, duvarı yamadı", bu fiil her iki yardımcı nüshada da *onardı* fiili ile açıklanmaktadır. Karşılaştırın:

(MAB.49b.7) ىنمات ىدراكنوا – *ongardı tamnı* "duvarı onardı",

(MAV.41a.5) ىنىسرااان ىدراكنوا – *ongardı naarsanı*, (MAV.67b.6) ىنىسرياان ىتج – *çattı nayersanı*.

Bir sonraki ifadede geçen *çattı* fiili, *yasandı* ifadesinin tam olarak "düzeltmek, yamamak" anlamında kullanıldığını vurgulamaktadır. "Çatmoq" fiili çağdaş Özbekçeye kadar ulaşmıştır. Bu fiil "bağlamak", "yapıştırmak", "berelemek" anlamına gelir (O'TIL.P.358). Dolayısıyla "Mukaddematü'l-Edeb'de "düzeltmek, ıslah etmek, yamamak" anlamlarına gelen fiilin içeriği dilimizde aktif olarak kullanılmaktadır.

IV. Qurmoq, bino qılmoq "kurmak, inşa etmek"

(MAA.433b.4) شوق ىداسي ويا - *ev yasadı quş* "kuş yuva yaptı",

“MAB” el yazmasında bu fiil, ev kelimesinden morfolojik yöntemle yapılmış fiil yoluyla ifade edilmiştir. Karşılaştırın:

(MAB.149b.3)شوق يدالافيا – *evaladı quş* “kuş yuvaladı, yuva yaptı”.

(MAA.464a.4) بن هريظح يداسي – *yasadı haziranı* – “çiti inşa etti, çiti yaptı, binayı yaptı.” Karşılaştırın:

(MAB.165a.4) يدليق هريظح – *hazira qıldı.*

(MAV.109b.5) يداسي نارا– *aran yasadı.*

V. Bezatmoq, ziynatlamoq, çiroyli qılmoq “bezemek, süslemek, güzelleştirmek”

(MAA.443b.3) بن فيا يداسي يشخي - *yahşi yasadı evni* “evi iyi dekore etti”

Yardımcı nüshalarda başka fiiller kullanılmıştır. Karşılaştırın:

(MAB.152b.6) بن فيا يدالوجلا – *alculadı evni* “evi nakışladı” (RSl.1.425),

(MAV.102b.8) بن فيا يدازب الرب باميس – *simab birla bezadi evni* “gümüş ile bezedi evi”

Her iki durumda da evi *dekore etme* manası anlaşılmaktadır. Bu fiilin Farsça karşılıklarındada benzer manayı anlamak mümkündür. Karşılaştırın:

(MAB.152b.6) هناخ تسار ايب– *biya rast hana* “odayı dekore etti”,

(MAV.102b.8) باميسب ار هناح درك شقم – *munaqqiş kerd hanara bisimab* “evi gümüş ile bezedi”.

(MAA.492b.4) يداسي بنيزوا- *ozini yasadı* “kendini süsledi, kendini bezedi”.

Cümledeki dönüşlülük anlamı ayrı bir şahıs zamiri ile ifade edilmektedir, “MAB” elyazmasında bu anlam dönüşlülük eki eklenmiş bir fiil tarafından verilmektedir. Karşılaştırın:

(MAB.191b.6) يدلوزوق– *quzuldı* “bezendi, süslendi” (DLT.P.181).

(MAA.503b.4) يداسي بنيزوا – *ozini yasadı* “kendini süsledi, bezedi, güzelleştirdi”.

Bu fiilin Arapça karşılığı, “onunla süslendi” anlamına gelen هب نيزت – tazayyana bihi’dir (ARSl.341).

“MAB” yazmasında ise; (MAB.179b.3) الريب كنينا ىدنازب – *bezandi anıng birla* “bezendi onunla” şeklinde verilmiştir. “MAA” el yazmasında fiilin dönüşlülük anlamı ifade edilse de tam anlamı bildirilmemiştir. “MAB” nüshasındaki Türkçe sözcükler Arapça metne hem şekil hem de içerik olarak denk düşmektedir.

(MAA.572a.1) ىداسي ىنبانتك - *yasadı kitabni* “kitabı bezedi, süsledi”.

“MAV” yazmasında bu fiil (MAV.134b.9) ىن كيتب ىدتيب وياز ب – *bezayu bitdi bitigni*” mektubu süsleyerek yazdı, mektubu güzel yazdı” anlamında verilmiştir. Poppede *yasadı kitabnı* ifadesi “kitabı hazırladı” şeklinde çevrilmiştir (Poppe.P.202). Fiilin Arapça sözlükteki şekli منمن – *namnama* “süslemek, nakışlamak” anlamına gelmektedir (QJ.1254). Yani, yukarıdaki *yasadı* fiili “inşa etmek, hazırlamak” değil, belki “süslemek, dekore etmek, bezemek” anlamına gelmektedir.

VI. Söz qoşmoq, yolğon gapirmoq “lafa laf katmak, yalan söylemek”

(MAA.468b.1) ىداسي نزوس نىاقلاي – *yalqan yasadı sözni* “yalan söyledi.” Karşılaştırın:

(MAB.167b.3) نتج نزوس – *çattı sözni*.

(MAA.442b.4) الريب نىاقلي نزوس ىداسي – *yasadı sözni yalqan birla* - “lafı yalanlarla söyledi”. Daha sonraki nüshalarda bu fiil, mecazi anlamla kullanılan *bazadi* fiil ile birlikte verilmiştir. Karşılaştırın:

(MAB.152a.4) نزوس ىدازب – *bazadi sözni*, (MAV.102b.2) نزوس نتج وياز ب – *bezayu çattı sözni*, (MAA.469b.4) ىن نىاغلي ىداسي – *yasadı yalğanni* “yalan söyledi”. Karşılaştırın:

(MAB.168a.7) نتج نىاغلي – *yalğan çattı*.

VII. Saf tortmoq, safga tizmoq, saf qılmoq, tartibga keltirmoq “sıraya girmek, sıraya dizmek, saf tutmak, sıralamak”

(MAA.457b.2) هكريج ىداساي رال ىداس ىجنيشدە– *çirka yasadilar sançışda* – “savaş için sıraya girdiler”. Yardımcı nüshalarda asıl

nüshadaki ف ا ل ا ت ق ا – *fi-l-kıtali* kelimesi kaybolmuş fakat "saf tutmak, sıraya dizilmek" anlamı açıkça ifade edilmiştir. Karşılaştırın:

ا ق ر ا ل ل ا ت ر ا ت ص (MAB.161a.1)

– saf tarttı anlarqa, (MAV.107a.8) ص ف

ا ن ا ر ل ا ن ا ب ي ر ل ا - saf tutuştı anlar birla. N. Poppe, yukarıdaki ifadeyi "orduyu savaş için sıraya dizdiler" olarak tercüme etmiştir (Poppe.P.132). Yani her üç durumda da fiilin Arapçadaki anlamı doğru anlaşılmıştır.

VIII. Tuzmoq, taşkil qılmoq "hazırlamak, oluşturmak"

ي ا س ا د ى ج ر ي ك ن – *yasadı çerikni* (MAA.421b.3) "orduyu hazırladı, orduyu organize etti". Bu fiil "MAB" elyazmasında (MAB.139b.1) ا ق و ن ق ى ل د ى ج ر ي ك ن – *anuq qildi çerikni* "orduyu hazırladı", yani "orduyu sıraya dizdi ve hazır hale getirdi" anlamında kullanılmıştır. "MAV", esas nüshadaki *yasadı çerikni* ile aynı biçimde sunulmaktadır.

N. Poppe bu fiili "orduyu sıraya soktu" şeklinde çevirmiştir (Poppe. P.202). Yukarıdaki fikirlere dayanarak, *yasadı çerikni* ifadesini "orduyu hazırladı" anlamında çevirdik. (MAA.446b.1) ي ا س ا د ى ج ر ي ك ن ن – *yasadı çerikni*" orduyu hazırladı". Karşılaştırın: (MAB.154b.1) ت و ز د ى ج ر ي ك ن – *tuzdi çerikni*.

IX. Quymoq, şakilga keltirmoq "koymak, biçimlendirmek, şekle sokmak"

ي ا س ا د ى ح ا ت ا ن ر ل ا ن ى ن ي ك ا ل ت ن ا ب ل ى ب ل ه ي ا س ا ن و ر ن ي م ه ح ا ل ر – (MAA.279a.4) *yasadı hatunlarnın altun bila yasanur nimalari (ni)* "kadınların altından yapılan takılarını koydu, hazırladı". N. Poppe bu tabiri, *yasadı hatun anın altun birla yasanur nimalarını* "kadın ona altından takı yaptı" şeklinde vermektedir (Poppe.S.203). Bu ise, orijinal metindeki "değerli mücevherleri yaptı" anlamını vermemektedir. "MAB" elyazmasında, ana nüshada geçen kadınların altın ile işlenmiş eşyalarının tümü kısaca "bezak" kelimesi ile ifade edilmiş ve (MAB.55a.7) ن ك ا ز ب ى د ى ق ن – *quydı bezakni*, "MAV" elyazmasında ise (MAV.44b.4) ه ش و م ا ش ى د ى ق ن – *kuydı şamuşanı* şeklinde verilmiştir. Arapçadaki fiil de aynı şekilde "mücevher, ziynet eşyası yaptı" anlamlarına gelmektedir.

X. Biçmoq “biçmek”

(MAA.436b.4) هك كلكنوك ىداساي كني – *yeng yasadı konlakka* “gömleğe yen dikti”. *Yasadı* fiili buradaki “biçmek” anlamına çok iyi uyuyor, biz de onu bu anlamda yorumladık.Yardımcı nüshalarla karşılaştırın:

konlakka, (MAB.148a.7) اك كالكنوك ىدليق بجوا كني - *yen uçı qıldı*

(MAV.100a.8) اك كالكنوك ىديوق بجوا – *uçı koydı konlakka.*

XI. Tayyorlamoq, hozirlamoq “hazır etmek, hazırlamak”

(MAA.502a.2) نوجوا شيا ىنيزوا ىداسي – *yasadı özini iş üçün* “kendini işe hazırladı.” “MAB” el yazmasında bu fiil (MAB.178b.4) اكشيا ىديوك – *kuydı işga* şeklinde verilmiştir.

“-Kuy” fiili eski Türk dilinde “yanmak” anlamında kullanılmıştır (DTS.312). Alişir Nevai’nin eserlerinin dilinde “yanmak, ateşlenmek”, “acı çekmek, ızdırap çekmek”, “yanmak, kül olmak” anlamlarına gelmektedir (ANATIL.S.134). Dolayısıyla kuymoq “yanmak” *o’rtanmoq* “ateşlenmek” fiilleri, yukarıdaki “yasamoq” fiilinin ifade ettiği anlama yakın gelmektedir.

XII. Yahşi kürsatmoq - “iyi, güzel göstermek”

(MAA.444a.3) همين لوا ىشخي اقنا ىداسي - *yasadı anqa yahşi ulnima* “ona o şeyi iyi gösterdi”. Bu ifade N. Poppe’de “ona iyilik yaptı” şeklinde çevrilmiştir (Poppe. P. 203). Fiilin Arapça aslı, **هل تلوس انڈك هسفن** – *savvalat lahu nafsuhu kaza* “kalbi ona o şeyi iyi gösterdi, onu gönlüne hoş gösterdi” (QJ.496) anlamına gelir. Fiilin anlamındaki ince fark, yardımcı nüshalarda bir dereceye kadar fark edilir düzeydedir. Karşılaştırın:

(MAB.153a.2) ىنااسراان نالف اكنا ىنت ىدازب – *bezadi tani ana falan naarsani.*

(MAV.103a.2) ىنامين ازوا ىسفن ىدرب ويازب – *bezayu berdi nafsi uza nimani.*

Alıntılanan örneklere dayanarak, yukarıdaki ifadeyi “o şeyi ona iyi gösterdi” bağlamında yorumlamayı tercih ediyoruz.

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılıyor ki, esas nüshadaki *yasadı* fiilinin taşıdığı anlamlar yardımcı nüshalarda *onardı, yaraşturdı, çattı, bezadi, kuzuldı, bezayu bitdi, bezayu çattı, saf tarttı, saf tutuştı, anuq kıldı, tuzdi, quydi, kuydi* gibi fiillerle açıklanmaktadır.

Sonuç olarak, sözlük metninde geçen *yasadı* fiilinin geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğunu ve bu anlamların büyük bir kısmının bazı değişikliklerle günümüz diline ulaştığını vurgulamalıyız. Bu nedenle *Mukaddematü'l-Edeb*'deki Türkçe fiiller zengin bir çok anlamlılık özelliğine sahiptir. Fiillerin bu anlamsal özellikleri, diğer yadigarlarda bulunmayan anlam yönlerini aydınlatmaya hizmet etmektedir. Şüphesiz, eserin sözvarlığının diğer Türk anıtlarının sözvarlığıyla karşılaştırmalı olarak incelenmesi, Türk dilbilimini değerli bilgilerle zenginleştirecektir.

KAYNAKÇA

- ANATIL - Alişer Navoiy asarlari tiliniñ izohli luğati. T.I-IY.- Toşkent: Fan, 1983-1985. -t.I-565 b, t.II- 644 b, t.III- 624 b. t.IY- 636 b.
- ARSl- Baranov X.K. Arabsko-russkiy slovar. -M.: Russkiy yazik, 1977. -942 s.
- Girgas - Girgas V. Slovar k arabskoy xrestomatii i Koranu. – Kazanь::-1881. -916 s.
- DLT-Mahmud Koşğariy. Devonu luğotit turk. (Tarjimon va naşrga tayyorlovçi S.Mutalov). T. I- III. Toşkent: Fan, 1960-1961, 1963. -t. I -498 b, t.II- 427 b, t.III- 465 b.
- DTS-Drevnetyurksiy slovar. -L.: Nauka, 1969.-550 s.
- MAA- Mahmud Zamaxşariy. Muqaddamatu-l-adab. Õzbekiston FA Adabiyot muzeyi, qõlyozma, № 202. -533 v.
- MAB- Mahmud Zamaxşariy. Muqaddamatu-l-adab. Õzbekiston FA Şarqşunoslik instituti, qõlyozma, № 2699. -194 v.
- MAV- Mahmud Zamaxşariy. Muqaddamatu-l-adab. Õzbekiston FA Şarqşunoslik instituti, qõlyozma, № 3807. -136 v.
- MAG- Mahmud Zamaxşariy. Muqaddamatu-l-adab. Õzbekiston FA Şark**şunoslik instituti, qõlyozma, № 1497/III.. -141(47a-187b) v.**
- Poppe-Poppe N.N. Mongolskiy slovar "Mukaddimat al-adab". -ç. I- III. – M.-L.: AN SSSR, 1938-1939. -ç. I -II- 451 s., ç.III.- 114 (452-566)s.
- RSl.- Radlov V.V. Opıt slovarya tyurkskix nareçiy. T.I-IY.- SPb. 1893-1911. -t.I-1914 s, t.II- 1824 s, t.III- 2203 s. t.IY- 2230 s.
- RPRSl.-Rubinçik Yu.A. Persidsko-russkiy slovar. T. I- II.-M.:-1870. . -t.I-782 s, t.II- 847 s.
- SUYa-Fazilov E.I. Staro uzbekskiy yazik. Xorezmiyskiye pamyatniki XIY veka. T. I- II. – Taşkent: Fan, -1966, 1971.-t.I-649 s, t.II- 777 s.
- **ÕTIL-Õzbek tiliniñ izohli luğati. – M.: Russkiy ya**zik, 1981, -t. I -632 b, -t.II- 717 b.
- QJ- Al-Qamus al-jadid. Tunis- 1985. -1505 s.

SONUÇ BÖLÜMÜ

“Anadilim üzerine düşünmeye koyuldum; Türkçenin derinliklerine dalınca gözlerime on sekiz bin alemden daha yüksek bir alem göründü...”

SONUÇ BÖLÜMÜ

Başkent Üniversitesi bünyesinde 10 Şubat 2022 tarihinde kurulan "Başkent Üniversitesi Ali Şîr Nevâyî Araştırma ve Uygulama Merkezi"; Ali Şîr Nevâyî üzerine çalışmalar yapmayı ve aynı zamanda geçmişten bugüne yapılan çalışmaları "Başkent Üniversitesi Ali Şîr Nevâyî İhtisas Kütüphanesi" oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda ilk etkinliğini başta Başkent Üniversitesi kurucu rektörümüz ve yönetim üst kurulu başkanımız Sayın Prof.Dr. Mehmet HABERAL olmak üzere, Prof.Dr. Ali HABERAL, Prof.Dr. Abdurrahman GÜZEL'in öncülüğünde 20-21 Haziran 2022 tarihlerinde "Ali Şîr Nevâyî'nin Eserleri ve Kültürel Etkileri" konulu uluslararası bir sempozyumla gerçekleştirdi. Sempozyuma 38 bilim insanından oluşan Hakem Heyeti, 15 Düzenleme Kurulu ve Sekreterya katkı sağlamıştır. Sempozyuma; Özbekistan, Türkmenistan başta olmak üzere Türk dünyasından bilim insanları katılmıştır. İki gün süren sempozyumda 12 oturum yapılarak 80 bildiri sunulmuştur.

9 Şubat 1441'de Herat'ta dünyaya gelen Ali Şîr Nevâyî hiç evlenmemiş ve 3 Ocak 1501'de 60 yaşında doğduğu şehir olan Herat'ta vefat etmiştir. Çağatay edebiyatının zirve şairlerinden olan Nevâyî, aynı zamanda kendisi gibi şair olan dönemin sultanı Hüseyin Baykara'nın da çocukluk ve okul arkadaşıdır. 1469'da tahta geçen Hüseyin Baykara, arkadaşı Nevâyî'yi sarayına alarak ona mühürdarlık görevi verir.

Büyük bir şair, büyük bir dilci, düşünür ve devlet adamı olan Nevâyî, geçmişten bugüne Türk dünyasının ve Batı'nın ilgi odağı olmuştur. Şiirde yeni bir çağır açarak "Nevâi Tarzı"nı ortaya koymuştur. Klasik Çağatay edebiyatının oluşumu ve gelişiminde önemli bir yeri olan Nevâyî; şiir,tezkire, tarih, dil, edebiyât,biyografi,vakfiye, musiki alanlarında otuz civarında eser ortaya koymuştur. Eserleri Türk dünyasında büyük bir yankı yapmış ve kendisinden sonra gelen şairler üzerinde etkili olmuştur. Dolayısıyla Çağatay Türkçesi geniş bir coğrafyada kültür ve edebiyat dili olarak kabul görmüştür Ali Şîr Nevâyî'nin sanat hayatında Hüseyin Baykara'nın desteği büyüktür.

Onu sarayına alarak ona her türlü imkan ve desteği vermiştir. 1480'li yıllardan ömrünün sonuna kadar Nevâyî bereketli bir dönem geçirmiştir. Sultan Baykara'nın sarayda oluşturduğu edebiyat ve sanat meclislerinde; Nevâyî, Sadi, Hûsrev-i Dihlevî, Hafız-ı Şiraz-i gibi seçkin şairlerin gazellerini okuyarak onları açıklamıştır. Baykara, Nevâyî'nin bu çabalarını övgüyle karşılamıştır.

Ali Şîr Nevâyî, 2500 civarında gazelleriyle sadece Türk edebiyatının değil, İslam edebiyatının da en çok gazeli olan şairlerindendir. Onun yetiştiği dönem; Avrupalı tarihçilerin "Türk Rönasansı"diye adlandırdıkları bilim ve sanatta büyük âlimlerin, şairlerin , sanatçıların ortaya çıktığı dönemdir.

Genç yaştan itibaren serüven dolu bir hayatı olan Nevâyî, politikacı, devlet adamı, düşünür kişiliklerine sahiptir. Onun şiirindeki başarısının bir başka yönü de iyi bir dilci olmasıdır. "Muhakemet'ül Lügateyn" adlı lugatıyla Türkçenin üstünlüğünü ve büyük bir dil oluşunu kanıtlamıştır. Milli dil ve edebiyatın meydana gelmesinde öncü bir rol oynayan Nevâyî, bütün hayatını Türkçeye adamıştır.

Nevâyî Anadolu sahası Türk edebiyatına tezkirecilik ve mesnevi türüne de öncülük etmiştir. Türk edebiyatında ilk hamse yazarı olarak da anılmaktadır. Nevâyî, Divan şiiri yanında Türk Halk şiirini de etkileyen bir şairdir.

I.Uluslararası Ali Şîr Nevâyî'nin Eserleri ve Kültürel Etkileri Sempzyumunda Nevâyî çeşitli yönleriyle ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Bildirilerin konu başlıkları da bu tespitleri doğrular niteliktedir.

"Ali Şîr Nevâyî'nin Etkilediği Kültür Çevresi" başlıklı I. Bölümde; Prof. Dr. Umay TÜRKEŞ GÜNAY'ın 'Türk Kültüründe Abide Şahsiyetler ve Ali Şîr Nevâyî' konulu bildirisi yer almaktadır. Bu bildirisinde Prof. Dr. Umay TÜRKEŞ GÜNAY, "Abide Şahsiyetler oratoya çıktıkları coğrafya ve tarihi dönemleri aşarak eserleri ve vizyonlarıyla bütün Türk coğrafyalarında günümüzde de saygı ile anılarak ortaklıklarda buluşmamızı sağlamaya devam etmektedir.

Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacip, Hüseyin Baykara, Ali Şîr Nevâyî, Ebugazi Bahadır Han, Gaspiralı İsmail, Mahtumkulu, Ziya Gökalp, M.Fuat Köprülü, Hoca Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Nasrettin Hoca, Dede Korkut, Karacaoğlan, Âşık Veysel, Barış Manço gibi önemli isim de Türk varlığını eserleriyle anlamlandıran, ayrılıkları ortaklıklara ulaştıran en önemlisi de yeniden doğuşlara ivme ve sebep yaratanlardır.

Abide şahsiyetler, anlaşmazlıkları, bölünme ve çatışmaları aşarak Türk kültürünü ve dilini ortaklıklarını çok değerli eserlerle bütünleştirerek bir süreliğine de olsa barışlara ve uzlaşmalara yol açmaktadırlar. Ayrıca Türk kültürünün sürekliliğine katkıda bulunmaktadırlar. Ayrıca Türk kültürünün sürekliliğine katkıda bulunmaktadırlar." demektedir.

Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN, "Babürlü Hindistan'ında Ali Şîr Nevâyî Tesiri" başlıklı bildirisinde: "Timurlu Hâkimiyetinde klasik dönemini yaşayan ve siyasi dengelerin değişmesiyle birlikte, edebiyat alanındaki gücünü kaybeden Çağatay Türkçesi, Kuzey Hindistan'da kısa süreli de olsa varlığını devam ettirmiş ve bilhassa Babül'ün kültürel hakimiyet oluşturma gayretlerinin neticesinde saray mensupları ve yöneticilerin kaleme aldıkları edebi eserlerle gelişimini sürdürmüştür. Böylece Ali Şîr Nevâyî üslubunun bu bölgeye kadar yayılması Çağatay şiirine yeni bir alan açtığı gibi, Farsça'nın kültürel etkisinin kırılmasını da sağlamıştır." der.

"Nevâyî ve Mevlânâ Lütfî" başlıklı bildirisinde Doç. Dr. Açilov ERGEŞ şu değerlendirmeyi yapar:

"Edebî etki kapsamlı bir olgudur. Onun sadece zahiri değil aynı zamanda içsel tezahürleri de vardır. Özellikle Lütfî'nin Nevâyî etkisi de sadece kafiye ve redifte değil, aynı zamanda dil, üslüp, ifade ve tasvirde de kelimeler, düşünceler ve anlamlar ve sanat da yansımaktadır. Konuyu her taraftan derinlemesine karşılaştırmalı incelemek gerek.

Lütfi, Türk şiirinin Nevâyî'den önceki en parlak temsilcisiydi. Nevayi de Türk şiirinde sadece onu öven ve itiraf eden genç Ali Şîr'in Türkçede yazarlık ilhamı ve bir şair olarak oluşumu paha biçilemezdir. Bu etki özellikle Nevâyî'nin lirik şiirinde kendini gösterir."

"Ali Şîr Nevâyî'nin Eserlerinde Türk Destanlarının İzleri" başıklıklı bildirisinde Prof. Dr. Ali DUYMAZ, şu tespitlerde bulunur: " Nevâyî Nesayimül- Mahabbe adlı eserini Farsçadan çeviri ve tamamlama yöntemiyle yazmış olsa bile buraya başka Türk mutasavvuflarını olduğu gibi Korkut Ata'yı da eklemiştir. Aynı şekilde bir Türk hükümdarlar tarihi yazmaya niyetini taşıdığını bildiğimiz Nevâyî, Fars hükümdarlarıyla mücadelesi dolayısıyla da olsa Alp Er Tunga ismini zikretmekten Efrasiyap'ı bir Türk hükümdarı sıfatıyla eserine almıştır. Bütün bu isimlerden söz ederken "Türk" sözünü ısrarlı ve istikrarlı bir şekilde kullanması ondaki Türklük bilincini ne denli kuşatıcı ve kapsamlı olduğunu göstermektedir.

"Ali Şîr Nevâyî'nin 'Nasayım Ul-Muhebbet Tezkiresi Misalinde" başlıklı bildirisinde Jasurbek Mahmudov şu bilgileri vermektedir: " Pehlivan Mahmut Hakkında yazılmış ilk Türkî tezkire Ali Şîr Nevâyî'nin Nasayım Ul- Muhabbet eserinde bu fikrimize birçok deliller mevcuttur. (Tezkiredeki bilgileri 1996 yılında Ankarada Prof. Dr. Kemal Eraslan hazırlamış nüshası esasında ilave ettik.)

479.Pehlivan Mahmut Pakkayar, Yar kasabın oğludur. Güreşte sarumat olup azim ün kazanmış. Pehlivan Mahmut'un Nevâyî tabiri ile söylersek "gizli süluk ve riyazeti varmış" diyen cümleleri bunu ispat eder.

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL, "Harabetü'l Ebrar'da Tasavvufi Unsurlar Örnekleri" konulu bildirisinde Nevayi'nin ahlak konusunda insanlara öğütler verdiğini ve öğütleri dini kurallara dayandığını belirtmektedir. Özellikle "Mahbübü'l Kulüb" adlı eserinde tasavvufi unsurların yer aldığına vurgu yaparken " Nevayinin dini ve dünyayı, miskince bir tevekkülle bağlayan veya her şeyden elini eteğini, ayağını çeken birisi değildir. O, insanoğlunun hayatının idamesinde, dünya nimetlerinden karınca-kararınca yararlanmayı ve bu bağlamda da "Allah'a olan kulluk borcunu yerine getirmeyi hedefler." der.

"E.E. Bertels, Bilimsel Nevayi çalışmalarının kurusucudur başlıklı bildirisinde Prof. Dr. I.K MİRZAYEV şunları der: "E.E.

Bertels'in "Leyli ve Mecnun makalesi, Ali Şîr Nevâyî çalışmalarının özünün anlaşılmasında önemli bir rol oynamıştır ve karışılaştırılmalı edebiyatın temel taşını oluşturmuştur. Tüm bilinçli yaşamını Ali Şîr Nevâyî'nin yaşamını ve çalışmalarını incelemeye adayan SSCB Bilimler Akademisinin ilgili üyesi EE. Bertles de halkımızın büyük saygı ve ilgisini hak ettiğini vurgulamak istiyoruz."

"Seb'a-yi Seyyarede Sembolik Unsurlar" konulu bildirisinde Dr. Nihal YAVUZ şu bilgilere yer verir: " Eser baştan sona seyyareler ve renklerinin sembolizmi üzerine kurulmuştur. Seyyareler etrafında anlatılan hikâyeler sırasıyla ayrılık, taht, bilgelik, cömertlik, sadakat, kanaat ve kavuşmak temaları yer almaktadır. Herkesin hayatında farklı etkilere sahip olan felek, sonunda herkese aynı davranacak kimseyi bu dünyada bırakmayacaktır. Şair hikâyeyi behramın avlanma sırasında balçığa, toprağa saplanarak ölmesiyle bitirerek bu mesajı verir. Siyahla / ayrıkla başlayan eser, Beyaz/ kavuşma ile biter."

Ali Şîr Nevâyî ve Türkmen Edebiyatı konulu bildirisinde Doç. Dr. Berdi SARIYEV şunları der: " Türkmen Edebiyatı ve tarihini Ali Şîr Nevâyîsiz göz önüne getirmek mümkün değildir. Bu görüşümüzün kanıtı olarak öncelikle eski Türk boylarından gelen ve birbirine sımsıkı bağlı iki kardeş olan Türkmen, Özbek komşuluk ilişkilerinin altını çizmemiz gerekir. Edebiyat araştırmacılarımızın şu ana kadar belirtmemiş olan bir husus da ikinci bir kanıt olarak göstermek istiyoruz. Bu da Harezmin en önemli kentlerinden biri olan Hive şehriyle ilgili görüşümüzdür. Başka bir deyişler Hive Edebiyatları birleştirici bir şehirdir. Ali Şîr Nevâyî'nin eserleri Orta Asya halklarının, edebiyatının ve ayrıca Türkmen edebiyatının dönün noktası olmuştur."

"Çağatay Özbek Edebiyatında Ali Şîr Nevâyî'nin yeri konulu bildirisinde Prof. Dr. Fatma AÇIK şunları der: "70'li yıllardan sonra Özbekistanda Nevayi üzerine ciddi araştırmalar yapılıp bunlar üzerinden hikâye, kısa ve romanlar kaleme alınmıştır. Ona ithafen yazılan şiirlerde de Nevayinin şairliği, devlet adamlığı doğru bir şekilde işlenmiştir."

"Ali Şir Nevâyî'nin Türk Halk Edebiyatı Üzerindeki Tesirleri" adlı bildirisinde Prof. Dr. Hamiye **DURAN şöyle der: Ali Şir Nevâyî'nin ilk gençlik çağlarından itibaren klasik Türk şiirine paralel olarak Türk halk şiirini de etkilediğini ve aynı zamanda kendisinin etkilendiğini göstermektedir. Edebiyatı etkilemekle kalmamış onun mümtaz hayatı Türk halk edebiyatının bazı türlerinin konusunu da oluşturmuştur. Aslında kabul etmek gerekir ki Türk birliğini savunan ve bunun için elinden geleni yapan Şair-devlet adamı Türklük şemsiyesini açmış, bu şemsiye altında merkezden muhite bir çekim gücü oluşturmuştur.**

"Agâh Sırrı Levend Ve Ali Şir Nevaî İle İlgili Yayınları" adlı bildirisinde Prof.Dr. Hamza ZÜLFİKAR şu bilgilere yer vermiştir: *Ali Şir Nevaî* 'nin eserlerinin yayımlanmasında sağlanamayan birlik, kullanılan çeviri yazı işaretleri, bazı yabancı kelimelere getirilen ekler arasındaki uyumsuzluk, metinlerin dil açısından incelenmemiş olması ve söz varlığının ortaya konulmamış bulunması birer sorun olarak durmaktadır. Bu durumda. Türk Dil Kurumu ve üniversitelerde görevli öğretim üyeleriyle ortak bir çalışma yapıp esasları belirleyerek *Ali Şir Nevaî Külliyatı* ortaya koymaları gerekmektedir. Yazarları hayatta olup Ali Şir Neva'nin eserlerini yayımlamış olanlar bu çalışmaya katılmalıdır. Yurt dışında yapılmış çalışmalar da bu külliyatta yer almalıdır. Böyle bir külliyatın ortaya konulması Ali Şir Nevaî'nin şanına yakışır.

"**Çağatay Edebî Dilinin Teşekkülünde Nevai'nin Rolü ve Türk Diline Yaptığı Hizmetler" adlı bildirisinde** Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN şu bilgilere yer vermiştir: Ali Şir Nevai, Türk dili ve kültürüne sonsuz hizmetlerde bulunmuştur. O büyük bir ideal sahibi idi; ideali Türk dilini yüceltmek ve onu bir edebî dil seviyesine yükseltmekti. Aslında bu Nevai'ye göre şahsi bir mesele de değildi. Çünkü halka halkın dili ile hitap etmeli, milletle milli dil ile konuşmalı idi. Bunun için de gerçek Türk üstünlüğünün Türkçenin ancak devlet dili olarak kullanıldığı ve edebiyatın Türk dili ile yapıldığı zaman mümkün olacağına inanıyordu. Millî dil

ve edebiyatın meydana gelmesinde büyük emeği geçen Nevâî, kendi milli edebiyatının temelini kurmayı ömrünün başlıca gayesi görmüş ve bunda da başarılı olmuştur. Onun bu başarısı çağdaşları tarafından da tasdik edilmiştir. Türkçeyi yalnızca. *Muhâkemetü'l-lugateyn*'de övmekle kalmamış, başka eserlerinde de Türkçeyi methedip övmekten geri kalmamıştır. Bütün ömrünü Türkçeye hasretmiş ve Türk yazarlarına Farsçaya muhtaç olmayacak kadar kuvvetli bir edebi dil vermeye çalışmıştır.

"Anadolu Sahası Tezkirelerinde Alişîr Nevâyî" adlı bildirisinde Doç. Dr.Veli Savaş YELOK şu bilgilere yer vermiştir: Anadolu sahasında yazılan tezkirelerin hazırlanmasında, tertip ve düzeninin kurgulanmasında Mecalisü'n- Nefais'i ile Alişîr Nevâyî kaynaklık etmiştir. Ancak Anadolu sahası tezkirelerinde doğrudan doğruya Alişîr Nevâyî'nin biyografisi hakkında toplu yahut ayrıntılı mahiyette bilgi yok denecek kadar azdır.

Anadolu sahasında hazırlanan tezkirelerde kendine mahsus üslubu olan ve birçok şaire tesir eden, klasik edebiyata yön veren üstat şairler arasında ismi en çok geçen Alişîr Nevâyî'dir. Bu tezkirelerde Latîfî 13, Ali Emîrî Efendi 1, Beyânî 5, Fatîn Davud 1, Bağdatlı Ahdî 18, Kınalızâde Hasan Çelebi 9, Gelibolulu Mustafa Âlî 2, Mehmed Tevfik 3, Riyâzî Muhammed Efendi 3, **Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey 1**, Sehî Beg 1 şairin Nevâyî'nin tesirinde kaldığından bahseder.

"İlâhi Aşk Ve Marifet Tefsirlerinde Ahenk" adlı bildirisinde Doç. Dr. Amonova Zilola QODIROVNA şu bilgilere yer vermiştir: Nesimi ve Nevî'nin eserlerinde ilâhî aşk ve irfan ile ilgili tasavvuf meselelerinin aydınlatılmasında benzerlikler ve aynı zamanda tuhaflıklar görülebilir. Özellikle Nesimi, her konunun anlatımını açık ve net olarak ele alırsa, büyük şair Navoyida'nın bazen açıkça bazen de ima ettiği görülür. Navoi'nin bir dizi şiirinde, "Khamsa" destanlarında ve nesir eserlerinde Nesimi'nin ilhamı ve işine duyduğu özel sevgi görülebilir. Navoi'nin gazellerinde Nesimi'nin fikirlerine uygun mısralar oluşturduğu, nesir eserlerinde ise hayatı ve eseriyle ilgili yorumlar ve eserlerinin büyük beğeni topladığı görülmektedir.

"Ali Şir Nevai'nin Bahar Gazeli İle Bâki'nin Bahar Gazelinin Karşılaştırılması" adlı bildirisinde Öğr.Gör. Arif AY, şu karşılaştırmayı yapar: Nevai yaşadığı dönemin siyasi çalkantıları nedeniyle hayli üzgün ve neşesiz. Sözgelimi kardeşi Hüseyin Baykara'ya isyan etmiş ve halk Hüseyin Baykara'nın saraydan uzaklaştırılmasını istemiştir. Baykara buna karşı Nevai'yi ne kadar sevdiğini belirten ferman yayımlamıştır. Bir de mizaç olarak gönlü kırgın bir insandır Nevai, küçük yaşta babasını kaybetmiş sevdiği kıza kavuşamamış ve altmış yıllık hayatını bekâr olarak geçirmiştir.

Bâki ise hem siyasi yönden hem sosyal ve ekonomik yönden devletin en güçlü olduğu dönemde yaşamış, mizaç olarak eğlenceye, işrete, dünya hayatının tadını çıkarmaya düşkün bir insan. Dolayısıyla, her iki şairin gazelleri aynı temayı dile getirse de biri coşkuyu, neşeyi; öteki hüznü, iç burukluğunu yansıtsa da aralarında bir asırlık bir zaman dilimine rağmen biz onları iki gazelde buluşturmaya çalıştık.

"Alişir Navainin "Heyrat Ul-Ebrar" Ve Yahobey Taşlicalinin "Gulshen Ul-Envor" Destanlerinin Karşilaştirilmasi" Başlıklı Bildirisinde Diyora ABDUCALILOVA şunları demektedir:

Doğu Müslüman edebiyatı tarihinde Hamsalik geleneği özel bir yere sahiptir. Oluşum ve oluşum dönemine göre 12. yüzyıla ait olan bu edebi olgu, yaklaşık sekiz asırdır yüzlerce nazire-cevap destanına ev sahipliği yapmıştır. Doğu edebiyatında "Hamsa" yazan ilk kişi, büyük Azerbaycan şairi Nizami Gencevi'dir. 1170 ile 1204 yılları arasında, şairin ölümünden sonra birbiri ardına 5 destan yazdı, bu destanlar "Panj ganj" ("Beş Hazine") adlı tek bir koleksiyonda birleştirildi ve daha sonra "Hamsa" olarak tanındı.

Yüzlerce şair, geleneği sürdürerek birkaç yüzyıl boyunca "Khamsa" yaratmayı başardı. Ancak herkes ünlü yazarlar arasında olacak kadar şanslı değildi. Edebî araştırmalarda elde edilen bilgilere göre XVI-XVII yüzyıllarda Osmanlı Türklerinin edebiyatında Hamse adı altında mesnevi yazan şairlerin sayısı on altıyı bulmaktadır. Ama hepsi işlerini mükemmelleştirmedi ya da bilinen eserlerinin çoğu bize ulaşmadı. Anadolu'da mesnevilerin yazımı ve İranlı şair Nizami'den

ilham alınması Navai'den çok önce başlamış olsa da, birçok şairin Osmanlı İmparatorluğu'nda çok okunan Navai'nin "Hamsa"sinden esinlenmiş olması daha olasıdır. Levend, Türk kütüphanelerinde Navai'nin "Khamsa"sının (ikisi koleksiyonlarda yer alan) on bir tam yazmasının yanı sıra bir veya daha fazla destanı içeren diğer yedi yazmanın bulunduğunu kaydeder.

"Ali Şir Nevâî'nin Türkçe Öğretim Yöntemi" Konulu Bildirisinde Prof. Dr. Halit KARATAY şu önemli tespitlerde bulunmaktır:

15. yüzyılda Türk dilinin gelişimini, edebiyat ve şiir dili açısından imkânlarını göstermek için Ali Şir Nevayî'nin Türkçe ve Farsçayı mukayese ettiği Muhâkemetü'l Lugateyn adlı eseri önemlidir. Küçük yaşlardan itibaren Arapça ve Farsça öğrenmeye başlayan Nevayî, ilerleyen yıllarda bu iki dile de tam manasıyla hâkim olmuştur. Yaşadığı dönemde Türkçeyi yeterli görmeyen ve bu dilde eser vermekten kaçınan aydınların düşüncesini reddederek Türkçe ile de güzel eserler yazılabileceğini kanıtlamaya çalışmıştır. Türkçe yazdığı eserleri sayesinde Türkistan Türkçesinin yüzyıllar boyu "Nevayî dili" olarak anılacaktır. Ali Şir Nevayî'nin bir başka özelliği, konuşma dilini yazı dili haline getirerek Türk boyları arasında oluşan birliğe önemli bir katkıda bulunmasıdır. Nevayî'nin "Muhâkemet'ül Lugatayn" adlı eseri incelendiğinde ise, eserde her iki dilde ortak olan kelimeler Türkçe'de var olup Farsça'da olmayan bazı isimlere örneğin Farsça'da büyük ve küçük erkek kardeşe *birader* denirken Türkçe'de büyük kardeşe *ağa,* küçük kardeşe ise *ini* denildiğini ve bunun Türkçenin anlam zenginliği olduğunu ortaya koyar. Bunun yanında Türkçe öğretiminde günlük hayatta yaygın olarak kullanılan eşya isimlerine, sesteş kelimelere öncelik verir. Ayrıca bir dilin öğretiminde öğrenen açısından her iki dilin ses özelliklerini yapısal açıdan inceleyerek o yıllarda adeta Türkçenin öğretim yöntemini belirlemiştir.

"Ali Şîr Nevâyî'nin Dünya Edebiyatindaki Edebi Mirasinin İncelenmesi" Konulu Bildirisinde Doç. Dr. R. U. RUZMANOVA şu bilgileri vermektedir:

Bu makale, büyük şair ve düşünür Ali Şîr Nevâyî'nin dünya edebiyatındaki edebi mirasının araştırılmasına ve bu alanda devam eden araştırmalara ayrılmıştır. Ali Şîr Nevâyî'nin yaşamının ve yaratıcı etkinliğinin, zamanında bilim ve yaratıcı çevrelerin dikkatini çektiğini biliyoruz. Özellikle Mirhand'ın "Revzat us-sefa", Handemir'in "Mekarim ul-ahlak", Devletşah Semerkandi'nin "Tezkirat üş-şüara", Babür'ün "Babürname", Zeyniddin Vasifi'nin "Bedayi' ül-vekaye", Abdürahman Cami'nin "Yusuf ve Züleyha", "Hiradnemayi İskenderi" ve "Baharıstan" gibi eserleri, Nevâyî'nin etkinliği ve yaratıcılığı hakkında önemli bilgiler, açıklamalar ve değerlendirmeler sağlar. Ali Şîr Nevâyî'nin imajı ve eserleri hakkındaki görüşler, tefsirlerde, bir dizi tarih kitabında ve son yüzyıllarda oluşturulan hatıralarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Tarihçi Handemir'e göre, 15. yüzyılın sonunda, çeşitli ülkelerden Herat'a Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerini göndermelerini isteyen mektuplar gönderildi. Şairin divanları, padişahlara, sültanlara, emirlere ve memurlara en değerli hediyeler olarak takdim edildi. Ali Şîr Nevâyî, Türk dilini kurdu ve kaynaklara göre "Nevâyî dili", "Nevâyî tarzı" olarak kullanıldı. Özellikle Anadolu klasik Türk edebiyatı üzerindeki etkisi, Türkiye'ye gönderdiği divanında Türk şairlerinin seçilmiş 33 gazel ve diğer manzum türler üzerine yazdığı şiirlerin bitmesiyle başlar. Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin ideolojik ve sanatsal etkisi, sadece Orta Asya'da yaşayan Türkçe konuşan halkların eserlerine değil, Avrupa'ya da yansıyor. Ali Şîr Nevâyî'nin yaşam teması, etkinliği ve yaratıcılığı, XV. yüzyılın sonu - XVI yüzyılın başından beri dünya halklarının bilim adamları tarafından incelenmiştir ve aralarındaki kültürel ve edebi bağların güçlendirilmesine hizmet etmiştir. Nevâyî'nin çalışmalarına gösterilen ilgi dünyada büyük bir yere sahip. Özellikle araştırmalar, Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin el yazmalarının Avrupa kütüphanelerinde tutulduğunu ve Nevâyî'nin eserlerinin Doğu'nun çeşitli ülkelerinde yüzyıllar boyunca kopyalanıp dağıtıldığını göstermiştir.

"Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe Divanlarında Sevgilinin Güzellik Unsurlarından Bakış (Kıymaç, Kıya, Kıya Kıya Bakmak/Bakış)" Başlıklı bildirisinde Muhterem Saygın şu değerlendirmeleri yapmıştır:

Göz, canlıların dış dünyaya açılan penceresi olarak düşünülebilir. Varlıkları algılama, anlamlandırma ve iletişim kurma sürecinde göz, önemli bir işleve sahiptir. İletişim, gönderici ve alıcı arasında gerçekleşen bir aktarım faaliyetidir. Bakış göz ile gerçekleştirilen bir eylem olabildiği gibi kaş, yüz ve kirpiklerin de dâhil olduğu pek çok uzvun ortak hareketi neticesinde de meydana gelebilmektedir. Bakışı gerçekleştirenin (gönderici) bakışa yüklediği anlamı (mesaj) bir başkasının (alıcı) anlamlandırması süreci, bakışı en kolay iletişim araçlarından biri hâline getirmiştir. Bakış, gönderici ve alıcı arasında gerçekleşen gizli ve etkili bir iletişim aracıdır. Bu iletişim aracı, daha çok duygu aktarımı vazifesi görmektedir. Nefret, öfke, korku, sevgi, merhamet, mutluluk gibi farklı duygular bakış ile aktarılabilmektedir.

Klasik Türk edebiyatında sevgiliye ait güzellik unsurlarından birisi olarak görülen bakış, günlük hayatta ve inanışlarımızda taşıdığı anlam örüntüleri ile ilişkilendirilerek farklı hayal ve tasavvurlar çerçevesinde ele alınmıştır. Sevgilinin bakışını ifade etmek üzere aralarında işlev, amaç, etki, süre, algılanış ve anlam bakımından farklılık bulunan "göz ucuyla bakış, nîm-nigâh, bakış (nigâh), baygın bakış, mestane bakış, mahmur bakış, nazlı bakış, şehla bakış, yan bakış, sert bakış, haşin bakış, dik bakış, tünd-nigâh, ters bakış, süzgün bakış, âşina-nigâh, gamze ve nazar" şiirlerde söz konusu edilmiştir.

XV. yüzyılda yaşamış olan Ali Şîr Nevâyî sadece Çağatay sahasının değil, Türk edebiyatının en önemli şahsiyetlerindendir. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında sevgilinin güzellik unsurlarından olan kıymaç bakış, kıya bakmak/bakış ve kıya kıya bakmak/bakış ifadelerinin hangi hayal ve tasavvurlar çerçevesinde ele alındığı konusu, bu çalışmanın esasını teşkil etmektedir.

"Anadolu Sahası Klasik Türk Şiirinin Gelişiminde Ali Şîr Nevâî'nin Rolü" Başlıklı bildirisinde Yaşar Aydemir şu görüşlere yer vermiştir:

Edebî eser, toplumun üzerinde ittifak ettiği değerlerle harmanlanmış bir kültürü gerektirir. Kültürün taşıyıcı unsurlarının

başında dil gelir. Dil bir taraftan düşünce ve edebiyat geleneğini inşa ederken diğer taraftan değerler ve düşünce de dili ve edebiyat geleneğini inşa eder. Dil ve geleneğin gücü edebî eserlerde görünür olur. Özellikle şiir dili dilin en üst düzeyde kullanıldığı alandır. Dil ve edebî gelenek şairin yetişmesine katkı sağlarken şair de dil ve geleneğin gelişimine katkı yapar. Her gelenekte olduğu gibi Türk dili ve Türk şiir geleneğinin de öncü isimleri vardır.

Ahmet Yesevî, Yunus Emre gibi Türk şiir geleneğinin kurucu isimleri yanında klasik edebiyat yelpazesini şekillendiren isimlerin içerisinde Ali Şîr Nevâî ön sıralardadır. Nevâî, Osmanlı sahası Türk şairlerinin Orta Asya'daki iki cazibe merkezinden birisidir. Osmanlı sahasından Herat ve havalisine gidiş gelişlerin ötesinde birçok şair doğrudan veya dolaylı olarak Nevâî'den etkilenmiştir. Nevâî'nin Anadolu sahası Türk şiiri ve şairleri üzerine etkileri biçim ve türlerle sınırlı kalmamış, kelime kadrosundan mazmunlar dünyasına, hayalden özgün rediflere kadar geniş ve uzun soluklu olmuştur.

Bildirimiz, bir girişten sonra Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı sahası Klasik Türk şiirine mazmunlar ve hayal dünyası bağlamında katkıları ve etkilerini örnekler üzerinden göstermeyi amaçlamaktadır. Söz konusu örnekler, belli alt başlıklar çerçevesinde ele alınacaktır.

"Muhakemetü'l-lügayteyn ve klasik eserlerin yazılma sebepleri üzerine" Konulu bildirisinde Celal **DEMİR** şu tespitlerde bulunmuştur:

> Klasik eserlerimizin yazılma sebepleri de ayrı bir inceleme konusudur. Bu eserlerin bazılarında yazılmasına sebep olan düşünce veya durum, eserin kime ithaf edildiği bizzat müellifin/şairin kendisi tarafından yazılmış olabileceği gibi bazılarında münekkit veya tezkireci tarafından bir vesileyle başka bir yerde anlatılmış olabilmektedir. Bize nasıl ve hangi yolla gelirse gelsin bu eserlerin yazılış sebebi/gerekçesi de bize çok değerli bilgiler vermektedir.

Kaşgarlı Mahmut *Divanü Lügati't-Türk*'ü niçin yazdığını eserin girişinde ayrıntılarıyla anlatır. Nişabur'da ve Buhara'da iki farklı imamdan Peygamberimizin "*Türk dilini öğreniniz, zira onların uzun*

sürecek egemenlikleri olacaktır." mealindeki hadisini işittikten sonra, Türkçe öğrenmenin Araplara vacip olduğunu, Türkçeyi öğretmenin de bu işi başarabilecek Türkler için dinî bir vecibe hâline geldiğini düşünür. Durumdan vazife çıkararak eserini kaleme alır.

Bergamalı Kadri ise, asıl amacının devlet büyüğüne/hükümdara dua etmek olduğunu, bu gerekçeyle bir eser yazmak istediğini, bu eserin de "*herkesin at oynattığı*" değil, "*kimsenin el atmadığı*" bir alanda olması gerektiğini söyler. Gramerin (sarf ü nahv / dil bilgisi) kimsenin el atmadığı bir alan olduğunu düşünerek *Müyessiretü'l-Ulum*'u yazar.

Muhakemetü'l Lügayteyn'in yazarı Ali Şir Nevâî ise eserini, Arapçanın Kuran dili olması sebebiyle kıymetli olduğunu, bundan sonra gelen dilin Farsça değil, Türkçe olması gerektiğini kanıtlamak amacıyla yazmıştır. Nevâî'nin bakış açısına göre, Hz. Peygamber hadislerini, büyük veliler de pek çok hakikatleri Arapça söyledikleri için en şerefli dil Arapçadır. Arapçanın dışındaki üç önemli dil ise Türkçe, Farsça ve Hintçedir. Bu diller, Hz. Nûh'un üç oğluna; Türkçe Yâfes'e, Farsça Sâm'a, Hintçe ise Hâm'a kadar uzanır. Hâm'ın çevresine saygısızlık etmesi ve itibar kaybetmesi yüzünden Hintçe de çok değer kaybetmiş; fesahatten ve belagatten mahrum edilmiştir. Geriye Farsça ile Türkçe kalmıştır. Nevâî, Arapçadan sonra önemli ve değerli olan ikinci dili belirlemek için Farsça ile Türkçeyi mukayese ederek, Türkçenin Farsçadan üstün özelliklere sahip olduğunu; daha geniş anlatım imkânlarına sahip olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Bununla birlikte Farsçayı üstün görüp eserlerini Farsça yazan şair ve yazarların yanlış yolda olduklarını, farklı duygu ve düşüncelerin Türkçe ile daha rahat ve daha güzel anlatılabileceğini örnekler üzerinde göstermiştir. Nevâî, bu mukayeseye başlamadan önce Türklerin ve Farsların ırkî özelliklerini de karşılaştırarak önemli çıkarımlarda bulunmuştur.

"Ali Şir Nevai ve Larendeli Hamdi'nin "Leyla Ile Mecnun" Destanlarının Karşılaştırmalı Analizi" Konulu Bildrisinde Dilnavoz YUSUPOVA, analizinde şu sonuçlara varmıştır:

Osmanlı Türk edebiyatında "Leyla ile Mecnun" destanlarını yazan şairlerin sayısı 20'yi geçmektedir. Bunların arasında Larendeli

Hamdi'nin 1542'de yazdığı "Leyla ile Mecnun" destaninin ayrı bir yeri vardır. Destan sadece İranlı hamsenevislerin destanlarına cevap olarak kaleme alınmamış, "Destan Yazma Nedenleri" bölümünde de Hamdi, Özbek yaratıcısı Alişir Nevai'nin adından söz etmektedir.

Hamdi'nin bu destanı, edebıyat ilminde İranlı selefleri Nizami, Dehlevi ve Câmî'nin destanlarıyla karşılaştırılarak incelenmiş, ancak Alişir Nevai'nin "Leyla ile Mecnun" destanı ile özel olarak mukayese edilmemiştir. İki destanın süjet özellikleri, kahramanların imajı ve olayların akışındaki benzerlikler dikkat çekicidir. Ancak destanlarda kullanılan kompozisyon yapısı, tür içeriği ve vezin bakımından farklılıklar vardır.

Alişir Nevai'nin destanı 38 bölümden ve 3623 beyitten oluşurken, Larendeli Hamdi'nin Mesnevi'si çok daha büyük: 5441 beyit. Hamdi destanını sadece Mesnevi'de yazmamış, gazel, kaside gibi türlere de yer vermiştir. Alişir Nevai ise Türk dilinde ilk "Hamse"yı yarattığı için hamsenevisliğin tüm geleneklerini tam olarak korumuştur. Hamdi'nin destanının incelenmesi sırasında Alişir Nevai'nin "Ferhad ve Şirin" destanı ile benzerlikleri olduğu ortaya çıktı.

"Türkiye'de Ali Şir Nevai" Başlıklı bildirisinde Gulnoz SATTOROVA şunlara değinmiştir:

Türk dünyasının ortak büyüğü olan Nizameddin Ali Şir Nevâi, Türk Dili ve Edebiyatının önemli mimarlarından biridir. Zamanında çığır açtığı Nevâi ekolüyle tüm Türk illerinde milli edebiyatın gelişmesini ve ilerlemesini sağlamıştır. Yaşadığı dönemden itibaren eserlerinin etkisi sadece Horasan ve Türkistanla sınırlı kalmamış, civardaki ülkelere birlikte Osmanlı topraklarına kadar ulaşmıştır. Türk Tarihinde Klasik Çağatay Edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen Ali Şir Nevai'nin yazma ve matbu eserleri dünyanın birçok kütüphanelerinde mevcut bulunmaktadır. Onun hayatı ve eserleri farklı dönemlerde incelenmiştir. Örneğin meşhur Türk akademisyen merhum Agah Sırrı Levend "Türkiye Kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları" konulu çalışmasında Nevai eserlerinin listesini ortaya koymuştur. Fakat

Ali Şir Nevâi eserlerinin nüshaları, tavsifi ve karakterleri hakkındaki akademik çalışmalar günümüzde maalesef yeterli değildir. Agah Sırrı Levent, Ali Şir Nevai'nin Türk Dili ve Edebiyatının temel taşlarından birisi olduğunu, onun eserlerini derinlemesine incelemeden Türk edebiyatımızın gelişim sürecini tespit edemeyeceğimizi kaydetmiştir. Özellikle Türk edebiyatında ilk Hamse türü eserlerin Ali Şir Nevâi'ye ait olduğunu, onları tetkik etmeden Türk Edebiyatındaki Mesnevi çığırının gelişimini açıklayabilmemizin mümkün olmadığını vurgulamıştır. Bununla birlikte Ali Şir Nevâi'nin "Mecalisün-Nefais" eserinin Türk tezkire geleneğinin en mühim örneği olduğunu, "Muhakemetul-Lugateyn" eserinin ise Türk dilbilimciliğinin en önemli numunesi olduğunu, bu eserleri bayrak gibi taşımamız gerektiğini söylemiştir.

"Ahmed Yügneki ve Ali Şir Nevai" Konulu Bildirisinde Doç. Dr. Gulçehra HOCANOVA karşılaştırmasında şunlara değinmiştir:

Düşünür şair Ali Şir Nevaî icadı ilahi kaynaklar ile birlikte selefler icadından da azıklanmıştır. Onların arasında Edip Ahmet (Ahmet Yügnekî)'nin Hibbetü'l-Hakayık destani ayrı bir yer einmektedri. Makalede şairin Edip Ahmet hakkındaki görüşlerden bahsedilir. Onun tezkirelerden alınan bilgileri Ahmet Yügnekî'nin hayatı ve icadına dair bilgileri doldurarak onlara daha netlik kazandıracağı söz konusudur. Bunun yanı sıra, Nevaî Edip Ahnmet'in eserlerinden etkilendiği hakkıdaki görüşlere aydınlık kazandırılacaktır.

Ali Şir Nevaî'inin dilber gazelleri ve büyük destanlarının yazılmasında, hatirat ve risalelerinin ortaya çıkmasında ondan önce yaşamış seleflerinin hiç şüphesiz etkisi vardır. Gerçekten de, Yusuf Emirî, Atayi, Lütfî, Gedaî gibi şairlerin gazelleri Nevaî'nin birçok lirik eserlerinin yazılması için birer ilham kaynağı olmuştur. Harezmî'nin *Muhabbet-name*'si, Heyder Harezmî'nin *Mehzenü'l-Esrar*'ı ve Seyyid Ahmed'İn *Taaşşuk-name*'si, Lütfî'nin *Gül ve Nevruz*'u ve Yusuf Emirî'nin *Deh-name*'si Ali Şir Nevaî'nin şiir ve ahlakî destanlarının dünyaya gelmesinde belirli bir ders ve mektep (ekol) görevini yapmıştır.

Özellikle, Ahmet Yügnekî'nin tercime-i hali (özgeçmişi) ve

eserlerine ait bilgileri belirleme ve zenginliğe kavuşturmada Ali Şir Nevaî'nin kaydettiği bilgiler ciddî bir öneme sahip olduğunu tasdik etmektedir. Bunun yanı sıra, Nevaî icadına Edip Ahmet eserlerinin etkisi meselesi incelenirken birçok bilimsel genellemeler edinme imkanı oldu.

Bilindiği gibi, Ahmet Yügnekî icadına olan ilgi geçen yüzyılın yirmili yıllarında başlamıştır. Prof. Abdurauf Fıtrat, 1927 yılında neşrolunan "Özbek Edebiyatı nümüneleri" adındaki antolojisinde edibin *Hibbetü'l-Hakayık* (Atabetül-Hakayık) eserinden parçalar sunmuştur. Ondan sonra o dönemin en popüler dergisi olan "Maarif ve Okıtğuçi" (1928, sayı 10)da Fıtrat'ın *Eybetü'l-Hakayık*" adını taşıyan makalesi basılmıştır. Bunda ustad Fıtrat, Necib Asim Bey'in neşrine dayanmıştır. Özbek okuyucusu Ahmed Yügnekî ve onun eseri hakkında yeterince haberdar olmadıkları için Fıtrat en önce şairin tercime-i haline daha çok önem vermiştir. Bunda Ahmed Yügnekî'nin hayatı, doğum yeri hem de eser yazılmasının nedenlerine ait *Hibbetü'l-Hakayık*'te geçen tarihi delil ve bilgilerden yararlanmıştır.

"Nevayi ve Hafız gazellerinde aşk kunusu" Başlıklı bildirisinde Husniddin EŞONKULOV şunlara değinmiştir:

Hafız Şirazi – Ali Şiir Nevayi'nin en ünlü seleflerinden biridir. Bu iki düşünür şairin gazellerindeki aşka verilen terif, tevsif ve tesnifleri karşılıklı örenilmesi onların aynı konu üzerindeki bakışlarını derin anlamak olanağıyı sağlayacaktır. Sunumda Nevayi gazellerindeki "yakici sahra", "birdenbire gelen bela", "gönülde dayanıklı yerleşmiş diken" sıfatında nitelentirilen aşkın Hafız gazellerinde de "zör", "cigersöz", yani karaciğeri yakıcı gibi sıfatlanması arasında benzerlik olduğu tehlillere dayanarak açıklanır. İki ünlü şair gazellerinde de aşkın paklık, yani temizlik ölçütleri esasında meydana gelmesine dikkat çekildiğinden dolayı Nevayi gazellerindeki bulhavas, Hafızdaki "sabukboroni sohülho" (kıyındaki hafif yağmur damlalar) timsalların aşıklığa, Nevayi'deki "her şoxı rana", selef şairdeki "husnfuruşon" timsallarının maşuk olmaya yaraşır olmaması karşılıklı tanıtlanır.

"Çağatay Türkçesinin Son Dönemlerinde Yazılmış Eserlerde Mahallî Unsurlar: *Tabîbçılık* Örneği" Konulu bildirisinde İdris Nebi UYSAL şu görüşlere yer vermiştir:

Çağatay Türkçesi, XV. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında kalan Asya'daki Türk kavimlerinin yazı ve konuşma dilidir. Türkler, Eski Türkçeden sonra yazı dili olarak Karahanlı Türkçesini kullandılar. Karahanlı Devleti yıkıldıktan sonra "geçiş dönemi dili" niteliğindeki Harezm ve Kıpçak Türkçeleri ortaya çıktı. Timur'un Asya'da siyasi birliği tesis etmesi, zamanla Doğu Türkleri arasında yazı dili birliğinin oluşmasını sağladı; Kıpçak ve Harezm yazı dilleri yerini Çağatay Türkçesine bıraktı. Böylece Çağatay Türkçesi, Asya'daki Türk boylarının müşterek yazı dili oldu. Çağataycanın bu birleştirici yönü, Türk dünyasında XX. yüzyılın ilk yarısında yazı dillerinin ortaya çıkışına kadar sürdü. Alî Şîr Nevâyî, Çağatay edebiyatında özel bir yere sahiptir. Orta Asya Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde onun büyük hizmeti vardır. Başlangıçta göçebe Türk boyları, daha sonra Çağatay imparatorluğunda yaşayan bütün Türkler tarafından kullanılan "Çağatay Tili" ve "Çağatay Türkîsi", Timurlular zamanında gelişmiş bir dil vasfı kazanmış; Nevâyî'nin eserleriyle "klasik" şeklini almıştır. Onun dili, bilim dünyasında bir dönüm noktası olarak kabul edilmiş; Çağatay Türkçesinin dönemleri Nevâyî merkeze alınarak "Klasik Öncesi Devir, Klasik Devir, Klasik Sonrası Devir" şeklinde isimlendirilmiştir. Bu yazıda bünyesindeki mahallî unsurlardan bahsedilecek olan *Tabîbçılık*, Çağatay Türkçesinin son dönemine aittir. "Klasik Sonrası" şeklinde adlandırılan bu devir, 1600-1921 yılları arasıdır. Araştırmacılar, bu dönemde Çağatay edebiyatında Özbekçenin de tesirinin hissedilmeye başladığını söylerler. Aynı dönemde Çağatay dili ve edebiyatına Özbekçe unsurlar dışında Uygur ağızlarına ait unsurların da girmeye başladığı görülür. Bugün Uygur Özerk Bölgesi adlı coğrafyada yaşayan Uygur Türkleri de Çağatay Türkçesini kullanarak divan, mesnevi, tezkire, risale türlerinde eserler ortaya koymuş; böylece sözlü geleneğe ait birçok ürünü

yazıya geçirmiştir. Bu eserler; Uygurların ve Çağatay Türkçesinin dil yadigârları arasında yer alır. Bunlardan biri de *Tabîbçılık*'tır. Müellifi bilinmeyen *Tabîbçılık*, Uygurların Çağatay yazı diliyle kaleme aldığı kısa bir tıp metnidir.

Bölgede yaygın olan şifacılık mesleğine yönelik bir el kitabı şeklinde düzenlenmiştir. Eser, 1928-9 yılında Yarkend'de yazıya geçirilmiş olup Uygur ağızlarına özgü bazı unsurlar taşımaktadır. "Altı, yedi, yirmi" sayılarının "alte, yétte, yégerme" şeklinde yazılması, metinde geçen "hılıkı (deminki), heydemek (uzaklaştırmak), miyye (beyin), yötel (öksürük), yumgak (maydanoz)" sözcükleri mahallî unsurlara örnek gösterilebilir. *Tabîbçılık,* "Çağatay Türkçesinden Çağdaş Uygurcaya Geçiş Dönemi" şeklinde adlandırılabilecek bir dönemde yazılmıştır. Eser, uzunca bir dönem Alî Şîr Nevâyî çizgisinde ilerleyen, dönemin sonuna doğru mahallî söyleyişlere ve kelimelere yer veren Çağatay Türkçesinin farklı dönemlerine ışık tutması bakımından önemlidir.

"Nevaî Dibaçelerinde Şairin Kendisi ve Hüseyin Baykara Arasındaki Dostça İlişkilerin Yansıması" Konulu Bildirisinde Doç. Dr. Faridahan KARİMOVA şu tespitlerde bulunmuştur:

Ali Şir Nevaî'nin *Bedaiü'l-Bidaye* ve *Garaibü'l-Sıgar* divanlarının dibaçelerinde, yani eserin giriş kısımında Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara ile kendisi arasındaki ilişkiler üzerine epey yer ayırmıştır. Özellikle, o bu konuyu adı geçen divanların yazılım tarihini anlatırken tekrar tekrar anlatmıştır. Çünkü onun kendi eserlerinin ortaya çıkmasında Şah ve şair Hüseyin Baykara'nın hizmeti oldukça büyük olmuştur.

Ali Şir Nevaî'nin tüm şiirlerini bir araya toplayarak belirli bir bedîî sistem ve içeriklere sahip olan bir mecmua yapmak görüşü 1480'li yılların ortalarında ortaya çıkmıştı. Bunu *Hezayinü'l-Meanî* külliyetinindeki ilk divanı *Garaibü'l-Sığar* dibaçesinden alınan bu parça tespit etmektedir: *"Ve bu evkat (vakit) mebaynida (yani Hezayiü'l-Meanî yazılırken – F.K.) her miktar kim, fursat taptım, hah Nezmü'l-*

Cevahir ve Mecalisü'l-Nefais u Zubdetü'l-Tevarih ve sair tesnifleri iştigalıdın hem ul hazret duai devletige avkatımnı serf kıldım" [2:19-20].

Bilindiği gibi, Ali Şir Nevaî büyük eseri *Hamse*'yi 1483-1485 yıllarında, *Nezmü'l-Cevahir*'i 1485 yılında, *Mecalisü'l-Nefais*'i 1490-1491 yıllarında yazmıştır. Nevaî'in belirttiklerine göre, şair kendi eserlerini yazarken de büyük bir şiirsel mecmuaya dahil olacak kendi şiirlerini toplamak, onları divanlara ayırmak, tahrir yapmak (düzeltmek), yeni şiirlerini onlara katmak gibi işleri de sürdürmüştür. Nihayet şiirler mecmuasının içeriğini iyice düşündükten sonra 1491 yılında onu düzenlemeye koyulmuştur.

"Ali Şir Nevâi'le İlgili Türkiye'deki Bazı Çalışmalar Üzerine" Başlıklı Bildirisinde Nadirhan HASAN şunlara değinmiştir:

Tarihten bilindiği üzere Çağatay Edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen büyük Türk sanatkârı, yazar, şair ve düşünür Nizameddin Ali Şir Nevâi, Doğu Klasik Edebiyatının önemli simalarındandır. Türk dünyasının ortak büyüğü olan Ali Şir Nevâi, Türk dili ve edebiyatının önemli mimarlarından biridir. Zamanında çığır açtığı Nevâi ekolüyle tüm Türk illerinde milli edebiyatın gelişmesini ve ilerlemesini sağlamıştır. Yaşadığı dönemlerden itibaren eserlerinin etkisi sadece Horasan ve Türkistan'la sınırlı kalmamış, civardaki ülkelere, özellikle Osmanlı topraklarına kadar ulaşmıştır. Bu yazıda Ali Şir Nevâi ve eserleriyle ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalar, hem de Türkiye kütüphanelerinde bulunan Ali Şir Nevâi'nin yazma eselerinden genel olarak bahsedilecektir.

"Nevai Sözlerinde Eski Türk Şiir Geleneklerinin Geliştirilmesi" Konulu Bildirisinde Salohiy Dilorom ISOMİDDİN şunlara değinmiştir:

Makale, Ali Şir Nevai'nin sanatsal bir imaj yaratmada eski Türk şiir geleneklerindeki ustalığını incelemektedir. Türk şiirinin üslubu, bu dili konuşan Orta Asya halklarının kadim bir üslubu olarak önemlidir. Yazar, bu üslubun Nevai şiirinde diğer doğu şiir üsluplarının bir sentezi olarak tezahür ettiğini örnekler üzerinden göstermeye çalışır.

Şair, gazellerinin düzenlenmesi sonucunda kendine özgü tezmin ve tatabbu yöntemlerini oluşturmuştur. Nevai'nin gazellerini divanlarına yerleştirirken konusuna, içeriğine ve kompozisyon yapısına özel önem vermiştir. Sonuç olarak, Türk şiirinin eski geleneklerini yaratıcı bir şekilde kullandı ve doğu poetikasının yasalarının kriterleri temelinde gelişimi için büyük bir temel oluşturdu.

"Ali Şîr Nevâyî'nin Şiirlerinde "Akıl" Sözcüğünün Kullanımı Üzerine-İlk Divanından Örneklerle" konulu bildirisinde Prof.Dr. Nergis BİRAY şu görüşlere yer vermiştir:

İnsanı diğer varlıklardan ayıran ve üstün kılan; neyi, nasıl, nerede, ne zaman yapacağı kararını verdiren ve "düşünme yeteneği" adı da verilen 'akıl', kavram olarak filozoflar tarafından ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Bilinmeyenleri akılla kavrar, akıl yoluyla anlarız. Öğrenme işini akılla yapar, doğruya onunla ulaşırız. Kısacası aklı "bilginin kaynağı" olarak da tanımlayabiliriz. Bu açıdan ele alındığında akıl, insanı yücelten ve insan hayatı için her şey demek olan evrensel bir kavram olarak karşımıza çıkar.

Akıl, Kutadgu Bilig'de ele alınan dört kavramdan biridir. Bilginin kaynağı olduğu kadar bilgi edinmenin de yolu olarak aklı ele alan Yusuf Has Hacib, onu Yaradan'ın yaratılana bağışladığı önemli bir şey olarak nitelendirir.

Kültürel, ameli olarak veya evrensel, uygulamalı, deneysel ve bireysel gibi farklı durumlarla ele alınan aklın bireyselden hareketle kültürel ve sosyal hayatı etkilediğini ifade eden bilim adamları yanında kültürel ve sosyal hayatın bireysele doğru hareket ederek bireyin aklını/ bilincini etkilediğini belirtenler de vardır.

Bildiride, Ali Şîr Nevâyî'nin şiirlerinde sık sık geçen "akıl" sözcüğü belirttiğimiz konular açısından ele alınmakla birlikte kelimenin hangi anlamlarda kullanıldığı, kuruluşuna katıldığı söz birlikleri gibi konulardan hareketle şairin düşünme, akıl ve zihin dünyası ile ilgili değerlendirmeler yapılmaya çalışılmaktadır.

"Mehbubü'l-Kulub'da Manevi Veladet Meselesi" Başlıklı bildirisinde Zulayha RAHMANOVA şu bilgilere yer vermiştir:

Ali Şir Nevaî eserlerinin manevi veladetin ortaya çıkma etkenlerini gösteren bir destür-i emeldir. Özellikle, Nevaî'nin son eseri Mahbubu'l-Kulub'da bu konu bilimsel ve teorik yönden bir temele oturtulur. Makalede eserin "hemide ahlak"a adanan ikinci bölümü üzerine ayrıcalıklı bir biçimde durularak manevi doğumun esasları üzerinde tartışılır. Mutasavvıf şairin düşünceleri temelinde mefs-i kamile ermek yolları söz konusu edilmiştir.

"Ilâhı aşk ve marıfet tefsırlerında ahenk" Başlıklı bildirisinde Zilola AMONOVA şunlara değinmiştir:

Tasavvuf dünyasındaki en önemli noktalardan biri ilahi aşk ve bilginin yorumlanmasıdır. Birçok şeyh bu meseleler üzerinde durmuş ve görüşlerini dile getirmiştir. Tanrı insanları sevgiden yarattı. İnsanlar da Hak'tan yaratıldıktan sonra yaratıcılarına gönülden aşık olmuşlardır. Hakikat âşıklarının başlangıcı elbette Peygamberimiz (sav) ile başlar. Muhammed'in (s.a.v.) miraca yükselişi, Hakk'ın Peygamberimize olan sevgisinin ve Mustafa'nın (s.a.v.) Allah'a olan sevgisinin en yüksek zirvesi olarak kabul edilebilir. Bu anlamda mirasın yorumlanması klasik edebiyatın ana temalarından biri haline gelmiştir. Miraj'ın sanatsal yorumu birçok kalem sahibinin eserine yansımıştır. Özellikle Nasimi ve Navoi gibi iki yetenekli sanatçının fikirlerinin bir noktada çatıştığından emin olmak mümkün. Nesimi ve Navoi'nin mirasın yorumlanmasıyla ilgili gazelleri, büyük peygamberin nitelikleri, mirası ve mucizeleriyle ilgili yönleri vurgular. Özellikle Muhammed (sav)'den başka hiçbir peygambere nasip olmayan ME'RAJ gecesi görüntüsü eşsiz bir şekilde ifade edilmektedir. Her iki eserde de dini kaynaklara dayanan (Kur'an, Hadis-i Şerif) aynı husus belirtilmektedir. Allah Resulü'nün büyüklüğü, Allah onu kutsasın ve ona huzur versin, vurgulanmaktadır.

"Çağataycada *Yaḳ-* "Beğenmek, Hoşa Gitmek" Fiili" konulu bildirisinde Lira MAİRAMBEK şu bilgilere yer vermektedir:

Çağatay Türkçesinde "hoşa gitmek, beğenmek" anlamında *yak-* fiili bulunmaktadır. Bu fiilin Eski Türkçedeki "yaklaşmak"

anlamındaki *yak-* fiilinden gelerek Çağatay Türkçesi döneminde yan anlam kazandığı ve "etkilemek, hayran bırakmak" anlamında kullanılmaya başlandığını düşünülür. Ancak tarihi metinlere bakıldığında *yak-* fiilinin Harezm Türkçesi eserlerinde de "hoşa gitmek, beğenilmek" anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Harezm-Kıpçak Türkçesinin devamı niteliğinde olan Çağatay Türkçesinde ise *yak-* fiili bu anlamıyla sık sık karşımıza çıkar. Bu çalışmada *yak-* fiilinin Çağatay Türkçesindeki durumu, özellikle Çağatayca Gülistan Tercümesi'nde, Hüseyin Baykara'nın, Bâbür'ün ve Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde nasıl kullanıldığı, ne tür sözcük öbekleri oluşturduğu ve Çağatay Türkçesinin devamı olan bazı Türk lehçelerinde ne şekilde korunduğu ve ne tür sözcükler türettiği ele alınmıştır.

"Ali Şîr Nevâyî Şiirinin Muhammed Ragıb Sanatına Etkisi" konulu bildirisinde Sirderyahan UTANOVA şu bilgileri vermektedir:

Makalemiz, büyük şair Alisher Navoi'nin büyük bir edebi mirasa sahip olduğunu ve eserinin sonraki yüzyıllarda yaşayan hemen hemen tüm yazarlara ilham verdiğini söylüyor. Navoi'nin eserlerinden etkilenerek kaleme alınan edebî metinlerin klasik Türk şiirinde neden çoğunluğu oluşturduğu da açıklanmıştır. Kokand, Buhara ve Harezm edebî çevresinde Alişer Navoi'den sonra yazan pek çok şair vardır, bunlardan biri Harezm yazarı Muhammed Rogib'dir. Büyük ölçekli lirik eserler koleksiyonundan yaklaşık 30 muhammas sunuldu. Navoi'nin altı gazeli ile ilgili şiirleri incelenmiştir. Bu muhammesler, Alisher Navoi'nin fikir ve konuda, sanatsal beceride takip etme girişimlerini inceler.

"Nevâyî Divanlarının En Eski Nüshaları" Başlıklı bildirisinde Saidbek BOLTABAYEV şu bilgileri aktarmaktadır:

Türk edebiyatının en çok şiir yazan şairlerinin başında gelen Ali Şir Nevâyî'nin divan edebiyatında eriştiği başarılar, şair hayatta iken ve sonrasında divanlarının birçok nüshasının istinsah edilmesine sebep olmuştur. Buna bağlı olarak sadece şairin şöhretinin yayıldığı coğrafyada değil, dünyanın dört bir yanındaki kütüphanelerde

Nevâyî'nin eserlerinin birçok nüshasını bulmak mümkündür. Nevâyî eserlerinin nüshaları dünya el yazması kütüphanelerinde Türk dilinin en yaygın eserlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Bunların arasında şairin divanlarının nüshaları ayrı önem taşımaktadır. Bu bildiride, Ali Şir Nevâyî'nin dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunan divanları üzerinde durulmuş, şair hayatta iken istinsah edilen nüshalar hakkında genel bilgiler verilmiştir. Çalışmada Nevâyî divanlarının en eski nüshalarının saha araştırmalarındaki önemi vurgulanmıştır.

"Lirik Kahramanın Manevi Ruhsal Alemi ve İcat Sahibinin Dünyaya Bakış Açısı" Konulu Bildirisinde Doç. Dr. Nasıba BOZOROVA şu görüşleri dile getirmektedir:

Bedîî icatta yazarın kişiliğini ve dünya görüşünü incelerken, şairin inancını, kalbinin itirafını, faaliyetini, yaşam tarzını, sanatsal söze karşı tutumunu, seleflerinin eserini dikkate almak önemlidir. Makalede Nevaî›nin gazellerindeki lirik kahramanın manevî dünyasının araştırılmasının, büyük şairin duygu ve deneyimlerini, dünya ve insan hakkındaki gözlemlerini bilmenin yolunu açabileceğini belirtiliyor. Ayrıca düşünür şairin gazellerindeki talibin âşık, ârif gibi imgelerin özellikleri, betimlemeleri ve yorumlanması hakkında da tartışılmıştır.

"Ali Şir Nevaî Edebî Geleneklerinin Âgehî Şiirine Etkisi" Konulu Bildirisinde Dr. Dilşad GAYIP şu bilgilere yer vermektedir:

Bu makalede Ali Şir Nevaî'nin Muhammed Rıza Erniyozbek oğlu Âgehî'nin şiiri üzerindeki etkisi hakkında bazı yorumlar yapılmıştır. Makale aynı zamanda edebi etki konularını inceleyen edebiyat alimleri hakkında da kısa bilgiler vermektedir. Ali Şir Nevaî ve Âgehî divanlarının önsözlerinin ortak yönleri de vurgulanmıştır. Ogahi'nin tatabbu' gazellerinin şekil ve muhteva bakımından ortak yönlerine dikkat edilir. Ayrıca tatabbu'daki gelenek, benzerlik ve sanatsal beceri yönleri de incelenmiştir. Tâvizü'l Âşıkîn adlı eserde yer alan şairin gazel, rubai, mukhamas, müseddes, mesnevi, tuyuk, kaside, çistan, kıta ve diğer türlerdeki şiirlerinde Ali Şir Nevaî'nin üslubu ve ruhunun önde geldiği kabul edilmektedir. Buna ek olarak, makalede Âgehî'nin Ali Şir Nevaî gazellerine de kısaca değinilmiştir.